ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ
ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ* ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

ΣΟΦΙΑΣ Β. ΚΑΡΥΜΠΑΛΗ

ΑΘΗΝΑ 2012

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ΕΘΝΙΚΟ ΜΕΤΣΟΒΙΟ ΠΟΛΥΤΕΧΝΕΙΟ

ΣΧΟΛΗ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΩΝ
ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ
ΚΑΙ ΦΥΣΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΔΙΑΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΤΟ ΕΠΙΧΕΙΡΗΜΑ ΣΤΑ *ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΑ* ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗΓΟΥ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗ

ΣΟΦΙΑΣ Β. ΚΑΡΥΜΠΑΛΗ

ΤΡΙΜΕΛΗΣ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Καθηγητής Διονύσιος Αναπολιτάνος, επιβλέπων
Καθηγητής Μιχαήλ Κοπιδάκης
Καθηγητής Κωνσταντίνος Δημητρακόπουλος

ΑΘΗΝΑ 2012

Στην οικογένειά μου,
για την υπομονή, την αγάπη
και την κατανόηση

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Είναι κοινώς αποδεκτό ότι η συγγραφή μιας διδακτορικής διατριβής συνιστά ένα σημαντικό σταθμό για την ευρύτερη επιστημονική κατάρτιση κάθε νέου επιστήμονα. Συνεπώς και από τη θέση αυτή αισθάνομαι την ανάγκη να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου σε εκείνους που συνέβαλαν με την ενεργό υποστήριξή τους και την πολύτιμη καθοδήγησή τους στην εκπόνηση της παρούσας διδακτορικής διατριβής.

΄Ετσι, εν πρώτοις επιθυμώ να ευχαριστήσω θερμά την τριμελή επιτροπή παρακολούθησης της διατριβής μου, για την επιστημονική και ηθική συμπαράστασή της: τους Καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Δ. Αναπολιτάνο (επιβλέποντα), Μ. Ζ. Κοπιδάκη (μέλος) και Κ. Δημητρακόπουλο (μέλος). Ιδιαιτέρως οφείλω να ευχαριστήσω τον Διονύσιο Αναπολιτάνο για το αμέριστο ενδιαφέρον του, τις πολύτιμες οδηγίες και την παροχή χρήσιμου βιβλιογραφικού υλικού. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον Μ. Ζ. Κοπιδάκη για τις συμβουλές, τις υποδείξεις και για την υπομονή που επέδειξε κατά την παρακολούθηση της πορείας των ιστορικών ερευνών μου. Επιπλέον θέλω να ευχαριστήσω τον Κων/νο Δημητρακόπουλο για την πολύτιμη βοήθειά του και τις διορθώσεις που αφορούσαν στο κομμάτι της λογικής ανάλυσης των επιχειρημάτων.

Θερμές ευχαριστίες θέλω να εκφράσω στη συνάδελφό μου, φιλόλογο, καθηγήτρια Β/θμιας Εκπαίδευσης Ευθυμία Ανδρέου, της οποίας τόσο η βοήθεια κατά τη συλλογή και κατάταξη του βιβλιογραφικού υλικού όσο και η ηθική συμπαράσταση και ενθάρρυνση ήταν πραγματικά πολύτιμες.

Ακόμη ευχαριστίες οφείλω στην Υπεύθυνη της Βιβλιοθήκης του Τμήματος Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης (Μ.Ι.Θ.Ε.) του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών Γεωργία Ντούνια για τη συμβολή της στις βιβλιογραφικές αναφορές της διατριβής. Επιπλέον επιθυμώ να ευχαριστήσω τον Δρ. Μαθηματικών Κων/νο Κορρέ για την τεχνικής φύσεως βοήθειά του, προκειμένου η διατριβή να λάβει την τελική της μορφή.

Σημαντικό ρόλο στην ολοκλήρωση της έρευνας αυτής διαδραμάτισαν οι υπεύθυνοι και το υλικό των Βιβλιοθηκών της χώρας, διότι χάρη στις πλούσιες συλλογές τους κατέστη δυνατή η μελέτη σπάνιας και δυσεύρετης βιβλιογραφίας. Θα ήταν παράλειψή μου να μην ευχαριστήσω τη Διεύθυνση και το προσωπικό των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) για την προσφορά σπάνιου αρχειακού υλικού από τα Αρχεία της Εθνικής Παλιγγενεσίας· τη Διεύθυνση και το προσωπικό των Βιβλιοθηκών: της Βουλής για τις πολύτιμες εκδόσεις και για τις μικροταινίες με υλικό σχετικό με τον Αγώνα του ’21, της Εθνικής Βιβλιοθήκης, της Γενναδείου, της Μπενακείου, της Βιβλιοθήκης του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και της Βιβλιοθήκης της Εταιρείας Μελέτης του Νέου Ελληνισμού· των Βιβλιοθηκών της Φιλοσοφικής Σχολής, των Τμημάτων Μεθοδολογίας, Ιστο-

ρίας και Θεωρίας της Επιστήμης και της Αγγλικής Φιλολογίας, του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης, της Θεολογικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Πανεπιστημίου Κρήτης· των Βιβλιοθηκών του Γαλλικού Ινστιτούτου Αθηνών (Institut francais à Athenes), του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και του Γερμανικού Ινστιτούτου Goethe Inter - Nationes παρ. Αθηνών.

Τέλος, θέλω να ευχαριστήσω θερμά την οικογένειά μου για την υπομονή, την κατανόηση και την συμπαράσταση όλα αυτά τα χρόνια που διήρκεσε η εκπόνηση της παρούσας διατριβής.

Αθήνα, Μάρτιος 2012 Σοφία Β. Καρύμπαλη

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

i) Το θέμα: οι βασικοί άξονες ανάλυσής του.....13
ii) Πηγές, μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος 24

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

Τα "Απομνημονεύματα" ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας 27

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

Η ιστοριογραφική μέθοδος του Ι. Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών κατά τη συγγραφή των "Απομνημονευμάτων"

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση.....45
i) *Ο Μακρυγιάννης απολογείται για το «απελέκητο» γράψιμό του* 45
ii) Υπόσχεση των απομνημονευματογράφων, ως αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων, για ακριβή και αντικειμενική αφήγηση 48
iii) Μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού και έλεγχος της αξιοπιστίας του από τον ιστορικό ή τον απομνημονευματογράφο.....53
iv) Βασικός γνώμονας της ιστορικής συγγραφής, από την αρχαιότητα ως την εποχή του Μακρυγιάννη, η ακρίβεια, η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία 56
v) Η εντιμότητα του χαρακτήρα του γράφοντος και η ειλικρίνεια ως βασικές προϋποθέσεις για την αξιοπιστία του συγγράμματος 61
vi) Το απομνημόνευμα ως είδος δεν απαιτεί την εξακρίβωση της αλήθειας, η οποία είναι συχνά δυσάρεστη 66
vii) Η δημοσίευση των "αναιρέσεων» και των "ανασκευών" προς συμπλήρωση και αποκατάσταση της παραποιημένης ιστορικής αλήθειας.....71
viii) Το ιστορικό σύγγραμμα και το απομνημόνευμα ως πνευματική παρακαταθήκη διδακτικού χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους.....79
ix) Αντεγκλήσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ απομνημονευματογράφων με αφορμή την μεροληπτική και πολιτικά στρατευμένη συγγραφή.....85
x) Η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη υπό αμφισβήτηση από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές 107
xi) Οι ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, Έλληνες και ξένοι, υπό αμφισβήτηση για την ακρίβεια και την αξιοπιστία του συγγράμματός τους....114
Β) Λογική ανάλυση 125
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού 128

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

Η συλλογική δράση των επαναστατημένων Ελλήνων στον Αγώνα

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση 133
i) Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα συλλογικής δράσης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη 133
ii) Η σύζευξη του "εγώ" με το "εμείς", η σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο 135
iii) Το πρότυπο της προβολής του "εγώ" έναντι του "εμείς" ως κύριο γνώρισμα της εποχής του Μακρυγιάννη 138
iv) Καταγγελία της υπερφίαλης ατομικότητας, εγκώμιο της συλλογικότητας από τον Μακρυγιάννη και άλλους στοχαστές 142
v) Καταδίκη των ιδιοτελών σκοπιμοτήτων των πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών εις βάρος του συνόλου 146
vi) Οι πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη ως απόρροια του πατριωτικού ζήλου 149
vii) Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του Μακρυγιάννη περί ελευθερίας, ισονομίας και ευνομίας σύμφωνες με ανάλογες θέσεις αρχαίων Ελλήνων κλασικών 154
viii) Οι απόψεις περί προασπίσεως του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού σε κείμενα των απομνημονευματογράφων 162
Β) Λογική ανάλυση 165
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού 168

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

Η θεία τιμωρία των "υβριστών" Τούρκων ως ανταπόδοση των αδικιών εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους.

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση 171
i) Το επιχείρημα του μπέη της Άρτας περί της δικαιώσεως του Αγώνα των Ελλήνων 171
ii) Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το ελληνικό ζήτημα 173
iii) Το μεταρρυθμιστικό έργο του Σουλτάνου Μαχμούτ Β' και η αντίδρασή του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση 177
iv) Η Φιλική Εταιρεία και η μύηση του Μακρυγιάννη στο "μυστικόν" της Αόρατης Αρχής των Φιλικών 182
v) Η απελπισία και η αγανάκτηση των υπόδουλων Ελλήνων από τα δεινά της σκλαβιάς ως βασική αιτία του ξεσηκωμού τους 187
vi) Οι απόψεις περί δίκαιης μεταχείρισης των υπηκόων σύμφωνες με το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ 190

vii) Οι βασικές ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαιοσύνης 194
viii) Η θεολογικού τύπου ερμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης 197
Β) Λογική ανάλυση 207
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού 214

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο
Ο εμφύλιος πόλεμος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και οι συνέπειές του. Το φαινόμενο της ληστείας και του "πλιάτσικου" στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση 216
i) Ο πρώτος και δεύτερος εμφύλιος πόλεμος και η ανάμειξη του Μακρυγιάννη σε αυτόν.....216
ii) Το φαινόμενο της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του "πλιάτσικου" και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη 248
iii) Απόδοση ευθυνών στους πολιτικούς άνδρες για τις εμφύλιες διαμάχες και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων Δυνάμεων 264
iv) Η στάση της ευρωπαϊκής διπλωματίας, των φιλελλήνων και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής απέναντι στον εμφύλιο 268
v) Καταδίκη του εμφυλίου από τον Μακρυγιάννη, λοιπούς απομνημονευματογράφους και ιστοριογράφους του Αγώνα και σύγχρονους ιστορικούς 273
Β) Λογική ανάλυση 278
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού 283

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6ο
Η θρησκευτική διάσταση στο έργο του Μακρυγιάννη

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση 288
i) Η θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων ως συντελεστής νίκης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.....288
ii) Η σφοδρή αναμέτρηση με τον Ιμπραήμ στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου, η νίκη και οι συντελεστές της.....291
iii) Η σημασία της νίκης στους Μύλους, η συμβολή του Μακρυγιάννη και οι τιμές προς τους νικητές.....305
iv) Οι μαχητικές ικανότητες του Μακρυγιάννη και η βαθιά του πίστη για τη θεϊκή ενίσχυση σε όλες τις αναμετρήσεις με τον εχθρό 307
v) Η επικουρική δύναμη της θείας Πρόνοιας - Η Ανάσταση του Έθνους θέλημα Θεού.....314
vi) Το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και η προνοιακού τύπου αντίληψη της ιστορίας.....318

vii) Η πατρίδα και η θρησκεία ως θεμελιακές έννοιες στο ιδεολογικό υπόβαθρο του έργου του Μακρυγιάννη.....324
viii) Η προσωπική σχέση του Μακρυγιάννη με το θείο και η παρεχόμενη σε αυτόν θεϊκή προστασία.....328
ix) Ο Μακρυγιάννης ως υπέρμαχος της ανεξιθρησκίας και ταυτόχρονα πολέμιος των δυτικοφερμένων αιρετικών δοξασιών.....334
x) Οι αγώνες του Μακρυγιάννη για την αντιμετώπιση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του.....341
xi) Το θρησκευτικό στοιχείο στα κείμενα άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων.....344
Β) Λογική ανάλυση.....349
Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού.....352

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....355

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ.....364

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....375

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ι. Το θέμα: οι βασικοί άξονες ανάλυσής του

Η παρούσα ερευνητική εργασία φιλοδοξεί να αποτελέσει μία συμβολή στη μελέτη της διαμόρφωσης των κοινωνικών, πολιτικών, ηθικών και θρησκευτικών ιδεών κατά την περίοδο της τουρκοκρατούμενης και επαναστατημένης ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα, υπό το πρίσμα των αντιλήψεων, των θέσεων και των επιχειρημάτων του αγωνιστή-απομνημονευματογράφου Ιωάννη Μακρυγιάννη και σε σύγκριση με τους λοιπούς απομνημονευματογράφους και ιστοριογράφους του Αγώνα. Η συγκεκριμένη χρονική περίοδος δεν αποτέλεσε μία τυχαία επιλογή. Ο 19ος αιώνας είναι μία από τις πιο σημαντικές ιστορικές περιόδους για τη διαμόρφωση των εθνικών κρατών, καθώς όλη η Ευρώπη ευρισκόμενη κάτω από την επίδραση των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, συγκλονίζεται από μεγάλα επαναστατικά και εθνικοαπελευθερωτικά κινήματα.[1]

Κατά την προεπαναστατική περίοδο το κίνημα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού λειτουργεί, μέσω του εκσυγχρονισμού της εκπαίδευσης και της ανάπτυξης του διανοητικού βίου του υπόδουλου ελληνισμού, ως μέσον αφύπνισης της εθνικής συνείδησης των σκλαβωμένων Ελλήνων με σκοπό την αποτίναξη του ξενικού ζυγού μέσα από έναν βαθμιαίο αναπροσανατολισμό προς τα δυτικά πρότυπα σκέψης και πράξης. [2] Η στροφή αυτή είχε ως αποτέλεσμα την επαφή της παραδοσιακής κοινωνίας της Ορθόδοξης Ανατολής με τις προηγμένες επιστημονικές, πολιτικές, φιλοσοφικές ιδέες και αξίες της πολιτισμένης Δυτικής Ευρώπης. [3] Οι νέοι τρόποι σκέψης και οι προοδευτικές ιδέες του ευρωπαϊκού πολιτισμού που μετεκενώθηκαν στην καθ' ημάς Ανατολή πυροδότησαν την αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου και αποτέλεσαν τη βάση ιδεολογικών διαφοροποιήσεων, αντιδράσεων αλλά και αντιθέσεων, που πολύ συχνά αποτυπώνονται τόσο στα κείμενα του Μακρυγιάννη όσο και στα αυτοβιογραφικά κεί-

---

1. Σχετικά με τον χαρακτήρα των εθνικών και φιλελεύθερων Ευρωπαϊκών κινημάτων του 19ου αιώνα βλ. Hobsbawm E. J., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφ. Μαρ. Οικονομοπούλου). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992, 165-166.
2. Πρώτος ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ διατυπώνει την ανωτέρω θέση στο προοίμιο της ελληνικής μετάφρασης του έργου τού Muratori Ludov. Ant., *Ηθική Φιλοσοφία* (μτφ. Ιωσήπ. Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος), Α΄. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, Βενετία 1761, ια΄-λδ΄.
3. Σχετικά με τη μετάβαση από μια παραδοσιακή κοινωνική κατάσταση κι ένα παραδοσιακό πλαίσιο πεποιθήσεων για τον κόσμο σε νέες μορφές κοινωνικής δομής και σύγχρονες κοσμοθεωρίες βλ. Hall Stuart -Gieben Bram, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης-Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, 57-59.

μενα λοιπών απομνημονευματογράφων του Αγώνα. [4] Οι Φαναριώτες, οι λόγιοι και οι δυτικοφερμένοι πολιτικοί άνδρες, ως φορείς των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οραματίζονταν την αναμόρφωση και τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής κοινωνίας και τη δημιουργία φιλελεύθερου κράτους δυτικού τύπου. Ωστόσο οι αγωνιστές της ελευθερίας, γράφοντας συχνά τα κείμενά τους «ἐν βρασμῷ ψυχῆς» μέσα στη δίνη των οραμάτων και των σκληρών αγώνων κατά του αλλόθρησκου κατακτητή, δεν συμμερίζονταν συχνά την ανωτέρω θέση και, βιώνοντας την ασυμφωνία ανάμεσα στον ιδεολογικό προσανατολισμό της Δύσης και την ελληνική κοινωνική πραγματικότητα, επιδίδονταν σε διαρκείς διενέξεις, συγκρούσεις, διαιρέσεις και εμφύλιους σπαραγμούς που ως αποτέλεσμα είχαν τη διάσπαση της εσωτερικής ενότητας του Αγώνα και την καθυστέρηση της δικαίωσης των ελπίδων, των οραμάτων και των θυσιών τους.

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι η εξεταζόμενη ιστορική περίοδος, που γέννησε τα "Απομνημονεύματα" και τα ιστοριογραφικά κείμενα του Αγώνα, στην ανάλυση και ερμηνεία των οποίων εστιάζει η παρούσα μελέτη, υπήρξε εξαιρετικά πολύπλοκη, καθώς διαμορφώθηκε μέσα από μακροχρόνιες και επίπονες ανακατατάξεις τεσσάρων αιώνων υποδούλωσης στον οθωμανικό ζυγό. Η κοινωνία των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων υπήρξε ιδιαιτέρως πολύπλοκη και πολυσύνθετη, χαρακτηριζόμενη από βαθιές κοινωνικές και ταξικές διαφορές, πολιτικούς ανταγωνισμούς, προσωπικές αντιπαραθέσεις, που συχνά υποδαυλίζονταν από νοσηρές φιλοδοξίες, πάθη, μίση και τάσεις εκδίκησης. Κυρίαρχα στοιχεία της είναι η βία και η καταπίεση, φαινόμενα που δεν παύουν να αμαυρώνουν τα ανδραγαθήματα και τις ηρωικές πράξεις των αγωνιστών, να υποβαθμίζουν το νόημα του Αγώνα, να κηλιδώνουν τον κοινωνικό βίο της εποχής και να περιθωριοποιούν όσους έχουν τη δύναμη και το σθένος να αντιστέκονται. Η ανεντιμότητα, η ηθική αναλγησία, η πολιτική διαφθορά επίσης αποτελούν χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής των επαναστατικών χρόνων, τα οποία συχνά και απερίφραστα καταγγέλλει, επικρίνει και καταδικάζει ο Μακρυγιάννης με μια σειρά επιχειρημάτων του προερχομένων από τα "Απομνημονεύματα" και από το μεταγενέστερο έργο του "Οράματα και Θάματα".

---

4. Μία από τις σαφέστερες αναλύσεις για την επίδραση που άσκησε στην Ορθόδοξη Ανατολή, που τελούσε υπό την επίδραση της Βυζαντινής παράδοσης και ιδεολογίας, η πολιτισμένη Δύση είναι η ακόλουθη: Sherrard Ph., *The Greek East and the Latin West: a Study in the Christian Tradition.* Oxford University Press, London 1959, 96-107. Επίσης χρήσιμη είναι και η ακόλουθη μελέτη: Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. "Γνώση", Αθήνα 1992.

Τον θεμέλιο λίθο για τον προσδιορισμό και την κατεύθυνση της παρούσας έρευνας, που αφορά στη μελέτη, ανάλυση και ερμηνεία των κυριότερων και αντιπροσωπευτικότερων επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη από το έργο του "Απομνημονεύματα", έθεσε η διαπίστωση ότι η εξεταζόμενη ιστορική περίοδος, η αφορούσα τον Αγώνα της εθνικής παλιγγενεσίας και την αποτύπωσή του στα πρωτότυπα κείμενα της εποχής, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον. Τα κείμενα αυτά, ως άμεσες και πρωτογενείς πηγές της ιστορίας, αποκαλύπτουν τη γόνιμη αλλά και έντονη αντιπαράθεση μεταξύ παραδοσιακών και νεωτεριστικών μορφών πολιτικής σκέψης και διακυβέρνησης και το πνευματικό, πολιτιστικό και ιδεολογικό υπόβαθρο του Αγώνα, μέσα από το οποίο θα γεννηθεί και θα καρποφορήσει η ιδέα της Ελευθερίας και της εθνικής Ανεξαρτησίας.[5]

΄Εναυσμα για την ενασχόληση με αυτό το ερευνητικό αντικείμενο στάθηκε το γεγονός ότι παρουσιάζει ιδιαίτερη πρωτοτυπία λόγω και του διαθεματικού του χαρακτήρα. Η μελέτη και αξιοποίηση όλου του διαθέσιμου ιστορικού υλικού από τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα μπορεί να φωτίσει αθέατες πλευρές της ιστορικής πραγματικότητας και να οδηγήσει στην προσέγγιση και ανάλυση του γεγονότος από τη σκοπιά των ιδεών, των στάσεων, των νοοτροπιών, των αντιλήψεων του συντάκτη. Επιπλέον η λογική ανάλυση των επιχειρημάτων τού Μακρυγιάννη προβάλλει ως ένα εξαιρετικά επίπονο, δυσχερές αλλά ελκυστικό εγχείρημα, δεδομένου ότι επιβάλλει εφαρμογή των αρχών και κανόνων της Τυπικής Λογικής σε ένα αυτοβιογραφικό κείμενο, γραμμένο σε ύφος λαϊκό και σε γλώσσα δημοτική με λεξιλόγιο του τοπικού ρουμελιώτικου ιδιώματος.

Η παρούσα έρευνα στρέφεται επίσης στη συγκριτική μελέτη των βασικών επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη με αυτά άλλων γνωστών ιστοριογράφων και κυρίως απομνημονευματογράφων. Απώτερος στόχος είναι να εντοπισθούν βασικές ιδεολογικές αρχές οι οποίες αποτελούν κοινό τόπο μεταξύ του Μακρυγιάννη και των άλλων αγωνιστών - απομνημονευτογράφων και επιπλέον ιδέες και θέσεις του αγωνιστή που αποκλίνουν από τις απόψεις των υπολοίπων. Παράλληλα διερευνάται κατά πόσον οι ιδέες αυτές απηχούν την περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής αλλά και κατά πόσο συνετέλεσαν στην ευόδωση του Αγώνα της Ανεξαρτησίας και στη δημιουργία ενός φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους.

---

5. Σχετικά με τις συνθήκες υπό τις οποίες διαμορφώθηκε το όραμα της ελευθερίας στο πλαίσιο του Αγώνα της ελληνικής παλιγγενεσίας βλ. Κιτρομηλίδης Πασχ., *Το όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική κοινωνία: από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*. Πορεία, Αθήνα 1992.

Όπως έχει διαπιστωθεί από την έρευνα και την βιβλιογραφική μελέτη, δεν έχουν ασχοληθεί μέχρι σήμερα ερευνητές και μελετητές με αυτό το πρωτότυπο και εξειδικευμένο θέμα. Η υπάρχουσα και διαθέσιμη βιβλιογραφία η αναφερομένη στα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη είναι ευρεία και πλούσια, ωστόσο αναφέρεται αποκλειστικά στις ιδέες, τις απόψεις και τις θέσεις του Στρατηγού απέναντι σε καίρια και βασικά θέματα και προβλήματα της εποχής του. [6] Υπάρχουν επιπλέον επαρκείς και πολυάριθμες κριτικές και μελέτες, εντοπισμένες όμως κατά κύριο λόγο, στη γλωσσική και λογοτεχνική αξία των "Απομνημονευμάτων". Επειδή το απομνημόνευμα ως γραμματειακό είδος κινείται μεταξύ της ιστοριογραφίας και της λογοτεχνίας, τα "Απομνημονεύματα" του Στρατηγού εξεταζόμενα κυρίως από λογοτεχνική σκοπιά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της ιδιάζουσας αφηγηματικής τεχνικής και της απλότητας του λόγου.[7] Τα δημοσιεύματα, οι διαλέξεις και τα άρθρα στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο, κυρίως μετά από τον εμφύλιο πόλεμο, δηλαδή από το 1947 και εξής, αφθονούν και για τον επιπρόσθετο λόγο ότι οι λογοτέχνες τής «γενιάς του '30» ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με τον Μακρυγιάννη, ο οποίος αποτέλεσε για την περίοδο εκείνη ένα ηρωικό πρότυπο, καθώς η Ελλάδα επιχειρούσε να επαναπροσδιορίσει τη θέση της, να ανακάμψει μετά τη δίνη του πολέμου και να αναθεωρήσει πρότυπα και αξίες, αναζητώντας ιδανικές μορφές και πρόσωπα από το ιστορικό παρελθόν.

Η διαθέσιμη βιβλιογραφία βοηθάει τον ερευνητή στην προσέγγιση, ανάλυση και ερμηνεία της ιδεολογίας του Μακρυγιάννη, αλλά δεν είναι επαρκής για να φωτίσει πλήρως τις ιστορικές συνθήκες κάτω από τις οποίες γεννήθηκε το κείμενο των "Απομνημονευμάτων" και ούτε βέβαια βοηθάει στην ανάλυση της επιχειρηματολογίας. Επιπλέον δεν υπάρχει διαθέσιμη βιβλιογραφία για την λογική ανάλυση των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, παρά μόνο βιβλιογραφία σχετική με τους κανόνες και τις αρχές της Τυπικής Λογικής. Παρατίθεται μάλιστα στο τέλος της εργασίας, με τη μορφή παραρτήματος, ένας ειδικός πίνακας, ένα γλωσσάρι όρων της Τυπικής Λογικής, το οποίο διευκολύνει τον αναγνώστη της διατριβής να διαπιστώσει ποιοι από αυτούς τους κανόνες και με ποιο τρόπο εφαρμόζονται στα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.

---

6. Ένας αρκετά ενημερωμένος κατάλογος της βιβλιογραφίας, ελληνόγλωσσης και ξενόγλωσσης, της σχετικής με το έργο του Μακρυγιάννη είναι ο εξής: Κατσίμπαλης Γ.Κ., *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου*. Τυπ. Σεργιάδη, Αθήνα 1957, 3-13.

7. Πέρα από τη λογοτεχνική αξία των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη μερικοί κριτικοί και μελετητές επισημαίνουν και τη νέα διάσταση που αποκτά το κείμενο των "Απομνημονευμάτων" από λογοτεχνικής πλευράς μέσα από την ερμηνευτική προσέγγιση του Γ. Σεφέρη. βλ. σχετικά: Καγιαλής Τάκ., «Ο Μακρυγιάννης του Σεφέρη» στο *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα.* Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 33-64· Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης.* Πολύτυπο, Αθήνα 1983, 36-149· Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpieces on Our Behalf? George Seferis, Makriyannis, and the Literary Canon» *στο Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism"*. Princeton University Press, Princeton N. J. 1988, 44-65.

Η ανεύρεση ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας αναφερομένης στο έργο του αγωνιστή επίσης ήταν ένα δυσχερές έργο, διότι η ιδιόμορφη γλώσσα δεν είναι εύκολα προσιτή, κατανοητή και προσεγγίσιμη σε ξένους μελετητές και κριτικούς. Με δυσκολία εντοπίστηκαν βιβλία και με μεγαλύτερη δυσκολία ορισμένα άρθρα, κυρίως σε αγγλικά περιοδικά.

Στην παρούσα εργασία η επιστημονική έρευνα στρέφεται προς τη μελέτη ιστορικών γεγονότων της επαναστατικής και πρώτης μετεπαναστατικής περιόδου, σε συνάρτηση με το ιδεολογικό πλαίσιο που τα περιβάλλει, λαμβάνοντας υπόψη τη συμβολή των ηρωικών προσωπικοτήτων στις ερμηνευτικές προσεγγίσεις των γεγονότων. Ερωτήματα αναφερόμενα σε ζητήματα αντικειμενικότητας και αξιοπιστίας του διαθέσιμου ιστορικού υλικού και του βαθμού συμβολής των ιστορικών προσωπικοτήτων - μέσω της συγγραφής τους - στη διαμόρφωση του γενικότερου ιδεολογικού πλαισίου του Αγώνα, φιλοδοξεί η παρούσα μελέτη να τα φωτίσει και κατά το δυνατόν να τα απαντήσει.

Προκειμένου να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε τη βασική ιδεολογία του Μακρυγιάννη, αποφασίσαμε νε κατατάξουμε τα πιο αντιπροσωπευτικά επιχειρήματά του σε πέντε ειδικότερους άξονες - κεφάλαια, για την περαιτέρω διαπραγμάτευσή τους στην παρούσα διατριβή με θέμα: «Το επιχείρημα στα *Απομνημονεύματα* του Στρατηγού Μακρυγιάννη», ως συμβολή δική μας στην περιήγηση στο πρόσφατο, ένδοξο και επωφελές για τους μεταγενέστερους ιστορικό παρελθόν.

Στο πρώτο κεφάλαιο, το οποίο θεωρείται εισαγωγικό, εξετάζονται τα "Απομνημονεύματα" ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας. Μετά τον σαφή προσδιορισμό του όρου επιχειρείται μία σύγκρισή του με άλλα συγγενή γραμματειακά είδη, όπως είναι η ιστοριογραφία, η αυτοβιογραφία, η χρονογραφία και τα χρονικά. [8] Εντοπίζεται ο υποκειμενικός χαρακτήρας τους και η τάση αυτοπροβολής, έπαρσης και φιλαυτίας τού συντάκτη τους. Πραγματοποιείται μια σύντομη ιστορική αναδρομή του είδους από την αρχαιότητα έως την εποχή της ελληνικής Επανάστασης με σύντομη αναφορά στα ενδεικτικότερα κείμενα των Αγωνιστών και στη συνέχεια εξετάζεται η αξία του ως ιστορικής πηγής.

---

8. Σχετικά με την αυτοβιογραφία και τη συγγένειά της με άλλα γραμματειακά είδη βλ. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative:Definitions and Distinctions» *στο Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis-London χ.χ. (chapt. 1) 1-13. Άλλη σημαντική μελέτη περί αυτοβιογραφίας είναι η ακόλουθη: Cox Jam., «The Memoires of Henry James: Self - Interest as Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York, Oxford 1988, 3-23. Σχετικά με την αυτοβιογραφία ως δημιούργημα της νεωτερικής κοινωνίας βλ. τη μελέτη του Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Autobiography, Essays Theoritical and Critical*. Princeton University, Princeton N. J. 1980.
Σχετικά με το "Απομνημόνευμα" βλ. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *"Το Απομνημόνευμα 1453–1953"*, Α΄. Αθήνα 1953, 11-47 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

Στο δεύτερο κεφάλαιο η έρευνα αποσκοπεί στην αναζήτηση των βασικών προϋποθέσεων που θέτει ο Μακρυγιάννης, μέσω των συλλογισμών του, για τη συγγραφή μιας αληθούς, αντικειμενικής, αμερόληπτης και απαλλαγμένης από πολιτικές εξαρτήσεις και προσωπικά συμφέροντα ιστοριογραφίας. Τόσο ο ίδιος όσο και οι λοιποί σύγχρονοί του ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι δεσμεύονται, ως αυτόπτες μάρτυρες, αυτήκοοι και αυτουργοί των δρωμένων, ότι καταγράφουν πλήρως την αλήθεια με σκοπό να ανασυνθέσουν πιστά την ιστορική πραγματικότητα. Ο έντιμος βίος και ο ηθικός χαρακτήρας τους αποτελούν τα εχέγγυα για την ειλικρίνεια και την εγκυρότητα των πληροφοριών τους. Η ανεπάρκεια των γνώσεων, η δυσκολία προσέγγισης άλλων γραπτών πηγών, οι ανταγωνισμοί, οι προκαταλήψεις, οι πολιτικές σκοπιμότητες και ο υποκειμενικός χαρακτήρας του είδους, στερούν από τους συγγραφείς τους τη δυνατότητα της έγκυρης και αμερόληπτης απόδοσης και ερμηνείας των γεγονότων. Οι ψευδολογίες, οι υπερβολές, οι ανακρίβειες, οι εσκεμμένες αποσιωπήσεις και οι διαστρεβλώσεις των γεγονότων πυροδοτούν την έντονη σύγκρουση και αντιπαράθεση μεταξύ συγχρόνων απομνημονευματογράφων. Η νοθεία και η παραχάραξη της ιστορικής αλήθειας καταγγέλλονται, καταδικάζονται έντονα από τον Μακρυγιάννη και αποδίδονται στα ιδιοτελή κίνητρα και στην πολιτική στράτευση της ιστοριογραφίας.

Στο παρόν κεφάλαιο επιχειρείται σύγκριση των ιδεών και απόψεων του Μακρυγιάννη, περί της αντικειμενικότητας του ιστοριογραφικού πονήματος και του διδακτικού και φρονηματιστικού του χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους, με ιστοριογράφους της Αρχαίας Ελληνικής γραμματείας, των Ρωμαϊκών και Βυζαντινών χρόνων και με συγχρόνους του συγγραφείς. Η ανωτέρω συγκριτική μελέτη, μέσω κατάλληλα επιλεγμένων ιστοριογραφικών πηγών, αποκαλύπτει τα σημεία σύγκλισης αλλά και διαφοροποίησης του Μακρυγιάννη σε σχέση με τους προγενέστερους και τους συγχρόνους του ιστοριογράφους και απομνημονευματογράφους ως προς το προαναφερόμενο θέμα.

Το βασικό πόρισμα που προκύπτει από την ανάλυση του κεφαλαίου είναι ότι η ιστοριογραφίες και τα απομνημονεύματα του Αγώνα αποτελούν πολύτιμες, γνήσιες και αυθεντικές πηγές της ιστορίας, ωστόσο λόγω του υποκειμενικού τους χαρακτήρα και της τάσης για αποσιώπηση, παραποίηση και μονομερή προβολή στοιχείων και γεγονότων, απαιτείται κριτική στάση του μελετητή. Για το σκοπό αυτό ο ιστορικός οφείλει να υποβάλλει τα κείμενα αυτά σε αυστηρό έλεγχο, μέσω της συγκριτικής μελέτης με άλλα έγγραφα και τεκμήρια, προκειμένου να αποδειχθεί η εγκυρότητα και η αξιοπιστία τους.[9]

---

9. Σημαντικές μελέτες, για τον έλεγχο της εγκυρότητας και της αξιοπιστίας των πηγών από τον ιστορικό, είναι οι ακόλουθες: Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ. Arth. Burks), vol. 8. MA: Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1959 και Peirce Ch., *Selected Writing (Values in a Universe of Chance)* (Επιμ. Εισαγωγή-Σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται η παρουσίαση των φιλοσοφικών και πολιτικών στοχασμών του Μακρυγιάννη μέσα από μια σειρά επιχειρημάτων του, με τα οποία προβάλλονται οι προσπάθειες των σκλαβωμένων Ελλήνων να δράσουν συλλογικά, κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα, διακατεχόμενοι από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας, ομοψυχίας, με στόχο να επιτύχουν την απελευθέρωση του έθνους από τα δεσμά της δουλείας και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Στην προσπάθειά του να τονίσει την αναγκαιότητα και την αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων, καταγγέλλει και αποδοκιμάζει όλες τις υπονομευτικές και αποδομητικές τάσεις κάποιων ανδρών - στρατιωτικών και πολιτικών - που έθεσαν το «εγώ» τους, το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το «εμείς», πάνω από το όφελος του συνόλου των πολιτών και της πατρίδας εν γένει, κινούμενοι από ιδιοτελή συμφέροντα ή πολιτικές σκοπιμότητες.

Οι ανωτέρω πολιτικές, φιλοσοφικές και ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη απορρέουν από τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο, ο οποίος υπαγορεύει την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό. Επιπλέον υποδηλώνουν τις επιδράσεις που είχε δεχθεί από το ιδεολογικό κλίμα που είχαν διαμορφώσει οι φωτισμένοι άνθρωποι της εποχής του, όπως αυτό είχε σφυρηλατηθεί από τις ιδέες και τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες είχαν ξαναζωντανέψει και αναβιώσει μέσα από τα ριζοσπαστικά και φιλελεύθερα ρεύματα στους κόλπους του Διαφωτισμού.

Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και η μέριμνά του για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, πρωτίστως ως συνόλου και δευτερευόντως του κάθε πολίτη χωριστά, απηχούν επιδράσεις έμμεσα από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και από τις πολιτικές θεωρίες και αντιλήψεις αρχαίων Ελλήνων ιστορικών, φιλοσόφων και στοχαστών, όπως ο Θουκυδίδης, ο Πλάτωνας, ο Αριστοτέλης, ο Δημόκριτος, οι Στωικοί φιλόσοφοι και οι τραγικοί ποιητές. Οι πολιτικές και πολιτειακές αυτές αντιλήψεις, που με τη διαχρονική τους ισχύ είχαν διασωθεί και μεταδοθεί διαμέσου των αιώνων και είχαν απήχηση στην κοινωνία των επαναστατικών χρόνων, είχαν αποτελέσει το περίγραμμα για τον ιδεολογικό αυτοπροσδιορισμό του Αγώνα της ανεξαρτησίας, αφού είχαν επηρεάσει τη σκέψη, όχι μόνο του Μακρυγιάννη αλλά και άλλων αγωνιστών, στη διαμόρφωση των εθνικών οραματισμών τους, στην άρθρωση των πολιτικών και κοινωνικών αιτημάτων και στη διάπλαση της πολιτικής σκέψης αργότερα κατά την περίοδο συγκρότησης, οργάνωσης και διοίκησης του νεοσύστατου κράτους. [10]

---

10. Σχετικά με τους παράγοντες που συνέβαλαν στην ιδεολογική και ψυχολογική προπαρασκευή των εκφραστών και συντελεστών του Αγώνα της ανεξαρτησίας κάτω από την επίδραση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού βλ. Δημαράς Κ. Θ., "Ψυχολογικοί παράγοντες του Εικοσιένα: Λόγος Πανηγυρικός", (αναδημοσίευση), *Ιστορικά Φροντίσματα*, Α΄. Αθήνα 1992, 210-225.

Στο κεφάλαιο αυτό καταδεικνύεται η δυνατότητα συσχέτισης και περαιτέρω ανάλυσης και ερμηνείας των βασικών ιδεολογικών, πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη με αυτές άλλων συγχρόνων του απομνημονευματογράφων σχετικά με τα αιτήματα του ελληνικού Αγώνα, την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά και εν γένει τη διοίκηση και λειτουργία του νεοπαγούς ελληνικού κράτους. Από την ανάλυση του κεφαλαίου διαφαίνεται ότι η βασική αρχή του Μακρυγιάννη για δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ», με στόχο η συλλογική δράση των πολιτών να συμβάλει στην ευημερία και προαγωγή της πατρίδας και του ΄Εθνους, απαντά σε λίγους μόνο απομνημονευματογράφους και σε μικρή έκταση μέσα στο έργο τους.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, επιχειρείται η παρουσίαση της προβληματικής του Μακρυγιάννη σχετικά με τις αρχές περί ηθικής και δικαίου που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους. Με έναν ευρύ συλλογισμό ο αγωνιστής παρουσιάζει έναν Οθωμανό Μπέη, τον Ισμαήλ Μπέη, να αναφωνεί «θα χαθούμε γιατί αδικήσαμε» επιθυμώντας να δείξει ότι και οι ίδιοι οι Οθωμανοί έχουν συνειδητοποιήσει ότι διέπραξαν ύβρη, με τις ανομίες και τις βιαιοπραγίες εις βάρος των υπηκόων τους, και έχουν κατανοήσει ότι έφθασε η ώρα να λογοδοτήσουν στο Θεό για τα αμαρτήματά τους και να πληρώσουν βαρύ τίμημα με την κατάρρευση και την απώλεια του οθωμανικού Βασιλείου.

Στον ανωτέρω συλλογισμό προβάλλονται οι αρχές περί δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη, διαποτισμένες από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής που σχετίζονται με την ευρύτατα γνωστή λαϊκή φράση «το άδικο δεν ευλογείται». Οι αρχές αυτές επιπλέον απηχούν απόψεις προερχόμενες από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες απαντούν σε κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, κυρίως στις τραγωδίες, όπου ο υβριστής καταδιώκεται από τους Θεούς και τιμωρείται παραδειγματικά.

Οι βασικές θέσεις του Μακρυγιάννη περί δικαιοσύνης είναι σύμφωνες και με το οθωμανικό δίκαιο και συνδέονται στενά με τον θεσμό και την εξουσία του σουλτάνου, ο οποίος - κατά τη διάρκεια της δίκαιης βασιλείας του - δεσμεύεται έναντι του Θεού για την ομαλή διαβίωση των υπηκόων του. [11] Η κατάχρηση και αυθαιρεσία της εξου-

---

11. Το Kanum μαζί με τη Seriat και το εθιμικό δίκαιο (örf) αποτελούσαν τις πηγές του οθωμανικού δικαίου. Για το οθωμανικό δίκαιο και τις πηγές του βλ.: Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal Law*, V. L. Ménage (επιμ.). Oxford 1973, 208-234· Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman Law in comparative perspective*. State University of New York Press, Albany 1994, 66-69· Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. The Hebrew University, Jerusalem 1988, 187-211 και Ιναλτζίκ Χ., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995, 125-134.

σίας από μέρους των Οθωμανών κατακτητών προς τους υπηκόους τους θεωρείται έγκλημα συχνά αξιόποινο και τιμωρητέο σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρησκευτικό δίκαιο και τον άγραφο ηθικό νόμο.

Επιπροσθέτως, το περιεχόμενο του συλλογισμού αυτού δύναται να συσχετισθεί με τις γενικότερες ηθικές αρχές και αξίες περί δικαίου της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας. Είναι επίσης σύμφυτο με τις χριστιανικές απόψεις της εποχής εκείνης, σύμφωνα με τις οποίες η θεία Πρόνοια και η θεία βούληση, μετά τη δοκιμασία του ορθόδοξου ελληνικού έθνους, θα συμβάλουν στην αποκατάσταση της ηθικής τάξης των πραγμάτων - ως μέσου δικαίωσης του δοκιμαζόμενου λαού - με την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την αναγνώριση της ανεξαρτησίας του έθνους.

Η συλλογιστική του Μακρυγιάννη περί τιμωρίας των υβριστών κατακτητών και περί αποκατάστασης της ηθικής τάξης, μέσω της δικαίωσης του Αγώνα της ανεξαρτησίας των Ελλήνων, απαντά και σε άλλους αγωνιστές - απομνημονευματογράφους, αλλά αποτελεί και αντικείμενο μελέτης πολλών συγχρόνων κριτικών και σχολιαστών. Προκειμένου να προσεγγίσουμε και να κατανοήσουμε τη συλλογιστική του Μακρυγιάννη σχετικά με τις απόψεις του περί δικαίου, επιχειρείται σύγκριση και με τις ανάλογες πεποιθήσεις που κυριαρχούσαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο και διερεύνηση της δυνατότητας προσαρμογής τους στα νέα δεδομένα που επέβαλε η οθωμανική κατάκτηση, η ορθόδοξη ελληνική παράδοση και το εθιμικό δίκαιο, εκφρασμένα μέσα από τα ανάλογα λαϊκά, λόγια, θρησκευτικά και αυτοβιογραφικά κείμενα, ευρείας αποδοχής, της εποχής εκείνης.

Στη συνέχεια, στο πέμπτο κεφάλαιο, γίνεται ευρύτατη αναφορά στον εμφύλιο πόλεμο - και στις δύο φάσεις του - που συγκλόνισε τον Αγώνα της ανεξαρτησίας, δίχασε το έθνος, διέσπασε την ενότητα των αγωνιστών και απείλησε την πορεία της Επανάστασης. Προκειμένου να καταστούν γνωστές οι συνθήκες κάτω από τις οποίες ξέσπασε ο εμφύλιος πόλεμος, τόσο κατά την πρώτη όσο και κατά τη δεύτερη φάση του, γίνεται μια διερεύνηση των βασικών αιτιών που οδήγησαν στη σύγκρουση μεταξύ των αγωνιστών, στη διαίρεσή τους σε αντίπαλα στρατόπεδα, στην αντιπαράθεση μεταξύ Ρουμελιωτών και Μοραϊτών και στο διαρκή ανταγωνισμό μεταξύ των πολιτικών ανδρών.

Στο πλαίσιο της ανάλυσης του παρόντος ιδεολογικού άξονα παρατίθενται προς ενημέρωση του αναγνώστη, τα κυριότερα γεγονότα που σηματοδότησαν τα σημεία τριβής και αντιπαράθεσης μεταξύ αγωνιστών που ανήκαν σε αντίπαλα στρατόπεδα και γίνεται σύντομη αναφορά σε συγκεκριμένες αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις. Όλα τα γεγονότα του εμφυλίου πολέμου θα μας απασχολήσουν σε δεύτερη προτεραιότητα και μόνο στο βαθμό και στην περίπτωση κατά την οποία συνδέονται με την εμπλοκή του Μακρυγιάννη σε αυτά, πράγμα που συνιστά άμεση προτεραιότητα της έρευνάς μας στο παρόν κεφάλαιο.

Η ανάμειξη του αγωνιστή στον εμφύλιο πόλεμο από πολλούς θεωρήθηκε “αμάρ-

τημα" ή ατόπημα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε. Πολλοί του καταλογίζουν ευθύνες και του αποδίδουν βαριές κατηγορίες για δωροδοκία, για καιροσκοπισμό, για ικανοποίηση φιλοδοξιών με την άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα, για εκμετάλλευση των ευκαιριών του εμφυλίου πολέμου προς όφελός του. Ο ίδιος με μια σειρά επιχειρημάτων του δικαιολογείται ηθικά για τη συμμετοχή του στον εμφύλιο, για την απομάκρυνσή του από την παράταξη των στρατιωτικών και για τη συστράτευσή του με το κυβερνητικό στρατόπεδο και τους πολιτικούς, των οποίων τη στάση πάντοτε επέκρινε και καταδίκαζε. Την ανάμειξή του στον εμφύλιο τη θεωρεί ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κεντρική Διοίκηση, ως ηθικό χρέος να υπηρετήσει το συμφέρον της πατρίδας και όχι ως προοπτική για υλικά οφέλη, αξιώματα και εύκολο πλουτισμό.

Ωστόσο, παρά την λεπτομερή ανάλυση και ερμηνεία των επιχειρημάτων του, δεν καθίσταται δυνατόν να διερευνηθούν τα βαθύτερα κίνητρα της εμπλοκής του, κυρίως στο δεύτερο εμφύλιο πόλεμο. Η ίδια η επιχειρηματολογία του, διατυπωμένη σύμφωνα με τις δικές του αιτιολογήσεις, δεν αποκαλύπτει τα σαφή κίνητρά του. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε αν η ανάμειξή του στην εμφύλια αναμέτρηση αποδίδεται στην απειρία, στο προσωπικό συμφέρον, στις φιλοδοξίες του, στο πολιτικό του αισθητήριο, στο τοπικιστικό του πνεύμα ή σε προσωπική κρίση και εκτίμηση ότι έτσι ενεργούσε υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας των απομνημονευμάτων και η τάση έπαρσης και αυτοπροβολής του αφηγητή συσκοτίζει τα γεγονότα και δυσχεραίνει την αποκάλυψη των βαθύτερων αιτιών της εκάστοτε επιλογής και της δράσης του. [12]

Επιπλέον με μια σειρά λοιπών επιχειρημάτων καταδικάζει και καταγγέλλει τις συνέπειες του εμφυλίου πολέμου, όπως είναι οι αδικίες και οι ανομίες, η αρπαγή και η ληστεία, οι λεηλασίες, η λαφυραγωγία και το «πλιάτσικο», οι καταχρήσεις και όλων των ειδών οι αναίσχυντες και αποτρόπαιες πράξεις βίας. Τιμωρεί αυστηρά και παραδειγματικά τους συντρόφους του που επιδίδονται σε τέτοιου είδους πράξεις ηθικής διαφθοράς. Στο πλαίσιο της ανάλυσης παρατίθενται αποσπάσματα κειμένων άλλων απομνημονευματογράφων και ιστοριογράφων, οι οποίοι επίσης καταδικάζουν απερίφραστα τέτοιου είδους βιαιότητες. Οι θέσεις αυτών των κειμενογράφων αποτελούν κοινό τόπο με τις αντίστοιχες θέσεις του Μακρυγιάννη.

---

12. Ο Ch. Peirce παρατηρεί ότι, λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα του απομνημονεύματος, ο ιστορικός επιβάλλεται να εξετάσει κατά πόσο η διήγηση του συντάκτη είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα και τις βιωμένες καταστάσεις, όπως αυτές είναι γνωστές και κοινώς αποδεκτές μέσα στην κοινωνική ομάδα που ήταν ο ίδιος ενταγμένος, βλ. σχετικά: Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, vol. 8, ό.π., 18 και Peirce Ch., *Selected Writing*, ό.π., 74.

Ο Στρατηγός θεωρεί υπεύθυνους τους πολιτικούς άνδρες για τη διαίρεση και την εμφύλια αναμέτρηση κατηγορώντας τους για μηχανορραφίες, άμετρο ανταγωνισμό, φιλαρχία, αντιζηλίες και φατριασμό. Ο ίδιος μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου, αναλογιζόμενος τις θλιβερές συνέπειές του, φιλοσοφεί, στοχάζεται, πικραίνεται και αναθεματίζει τη διχόνοια, τις έριδες και το διχασμό.

Στο επόμενο, το έκτο κεφάλαιο της διατριβής, που αποτελεί και τον τελευταίο άξονα ανάλυσης των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, εξετάζεται η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του. Η παρουσίαση και ανάλυση των θρησκευτικών θέσεων και απόψεών του κρίνεται απαραίτητη, για να καταδείξουμε πόσο βαθιά ριζωμένη υπήρξε, όχι μόνο στο Μακρυγιάννη αλλά και σε άλλους αγωνιστές, η πεποίθηση ότι ο Αγώνας της ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία και οι ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον κατακτητή υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή του.

Σε όλη την έκταση της ανάλυσης του κεφαλαίου διαφαίνεται η προσήλωση του Στρατηγού σε δύο ύψιστα ιδανικά που αποτελούν και τους κορυφαίους πυλώνες του ιδεολογικού του στερεώματος, την πατρίδα και τη θρησκεία. Υπερασπίζεται και τα δύο με πάθος και αφοσίωση διότι πιστεύει στην άρρηκτη ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό και θεωρεί ότι η ελευθερία της πατρίδας θα είναι δόξα του Θεού και νίκη της Ορθοδοξίας.

Από την ερμηνευτική προσέγγιση των επιχειρημάτων του καταδεικνύεται ότι η βαθιά θρησκευτικότητα και θεοσέβεια του Μακρυγιάννη πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματά του, από τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχθηκε από την ελληνορθόδοξη παράδοση, από την πνευματική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του, φορτισμένο από τις λαϊκές δοξασίες και τις χρησμολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες τα ιστορικά γεγονότα καθοδηγούνταν από τη θεία Πρόνοια. [13]

Οι θρησκευτικού περιεχομένου συλλογισμοί του είναι διαποτισμένοι και επηρεασμένοι από την οικουμενικότητα της θρησκευτικής του συνείδησης, η οποία απορρέει από την αντίληψή του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Μέσω των επιχειρημάτων του, τα οποία είναι διάχυτα σε όλη την έκταση τόσο των "Απομνημονευμάτων" όσο και των "Οραμάτων και Θαμάτων", καταγράφεται η συμβολή του στην προάσπιση της Ορθοδοξίας όχι μόνο κατά την επανα-

---

13. Ο Γάλλος μελετητής Pier. Vidal -Naquet παρατηρεί ότι η βαθιά πίστη του Μακρυγιάννη τον οδηγεί στα όρια της θρησκοληψίας, καθώς εμφανίζεται να συνδιαλέγεται με το Θεό και τους αγίους στο μεταγενέστερο έργο του *"Οράματα και Θάματα"* βλ. σχετικά: Vidal-Naquet Pier., *Makriyannis et la Gréce Antique*. Daedalus, Paris-Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).

σταστική περίοδο, αλλά και κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα.

Σε μια σειρά επιχειρημάτων του αποτυπώνονται οι αγώνες του για τον τερματισμό της προσηλυτιστικής δράσης των ετεροδόξων και της διάβρωσης της ορθόδοξης πίστης από τις κακοδοξίες κληρικών και δυτικοφερμένων στοχαστών. Επιπλέον οι αντιδράσεις του για τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, για τη δράση της Φιλορθόδοξης Εταιρείας και για την τροποποίηση άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν στη θρησκεία μαρτυρούν την αυστηρή προσήλωσή του στις αρχές των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων του τόπου.

Η ιδέα της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας που προβάλλεται στα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη, καθώς και η επίκληση της θεϊκής βοήθειας κατά τις αναμετρήσεις με τον εχθρό, στοιχεία που υποδηλώνουν την αφοσίωση στο Θεό και την πατρίδα, απαντούν και σε άλλους αγωνιστές - απομνημονευματογράφους του Αγώνα, ωστόσο μόνο αυτός πρωτοστάτησε με σθένος στους αγώνες υπέρ της πίστεως και της Ορθοδοξίας.

Τέλος, οι νέες θέσεις που διατυπώνονται στην παρούσα διατριβή σχετικά με το ιδεολογικό πλαίσιο των κύριων και αντιπροσωπευτικότερων επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, πάντοτε σε αντιπαραβολή και σύγκριση με αυτό των άλλων συγχρόνων του ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων, αναφέρονται και παρουσιάζονται συνοπτικά ως συμπεράσματα στο έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο.

ΙΙ. Πηγές, μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος

Η μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος στηρίχθηκε σε βασικές θεμελιώδεις αρχές της ερευνητικής διαδικασίας με στόχο την απόρριψη ή την επαλήθευση των ιστορικών κρίσεων. Επιχειρήσαμε να λάβουμε υπόψη μας τις διαθέσιμες ιστορικές πηγές, να διερευνήσουμε την εγκυρότητα και τη αξιοπιστία τους, αλλά και τα πορίσματα της προϋπάρχουσας έρευνας σχετικά με το εξεταζόμενο θέμα. Προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε το υπάρχον ιστορικό υλικό και κατά τη διαχείρισή του ακολουθήσαμε μια βασική μεθοδολογική αρχή, η οποία να εξασφαλίζει τις προϋποθέσεις για ομοιόμορφη και σταθερή προσέγγιση όλων των προς εξέταση κειμένων - πηγών, ώστε να αποφευχθούν αιτιάσεις μονόπλευρης θέασης και ερμηνείας κατά την αντιπαραβολή τους. Επιπροσθέτως μέλημά μας υπήρξε να μη σταθεί η διατριβή στη στείρα εξιστόρηση γεγονότων, σε μια αφήγηση γεγονοτολογικού τύπου, αλλά να υπεισέλθει στα βαθύτερα αίτια και κίνητρα των επιλογών, της δράσης των προσώπων και της συμβολής τους στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι της εποχής.

Οι πηγές, στις οποίες στηρίξαμε την έρευνά μας, είναι κυρίως ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα, καθώς και κείμενα ξένων φιλελλήνων, εθελοντών και περιηγητών. Επίσης καταφύγαμε σε αρχειακό υλικό, προερχόμενο από τα Αρχεία

της ελληνικής παλιγγενεσίας, από όπου μελετήσαμε επιστολές αγωνιστών, διπλωματικά, συνταγματικά και πολιτικά κείμενα του Αγώνα, αποφάσεις και διαταγές των υπουργείων των προσωρινών Κυβερνήσεων της Ελλάδος και ποικίλο άλλο χρήσιμο υλικό. Λάβαμε υπόψη μας τα εθνοδιαφωτιστικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, τον ημερήσιο και περιοδικό τύπο του Αγώνα, τη λαϊκή και λόγια ποίηση της εποχής. Θεωρούμε ότι οι παραπάνω πηγές έχουν τη δυνατότητα να ανασυνθέσουν και να αναπαραστήσουν πιστά την εικόνα της σύγχρονής τους πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας. Κατά την εξέταση των ανωτέρω πηγών λάβαμε υπόψη μας ότι τα κείμενα αυτά συντάχθηκαν για να εξυπηρετήσουν ορισμένους σκοπούς και πρέπει να αξιολογηθούν ενταγμένα μέσα στο πλαίσιο της εποχής που τα δημιούργησε και όχι αποκομμένα από τις συνθήκες γέννησης και δημιουργίας τους. Για το σκοπό αυτό επιχειρήσαμε να εξετάσουμε τις ιστορικές πηγές σε συνάρτηση με το κοινωνικό, ιδεολογικό και πολιτικό περιβάλλον που τις διαμόρφωσε και όχι απομονωμένες από αυτό, διότι αυτές απηχούν τις ιδέες, τις αντιλήψεις, τις απόψεις, τις κυρίαρχες νοοτροπίες της χρονικής περιόδου που αντιπροσωπεύουν.

Στην πορεία της έρευνας αντιμετωπίσαμε ένα θεμελιώδες πρόβλημα που απορρέει από την ίδια τη φύση των αυτοβιογραφικών κειμένων και δεν είναι άλλο από την αξιοπιστία των πληροφοριών τους. Γι' αυτό και η προσέγγιση και ερμηνεία τους έγινε με ιδιαίτερη προσοχή και συχνά μάλιστα απαιτήθηκε διασταύρωση πληροφοριών προς επιβεβαίωση του περιεχομένου τους. Επίσης ελήφθη υπόψη η ιδεολογική και πολιτική τοποθέτηση του συντάκτη, το μορφωτικό του επίπεδο, οι επιρροές τις οποίες δέχθηκε από το περιβάλλον, η πρόσβασή του σε πληροφοριακό υλικό και οι γενικότερες συνθήκες κάτω από τις οποίες συνέγραψε. Στην πορεία της έρευνας συγκρίναμε ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά κείμενα μεταξύ τους προκειμένου να εξαγάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα. Υπάρχουν και σημεία όπου διαπιστώθηκε ότι τα προαναφερόμενα κείμενα δύνανται να τεθούν υπό αμφισβήτηση, διότι υστερούν στο θέμα της διαφάνειας, της εγκυρότητας και της αντικειμενικότητας των πληροφοριών τους.

Συχνά επιχειρείται σύγκριση αυτών των κειμένων με ανάλογα κείμενα της Αρχαίας Ελληνικής, της Ρωμαϊκής και της Βυζαντινής γραμματείας, όπου διαπιστώνεται ιδεολογική σύγκλιση και συνάφεια. Σε πολλές περιπτώσεις οι ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη ενισχύονται από απόψεις συγχρόνων μελετητών, κριτικών και στοχαστών ή κάποτε αμφισβητούνται. Η πλούσια σύγχρονη βιβλιογραφία λειτουργεί αποδεικτικά, γι' αυτό και παρατίθεται σε πολλά σημεία της εργασίας. Οι τοποθετήσεις προγενέστερων ιστοριογράφων, αλλά και οι απόψεις σημερινών ιστορικών, σχετικά με το περιεχόμενο της επιχειρηματολογίας του Μακρυγιάννη και το ιδεολογικό του βελησνεκές, έχουν ληφθεί υπόψη κατά την ερμηνευτική διαδικασία και έχουν συμβάλει τα μέγιστα στην αποδοχή ή την απόρριψη των απόψεών του.

Η παρούσα ερευνητική εργασία επιχειρεί να φωτίσει τις συνθήκες κάτω από τις

οποίες γεννήθηκαν τόσο τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη όσο και τα άλλα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα, καθώς και τις ιδεολογικές επιδράσεις που δέχθηκαν οι συντάκτες τους κατά τη διαμόρφωσή τους. Επίσης φιλοδοξεί με το διαθεματικό της χαρακτήρα να αναλύσει και να ερμηνεύσει τη βασική επιχειρηματολογία του Μακρυγιάννη τόσο από ιστορική, ιδεολογική, όσο και από λογική σκοπιά. Ευρύτερος στόχος της έρευνας είναι να φωτίσει το ιδεολογικό υπόβαθρο των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων μέσα από τα κείμενα των κυριότερων εκφραστών του, με βασικό σημείο αναφοράς τα "Απομνημονεύματα" του Στρατηγού Μακρυγιάννη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Τα «απομνημονεύματα» ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως τις μέρες μας.

Ο όρος απομνημόνευμα δηλώνει κατά βάση ό,τι αναφέρεται από μνήμης και, συνεκδοχικά, την αφήγηση γεγονότων στα οποία πήρε μέρος και ο συγγραφέας τους. Δηλώνει δηλαδή την εξιστόρηση γεγονότων, που με άμεσο ή έμμεσο ενδιαφέρον αφηγείται ο δράστης ή θεατής τους, μετά την πάροδο ενός χρονικού διαστήματος. Συχνά ο δράστης ή ο θεατής είναι ένας από τους άμεσους πρωταγωνιστές τους.[1] Απομνημονεύματα ακριβέστερα αποκαλούνται οι ιστορικές αναγραφές που έχουν συνταχθεί από συγγραφέα ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων που αφηγείται, τα οποία μάλιστα είναι σύγχρονα ή σχεδόν πρόσφατα και όχι γεγονότα του παρελθόντος, και στα οποία ο ίδιος έχει οπωσδήποτε κάποια ανάμειξη. Συνήθως ο συντάκτης αυτού του συγγράμματος διηγείται ή εκθέτει γεγονότα στα οποία έλαβε ο ίδιος μέρος ή τα είδε και τα παρακολούθησε από κοντά κατά τη διάρκεια της ζωής του.

Το χαρακτηριστικό στο πεζογραφικό αυτό λογοτεχνικό είδος είναι ότι κατά την ιστορική αφήγηση των γεγονότων, κυριαρχούν η προσωπικότητα και τα βιώματα του ίδιου του συγγραφέα, είτε ως πρωταγωνιστή των γεγονότων είτε ως αυτόπτη μάρτυρα, και επιπλέον παρατίθενται σχόλια, παρατηρήσεις, κρίσεις και εντυπώσεις για τα ιστορικά αυτά συμβάντα. [2] Αυτό το είδος του λόγου γεννήθηκε από την ανάγκη τού ανθρώπου να διασώσει τον εαυτό του από τη φθοροποιό δύναμη του χρόνου και ως εκ τούτου κύριο μέλημα του συντάκτη τους είναι να εξασφαλίσει την προέκταση της προσωπικότητάς του στα μελλοντικά χρόνια. [3] Τα απομνημονεύματα αναφέρονται σε μια περιορισμένη τοπικά και χρονικά περιοχή και αποτελούν ένα ενιαίο, αυτοτελές και περιορισμένο σύγγραμμα με δραματικό συνήθως περιεχόμενο και με πρωταγωνιστή τον ίδιο τον συντάκτη τους. Κύριο χαρακτηριστικό του αφηγητή είναι ότι στερείται την εγκαρτέρηση και τη νηφαλιότητα που θα του επέτρεπε να προσεγγίσει τα γεγονότα «χωρίς φόβο και

---

1. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα,* 10. 2η εκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 220. Περί του όρου «απομνημόνευμα» βλ. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *"Το Απομνημόνευμα 1453–1953"*, Α΄. Αθήνα 1953, 12 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).
2. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι.* Πατάκης, Αθήνα 2007, 152.
3. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία» στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ)*, περ. Β', ΚΔ', 1973-74, Αθήνα 1975, 274.

χωρίς πάθος» και να τα ταξινομήσει σύμφωνα με την αιτιώδη τους σχέση.[4]

Σε αντίθεση με την ιστορία, τα απομνημονεύματα έχουν καθαρά προσωπικό χαρακτήρα και αποδίδουν όχι απλώς την πράξη, αλλά την προέκταση της πράξης ενός ιστορικού προσώπου, και μάλιστα όπως αυτό επιθυμεί να την αποτυπώσει πάνω στο χρόνο.[5] Αυτό που ενδιαφέρει τον αφηγητή του απομνημονεύματος είναι να αποδώσει την αλήθεια, όπως αυτός την είδε ή την αντιλήφθηκε, με τη μεγαλύτερη δυνατή ζωντάνια, καθαρότητα και παραστατικότητα. Ο απομνημονευματογράφος δεν υπεισέρχεται στην ουσία των πραγμάτων, αλλά παρουσιάζει αυτά τα ίδια τα πράγματα, χωρίς να ενδιαφέρεται για τη βαθύτερη ουσία τους. Η διαλογή του υλικού, η αφαίρεση του περιττού και η αξιολόγηση των συμβάντων δεν είναι δικό του έργο, είναι υπόθεση του ιστορικού. Αυτός απλώς προσφέρει αυτούσιο το υλικό, το οποίο θα αποτελέσει ένα είδος υπομνήματος, που θα λάβει υπόψη του ο ιστορικός.[6]

Σημαντική είναι η στροφή του ενδιαφέροντος, που παρατηρείται κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και εξής, των κοινωνικών επιστημόνων (κοινωνιολόγων, κοινωνικών ανθρωπολόγων, λαογράφων) και κυρίως των ιστορικών στην αξιοποίηση των βιογραφικών αφηγήσεων και των προφορικών μαρτυριών ως τεκμηρίων έρευνας. Αυτή η διεύρυνση του ενδιαφέροντος, ιδιαιτέρως των ιστορικών, είναι αξιοπρόσεκτη διότι μέχρι τότε η έρευνά τους περιοριζόταν αποκλειστικά στη διερεύνηση και μελέτη των αρχειακών πηγών και στο μακροκοινωνικό πλαίσιο αναφοράς.[7]

---

4. Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *"Το Απομνημόνευμα 1453–1953"*, Α΄. Αθήνα 1953, 12 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).
5. Κουρνούτος Γ. , *ό.π.*, 12.
6. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 12-13.
7. Κατά τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 οι ιστορικοί, κυρίως της Δύσης, υποστηρίζουν ότι η ιστορία ως επιστήμη έχει ανάγκη από μια νέα εννοιολογική και μεθοδολογική προσέγγιση, ώστε να μην αποτελεί μια ενιαία διαδικασία, μια μεγάλη αφήγηση όπου τα πολλά άτομα μένουν κάτω από την επιφάνεια, αλλά μια ροή με πολλές όψεις, όπου θα εμπεριέχονται πολλές ιστορίες, διηγήσεις που έχουν να κάνουν με τις ατομικές ζωές, τις αφηγήσεις, τις εμπειρίες και τα βιώματα των πολλών με στόχο την προσέγγιση του συγκεκριμένου και όχι του αφηρημένου. Οι μικροϊστορικές έρευνες εστιάζονται σε άνδρες και γυναίκες που δεν αναφέρονται στις επίσημες πηγές. Βιογραφίες και απομνημονεύματα παίζουν σημαντικό ρόλο στην ανάπλαση των ζωών τους και στην ανασύνθεση σημαντικών πτυχών της πρόσφατης ιστορίας. Συνολικά για τη μετάβαση από τη μακρο - στη μικροϊστορία βλ. Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth century* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 134-155.
Σχετικά με τις θεωρίες για το ρόλο των μικροϊστορικών ερευνών στην επιστήμη της ιστορίας βλ. Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*. Collins, London 1981· Muir Ed. και Ruggiero G. (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Jones Hopkins University Press, Baltimore 1991· Levi Giov., "On Microhistory" στο Burke Pet. (επιμ.), *New Perspectives on Historial Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa 1991· Thompson Ed., *The Making of the English Working Class*. Pantheon Books, New York 1966.

Ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την καθαυτό ιστορία παρατηρούνται ουσιαστικές διαφορές και ως προς την εξιστόρηση των γεγονότων. Ο ιστορικός επιδιώκοντας να αξιοποιήσει το υλικό που του παρέχει το απομνημόνευμα μετατρέπει τη ζωηρή και ζωντανή αφήγηση των γεγονότων του απομνημονεύματος σε απλή παράθεση γεγονότων με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια και επιστημονική εγκυρότητα. Τα κύρια γνωρίσματα του απομνημονεύματος, που είναι η άναρχη ταξινόμηση του υλικού, η απειθαρχία στους γνωστούς κανόνες της συγγραφικής, η υποκειμενική και συχνά μονόπλευρη θέαση των γεγονότων, η ενάργεια στη γλωσσική διατύπωση και το ύφος, δεν απαντούν στην ιστορική συγγραφή.[8]

Τα απομνημονεύματα διαφέρουν από το συγγενικό είδος των χρονικών γιατί τα δεύτερα δε διακρίνονται για την ενότητα και την αυτοτέλειά τους, αλλά αποτελούν μια απλή χρονολογική αφήγηση γεγονότων χωρίς κάποια εσωτερική συνάφεια.[9] Επιπλέον το απομνημόνευμα ως πρόθεση και πραγμάτωση αυτονομείται σε είδος και διαχωρίζεται από τη χρονογραφία, καθώς κυριαρχεί σε αυτό το πάθος της προσωπικής δικαίωσης, γεγονός που το καθιστά κατ' εξοχήν δημιούργημα υποκειμενικό. Ως τέτοιο δεν υπόκειται στον έλεγχο των κριτηρίων που ισχύουν γι' αυτά τα συγγενικά του είδη, ενώ παράλληλα το αποδεικτικό του κύρος είναι περιορισμένο.[10] Η διαφορά του ως προς τη χρονογραφία συνίσταται και στο γεγονός ότι το όνομα του αφηγητή σε αυτό επικρατεί και δεσπόζει σε όλη την έκταση της αφήγησης, ενώ στη χρονογραφία εξαφανίζεται.[11]

Τα απομνημονεύματα υπήρξαν είδος της λεγόμενης προσωπικής λογοτεχνίας (littérature personalle ή intime) και αναπτύχθηκαν συστηματικά στα τέλη του 19ου αιώνα, ενώ ο όρος σταδιακά αντικαταστάθηκε από έναν νέο, αυτό της "αυτοβιογραφίας"[12] (αγγλ. aurobiography· γαλλ. autobiographie· γερμ. selbstbiographie) με την οποία ως είδος συγγενεύει στενά. Ως φιλολογικός όρος η αυτοβιογραφία δηλώνει το γραμματειακό είδος στο οποίο ένα άτομο εκθέτει τη σύνολη ζωή του είτε ουσιώδεις στιγμές της και το οποίο, ανάλογα με τη μορφή και το περιεχόμενό του μπορεί να έχει λογο-

---

8. Σχετικά με τις διαφορές ανάμεσα στο απομνημόνευμα και την ιστορική συγγραφή βλ. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 19-20.
9. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3. "Ήλιος", Αθήνα χ.χ., 305.
10. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., εισ. ιβ'.
11. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», ό.π., 275.
12. Πασχαλίδης Γρηγ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Σμίλης, Αθήνα 1993, 39 βλ. σχετικά και Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Ατραπός, Αθήνα 2008, 32-33.

τεχνικό χαρακτήρα. Η αυτοβιογραφία ως λογοτεχνικό είδος στηρίζεται στην αναφορά και εξιστόρηση βασικών γεγονότων της ίδιας της ζωής του συγγραφέα που παρατίθενται μέσω των αφηγηματικών τεχνικών, όπως αυτή της αναδρομής στο παρελθόν (flash back). Βασίζεται στην τάση του συγγραφέα για αναπόληση παλιότερων γεγονότων, σημαντικών κατά τον ίδιον για τη διαμόρφωση της προσωπικότητας και τη δράση του, με τη μορφή της ανάμνησης και του διαλογισμού. [13] Ουσιαστικά η αυτοβιογραφία αποτελεί μια εξιστόρηση της ζωής τού συγγραφέα βασισμένη σε προσωπικές μνήμες και βιώματα, γραμμένη από τον ίδιον με σαφή πρόθεση να εστιάσει σε εκείνα τα γεγονότα ή τα συμβάντα της ζωής του που επηρέασαν το χαρακτήρα και την προσωπικότητά του και διαδραμάτισαν σπουδαίο ρόλο στην όλη πορεία της ζωής του. Η αυτοβιογραφία ως είδος αφήγησης κεντρίζει το ενδιαφέρον του αναγνώστη, καθώς αυτός δύναται να ανακαλύψει διάφορες πτυχές του χαρακτήρα και της προσωπικότητας του αυτοβιογραφούμενου, παρά την τάση του για αυτοπροβολή· παράλληλα το αναγνωστικό κοινό διαφωτίζεται μέσα από το αυτοβιογραφικό κείμενο σχετικά με το κοινωνικοπολιτικό, ιδεολογικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι της χρονικής περιόδου στην οποία αναφέρεται ο συγγραφέας.

Ωστόσο ανάμεσα στα απομνημονεύματα και την αυτοβιογραφία υπάρχουν κάποιες ουσιαστικές διαφορές· η ατομική ζωή του απομνημονευτογράφου αποτελεί τον κύριο μοχλό της αφήγησής του, αλλά επιλέγονται και προβάλλονται από αυτήν όχι τα ουσιώδη γεγονότα, όπως συμβαίνει στην αυτοβιογραφία, αλλά εκείνα τα οποία βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τα ιστορικά δρώμενα τα οποία επιθυμεί ο ίδιος να παρουσιάσει. Στην προσπάθειά του να συσχετίσει απόλυτα τα γεγονότα με τη δική του προσωπική δράση, το αφήγημα φορτώνεται με ένα πλήθος προσωπικές λεπτομέρειες που θα ήταν πάρα πολλές για την αυτοβιογραφία και παντελώς άχρηστες ή και επιζήμιες για τη χρονογραφία.[14]

Επιπλέον ο συγγραφέας των απομνημονευμάτων δε διερευνά τόσο το εγώ του, όσο κάποια αξία ηθική, λογοτεχνική, πολιτική ή ιστορική: το πρόσωπο εδώ χάνεται μπροστά στην προσωπικότητα, ενώ η φαντασία αποτελεί βασικό στοιχείο της λογοτεχνικής δημιουργίας, στοιχείο που λείπει από το συγγραφέα της απλής βιογραφίας. Άλλη ουσιαστική δαφορά αποτελεί και η χρήση του προσώπου: ο συγγραφέας της αυτοβιογραφίας, χρησιμοποιώντας το πρώτο πρόσωπο στη διήγησή του — αντίθετα με τα άλλα λογοτεχνικά είδη όπου συνήθως η διήγηση γίνεται σε τρίτο πρόσωπο — κυριαρχεί βα-

---

13. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions», *στο Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis- London χ.χ. (chapt.1) 1-2.
14. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453–1953"*, ό.π., 13.

σικά ο ίδιος στο έργο του, γεγονός που εκφράζεται με κάποιο λογοτεχνικό θράσος λόγω της προβολής του «εγώ» του συγγραφέα.[15]

Μια επιπρόσθετη διαφορά μεταξύ απομνημονεύματος και αυτοβιογραφίας εντοπίζεται στη χρήση των μαρτυριών και των τεκμηρίων που παραθέτει ο κάθε συγγραφέας στο αντίστοιχο είδος, προκειμένου το ανάγνωσμά του να είναι πειστικό και αρεστό στον αναγνώστη. Ο απομνημονευματογράφος χρησιμοποιεί ιστορικές αποδείξεις (ντοκουμέντα), μαρτυρίες και λοιπό ιστορικό υλικό, πέραν από τις προσωπικές μνήμες και τα βιώματά του, στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια επιχειρηματολογία κατά το δυνατόν έγκυρη και πειστική. Ο βιογράφος στηρίζεται περισσότερο σε προσωπικές αναμνήσεις και σε πηγές ιδιωτικού χαρακτήρα, όπως επιστολές, φωτογραφίες, συζητήσεις με πρόσωπα του στενού συγγενικού και φιλικού περιβάλλοντός του. Η αποτελεσματικότητα της μαρτυρίας και στα δύο είδη έγγειται στον τρόπο με τον οποίον ο συγγραφέας θα υποστηρίξει ή θα σχολιάσει το αποδεικτικό υλικό το οποίο παραθέτει.[16]

Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι η αυτοβιογραφία ως λογοτεχνικό είδος — πολύ περισσότερο από το απομνημόνευμα — υπόκειται σε εξαρτήσεις από κανόνες προσδιορισμένους από το λογοτεχνικό ρεύμα στο οποίο ανήκει και επομένως ο συγγραφέας της καλείται να ακολουθήσει κατά τη συγγραφή του ορισμένες γλωσσικές και λογοτεχνικές αρχές, συχνά αυστηρά καθορισμένες, που οριοθετούν ένα προσεγμένο και αριστοτεχνικό γράψιμο και όχι μια βιωματικού χαρακτήρα ερασιτεχνική συγγραφή, όπως είναι συχνά το απομνημόνευμα.[17] Αντίθετα η κατάστρωση της αφήγησης στο απομνημόνευμα είναι πρόχειρη, χωρίς να δίδεται ιδιαίτερα σημασία στο ύφος, στην έκφραση και στην τήρηση γραμματικών και συντακτικών κανόνων. Μερικοί απομνημονευματογράφοι εισάγουν πολλούς και ποικίλους νέους τρόπους έκφρασης στον γραπτό τους λόγο.[18]

Εξάλλου επιδιώκοντας να συγκρίνουμε γενικά την ιστοριογραφία με την αυτοβιογραφία θα διαπιστώσουμε ότι η μεταξύ τους διάσταση οφείλεται και στον διαφορετικό χρόνο εμφάνισης και καθιέρωσής τους. Η ιστοριογραφία έχει μια μακρά δια-

---

15. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 12, ό.π., 319. Σχετικά με τη χρήση των προσώπων του ρήματος στο απομνημόνευμα και στην αυτοβιογραφία βλ. Smith Sid.& Watson Jul., ό.π., 4, 6.
16. Smith Sid. & Watson Jul., «Life Narrative:Definitions and Distinctions», στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*, ό.π., 6.
17. Cox Jam., «The Memoires of Henry James: Self - Interest as Autobiography» *στο* Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York - Oxford 1988, 3.
18. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453–1953"*, ό.π., 14.

δρομή ανά τους αιώνες, ενώ η αυτοβιογραφία δεν είναι δημιούργημα της παραδοσιακής κοινωνίας αλλά της νεωτερικής, καθότι καθιερώθηκε σχετικά πρόσφατα στις χώρες της Δύσης. Είναι γέννημα μιας κοινωνίας που αλλάζει και όπου το άτομο αυτοπροσδιορίζεται, αποκτά συνείδηση της ιδιαιτερότητάς του σε αντιδιαστολή με τους άλλους και δεν χάνεται μέσα στο σύνολο, σε μια αλληλοεξαρτώμενη συμβίωση στο πλαίσιο λειτουργίας ολόκληρης της κοινότητας. Το απομνημόνευμα – κυρίως του 19ου αιώνα – που βρίσκεται σε συγγενική σχέση με την αυτοβιογραφία, γεννιέται στο μεταίχμιο μεταξύ παλιού και καινούργιου κόσμου και μοιραία ενσωματώνει κατεξοχήν στοιχεία της παραδοσιακής κοινωνίας, την οποία και αντιπροσωπεύει, αλλά και της νεωτερικότητας από την οποία έμμεσα επηρεάζεται.[19]

Ωστόσο το απομνημόνευμα χρησιμοποιείται συχνά και ως ιστορική πηγή· κινείται ανάμεσα στην αντικειμενικότητα της χρονογραφίας και του χρονικού και την υποκειμενικότητα της αυτοβιογραφίας και της βιογραφίας ή του ημερολογίου. Το γεγονός ότι κάποιες φορές στο απομνημόνευμα ενυπάρχουν στοιχεία της χρονογραφίας ή της αυτοβιογραφίας οφείλεται στην επαλληλία των περιοχών και δεν αποτελεί απαράδεκτη μείξη ή σύγχυσή τους. [20] Είτε αναφερόμαστε σε απομνημονεύματα είτε σε αυτοβιογραφίες το βασικό πρόβλημα που τίθεται και πρέπει να ελεγχθεί είναι ο βαθμός της ειλικρίνειας, της αντικειμενικότητας και της αξιοπιστίας του συγγραφέα, της πιστής δηλαδή αναπαράστασης των γεγονότων χωρίς δόση υπερβολής ή διαστρέβλωσης και της πιστής απεικόνισης του εαυτού του χωρίς διάθεση αυτοπροβολής και προσωπικής εξύψωσης.

Τα απομνημονεύματα ως γραμματειακό είδος διακρίνονται για τις ποικίλες αρετές τους, που τα καθιστούν μια αξιόλογη ιστορική πηγή από τις ζωηρότερες και διδακτικότερες του είδους τους. Ωστόσο πέραν από τις αρετές τους κανείς δεν μπορεί να αγνοήσει και τα μειονεκτήματά τους, τα οποία απορρέουν, αφενός από το γεγονός ότι η εξιστόρηση και η παράταξη των γεγονότων δε γίνεται με επιστημονική συστηματικότητα, αλλά με γνώμονα την προσωπική μνήμη του συγγραφέα και επομένως η δική του οπτική γωνία καθορίζει την επιλογή και την ιεράρχηση των γεγονότων, και αφετέρου από την τάση αυτοπροβολής του γράφοντος. Συγκεκριμένα σύνηθες φαινόμενο είναι ο μονότονος περιορισμός της αφήγησης σε ανούσιες λεπτομέρειες που αναφέρονται στο συγγραφέα, η τάση επίδειξης των ενεργειών τού γράφοντος και η δικαιο-

---

19. Σχετικά με την αυτοβιογραφία ως δημιούργημα της νεωτερικής κοινωνίας βλ. τη μελέτη του Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο συλλογικό τόμο του Olney James, *Autobiography, Essays Theoritical and Critical*. Princeton University, Princeton N. J. 1980.
20. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., εισ. ιγ΄.

λόγηση των πράξεων του ιδίου και των όσων τον περιβάλλουν. Συχνά μάλιστα παρατηρείται μια τάση αντιστροφής των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, για παράδειγμα με τη συνεχή αναφορά ευρείας σημασίας γεγονότων γύρω από το πρόσωπο ενός δευτεραγωνιστή τους. Αυτή η αντιστροφή των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, αναμφίβολα, μειώνει την αποδεικτική σημασία του απομνημονεύματος.[21] Πολλές φορές επίσης μέσα από την αφήγηση επιδιώκεται η συγκάλυψη των σφαλμάτων του γράφοντος και η μεγέθυνση και προβολή των αξιέπαινων πράξεών του με αποτέλεσμα να μεταβάλλει ο συγγραφέας «τόν ἧττονα λόγον εἰς κρείττονα».

Ο χαρακτήρας των απομνημονευμάτων είναι υποκειμενικός, όχι μόνο γιατί η καταγραφή τους εξαρτάται από την προσωπικότητα ενός συγκεκριμένου προσώπου, αλλά και γιατί κάθε αναφορά στα γεγονότα ξεπερνά το λογικό, κοινωνικό, πολιτιστικό "εγώ" του —ή και αντιτίθεται σε αυτό. Ο υποκειμενισμός παραμένει μοίρα του απομνημονεύματος και του απομνημονευματογράφου. Έτσι αναπόφευκτα το έργο του χαρακτηρίζεται για την ανεπάρκεια, την εμπάθεια και την απολυτότητα. Αυτό το κείμενο εκφράζει την ιστορία που έζησε ή βίωσε ο συγγραφέας του και είναι γραμμένο με βάση την οπτική γωνία θέασης των γεγονότων από τον ίδιον. [22] Το υποκειμενικό στοιχείο κυριαρχεί στο απομνημόνευμα, γιατί ο συγγραφέας του ενδιαφέρεται για την προσωπικότητά του, την αυτοπροβολή και καταξίωσή του και όχι για την ιστορική αλήθεια.

Λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα των απομνημονευμάτων ο ιστορικός που θα τα χρησιμοποιήσει ως ιστορικές πηγές οφείλει να ερευνά και να κρίνει την αξιοπιστία τους αλλά και να τα αντιμετωπίζει με ιδιαίτερη προσοχή, επιφύλαξη και κριτική διάθεση, διότι πολλές φορές ο συγγραφέας τους προσεγγίζει τα γεγονότα με βάση τη συναισθηματική του φόρτιση, την πολιτική του τοποθέτηση ή τη διάθεση αυτοπροβολής. Έτσι συχνά ο απομνημονευματογράφος προβαίνει είτε σε μεγιστοποίηση ή σε ωραιοποίηση της προσωπικής του συμβολής είτε σε απόκρυψη γεγονότων, τα οποία κρίνει ότι μειώνουν την προσωπικότητά του ή το έργο του. Για τους λόγους αυτούς τα απομνημονεύματα δεν θεωρούνται πάντοτε μια πιστή απεικόνιση του ιστορικού παρελθόντος. Γι' αυτό ο ιστορικός πρέπει να λαμβάνει υπόψη του την προσωπικότητα του συγγραφέα και επιπλέον να εξακριβώνει και να ελέγχει τα γραφόμενα με βάση άλλες σύγχρονες αξιόπιστες μαρτυρίες. [23]

Χρήσιμο είναι να προβούμε σε μια σύντομη ιστορική αναδρομή ανά τους αιώνες προκειμένου να ενημερωθούμε σχετικά με τη γένεση, τη δημιουργία και την ακμή του

---

21. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, εισ. ιγ΄.
22. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10, ό.π., 220.
23. Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1981, 98-99.

είδους. Το γραμματειακό είδος των απομνημονευμάτων είναι γνωστό από την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, αλλά συναντάται και στη μεσαιωνική γραμματεία. Στην αρχαία Ελλάδα τα απομνημονεύματα εισήχθησαν από τους Ίωνες. Τα κατ' εξοχήν γνωστά ελληνικά απομνημονεύματα της αρχαιότητας — και από άποψη τεχνικής σύνθεσης και ουσιαστικού περιεχομένου και από άποψη απήχησης ανά τους αιώνες — υπήρξαν τα "Απομνημονεύματα" του Ξενοφώντος. Σ' αυτό το σύγγραμμα ο Ξενοφών θέλησε να καταγράψει τις αναμνήσεις του από το δάσκαλό του Σωκράτη και το ολοκλήρωσε περί το 396 π.Χ. στην Κόρινθο. Το φιλολογικό αυτό είδος καλλιεργήθηκε και από τους Στωικούς. Έχουν σωθεί και μερικά άλλα απομνημονεύματα ελάσσονος σημασίας με σημαντικότερα αυτά του βασιλιά της Ηπείρου Πύρρου υπό τον τίτλο "Βασιλικά υπομνήματα". [24] Και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους υπήρχαν απομνημονεύματα για σύγχρονα γεγονότα στα οποία συνήθως ο συγγραφέας τους είχε λάβει μέρος. Τέτοιου είδους συγγραφές ονομάζονταν Commentarii (υπομνήματα, απομνημονεύματα) ή Historia (Ιστορία), ενώ μεταγενέστερα αναπτύχθηκαν και τα Annales (Χρονικά). Τα αξιολογότερα στη λατινική φιλολογία υπήρξαν τα περί του Γαλατικού (De bello gallico) και περί του Εμφυλίου πολέμου (De bello civili) απομνημονεύματα του Γάιου Ιούλιου Καίσαρα. [25] Αλλά και οι Βυζαντινοί δεν υστέρησαν στο είδος, καθώς πολλές ιστορικές συγγραφές τους έχουν χαρακτήρα απομνημονευμάτων, αν και στα χρόνια ακμής του Βυζαντίου αναπτύσσεται κυρίως η βιογραφία και η χρονογραφία. Ανάμεσα σε αυτά ξεχωρίζουν τα "Ανέκδοτα" και η "Ιστορία" του Προκοπίου, η "Αλεξιάς" της Άννας Κομνηνής και οι "Ιστορίαι" του Ιωάννη Καντακουζηνού. [26] Στην Ευρώπη κυρίως στην εποχή των Λουδοβίκων στη Γαλλία, και μετά τη μεταρρύθμιση στις λοιπές χώρες αναπτύχθηκαν σε περιορισμένη βέβαια έκταση τα απομνημονεύματα, ιδιαίτερα στη Γαλλία, Γερμανία και Ιταλία. Αρκετά απομνημονεύματα υπάρχουν στην Ελλάδα από τους χρόνους της Επανάστασης του 1821, καθώς στη νεότερη ελληνική γραμματεία το είδος άρχισε να καλλιεργείται και να αναπτύσσεται πιο συστηματικά.

Τα απομνημονεύματα των αγωνιστών αποτελούν μια σημαντική πηγή της ιστορίας για τον Αγώνα του 1821, καθώς θεωρούνται τεκμήρια εθνικής αυτογνωσίας των ηρώων και παράλληλα πεζογραφικά επιτεύγματα της εποχής εκείνης. Είναι αυτοβιογραφικά κείμενα γραμμένα από οπλαρχηγούς και αγωνιστές που έλαβαν μέρος στις πολεμικές και στρατιωτικές επιχειρήσεις κατά τη διάρκεια του Αγώνα και διαδραμάτι-

---

24. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10, ό.π., 220.
25. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, 3, ό.π., 305.
26. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα*, 10, ό.π., 220.
Σχετικά με την πορεία του είδους στην αρχαία Ελληνική και κυρίως στη Βυζαντινή γραμματεία βλ. Κουρνούτος Γ., ό.π., 23-30.

σαν κάποιο ρόλο στην πορεία της Ελληνικής Επανάστασης. Μερικά χρόνια μετά τα γεγονότα του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα κάποιοι αγωνιστές όπως ο Μακρυγιάννης, ο Φωτάκος, ο Ξάνθος, ο Δεληγιάννης, ο Κασομούλης, ο Περραιβός και άλλοι έγραψαν μόνοι τους ενθυμήματα, υπομνήματα ή διηγήσεις, όπως είναι αλλιώς γνωστά τα απομνημονεύματα, περιγράφοντας τις στρατιωτικές επιχειρήσεις και εστιάζοντας κυρίως στα πολιτικά ή πολεμικά γεγονότα. Μερικοί άλλοι αγωνιστές, όπως ο Κολοκοτρώνης, υπαγόρευσαν την αφήγησή τους σε άλλο πρόσωπο — στη συγκεκριμένη περίπτωση στον Τερτσέτη — ή ανέθεσαν τη συγγραφή σε κάποιον από τους γραμματικούς τους. Πρέπει βέβαια να ληφθεί υπόψη ότι τα περισσότερα από τα κείμενα αυτά έχουν γραφεί από ανθρώπους με μικρή μόρφωση και υπό την επήρεια προσωπικών παθών.

Είτε τα απομνημονεύματα αποτελούν άμεσες αφηγήσεις των αγωνιστών είτε προφορικές αφηγήσεις σε άλλο πρόσωπο, και στις δύο περιπτώσεις αποτελούν για τον ιστορικό - μελετητή σημαντική πηγή άντλησης πληροφοριών για την εξέλιξη και την έκβαση του Αγώνα κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης. Οι πρώτες μάλιστα αφηγήσεις αποτελούν άμεσες ιστορικές πηγές, διότι οι συγγραφείς έλαβαν μέρος στα γεγονότα ή τα παρακολούθησαν ως αυτόπτες μάρτυρες, σε αντίθεση με τις δεύτερες στις οποίες παρεμβάλλεται και άλλο πρόσωπο που είναι ο καταγραφέας της ιστορικής μαρτυρίας.

Όσα από τα αυτοβιογραφικά κείμενα συντάχθηκαν από στρατιωτικούς και αγωνιστές που έλαβαν ενεργό μέρος στον Αγώνα αντικατοπτρίζουν κατά τον πιο δραματικό τρόπο τη γενικότερη δυσφορία τους, την πικρία και την απογοήτευσή τους για τον παραγκωνισμό τους από την εξουσία. Επίσης αρκετοί από τους συντάκτες των κειμένων – είτε στρατιωτικοί είτε πολιτικοί – ερμηνεύουν μέσα από τη δική τους οπτική γωνία τα γεγονότα που ακολούθησαν μετά από τα ταραγμένα χρόνια του Αγώνα κατά την Καποδιστριακή εποχή και κατά την περίοδο της αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα, στην προσπάθειά τους να δικαιολογήσουν τους αγώνες και τις μάχες που έδωσαν μέχρι να εδραιωθεί το νέο κράτος. Επομένως μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δεν είναι διόλου περίεργο αυτού του είδους τα αυτοβιογραφικά κείμενα να στρέφονται άλλοτε προς την απολογία, άλλοτε προς την καταγγελία και άλλοτε προς τη διεκδίκηση και αναγνώριση των θυσιών των συντακτών, χωρίς να υπεισέρχονται στα γενικότερα προβλήματα της εποχής και έτσι μοιραία η λειτουργία τους περιορίζεται στη χρήση τους ως ιστορικών τεκμηρίων. [27]

---

27. Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Μυρσ. Ζορμπά). Οδυσσέας, Αθήνα 2003, 237-238, 288.

Τα απομνημονεύματα μπορούν να διακριθούν σε κατηγορίες με βάση την ύλη τους: Πολεμικά ή Στρατιωτικά, Ιστορικά, Πολιτικά, Εκκλησιαστικά, Φιλολογικά και Καλλιτεχνικά. [28] Η νεοελληνική απομνημονευματογραφική παραγωγή παρουσιάζει τη μορφή έκθεσης γεγονότων κατά χρονολογική σειρά ή ημερολογιακή, με χαρακτήρα προσωπικό αφηγηματικό και σε διάφορες γλωσσικές μορφές, ανάμεσα στις οποίες κυριαρχεί η απλοελληνική των επαναστατικών χρόνων. Γενικότερα όμως τα απομνημονεύματα της Επανάστασης με βάση το γλωσσικό τους στοιχείο μπορούν να χωρισθούν σε δύο κατηγορίες: α) στα δημώδη απομνημονεύματα που έχουν γραφεί από αγράμματους ή ημιμαθείς αγωνιστές, όπως είναι ο Μακρυγιάννης, ο Φωτάκος, ο Κολοκοτρώνης κ.ά., τα οποία εκτός από την ιστορική παρουσιάζουν και λογοτεχνική αξία, θεωρούμενα ως μνημεία της δημοτικής πεζογραφίας, γιατί διαθέτουν γνήσιο αυθορμητισμό και απλότητα, χάρη και ανεκδοτολογική αφηγηματική δεινότητα και β) στα πιο λόγια που η αξία τους έγκειται στη φύση και τον χαρακτήρα των γεγονότων, αν και η γλωσσική τους μορφή διατηρεί τη σφραγίδα της εποχής αλλά και εκφράζει την ψυχολογική κατάσταση του συγγραφέα. [29] Το δεύτερο είδος είναι γνωστό ως «λόγιον απομνημόνευμα», αν και σε αυτό δε διακρίνουμε ως προς το μορφολογικό του μέρος μια αυστηρή και τυπική προσήλωση στους συντακτικούς και γραμματικούς κανόνες και στους λόγιους τρόπους έκφρασης. Συνηθισμένο είναι και το φαινόμενο να έχουμε δημοτικό λόγο στο απομνημόνευμα αυτό με παράλληλη χρήση λόγιων πτώσεων. [30]

Ως προς τον τρόπο γραφής επίσης τα απομνημονεύματα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) σε αυτά που είναι κατ' ευθείαν γραμμένα από το δημιουργό τους και β) σε αυτά που γράφτηκαν κατ' αφήγηση, καθώς ορισμένοι αγωνιστές μη γνωρίζοντας γράμματα αδυνατούσαν να καταγράψουν μόνοι τους τα όσα είδαν, έπαθαν και έπραξαν ως αρχηγοί σωμάτων κατά την Επανάσταση και έτσι μετά από παρότρυνση κάποιων εγγραμμάτων δέχθηκαν να αφηγηθούν τα γεγονότα σε αυτούς, οι οποίοι τελικά ανέλαβαν να διασώσουν για τους μεταγενέστερους «την μνήμη των μεγάλων έργων». [31]

Τα κυριότερα απομνημονεύματα της περιόδου της Ελληνικής Επανάστασης αλλά και των μετέπειτα χρόνων είναι τα ακόλουθα: 1) ανάμεσα στα λαϊκά στρατιωτικά απομνημονεύματα των αγωνιστών του 1821 εξέχουσα θέση κατέχουν τα "Απομνημονεύματα" του Στρατηγού Μακρυγιάννη, τα οποία εξέδωσε από ένα εξαιρετικά δυ-

---

28. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453-1953"*, ό.π., 14· Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», ό.π., 275.
29. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3, ό.π., 306.
30. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιστ', ιη'.
31. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου"*, 3, ό.π., 306.

σανάγνωστο χειρόγραφο του συγγραφέα ο Γιάννης Βλαχογιάννης σε δύο τόμους το 1907. Ο Ιωάν. Μακρυγιάννης, αφού έμαθε γραφή αυτοδίδακτα, μας παρέδωσε ένα πολύτιμο μνημείο της Επανάστασης, τα γνωστά "Απομνημονεύματά" του, όπου εκθέτει τη ζωή και τη δράση του, τους πολέμους, τις φάσεις του μεγάλου Αγώνα, τα πρόσωπα με τα οποία ήλθε σε οποιαδήποτε σχέση μαζί τους και τα γεγονότα στα οποία πρωτοστάτησε. Ο Μακρυγιάννης σε αυτό το σύγγραμμά του, το "'στορικόν" του, όπως έλεγε ο ίδιος, αφηγείται, όπως προείπαμε, τα στρατιωτικά και πολιτικά γεγονότα της Επανάστασης και της Βαυαροκρατίας, σε ρουμελιώτικο ιδίωμα και με έντονα προσωπικό ύφος. [32]

«Ο Μακρυγιάννης βρέθηκε στο σταυροδρόμι πολλών πολιτικών εξελίξεων και υπήρξε άμεσος μάρτυρας πολλών γεγονότων της εποχής. Έτσι τα απομνημονεύματά του, πέρα από το απολογητικό και αυτοβιογραφικό ύφος, αποτελούν μια εποποιΐα της νεοελληνικής ιστορίας τού α' μισού τού 19ου αιώνα. Η αφήγησή του συνδυάζει τα προσωπικά θέματα με τα γενικότερα, τα ιστορικά». [33] Η αισθητική αξία αυτής της αυτοβιογραφίας είναι αναμφισβήτητη, γι' αυτό και θεωρείται ως ένα από τα αξιοπρόσεκτα αφηγηματικά έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Παράλληλα παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για λαογραφικές και ανθρωπολογικές έρευνες και βοηθάει σημαντικά στη μελέτη του ελληνικού λαϊκού πολιτισμού της εποχής.[34] Ο λόγος είναι λαϊκός, καθώς χαρακτηρίζεται από τη ζωντάνια της προφορικής ομιλίας και δεν έχει δεχθεί επιδράσεις από τη λόγια παράδοση. Η λογοτεχνική αξία του έργου του αναγνωρίστηκε από τους κυριότερους εκπροσώπους της «γενιάς του '30» και κυρίως από τον Γ. Σεφέρη, ο οποίος γοητευμένος από τον ανόθευτο λόγο του στρατηγού και το πηγαίο και διδακτικό ύφος του γράφει στη "Δοκιμή" του: *«Ο Μακρυγιάννης είναι ο πιο σημαντικός πεζογράφος της νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας, αν όχι ο πιο μεγάλος, γιατί έχουμε τον Παπαδιαμάντη».* [35] Ο αγωνιστής ως αυτόπτης μάρτυρας αλλά και πρωταγωνιστής των γεγονότων που ιστορεί, υιοθετεί ένα καταγγελτικό προσωπικό ύφος, απόλυτα συνυφασμένο με την ιδιόρρυθμη προσωπικότητά του, το οποίο αποκαλύπτει την οργή και την αγανάκτησή του για πρά-

---

32. Για μια ερμηνευτική ανάλυση των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη βλ. ενδεικτικά την Εισαγωγή των κάτωθι εκδόσεων: Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., ι'-λξ'· Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα" (*Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 9-86.
33. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα- ρεύματα - όροι,* ό.π., 151.
34. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, *ό.π*., 151.
35. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 33. Επίσης για τη λογοτεχνική αξία τού έργου βλ. το γράμμα του Σεφέρη προς τον C. Woodhouse στο: Lidderdale H. (επιμ.), *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed. & transl. H. Lidderdale - forword C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, VII.

ξεις αυθαιρεσίας, ανυποληψίας και καιροσκοπισμού. [36] Τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη *«αποτελούν την πιο έγκυρη αποτύπωση του ήθους των αγωνιστών του Εικοσιένα»*. [37]

2) Άλλο σπουδαίο έργο του είδους είναι η "Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής από το 1770 έως το 1836" του Θεόδ. Κολοκοτρώνη, ο οποίος μετά μεγίστης δυσκολίας επείσθη να υπαγορεύσει στον Γ. Τερτσέτη τα απομνημονεύματά του καθ' όλη τη διάρκεια του αγώνα (1841), τα οποία, αφού καταγράφηκαν και προλογίσθηκαν από τον Τερτσέτη (1846), εκδόθηκαν για πρώτη φορά στην Αθήνα το 1851. [38] 3) Στην κατηγορία των πολεμικών ή στρατιωτικών απομνημονευμάτων ανήκουν τα πολύτιμα απομνημονεύματα του Ν. Κασομούλη γνωστά με τον τίτλο "Ενθυμήματα στρατιωτικά" (1939-1942), 3 τόμοι· αυτά εκδόθηκαν από τον Ιωάν. Βλαχογιάννη και παρέχουν σπουδαιότατο ιστορικό υλικό, όχι μόνο για την Επανάσταση, αλλά και για τα αρματολικά χρόνια, ιδίως μάλιστα ξεχωρίζουν τα μεσολογγικά του αφηγήματα που εκπέμπουν μια επαναστατική πνοή και παρουσιάζουν σαν μέσα από κάτοπτρο τις δραματικές τύχες της ιστορικής πόλης·[39] 4) πολεμικά απομνημονεύματα έγραψε και ο Χρ. Περραιβός γνωστά με τον τίτλο "Πολεμικά Απομνημονεύματα διαφόρων μαχών μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών στο Σούλι και την Ανατολική Ελλάδα από το έτος 1820 μέχρι και το 1824" (2 τόμοι)· [40] 5) σημαντικά είναι και τα απομνημονεύματα του Φώτ. Χρυσανθόπουλου ή Φωτάκου γνωστά με τον τίτλο "Απομνημονεύματα περί της Ελληνικής Επαναστάσεως" σε τρεις τόμους· [41] 6) από τα επαναστατικά απομνημονεύματα σπουδαιότατη θέση, ως ιστορικές πηγές, κατέχουν τα "Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας" του Εμμ. Ξάνθου και τα "Απομνημονεύματα" του Παλαιών Πατρών Γερμανού [42] 7) αξιόλογα είναι και τα απομνημονεύματα του Νικ. Σπηλιάδη γνωστά με τον τίτλο "Απομνημονεύματα δια

---

36. Πολίτης Λίν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1979, 169-170.
37. Πολίτης Λίν., *ό.π.*, 170.
38. Τερτσέτης Γεώργ., *"Άπαντα": "Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836"* (υπ. Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ'. Πηγή, Αθήνα 1953, 27-198.
39. Κασομούλης Νικ., *"Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833"* (επιμ. Γ. Βλαχογιάννης), Α', Β', Γ'. Τυπ. Α. Βάρσου, Αθήνα 1940-42.
40. Περραιβός Χρ., *"Απομνημονεύματα Πολεμικά"* (επιμ. Μ. Παπαϊωάννου). Σεφερλής, Αθήνα 1956.
41. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της Ελληνικής Επαναστάσεως"* (επιμ. Θ. Βαγενάς - Αγγ. Ηλιόπουλος), Α', Β', Γ'. Νεοϊστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955.
42. Ξάνθος Εμμ., *"Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας"*. Βεργίνα, Αθήνα 1996· Γερμανός Παλαιών Πατρών, *"Απομνημονεύματα"*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

να χρησιμεύσουν εις την νέαν ιστορίαν της Ελλάδος" (1851-1857)·[43] 8) ορισμένα απομνημονεύματα περιορίζονται σε γεγονότα τοπικής ιστορίας όπως τα "Απομνημονεύματα για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου" (1825-1826) του Σπυρομίλιου· [44] 8) γνωστά είναι και τα απομνημονεύματα του πρωτοσύγκελλου Αμβρ. Φραντζή με τον τίτλο "Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος" (4 τόμοι)· [45] 9) γνωστά επίσης είναι και τα απομνημονεύματα του Κ. Μεταξά με τον τίτλο "Ιστορικά απομνημονεύματα της Ελληνικής Επαναστάσεως (1878)". [46] Ο Καν. Δεληγιάννης στο έργο του "Απομνημονεύματα" σε τρεις τόμους παρουσιάζει τα γεγονότα μέσα από την οπτική γωνία της προάσπισης της προυχοντικής τάξης την οποία και εκπροσωπεί. [47] Επίσης σπουδαίοι αγωνιστές και οπλαρχηγοί μάς παρέδωσαν απομνημονεύματα όπως ο Οδ. Ανδρούτσος, ο Γ. Καραϊσκάκης, ο Παπαφλέσσας κ.ά.

Ορισμένοι εγγράμματοι φιλέλληνες εθελοντές αλλά και ξένοι περιηγητές, που βρίσκονταν στην Ελλάδα και είτε συμμετείχαν στα δρώμενα είτε τα παρακολουθούσαν από κοντά και τα κατέγραφαν με λεπτομέρειες τηρώντας σχετικά ημερολόγια, εξέδωσαν στη γλώσσα τους "Απομνημονεύματα", "Αναμνήσεις", ή "Υπομνήματα", γνωστά με τους όρους "Memories" ή "Souvenirs". [48] Τα κείμενα αυτά μας παρέχουν χρήσιμες πληροφορίες και κρίσεις, ωστόσο κάποια από αυτά είναι περιορισμένης αξιοπιστίας ή υπηρετούν προπαγανδιστικούς και συκοφαντικούς στόχους εις βάρος της επαναστατημένης Ελλάδας.

---

43. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*. Α', Β', Γ'. Τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνησι 1851-1852.
44. Σπυρομίλιος Στρατηγός, *"Απομνημονεύματα, για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-26)"*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.
45. Φραντζής Αμβρ., *"Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837",* Α'-Β'. Τυπ. Βιτώρ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839· Φραντζής Αμβρ., *"Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837",* Γ'. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839.
46. Μεταξάς Κ., *"Ιστορικά απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως (1878)".* Βεργίνα, Αθήνα 2006.
47. Δεληγιάννης Καν., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμ. Πρωτοψάλτης), Α', Β', Γ'. Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957.
48. Τα πιο γνωστά τέτοιου είδους υπομνήματα ξένων συγγραφέων είναι τα ακόλουθα: Grasset Ed., *Souvenirs de Grece*. Impr. de N. Duclos, Nevers 1838· Voutier Oliv., *"Memories du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs".*[Bossange Freres], Paris 1823· Emerson J., *A picture of Greece in 1825*, London 1826· Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les evenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828· Raybaud Max., *Mémories sur la Gréce pour servir a l' Histoire de la guerre de l' independance accompagnes de plans topographiques avec une introduction historique par Alph. Rabbe,* I-II. Paris 1824. Σχετικά με το έργο αυτών των ξένων απομνημονευματογράφων βλ. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α', (Εισαγωγή). Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 16-18 και Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνήμονευμα 1453-1953"*, ό.π., 35-37.

Από αισθητική άποψη το απομνημόνευμα στα χέρια ενός άξιου συγγραφέα, λόγω της ζωηρής και βιωμένης ψυχικής παρόρμησης και του προσωπικού τόνου τού συντάκτη του, αποτελεί σπουδαίο λογοτεχνικό είδος, ελκυστικό και πρόσφορο στην ανάγνωση και ακόμη περισσότερο δημιουργικό και διδακτικό. [49] Το απομνημονευματογραφικό είδος καλλιεργήθηκε με τη μορφή της αυτοβιογραφίας, με διάφορες τάσεις και μορφές και με διάφορες χρονικές ή τοπικές παραλλαγές κατά τους νεότερους χρόνους της λογοτεχνικής παραγωγής. Έτσι έχουμε απομνημονεύματα αυτοβιογραφικά σπουδαίων λογοτεχνών και ποιητών, όπως ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Δροσίνης, ο Γρ. Ξενόπουλος, ο Στρ. Μυριβήλης, ο Ηλ. Βενέζης, ο Στρ. Δούκας κ.ά. [50] Αυτού του είδους η λογοτεχνική αυτοβιογραφία δεν θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη, διότι η όλη ερευνητική διαδικασία εστιάζει το ενδιαφέρον της μόνο στα απομνημονεύματα των αγωνιστών του ’21.

Το πολεμικό απομνημόνευμα, το οποίο κυρίως θα μας απασχολήσει, αδυνατεί από την ίδια του τη φύση να προσφέρει συνολική μεταφορά της ιστορικής στιγμής στην οποία αναφέρεται, μάλιστα συχνά αδυνατεί να αποδώσει και αυτή ακόμη την περιγραφική όψη της, γιατί ο απομνημονευματογράφος είτε αναφέρει με συντομία τα γεγονότα όπου δε μετείχε ή δεν τα αναφέρει καθόλου. [51] Επίσης χαρακτηριστικό του πολεμικού κυρίως απομνημονεύματος είναι η τάση του συγγραφέα του να υπόσχεται αντικειμενικότητα και αληθοσύνη ως αδιαμφισβήτητο γνώρισμα της συγγραφής του, πράγμα που το παρουσιάζει ως άμεση συνάρτηση του τίμιου, ακέραιου και ηθικού χαρακτήρα του. [52]

Άλλο χαρακτηριστικό γνώρισμα των απομνημονευμάτων αυτού του είδους είναι η αμεσότητα η οποία πηγάζει από την προσωπική συμμετοχή του συγγραφέα στην πράξη και ακολουθείται από το συμπληρωματικό της βίωμα, το πάθος.[53] Οι περισσότεροι απομνημονευματογράφοι υπόσχονται ότι γράφουν χωρίς πάθος, αλλά το έργο τους είναι διαποτισμένο από την εμπάθεια και το φανατισμό. Το υποκειμενικό στοιχείο και οι προκαταλήψεις κυριαρχούν σε μεγάλο μέρος των αφηγήσεών τους. Αν ληφθεί υπόψη ότι από την έναρξη κιόλας της Επανάστασης δημιουργήθηκαν αντιθέσεις και σχηματίστηκαν φατρίες που πολλές φορές έλυσαν τις διαφορές τους με τα όπλα, δεν είναι δύσκολο να κατανοήσουμε ότι οι αντιπαραθέσεις, οι συγκρούσεις, οι εμφύλιες συρράξεις και το αίσθημα του τοπικισμού δεν επέτρεπαν στους αγωνιστές να είναι ειλικρινείς και

---

49. *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν “Ηλίου”*, 3, ό.π., 306.

50. *Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι*, ό.π., 153.

51. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”* (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιε’.

52. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, ό.π., ιε’-ιστ’.

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, ό.π., ιδ’.

αντικειμενικοί στα κείμενά τους. [54] Και ο Ι. Μακρυγιάννης, αν και υπόσχεται στους αναγνώστες ότι «θα σημειώσω γυμνή την αλήθεια, χωρίς πάθος», αφηγείται τα γεγονότα με πάθος και οργή, διατελώντας μόνιμα «εν βρασμώ ψυχής»[55]. Ο Κ. Δημαράς παρατηρεί ότι οι απομνημονευματογράφοι δεν μπορεί να είναι αντικειμενικοί γιατί τα απομνημονεύματά τους διακατέχονται, ακόμη και κατά την ώρα της συγγραφής, από τα πάθη των εμφύλιων σπαραγμών. Ιδιαίτερα ο Μακρυγιάννης αφηγείται τα γεγονότα με πάθος το οποίο απορρέει από το ζήλο του για την πατρίδα, από το πολιτικό του πάθος, όπως αυτό εκδηλώνεται στους αγώνες του, στοιχεία που σφραγίζουν μοναδικά το έργο του και του προσδίδουν έναν εντελώς μοναδικό χρωματισμό. [56]

Άλλο στοιχείο που επιβάλλεται να εξετασθεί σχετικά με τη γένεση του απομνημονεύματος είναι η σημασία του χρόνου που γράφεται. Συνήθως μεσολαβεί μια απόσταση χρόνου ανάμεσα στην πράξη και την απομνημόνευσή της. Κάποιες φορές η απόσταση του χρόνου με τη συνδρομή ψύχραιμης ανάλυσης και αιτιολόγησης οδηγεί σε άμβλυνση του πάθους, ή έστω κάποια μείωση του υποκειμενικού στοιχείου, ποτέ όμως σε εξαφάνιση ή και υποβίβασή του. Ορισμένες φορές η απόσταση του χρόνου και οι ψύχραιμες παρεμβάσεις καθιστούν το πάθος ίσως πιο υποτονικό. [57] Κάποτε το στοιχείο της ενάργειας που προκύπτει από το πάθος αποτελεί γνώρισμα του είδους των πολεμικών απομνημονευμάτων. Δεν είναι όμως ορθό να ταυτιστεί το πάθος με τον υποκειμενισμό του συγγραφέα, καθότι ο υποκειμενισμός εξαρτάται από την ιδιοσυγκρασία του απομνημονευτογράφου. [58]

Άλλο ένα στοιχείο που αξίζει να αναφερθεί είναι η λογοτεχνική αξία των απομνημονευμάτων. Η σχέση των απομνημονευμάτων με τη λογοτεχνία είναι άλλοτε στενή και άλλοτε όχι. Αν δηλαδή ο απομνημονευματογράφος διαθέτει αφηγηματική ικανότητα κι αν κατορθώσει να δώσει στο λόγο του δύναμη και ζωντάνια, τότε η αφήγηση γίνεται λογοτεχνικό έργο, όπως στην περίπτωση του Μακρυγιάννη, που τα απομνημονεύματά του θεωρούνται μνημείο του νεοελληνικού λόγου. Η απλή και ανόθευτη από λόγια στοιχεία γλώσσα, η δραματικότητα στην αφήγηση, η ζωντάνια του δια-

---

54. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β' 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957, 17.
55. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. Στάχυ, Αθήνα 2000, 9.
56. Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 6η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 258.
57. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιε'.
58. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., ιε'.

λόγου, το πηγαίο και λαϊκό ύφος καθιστούν το έργο του ένα συγκροτημένο αριστούργημα συγγραφικής ιδιοφυΐας. [59] Εξάλλου πολλοί σύγχρονοι λογοτέχνες — κυρίως εκπρόσωποι της γενιάς του '30 — αλλά και μελετητές και σχολιαστές έχουν επισημάνει τη λογοτεχνική και εν γένει τη συγγραφική αξία των "Απομνημονευμάτων" τού Ι. Μακρυγιάννη. Μεταξύ αυτών ξεχωρίζουν ο Γ. Σεφέρης, ο Κ. Παλαμάς, ο Γ. Θεοτοκάς, ο Ζ. Λορεντζάτος, ο Γ. Βλαχογιάννης, ο Α. Καραντώνης και πολλοί άλλοι. Ιδιαίτερα ο Γ. Βλαχογιάννης, που μετέγραψε και το κείμενο, σχολιάζει ότι καινούργιες εκφραστικές γραμμές εμφανίζονται μέσα στο πηγαίο σύγγραμμα και σταδιακά γίνονται αποδεκτές και καταξιώνονται στην τέχνη του γραπτού λόγου: «Ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Μακρυγιάννη δύναται νά ἐξαχθῶσι γραμματικοί κανόνες καὶ λογικοί τρόποι ἐκφράσεως τόσον πολλοί καὶ ποικίλοι καὶ πλούσιοι, ὥστε ν' ἀπελπίσωσι καὶ ἐξεγείρωσι τόν ἀποξηραμένον λογιώτατον ἤ νά πληρώσωσι θαυμασμοῦ τόν ἀληθῆ ἐπιστήμονα καί τόν ψυχολόγον παρατηρητήν». [60]

Χρήσιμο είναι να αναζητηθούν και οι βασικές αιτίες γένεσης του απομνημονεύματος του Αγώνα. Ως βασική αιτία δύναται να θεωρηθεί η ανάγκη επιβίωσης κάποιων σημαντικών για τους αγωνιστές γεγονότων ή μαχών και η διαιώνισή τους μέσα στο χρόνο μέσω των περιγραφών και των αφηγήσεών τους σε ένα κατάλληλο συγγραφικό πόνημα. Ως δεύτερη αιτία μπορεί να αναφερθεί ένας εθισμός προς την απομνημόνευση, που αποτελούσε τρόπον τινά ένα συρμό της εποχής. Την τάση αυτή του εθισμού προς τη συγγραφή απομνημονεύματος τη διευκόλυνε το γεγονός ότι πολύτιμα στοιχεία μπορούσαν οι συγγραφείς να αντλήσουν από τις εκθέσεις των μαχών που υπέβαλαν οι καπεταναίοι στη Διοίκηση και οι οποίες συντάσσονταν κυρίως από τους γραμματικούς τους. Εκτός από τις εκθέσεις των στρατιωτικών σωμάτων πολύτιμο υλικό προσέφεραν και τα ναυτικά ημερολόγια καθώς και η προγενέστερη συνήθεια της αλληλογραφίας μεταξύ των αρματολών, όπου σημειώνονται είτε κινήσεις δικές τους είτε των κλεφτών ή των Τούρκων. [61] Άλλη βασική αιτία της συγγραφής δύναται να θεωρηθεί το «πάθος για δικαίωση» και η ανάγκη αποκατάστασης της παραποιημένης συχνά αλήθειας. Πολλοί από τους συγγραφείς παραμόρφωσαν τα γεγονότα λόγω άγνοιας ή λόγω λανθασμένης πληροφόρησης και άλλοι παραποίησαν εσκεμμένα τα συμβάντα και κάποιες φορές υπερτόνισαν ή υποτίμησαν και αγνόησαν το ρόλο που έπαιξαν ορισμένα πρόσωπα. [62] Ο κάθε

---

59. Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, ό.π., 258-260.
60. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453-1953"*, ό.π., 14.
61. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιη'.
62. Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας*, ό.π., 16.

αγωνιστής που θίγεται από ένα σύγγραμμα θεωρεί ως υποχρέωσή του να απαντήσει στον άλλον, να αμφισβητήσει και να ακυρώσει την ιστορία του, η οποία σύμφωνα με την αντίληψή του, παραμορφώνει την πραγματικότητα, αποκρύπτοντας την αλήθεια. Ο κάθε θιγόμενος αγωνιστής θεωρεί αδιανόητο να μην αναγνωρίζεται ο ρόλος και η συμβολή του στα δρώμενα και στα ιστορικά κείμενα των άλλων αγωνιστών. Ο οίστρος για δικαίωση, η επιθυμία άρσης της αδικίας και η ανάγκη για αποκατάσταση της διαστρεβλωμένης εκδοχής κάποιου άλλου οδήγησαν στη δημοσίευση μιας σειράς απομνημονευμάτων με τους συνήθεις τίτλους: "Απαντήσεις", "Αναθεωρήσεις", "Ανασκευές". Μια τελευταία αιτία που είναι ταυτόχρονα και στόχος της συγγραφής είναι η επιθυμία του γράφοντος να διδάξει, να φρονηματίσει και να νουθετήσει μέσω του συγγράμματός του τις επερχόμενες γενιές.

Πέρα από τις αντιπαραθέσεις των απομνημονευματογράφων στην προσπάθεια να υπερασπίσουν τη δική τους αλήθεια, το ζητούμενο για την έρευνα είναι οι όροι διαχείρισης των μαρτυριών που εμπεριέχονται μέσα στα απομνημονεύματα, καθώς αυτές αποτελούν σήμερα πολύτιμο υλικό για την ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων από τον ιστορικό ερευνητή και μελετητή αυτής της χρονικής περιόδου. Ο έλεγχος των μαρτυριών με σκοπό τη διαπίστωση της εγκυρότητας ως προς την αλήθεια και την αντικειμενικότητά τους προϋποθέτει τον αυστηρό έλεγχο της αξιοπιστίας αυτών των κειμένων ως ιστορικών πηγών. Οι μαρτυρίες που προκύπτουν από τα απομνημονεύματα αποδεσμεύουν ένα τεράστιο πλούτο πληροφοριών αναφερόμενο σε νοοτροπίες, ιδεολογίες, αντιλήψεις, πεποιθήσεις, συμπεριφορές, προκαταλήψεις, προβληματισμούς, αντιστάσεις, προσαρμογές, και ιδιαίτερα αποκαλύπτουν το βαθμό επίδρασης του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού στην παραδοσιακή ελληνική κοινωνία και τη δυνατότητα ωρίμανσής της για την αποδοχή επιβολής ενός νέου μοντέλου κράτους, δυτικού τύπου.

Χρέος και καθήκον του ιστορικού ερευνητή είναι η προσεκτική, κριτική προσέγγιση του υλικού των μαρτυριών που προσφέρουν τα απομνημονεύματα, η προσπάθεια ερμηνείας τους, η στροφή στην υποδομή των γεγονότων και στις αναγκαιότητες που επέτρεψαν την εκδήλωσή τους. Ο ιστορικός είναι υποχρεωμένος από την πληθώρα των απομνημονευμάτων που έχει στη διάθεσή του, τα οποία συχνά αποτελούν αλληλοσυγκρουόμενες πηγές, να κρατήσει τα στοιχεία εκείνα που βασίζονται σε μαρτυρίες υπεύθυνες, σε δημόσια έγγραφα, αν υπάρχουν, και που επιβεβαιώνονται και από άλλες έγκυρες και ελεγμένες ιστορικές πηγές της συγκεκριμένης περιόδου ή και που έμμεσα επαληθεύονται και από την όλη πολιτική και κοινωνική κατάσταση της δοσμένης εποχής.[63]

---

63. Κορδάτος Γ., *ό.π.*, 19.

Επιπλέον συνειδητοποιώντας ο ιστορικός τη σπουδαιότητα των απομνημονευμάτων ως πηγών πληροφόρησης υποχρεούται να συσχετίσει τις μαρτυρίες αυτές με τις μελέτες της πολιτικής ιστορίας, της λαογραφίας και της κοινωνικής ανθρωπολογίας καθώς και με τα διαθέσιμα γραπτά αρχεία, να διαχωρίσει με προσοχή τα γεγονότα από τις προσωπικές κρίσεις και τοποθετήσεις, εξασφαλίζοντας σημαντικό ιστορικό υλικό, πρωτογενές και γνήσιο, ικανό να φωτίσει τα σκοτεινά σημεία, ή ακόμη και να ανατρέψει πάγιες και δεδομένες θέσεις της ιστοριογραφίας. Μια διεπιστημονική μάλιστα μελέτη και ανάλυση των απομνημονευμάτων του Αγώνα του ’21 θα συνέβαλε στη σφαιρική και πολύπλευρη εκτίμηση και αξιολόγηση κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων που συνθέτουν την ιστορική εικόνα της εποχής.

Οι βασικές αρχές που διέπουν το απομνημόνευμα ως γραμματειακό είδος, όπως διαμορφώθηκαν από την αρχαιότητα ως τον 19ο αιώνα, διαγράφουν την πορεία του και την εξέλιξή του στους μετεπαναστατικούς χρόνους, σηματοδοτώντας έτσι τη συμβολή του στην προσέγγιση, απεικόνιση, διάσωση και απόδοση του ιστορικού γεγονότος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ιστοριογραφική μέθοδος του Ι. Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών κατά τη συγγραφή των "Απομνημονευμάτων"

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Ο Μακρυγιάννης απολογείται για το «απελέκητο» γράψιμό του

Στον Πρόλογο των "Απομνημονευμάτων" ο Ι. Μακρυγιάννης, απευθυνόμενος προς τους «ἀδελφούς ἀναγνῶστες», αισθάνεται την ανάγκη να απολογηθεί - συνειδητοποιώντας την αδυναμία του στο γραπτό λόγο - για το γεγονός ότι «έλαβε το θάρρος» να καταπιαστεί με το παρόν συγγραφικό πόνημα κουράζοντας τους σοφούς και εγγραμμάτους με την αμάθειά του. Σε τόνο έντονα εξομολογητικό και απολογητικό ζητάει τη συμπάθεια, τη συγνώμη και την κατανόηση εκ μέρους των αναγνωστών διότι ως αγράμματος και αμαθής δε δύναται να παραθέσει τα γεγονότα με μια τακτική και χρονολογική σειρά, αλλά συχνά προβαίνει σε κουραστικές επαναλήψεις και χρονικές ανακολουθίες: «Πρῶτο λοιπόν αὐτό, καί ὕστερα σέ πολλά μέρη παναλαβαίνω πίσω τά ἴδια (ὅτι εἶμαι ἀγράμματος καί δέν θυμῶμαι καί δέν βαστῶ σειρά ταχτική)...».[1] Θέτει μάλιστα ως βασική προϋπόθεση, για να μπορέσουν οι εγγράμματοι να κατανοήσουν το έργο του, να το διαβάσουν εξ ολοκλήρου, από την αρχή έως το τέλος και όχι αποσπασματικά, ώστε να μπορέσουν να διαμορφώσουν άποψη και να διατυπώσουν κρίσεις θετικές ή αρνητικές γι' αυτό: «Ἐπειδή ἔλαβα αὐτήνη τήν ἀδυναμία νά σᾶς βαρύνω μέ τήν ἀμάθειά μου, σᾶς λέγω, ἄν δέν τά διαβάσετε ὅλα, δέν ἔχει τό δικαίωμα κανένας ἀπό τούς ἀναγνῶστες νά φέρη γνώμη οὔτε ὑπέρ, οὔτε κατά.Ὅτι εἶμαι ἀγράμματος καί δέν μπορῶ νά βαστήσω ταχτική σειρά στά γραφόμενα· καί [...] τότε φωτίζεται καί ὁ ἀναγνώστης».[2] Και στον Επίλογο των "Απομνημονευμάτων" επανέρχεται στην ίδια άποψη συμβουλεύοντας τους αναγνώστες να αξιολογήσουν το έργο του, αφού πρώτα το διαβάσουν από την αρχή ως το τέλος και αφού λάβουν υπόψη τους τα αποδεικτικά στοιχεία και τα έγγραφα στα οποία αναφέρεται: «Ὅμως δέν ἔχει κανένας τό δικαίωμα νά γράψη οὔτε ὑπέρ μου, οὔτε κατά ἄν δέν διαβάση πρῶτα ὅλο τοῦτο ἀρχή καί τέλος κι' ὅλα μου τ' ἀποδειχτικά καί τά χαρτιά μου - καί τότε ἄς γράψη ὅ,τι ὁ Θεός τόν φωτίση»[3].

---

1. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Πρόλογος) (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 6.
2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 5-6.
3. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547-548.

Ο Μακρυγιάννης χαρακτηρίζεται ως ένας αγράμματος-σοφός της εποχής του, γιατί τα λόγια του αποπνέουν σοφία και σύνεση, ενώ, όπως ο ίδιος επισημαίνει στην Εισαγωγή των "Απομνημονευμάτων" του, δεν είχε πάει σχολείο, δεν ήξερε γράμματα και ως εκ τούτου δεν είχε μελετήσει σοφά συγγράμματα:... (ἤξερα ὀλίγον γράψιμον, ὅτι δέν εἶχα πάγει εἰς δάσκαλο ἀπό τά αἴτια ὁπού θά ξηγηθῶ, μήν ἔχοντας τούς τρόπους)...[4] Και στον επίλογό του επαναλαμβάνει εκ νέου τα αίτια της αγραμματοσύνης του και τους λόγους που τον ώθησαν να καταπιαστεί με την συγγραφή: «Διά κεῖνο (τό δίκηον) ἔμαθα γράμματα εἰς τά γεράματα καί κάνω αὐτό τό γράψιμον τό ἀπελέκητο, ὅτι δέν εἶχα τόν τρόπον ὄντας παιδί νά σπουδάξω· ἤμουν φτωχός κι' ἔκανα τόν ὑπηρέτη...»[5]. Και όμως μέσα σε αυτό το «απελέκητο» γράψιμό του «πού δέν μπορεῖ νά βαστήση ταχτική σειρά», κρύβεται η ειλικρίνεια, η αυτογνωσία, η ψυχική ανωτερότητα, γνωρίσματα που απουσιάζουν παντελώς από τις διατυπώσεις των λόγιων συγγραφέων της εποχής του. Επιπλέον η ελληνική ιστορία όπως καταγράφεται από αυτόν, με πηγαίο και άμεσο ύφος, με απλά εκφραστικά μέσα, επιτρέπει στον αναγνώστη να παραβλέψει τον στείρο ρητορισμό των μορφωμένων συγγραφέων της εποχής του, να επαναπροσδιορίσει τα πρότυπα, τις αξίες, τις ιδέες του και να ανακαλύψει τις ρίζες του μέσα από μια παράδοση που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με το παρελθόν και πηγάζει από την αρχαιότητα. [6]

Χαρακτηριστικό γνώρισμα του ήθους του ως συγγραφέα είναι η αυτογνωσία, η μετριοφροσύνη και η έλλειψη κομπασμού, έπαρσης και αυτοπροβολής, που χαρακτηρίζει τα έργα άλλων ιστοριογράφων ή αυτοβιογράφων. Θεωρεί τον εαυτό του ανάξιο ή ανεπαρκή, λόγω της αμάθειας και της αγραμματοσύνης του, για να καταπιαστεί με ένα τόσο σοβαρό συγγραφικό πόνημα, που είναι κατεξοχήν αρμοδιότητα των εγγραμμάτων και των επαϊόντων και γι' αυτό το λόγο, τόσο στην εισαγωγή του έργου όσο και στο κυρίως σώμα της αφήγησης, ζητάει συγνώμη από τους μορφωμένους γι' αυτό του το εγχείρημα: «Δέν ἔπρεπε νά ἔμπω εἰς αὐτό τό ἔργον ἕνας ἀγράμματος, νά βαρύνω τούς τίμιους ἀναγνῶστες καί μεγάλους ἄντρες καί σοφούς τῆς κοινωνίας καί νά τούς βάλω σέ βάρος, νά τούς κινῶ τήν περιέργειά τους καί νά χάνουν τίς πολυτίμητες στιγμές εἰς αὐτά. Ἀφοῦ ὅμως ἔλαβα καί ἐγώ ὡς ἄνθρωπος αὐτήνη τήν ἀδυναμίαν, σᾶς ζητῶ συγνώμη εἰς τό βάρος ὁπού θά σᾶς δώσω».[7] Και σε άλλο σημείο

---

4. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή), ό.π., 11.
5. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 546.
6. Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpieces on Our Behalf? George Seferis, Makriyannis, and the Literary Canon»*, στο Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988, 56.
7. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή), ό.π., 11.

της αφήγησης: «Κι᾽ ἄς μέ συγχωρέσουνε οἱ ἀναγνῶστες, ὁπού θά τούς βαρύνη ἡ ἀμάθειά μου...». [8] Αλλά και στο έργο του "Οράματα και Θάματα" επανέρχεται σε τόνο μετριοφροσύνης τονίζοντας και πάλι ότι θεωρεί τον εαυτό του ασήμαντο και αγράμματο, επομένως ανάξιο για να κουράσει τους σοφούς και μεγάλους άνδρες της κοινωνίας: «Ὅλα αὐτά τά εἶχα γραμμένα εἰς τ᾽ ἄλλο μου τό ᾽στορικόν, ὁπού φαντάστηκα καί ἐγώ, ὁ μικρότερος ἄνθρωπος τῆς πατρίδος μου καί ὅλης τῆς κοινωνίας τοῦ κόσμου καί ἀγράμματος, διά νά βαρύνω τούς σοφούς καί μεγάλους ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας καί μικρούς». [9] Πραγματικά είναι αξιοθαύμαστη η ταπεινότητα, η λεβεντιά και το θάρρος με το οποίο ομολογεί εντελώς απλοϊκά και απέριττα την άγνοιά του και την υστέρησή του απέναντι στους σοφούς και μορφωμένους ανθρώπους της εποχής του.

Ωστόσο αυτή η λιγοστή ή και ανύπαρκτη μόρφωση δεν μπορεί να σταθεί εμπόδιο για τον Μακρυγιάννη στο να συντάξει το έργο του αδιαφορώντας για τους εκφραστικούς τρόπους ή το ύφος που θα χρησιμοποιήσει. Άλλωστε δεν πρέπει να λησμονούμε ότι ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του απομνημονεύματος ως προς τη μορφή του είναι ότι η διαμόρφωση της αφήγησης από το συντάκτη γίνεται πρόχειρα και ακανόνιστα, όπως πρόχειρο και μη ταξινομημένο είναι και το υλικό που του παρέχει η μνήμη. Έτσι το αφηγηματικό υλικό παρουσιάζεται κατά ένα τρόπο πρωτόγονα πηγαίο γιατί τον απομνημονευματογράφο δεν τον πολυαπασχολεί το ύφος και οι εκφραστικές φόρμες, αλλά η ανάγκη να εκφραστεί γραπτά για να διεκδικήσει το δίκιο του, για να καταγγείλει ή να καυτηριάσει κάποιους άλλους ή για να φρονηματίσει με το έργο του τους νεότερους και τους μεταγενέστερους[10]. Εξαίρεση βέβαια αποτελούν οι λόγιοι απομνημονευτογράφοι που με την επιτηδευμένη γλώσσα και το ρητορικό ύφος επιδιώκουν να εντυπωσιάσουν τον αναγνώστη.

Ο Μακρυγιάννης συντάσσοντας τα "Απομνημονεύματα" με το δικό του πηγαίο ύφος και τους δικούς του εκφραστικούς τρόπους έχει την εντύπωση ότι γράφει ιστορία, γι᾽ αυτό και παραθέτοντας ιστορικές πληροφορίες μέσα στο έργο του «Οράματα και Θάματα», συχνά παραπέμπει «εἰς τ᾽ ἄλλο ᾽στορικόν». *«Ιστορικά είναι στην αντίληψη και τη συνείδηση του Μακρυγιάννη και τα δύο έργα του: τα "Απομνημονεύματα" και τα "Οράματα και Θάματα", με τη διαφορά ότι το ένα είναι γραμμένο κυρίως σύμφωνα με την αλήθεια των ανθρώπων και το άλλο σύμφωνα με την αλήθεια του Θεού»*[11]. Μετά από προ-

---

8. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ.Δ'), ό.π.,404.
9. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"* (Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγ. Παπακώστα – Πρόλογος Λίν. Πολίτη). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2002, 41.
10. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453 – 1953"*, Α΄. Αθήνα 1953, 13-14 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).
11. Αθανασόπουλος Βαγγ., «Ο Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: Το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α'. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 212.

σεκτική αντιβολή των ιστοριογραφικών στοιχείων που εμπεριέχονται στο πρώτο μέρος των “Οραμάτων και Θαμάτων” με αυτά που παρατίθενται στα "Απομνημονεύματα" δύναται να διαπιστωθεί η εσωτερική και εξωτερική συνάφεια των δύο κειμένων, με τη διαφορά ότι οι κοινές ιστορικές πληροφορίες στο έργο “Οράματα και Θάματα” μεταπλάθονται και προσλαμβάνουν μία συμβολική και θρησκευτική διάσταση.[12]

Από την Εισαγωγή των “Απομνημονευμάτων” εξαγγέλλει τον αυτοβιογραφικό χαρακτήρα του έργου του και τονίζει ότι τα γεγονότα που θα αφηγηθεί στηρίζονται στην προσωπική του γνώση, στην αυτοψία, στις εμπειρίες και τα βιώματά του από τη συμμετοχή του στον Αγώνα, επιτελώντας το χρέος του προς την πατρίδα: «Ἀφοῦ λοιπόν καταγίνηκα ἕνα δυό μῆνες νά μάθω ἐτοῦτα τά γράμματα ὁπού βλέπετε, ἐφαντάστηκα νά γράψω τόν βίον μου, ὅσα ἔπραξα εἰς τήν μικρήν μου ἡλικία καί ὅσα εἰς τήν κοινωνία ὅταν ἦρθα σέ ἡλικία, καί ὅσα διά τήν πατρίδα μου, ὁπού μπῆκα εἰς τῆς Ἑταιρείας τό μυστήριον διά τόν ἀγώνα τῆς λευτεριᾶς μας καί ὅσα εἶδα καί ξέρω ὁποῦγιναν εἰς τόν Ἀγώνα, καί ὅσα κατά δύναμη συμμέθεξα κι᾽ ἐγώ κι᾽ ἔκαμα τό χρέος μου, ἐκεῖνο ὁπού μποροῦσα».[13]

ii) Υπόσχεση των απομνημονευματογράφων, ως αυτοπτών μαρτύρων των γεγονότων, για ακριβή και αντικειμενική αφήγηση.

Οι περισσότεροι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα από την Εισαγωγή ή τον Πρόλογο του έργου τους συνήθως εξαγγέλλουν ότι θα αφηγηθούν πιστά τα γεγονότα γιατί υπήρξαν αυτόπτες και αυτήκοοι μάρτυρές τους και συχνά αυτουργοί των δρωμένων και επομένως δύνανται να τα απεικονίσουν ή να τα αναπαραστήσουν με ακρίβεια και σαφήνεια. Η προσωπική τους γνώση, που απορρέει από την αυτοψία ή την αυτηκοΐα, καθώς υπήρξαν μάρτυρες των γεγονότων που αφηγούνται, θεωρούν ότι είναι έγκυρη και μη αμφισβητήσιμη γιατί είτε συμμετείχαν οι ίδιοι στα δρώμενα είτε τα παρακολούθησαν από πολύ κοντά. Η φράση τού Μακρυγιάννη «...καί ὅσα εἶδα καί ξέρω ὁποῦγιναν εἰς τόν Ἀγώνα, καί ὅσα κατά δύναμη συμμέθεξα κι᾽ ἐγώ...» απαντά με διάφορες διατυπώσεις σε όλους σχεδόν τους συγχρόνους του απομνημονευματογρά-

---

12. Σχετικά με την ύπαρξη κοινών ιστορικών στοιχείων στα δύο κείμενα και τη μεταγραφή και μετάπλασή τους σε θρησκευτικά σύμβολα στο δεύτερο έργο βλ.: Σφυρόερας Βασ., «Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 74-75· Σβορώνος Νίκ., «Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα Οράματα και Θάματα», στο *Κείμενα για τα «Οράματα και Θάματα» του Μακρυγιάννη*. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, 27-28 · Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, ό.π., 213-214.

13. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (Εισαγωγή) (Εισαγωγή – Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., 11.

φους αλλά και σε πολλούς ιστοριογράφους της εποχής.

Ο ιστορικός της Επανάστασης Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα του έργου του παρατηρεί ότι το να καταγράφει ο ιστορικός τα σύγχρονα με την εποχή του γεγονότα δεν αποτελεί ζημία για την ιστορία αλλά μάλλον ωφέλεια: «Δέν εἶναι ἄρα ὁ συγχρονισμός ὁ βλάπτων τήν οὐσίαν τῆς ἱστορίας, ὅ ἔστι τήν ἀλήθειαν. Ἀλλά, καί ἄν ὑποθέσωμεν ὅτι προέρχεται ἐντεῦθεν ζημία εἰς τήν εὕρεσιν ἤ τήν διήγησιν τῆς ἀληθείας, δέν ἀναπληροῖ ταύτην ἡ ὠφέλεια ἡ ἐκ τῆς καθαρᾶς προερχομένη γνώσεως, ἥν ὁ σύγχρονος ἱστορικός ἔχει καί τῶν ἀνθρώπων μεθ' ὧν ἔζησε καί εἰργάσθη, καί τῶν πραγμάτων, ὅσα εἶδεν αὐτοψί, ἤ ἔμαθε παρ' αὐτόπτου; Ἐξαιρετικόν καί μέγιστον πλεονέκτημα τοῦ συγχρόνου ἱστορικοῦ, καί μάλιστα ὁμοεθνοῦς καί συνεργασθέντος ἐν οἷς ἱστορεῖ, εἶναι ἡ οὕτως εἰπεῖν συνενσάρκωσίς του, διότι ἐξ αὐτῆς ἀπορρέει ζῶσα καί ἀκμαία ἡ ἀφήγησις τῶν γεγονότων»[14]. Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα του έργου του "Ιστορία των Αθηνών" επισημαίνει τις δυσκολίες που συνάντησε κατά την έρευνά του παρά το γεγονός ότι ήταν παρών σε πολλά γεγονότα: «Μ' ὅλον τοῦτο, ἄν καί ἤμην παρών καί αὐτόπτης τῶν πολλῶν ἀφ ὅσα διαλαμβάνει ἡ παροῦσα συγγραφή, εὗρον ὅμως ἐν μέρει πολλάς δυσκολίας, ἀλλά ἡ ἀκριβής ἔρευνα διέκρινε τήν ἀλήθειαν, κατά προτίμησιν τοῦ ἀξιοπιστοτέρου».[15]

Ο πρωτοσύγκελλος Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα του έργου του "Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος" διευκρινίζει προς τους αναγνώστες ότι το σύγγραμμά του στηρίζεται στην αυτοψία, στην αυτηκοΐα και στις πληροφορίες που εμπεριέχονται σε υπομνήματα που του απέστειλαν αξιόπιστοι μάρτυρες των γεγονότων: «...ἐπίτηδες δέν ἐξιστορήσαμεν, εἰ μή μόνον ὅσα αὐτοψεί εἴδομεν, ὅσα ἰδίοις ὠσίν ἠκούσαμεν, ὅσα μόνον πραγματικῶς ἐνεργήσαμεν, καί ὅσα παρ' ἀξιοπίστων ὑποκειμένων, ὡς ὑπομνήματα, παρελάβομεν· καί καθ' ὅσον μέν ἀφορᾷ τά συγγραφέντα ἐξ αὐτοψίας, ἐξ αὐτηκοΐας, καί ἐκ πραγματικῆς ἡμῶν ἐνεργείας, προτιθέμεθα, ἐπ' αὐτοῖς τήν ἡμετέραν συνείδησιν μαρτυροῦσαν...».[16] Αλλά και στον επίλογο του ίδιου έργου ο Πρωτοσύγκελλος επαναλαμβάνει συνοπτικά τα ανωτέρω: «...μ' ὅλα ταῦτα φρονοῦμεν ὅτι ἐγράψαμεν καί γράφομεν ὅσα εἴδομεν, εἰς ὅσα συνεπράξαμεν, ὅσα εὕρομεν γραπτά, καί ὅσα ἐβεβαιώθημεν κατά παράδοσιν καί ἔκθεσιν ἀξιοπί-

---

14. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α'. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, ιγ'- ιδ'.
15. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας Αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*. 2η έκδ. Τυπ. Αγγελίδου, Αθήνα 1853, γ'.
16. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα στο 1837*, Α'. Τυπ. Βιτ. Καστόρχη, Εν Αθήναις 1839, ε'.

στων ὑποκειμένων...».[17] Ο προεστός και απομνημονευματογράφος Καν. Δεληγιάννης στο Προοίμιο των "Απομνημονευμάτων" του υπογραμμίζει ότι στο σύγγραμμά του συμπεριέλαβε τις μαρτυρίες των άλλων και τα προσωπικά του βιώματα από τη συμμετοχή του στον Αγώνα: «Διά τοῦτο ἔκρινα ἱερόν χρέος μου (μ' ὅλην την προβεβηκυῖαν ἡλικίαν μου καί τήν ἀνικανότητά μου) νά γράψω ὅσα γνωρίζω ἐκ παραδόσεως τῶν προγόνων μου, τοῦ πατρός μου καί ἄλλων ἀρχαίων ἀνδρῶν, γεγονότα πρό τῆς'Επαναστάσεως τῶν 1769, καί μετά τήν'Επανάστασιν αὐτήν, εἰς ὅσα ὁ ἴδιος ἔλαβον μέρος ἐνεργητικόν καί ὅσα πραγματικῶς ἠκολούθησαν πρός γνῶσιν τῶν ἀπογόνων μας».[18] Ο Μ. Οικονόμου στα Προλεγόμενα του έργου του "Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας" ενημερώνει τον αναγνώστη για το υλικό που χρησιμοποίησε στη συγγραφή του: «Λόγοι δέ τῶν γνώσεών μου ὡς πρός τά γεγραμμένα εἰσίν αἱ παραδόσεις, αἱ ἀντιλήψεις ἡ κατά καιρούς κοινή γνώμη, ἡ μνήμη, τά ἔγγραφα, καί πως δέ καί αἱ τοῦ βίου μου ἀπαρχῆς μέχρι τοῦδε περιπέτειαι».[19]

Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης στα "Απομνημονεύματά" του τονίζει την αξία της αυτοψίας για την εγκυρότητα της συγγραφής του: «τά ὅσα ἔπραξα ὁ ἴδιος καί τά ὅσα εἶδα δι' ἰδίοις ὀφθαλμοῖς μου καί ὄχι ὡς ἄλλοι ὁπού ἤκουσαν, δέν θέλω ἀναφέρει μηδέν εἰς τό παρόν μου ὑπόμνημα, ἀλλά ὅσα εἶδα δι' ἰδίοις ὀφθαλμοῖς μου καί ὄχι ὅσα ἤκουσα».[20] Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος, υπασπιστής του Κολοκοτρώνη, σε επιστολή του προς τον Τερτσέτη και στην προσπάθειά του να τον πείσει ότι οι ειδήσεις που θα περιληφθούν στο σύγγραμμά του θα είναι γνήσιες και αξιόπιστες επικαλείται την αυτοψία και την συμμετοχή του στα δρώμενα: «Ἐγώ, φίλε μου, νομίζω καλόν, ὅτι πρέπει να γράψη ὁ καθένας ἀπό ἡμᾶς τούς γέροντας ὅσα ὁ ἴδιος εἶδεν ἤ ἔκαμε· διότι καί ἐγώ τό ἴδιον τώρα θά κάμω, θά ἱστορήσω δηλ. μέ τήν γλῶσσαν μου ὅσα ἤκουσα ἀπό τούς συναδέλφους μου, ἤ εἶδα μέ τά μάτια μου καί ἐνήργησα μέ τήν ἄδολον θέλησίν μου». [21] Και σε ένα σημείο του Προλόγου του λέει χαρακτηριστικά: «... ἀπεφάσισα καί ἐγώ νά ἐκπληρώσω, καθόσον, δύναμαι, τό δύσκολο αὐτό

---

17. Φραντζής Αμβρ., *ό.π.*, 461
18. Δεληγιάννης Καν., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α΄. Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957,17.
19. Οικονόμου Μ., *"Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 10.
20. Κολοκοτρώνης Γεν., *"Απομνημονεύματα",* (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955, 5 .
21. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής Επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 9.

ἔργον καί νά γράψω ὅσα εἶδα, καί ὅσα παρ᾽ ἄλλων ἀξιοπίστων ἀνθρώπων καί εὑρεθέντων εἰς τά πολιτικά καί πολεμικά πράγματα ἤκουσα».[22]

Οι ίδιοι οι ιστοριογράφοι και απομνημονευτογράφοι που είναι σύγχρονοι με τα γεγονότα τα οποία καταγράφουν, σύμφωνα με την άποψη του Σπ. Τρικούπη, είναι οι πλέον κατάλληλοι για να συγγράψουν ιστορία, γιατί βρίσκονται πολύ κοντά στα διαδραματισθέντα γεγονότα, ενώ οι μεταγενέστεροι ιστορικοί θα γράψουν γνωρίζοντας τα συμβάντα εξ ακοής ή στηριζόμενοι σε έγγραφα τα οποία συχνά είναι παραποιημένα ή μειωμένης αξιοπιστίας και επιπλέον δεν έχουν δίπλα τους αυτόπτες μάρτυρες που θα τους βοηθούσαν στη συμπλήρωση κενών ή στη διόρθωση πιθανόν σφαλμάτων. [23]

Από όλα τα ανωτέρω συνάγεται το συμπέρασμα ότι τόσο οι ιστοριογράφοι όσο και οι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα στον Πρόλογο ή την Εισαγωγή του έργου τους εξαγγέλλουν την πρόθεσή τους να γράψουν ένα ιστορικό πόνημα που θα παρέχει γνήσιες, αυθεντικές και αξιόπιστες ειδήσεις και πληροφορίες, στηριζόμενοι στην αυτοψία, στην εμπειρία τους από τη συμμετοχή στα δρώμενα και σε ένα υλικό έγκυρο, ελεγμένο και μη αμφισβητήσιμο. Μερικοί μάλιστα από αυτούς κατονομάζουν το υλικό που χρησιμοποιούν για τη συγγραφή τους, όπως είναι οι μνήμες, τα κάθε λογής έγγραφα, οι επιστολές, τα υπομνήματα άλλων, οι παραδόσεις, η κοινή γνώμη και ο,τιδήποτε άλλο μπορεί να αποτελέσει πειστήριο ή τεκμήριο για τα όσα γράφουν.

Ακόμη και οι ξένοι ιστοριογράφοι, φιλέλληνες και περιηγητές που δεν γνώριζαν την ελληνική πραγματικότητα, έλαβαν όμως μέρος σε πολλές συγκρούσεις και αναμετρήσεις με τον εχθρό ή παρακολούθησαν τα γεγονότα από πολύ κοντά, τα κατέγραψαν με βάση την αυτοψία και το κατάλληλο υλικό που μπορούσαν να συγκεντρώσουν και να μελετήσουν προς το σκοπό αυτό. Ο Γάλλος Ph. Jourdain στο Β᾽ τόμο του δίτομου έργου του "Mémoires historiques et militairies..." αποτιμώντας το πόνημά του αναφέρει χαρακτηριστικά: «Αυτά είναι όσα διεξήχθησαν ενώπιόν μου κατά την παραμονή μου στην κλασική γη της δόξας και της ελευθερίας. Περιορίσθηκα στην αφήγηση εκείνων στα οποία έλαβα μέρος και εκείνων στα οποία υπήρξα αυτόπτης μάρτυρας».[24] Ο Ed. Blaquiere στον Πρόλογο του έργου του "The Greek Revolution, its Origin and Progress...", μετά από μια αφιέρωση στον Άγγλο ιστορικό Th. Gordon, διαβεβαιώνει

---

22. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, (Πρόλογος), *ό.π.*, 20.
23. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., ιδ᾽ – ιε᾽.
24. Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militairies sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, II. Paris 1828, 364. Αναλυτικά για το περιεχόμενο των δύο τόμων του ανωτέρω έργου του Jourdain βλ. Μαμώνη Κυρ., "Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821-1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικαί αναλύσεις", *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 466-467.

τους αναγνώστες ότι «το υλικό της ιστορίας του το συνέλεξε ο ίδιος κατόπιν επιτόπιας έρευνας ή από στοιχεία που του έδωσαν αυτόπτες μάρτυρες». [25] Ο Th. Gordon στο δικό του έργο «History of the Greek Revolution» αναφέρει για τον Blaquiere ότι είναι εραστής της αλήθειας και ότι εξασφάλισε το υλικό και τις πληροφορίες του από έναν φιλέλληνα (χωρίς να τον κατονομάζει) που υπηρετούσε στον Μοριά. [26] Ο Th. Gordon, θερμός φιλέλληνας, έγραψε το προαναφερόμενο έργο, αξιοποιώντας τα βιώματά του και τις εμπειρίες του από την παραμονή του στη Νότια Ελλάδα ως αξιωματικός και ως διοικητής στρατιωτικών μονάδων, αναζητώντας και συλλέγοντας ταυτόχρονα γραπτές πηγές. Η ιστορία του χαρακτηρίζεται από ευσυνειδησία και ακριβολογία επιστήμονα ιστορικού, παρά το γεγονός ότι δεν είχε στη διάθεσή του όλα τα στοιχεία που αργότερα ήλθαν στο φως. [27] Ο Th. Gordon αναφέρεται και στον Γάλλο ιστοριογράφο Max. Raybaud και θεωρεί ότι ο αναγνώστης μπορεί να τον εμπιστευθεί για τα όσα παραθέτει στο έργο του "Memoires sur la Grece" γιατί δεν συμπεριέλαβε παρά μόνο εκείνα τα γεγονότα που συνέβησαν κάτω από τα μάτια του. [28]

Ο Απ. Βακαλόπουλος θεωρεί ότι οι ιστοριογράφοι, είτε Έλληνες είτε ξένοι, *«είναι πιο αξιόπιστοι όταν αφηγούνται γεγονότα των επαρχιών τους ή άλλων χωρών, τα οποία έζησαν οι ίδιοι ως αυτόπτες μάρτυρες ή τα παρακολούθησαν από κοντά παρά όταν αναφέρουν - συνήθως με συντομία και κάποια αοριστία - γεγονότα που διαδραματίσθηκαν μακριά απ' αυτούς. Οι πληροφορίες του είδους αυτού είναι συνήθως ανεύθυνα ακούσματα, φήμες που φτάνουν παραμορφωμένες στον μακρυνό ακροατή».* [29] Ο Τ. Γριτσόπουλος, αξιολογώντας το έργο των απομνημονευτογράφων και ιστοριογράφων του Αγώνα, θεωρεί ότι είναι πολύ σημαντικό γιατί υπήρξαν αυτόπτες, αυτήκοοι και αυτουργοί των γεγονότων και επομένως τα όσα παραθέτουν - ακόμη κι αν είναι ασήμαντα και διφορούμενα - δεν τα διάβασαν ούτε τα ονειρεύτηκαν, αλλά τα βίωσαν λόγω της προσωπικής τους συμμετοχής σε αυτά. Όσο κι αν εισχωρεί η υποκειμενική αντίληψη στην αφήγηση, το παραγόμενο κείμενο είναι ανεκτίμητης αξίας, επειδή είναι γνήσιο και αντλημένο απευθείας από την πραγματικότητα. [30]

---

25. Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character &.c. in Greece*, (Preface). W. Whittaker. London 1824, v: βλ. επίσης σχετικά Μαμώνη Κυρ., *ό.π.*, 437.
26. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, A'. London – Edinburgh 1844, 11 (not. 1).
27. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε΄. Θεσ/νίκη 1980, 6.
28. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α΄, ό.π., 11 (not. 1).
29. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 15.
30. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 250.

iii) Μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού και έλεγχος της αξιοπιστίας του από τον ιστορικό ή τον απομνημονευματογράφο.

Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, ΄Ελληνες ή ξένοι, από τα Προλεγόμενα του έργου τους γνωστοποιούν στον αναγνώστη για ποιον πόλεμο θα μιλήσουν ή ποιο ιστορικό γεγονός θα αναλύσουν, τις αιτίες του και τους λόγους που τους ώθησαν να το καταγράψουν. Η συνήθεια αυτή της εξαγγελίας των αιτιών του πολέμου αλλά και των λόγων της συγγραφής δεν είναι δημιούργημα της νεότερης ιστορίας αλλά αποτελεί συνήθεια και των αρχαίων Ελλήνων λογογράφων, ιστοριογράφων ή απομνημονευματογράφων. Ο πατέρας της ιστορίας ο Ηρόδοτος, από το Προοίμιο του Α΄ βιβλίου του «παρουσιάζει την έρευνά του αυτή για να μη λησμονηθούν με τον καιρό τα έργα των ανθρώπων και να μη μείνουν αμνημόνευτα τα μεγάλα και θαυμαστά κατορθώματα των Ελλήνων και των βαρβάρων ούτε, ειδικότερα, τα αίτια για τα οποία πολέμησαν μεταξύ τους». [31] (μτφ. Α. Βλάχου). Την ίδια τάση ακολουθεί και ο Θουκυδίδης στο Προοίμιο του πρώτου βιβλίου των «Ιστοριών» του· γνωστοποιεί στους αναγνώστες ότι «ο Θουκυδίδης ο Αθηναίος έγραψε την ιστορία του πολέμου των Πελοποννησίων και των Αθηναίων, πώς πολέμησαν μεταξύ τους, αρχίζοντας να γράφει αμέσως μόλις ξέσπασε, γιατί πρόβλεψε πως και μεγάλες διαστάσεις θα πάρει και πιο αξιόλογος απ' όλους τους προηγούμενους θα είναι» (μτφ. Αν. Γεωργοπαπαδάκου).[32]

Από την αρχαιότητα ορισμένοι ιστορικοί αναφερόμενοι στη μεθοδολογική προσέγγιση του υλικού συνηθίζουν να κατονομάζουν τα μέσα στα οποία στηρίζουν την έρευνά τους. Ο Θουκυδίδης είναι ο πρώτος ιστορικός που εισήγαγε αυστηρά επιστημονικές μεθόδους στη συλλογή του υλικού και την ερμηνεία των ιστορικών γεγονότων. ΄Εχοντας ως βασικό στόχο την εξακρίβωση της αλήθειας, χρησιμοποιεί τη μέθοδο της αυτοψίας - όπως μετέπειτα και οι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα - ή της διασταύ-

---

31. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α' (Κλειώ), Προοίμιο: «Ἡροδότου Ἁλικαρνησσέος ἱστορίης ἀπόδεξις ἥδε, ὡς μήτε τά γεγονότα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καί θωμαστά, τά μέν΄Ελλησι, τά δέ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται, τά τε ἄλλα καί δι' ἥν αἰτίην ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Herodotus, *Historiae Α΄* (επιμ. Carolus Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορίαι: Κλειώ -Ευτέρπη* (μτφ. Α. Βλάχου), Α΄-Β΄. 3η έκδ. Παπαδήμας, Αθήνα 1987.

32. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α', Προοίμιο: «Θουκυδίδης Ἀθηναῖος ξυνέγραψε τον πόλεμον τῶν Πελοποννησίων καί Ἀθηναίων, ὡς ἐπολέμησαν πρός ἀλλήλους, ἀρξάμενος εὐθύς καθισταμένου καί ἐλπίσας μέγαν τε ἔσεσθαι καί ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων...». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydidis, *Historiae A'* (επιμ. Hernricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I.1). Oxford Univercity Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Θουκυδίδης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (μτφ. -σχολ. Αν. Γεωργοπαπαδάκος), Α΄. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.

ρωσης των πληροφοριών για γεγονότα των οποίων δεν υπήρξε ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας, ενώ άλλες φορές καταφεύγει στην έρευνα των πηγών. Στο βιβλ. Α΄, Ι. 22 ο ίδιος αναφέρεται στην ιστορική του μέθοδο ως εξής: «Τις πράξεις όμως που στη διάρκεια του πολέμου έγιναν, δεν έκρινα άξιο να τις γράψω βασισμένος στις πληροφορίες του πρώτου τυχόντα ούτε όπως εγώ νόμιζα, αλλά αφού ερεύνησα με κάθε δυνατή ακρίβεια για την καθεμιά, τόσο για εκείνες που ο ίδιος ήμουν παρών όσο και για εκείνες που μάθαινα από τους άλλους» [33] (μτφ. Αν. Γεωργοπαπαδάκου). Για τα γεγονότα του απώτερου παρελθόντος καθιερώνει τη χρήση λογικών μεθόδων, όπως τα "εἰκότα"(τα λογικά, τα πιθανά), τα "σημεῖα ἤ μαρτύρια" (ενδείξεις, αποδείξεις) και τα "τεκμήρια" (συμπεράσματα, πορίσματα έρευνας). Επίσης αναζητά τα πραγματικά αίτια του πολέμου "ἀληθεστάτη πρόφασις" και τα διαφοροποιεί από τις αφορμές "αἱ ἐς τό φανερόν λεγόμεναι αἰτίαι". Ο Θουκυδίδης ως εκπρόσωπος του ελληνικού ορθολογισμού θεωρείται και ως ο κατεξοχήν εισηγητής της επιστημονικής ιστοριογραφικής μεθόδου που θα απαλλάξει την ιστορία από το μυθοπλαστικό στοιχείο του παρελθόντος. Ο Λουκιανός στο έργο του "Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν" έχοντας ως πρότυπο τον Θουκυδίδη κάνει τις δικές του προτάσεις σχετικά με τη μεθοδολογική προσέγγιση των γεγονότων από τον ιστορικό. Στο εδάφιο 47 παρατηρεί σχετικά: «Τα ίδια τα γεγονότα δεν πρέπει ο ιστορικός να τα συγκεντρώνει στην τύχη, αλλά με κόπο και ταλαιπωρία πολλές φορές να ερευνά και μάλιστα να είναι αυτόπτης και να παρατηρεί, και αν αυτό δε γίνεται να δίνει την προσοχή του σε αυτούς που εκθέτουν τα πράγματα αμερόληπτα, αυτούς που εικάζει κανείς ότι είναι πολύ απίθανο να αφαιρέσουν ή να προσθέσουν κάτι από εύνοια ή μίσος. Και εδώ πρέπει να είναι οξυδερκής και ικανός να συνθέσει το έργο του από τα πιο πιθανά γεγονότα» [34] (μτφ. Β. Τσακατίκα).

Είτε αναφερόμαστε σε αρχαίους ιστοριογράφους είτε σε νεότερους ιστορικούς ή απομνημονευματογράφους κατονοούμε ότι όλοι τους πριν τη συγγραφή καταφεύγουν στην έρευνα των πηγών και συχνά παραθέτουν στο έργο τους πολύτιμα στοιχεία που

---

33. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α', Ι. 22 (6-8): «Τά δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοί ἐδόκει, ἀλλ'οἷς τε αὐτός παρῆν καί παρά τῶν ἄλλων ὅσον δυνατόν ἀκριβείᾳ περί ἑκάστου ἐπεξελθών». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις ως προς το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση.

34. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 47 (1-7): «Τά δέ πράγματα αὐτά οὐχ ὡς ἔτυχε συνακτέον, ἀλλά φιλοπόνως καί ταλαιπώρως πολλάκις περί τῶν αὐτῶν ἀνακρίνοντα, καί μάλιστα μέν παρόντα καί ἐφορῶντα, εἰ δέ μή, τοῖς ἀδεκαστότερον ἐξηγουμένοις προσέχοντα καί οὕς εἰκάσειεν ἄν τίς ἥκιστα πρός χάριν ἤ ἀπέχθειαν ἀφαιρήσειν ἤ προσθήσειν τοῖς γεγονόσιν κἀνταῦθα ἤδη καί στοχαστικός τις καί συνθετικός τοῦ πιθανωτέρου ἔστω...».Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Lucianus, *Opera* (επιμ. M. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford University Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Λουκιανός, *"Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν"* (μτφ. Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.

αντλούν από αυτές. Ο Θουκυδίδης συχνά παραθέτει αυτούσια επίσημα έγγραφα που αντλεί από τα αρχεία των πόλεων, ψηφίσματα, συνθήκες και ποικίλο άλλο υλικό. Ο Απ. Βακαλόπουλος επισημαίνει την αξία των πηγών και των ιστορικών κειμένων της Επανάστασης για την ιστορική συγγραφή αυτής της περιόδου: *«Η ανάγνωση των κειμένων συμπληρώνει την ιστορική σύνθεση, γιατί το λεκτικό τους, όπως και οι περιγραφές τους, μας μεταφέρουν στην ατμόσφαιρα και το πνεύμα της εποχής, μας ανασταίνουν δηλαδή λεπτές φευγαλέες έννοιες, που δεν μπορεί να μας τις δώσει η ιστορική έκθεση... Αυτές οι επιλεγμένες πηγές, δοσμένες με τις λέξεις και το χρώμα της εποχής, μαρτυρούν ζωηρά τα γεγονότα, θα έλεγε κανείς απηχούν τη φωνή της Ιστορίας· γι' αυτό και οι μαρτυρίες εντυπωσιάζουν και τελικά εντυπώνονται στη μνήμη μας περισσότερο ασφαλώς από τη θετική γενικά αφήγηση της επιστημονικής ιστορικής σύνθεσης».* [35]

Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος στον Πρόλογο του έργου του υπογραμμίζει τα εξής σχετικά με την αξία των εγγράφων ως ιστορικών πηγών: «Αὐτά μόνον τά ἔγγραφα θά εἶναι ὁ ὁδηγός τοῦ μέλλοντος ἱστορικοῦ, διότι οὕτω οὔτε ἀναχρονισμός δύναται νά συμβῇ, οὔτε ἀσύμφωνα θά εἶναι τά διηγήματα πρός τάς πράξεις καί τά πρόσωπα, ὥστε νά χάσουν τήν φυσικήν των χάριν καί νά εἶναι ἀνούσια, προξενοῦντα τήν ἀηδίαν τοῦ ἀναγινώσκοντος αὐτά». [36] Ο Ιωάν. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του έργου του με τον τίτλο "Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής επαναστάσεως" επισημαίνει την αναγκαιότητα της χρήσης των εγγράφων από τους ιστορικούς: «ἀλλ' εἰς ἡμᾶς ἡ χρῆσις (τῶν ἐγγράφων) ἐπεβάλλετο, καί ὡς ἔχοντας τήν ἀνάγκην τῆς βεβαιώσεως, καί ὡς θέλοντας ἵνα φέρωμεν οὕτω τόν ἀναγνώστην εἰς τήν ἐποχήν τῶν γεγονότων δι' ὅλων αὐτῆς τῶν ἐγγράφων πάσης ποιότητος καί παντός εἴδους. Παρά τά ἔγγραφα οὐδεμίαν ὑπό πᾶσαν ἔποψιν πολιτικήν καί ἠθικήν ἔχει τις ἄλλην εἰκόνα πιστήν μιᾶς ἐποχῆς δεδομένης... ὀλίγην ἤ οὐδεμίαν ἄνευ αὐτῶν (τῶν ἐγγράφων) παρέχει ὁ γράφων πίστην ἐπί πολλῶν, ἄν οὐχί καί ἐφ' ὅλων, ὅσων ἄν περιγράφῃ καί περί ὅσων ἰδίως κρίνῃ».[37] Ο Ιωάν. Μακρυγιάννης στον Επίλογο των "Απομνημονευμάτων" απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες επικαλείται ως εχέγγυο για την αξιοπιστία της συγγραφής του τις εφημερίδες της εποχής και τα πρακτικά των Βουλών, παρά το γεγονός ότι συχνά και αυτό το υλικό δεν είναι αξιόπιστο και αδιαμφισβήτητο: «...Ψ'άξετε τίς 'φημερίδες, τηρᾶτε καί τά πραχτικά τῶν Βουλῶν, μ' ὅλον ὁποὖναι τέτοιες Βουλές ὁπού 'περασπίζονται τήν κλεψιά καί 'διοτέλεια καί πολεμοῦνε τήν δικαιοσύνη· καί

35. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επαναστάσεως (1813-1825)*, Α'. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 6.

36. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄, (Πρόλογος), ό.π., 26.

37. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως* (Προλεγόμενα, Εισαγωγή Εμμ. Πρωτοψάλτη), Α΄. βιβλ. "το φιλολογικόν", Αθήνα χ.χ., κ'.

μ' ὅλον αὐτό θά ἰδῆτε ἄν ἀληθινά εἶναι αὐτά ὁπού σημειώνω».[38]

Το πρόβλημα που θίγει ο Μακρυγιάννης, δηλαδή το ζήτημα της αξιοπιστίας των ιστορικών πηγών, επειδή κάποια από αυτά τα κείμενα είναι παραποιημένα, σκοπίμως συνταγμένα ή γεμάτα ψευδολογίες, απασχολεί και πολλούς άλλους ιστορικούς και απομνημονευματογράφους του Αγώνα. Ο Σπ. Τρικούπης εκφράζει κάποια δυσπιστία για την αξία των εγγράφων ως ιστορικών πηγών, υπονοώντας ότι η αξιοπιστία των αρχείων δεν είναι πάντοτε προφανής και απόλυτη αλλά πρέπει να θεωρείται σχετική: «Δύνανται να συγγράψωσιν οἱ μεταγενέστεροι τήν ἱστορίαν ἐκ τῶν σωζομένων ἐγγράφων τοῦ καιροῦ τούτου. Ἀλλά τίς ἀγνοεῖ ὅτι τά ἔγγραφα ταῦτα, ἐξ αἰτίας τῶν περιστάσεων, διηγοῦνται ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀλλ' ἀντ' ἄλλων, ποτέ μέν ἐν γνώσει, ποτέ δέ ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἀληθείας; Ποίας λοιπόν πίστεως ἀξία ἠμπορεῖ νά θεωρηθῇ ἱστορία γραφεῖσα τοιουτοτρόπως, ὅ ἔστιν ἀνεξέλεγκτος, ἀναπόδεικτος καί ὕποπτος;» [39] Εξάλλου ο έλεγχος της αξιοπιστίας των πηγών εναπόκειται στον ιστορικό -μελετητή μιας περιόδου. Αυτός επωμίζεται το βάρος της εκκαθάρισης και αξιολόγησης των πηγών, της συνδυαστικής μελέτης των εγγράφων, της διασταύρωσης των ειδήσεων προς ανεύρεση της αλήθειας. [40]

Τα κυριότερα κείμενα που αποτελούν έμμεσες πηγές για την ιστορία της Επανάστασης είναι οι "βιογραφίες", τα "απομνημονεύματα", οι "ανασκευές", τα "υπομνήματα" τα γνωστά "memoires" ή "souvenirs" των φιλελλήνων και των ξένων ιστοριογράφων, η αλληλογραφία των αγωνιστών, οι εκθέσεις των μαχών, τα ημερολόγια, ο τύπος της εποχής και πολλά άλλα. Όλοι οι ιστορικοί, είτε της αρχαιότητας είτε μεταγενέστεροι, επικαλούνται το αρχειακό υλικό και τις πηγές για να στηρίξουν την αξιοπιστία της έρευνάς τους.

iv) Βασικός γνώμονας της ιστορικής συγγραφής, από την αρχαιότητα ως την εποχή του Μακρυγιάννη, η ακρίβεια, η αντικειμενικότητα και η αμεροληψία.

Εκτός από την εξαγγελία και τη δέσμευση των ιστορικών από το Προοίμιο ή την Εισαγωγή του έργου τους - είτε πρόκειται για αρχαίους ιστοριογράφους είτε για απομνημονευματογράφους και ιστορικούς του Αγώνα - ότι θα στηρίξουν τη συγγραφή τους στην αυτοψία και στην ενδελεχή έρευνα των πηγών, σύνηθες φαινόμενο αποτελεί και η παραδοχή ότι η συγγραφή τής ιστορίας αποτελεί ένα εξαιρετικά επίπονο και δυσχερές

---

38. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.
39. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., ιε'.
40. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 215.

εγχείρημα που προϋποθέτει την καταγραφή των γεγονότων όπως πραγματικά έγιναν. Πολλοί από αυτούς ομολογούν ότι η ανεπάρκεια των πηγών και η μεγάλη δυσκολία στην αναζήτηση και την εξασφάλισή τους δυσχεραίνουν το έργο τους και συχνά καθιστούν ελλιπές ή ημιτελές το σύγγραμμά τους. Ο Λουκιανός στο εδάφιο 5 του προαναφερόμενου έργου του επισημαίνει το πόσο δυσχερές εγχείρημα αποτελεί η συγγραφή της ιστορίας: «Όμως, ξέρεις και ο ίδιος, φίλε μου, ότι η ιστορία δεν είναι από τα εύκολα εγχειρήματα ούτε από εκείνα που μπορεί κανείς να συνθέσει με ελαφρότητα, αλλά περισσότερο από κάθε είδος λόγου χρειάζεται μεγάλη προσοχή, αν θέλει, όπως λέει ο Θουκυδίδης, να δημιουργήσει κανείς, κτήμα ες αεί» [41] (μτφ. Β. Τσακατίκα). Σε άλλο σημείο του ίδιου συγγράμματός του ο Λουκιανός επισημαίνει ότι: «το έργο του ιστορικού είναι ένα, να πει τα πράγματα όπως έγιναν». [42] Ο ιστορικός της Επανάστασης Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα του έργου του επισημαίνει ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο το έργο τού ιστορικού που επιχειρεί να γράψει τη σύγχρονη ως προς αυτόν ιστορία: «Πολλάκις ἀνέγνωσα καί ἤκουσα, ὅτι εἰς ἄκρον δύσκολον, ἄν ὄχι καί ἀδύνατον, εἶναι τό ἔργον τοῦ ἐπιχειροῦντος νά συγγράψῃ ἀπαθῶς τήν ἱστορίαν τῶν συγχρόνων του, καί μάλιστα τῶν πρός οὕς ἔτυχε, δι᾽ ἥν ἔλαχε μεταξύ αὐτῶν θέσιν, νά συσχετισθῇ ἤ νά ἀντιπολιτευθῇ».[43] Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα της "Ιστορίας των Αθηνών" τονίζει τη δυσκολία που έχει η συγγραφή της ιστορίας ως προς την εύρεση της αλήθειας: «Ὅστις ἐπεχείρησε νά συγγράψῃ ἱστορίαν ἐν συνειδήσει ἐγνώρισε τῷ ὄντι πόσον δύσκολον εἶνε τῆς ἀληθείας ἡ εὕρεσις, ὅσον δύσκολον νά συμφωνήσωσιν οἱ πολλοί περί ἑνός καί τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου· καί τοῦτο διά τήν ποικιλίαν τῶν νοητικῶν καταστάσεων ἑνός ἑκάστου».[44] Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα της "Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος" παρατηρεί ότι η συγγραφή σύγχρονης με την εποχή τού γράφοντος ιστορίας είναι μεγάλο έργο που θα κριθεί αυστηρά από τους ανθρώπους της εποχής του: «᾽Επιχειροῦντες μέγα ἔργον τό νά συγγράψωμεν Ἱστορίαν καί νά ὑποθέσωμεν αὐτήν ὑπ᾽ ὄψιν ἀνθρώπων τῆς αὐτῆς ἐποχῆς, καί γνωρίζοντες καλῶς ὅτι ἀδύνατον θέλει εἶσθαι τό νά μή κατηγορηθῇ ἐπίσης καί ὁ τά στρεβλά ἐπαινῶν, καί ὁ τά χρηστά κατηγορῶν...».[45]

---

41. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 5 (5-9): « τό δέ οἶσθά που καί αὐτός, ὦ ἑταῖρε, ὡς οὐ τῶν εὐμεταχειρίστων οὐδέ ῥαθύμως συντεθῆναι δυναμένων τοῦτ᾽ ἐστίν, ἀλλ᾽, εἴ τι ἐν λόγοις καί ἄλλο, πολλῆς τῆς φροντίδος δεόμενον, ἤν τις, ὡς ὁ Θουκυδίδης φησίν, ἐς ἀεί κτῆμα συντιθείη». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις.
42. Λουκιανός, *ό.π.*, 39 (1-2): «τοῦ δή συγγραφέως ἔργον ἕν – ὡς ἐπράχθη εἰπεῖν». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις ως προς το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση.
43. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., ιγ'.
44. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, ό.π., γ'.
45.Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Α΄, ό.π., δ΄.

Βασική και θεμελιώδης αρχή της ιστοριογραφίας ως επιστήμης, από την αρχαιότητα που ο Θουκυδίδης έθεσε τα θεμέλιά της μέχρι και την εποχή της νεωτερικότητας και καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αποτελεί η πιστή απεικόνιση των γεγονότων του παρελθόντος, η αναπαράσταση των δρωμένων όπως πραγματικά έγιναν. Προκειμένου να ανταποκριθούν σε αυτήν την αρχή οι ιστορικοί από την αρχαιότητα και εντεύθεν εξαγγέλλουν από το προοίμιο του έργου τους ότι θα υπηρετήσουν πιστά την αλήθεια, την οποία θα αναζητήσουν μέσω της μεθόδου της αυτοψίας και μέσω του ελέγχου των διαθέσιμων τεκμηρίων και πηγών. Υπόσχονται απέναντι στους αναγνώστες ακρίβεια, αντικειμενικότητα και αμεροληψία κατά την προσέγγιση, παράθεση και αφήγηση των γεγονότων. Δεσμεύονται ότι η αναζήτηση και η εξακρίβωση της αλήθειας θα αποτελεί τον βασικό γνώμονα της συγγραφής τους, ανεξάρτητα αν τελικά το επιτυγχάνουν ή όχι.

Ο Λουκιανός στο έργο του "Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν" παρατηρεί ότι στόχος της ιστορίας πρέπει να είναι το να καταστεί ωφέλιμη στον αναγνώστη και όχι να υπηρετεί την τέρψη και την κάθε λογής ευχαρίστησή του και αυτό επιτυγχάνεται μόνο με την εύρεση της αλήθειας: «Γιατί το έργο και ο σκοπός της Ιστορίας είναι ένα, η ωφέλεια, που προέρχεται μόνο από την αλήθεια. Το τερπνόν είναι καλό αν και αυτό συνοδεύει το έργο, όπως η ομορφιά τον αθλητή... και η ιστορία λοιπόν, εάν προσφέρει τέρψη μαζί με την ωφέλεια, θα προσελκύσει πολλούς εραστές, αν όμως είναι τέλεια και αφοσιωμένη μόνο στο δικό της ιδιαίτερο χαρακτηριστικό, την ανακάλυψη δηλαδή της αλήθειας, λίγο θα φροντίσει για την ομορφιά».[46] (μτφ. Β. Τσακατίκα). Και σε ακόλουθο εδάφιο του ίδιου έργου ο Λουκιανός επισημαίνει ότι έργο του ιστορικού είναι να παρουσιάζει τα πράγματα όπως πραγματικά έγιναν και προς το σκοπό αυτό οφείλει να υπηρετεί την αλήθεια, χωρίς να παρασύρεται από τυχόν έχθρα ή συμπάθεια προς κάποιον: «Μα κι αν κανείς (ιστορικός) έχει προσωπικό μίσος για κάποιους θα θεωρήσει πολύ πιο αναγκαίο το κοινό συμφέρον και θα δώσει μεγαλύτερη σημασία στην αλήθεια παρά στην έχθρα και δε θα παραβλέψει το λάθος, ακόμη και αν το έκανε κάποιος που του ήταν αγαπητός. Γιατί ένα είναι, όπως είπα, ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ιστορίας και μόνο στην αλήθεια πρέπει να θυσιάζει κανείς, εάν έχει σκοπό να γράψει ιστορία,

---

46. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 9 (16-18, 23-26): «ἕν γάρ ἔργον ἱστορίας καί τέλος, τό χρήσιμον, ὅπερ ἐκ τοῦ ἀληθοῦς μόνου συνάγεται. Τό τερπνόν δέ ἄμεινον μέν εἰ καί αὐτό παρακολουθήσειεν, ὥσπερ καί κάλλος ἀθλητῇ ...καί τοίνυν ἡ ἱστορία, εἰ μέν ἄλλως τό τερπνόν παρεμπορεύσαιτο, πολλούς ἄν τούς ἐραστάς ἐπισπάσαιτο, ἄχρι δ' ἄν καί μόνον ἔχῃ τό ἴδιον ἐντελές - λέγω δέ τήν τῆς ἀληθείας δήλωσιν – ὀλίγον τοῦ κάλλους φροντιεῖ». Το παρόν απόσπασμα έχει ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις ως προς το αρχαίο κείμενο και τη μετάφραση.

και όλα τα άλλα να τα παραμερίσει» [47] (μτφ. Β. Τσακατίκα).

Και ο Πολύβιος, μεταγενέστερος ιστορικός των Ρωμαϊκών χρόνων, στο έργο του «Histoires», Ι με παραδειγματικό λόγο υποστηρίζει ότι η αλήθεια είναι βασικό συστατικό της ιστορικής διήγησης και ο ιστορικός πρέπει να είναι αντικειμενικός και ανεπηρέαστος από φιλίες και έχθρες: «Διότι, όπως ακριβώς αν αφαιρεθούν τα μάτια ενός ζωντανού όντος, αυτό αχρηστεύεται ολόκληρο, έτσι αν αφαιρεθεί η αλήθεια από την ιστορία, ό,τι μένει γίνεται μια ανώφελη διήγηση. Γι' αυτό ακριβώς δεν πρέπει να διστάζει κάποιος ούτε τους φίλους του να κατηγορεί ούτε τους εχθρούς του να επαινεί και δεν πρέπει να αποφεύγει τους ίδιους άλλοτε να τους κατηγορεί και άλλοτε να τους εγκωμιάζει, επειδή όσοι ασχολούνται με τα πράγματα ούτε είναι δυνατόν πάντοτε να ευστοχούν ούτε είναι φυσικό συνεχώς να σφάλλουν. Πρέπει λοιπόν να στεκόμαστε μακριά από αυτούς που ενεργούν και πρέπει να διατυπώνουμε τις ταιριαστές στις ενέργειές τους γνώμες και κρίσεις μας στη γραπτή εξιστόρησή μας» [48] (μτφ. Θ. Μαυρόπουλου).

Στα χρόνια της ακμής του Βυζαντίου κυρίαρχο γραμματειακό είδος είναι η Βιογραφία και η Χρονογραφία. Η Άννα Κομνηνή, κόρη του αυτοκράτορα του Βυζαντίου Αλέξιου Α΄ Κομνηνού, σε ένα απόσπασμα του Προλόγου τού ιστορικού έργου της "Αλεξιάς" εκφράζει τις απόψεις της σχετικά με το χρέος του ιστοριογράφου: «Όντως όταν κανείς αναλαμβάνει το έργο του ιστοριογράφου, οφείλει να ξεχάσει την αγάπη και το μίσος: συχνά πρέπει να στολίζει τους εχθρούς του με τους μεγαλύτερους επαίνους, όταν τα γεγονότα το επιβάλλουν, κι επίσης να ελέγχει τους πιο αγαπητούς, όταν αυτό υποδεικνύουν οι λανθασμένες πράξεις τους. Γι᾽ αυτό ακριβώς δεν πρέπει να διστάζει ούτε

---

47. Λουκιανός, *ό.π.*, 39(11-18): «ἀλλά κἄν ἰδίᾳ μισῇ τινας πολύ ἀναγκαιότερον ἡγήσεται τό κοινόν, καί τήν ἀλήθειαν περί πλείονος ποιήσεται τῆς ἔχθρας, κἄν φιλῇ ὅμως οὐκ ἀφέξεται ἁμαρτάνοντος ἕν γάρ, ὡς ἔφην, τοῦτο ἴδιον ἱστορίας, καί μόνῃ θυτέον τῇ ἀληθείᾳ, εἰ τις ἱστορίαν γράψων ἴοι, τῶν δέ ἄλλων ἁπάντων ἀμελητέον αὐτῷ». Και αυτό το απόσπασμα έχει ληφθεί από τις ίδιες εκδόσεις.

48. Πολύβιος, *Ιστορίαι*, Α' ,14 (6-9): «Ὥσπερ γάρ ζῴου τῶν ὄψεων ἀφαιρεθεισῶν ἀχρειοῦνται τό ὅλον, οὕτως ἐξ' ἱστορίας ἀναιρεθείσης τῆς ἀληθείας τό καταλειπόμενον αὐτῆς ἀνωφελές γίνεται διήγημα. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων κατηγορεῖν οὔτε τούς ἐχθρούς ἐπαινεῖν ὀκνητέον, οὔτε δέ τούς αὐτούς «ποτέ μέν» ψέγειν ποτέ δ' ἐγκωμιάζειν εὐλαβητέον, ἐπειδή τούς ἐν πράγμασιν ἀναστρεφομένους οὐτ' εὐστοχεῖν ἀεί δυνατόν οὔθ' ἁμαρτάνειν συνεχῶς εἰκός. Ἀποστάντας οὖν τῶν πραττόντων αὐτοῖς τοῖς πραττομένοις ἐφαρμοστέον τάς πρεπούσας ἀποφάσεις καί διαλήψεις ἐν τοῖς ὑπομνήμασιν. Ὡς δ' ἐστίν ἀληθῆ τά νῦν ὑφ' ἡμῶν εἰρημένα, σκοπεῖν ἐκ τούτων πάρεστιν». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), Ι', XIV (6-9). "Les belles Lettres" 95, Paris 1969, 35. Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Πολύβιος, *Ιστορίαι* (μτφ. Θ. Μαυρόπουλος), Α΄. Κάκτος, Αθήνα 1996.

τους φίλους να κατηγορεί ούτε και τους εχθρούς να εγκωμιάζει» [49] (μτφ. Α. Σιδέρη).

Οι απόψεις αυτές των ανωτέρω ιστορικών έχουν διαχρονική ισχύ γιατί διαπιστώνουμε πως αιώνες αργότερα τις ενστερνίζεται και ο Μακρυγιάννης απευθυνόμενος προς τον ιστοριογράφο Πρωτοσύγκελλο Αμβρ. Φραντζή τον οποίον και συμβουλεύει για το πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία: «Ἡ ἱστορία θέλει πατρωτισμό, νά εἰπῆς καὶ τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη...».[50]

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο, δηλαδή αμέσως μετά το πέρας της Επανάστασης, κατά την οποία οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι καταγράφουν, σύμφωνα με την τάση της εποχής, τις εμπειρίες και τα βιώματά τους από τον Αγώνα, κάνει την εμφάνισή της και η ιστοριογραφία υπό το πρίσμα της αυστηρής επιστήμης στην Ευρώπη. Η επίσημη ιστοριογραφία ως επιστήμη στη Δύση κατά τον 19ο αιώνα θέτει ως βασικό σκοπό της έρευνας την αναζήτηση και εξακρίβωση της ιστορικής αλήθειας και η βασική αυτή αρχή εκπροσωπείται κατά κύριο λόγο από τον Γερμανό ιστορικό Λεοπόλδ Φον Ράνκε και τη σχολή του ιστορικού θετικισμού ή ιστορισμού (Ιστορικισμού). Ο Ράνκε στη δεκαετία του 1830 υποστήριζε ότι το έργο τού ιστορικού ήταν «απλά και μόνο να δείξει πώς αληθινά είχαν τα πράγματα» και επομένως χρέος του ήταν να εξακριβώνει πρώτα τα γεγονότα και κατόπιν να βγάζει από αυτά τα συμπεράσματά του. Η αντικειμενική ιστορική γνώση, σύμφωνα με αυτόν, είναι εφικτή εφόσον μελετηθούν χωρίς προκατάληψη οι γνήσιες αρχειακές πηγές. Σύμφωνα με τον ιστορικισμό τα ιστορικά γεγονότα και φαινόμενα κάθε εποχής είναι μοναδικά και δεν πρέπει να κρίνονται με τα μέτρα και τα σταθμά των μεταγενέστερων. [51] Για τους ιστορικούς της σχολής αυτής η αλήθεια συνίστατο στην αντιστοιχία της γνώσης προς μια αντικειμενική πραγματικότητα, η οποία ισοδυναμούσε με την πιστή ανάπλαση του παρελθόντος· ο ιστορικός έπρεπε να αποφεύγει να «κρίνει το παρελθόν», αλλά να περιορίζεται στο να «δεί-

---

49. Κομνηνή Άν., *"Αλεξιάς"*, Α', (Πρόλογος 2.3): «Ὅταν γάρ τίς τό τῆς ἱστορίας ἦθος ἀναλαμβάνῃ, ἐπιλαθέσθαι χρή εὐνοίας καί μίσους καί πολλάκις κοσμεῖν τούς ἐχθρούς τοῖς μεγίστοις ἐπαίνοις, ὅταν αἱ πράξεις ἀπαιτῶσι τοῦτο, πολλάκις δέ ἐλέγχειν τούς ἀναγκαιοτάτους, ὅταν αἱ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἁμαρτίαι τοῦθ' ὑποδεικνύωσι. Διόπερ οὔτε τῶν φίλων καθάπτεσθαι οὔτε τούς ἐχθρούς ἐπαινεῖν ὀκνητέον». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *Anne Comnéne Alexiade* (επιμ. Bern. Leib), Ι' (Prologue 2.3). Paris 1937-1945 (Bude). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *"Αλεξιάς"* (μτφ. Α. Σιδέρη), Α', (Πρόλογος 2.3). 2η έκδ., Άγρα, Αθήνα 2005, 32-33

50. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 397.

51. Καρρ Ε., *Τι είναι ιστορία;* (μτφ. Φρ. Λιάππα). Πλανήτης, Αθήνα 1984, 9, 188.

χνει το πώς έγιναν πράγματι τα γεγονότα».[52] *«Η αμερόληπτη προσέγγιση του παρελθόντος που έχει ως στόχο να δείξει τα γεγονότα "όπως πραγματικά συνέβησαν", μας αποκαλύπτει τελικά, σύμφωνα με τον Ράνκε, τη σύμφωνη με το θέλημα του Θεού ισχύουσα τάξη πραγμάτων»*.[53] Αυτή η θεοκρατική αντίληψη της ιστορίας απηχεί και σχετικές απόψεις ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων του Αγώνα.

Η ιστοριογραφία του 20ου αιώνα που είχε πίσω της μια παράδοση που ξεκινούσε από τους μεγάλους ιστορικούς της κλασικής αρχαιότητας, τον Ηρόδοτο και το Θουκυδίδη, παρά την έμφαση στον επιστημονικό και μη ρητορικό χαρακτήρα τής ιστορικής γραφής, συνέχιζε την κλασική ιστοριογραφική παράδοση αποδεχόμενη τον αφηγηματικό χαρακτήρα της ιστορίας. [54] Τρεις γενιές Γερμανών, Βρετανών και Γάλλων ιστορικών, ακόμη και μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, ακολουθούν τις αρχές του θετικιστικού ιστορισμού, για να ακολουθήσουν μεταγενέστερες ιστορικές σχολές που θα αμφισβητήσουν αυτά τα αξιώματα και τις παραδοχές στο πλαίσιο της πρόσφατης και σύγχρονης ιστορικής σκέψης.

Οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, ανεξάρτητα από το αν είχαν επηρεαστεί από την παράδοση της πολιτιστικής ιστορίας του Διαφωτισμού, όπως την εκπροσωπούσε ο Heeren και ο Gervinus ή από το θετικιστικό πρότυπο του Ranke και των οπαδών του, ή αν έγραφαν τελείως αυτόνομα και ανεξάρτητα, συνήθιζαν πάντοτε να διαβεβαιώνουν τους αναγνώστες ότι με κάθε μέσο θα εξακριβώσουν την αλήθεια και θα καταστούν όσο το δυνατόν πιο αμερόληπτοι και αντικειμενικοί κριτές των γεγονότων τα οποία θα ιστορήσουν.

ν) Η εντιμότητα του χαρακτήρα του γράφοντος και η ειλικρίνεια ως βασικές προϋποθέσεις για την αξιοπιστία του συγγράμματος

Ο Μακρυγιάννης διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι: «Ἔγραψα γυμνή τήν ἀλήθεια, νά ἰδοῦνε ὅλοι οἱ Ἕλληνες ν᾽ ἀγωνίζωνται διά τήν πατρίδα τους, διά τήν θρησκεία τους...» [55] και μάλιστα θέτει ως βασική προϋπόθεση, προκειμένου να γίνει πιστευτός ότι υπηρετεί την αλήθεια, την τιμιότητα του χαρακτήρα του, την καλή διαγω-

---

52. Σχετικά με τις απόψεις του Ράνκε βλ. Preface to the First Edition of «Histories of the Latin and Germanic Nations», στο Ranke Leopold von, *The Theory and Practise of History* (επιμ. G. Iggers & Kon. Von Moltke). Bobbs Merrill, Indianapolis 1973, 137.
53. Iggers Georg, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 43.
54. Iggers Georg, *ό.π.*, 14-15.
55. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.

γή του και τη στάση και συμπεριφορά του προς την κοινωνία και τον Αγώνα: «Ἄν εἶμαι τίμιος ἄνθρωπος, θέλω γράψει τήν ἀλήθεια, καθώς ἔγιναν τά γραφόμενα ὁπού θά σημειώσω. Ὅλοι οἱ ἀναγνῶστες ἔχετε χρέος πρῶτα νά ’ρευνήσετε διά τήν διαγωγή μου, πῶς φέρθηκα εἰς τήν κοινωνία καί Ἀγώνα, καί ἄν τιμίως φέρθηκα, βάλετε βάση καί εἰς τά γραφόμενά μου· ἄν ἀτίμως φέρθηκα, μήν πιστεύετε τίποτα». [56] Στην προσπάθειά του να θυμηθεί και να καταγράψει πότε και πώς συνέβησαν τα γεγονότα, επιθυμεί να είναι κοντά στην ιστορική αλήθεια, την οποία θέτει ως θεμελιακή αρχή και διαρκώς προβαλλόμενη αιτία της συγγραφής των “Απομνημονευμάτων”.[57] Γι’ αυτό άλλωστε συχνά επαναλαμβάνει μέσα στην αφήγηση: «Ἐγώ τήν ἀλήθεια θά τήν εἰπῶ γυμνή».[58] Η αλήθεια, παρατηρεί ο Μ. Περάνθης, συνιστά το γνώμονα του συγγραφικού πονήματος του Μακρυγιάννη. Σαν Έλληνας, σαν άνθρωπος, σαν αγωνιστής και σαν πολιτικός ταυτίζεται με την αλήθεια, την οποία υπηρετεί και ζωντανεύει, καθώς η υπεράσπισή της σχετίζεται με την ηθική του ανωτερότητα και την ακεραιότητα του χαρακτήρα του.[59] Σύμφωνα με τη συνήθεια της εποχής συχνά οι απομνημονευματογράφοι θέτουν ως προϋπόθεση για την εγκυρότητα και αξιοπιστία του συγγράμματός τους την ακεραιότητα του χαρακτήρα τους και την υπόληψη που έχουν στην κοινωνία. Και ο Εμμ. Πρωτοψάλτης ως εκδότης των “Απομνημονευμάτων” του προεστού Παν. Παπατσώνη, προλογίζοντας το έργο του, λέει χαρακτηριστικά: «Τά ἀπομνημονεύματα τοῦ Παπατσώνη εἶναι κατά πάντα ἀξιόπιστα. Ἐκ τῆς βιογραφίας τοῦ ἀνδρός, ἀλλά καί ἐκ τῶν ἰδίων αὐτοῦ κειμένων καταφαίνεται ἡ εἰλικρίνεια καί ἡ σεμνότης τοῦ χαρακτῆρος του - ἀρεταί αἵτινες ὡδήγησαν αὐτόν νά εἴπῃ μόνην τήν ἀλήθειαν». [60]

Ο Σπ. Τρικούπης στα Προλεγόμενα της “Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως” τονίζει ότι η αναληθής και μεροληπτική ιστορία είναι ανάξια του μεγάλου και ένδοξου αγώνα των συντελεστών του και επιπλέον υπογραμμίζει ότι ο ιστορικός κάθε έθνους υποχρεούται να γράφει την αλήθεια, πολύ περισσότερο μάλιστα ο ιστορικός αυτών των καιρών που καλείται να γράψει την ιστορία της ελληνικής Επαναστάσεως: «Ἡ μή ἀληθής καί μή ἀμερόληπτος ἱστορία εἶναι ἀναξία ἔθνους, οὗτινος ὁ ἐν μέσῳ παντοίων δεινῶν πολυένδοξος καί μοναδικός ἀγών μεγαλύνει τόν ἄνθρωπον, δοξάζει τόν καθ’

---

56. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (Εισαγωγή), ό.π., 11.
57. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α΄, ό.π., 215.
58. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (Εισαγωγή), ό.π., 14.
59. Περάνθης Μιχ., “Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που έγραψε την επανάσταση με «το πάλα» και την ιστόρησε με το «πέννα»”, *Εικόνες,* 22, 1956, 11.
60. Παπατσώνης Παν., *“Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄”* (Εισαγωγή – Σημειώσεις Εμμ. Πρωτοψάλτης). Εθν. Τυπογραφείο, Αθήνα 1960, 23.

ἡμᾶς αἰῶνα καί εὐαγγελίζεται τό αἴσιον τέρμα τοῦ εἰσέτι ἀτελοῦς μεγάλου ἔργου. Ἄν παντός ἔθνους ἱστορικός χρεωστῇ νά εἴπῃ ἐν παντί καιρῷ τήν ἀλήθειαν, χρεωστεῖ ὑπέρ πάντα ἄλλον καί ὑπεράλλοτε νά τήν εἴπῃ ὁ ἐν τοῖς σημερινοῖς καιροῖς συγγράφων τήν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἐπαναστάσεως Ἕλλην καί νά δείξῃ δι' αὐτῶν τῶν πραγμάτων πρός τούς πασιφανῶς ὀργῶντας πρός τήν ἐλευθερίαν ὁμογενεῖς καί ὁμοπίστους ποῖα τά αἱρετά καί ἐπαινετά, καί ποῖα τά φευκτά καί μεμπτά...». [61]

Ο Ιωάν. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Β' τόμου του «Δοκιμίου ιστορικού περί της ελληνικής Επαναστάσεως» επιθυμώντας να κάνει σαφή διάκριση μεταξύ της γλαφυρής ιστορικής αφήγησης και της ιστορίας ως επιστήμης επισημαίνει ότι ο ιστορικός έχει χρέος να κρίνει τα γεγονότα στις πραγματικές τους βάσεις, χωρίς αφαιρέσεις και επιδείξεις, χωρίς προσθήκη φανταστικών στοιχείων: «Καί ὅμως μεταξύ ποιήσεως καί ἱστορίας, μεταξύ σπουδαστηρίου ἀτομικοῦ και πεδίου τοῦ Ἄρεως, ἡ διαφορά μεσολαβεῖ ἄπειρος. Ὁ δ' ἀληθής ἱστορικός ὑποχρεοῦται, ἵν' ἀκολουθῇ τά πράγματα, ὅπως διέτρεξαν, καί οὐχί κατά τό δοκοῦν, δι' ἀφαιρέσεων καί ἐπιδείξεων· ὀφείλει ἑπομένως, ἵνα μή κρίνῃ ἐπί φανταστικῶν, ἀλλ' ἐπί μόνων τῶν πραγματικῶν βάσεων».[62]

Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα του Α΄ τόμου της «Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος» απευθυνόμενος προς τους αναγιγνώσκοντας το έργο του τους διαβεβαιώνει ότι αυτό χαρακτηρίζεται από έλλειψη πάθους, από ειλικρίνεια και αμεροληψία: «...μόνην δέ βάσιν τοῦ ἡμετέρου συγγράμματος τήν πᾶσαν ἀπάθειαν, τήν εἰλικρίνειαν, καί ἀμεροληψίαν θέντες, ἐπί τούτῳ οὐ μόνον ἐπαγγελλόμεθα, ἀλλά δή καί καυχώμεθα (οὐ γάρ ἐσόμεθα ἄφρονες καυχώμενοι, ἀλήθειαν γάρ ἐροῦμεν) ὡς διατηρήσαντες ἐπακριβῶς καί καθ' ὁλοκληρίαν τήν ὁποίαν ἐδώκαμεν ὑπόσχεσιν ἐνώπιον τοῦ Κόσμου». [63]

Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα της «Ιστορίας των Αθηνών» καυχιέται για την ακριβή και αξιόπιστη έρευνά του παρά τις δυσκολίες που συνάντησε: «Μ' ὅλον τοῦτο, ἄν καί ἤμην παρών καί αὐτόπτης τῶν πολλῶν ἀφ' ὅσα διαλαμβάνει ἡ παροῦσα συγγραφή, εὗρον ὅμως ἐν μέρει πολλάς δυσκολίας, ἀλλά ἡ ἀκριβής ἔρευνα διέκρινε τήν ἀλήθειαν κατά προτίμησιν τοῦ ἀξιοπιστοτέρου διότι τίποτε δέν ἀφῆκα ἀνεξέταστον μέχρι τοῦ ἐλαχίστου». [64]

---

61. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., κγ' – κδ'.
62. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως,* Β', (Προλεγόμενα). Τυπ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1859, ια'.
63. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Α', (Προλεγόμενα), ό.π., δ'.
64. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, (Προλεγόμενα), ό.π., γ'.

Ο Νικ. Σπηλιάδης στα Προλεγόμενα του Α΄ τόμου των "Απομνημονευμάτων" απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι: «Τά οὐσιωδέστερα προσόντα τῆς ἱστορίας εἶναι πρῶτον ἡ ἐξιστόρησις ἀντικειμένων ἀξίων λόγου καί ἀναμνήσεως... καί δεύτερον ἡ ἀλήθεια τῶν ἱστορουμένων...» επίσης τους διαβεβαιώνει ότι το έργο του υπηρετεί την αλήθεια: «Ὑπόσχεται (τό πονημάτιον τοῦτο) δ' ἀλήθειαν τῶν ἐμπεριλαμβανομένων, ἐξ ὧν τά μέν ἐγνώρισα ἐξ ἰδίας ἀντιλήψεως, τά δέ ἠρύσθην ἀπό ἀξιοπίστους πηγάς».[65]

Ο Νικόλ. Φιλαδελφεύς προλογίζοντας το έργο τού Ιωάν. Κολοκοτρώνη με τον τίτλο « Ελληνικά Υπομνήματα» παραθέτει την άποψη ότι η αξιόλογη ιστορική συγγραφή πρέπει να εμπεριέχει την αλήθεια: «Διά νά ἦναι δέ ἡ ἱστορία ὅσον ἔνεστιν ἀλάνθαστος κανών καί ἀσφαλής ὁδηγός τῆς ἐθνικῆς πορείας πρέπει νά περιέχῃ ἀληθείας , νά περιγράφῃ τά πράγματα τοιαῦτα, οἷα γεγόνασιν, ἀπαθῶς καί ἀπροσωπολήπτως διά τοῦτο καί ἡ συγγραφή ἱστορίας οἱασδήποτε ἀποβαίνει λίαν ἐπίπονος καί σπουδαία...».[66]

Ο Χρ. Περραιβός στην Εισαγωγή τού έργου του "Απομνημονεύματα Πολεμικά" διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι η συγγραφή του δεν εμπεριέχει μύθους αλλά μόνο την αλήθεια, όσο κι αν κινδυνεύει να μη γίνει αρεστή στους ακροατές: «Αὕτη ἡ ἱστορία, ὡς μή περιέχουσα οὔτε μύθους, οὔτε πλάσματα, ἴσως θά φανῇ εἰς μερικῶν τάς ἀκοάς ἀηδής· διότι πολλοί διά νά ἐλκύσωσι τούς ἀκροατάς, λέγουσι πολλάκις ὄχι τήν ἀλήθειαν, ἀλλά τό ὁποῖον ἡδύνει περισσότερον τάς ἀκοάς τῶν ἀνθρώπων· διό καί ἐξετασθέν μετά καιρόν, συναριθμεῖται εἰς τήν μυθολογίαν. Εἰς ὅσους ὅμως ἐπιθυμοῦν νά μάθωσι τήν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων, θέλει χρησιμεύσει διά τάς μελλούσας πράξεις...».[67]

Ο Ηλ. Φωτεινός στην Εισαγωγή τού έργου του "Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής Επαναστάσεως" διακηρύττει ότι το σύγγραμμά του είναι αμερόληπτο καθώς εκθέτει σε αυτό «γυμνή την αλήθεια» ζητώντας ταυτόχρονα από όσους θίγονται να μην του αποδώσουν δόλο: «τό παρόν σύγγραμμα πρό τοῖς ἄλλοις θέλει ἐξελέγξει διασαλπίζον τάς καταχρήσεις τινῶν ἐκ τῶν ἐν τοῖς πράγμασι, μέ τήν ἀπαθῆ καί ἀμερόληπτον περιγραφήν τῶν κατ' ἐκείνην τήν ἐποχήν διατραξάντων...διά τοῦτο, ἐπα-

---

65. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Α΄, (Προλεγόμενα). Καραβίας, Αθήνα 1972, ζ'.
66. Κολοκοτρώνης Ιωάν., *"Ελληνικά Υπομνήματα" ήτοι επιστολαί και διάφορα έγγραφα αφορώντα την ελληνικήν επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827* (Προοίμιον: Νικολ. Φιλαδελφεύς). Τυπ. Νικ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1856, 3.
67. Περραιβός Χρ., *"Απομνημονεύματα Πολεμικά"*, (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 15.

ναλαμβάνω, ὅτι ὁρμώμενος ἀπό τάς πλέον εἰλικρινεῖς ἀρχάς τοῦ καθήκοντος, προεθέμην σκοπόν ἵνα ἐκθέσω γυμνήν τήν ἀλήθειαν, ὡς ἱεράν, χωρίς να ἐπιβλέψω εἰς πρόσωπα, ἤ πράγματα, χαριζόμενος, ἤ παρατρέχον τό παραμικρόν, καί πιστεύω, ὅτι μήτε ἐκεῖνοι, τῶν ὁποίων ἡ τότε ἐπιλήψιμος διαγωγή κατακρίνεται, δέν θέλουν ἀποδώσει εἰς τόν συγγραφέα καταδιωκτικόν πνεῦμα, προλαμβάνοντα διά ὅλα αὐτά νά ζητήσῃ τήν συγγνώμην των. [68]

Ο Μ. Οικονόμου στον Πρόλογο, με τον τίτλο Προδιάθεσις, του έργου του "Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας" απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες υποστηρίζει ότι η αλήθεια, η οποία μπορεί να ελεγχθεί με πολλούς τρόπους, καθιστά την αφήγηση ωφέλιμη για τους μεταγενέστερους: «διότι μόνη ἡ ἀληθής τῶν πραγμάτων ἀφήγησις δύναται νά ἦ ὠφέλιμος τοῖς ἔπειτα... Ἡ ἀλήθεια συνάγεται καί ἐλέγχεται ἀπό τό καθόλου σύμφωνον, συνεπές, ἀκόλουθον, πιθανόν, συνομολογούμενον, ἤ μή ἀντιφάσκον, ἤ καί προσμαρτυρούμενον. Τά δέ τούτοις ἐναντία ἐλέγχουσι τό μή ἀληθές. Ὅθεν ὁ τῆς ἀληθείας ἐραστής, και ζητητής, ἐν οἷς πρός ἄλλους διαφωνῶ, ἄς παραδέχηται ὅ ἄν κρίνει δόκιμον. -Ὅ,τι ἔγραψα, ἔγραψα κατά προαίρεσιν τῆς ἀληθείας καί πεποίθησιν ὅτι ἔχεται τοιαύτης, φρονῶν ὅτι τό ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ ἰδίᾳ τοῦτο σκοπεῖ, ὅπως καταλίπῃ πνευματικόν τι κληροδότημα τοῖς ἔπειτα...».[69]

Πολλοί ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι, όπως άλλωστε και ο Μακρυγιάννης, έθεταν ως εγγύηση για την ακρίβεια και την αμεροληψία της αφήγησης και της συγγραφής τους εν γένει τις αρετές της εντιμότητας, της φιλαλήθειας και της ευθύτητας του χαρακτήρα τους, τις οποίες πιστοποιούσαν οι δίκαιες και ενάρετες πράξεις τους και η αναγνώριση και εκτίμηση που απολάμβαναν από τους συναγωνιστές και τους συμπολίτες τους. Παρά το γεγονός όμως ότι όλοι σχεδόν οι απομνημονευματογράφοι, θέτοντας ως εχέγγυο την προσωπική τους εντιμότητα, δεσμεύονταν έναντι των αναγνωστών από τον Πρόλογο, την Εισαγωγή ή τα Προλεγόμενα της συγγραφής τους ότι θα υπηρετήσουν πιστά την αλήθεια και θα καταγράψουν τα γεγονότα με τη μεγαλύτερη δυνατή αντικειμενικότητα και αμεροληψία, στην πράξη δεν κατάφεραν να τηρήσουν την υπόσχεσή τους διότι το ίδιο το είδος τού απομνημονεύματος, το οποίο εκπροσωπούν, δικαιολογεί την αυτοπροβολή και τη φιλαυτία του γράφοντος και επομένως την αποσιώπηση ή απόκρυψη στοιχείων που δεν προβάλλουν την προσωπικότητά του και τη δράση του ή την υπερβολική προβολή και τον υπερτονισμό γεγονότων που εκθειάζουν τον ίδιον, τη συμμετοχή του στα δρώμενα και τους πέριξ αυτού. Μπορεί το όνο-

---

68. Φωτεινός Ηλ., *"Οι άθλοι της εν Βλαχία ελληνικής Επαναστάσεως το 1821 έτος"*, (Αγγελία) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1956, 17.
69. Οικονόμου Μ., *"Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών"*, (Προδιάθεσις) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 9.

μα του απομνημονευματογράφου, η θέση του στην κοινωνία και η ακεραιότητα του χαρακτήρα του να αποτελούν τη βάση για να γίνουν πιστευτές και αποδεκτές οι αφηγήσεις του από το πλατύ κοινό, ωστόσο ο στόχος της συγγραφής παραμένει ο ίδιος, δηλαδή εξιστόρηση του γεγονότος, σκιαγράφηση των συνθηκών της εποχής, αφήγηση των περιστάσεων όχι για να αναλυθεί σε βάθος το γεγονός, αλλά για να απασχολήσουν μέσω αυτού το κοινό με τον εαυτό τους.

vi) Το απομνημόνευμα ως είδος δεν απαιτεί την εξακρίβωση της αλήθειας, η οποία είναι συχνά δυσάρεστη.

Ο Σπ. Λάμπρος στην προσπάθειά του να υπογραμμίσει τις αρετές αλλά και τα ελαττώματα του ιστορικού είδους των Απομνημονευμάτων τονίζει τα ακόλουθα: «Τά τοιαῦτα μεταδίδουσιν μέν εἰς ἡμᾶς ζωηράν τήν εἰκόνα τῶν δρασθέντων ὑπό τοῦ διηγουμένου αὐτά ὡς ἐν μέσῳ αὐτῶν ζήσαντος, ἀλλά καί ἐμποιοῦσιν εἰς ἡμᾶς πολλάκις τήν αἴσθησιν, ὅτι ὁ γράφων φιληδεῖ αὐταρέσκως εἰς τά καθ' ἑαυτόν, ἐπιδεικνύει ἐνίοτε ὑπέρ τό δέον ἑαυτόν καί προτρέχει τῆς ἀμερολήπτου κρίσεως τῶν ἄλλων, παρουσιαζόμενος ὡς συνήγορος ἑαυτοῦ καί ὑποτιμητής, εἰ μή κατήγορος, ἄλλων καί ἐκεῖ ὅπου πρέπον νά δικάσῃ μᾶλλον ἡ ἱστορία».[70] Ο Γ. Κουρνούτος παρατηρεί σχετικά με το είδος: *«Τα Απομνημονεύματα, ποτέ δεν μπορούν απ' αυτή την ίδια τη φύση τους να είναι αφήγηση της καθαρής αλήθειας. Ο απομνημονευματογράφος δεν είναι μάρτυρας ''της αλήθειας και μόνης της αλήθειας'', γι' αυτό και το έργο του είναι πολύ μακριά απ' την απακριβωμένη ιστορική αλήθεια».* [71] Η αλήθεια την οποία υπόσχεται και ευαγγελίζεται ο απομνημονευτής δεν είναι η καθαρή ιστορική αλήθεια, αλλά η αλήθεια του ιδίου, όπως αυτός την αντιλήφθηκε, την προσέγγισε και την προσέλαβε από τη δική του οπτική γωνία θέασης των γεγονότων. Ειδικότερα στα Απομνημονεύματα του Αγώνα η αλήθεια είναι συσκοτισμένη και συγκαλυμμένη κάτω από τα πάθη, τις συμπάθειες, τις έριδες, τους φανατισμούς, τις αντιπαλότητες και τα μικροσυμφέροντα των αγωνιστών. Πολλές και ιδιότυπες αιτίες, που έχουν να κάνουν με την ιδιάζουσα φύση του ελληνικού Αγώνα, οδήγησαν το είδος στην υπερβολή, στοιχείο που έτσι κι αλλιώς το χαρακτηρίζει. Τα πάθη των Ελλήνων αγωνιστών, έντονα και ασυγκράτητα τις περισσότερες φορές, γιατί ήταν πάθη τραχύτατων και ακαλλιέργητων ανθρώπων, διέστρεψαν την όψη των πραγμάτων και μεταμόρφωσαν συχνά ριζικά τα γεγονότα. Ο καθένας αγωνιστής και αργότερα απομνημονευματογράφος είχε μια γνώμη ξεχωριστή, δική του για το κάθε γεγονός, και μάλιστα τελείως διαφορετική από αυτή του διπλανού του. [72]

---

70. Λάμπρος Σπ., «Η ιστορική σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων*, ΙΒ΄, Γ΄, 1915, 333.
71. Κουρνούτος Γ.,*"Το απομνημόνευμα 1453-1953"*, Α', ό.π., 39.
72. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 39-40.

Εξάλλου το γραμματειακό είδος του απομνημονεύματος από την ίδια του τη φύση δεν επιβάλλει στο συντάκτη του την αντικειμενική και αμερόληπτη προσέγγιση των γεγονότων και την εξακρίβωση της αλήθειας με επιστημονικές μεθόδους, όπως η ιστορία και επομένως ο γράφων έχει τη δυνατότητα να παρουσιάσει τα γεγονότα με τις λεπτομέρειες που αυτός θυμάται, έχει συγκρατήσει, έχει ξεχωρίσει με βάση τη δική του αντιληπτή και μνημονική ικανότητα. Εκτός από αυτή την παράμετρο το απομνημόνευμα αποτελεί πρωτογενές ιστορικό υλικό που δικαιολογεί τον υποκειμενικό του χαρακτήρα λόγω του απολογητικού τόνου του συντάκτη του. Τα περισσότερα κείμενα του είδους απηχούν τον τοπικισμό και τον φατριασμό που υπήρξαν άλλωστε χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κοινωνίας της εποχής.[73] Ο Σπ. Ασδραχάς υπογραμμίζει ότι το απομνημόνευμα ως πρόθεση και πραγμάτωση έχει μια αυτονομία ως είδος και το στοιχείο που κατεξοχήν το διαχωρίζει από τη Χρονογραφία ή την Ιστορία είναι το πάθος της προσωπικής δικαίωσης του γράφοντος, γεγονός που του προσδίδει καθαρά υποκειμενικό χαρακτήρα. Επιπλέον η αντιστροφή των ουσιωδών και επουσιωδών γεγονότων, είναι ένα γνώρισμα που μειώνει αναμφίβολα την αποδεικτική του αξία. [74]

Λόγω του υποκειμενικού χαρακτήρα τού απομνημονεύματος ο ιστορικός οφείλει να ελέγξει και να διαπιστώσει την εγκυρότητά του, εάν δηλαδή πρόκειται για έναν ειλικρινή ή για έναν ψευδή αφηγηματικό λόγο. Προς το σκοπό αυτό οφείλει να εξετάσει κατά πόσο η διήγηση τού αφηγητή είναι σύμφωνη με την πραγματικότητα και τις βιωμένες καταστάσεις, όπως αυτές είναι γνωστές και κοινώς αποδεκτές μέσα στην κοινωνική ομάδα που ήταν ο ίδιος ενταγμένος. [75]

Ωστόσο ο Ι. Μακρυγιάννης, όπως όλοι σχεδόν οι απομνημονευματογράφοι - πέρα από την εγκυρότητα της αφήγησης - από την Εισαγωγή κιόλας του έργου του γνωστοποιεί ρητά στους αναγνώστες την τάση του για αντικειμενικότητα: «Θά σημειώσω γυμνή τήν ἀλήθεια καί χωρίς πάθος. Ἀλλά ἡ ἀλήθεια εἶναι πικρή καί ὅσοι κάμαμεν τό κακόν μᾶς κακοφαίνεται, ὅτι καί τό κακό τό θέλομε καί τό νιτερέσιον νά τό κάνωμε καί καλούς πατριῶτες θέλομε νά μᾶς λένε».[76] Καλό είναι να γίνει εξαρχής η διασάφηση, τονίζει ο Σπ. Ασδραχάς, ότι για τον Μακρυγιάννη αλήθεια είναι η δική του αλήθεια. Σε όλη την έκταση της αφήγησης συχνά διατυπώνει άδικες κατηγορίες ή δεν

---

73. Βερέμης Θάν. - Παπαγεωργίου Στέφ., "Μακρυγιάννης: Ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους", *Διαβάζω*, 101, 1984, 43.
74. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Σπ. Ασδραχά), ό.π., ιβ'-ιγ΄.
75. Peirce Ch., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ.Arth. Burks), vol. 8. MA, Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1959, 18· Peirce Ch., *Selected Writing* (επιμ.- εισ.-σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958, 74.
76. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή), ό.π., 13.

βρίσκει λόγια συμπάθειας και κατανόησης για μορφές και πρόσωπα ιστορικά δικαιωμένα ή αναγνωρισμένα, που όμως αντιπαρατάχθηκε ή συγκρούστηκε μαζί τους.[77]

Η αλήθεια αποτελεί για τον Μακρυγιάννη βασική προϋπόθεση της συγγραφής του: «Εἰς αὐτήνη τήν κοινωνία θά ζήσω κι' ἐγώ καί τά παιδιά μου καί δέν μοῦ μένει ἐλπίδα καί φωνάζω. Καί δι' αὐτό γράφω ἀπελέκητα γράμματα, ὄχι ὅμως νά λείπη ἀπό αὐτά ἡ ἀλήθεια».[78] Θεωρεί τον εαυτό του υπηρέτη της αλήθειας καθώς η ευθύτητα και ειλικρίνεια του χαρακτήρα του του επιβάλλει να την αποκαλύπτει και να μην την συγκαλύπτει ή αποκρύπτει γνωρίζοντας ότι η αλήθεια είναι πικρή, δυσάρεστη και ενοχλητική στους άλλους. Αυτό το διαπιστώνει ακόμη και μετά από μια συνάντησή του με τον βασιλέα Όθωνα, στον οποίον μίλησε για τον αφανισμό του κράτους και τις ατασθαλίες των πολιτικών επί των ημερών της βασιλείας του: «Καί διά νά μιλῶ τήν ἀλήθεια κατατρέχομαι κι' ἀπό βασιλέα κι' ἀπό προκομμένους. Θέλουν τήν ἀλήθεια, κι' ὅποιος τήν εἰπῆ κινδυνεύεται. Ἀλήθεια, ἀλήθεια, πικριά ὁπού εἶσαι! Οὔτε οἱ βασιλεῖς σέ ζυγώνουν, οὔτε οἱ προκομμένοι· μόνον ρωτοῦν διά σένα καί ὕστερα σέ κατατρέχουν!»[79]

Και άλλοι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα αναφέρουν στο έργο τους ότι η αλήθεια είναι πικρή και όταν λέγεται ενοχλεί και δυσαρεστεί κάποιους. Ο Νικ. Σπηλιάδης στα "Απομνημονεύματά" του απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες επισημαίνει ότι είχε σκοπό να δημοσιεύσει αργότερα το πόνημά του, όταν δεν θα ζούσε η παρούσα γενιά, διότι η αλήθεια είναι πικρή και είναι πολύ πιθανόν αναφερόμενος σε ονόματα ζώντων ή προσφάτως αποθανόντων να ενοχλήσει και να δυσαρεστήσει κάποιους: «Ὁ σκοπός καί ἡ ἐπιθυμία μου ἦτο νά ἐκδοθῇ εἰς φῶς τό μικρόν τοῦτο φιλοπόνημά μου, ἀφ' οὗ παρέλθει ἡ παροῦσα γενεά, καθό κατ' ἀνάγκην ἀναφέρον ὀνόματα ζώντων καί ἀρτίως τεθνεώτων, καί ἡ ἀλήθεια πολλάκις εἶναι πικρά...». [80] Ο Φωτάκος σε επιστολή του προς τον Γ. Τερτσέτη, με την οποία του γνωστοποιεί ότι αποφάσισε να καταγράψει τις ενθυμήσεις του, τον διαβεβαιώνει ότι η αλήθεια είναι πικρή σύμφωνα και με σχετική λαϊκή ρήση της γενέτειράς του: «Ἀλλ' εἶναι πικρά ἡ ἀλήθεια, φίλε Τερτσέτη! Εἰς τήν πατρίδα μου ὅπου ἐγεννήθην, λέγουν τοῦτο ὡς παροιμίαν. Ὅποιος θά εἰπῇ τήν ἀλήθειαν, θά πιῇ πρῶτον φαρμάκι». [81] Ο Αμβρ. Φραντζής στα

77. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή Σπ. Ασδραχά), ό.π., κ΄.
78. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Δ', κεφ. Β΄), ό.π., 479.
79. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ΄, κεφ. Δ΄), *ό.π.*, 397.
80. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., η΄.
81. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 10.

Προλεγόμενα της «Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος» προτρέπει όλους, αυτόχθονες και ξένους, να μη διστάσουν να αναιρέσουν τα όσα εξιστορεί, γιατί η αλήθεια συχνά είναι πικρή και όσον αφορά τις κατηγορίες και όσον αφορά τους επαίνους: «Τοῦτο δέ λέγομεν, ὄχι μόνον εἰς τούς αὐτόχθονας, ἀλλά καί εἰς ἅπαντας τούς ἔξωθεν... νά μή φθεισθῶσιν εἰς τό νά γνωστοποιήσωσιν ὁποιανδήποτε ἔχουν ἀναίρεσιν ἐπί τοῖς παρ' ἡμῶν ἐξιστορηθεῖσι,καθότι εἴμεθα βέβαιοι, ὅτι οὔσης τῆς ἀληθείας πικρᾶς τόσον ἐπί τῶν κατηγοριῶν, ὅσῳ καί ἐπί τῶν ἐπαίνων, δέν θέλομεν ἀποφύγει τό νά μείνωμεν ἐκτός κατηγορίας γραπτῆς, ἤ ἀγράφου, ὡς ὁμολογήσαντες τήν ἀλήθειαν, ἥτις μηδενός φειδομένη, ἐν μέρει μέν, καί ἐνίοτε μετέχει γλυκύτητος, ἐν μέρει δέ καί ἐνίοτε μετέχει πικρίας».[82]

Όσο κι αν η αλήθεια είναι πικρή και η αποκάλυψή της δυσάρεστη, ο Μακρυγιάννης δεν ντρέπεται να την πει και η μεγαλύτερη απόδειξη γι' αυτό είναι η φιλαλήθεια και η ειλικρίνεια του χαρακτήρα του, γνωρίσματα που έχουν επισημανθεί και από τον Ι. Βλαχογιάννη. Στην Εισαγωγή της 1ης έκδοσης των "Απομνημονευμάτων" ο Βλαχογιάννης τόνισε τη φιλαλήθεια και την ειλικρίνειά του και τη διέστειλε από την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία. Αναμφίβολα η ειλικρίνεια και η παρρησία αποτελούν τα εχέγγυα για τις αληθείς κρίσεις του Στρατηγού για πρόσωπα και γεγονότα. [83] Ο Βλαχογιάννης σχετικά με την ευθύτητα και την ειλικρίνεια του χαρακτήρα του επισημαίνει τα εξής: «ἐκφράζεται παλληκαρίσια, ρουμελιώτικα, ἄνευ δόλου καί ἐνέδρας, τά μασημένα λόγια, ὁ φόβος τῆς ἀληθείας, ἡ δειλή ἐπιφύλαξις, ὁ πλάγιος ὑπαινιγμός εἶναι ἄγνωστα εἰς αὐτόν, ἡ γραφίς του εἶναι κοπτερόν ὄργανον βάλλον εὐθύ, ὡς γιαταγάνι καταφερόμενον ὑπό σταθερᾶς ἀτρομήτου χειρός».[84] Και εις άλλο σημείο παρατηρεί σχετικά με τον χαρακτήρα του: «Πρωτόγονος, λιτός, ἀκαλλιέργητος, ἀπερικόσμητος, θυμόσοφος, ἀμείλικτος ἀπέναντι ἐχθρῶν, ἄγλυκος ἔναντι φίλων, ἀγέλαστος, μονοκόμματος...».[85] Ο Γ. Θεοτοκάς ισχυρίζεται ότι η "αλήθεια" του Στρατηγού Μακρυγιάννη είναι αδιαμφισβήτητη, παρά τις αντιφάσεις στις κρίσεις του, παρά τις ολοφάνερες προκαταλήψεις του και την οργή που συχνά τον κυριεύει, διότι μας πείθει ο τόνος της φωνής του, ο παλμός των λόγων του, το λογοτεχνικό του ύφος. Επομένως μας πείθει με δύο τρόπους, αισθητικά και ηθικά. [86]

---

82. Φραντζής Αμβρ., *"Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος"*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., ι΄.
83. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, στ' κ'. εξής.
84. Μακρυγιάννης Ιωάν., Α', *ό.π.*, η'.
85. Μακρυγιάννης Ιωάν., Α', *ό.π.*, λδ'.
86. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, 30, 1941, 721.

Η υπόσχεση του Μακρυγιάννη, «ἐγώ τήν ἀλήθεια θά τήν εἰπῶ γυμνή» είναι, σύμφωνα με το Γ. Γιαννουλόπουλο, μια υπόσχεση που πάντα δίνεται από τον αυτοβιογραφούμενο, με τη διευκρίνιση ότι ο συγγραφέας δεν αποτυπώνει την αντικειμενική πραγματικότητα, αλλά αποδίδει τα γεγονότα με βάση τη δική του δυνατότητα πρόσληψης, προσέγγισης και ερμηνείας την ώρα που τα καταγράφει. Όσον αφορά τον Μακρυγιάννη η προσωπική εκδοχή και ερμηνεία προσλαμβάνει τεράστιο εύρος, ταυτίζεται με τη φωνή του έθνους και αναγνωρίζεται ως ιστορική αλήθεια.[87] Η δήλωσή του ότι θα πει καθαρή την αλήθεια ισοδυναμεί με υπόσχεση και δέσμευση ότι θα αναπαραστήσει αυτούσια την αντικειμενική πραγματικότητα, χωρίς διαμεσολαβήσεις ερμηνευτικού χαρακτήρα, χωρίς παρεμβάσεις επιβαλλόμενες από το είδος της αυτοβιογραφίας, χωρίς παραποιήσεις προερχόμενες από προσωπικά κίνητρα. Όλες οι παρεμβολές του δεν στάθηκαν ικανές να νοθεύσουν την "αλήθεια" του αγωνιστή, ο οποίος λόγω του ειλικρινούς χαρακτήρα του δεν ήξερε και δεν καταδεχόταν να πει ψέματα. [88] Εξάλλου από την Εισαγωγή του έργου του διακηρύσσει ότι χρέος κάθε πολίτη είναι να υπεραμύνεται της αλήθειας: «Καί ὁ προκομμένος πρέπει νά φωνάζη ὡς προκομμένος τήν ἀλήθεια, τό ἴδιο καί ὁ ἁπλός». [89]

Ο Ι. Κακριδής τονίζει ότι ανεξάρτητα από το αν ο Μακρυγιάννης αδίκησε με την αυστηρότητά του τους σύγχρονους πολιτικούς και στρατιωτικούς ηγέτες και ανεξάρτητα από το αν περιέπεσε ο ίδιος σε πολιτικά και πολεμικά σφάλματα, εκείνο που αξίζει να επισημανθεί είναι η ειλικρίνεια της κρίσης του. Ο ίδιος άλλωστε ζήτησε να τον διορθώσουν για τυχόν λάθη του. [90] Η παραδοχή των λαθών του συνοψίζεται στην ακόλουθη φράση: «Μπορῶ ὡς ἄνθρωπος, κι' ἀγράμματος κι' ἁπλός, νἄκαμα περισσότερα (λάθη), καί δέν τό αἰστάνομαι, ἤ δέν μπορῶ νά δικάσω τοῦ λόγου μου μόνος μου. Κάθε ἄνθρωπος εἰς τόν ἑαυτό του κάνει τόν συνήγορον, ἀλλά ἄλλες παρατήρησες θά κάμη ἡ κατηγορία».[91] Και σε άλλο σημείο προκαλεί όσους θεωρούν ότι τους αδίκησε να γράψουν εναντίον του με γνώμονα την αλήθεια και τα αποδεικτικά στοιχεία: «Ἐγώ τἄγραψα αὐτά ὅλα κι' ὅποιος ἀπ' ὅσους μιλῶ προσωπικῶς σταχάζεται ὅτι τόν ἀδικῶ καί εἶναι κακία μου κι' ὄχι ἀλήθεια, ἔχει τό ἐλεύτερον νά γράψη κι' ἀναντίον μου ὅ,τι λάθη ἔκαμα εἰς τόν ἀγώνα τῆς πατρίδος· ὄχι ὅμως παθητικῶς, ἀλλά συντροφεμένος μέ τήν ἀλήθεια, μέ τήν παρατήρησιν... Κι' ἐγώ ἔκαμα λάθη

87. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 222.
88. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *ό.π.*, 310.
89. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή), ό.π., 13.
90. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 24.
91. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 545.

καί κάνω· ἄνθρωπος εἶμαι. Καί πρέπει νά γράφωνται καί τά καλά μας καί τά κακά μας».[92] Ο Μακρυγιάννης διαθέτοντας την ειλικρίνεια του λόγου και την αυτογνωσία παραδέχεται πως ως άνθρωπος μπορεί να αδίκησε κάποιους, γι'αυτό και δέχεται παρατηρήσεις, ενστάσεις και διορθώσεις στα γραφόμενά του. Άλλωστε και ο ίδιος με την παρρησία που τον διέκρινε συχνά προέβη σε διορθώσεις, επικρίσεις και ανασκευές στα γραφόμενα άλλων συγγραφέων.

vii) Η δημοσίευση των "αναιρέσεων" και των "ανασκευών" προς συμπλήρωση και αποκατάσταση της παραποιημένης ιστορικής αλήθειας

Η αξιοπιστία γενικότερα των απομνημονευμάτων είναι σχετική γιατί συχνά οι συντάκτες τους υποστηρίζουν ιδέες ξένες προς την ιστορική αλήθεια, καθώς είναι ενταγμένοι σε κάποιες πολιτικές παρατάξεις ή συνδεδεμένοι με κάποια πολιτικά ή στρατιωτικά πρόσωπα και επομένως δεσμευμένοι από αυτές τις τοποθετήσεις και τις εξαρτήσεις αδυνατούν να γράψουν την απόλυτη - πικρή πολλές φορές-αλήθεια.[93] Για το λόγο αυτό αναγκάζονται να παραλείψουν σκόπιμα ή να αποσιωπήσουν κάποια γεγονότα, να υπερτονίσουν κάποια άλλα ελάσσονος σημασίας ή και ακόμη να παραποιήσουν τα συμβάντα και έτσι μοιραία να διαστρεβλώσουν και να παραμορφώσουν την αλήθεια. Όλοι καταδικάζουν και αποποιούνται την παραχάραξη και διαστρέβλωση της ιστορικής αλήθειας, ανεξάρτητα αν την επιχειρούν, ηθελημένα ή ασυνείδητα, στην προσπάθειά τους να εξυπηρετήσουν τα συμφέροντα του πολιτικού άνδρα ή του κόμματος το οποίο υποστηρίζουν. Κάποιοι άλλοι συγγραφείς συχνά δημοσιεύουν "αναιρέσεις", "ανασκευές", ή "αναθεωρήσεις" επιθυμώντας να διορθώσουν ή να συμπληρώσουν κάποιες ελλείψεις, παραμορφώσεις ή παραποιήσεις της ιστορικής αλήθειας που παρουσιάσθηκαν σε ήδη δημοσιευμένα απομνημονεύματα. Όταν στόχος της συγγραφής τους είναι η αναίρεση κάποιων εις βάρος τους κατηγοριών, η καταδίκη ψευδολογιών ή η αποκατάσταση της παραποιημένης – σύμφωνα με τη δική τους γνώμη – αλήθειας, το εξαγγέλλουν από τον Πρόλογο ή την Εισαγωγή τού έργου τους, προσδιορίζοντας έτσι το σκοπό της δημοσίευσής τους.

«Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης επικαλείται ως κύριο λόγο που τον ώθησε στη συγγραφή την επικράτηση απόψεων, σχετικά με την επανάσταση, που δεν ανταποκρίνονταν στην αλήθεια, την παραμόρφωση περιστατικών, την επικράτηση άδικων κρίσεων».[94] Ως

---

92. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 547-548.
93. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε΄, ό.π., 14.
94. Περάνθης Μιχ., "Μακρυγιάννης: ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με «το πάλα» και την ιστόρησε με «το πέννα»", ό.π., 10.

ειλικρινής μάρτυρας της αλήθειας σε ποικίλες εκδοχές της ταύτιζε την ύπαρξή της με την κυριαρχία του δικαίου. Και τη θέση του αυτή την συνοψίζει στην ακόλουθη φράση: «Κι' ὅσα σημειώνω τά σημειώνω γιατί δέν ὑποφέρνω νά βλέπω τό ἄδικον νά πνίγη τό δίκιον. Διά κεῖνο ἔμαθα γράμματα εἰς τά γεράματα καί κάνω αὐτό τό γράψιμον τό ἀπελέκητο»[95]. «*Τα κείμενα του Μακρυγιάννη σύμφωνα με τον Ν. Θεοτοκά, γράφτηκαν εξαρχής προορισμένα να διαβαστούν, να αποκαταστήσουν την "αλήθεια", να εξηγήσουν, να καταγγείλουν και να ξεσηκώσουν. Είναι κείμενα που επιτελούν ξεχωριστές λειτουργίες, λειτουργίες που εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο σύστημα συλλογικών στάσεων και πρακτικών*». [96]

Ο αγωνιστής σε απαντητική επιστολή του προς τον Δ. Καλλέργη, που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα "Φίλος του λαού" αρ. 248, εξηγεί ότι τόσο τα έγγραφά του και οι δημοσιευθέντες όρκοι του, όσο και οι εικονογραφίες των μαχών και το λιθόστρωτο της αυλής του απέβλεπαν στην αποκατάσταση της αλήθειας και στην ορθή αναπαράσταση των γεγονότων μέχρι και την εποχή της Σεπτεμβριανής αλλαγής: «Καί τά ἀνά χεῖρας μου ἔγγραφα καί οἱ δημοσιευθέντες ὅρκοι καί αἱ εἰκονογραφίαι τῶν κατά ξηράν καί θάλασσαν συγκροτηθεισῶν Ἑλληνικῶν μαχῶν καί τό συμβολικόν λιθόστρωτον τῆς οἰκίας μου μέρος καί ἐν γένει τά πάντα ἐμφαίνουσιν ὡς καί εἰς τούς πλέον ἀναισθήτους σειράν ἀλληλένδετον, ἤ νά εἴπω καλλίτερον ἄλυσσον, ἀρχομένην ἀπό τῆς ἐγκαθιδρύδεως τῆς Ἀντιβασιλείας μέχρι τῆς Σεπτεμβριανῆς μεταβολῆς».[97] Εξάλλου στην αρχή της επιστολής επικαλείται ως σύμμαχον και αρωγόν στα λεγόμενά του την αλήθεια: «Σύμμαχον καί ἀρωγόν ἔχοντες πάντοτε τήν ἱεράν ἀλήθειαν, τήν ὁποίαν ἐσεβάσθημεν καί σεβόμεθα πάντοτε ἀπέναντι τοῦ κοινοῦ καί τῆς συνειδήσεώς μας αὐτῆς...».[98] Σκοπός της παραγγελίας, με δική του έμπνευση και καθοδήγηση, των εικονογραφιών, όπως και της συγγραφής των "Απομνημονευμάτων", ήταν να παρουσιάσει στους Έλληνες και στους ξένους την αλήθεια για τα γεγονότα της Επανάστασης.[99] Ο ίδιος σχετικά με τις εικονογραφίες λέει χαρακτηριστικά: «Καί διά τίς εἰκονογραφίες ὁπού ἄρχισα ἀπό τά 1836 καί εἰς τά 1839 τίς τελείωσα – διατί τίς ἔφκιασα; Ν' ἀποδείξω αὐτηνῶν τίς ψευτιές καί χαμέρπειές τους κατά δύναμιν».[100]

---

95. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 546.
96. Θεοτοκάς Νίκ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", *Τα ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 282.
97. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον του στρατηγού Ιωάν. Μακρυγιάννη*, Α', ό.π., 386 εκ του *«Φίλου του Λαού»* αρ. φ. 248, 8 -5- 1844.
98. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α', ό.π., 386.
99. Περάνθης Μιχ., "Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με «το πάλα» και την ιστόρησε με «το πέννα»", ό.π., 9.
100. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 390.

«Ο αγωνιστής, όπως και στα "Απομνημονεύματα", θα τονίσει ότι την ιδέα της εικονογραφίας την οφείλει στο γεγονός ότι στο έργο των ιστορικών "παραμορφοῦται ἡ ἀλήθεια τῆς νέας ταύτης Ἑλληνικῆς ἱστορίας"».[101] Στην υπηρεσία της αλήθειας έθεσε ο Μακρυγιάννης και τη ζωγραφική τέχνη γιατί μέσω των πινάκων επιδιωκόταν η προβολή της ιστορικής και όχι της αισθητικής αλήθειας.[102]

Τα "κάδρα του πολέμου" και το λιθόστρωτο της αυλής του Μακρυγιάννη αποτελούν συμβολικές παραστάσεις που προβάλλουν μια ερμηνεία της ιστορίας διαμορφωμένη από παγιωμένες αντιλήψεις περί ηθικής και δικαιοσύνης, οι οποίες είναι αντίθετες προς τις αρχές που επιβάλλει η νέα πραγματικότητα. Ο Μακρυγιάννης προβάλλει τις κρίσεις και τις αξιολογήσεις του για τη νέα πραγματικότητα μέσα από τις εικόνες, διαμαρτυρόμενος ταυτόχρονα μέσω των συμβόλων για τις αδικίες σε βάρος των αγωνιστών, για τον αποκλεισμό των "λευτερωτών της πατρίδας" από το πεδίο άσκησης της εξουσίας. Τα "κάδρα" ιστορούν μέσω της εικόνας και των συμβόλων ό,τι ακριβώς καταγράφει ο αγωνιστής με λόγια στο απομνημόνευμα.[103] Τόσο τα "Απομνημονεύματα" όσο και οι εικονογραφίες του Αγώνα εκφράζουν την πικρία του Μακρυγιάννη που ήταν παρών στα γεγονότα που αναφέρει και δεν ανέχεται πια να τον ξεγελούν οι ιστοριογράφοι με τις εκ των υστέρων εξιδανικεύσεις των ιστορικών προσώπων και των περιστατικών.[104]

Δεν είναι μόνο ο Μακρυγιάννης που καταγγέλλει ορισμένους ιστοριογράφους και απομνημονευματογράφους για την παραχάραξη της αλήθειας, την αποσιώπηση ή την παραποίηση γεγονότων. Αυτό αποτελεί συνήθεια της εποχής και βλέπουμε αρκετούς ακόμη ιστορικούς ή απομνημονευματογράφους να καταγγέλλουν άλλους για ψευδολογίες και αποσιωπήσεις γεγονότων, από τον Πρόλογο κιόλας ή την Εισαγωγή του έργου τους. Οι καταγγελίες στρέφονται όχι μόνο εναντίον Ελλήνων αλλά και ξένων ιστοριογράφων, απομνημονευτογράφων ή φιλελλήνων περιηγητών.

Ο Σπ. Τρικούπης αποδίδει την σφαλερή έκθεση των συμβάντων, κατά τη συγγραφή της Ιστορίας, στην κακή προαίρεση ή την ανικανότητα του ιστορικού, αλλά και στην πολιτική του ιδεολογία: «Ἡ σφαλερά ἄρα ἔκθεσις τῶν συμβάντων πηγάζει ἐκ τῆς κακῆς

---

101. Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι.* Ερμής, Αθήνα 1982, 332 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

102. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α΄. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 209-210.

103. Θεοτοκάς Νικ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", ό.π., 282-283. Σχετικά με την ερμηνεία των συμβόλων στις εικονογραφίες του Μακρυγιάννη βλ. Πετρής Γιώργ., *Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος*. Ηριδανός, Αθήνα 1975, 21-38. Σχετικά με την εικονογραφία του Αγώνα, την προετοιμασία των εικόνων από τον Παν. Ζωγράφο, την έκδοσή τους από τον Ησαΐα και τον συσχετισμό τους με τα Απομνημονεύματα βλ. Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι.*, ό.π., 324 – 346.

104. Θεοτοκάς Γιώργ., "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης", *Νέα Εστία*, 30, 1941, 715.

διαθέσεως καί μεροληψίας τοῦ γράφοντος, ἐξ ὧν ἁπαντᾷ δυσκολιῶν εἰς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, καί ἐκ τῆς ἀνικανότητός του ἤ τῆς σφαλερᾶς του καί ἀδυνάτου κρίσεως... Ἐπίκειται καί ἄλλος κίνδυνος ὡς πρός τήν ἔκθεσιν τῆς ἀληθείας. Πᾶς ἄνθρωπος ἔχει τάς πολιτικάς του δοξασίας, ὥστε δύσκολον γράφων νά μή ἐπιῤῥεάζεται ἐντεῦθεν ἀνεπαισθήτως».[105]

Ο απομνημονευτογράφος Μ. Οικονόμου στα Προλεγόμενα του έργου του "Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας" καταδικάζει την τάση του ιστορικού να ψευδολογεί και να διαστρέφει την αλήθεια, ανεξάρτητα από τα κίνητρά του, και θεωρεί ότι με τον τρόπο αυτό οικοδομεί ένα σαθρό μνημείο της ιστορίας: «Ἐξαπατᾶ δέ αὐτούς καί τήν πατρίδα του ἀδικεῖ, καί πρός τήν ἀλήθειαν ἀσεβεῖ, καί τῆς ἀνθρωπότητος ἀπάσης ἐχθρός λογίζεται, ὁ ἐν γνώσει ψευδῆ καί διεστραμμένα, ἤ κἄν μή βέβαια, ὡς ἀληθῆ ἤ βέβαια ἱστορικῶς συνιστῶν, εἴτε χαριζόμενος, εἴτε ἐξ' οἱουδήτινος ἰδίου ἤ πλαγίου συμφέροντος ἤ πάθους ἐπηρεαζόμενος ἀνόητος δέ καί ἄφρων εἶναι καί ὅστις τό μνημεῖον, ἐν ᾧ σκοπεῖ νά καταθέσῃ τήν ἑαυτοῦ ἔς ὕστερον μνήμην, οἰκοδομεῖ καί στολίζει μέ ἀδόκιμον, κίβδηλον καί σαθράν ὕλην».[106]

Ο Ι. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Α' τόμου του "Δοκιμίου ιστορικού περί της ελληνικής επαναστάσεως" κατακρίνει τους ιστορικούς και τους βιογράφους που πλαστοποίησαν τα γεγονότα και παρουσίασαν στις εκθέσεις και στις μονογραφίες τους ήρωες ανύπαρκτους που όχι μόνο δεν έλαβαν μέρος στις μάχες, αλλά βρίσκονταν και μακριά από την Ελλάδα κατά τη διάρκεια του Αγώνα: «ἀλλ'οἱ θέσαντες τυφλῶς διά παράκλησιν ἁπλῆν καί πρός χάριν τάς ὑπογραφάς αὐτῶν ἐπί ἀποδεικτικῶν ἐκδουλεύσεων μεγάλων, ἤ καί ἀνυπάρκτων ὅλως οἱ δημιουργήσαντες δι' ἑνός φύλλου σωματάρχας, οὐδέποτε ὑπάρξαντας, ἤ ἀριστεῖς καί ἥρωας μαχῶν, καίτοι μή ἰδόντας πώποτε, ἤ μακρόθεν ἰδόντας ἐνίοτε, καπνόν πολέμου, τίνος, ἐρωτῶμεν, κατηγορίας εἰσίν ἄξιοι; Τίνος ὡσαύτως κατακρίσεώς εἰσιν ἴδιοι οἱ ἐκθέσαντες δωρεάν πρός ἐπίδειξιν ἁπλῆν τάς ὑπογραφάς ἑαυτῶν διά μάχας καί γεγονότα, ὧν οὐκ ἐμέθεξαν, καί διά πρόσωπα, ἅπερ ἐν καιρῷ οὔτε εἶδον, οὔτε ἤκουσαν; Καταλαμβανόμεθα ὑπό φρίκης, ὅταν ἀναγιγνώσκωμεν προσέτι ἐπί ἀποδεικτικῶν καί ὑπογραφάς ἀνθρώπων, διά πάσης εὐσυνειδησίας μαρτυρομένων περί μαχῶν καί ἀνδραγαθιῶν ἄλλων κατά τόν ἀγῶνα τῆς Ἑλλάδος, ἐν ᾧ αὐτοί οἱ ἴδιοι διετέλουν μακράν τοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος».[107] Την ίδια ακριβώς διαμαρτυρία και καταγγελία διατυπώνει και ο Χρ. Περραιβός στα

---

105. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., ιδ'.
106. Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, (Προδιάθεσις), ό.π., 9-10.
107. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., κα΄-κβ΄.

"Πολεμικά Απομνημονεύματα" ισχυριζόμενος ότι πολλοί, είτε Ευρωπαίοι είτε Έλληνες, που είχαν πρόσβαση στον τύπο της εποχής σφετερίσθηκαν τη δόξα των εμπειροπόλεμων αγωνιστών και συμπεριέλαβαν στις λίστες των εφημερίδων ονόματα δήθεν ηρώων, που ούτε καν συμμετείχαν σε μάχες: «Όσοι εὑρέθησαν μακράν τῶν πραγμάτων, καί μάλιστα οἱ Εὐρωπαῖοι, ἐπιστηριζόμενοι, ὡς προεῖπον, εἰς τά ὅσα ἐμάνθαναν ἀπό ἐφημερίδας καί φίλων γράμματα, καί ἀκούοντες παρ' ἄλλων τά διατρέχοντα, ἐκθείασαν ὑποκείμενα τινά, διά τά οποῖα ἡ ἀμερόληπτος ἱστορία δέν θά σιωπήσῃ τήν ἀλήθειαν. Πολλοί ἐσφετέρισαν τήν δόξαν τῶν ἄλλων, ἐπιθυμοῦντες νά κηρύττεται τό ὄνομά των εἰς τάς ἐφημερίδας, ἐνῷ οἱ ἴδιοι σωματικῶς ἵσταντο εἰς τάς κορυφάς τῶν βουνῶν, θεωροῦντες τάς μάχας, καί μετά τό τέλος αὐτῶν ἔπεμπον ταχυδρόμους εἰς τάς ἐν Μεσολογγίῳ,Ὕδρᾳ καί Ναυπλίᾳ Τυπογραφίας, γράφοντες, ὅτι αὐτοί μετά τοῦ μέν καί τοῦ δέ ἐθριάμβευσαν εἰς τήν δεῖνα μάχην. Οἱ τίμιοι ὅμως, ἀνδρεῖοι καί ἐμπειροπόλεμοι ὁπλαρχηγοί κατεγίνοντο πάντοτε εἰς τό νά νικῶσι τόν ἐχθρόν, νά ἀνατρέπωσι τά σχέδιά του, ν' ἀσφαλίζωσι τάς νίκας καί νά ὠφελῶνται ἀπ' αὐτάς, καί ὄχι νά ὑποχρεώνωσι τούς Τυπογράφους, διά νά καταχωρίζωσι τά ὀνόματά των εἰς τάς ἐφημερίδας». [108]

Σε άλλο σημείο της Εισαγωγής του έργου του ο Χρ. Περραιβός διατυπώνει τα παράπονα και τις διαμαρτυρίες οπλαρχηγών και στρατιωτικών σε βάρος των λογίων και των εγγραμμάτων που δεν κατέγραψαν τα γεγονότα όπως έγιναν, ώστε να αποκατασταθεί η αλήθεια, τη στιγμή μάλιστα που οι εφημερίδες δεν υπήρξαν αντικειμενικές: «ἡμεῖς ἐπιθυμούσαμεν νά γράφωσι τούς πολέμους μας κατά τάξιν καί χωρίς φιλοπροσωπίαν, ὥστε νά μάθωσιν οἱ μεταγενέστεροι, ὅτι ἐπληρώσαμεν τά πρός τήν πατρίδα χρέη μας μέ ὅλην τήν ἀπαιτούμενην προθυμίαν καί τόν ζῆλον. Διότι αἱ ἐφημερίδες ἠδίκησαν πολλούς ἀπό ἡμᾶς, ἐπειδή ἐπαίνεσαν τινά ὑποκείμενα, τά ὁποῖα δέν ἔπρεπεν ἴσως οὔτε εἰς τόν κατάλογον τῶν ἁπλῶν Ἑλλήνων νά τά καταριθμήσωσιν· ὅθεν οἱ ἀγῶνες οἱ ἰδικοί μας ἔδωκαν εἰς αὐτούς τά ἄθλα, καί εἰς ἡμᾶς ἔμειναν πάλιν οἱ καθημερινοί κίνδυνοι». [109] Τις ανωτέρω διαπιστώσεις σχολιάζει και ο Γ. Κουρνούτος τονίζοντας ότι οι γενναίοι πολεμιστές του Εικοσιένα έστεκαν θλιμμένοι και ανήμποροι να ιστορήσουν τις πράξεις τους, διότι ως ορεσείβιοι και αγράμματοι οι περισσότεροι αδυνατούσαν να μιλήσουν για να μην τους περιγελάσουν οι γραμματισμένοι. Την ίδια ώρα οι "καλαμαράδες", ντόπιοι και ξένοι, με τα γραφόμενά τους σφετερίζονταν τη δόξα των άλλων και παρήσταναν τα γεγονότα όπως επιθυμούσαν. [110]

---

108. Περραιβός Χρ., *"Απομνημονεύματα Πολεμικά"*, (Εισαγωγή), ό.π., 15.
109. Περραιβός Χρ., *ό.π.* 13.
110. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453-1953"*, Α', (Εισαγωγή), ό.π. 41.

Στα Προλεγόμενα του Γ' τόμου του ιστορικού του δοκιμίου ο Ι. Φιλήμων ισχυρίζεται ότι η αναίρεση των λαθών, η επιδιόρθωση των σφαλμάτων και η συμπλήρωση των ελλείψεων σε ένα ιστορικό σύγγραμμα θεωρείται αναγκαία και επιβεβλημένη, αρκεί το κίνητρο του γράφοντος να μην είναι ο εγωισμός και το προσωπικό συμφέρον: «Ἡ ἀναίρεσις τῶν οὕτως ἤ ἄλλως, ἤτοι ἐξ' ἀγνοίας, ἤ παρεννοήσεως, ἤ καί ἀπό σκοποῦ, γεγραμμένων κακῶς, ἡ ἐπιδιόρθωσις τῶν ἐσφαλμένων μερῶν καί ἡ ἀναπλήρωσις τῶν ἐλλείψεων ἐπιτρέπεται, μᾶλλον δέ ἀπαιτεῖται, καθῆκον οὖσα ἑκάστου δυναμένου περί τά τοιαῦτα, ἤ καί συμφέρον ἠθικόν ἔχοντος πολίτου· οἱ τρόποι ὅμως διαφέρουσι, καί χείριστος τούτων ὑπάρχει ὁ ἔχων τόν ἐγωισμόν μόνην ἀρχήν καί μόνον σημεῖον τό προσωπικόν συμφέρον».[111]

Ο Φωτάκος στην επιστολή του προς τον Γ. Τερτσέτη, όπου του ανακοινώνει ότι πείσθηκε να γράψει τις αναμνήσεις του από τον Αγώνα, τον ενημερώνει ότι βασική αιτία της συγγραφής του αποτελεί η παραχάραξη των γεγονότων από τους μορφωμένους που επιχείρησαν να συγγράφουν την ιστορία, αλλά είχαν κακή πληροφόρηση: «Αἱ πολλαί σου λοιπόν αὐταί παρακινήσεις τέλος πάντων εἰσακούσθησαν κατά τάς τελευταίας ἡμέρας τῆς ζωῆς μου διότι εἶδα καί ἐγώ, ὅτι ὅσοι πεπαιδευμένοι ἐπεχείρησαν νά συγγράψουν τήν ἱστορία τοῦ ἀγῶνος, ἀπό τάς κακάς πληροφορίας, τάς ὁποίας ἔλαβαν ἀπό τήν φήμην καί ἀπό τάς ἐφημερίδας, ὅλοι ἔπεσαν εἰς χονδρά σφάλματα. Αὐτοί ἔκαμαν ἄχαρα καί ἀπίστευτα τά Ἑλληνικά πράγματα· ἡ πατρίς λυπεῖται καί στενάζει, καί οἱ μεταγενέστεροι θά μᾶς ἀναθεματίζουν, διότι δέν τούς ἀφήσαμεν ἀληθινήν ἱστορίαν».[112]

Ο Κάρπ. Παπαδόπουλος στον Πρόλογο του έργου του "Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών" επιθυμώντας να αντικρούσει τα όσα ισχυριζόταν ο Αθηναίος ιστορικός Δ. Σουρμελής κατά του Οδ. Ανδρούτσου και του φιλέλληνα Φαβιέρου γράφει χαρακτηριστικά για τις αντιφάσεις και τις προκαταλήψεις των ιστορικών: «Παράδοξον δέν εἶναι, ἄν καί μεταξύ τῶν νέων ἱστοριογράφων τοῦ πολέμου θέλουν φανῆ αἱ φρικτόταται ἀντιφάσεις, καί τά πάθη, ἤ ἡ πρόληψις, ὁδηγοῦντα τόν κάλαμόν των. Ὁ πόλεμος ἐστεφανώθη, καί ἄλλοι δεικνύουσιν εἰς τήν σκηνήν τό πρόσωπον τοῦ Ἀχιλλέως, πολλότατοι σφετερίζονται τούς ἀγῶνας τῶν ἄλλων, καί τινές ἱστορικοί, ἀδιάφοροι εἰς τό νά ἐπιστήσωσι τήν προσοχήν των εἰς τάς ἀνθρωπίνους ἀδυναμίας, προκατειλημμένοι ἤ ἐμβλέποντες εἰς σκοπούς, παραφθείρουσι τήν ἀλήθειαν, νοθεύουσι τά πράγματα, καί ἀποκαθιστῶσιν οὕτω προβληματικά, ὅσα ἡ ἀμεροληψία καί

---

111. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, (Προλεγόμενα), ό.π., μδ΄-με΄.

112. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄, ό.π., 9.

τό ἀπροσωπόληπτον ἤθελον διασαφήσει μέ πλήρη εὐκολίαν».[113] Και στο Α΄ κεφάλαιο της "Ανασκευής" προσδιορίζει ποιο είναι το χρέος του ιστοριογράφου: «Ὁ ἱστοριογράφος πρέπει νά σαφηνίζῃ, ὅσα αναφέρει, νά κρίνῃ τό πνεῦμα των, καί νά δίδῃ λόγον εἰς τάς αἰτίας των. Τοιουτοτρόπως τόν πιστεύει ὁ ἀναγνώστης ὡς εἰλικρινή».[114]

Ο Καν. Δεληγιάννης στον Πρόλογο των "Απομνημονευμάτων" του καταγγέλλει ότι κάποιοι έγραψαν ιστορία κινούμενοι από συμφέρον ή φατριαστικές τάσεις και έτσι μοιραία παραμόρφωσαν και κιβδήλωσαν την ιστορία με τις ψευδολογίες τους: «Ἐπειδή πολλοί συνέγραψαν καί συγγράφουν τήν ἱστορίαν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ἄλλοι κατά τό δοκοῦν, ἄλλοι διά συμφέρον κερδοσκοπίας καί ἄλλοι διά νά ἐξυμνήσῃ ἕκαστος τόν πάτρωνά του καί τήν φατρίαν του καί νά ἐνταφιάσουν τάς ἐκδουλεύσεις, τάς θυσίας καί τά ἔνδοξα κατορθώματα τῶν ἀθανάτων προμάχων, αὐτουργῶν καί θεμελιωτῶν αὐτῆς παρεμόρφωσαν καί ἐκιβδήλωσαν τήν παρθένον καί ἁγνήν αὐτῆς ἱστορίαν μέ μυρίας ψευδολογίας».[115]

Ο Κ. Μεταξάς στον Πρόλογο του έργου του "Ιστορικά Απομνημονεύματα" ομολογεί ότι ως σκοπό της λεπτομερούς συγγραφής του έθεσε την αποκατάσταση της παραμορφωμένης από άλλους συγγραφείς, ξένους και Έλληνες, αλήθειας: «Ἱστορίαν δέν γράφω, οὐδέ σκοπόν εἶχον νά δημοσιεύσω τάς σημειώσεις τάς ὁποίας ἐτήρουν διαρκοῦντος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀγῶνος. Ἀλλά ἐν τῷ γήρατι λαβών ἀνά χεῖρας συγγραφεῖς τινας ξένους καί Ἕλληνας, οἵτινες ἐξιστόρησαν τά τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, καί θεωρῶν ὁπόσον παρεμορφώθη ἡ ἀλήθεια πολλῶν γεγονότων, εἴτε ἐξ ἀγνοίας εἴτε ἐκ φαντασίας, καί ὁπόσον ἐσυγχίσθησαν τά πρόσωπα, αἱ ἐποχαί, καί αὐτά τά γεγονότα, ἀπεφάσισα νά γράψω τά Ἀπομνημονεύματα ταῦτα... Ὁμολογῶ, ὅτι εἰς αὐτά τά Ἀπομνημονεύματά μου ὤφειλον νά παραλείψω καί τινα γεγονότα μικροῦ λόγου, ἀλλά δέν ἠδυνάμην νά τά ἀποσιωπήσω, ἀφοῦ παραμορφωμένα ἀναφέρονται ὑπ' ἄλλων συγγραφέων...».[116]

Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα της "Επιτομής της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος" διαπιστώνει και καταδικάζει την αποσιώπηση ή παράλειψη, από ορισμένους ιστοριογράφους, στοιχείων αναγκαίων για την ιστορία και για τη γνώση των

---

113. Παπαδόπουλος Κάρπ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου,* (Πρόλογος). Βεργίνα, Αθήνα 1997, 9.

114. Παπαδόπουλος Κάρπ., *ό.π.*, 13.

115. Δεληγιάννης Καν., *"Απομνημονεύματα"*, Α', (Πρόλογος). Τσουκαλάς κ' υιός, Αθήνα 1957,17.

116. Μεταξάς Κων., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της ελληνικής Επαναστάσεως*, (Πρόλογος) (Επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1956, 11.

μεταγενέστερων: «Ἀλλά παρατηρήσαντες, ὅτι εἰς τάς παρά διαφόρων Συγγραφέων ἄχρι τοῦδε ἐκδοθείσας Ἱστορίας παρεσιωπήθη ἡ ὡς ἔγγιστα ἀλήθεια τῶν εἰς τήν Ἑλληνικήν ἀποστασίαν διατρεξάντων, μᾶλλον δέ, ὅτι πολλοί παρέλιπον τάς ἐποχάς, τάς μάχας, τάς χρονολογίας, τά πρόσωπα, τούς διαφόρους κινδύνους, καί τόσα ἄλλα οὐσιώδη, ὅσα ἡ Ἱστορία ἀναγκαίως ἀπαιτεῖ νά διασαλπίζῃ πρός γνῶσιν τῶν ἐπερχομένων γενεῶν».[117]

Ο Νικ. Σπηλιάδης στα "Απομνημονεύματά" του απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι η αιτία της συγγραφής του υπήρξε η κατάπνιξη και παραμόρφωση της αλήθειας από ορισμένους συγχρόνους του και στόχος του η μη εξαπάτηση των μεταγενέστερων: «Ἀλλά φίλοι εἰλικρινεῖς καί φιλοπάτριδες μ' ἐπέβαλον σχεδόν τήν ἔκδοσίν των, θεωροῦντες ὅτι οἱ περί τά πράγματα ποικίλοι καπηλεύονται καί τούς λόγους, προσπαθοῦντες νά πνίξωσι τήν ἀλήθειαν διά τῶν ἐντύπων παραμορφώσεων· ὅθεν ἐνέδωκα προτιμήσας τήν μομφήν τῶν ἐνεστώτων ἀπό τήν ἐξαπάτησιν τῶν μεταγενεστέρων, καί τήν δυσαρέσκειαν τῶν ὀλίγων ἀπό τήν ὠφέλειαν τῶν πλειοτέρων».[118]

Ο Δ. Σουρμελής στα Προλεγόμενα της "Ιστορίας των Αθηνών" τονίζει ότι, όταν ζήτησε τη συνδρομή άλλων ιστοριογράφων για να συμπληρώσει τις ελλείψεις του δικού του συγγράμματος, διεπίστωσε ότι άλλοι σιωπούσαν, άλλοι κατηγορούσαν τρίτους και άλλοι περιαυτολογούσαν: «καί ἔκ τινων μέν ὠφελήθην, ἐξ ἄλλων δέ παράπονα μόνον ἤκουον, καί ἕκαστος τούτων ὑπέρ ἑαυτοῦ λέγων, ἐσιώπα τά τῶν ἄλλων, καί πότε κακίζων τά τῶν ἑτέρων, ἐμεγαλορρημόνει τά ἑαυτοῦ». [119]

Ο Χρ. Βυζάντιος στο έργο του περί της "Ιστορίας του τακτικού στρατού" και με αφορμή τη διαπίστωση των αναξιόπιστων πληροφοριών που παραθέτει ο Μ. Οικονόμου κατηγορεί όλους εν γένει τους ιστοριογράφους που κινούμενοι από πάθη κακοχαρακτηρίζουν και υβρίζουν όλους τους στρατιωτικούς και πολιτικούς άνδρες του Αγώνα, προσφέροντας ταυτόχρονα χείριστο παράδειγμα για τους μεταγενέστερους: «Φρονοῦμεν δέ ὅτι εἶναι λίαν λυπηρόν ἄνδρες τοῦ Ἀγῶνος, εἰς οὕς ὀφείλεται σέβας καί εὐγνωμοσύνη διά τάς ὑπέρ τῆς πατρίδος ὑπηρεσίας των, γράφοντες καί δημοσιεύοντες ἱστορικά γεγονότα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὡς δῆθεν αὐτόπται αὐτῶν, νά ὑποπίπτωσιν εἰς τοιαῦτα ἁμαρτήματα ἐπί μόνῳ τῷ σκοπῷ νά καταστρέψωσι

---

117. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχόμενη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837*, Α', (Προλεγόμενα), ό.π., ζ΄-η΄.

118. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Α', (Προλεγόμενα), ό.π., η΄.

119. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της αποκαταστάσεως των πραγμάτων*, (Προλεγόμενα), ό.π., ε΄.

τήν ἀλήθειαν τῶν γεγονότων διά τά πεπαλαιωμένα πάθη των. Ἀλλά ποῖον παράδειγμα ἀμεροληψίας, ἀκριβείας, μετριοπαθείας καί ἀμνησικακίας θέλει λάβει ἡ ἐνεστῶσα γενεά ἀναγιγνώσκουσα ὅτι ἡμεῖς οἱ γέροντες τοῦ Ἀγῶνος παραλείπομεν τάς ἐπί τοῦ Ἱεροῦ Ἀγῶνος ἑνός ἑκάστου πράξεις, καθ' ὅτι βλασφημοῦμεν καί λοιδωροῦμεν ἅπαντας τούς στρατιωτικούς καί πολιτικούς ἄνδρας τοῦ Ἀγῶνος; Ποῖον σέβας θέλουσι φέρει οἱ ἐπιζῶντες καί οἱ μεταγενέστεροι εἰς τούς αὐτουργούς τῆς Παλιγγενεσίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους, ὅταν ἅπαντες οὗτοι παρίστανται ὑφ' ἡμῶν τῶν ἀγωνιστῶν ἅρπαγες, φίλαρχοι, φατριασταί καί ἐπί τέλους προδόται τῆς πατρίδος;»[120]

viii) Το ιστορικό σύγγραμμα και το απομνημόνευμα ως πνευματική παρακαταθήκη διδακτικού χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους.

Πέραν από τις καταγγελίες, τις επικρίσεις, τις ανασκευές ή τις αναθεωρήσεις που δημοσίευσαν κάποιοι ιστοριογράφοι ή απομνημονευτογράφοι στην προσπάθειά τους να διορθώσουν ή να αποκαταστήσουν την παραποιημένη αλήθεια σε συγγράμματα άλλων, οι περισσότεροι δεν παραλείπουν στην κατακλείδα του Προλόγου, της Εισαγωγής ή των Προλεγόμενων του έργου τους να επισημάνουν ότι κύριος στόχος της συγγραφής τους υπήρξε η επιθυμία τους να κληροδοτήσουν στους μεταγενέστερους μια ιστορική παρακαταθήκη, ένα πνευματικό δημιούργημα που θα μένει αθάνατο στους αιώνες.

Η συνήθεια αυτή εξάλλου άγει την καταγωγή της από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους που διατύπωναν την ίδια ακριβώς επιθυμία. Ο πατέρας της Ιστορίας Ηρόδοτος στο προοίμιο των Ιστοριών του με τη φράση: «... ὡς μήτε τά γεγονότα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται, μήτε ἔργα μεγάλα τε καί θωμαστά, τά μέν Ἕλλησι, τά δέ βαρβάροισι ἀποδεχθέντα, ἀκλεᾶ γένηται...» [121] γνωστοποιεί την πρόθεσή του να μη σβήσουν από το χρόνο οι πράξεις των ανθρώπων και να μη μείνουν αδόξαστα τα μεγάλα και θαυμαστά έργα των Ελλήνων και των βαρβάρων. Αυτόν τον στόχο υπηρετεί η ιστοριογραφική του συγγραφή. Το ίδιο ακριβώς πνεύμα ωθεί τον ιστορικό Θουκυδίδη να συγγράψει την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου για τις μελλοντικές γενιές, για να διδαχθούν από τα λάθη των προγόνων τους και να μην τα επα-

---

120. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο Τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833*, (Ακροτελεύταια) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς κ' υιός, Αθήνα 1956, 302-303.

121. Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α', (Κλειώ), ό.π. (Προοίμιο). Το πρωτότυπο κείμενο έχει ληφθεί από την έκδοση: Herodotus, *Historiae A'* (επιμ. Car. Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford Univercity Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts).

ναλάβουν. Φιλοδοξία του ιστορικού είναι το έργο του να μείνει ένα μνημείο αναλλοίωτο μέσα στους αιώνες που θα έχει διδακτικό χαρακτήρα για τους μεταγενέστερους και όχι ένα ανάγνωσμα για δημόσια επίδειξη και πρόσκαιρη τέρψη των ακροατών που θα λησμονηθεί ύστερα από λίγο.[122] Και ο Λουκιανός στο έργο του "Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν" δίνει τις εξής συμβουλές προς τον ιστορικό: «Γενικά να θυμάσαι εκείνο – και θα στο πω πολλές φορές – να γράφεις αποβλέποντας όχι μόνο στο παρόν για να σε επαινέσουν και να σε τιμήσουν οι σύγχρονοί σου, αλλά, έχοντας στόχο την αιωνιότητα, γράφε για τους επερχομένους και από εκείνους να απαιτήσεις την αμοιβή για το έργο σου, ώστε να λένε για σένα: "Εκείνος ήταν ελεύθερος άνθρωπος και γεμάτος θάρρος, χωρίς να λέει κολακείες ούτε δουλοπρεπείς εκφράσεις αλλά την αλήθεια σε όλα". Αυτό τον κανόνα πρέπει κάθε φρόνιμος να τοποθετεί πάνω από όλες τις ελπίδες του παρόντος, που είναι τόσο βραχυχρόνιες»[123] (μτφ. Β. Τσακατίκα). Και σε άλλο σημείο του ίδιου έργου του τονίζει τον παραδειγματικό ρόλο της ιστορίας για τις μελλοντικές γενιές: «Αναφέρει ακόμη τη χρησιμότητα της ιστορίας και ποιος πρέπει να είναι ο σκοπός της για κάθε συνετό άνθρωπο, ώστε, αν ποτέ συμβούν και πάλι παρόμοια γεγονότα, θα μπορεί στρέφοντας το βλέμμα προς τα παρελθόντα να αντιμετωπίσει σωστά τα παρόντα»[124] (μτφ. Β. Τσακατίκα). Ο Ρωμαίος ιστοριογράφος Πολύβιος στο Προοίμιο του έργου του "Περί Ιστοριών Α΄" επισημαίνει το διδακτικό χαρακτήρα της ιστορίας ως επιστήμης που μελετά τις πράξεις του παρελθόντος. [125] Και η βιογράφος του Βυζαντίου Άννα Κο-

---

122. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α', 22 (11-15): «ὅσοι δέ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τό σαφές σκοπεῖν καί τῶν μελλόντων ποτέ αὖθις κατά τό ἀνθρώπινον τοιούτων καί παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτά ἀρκούντως ἕξει. Κτῆμά τέ ἐς αἰεί μᾶλλον ἤ ἀγώνισμα ἐς τό παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydidis, *Historiae A΄* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I. 22). Oxford Univercity Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).

123. Λουκιανός, *Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν*, 61 (1-8): « Τό δ' ὅλον ἐκείνου μοι μέμνησο – πολλάκις γάρ τοῦτο ἐρῶ - καί μή πρός τό παρόν μόνον ὁρῶν γράφε ὡς οἱ νῦν ἐπαινέσονταί σε καί τιμήσουσιν, ἀλλά τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἐστοχασμένος πρός τούς ἔπειτα μᾶλλον σύγγραφε καί παρ' ἐκείνων ἀπαίτει τόν μισθόν τῆς γραφῆς, ὡς λέγηται περί σοῦ, ''ἐκεῖνος μέντοι ἐλεύθερος ἀνήρ ἦν καί παρρησίας μεστός, οὐδέν οὐδέ κολακευτικόν οὐδέ δουλοπρεπές ἀλλ' ἀλήθεια ἐπί πᾶσι.'' Τοῦτ', εἰ σωφρονεῖ τις, ὑπέρ [τάς] πάσας τάς νῦν ἐλπίδας θεῖτο ἄν, οὕτως ὀλογοχρονίους οὔσας». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Lucianus, *Opera* (επιμ. M. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford Univercity Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Λουκιανός, *"Πῶς δεῖ ἱστορίαν συγγράφειν"* (μτφ.Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.

124. Λουκιανός, *ό.π.*, 42 (6-9): «καί ἐπάγει τό χρήσιμον καί ὅ τέλος ἄν τις εὖ φρονῶν ὑπόθοιτο ἱστορίας, ὡς εἴ ποτε καί αὖθις τά ὅμοια καταλάβοι, ἔχοιεν, φησί, πρός τά προγεγραμμένα ἀποβλέποντες εὖ χρῆσθαι τοῖς ἐν ποσί». Τόσο το πρωτότυπο κείμενο όσο και η μετάφραση έχουν ληφθεί από τις προαναφερόμενες εκδόσεις.

125. Πολύβιος, *Ιστορίαι*, Α΄, (Προοίμιο), 1 (3-4): «μηδεμίαν ἑτοιμοτέραν εἶναι τοῖς ἀνθρώποις διόρθωσιν τῆς τῶν προγεγενημένων πράξεων ἐπιστήμης». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), Γ', Ι (3-4). "Les belles Lettres" 95, Paris 1969.

μνηνή στο Προοίμιο του έργου της "Αλεξιάς" εκφράζει την επιθυμία της το σύγγραμμά της να μνημονεύεται από τους μεταγενέστερους: «Έρχομαι λοιπόν να μιλήσω γι' αυτά όχι για να κάμω επίδειξη της συγγραφικής μου δεινότητας, αλλά για να μην μείνει αμνημόνευτο στους μεταγενέστερους ένα τόσο σπουδαίο έργο, επειδή και τα μεγάλα κατορθώματα αν δεν τα διαφυλάξει η ιστορία παραδίνοντάς τα στη μνήμη, τα σβήνει το σκοτάδι της σιωπής»[126] (μτφ. Α. Σιδέρη).

Και ο Μακρυγιάννης διακατέχεται από την ίδια άποψη που κυριαρχεί στους αρχαίους και βυζαντινούς ιστοριογράφους, ότι το έργο του θα πρέπει να είναι ένα μνημείο ακατάλυτο, ένα "κτῆμα ἐς ἀεί", που θα το χαρίσει στους μεταγενέστερους, οι οποίοι θα διδαχθούν και θα φρονηματιστούν από αυτό, για να μάθουν να θυσιάζονται για την πατρίδα τους και τη θρησκεία τους: «Ὡς ἄνθρωπος μπορῶ νά πεθάνω καί ἤ τά παιδιά μου, ἤ ἄλλος τά ἀντιγράψη, γιά νά τά βγάλη εἰς φῶς, πρῶτο τούς ἀνθρώπους, ὁπού γράφω μ' ἀγανάχτησιν ἀναντίον τους, νά βάνη τίς πράξες τοῦ κάθε ἑνοῦ καί τ' ὄνομά του μέ καλόν τρόπον, ὄχι μέ βρισές, διά νά χρησιμεύουν αὐτά ὅλα εἰς τούς μεταγενεστέρους καί νά μάθουν νά θυσιάζουν διά τήν πατρίδα τους καί θρησκεία τους περισσότερη ἀρετή».[127] Κοινή άποψη του Μακρυγιάννη, του Λουκιανού και πολλών άλλων ιστοριογράφων και απομνημονευτογράφων είναι ότι *«ο ιστορικός πρέπει να σκοπεύει το τέλος, τους επερχομένους, γιατί αυτοί θα κρίνουν την ιστορική αξία και την αντοχή του έργου μέσα στη ροή του χρόνου»*.[128]

Ο αγωνιστής με τη φράση «σημειώνω τά λάθη ὁλωνῶν» που χρησιμοποιεί από τον Πρόλογο κιόλας του έργου του εκφράζει τη διαπίστωση ότι έγιναν πολλά λάθη και από τους στρατιωτικούς και από τους πολιτικούς αρχηγούς, τόσο στη διάρκεια του Αγώνα όσο και μεταπολεμικά, και έτσι ο σκοπός της συγγραφής του καθίσταται διδακτικός, καθώς θεωρεί ότι οι μεταγενέστεροι μπορεί να μάθουν όχι μόνο από τις ηρωικές πράξεις των προγόνων τους, αλλά και από τα σφάλματά τους. Η νουθεσία, ο διδακτισμός και ο φρονηματισμός είναι ο κύριος στόχος της συγγραφής του, γιατί ο ίδιος θεωρεί ότι γράφει για να νουθετήσει τους «ἀδελφούς ἀναγνῶστες». *«Η βίωση και η ερμηνεία της ιστορίας οργανώνεται ως απολογία και υποθήκες του ίδιου του ήρωα, του πατριδοφύλακα, προς τους συγχρόνους του και προς τις επερχόμενες γενιές»*.[129]

---

126. Κομνηνή Άν., *"Αλεξιάς"*, Α', (Πρόλογος), 2. 1: «Ταύτας δέ λέξουσα ἔρχομαι οὐχ ὡς ἐπίδειξίν τινα τῆς περί λόγους ποιουμένη ἀσκήσεως, ἀλλ' ὡς ἄν μή πρᾶγμα τηλικοῦτο τοῖς ἔπειτα γενησομένοις καταλειφθείη ἀμάρτυρον· ἐπεί καί τά μέγιστα τῶν ἔργων, εἰ μή πως ἄρα διά τῶν λόγων φυλαχθείη καί τῇ μνήμῃ παραδοθείη, τῷ τῆς σιωπῆς ἀποσβέννυται σκότῳ». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *Anne Comnéne Alexiade* (επιμ. Bern. Leib), Ι' (Prologue 2.1). Paris 1937-1945 (Bude). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Κομνηνή Άν., *"Αλεξιάς"* (μτφ. Α. Σιδέρη), Α', (Πρόλογος 2.1). 2η έκδ. Άγρα, Αθήνα 2005, 32.

127. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Πρόλογος), ό.π., 7.

128. Μαστροδημήτρης Π., "Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας", *Νέα Εστία*, 81, 1967, 377.

129. Θεοτοκάς Νίκ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", *Τα Ιστορικά*, ό.π., 282.

Πολλοί ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα φιλοδοξώντας να παραδώσουν στις επερχόμενες γενιές ένα εθνικό κειμήλιο ανεκτίμητης αξίας, εξαγγέλλουν από τον Πρόλογο ότι στόχος τους είναι μέσω του έργου τους να αποθανατίσουν μεγάλες στιγμές της εποποιΐας τού απελευθερωτικού Αγώνα «πρός χάριν τῶν ἐπιγιγνομένων». Οι περισσότεροι υποστηρίζουν ότι τα λάθη των προγόνων είναι δυνατόν να διδάξουν, να φρονηματίσουν και να νουθετήσουν τους μεταγενέστερους ώστε να μην περιπέσουν στα ίδια σφάλματα του παρελθόντος. Αυτή την κοινή διαπίστωση πολύ εύστοχα την σημειώνει και ο Μακρυγιάννης: «Κι' ὅταν λέγωνται τά λάθη μας, τότε κάνουν λιγότερα οἱ μεταγενέστεροι καί γινόμαστε κι' ἐμεῖς ἔθνος».[130]

Ο Ι. Φιλήμων στα Προλεγόμενα του Α΄ τόμου του προαναφερομένου έργου του τονίζει ότι ο κύριος λόγος σύνταξης του συγγράμματός του είναι ο παραδειγματισμός που αυτό θα εμπνεύσει στους απογόνους, για την ανάπτυξη της πατριωτικής φιλιτιμίας και του αισθήματος της αυταπάρνησης: «ἀλλά κληροδοτεῖται τοῖς ἀπογόνοις (μέσῳ τοῦ ἱστορικοῦ λόγου) παραδειγματικώτατος ἐνταυτῷ ὁ ζῆλος, καί διεγείρεται ἐν παντί καιρῷ ζέουσα ἡ πατριωτική φιλοτιμία καί ἡ μετ' αὐταπαρνήσεως ἀπόφασις περί τοῦ πολέμου... Αὐτόν ἐπί τέλους ἀναγιγνώσκοντες, θέλουσιν ἐμπνέεσθαι οἱ διάδοχοι της πολεμικῆς γενεᾶς αἰσθήματα ὅμοια ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος, καί, ὡς ἄλλοι Σπαρτιατῶν παῖδες, θέλουσι λέγειν ὑπερηφάνως οἱ νέοι: "Ἄμες δέ γ' ἐσόμεθα πολλῷ κάρρονες". Γένοιντο τοιοῦτοι ἐπί σωτηρίᾳ τῆς ὅλης πατρίδος!».[131]

Ο Εμμ. Ξάνθος στα "Απομνημονεύματα για τη Φιλική Εταιρεία" σε αποστροφή του προς την νεολαία υπογραμμίζει ότι η αληθινή γνώση των γεγονότων τού παρελθόντος δύναται να αποβεί ωφέλιμη πείρα για τους νέους που κάνουν τα πρώτα βήματα στον πολιτικό βίο: « Ἀλλ'ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ παρελθόντος, ἡ ἀληθής γνῶσις τῶν αἰτιῶν καί τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν μεγάλων ἔργων, παρέχουσι μαθήματα πείρας, μαθήματα ἐπωφελέστατα εἰς τούς νέους, εἰς τούς τά πρῶτα βήματα τοῦ πολιτικοῦ βίου προβαίνοντας».[132]

Ο Νικ. Σπηλιάδης στον Α΄ τόμο των "Απομνημονευμάτων" του, απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες τονίζει ότι η ιστορία είναι το πιο αναγκαίο μάθημα για τους μεταγενέστερους, γιατί λειτουργεί ως κάτοπτρο όπου πιστά εμφανίζονται οι ενάρετες και μη πράξεις των προγόνων, ώστε αυτοί να μιμηθούν τους ηρωισμούς των προκατόχων τους και να επανορθώσουν τα λάθη του παρελθόντος: «Κανείς δέν δύναται νά μή συ-

---

130. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', Κεφ. Δ'), ό.π., 404.

131. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., κβ' – κγ'.

132. Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*, (Πρόλογος). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 10.

νομολογήσῃ, νομίζω, ὅτι ἡ ἱστορία τῶν παρελθόντων εἶναι τό ἀναγκαιότερον μάθημα καί ὁ σοφώτερος διδάσκαλος τῶν ἐπερχομένων γενεῶν, διότι εἰς αὐτήν, ὡς εἰς κάτοπτρον, φαίνονται καθαρά αἱ ἐνάρετοι καί μή τοιαῦται πράξεις τῶν ἀνθρώπων, ὅ ἐστι καί αἱ μιμητέαι καί αἱ φευκτέαι, καί δι' αὐτῆς δύνανται οἱ μεταγενέστεροι νά ἐπανορθόνωσι τά λάθη καί τάς ἀπερισκεψίας τῶν προγενεστέρων».[133]

Ο Μ. Οικονόμου στα "Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας" διαβεβαιώνει τους αναγνώστες ότι διέσωσε έγγραφα και σημειώσεις του για να κληροδοτηθούν αυτά στους μεταγενέστερους, υπογραμμίζοντας ότι σκοπός τής ιστορίας και του ιστορικού είναι να αφήσει ένα επωφελές πνευματικό κληροδότημα στις επερχόμενες γενιές: «ἐφύλαττον ἔγγραφα καί ἐκράτουν σημειώσεις τινάς ὡς βοηθητικά μνήμης περί τῶν κατ' αὐτόν συμβαινόντων, ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἰδέας ὅτι καί τούτων ἡ μνήμη ἔπρεπε νά διασωθῇ διά τούς μεταγενεστέρους, οἱαδήποτε καί ἄν πράγματι ὦσι...καί ὅτι τῆς εἰς τούς μεταγενεστέρους μεταδόσεως ἱστορίας ἔργον, σκοπός καί τέλος πρέπει νά εἶναι ἡ χρησιμότης ἐπ' ὠφελείᾳ αὐτῶν...διότι μόνη ἡ ἀληθής τῶν πραγμάτων ἀφήγησις δύναται νά ᾖ ὠφέλιμος τοῖς ἔπειτα.Ὅ,τι ἔγραψα, ἔγραψα κατά προαίρεσιν τῆς ἀληθείας καί πεποίθησιν ὅτι ἔχεται τοιαύτης, φρονῶν ὅτι τό ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ ἰδίᾳ τοῦτο σκοπεῖ, ὅπως καταλίπῃ πνευματικόν τι κληροδότημα τοῖς ἔπειτα...».[134]

Πολλοί ακόμη απομνημονευματογράφοι διευκρινίζουν ότι καταπιάστηκαν με το επίπονο έργο της συγγραφής του ιστορικού τους πονήματος αισθανόμενοι το χρέος να παραδώσουν ένα μνημείο αθάνατο στους μεταγενέστερους. Ο Διον. Σουρμελής στα Προλεγόμενα τού έργου του τονίζει: «ἀφίημι αὐτήν (τήν συγγραφήν) νά διέλθῃ ἐκ νέου τά πιεστήρια τοῦ τύπου βελτιωμένη, καί νά ἀναφανῇ εἰς τούς ἐπιθυμοῦντας νά γνωρίζωσι τήν ἱστορίαν τῆς ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος, καί πρό πάντων, τῶν Ἀθηνῶν. Καί ἐφιλοπόνησα δέ χάριν τῶν ὑπέρ Πατρίδος ἀγωνισθέντων καί τῶν ἀπογόνων αὐτῶν, ἀθανάτου μνήμης ἕνεκα».[135] Ο Παν. Παπατσώνης στην Εισαγωγή των "Απομνημονευμάτων" του υπογραμμίζει ότι οι σύγχρονοι συγγραφείς, κατά μίμηση των αρχαίων ιστοριογράφων, έχουν επιστημονικό χρέος να παραδώσουν στους απογόνους τους χρήσιμα ιστορικά κείμενα: «Ἀλλ' ὅ,τι ἐκεῖνοι (ἀρχαῖοι ἱστορικοί) μετά τόσου κόπου ἔγραψαν χάριν τῆς ἱστορικῆς γνώσεως καί εἰδικώτερον χάριν τῶν μεταγενεστέρων, δέν

---

133. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., ζ'.
134. Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της ελληνικής παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων αγών*, (Προδιάθεσις), ό.π., 9.
135. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ ελευθερίας αγώνα*, (Προλεγόμενα), ό.π., στ'.

δικαιούμεθα βεβαίως ἡμεῖς νά ἀγνοήσωμεν ἤ νά παραμελήσωμεν, ἀλλ' ἔχομεν ἐπιστημονικόν χρέος νά φέρωμεν εἰς τό φῶς τῆς δημοσιότητος τά πολύτιμα ταῦτα ἱστορικά κείμενα, τά ὁποῖα τύχη ἀγαθή διέσωσε μέχρις ἡμῶν».[136] Ο Χρ. Περραιβός στην Εισαγωγή των "Απομνημονευμάτων Πολεμικών" τονίζει ότι ο πατριωτισμός και το χρέος προς την πατρίδα τον ώθησαν προς χάριν των μεταγενεστέρων να γράψει όσα γνώριζε, θεωρώντας μάλιστα ότι τα διάφορα απομνημονεύματα θα αποτελέσουν το υλικό για τη συγγραφή μιας γενικής ιστορίας της Ελλάδος: «ἀλλ' αἰσθήματα πατριωτικά, ἤ, ἀληθέστερον εἰπεῖν, χρέη πρός τήν πατρίδα ἀπαραίτητα μ' ὁδηγοῦν νά γνωστοποιήσω πρός τούς παρόντας καί μεταγενεστέρους ὁμογενεῖς μου συμβάντα, ἤ τελείως ἄγνωστα πρός τούς πλείονας, ἤ σφαλερῶς γραμμένα, ὡς προείρηται... Καί οὕτω ἀπό τά μερικά καί διάφορα ἀπομνημονεύματα, δέν ἦτον ἀμφιβολία, ὅτι μετά καιρόν ἔμελλε συγγραφῇ γενική τῆς Ἑλλάδος ἱστορία, ἱκανή νά ἀφήσῃ τῷ ὄντι ἀξιομνημόνευτον ἐποχήν εἰς τούς μεταγενεστέρους».[137] Ο Αναγν. Κοντάκης εις τον πλατύ τίτλο που φέρει το χειρόγραφό του γνωστοποιεί ότι το έργο του γράφτηκε προς γνώση των απογόνων: «Ὑπομνήματα ἀναγκαιότατα, ἀξιόπιστα καί ἀξιοσημείωτα πρός γνῶσιν τῶν ἀπογόνων τοῦ ὑποφαινομένου, οἱ ὁποῖοι ἐντέλλονται νά τά ἔχωσιν ὡς ὁδηγόν καί νά ἐξακολουθῶσι τήν σειράν τῶν σημειώσεων τῶν κατά καιρούς συμβαινόντων».[138] Ο Αμβρ. Φραντζής στα Προλεγόμενα του έργου του ενημερώνει τους αναγνώστες ότι το σύγγραμμά του συντάχθηκε χάριν της πατρίδος και των επερχόμενων γενεών, με την προσδοκία ότι θα φιλοτιμηθούν στο μέλλον αξιότεροι συγγραφείς να ολοκληρώσουν το έργο αυτό με τη μορφή μιας λεπτομερούς γενικής Ελληνικής Ιστορίας: «Ἀποπερατώσαμεν τήν Ἱστορίαν αὐτήν...καταβαλόντες χάριν τῆς πατρίδος καί τῶν μεταγενεστέρως ἐπερχομένων γενεῶν ἱκανούς κόπους, καί ὑπέρ τήν δύναμιν ἡμῶν σχεδόν πράξαντες τοῦτο διά νά φιλοτιμηθῶσιν οἱ μεθ' ἡμᾶς ἀξιώτεροι νά φέρωσι μετά ταῦτα τήν λεπτομερεστέραν καί ἀληθεστέραν ἀποπεράτωσιν εἰς τήν γενικήν Ἑλληνικήν Ἱστορίαν μέ τήν ἀκριβῆ ἔκθεσιν ἑκάστης ἐποχῆς, μέ τάς χρονολογίας, μέ τά πρόσωπα, μέ τάς παντοίας περιστάσεις, μέ τάς θυσίας, μέ τούς κινδύνους».[139]

---

136. Παπατσώνης Παν., *Απομνημονεύματα από των χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της βασιλείας Γεωργίου Α΄*, (Εισαγωγή), ό.π., 6.
137. Περραιβός Χρ., *"Απομνημονεύματα Πολεμικά"*, (Εισαγωγή), ό.π., 14-15 .
138. Κοντάκης Αναγν., *"Υπομνήματα αξιοσημείωτα περί της Επαναστάσεως"*, (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957, 8.
139. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., θ'.

ix) Αντεγκλήσεις και αντιπαραθέσεις μεταξύ απομνημονευματογράφων με αφορμή τη μεροληπτική και πολιτικά στρατευμένη συγγραφή.

Μπορεί όλοι οι απομνημονευματογράφοι να φιλοδοξούν και να οραματίζονται το έργο τους να καταστεί "κτῆμα ἐς ἀεί", λαμπρό πνευματικό μνημείο για τους μεταγενέστερους και να αποτελέσει το πρόπλασμα και τον προάγγελο για τη συγγραφή μιας γενικής ελληνικής ιστορίας αυτής της περιόδου, αλλά παραγνωρίζουν το γεγονός ότι για να πραγματοποιηθεί αυτό, απαραίτητη προϋπόθεση είναι το σύγγραμμά τους να είναι αξιόπιστο, αντικειμενικό και κατά το δυνατόν αμερόληπτο. Οι περισσότεροι συνηθίζουν να επικρίνουν, να καταγγέλλουν, να αμφισβητούν και να αναθεματίζουν το έργο των άλλων ομοτέχνων τους, διαπιστώνοντας λάθη, ασάφειες, παραλείψεις, ψευδολογίες, αποσιωπήσεις, παραποιήσεις και διαστρεβλώσεις γεγονότων. Ωστόσο και οι ίδιοι οι επικριτές με τη σειρά τους δέχονται τα πυρά των άλλων για ανάλογες παραχαράξεις συμβάντων και εσκεμμένες αμαυρώσεις προσώπων.

Ο Μακρυγιάννης, θεωρώντας τον εαυτό του κριτή και τοποτηρητή του δικαίου και της αρετής, ένιωθε ένα υψηλό αίσθημα ευθύνης για όσα συνέβαιναν στην εποχή του και για όσα αυτή θα κληροδοτούσε στους μεταγενέστερους, γεγονός που συχνά τον οδηγούσε σε αυστηρές και μεροληπτικές κρίσεις εις βάρος των συγχρόνων του. Εξιλεώνεται όμως γι' αυτή την υπερβολικά αυστηρή στάση και συμπεριφορά του, γιατί η προαίρεση και τα κίνητρα της συγγραφής και της δράσης του υπήρξαν αγαθά.[140] Ιδιαίτερα αυστηρός και επικριτικός στάθηκε απέναντι σε ορισμένους ιστοριογράφους της εποχής του, τους οποίους συχνά κατέκρινε για συγγραφή μεροληπτικού χαρακτήρα, που διακατέχεται από πνεύμα τοπικισμού, φατριασμού και από τάση εξυπηρέτησης μικροπολιτικών συμφερόντων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η κριτική που ασκεί στα ιστορικά έργα του Αλέξανδρου Σούτσου, του Διονύσιου Σουρμελή, του Κάρπου Παπαδόπουλου, του Αμβρόσιου Φραντζή και του Χριστόφορου Περραιβού, για τους οποίους θεωρεί ότι έγραψαν ανακρίβειες, ψευδολογίες και υπερβολές για μερικά από τα γεγονότα της Ελληνικής Επανάστασης.

Σε όλους τους προαναφερόμενους συγχρόνους του ιστορικούς τού Αγώνα αμφισβητεί τον "πατριωτισμό", δηλαδή την αμεροληψία. *«Θεωρεί ότι καθένας από αυτούς αποβλέπει στην παρουσίαση των γεγονότων και των προσώπων με τρόπο ώστε η Επανάσταση να φαίνεται ως έργο των πολιτικών δυνάμεων που εκπροσωπεί και της ηγεσίας τους, ή ακόμα να εξάρει το ρόλο ενός συγκεκριμένου ηγέτη ή μιας κατηγορίας αγωνιστών»*.[141]

---

140. Μαστροδημήτρης Π., "Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας", *Νέα Εστία*, ό.π., 376.
141. Ασδραχάς Σπύρ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι.*, ό.π., 322

Πρώτος στο στόχαστρο του αγωνιστή μπαίνει ο Πρωτοσύγκελλος της Αρκαδίας Αμβρόσιος Φραντζής, ιστοριογράφος του Κολοκοτρώνη, ο οποίος του ζήτησε υλικό για να το χρησιμοποιήσει στην ιστορική συγγραφή του. Ο Μακρυγιάννης βρίσκει την ευκαιρία και σε μία αποστομωτική απάντηση προς τον Πρωτοσύγκελλο τού υποδεικνύει πώς πρέπει να γράφεται η ιστορία: «Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη. Θά εἰπῆς διά τόν Κολοκοτρώνη, τοῦ λέγω, καί τά καλά του καί τά κακά του». [142] Αυτό αποτελεί το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη σχετικά με το ρόλο και την αποστολή του ιστοριογράφου, αλλά και τον φρονηματιστικό χαρακτήρα του ιστορικού συγγράμματος για τους μεταγενεστέρους.

Με τη φράση «η ιστορία θέλει πατριωτισμό» ο αγωνιστής θεωρεί ότι ο συντάκτης της ιστορίας πρέπει να διακατέχεται από πνεύμα φιλοπατρίας, ελευθεροφροσύνης, λεβεντιάς, γενναιότητας, παρρησίας, ώστε να είναι σε θέση να αναζητά και να παρουσιάζει την αλήθεια, ανεξάρτητα από φιλίες, συμπάθειες, συγγενικούς δεσμούς, πολιτικές δεσμεύσεις και οποιουδήποτε άλλου τύπου εξαρτήσεις. Ο ιστοριογράφος, κατά τον Μακρυγιάννη, πρέπει να είναι ελεύθερος, αδέσμευτος, ειλικρινής, φιλαλήθης, αντικειμενικός και πάνω από όλα πατριώτης. Γνωρίζοντας ότι ο Αμβρ. Φραντζής ανήκε στην κολοκοτρωνίζουσα παράταξη και αφού επισημαίνει το ρόλο που του είχε αναθέσει ο Κολοκοτρώνης: «Ἔβαλε κι' ὁ Κολοκοτρώνης τόν Πρωτοσύγκελλο Ἀρκαδιᾶς καί τόν ἐγκωμιάζει πόσον ἡρωγισμόν ἔδειξε εἰς τήν ἐπανάστασή μας»[143], αισθάνεται την ανάγκη να τον συμβουλέψει να γράψει για τον Κολοκοτρώνη και τα υπέρ και τα κατά, γιατί τότε μόνο θα προσφέρει ένα αντικειμενικό σύγγραμμα, επωφελές και διαφωτιστικό για τους μεταγενεστέρους που θα το διαβάσουν, αλλά και διδακτικό, ώστε να μην περιπέσουν στα ίδια σφάλματα με τους προκατόχους τους.

Κατά τον Μακρυγιάννη ο ιστορικός έχει την υποχρέωση να υπολογίζει και τον παράγοντα κοινό στο οποίο απευθύνεται το έργο, γιατί αυτό θα είναι ο αδέκαστος κριτής και αξιολογητής της συγγραφής.[144] Δεν πρέπει λοιπόν ο ιστοριογράφος να αποκρύπτει πράγματα ή γεγονότα από το κοινό, γιατί η εσκεμμένη αποσιώπηση ή παράλειψη γεγονότων συνιστά εξαπάτηση και αποπροσανατολισμό του κοινού, το οποίο αδυνατεί πλέον να αποτιμήσει ορθά τα συμβάντα. Την άποψη αυτή τη διατυπώνει χαρακτηριστικά

142. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 397.
143. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 389 .
144. Μαστροδημήτρης Π., «Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας», *Νέα Εστία*, ό.π., 376.

ως εξής ο Μακρυγιάννης: «... Πές καί τά αἴτια, ’στοριογράφο, καί τό κοινό εἶναι κριτής ἤ ὑπέρ εἴτε κατά».[145]

Η κύρια αντιπάθεια του Μακρυγιάννη για τον Πρωτοσύγκελλο πηγάζει από το γεγονός ότι αυτός “κολοκοτρωνίζει’’, γιατί, όπως γνωρίζουμε, οι Κολοκοτρωναίοι θεωρούνται πολιτικοί αντίπαλοι του αγωνιστή και σε ορισμένα σημεία των “Απομνημονευμάτων’’ βρίσκει την ευκαιρία να τους κατηγορήσει και να σπιλώσει υπερβολικά άδικα τη δράση και την προσφορά τους στον Αγώνα. Γνωρίζουμε ότι τα πολιτικά πάθη, τα μίση, οι εμπάθειες, οι διχόνοιες, οι αντιπαραθέσεις, ο τοπικισμός και ο αναταγωνισμός ήταν κυρίαρχα χαρακτηριστικά στην κοινωνία της εποχής εκείνης, τα οποία δίχαζαν τους αγωνιστές και καθόριζαν τις επιλογές και τις συμπαρατάξεις τους με τη μια ή την άλλη ομάδα ή φατρία. Τα χαρακτηριστικά αυτά συχνά επηρέαζαν και τον Μακρυγιάννη, που παρά τη ηθική ακεραιότητα του χαρακτήρα του, βλέπουμε να επηρεάζεται, να συσκοτίζεται ο νους του, να κλονίζεται η ευσυνειδησία του και μοιραία να προβαίνει στη διατύπωση άδικων κατηγοριών και υβριστικών χαρακτηρισμών εις βάρος άλλων συχνά - μάλιστα αξιόλογων – αγωνιστών. Επειδή οι Κολοκοτρωναίοι υπήρξαν εχθροί του θανάσιμοι κατά την αδελφοκτόνα σύγκρουση δε βρίσκει ένα λόγο συμπάθειας ή κατανόησης για το πρόσωπό τους.[146] Κατηγορεί τον Θ. Κολοκοτρώνη για αγριότητες σε βάρος των Ρουμελιωτών στον εμφύλιο, για παράνομο πλουτισμό και για φατριαστικές ενέργειες, αποσιωπώντας πλήρως τη μεγάλη προσφορά του στις μάχες του Μοριά κατά των Τούρκων: «Εἶχε πάγει ὁ ἅγιος Πρωτοσύγκελλος κι ὁ Γληγοριάδης σ’ αὐτούς, ὅταν τούς χαλάσαμε εἰς τ’ Ἀλειτρούγι καί εἶπαν αὐτά του ἀρχηγοῦ Κολοκοτρώνη καί διόρισε τά φουσάτα του ἀναντίον μας· καί τούς εἶπε μέ θέλει ζωντανό νά μέ γδάρη σάν πρόβατο. (Ὅτ’ ἦταν χασάπης εἰς τήν Ζάκυθο καί γνώριζε τήν τέχνη αὐτήνη· κι’ ἀφοῦ ἦρθε γυμνός εἰς τήν Ἑλλάδα καί πλούτυναν κι’ ἔγιναν Κιαμιλμπέηδες αὐτός καί οἱ συντρόφοι του, καθημερινῶς δουλεύουν τήν πατρίδα μ’ ἐφύλιους πολέμους καί νέες φατρίες)».[147] Και σε άλλο σημείο της αφήγησής του πολύ άδικα θεωρεί ότι ο θάνατος του Πάνου Κολοκοτρώνη στον εμφύλιο ήταν η μόνη προσφορά των Κολοκοτρωναίων στον Αγώνα: « ...διά νυχτός ἀναχωρήσαμε ἀπό κεῖ, ἀπό τά Σαμπάσικα μέσα τῶν βουνῶν τόν δρόμον, καί πέσαμε εἰς τά Καλύβια τῆς Τριπολιτζᾶς. Ἐκεῖ ἄφησα τούς ἀνθρώπους μου· ἦταν ὁ Βάσιος ἐκεῖ. Θέλησε νά τούς πολεμήσῃ ὁ Πᾶνος ὁ Κολοκοτρώνης καί τόν σκότωσαν. Αὐτό εἶναι τό αἷμα ὁπού χύθηκε Κολοκοτρωναίικον διά τήν λευτεριά τῆς Ἑλλάδος».[148]

---

145. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ. Γ’, κεφ.Δ’), ό.π., 388.
146. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοποστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 12.
147. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”*, (βιβλ.Α’, κεφ.ΣΤ’), ό.π.,166.
148. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*,167

Ωστόσο η αντιπαράθεση του Μακρυγιάννη με τον Αμβρ. Φραντζή δεν περιορίζεται μόνο στο γεγονός ότι αυτός εκπροσωπεί τις κολοκοτρωνίζουσες ιστορικές πηγές, αλλά είναι γενικότερη, γιατί έχει να κάνει με την σύγκρουση ανάμεσα στους Ρουμελιώτες και τους Μοραΐτες στο πλαίσιο κυρίως του εμφυλίου πολέμου. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Φραντζής στο Β' τόμο της "Επιτομής" καταγγέλλει την φιλάρπαγα διάθεση των εισβαλόντων στην Πελοπόννησο ρουμελιωτικών στρατευμάτων υπό τις οδηγίες του Μακρυγιάννη, κατόπιν κυβερνητικής εντολής κατά το 1824, για να επιβάλουν την τάξη κατά την τελευταία φάση του εμφυλίου πολέμου: «Μετά τήν τῶν Ἀράβων εἰς τήν Πελοπόννησον ἀπόβασιν ἀνεχώρησαν οἱ Στερεοελλαδῖται Ἕλληνες, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν πολλά καί διάφορα ἐξ ἁρπαγῆς λάφυρα ἐκ τῶν Πελοποννησίων, πληρωθέντων εἰς ἅπαντας σώων καί τῶν δεδουλευμένων αὐτῶν μισθῶν ἐκ τῶν τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου Λιρῶν Στερλινῶν, καί ἐκ τῶν συναχθεισῶν ἀπό τάς διαφόρους ἐπαρχίας προσόδων καί λοιπῶν εἰσοδημάτων, ὥστε ἡ δαπανηθεῖσα ποσότης τῶν χρημάτων διά τήν ἐμφύλιον αὐτήν ταραχήν ἀνέβη εἰς 10,000,000 περίπου...».[149] Σε απάντηση ο αγωνιστής των εις βάρος του και εις βάρος των συναγωνιστών του κατηγοριών διατυπώνει τα ακόλουθα απευθυνόμενος προς τον Πρωτοσύγκελλο: «Μίαν παρατήρηση κάνω τοῦ Πρωτοσύγκελλου 'στοριογράφου ὀνομαζόμενου Φραντζῆ· λέγει διά τούς Ρουμελιῶτες πολλά ἀναντίον τους εἰς τόν ἀγώνα καί εἰς τόν ἐφύλιον πόλεμον. Θά βρεθοῦν ἄλλοι προκομμένοι 'στοριογράφοι ν' ἀποδείξουν αὐτά καί τόν αἴτιον τῆς φατρίας, καί τότε τό κοινό πληροφοριέται τήν ἀλήθεια. Ὡς πατριώτης Ρουμελιώτης κι' αὐτόφτης ξηγήθηκα τά αἴτια, ὅταν διατάχτηκα ἀναντίον τοῦ ἐφύλιου πολέμου, καί δέν τἀπαναλαβαίνω».[150]

Ο Μακρυγιάννης με τη σειρά του κατηγορεί τον ιστοριογράφο Φραντζή γιατί στην ιστορία του αποσιωπά τη συνεισφορά των Ρουμελιωτών στους αγώνες κατά των Τούρκων στην Πελοπόννησο και στη Στερεά Ελλάδα. Χρησιμοποιώντας βαρείς χαρακτηρισμούς κατά του Πρωτοσύγκελλου γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ κύριος Πρωτοσύγκελλος εἰς τό ἱστορικόν του ἐκτάνθηκαν τά φῶτα του καί ἡ ἀρετή του κι' ἔγραψε ἀντραγαθήματα ἀπό τήν Βλαχίαν καί κάτου. Τόν ρώτησαν· "Διατί δέν ἔγραψες καί τῶν Ρουμελιώτων;" Ἀποκρίθη· «τούς εἴχαμεν μιστωτούς». Ποῦ εἶχες αὐτά τά πλούτη, παραλυμένε, ἄσωτε, λοιμική τῆς γερωσύνης; Πότε πολέμησες μόνος σου; Πές μου ἕναν πόλεμον καί νά μήν ἦταν Ρουμελιώτης, μαγιά· καί νά βάστησες μίαν θέση σ' ἕνα μέρος καί νά μήν ἦταν Ρουμελιώτης πονηρέ, κι' ἐσύ νά κέρδεσες νίκη;... Ἡ ἱστορία τούς λέγει καί Πελοποννήσιους καί Ρουμελιῶτες. Διατί ἡ κακία σου σέ κάνει

149. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Β', ό.π., 320.
150. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 389 - 390.

καί διαιρεῖς τό ἔθνος καί δέ ξηγέσαι τήν ἀλήθεια;...».[151]

Ο Φραντζής από τα Προλεγόμενα της "Επιτομής", απευθυνόμενος προς τους αναγνώστες, παραθέτει τους λόγους για τους οποίους η συγγραφή του περιορίσθηκε στα τεκταινόμενα στην Πελοπόννησο και δεν επεκτάθηκε στη δράση και τη συμβολή των Στερεοελλαδιτών και των Νησιωτών στον Αγώνα: «Ἀποτυχόντες ὅθεν τῶν ἐλπίδων τοῦ νά συλλέξωμεν ὑπομνήματα τῶν κατά τήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τάς Νήσους διατρεξάντων, (καίτοι ἐγράψαμεν ἐπαναλαβόντες δίς καί τρίς καί ἐδεήθημεν πολλῶν τοιούτων ἀξίων σεβασμοῦ ὑποκειμένων κατά τε τήν Στερεάν Ἑλλάδα καί κατά τάς Νήσους,Ὕδρας, Σπετζῶν, καί Ψαρρῶν, τά ὁποῖα ὄχι μόνον δέν μᾶς ἀπέστειλον ὅσα μᾶς ὑποσχέθησαν, καί οὐδ' ἐφρόντισαν κἄν, ἀλλά μᾶλλον καί τινα ἐξ αὐτῶν ἐτόλμησαν νά μᾶς προεπιπλήξωσιν ὡς μερολήπτας...)».[152]

Στη συνέχεια ο Φραντζής, υπαινισσόμενος αλλά, χωρίς να κατονομάζει τον Μακρυγιάννη, αναφέρεται στην αντίδραση του αγωνιστή όταν έλαβε τις επιστολές του με το αίτημα για παραχώρηση υλικού, η οποία συνίστατο όχι μόνο στην άρνησή του για την προσφορά ιστοριογραφικού υλικού αλλά και σε χαρακτηρισμό του ιστοριογράφου ως «μερολήπτη»: «Μετά τήν ἔκδοσιν τῶν Ἀγγελιῶν μας, καί πρό ὀλίγου διαστήματος πρό τῆς ἐκδόσεως αὐτῶν ἐλάβομεν ἐπιστολήν ἀπό ἐπίσημον τινα ἄνδρα, ὅστις εἰδοποιῶν ἡμᾶς τά περί τῆς παραλαβῆς τῶν Ἀγγελιῶν, μᾶς σημειοῖ καί τά ἐφεξῆς. "Δέν εἶναι δίκαιον μήτε ἴδιον ποτέ ἱστοριογράφου τινός νά φαίνεται "μερολήπτης", ἀλλά προχωροῦντες εἰς τήν περαιτέρω ἀνάγνωσιν τῆς ἐπιστολῆς, εἴδομεν τό αἴτιον διά τό ὁποῖον μᾶς ὠνόμαζε μερολήπτας, λέγων "διατί νά προκηρύξωμεν τά ὀνόματα μόνον τῶν Πελοποννησίων, ὄχι δέ καί τῶν Στερεοελλαδιτῶν;" ἐθαυμάσαμεν ἐπί τοῖς γραφομένοις παρά τοῦ σεβασμίου, περί οὗ ὁ λόγος, ἀνδρός τούτου, ὡς ὄντος ἑνός ἐξ ἐκείνων τῶν ὁποίων ἐπεκαλέσθημεν τήν συνδρομήν τῶν γνώσεων, καί τῶν φώτων, δι' ὅσον μέρος αὐτός ἐγνώριζε συμβάντων εἰς τήν Στερεάν Ἑλλάδα ἐν ταῖς κατά τήν Ἑλληνικήν ἀποστασίαν μάχαις... ὅστις ἀφ' οὗ πρῶτον μᾶς ὑπεσχέθη τήν ἀποστολήν τῶν τοιούτων ὑπομνημάτων, ἀκολούθως ἠρνήθη ἐπί διαφόροις προφάσεσιν αὐτήν...».[153]

Ακόμη και οι απόψεις διαφόρων μελετητών και κριτικών σχετικά με την ''Επιτομή'' του Φραντζή διίστανται. Ο Σ. Κουγέας παρατηρεί ότι το έργο τού Πρωτοσύγκελλου Τριφυλίας Αμβρ. Φραντζή παρουσιάζει μονομέρεια, γιατί περιορίζεται στην έκθεση αποκλειστικά των πελοποννησιακών πραγμάτων, δικαιολογούμενος ότι οι αγω-

---

151. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 398.
152. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Α΄, (Προλεγόμενα), ό.π., στ'.
153. Φραντζής Αμβρ., Α', (Προλεγόμενα), *ό.π.*, στ'-ζ' (σημ. 1).

νιστές που υποσχέθησαν να του παρέχουν γραπτά σημειώματα για τα επαναστατικά γεγονότα των επαρχιών τους δεν τήρησαν την υπόσχεσή τους. [154] Το ίδιο βασικό μειονέκτημα του έργου επισημαίνει και ο Τ. Γριτσόπουλος υπογραμμίζοντας ότι, όπου επεκτάθηκε ο Φραντζής σε γεγονότα διαδραματισθέντα εκτός Πελοποννήσου, απλώς μας παρέχει την ηχώ των γεγονότων σε μία καχεκτική αφήγηση. Όσα αφορούσαν την επαρχία Τριφυλίας τα παρουσιάζει διεξοδικά και με παραστατικότητα. Υπήρξε μετριοπαθής, συντηρητικός, δίκαιος, αξιόπιστος αφηγητής και παρά το γεγονός ότι συμπαθεί και θαυμάζει τον Κολοκοτρώνη, δεν είναι φανατικός και δεν κακολογεί άλλους αγωνιστές ή πολιτικούς άνδρες.[155] Ο Ι. Βλαχογιάννης, αν και αναγνωρίζει ότι η ιστορία του Φραντζή είναι πολύτιμη για όσα γράφει για τα πριν την Επανάσταση χρόνια, ωστόσο διάκειται δυσμενώς απέναντί της, ίσως επηρεασμένος και από την αντιπαράθεση μεταξύ Φραντζή και Μακρυγιάννη. Χαρακτηρίζει τον ιστοριογράφο φανατικό Κολοκοτρωνιστή, στενό τοπικιστή, εχθρό των προυχόντων Μοραϊτών και μεροληπτικό σε ορισμένα σημεία της αφήγησής του. Θεωρεί ότι η ανάγνωση του έργου του προκάλεσε μίση μέσα και έξω από τον Μοριά. [156]

Εκτός από τις επικρίσεις για το σύγγραμμα του Πρωτοσύγκελλου ο Μακρυγιάννης διατυπώνει και άλλες εις βάρος του κατηγορίες για διχαστικές και φατριαστικές ενέργειες στο Μοριά και για ανάμειξη κατά καιρούς στα πολιτικά πράγματα της χώρας. Τον κατηγορεί για την επιρροή που ασκούσε, αυτός και μερικοί άλλοι αφοσιωμένοι του, στο πρόσωπο του πρώτου Κυβερνήτη της χώρας, του Ιωάννη Καποδίστρια, στο ζήτημα της αντιπαράθεσής του με την οικογένεια των Μαυρομιχαλαίων. Η ατυχής απόφαση του Κυβερνήτη για τη φυλάκιση του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, ηγήτορα της μεγάλης προυχοντικής οικογένειας της Μάνης, εξόργισε τα άλλα μέλη της οικογένειάς του, πυροδότησε τα μίση και την αγανάκτηση και οδήγησε στη δολοφονία του. Έτσι ο Κυβερνήτης έχασε πρόωρα και άδικα τη ζωή του και η πατρίδα αφανίστηκε γιατί στερήθηκε τις πολύτιμες υπηρεσίες του: «Καί ποιοί τήν ἀφάνισαν τήν πατρίδα – εἶναι ἡ ψυχή τους καί ἡ ἀρετή τους σάν τή δική σου – κι᾽ αὐτούς τούς ξέρουν καί τῆς φατρίας σου τ᾽ ἀντραγαθήματα καί τά δικά σου, κύριε Φραντζή, τά ξέρουν.Ὅσο τό ἔθνος εἶχε εἰς τίς ἀγκάλες του τόν Κυβερνήτη, οἱ τίμιοι ἄνθρωποι τόν ἔλεγαν Ἁγιάννη Χρυσόστομον· ὅταν τόν περίλαβες ἐσύ μέ τήν φατρία σου, κι᾽ ἐκεῖνον τόν ἔχασες καί τήν πατρίδα γενικῶς· ὅτι τόν συβούλευες ὅ,τι ἤθελες ἐσύ καί ἡ φατρία σου.

---

154. Κουγέας Σωκρ., "Ηρωικά κείμενα του Αγώνος", *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 426.
155. Γριτσόπουλος Τάσ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 185-187 .
156. Βλαχογιάννης Γιάν., *[Άπαντα]*, *Κλέφτες του Μοριά: μελέτη ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, (Προλόγισμα), Δ΄. Αθήνα 1935, 9.

Ὅλο ἀδικημένοι εἶστε κι' ὅλο ἐφύλιους πολέμους κάνετε. Οἱ Μαυρομιχάληδες σκοτώθηκαν ὅλοι εἰς τούς πολέμους, κι' ὅσοι μεῖναν ζωντανοί σερνικοί ὅλους τούς φυλακώσετε, καί φυλακωμένοι νηστικοί ζοῦσαν μέ ἔλεος τοῦ ἑνοῦ καί τοῦ ἄλλου. Φαίνονται καί οἱ ἀγῶνες καί οἱ θυσίες αὐτηνῶν. Κι' ἀπατήσετε τόν Κυβερνήτη καί τόν χάσετε· κι' ἀφανίσετε καί τήν πατρίδα. Καί τώρα ἐγκωμιάζεστε ὅλοι ἕνας τόν ἄλλον».[157]

Εκτός από τον Αμβρ. Φραντζή ο Μακρυγιάννης με ένα σημαντικό επιχείρημα επικρίνει και άλλους συγχρόνους του ιστοριογράφους, όπως τον Αλέξ. Σούτσο και το Διον. Σουρμελή, για τους οποίους πιστεύει ότι γράφουν ιστορία προσαρμοσμένη στις επιθυμίες ορισμένων πολιτικών ανδρών και με στόχο να τους κολακεύσουν και να τους εγκωμιάσουν. Με αφορμή τα έργα αυτών των ιστορικών καταδικάζει την στρατευμένη και μεροληπτική ιστορική συγγραφή: «Αὐτῆνοι ὁπού καταφάνισαν τήν πατρίδα βάνουν τούς δούλους τους καί κόλακές τους, ἐκείνους ὁποὔχουν ἴσια τήν ἀρετή κι' ἀγῶνες, καί τούς ἐγκωμιάζουν εἰς τίς φημερίδες κάθε ὀλίγον καί φκιάνουν καί 'στορίες. Φκιάνει μίαν ἱστορία ὁ Ἀλέξαντρος ὁ Σοῦτζος εἰς τό Γαλλικόν καί λέγει σωτῆρες τῆς Ἑλλάδος τούς φίλους του. Βάνει κι' ὁ Κωλέτης τόν Σουρμελή, στενόν φίλον τοῦ Γκούρα καί τῆς φατρίας τους, καί φκιάνει 'στορίαν καί κατηγοράγει ἀσυστόλως τόν Δυσσέα, τόν ὀχτρό τοῦ Κωλέτη, κι' ἐγκωμιάζει πολύ τόν Γκούρα καί τούς φίλους του. Μέ τέτοια ἀρετή γίνεται 'στορία; Νά μήν τοῦ εἰπῆς καί τά καλά του καί τά κακά τοῦ κάθε ἑνοῦ, ἀλλά παθητικῶς;»[158] Με το ανωτέρω επιχείρημα ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει την τάση των πολιτικών ανδρών της εποχής του, που με τις ενέργειες και τις αποφάσεις τους ζημίωσαν και αφάνισαν πολλές φορές την πατρίδα, να προσλαμβάνουν κόλακες ιστοριογράφους, το ίδιο διεφθαρμένους με αυτούς, για να τους πλέκουν το εγκώμιο και να τους εκθειάζουν στα άρθρα των εφημερίδων και στα ιστορικά τους συγγράμματα.

Στρέφεται ο Μακρυγιάννης εναντίον του Αλ. Σούτσου που στα 1829 εξέδωσε στο Παρίσι την "Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως" σε γλώσσα γαλλική.[159] Ο Μακρυγιάννης ισχυρίζεται πως η ιστορία αυτή είναι μεροληπτική, γιατί ο Φαναριώτης συγγραφέας της επαινεί ως σωτήρες της Ελλάδας τούς φιλικά προσκείμενους στο πρόσωπό του. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο Σούτσος είχε δεχθεί τις κατηγορίες του Μακρυγιάννη, όταν αργότερα στα 1843 θα μιλήσει γι' αυτόν, θα τον χαρακτηρίσει ως «πολύ-

---

157. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π. 398.
158. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.* 388.
159. Soutsos AIex., *Histoire de la Révolution grecque*. Paris 1829.

τιμο Μακρυγιάννη, αξιόλογο που όμως δεν έμαθε ποτέ να διαβάζει». [160] Ο Τ. Κανδηλώρος σε σχετική κριτική για το προαναφερόμενο έργο του Σούτσου υπογραμμίζει ότι είναι αναξιόπιστο, γεμάτο ανακρίβειες, παραποιήσεις της αλήθειας και ανήκουστες κλοπές από άλλους συγγραφείς. Ιδιαίτερη αναφορά κάνει στην αντιγραφή αυτούσιων εδαφίων από σχετικό έργο του Νικ. Υψηλάντη: «Καί χειρογράφων μέν αὐθεντικῶν ἑταιριστῶν (ἤτοι μελῶν τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας) δέν φαίνεται νά ἔκαμε χρῆσιν ὁ Σοῦτσος, τοῦτο μόνον εἶναι αὐταπόδεικτον ὅτι ἐσύλησε κυριολεκτικῶς τά ἀπομνημονεύματα τοῦ θανόντος Ν. Ὑψηλάντη, χωρίς νά τό ἀναφέρῃ πουθενά... Ὡσαύτως δέ ἀνεξετάστως παραλαμβάνει πλῆθος ἀνακολουθιῶν καί ἀνακριβειῶν τοῦ Ὑψηλάντου».[161] Και ο Απ. Βακαλόπουλος διατυπώνει την άποψη ότι η "Histoire de la Revolution grecque" του Αλ. Σούτσου παρουσιάζει προχειρότητα και πλήθος από ανακρίβειες, παρά το γεγονός ότι ο συγγραφέας είχε πάρει συνεντεύξεις από τους αδελφούς τού Αλ. Υψηλάντη και έκανε επίσης χρήση των υψηλαντικών αρχείων.[162] Διαπιστώνουμε ότι οι θέσεις του Μακρυγιάννη για το έργο του Αλ. Σούτσου δε διαφέρουν πολύ από τις νεότερες σχετικές κριτικές και μελέτες. Η προσεκτική ανάγνωση του έργου ενισχύει τη διαπίστωση του Μακρυγιάννη ότι ο Αλ. Σούτσος επαινεί τους φίλους του και το κόμμα το οποίο υποστηρίζει, δηλαδή τον Αλ. Μαυροκορδάτο και το αγγλικό κόμμα.

Στο ίδιο επιχείρημα ο Μακρυγιάννης στρέφεται και εναντίον του Διον. Σουρμελή για τα όσα γράφει στην "Ιστορία των Αθηνών" σχετικά με την πολιορκία της Ακρόπολης (1826), για τα όσα δημοσιεύει κατά καιρούς στις αθηναϊκές εφημερίδες, αλλά και για τις ευθύνες που του επιρρίπτει σχετικά με την ήττα στον Ανάλατο Αττικής (1827). Ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι ο Σουρμελής ενεργεί ως όργανο του γαλλόφιλου πολιτικού Κωλέτη και γι' αυτό κατηγορεί ασύστολα τον Οδ. Ανδρούτσο που υπήρξε εχθρός του Κωλέτη. Επιπλέον ο Σουρμελής συνδέεται με στενή φιλία με τον Γκούρα και τη φατρία του και επομένως και οι δύο λόγοι συνηγορούν στο να εκθειάζει τον Γκούρα και να κατακρίνει τον Ανδρούτσο, αντίπαλο και ανταγωνιστή του Γκούρα.

Μετά από προσεκτική ανάγνωση της "Ιστορίας των Αθηνών" διαπιστώνουμε ότι πράγματι σε γενικές γραμμές ο Σουρμελής διάκειται ευνοϊκά απέναντι στο πρόσωπο του Γκούρα, ωστόσο υπάρχουν και εδάφια όπου καταδικάζει τη συμπεριφορά του ως φρούραρχου της Ακρόπολης και Διοικητή της πόλης των Αθηνών και χρησιμοποιεί βαρείς και υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπό του. Σε ένα χωρίο τού έργου σκια-

---

160. Vidal - Naquet Pier., *Makriyannis et la Grece Antique.* Daedalus, Paris - Athenes 1995, 13 (ανάτυπο).
161. Κανδηλώρος Τάκ., *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Φραντζεσκάκη και Σία, Αθήνα 1926, 16-17, 20.
162. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829),* Ε'. Θεσ/νίκη 1980, 5-6.

γραφεί εύστοχα τη στάση τού Γκούρα απέναντι στους συντρόφους και συναγωνιστές του, κατηγορώντάς τον για ιδιοτελή κίνητρα: «Ὁ Γκούρας προχωροῦντος τοῦ χρόνου καθίσταται Διοικητής τῆς Ἐπαρχίας, ἤ διά νά εἰπῶ ἀληθέστερον Δυνάστης, μετερχόμενος τήν δυναστείαν καθ' ὅλην τήν Ἐπαρχίαν. Καί διά νά κρατῇ δυνατήν τήν ἐξουσίαν του, ἐσυγχώρει τά κακουργήματα καί πταίσματα τῶν στρατιωτῶν του, τούς ὁποίους ἐκάλει συντρόφους (καθ' Ὅμηρον δέ εἴποι τις ἄν ἑταίρους). Καί τῇ ἀληθείᾳ δέ ἦτον ἄλλο μεταξύ τούτου καί τῶν στρατιωτῶν του, εἰ μή συντροφιά τις λῃστῶν ἀποβλεπόντων πρός τό ἴδιον τέλος».[163] Και σε άλλα σημεία της αφήγησης χρησιμοποιεί τον χαρακτηρισμό «ο Δυνάστης Γκούρας», ο έχων «τυραννικάς θελήσεις».[164] Πολλοί ακόμη συγγραφείς της εποχής παρουσίαζαν τον Γκούρα ως τραχύ και απαίδευτο οπλαρχηγό που επέδειξε τυραννικές διαθέσεις, καταδυνάστευσε ως Διοικητής τους Αθηναίους και εκδήλωσε ληστρικές τάσεις απέναντί τους. Ωστόσο ο Σουρμελής σπάνια τον κατηγορεί και πιο συχνά βρίσκει λόγια εύνοιας και συμπάθειας για τον ήρωα, όπως διαπιστώνει και ο Μακρυγιάννης. Σε σχετικό χωρίο παρουσιάζει ως εξής τη μεταβολή και βελτίωση του χαρακτήρα του: «Ἀφ' ἧς ἡμέρας ἄρχισεν ἡ Ἐπανάστασις, ἔλαβε πολλάς ἀλλοιώσεις καί μεταβολάς, τάς πλείστας ἐπί τά κρείττω· ἄνθρωπος, ὅστις ἀπ' ἀρχῆς μέν ἀνετράφη μέ παχυτάτην ἀπαιδευσίαν ἐχρημάτισε δέ δοῦλος, εἶτα λῃστής, ἔπειτα κακοῦργος· εἰς δέ τήν Ἐπανάστασιν, κατ' ἀρχάς μέν ἀκόλουθος τοῦ Πανουργιᾶ, εἶτα δέ Ὁπλαρχηγός, ἔπειτα Φρούραρχος τῶν Ἀθηνῶν, καί ἐκτελεστής τῶν διαταγῶν τοῦ Ὀδυσσέως· ἀκολούθως ἐξευγενίζεται, καθίσταται συνέφορος τῆς Φιλομούσου Ἑταιρείας, τῶν Σχολείων, καί ἐπιμελητής τῶν προόδων τῆς παιδείας· κατασταίνεται Ἀρχηγός τῶν Ἑλληνικῶν Στρατευμάτων· ἐξαιτεῖται παρά τῆς Διοικήσεως τήν εἰς Ἀθήνας ἔλευσιν τοῦ Τακτικοῦ πολεμικοῦ Σώματος, καί συνεργεῖ εἰς τήν πρόοδόν του. Ἐν ἐνί λόγῳ, ὅστις, γνωρίζων τόν Γκούραν πρό τῆς Ἐπαναστάσεως, ἤθελε τόν ἰδῇ εἰς τόν ἔσχατον χρόνον τῆς ζωῆς του, ἤθελε μείνῃ ἐκστατικός. Ἰδού τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος! Ὢ πόσον συντείνει ἡ καλή συμβίωσις, καί ἡ καλή συναναστροφή εἰς τάς προόδους τοῦ ἀνθρωπισμοῦ!».[165] Και σε έτερον σημείον της αφήγησης παρομοιάζοντας τον Γκούρα με τον πιστό συναγωνιστή του Ι. Μεμούρη, τον χαρακτηρίζει μετά θάνατον ως εξής: «...ἐδείχθη ἀνδρεῖος, ἀγαθός, νουνεχής, βραχυλόγος, πιστός τῶν κατά καιρόν Κυβερνήσεων, καί φύλαξ τῶν παραγγελιῶν καί διατάξεων τοῦ διαθέτου...ἤτοι φρόνιμος καί προβλεπτικός ἀνήρ».[166] Ενώ ο Σουρμελής θεωρούσε ως αμερόληπτες τις κρίσεις του για τον Γκούρα, ταυτόχρονα δεν έβρισκε ούτε ένα λόγο συμπάθειας και

---

163. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, ό,π., 63.
164. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 64.
165. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 172.
166. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 172.

εύνοιας για τον Οδυσ. Ανδρούτσο: «Ὅσα μέχρι τοῦδε ἔγραψα περί τοῦ Γκούρα εἶνε ἔργον ἀμεροληψίας· ἐξ ἴσου ἐξέθεσα τάς ἀρετάς του, καθώς καί τάς κακίας του· ἐπεθύμουν νά εἶχα ἀφορμάς νά ἔγραφα καί περί τοῦ Ὀδυσσέως καλά, ἀλλά τό πλῆθος τῶν κακουργημάτων του ἀνέστειλε τήν ἐπιθυμίαν μου· διότι αἱ πράξεις του δέν ἦσαν ἐν τῷ κρυπτῷ καί κανένας δέν τάς ἀρνεῖται, οὐδ' αὐτός ὁ Κάρπος, χρηματίσας Πρωτοπαλήκαρόν του, μέ τήν διαφοράν μόνον ὅτι ἀπέδωκεν αὐτός εἰς τούς παθόντας τήν ἐνοχήν, καί μέ τοῦτο διέστρεψε τήν πᾶσαν ἀλήθειαν».[167] Και σε άλλα χωρία του συγγράμματος χρησιμοποιεί υβριστικούς χαρακτηρισμούς για το πρόσωπο του Ανδρούτσου όπως: «ο δόλιος Οδυσσεύς», «η δολιότητα και οι μηχανουργίες του Οδυσσέως», «ο πλάνος Οδυσσεύς».[168] Σχετικά με την αντιπαράθεση μεταξύ Γκούρα και Ανδρούτσου, επιρρίπτει την ευθύνη στον Οδυσσέα λόγω των ζηλόφθονων αισθημάτων του: «Ὁ Ὀδυσσεύς βλέπων τόν Γκούρα νά μεγαλύνεται καί νά σχετίζεται μέ τούς Ἀθηναίους, ἀρχίζει νά ὑποπτεύεται καί νά τόν φθονῇ· διαλογίζεται μέσον τίνι τρόπῳ νά τόν κάμῃ μισητόν παρά τοῖς Ἀθηναίοις, χωρίς νά γνωρισθῇ ὅμως ὅτι αὐτός στήνει τήν παγίδα».[169] Αποσιωπά όμως ο Σουρμελής τα πραγματικά γεγονότα. Δεν αναφέρει ότι ο Ι. Γκούρας, φιλοδοξώντας ηγετική θέση στην Ανατ. Στερεά Ελλάδα, αποχωρίζεται βαθμιαία από τον Οδυσ. Ανδρούτσο και προσεταιρίζεται την Κυβέρνηση Γ. Κουντουριώτη, η οποία τον χρησιμοποιεί ως όργανό της για την εξασθένηση και εξόντωση του Οδυσσέα.

Ο Μακρυγιάννης, πέραν από την ευνοϊκή στάση τού Σουρμελή απέναντι στον Γκούρα και τη δεσμενή αντιμετώπιση του Ανδρούτσου, κατηγορεί τον ιστοριογράφο και για τις εκθέσεις των μαχών και για τα πολεμικά ανακοινωθέντα που ο ίδιος δημοσίευε στον Αθηναϊκό Τύπο διαστρεβλώνοντας συχνά τα γεγονότα. Το φαινόμενο της διαστροφής της αλήθειας στον Τύπο λόγω της φιλοδοξίας των στρατιωτικών, που συχνά ήταν οι ίδιοι συντάκτες των πολεμικών ανταποκρίσεων, δημιούργησε πικρίες και δυσαρέσκειες μεταξύ των στρατιωτικών που έβλεπαν να αδικούνται και να παραγκωνίζονται οι ίδιοι, ενώ την ίδια ώρα βραβεύονταν οι ανάξιοι. Επειδή μάλιστα οι εφημερίδες έφταναν και στην Ευρώπη, γίνονταν στο εξωτερικό γνωστά τα πρόσωπα που ούτε καν είχαν λάβει μέρος σε μάχες. [170]

---

167. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 172.
168. Σουρμελής Διον., ό.π., 74, 75, 77.
169. Σουρμελής Διον., *ό.π.*, 65.
170. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε', ό.π.,17.

Ο Μακρυγιάννης κατηγορεί άμεσα τον Σουρμελή για διαστρεβλώσεις της ιστορικής αλήθειας και μεροληψία στα δελτία ειδήσεων που συνέτασσε και δημοσίευε στις εφημερίδες για τις επιχειρήσεις στην Ακρόπολη (1826).[171] Επιπλέον αντιδρά έντονα και διαμαρτύρεται γιατί, ενώ επαινείται ο ίδιος και άλλοι αγωνιστές για τη συμβολή τους στην εκστρατεία για την υπεράσπιση της Ακρόπολης των Αθηνών, δε γίνεται εύφημη μνεία των ατάκτων στην έκθεση της μάχης στις 30 Ιανουαρίου 1827, που δημοσιεύτηκε στη "Γενική Εφημερίδα" στις 2 Φεβρουαρίου 1827. [172]

Αλλά και η απόδοση ευθυνών στους ατάκτους, από τον Σουρμελή, για την αποτυχία των Ελλήνων κατά την αναμέτρηση με τους Τούρκους στην πεδιάδα του Αναλάτου (1827), μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη στο Φάληρο τον Απρίλιο του 1827, προκάλεσε την αντίδραση του Μακρυγιάννη και άλλων συναγωνιστών του. Ο Σουρμελής απέδωσε την αποτυχία σε λάθη τακτικής του στρατού: « Πρῶτον σφάλμα τῶν ἀνάρχων τούτων Ὁπλαρχηγῶν ἦτον, ὅτι ἀπέβησαν εἰς τήν γῆν περί τόν ὄρθρον, ἐνῷ δέν εἶχον καιρόν νά ὀχυρωθῶσι, διά νά ἀπαντήσωσι τήν ἐπέλευσιν τοῦ ἐχθροῦ, ἥτις ἐγένετο ἅμα τῆς ἡμέρας. Τέλος ἐκινήθησαν τά Σώματα καί ἦλθον ...διαμοιρασμένα εἰς προσεχῆ μικρά καί πρόχειρα χαρακώματα δεκαοκτώ τόν ἀριθμόν, ἐνῷ ἔπρεπε νά εἶνε πέντε ἤ ἕξ, διά νά εἶνε δυνατά... καί εἶπαν ὅμως τινές, ὅσοι ἐγνώρισαν τήν κακήν θέσιν τῶν ἡμετέρων· "ὁ θεός νά βοηθήσῃ, ὅτι οἱ ἐδικοί μας κινδυνεύουσι"... Τά δέ περί τόν Πειραιᾶ καί Μουνυχίαν Σώματα, ἀντί νά κινηθῶσι καί αὐτά διά τοῦ ἐλαιῶνος κατά τήν συμφωνίαν των ἔμειναν ἀκίνητα καί θεαταί τῶν ἄλλων... Ὁ ἐχθρός παρατηρήσας αὐτούς ἐκτεθειμένους εἰς πεδιάδα καί ἀνοχύρωτους, ἐσύναξε τάς δυνάμεις του ἱππικόν, πεζικόν καί πυροβολικόν...Μετά τήν συμπλοκήν οἱ ἡμέτεροι καί ὀλίγοι τόν ἀριθμόν, καί μή δυνάμενοι οὔτε νά φύγωσιν, ἀπέθανον πάντες μέ τό σπαθί εἰς τό χέρι...».[173]

Και σε δημοσίευμα της "Γενικής Εφημερίδος της Ελλάδος" στις 4 Μαΐου 1827 εντοπίζονται περίπου οι ίδιες αιτίες αποτυχίας της μάχης στον Ανάλατο Αττικής: «Τά σώματα ὠχυρώθησαν ἐκ τοῦ προχείρου, ὅπως ἐδυνήθησαν, εἰς διαφόρους θέσεις ὡς εἰς κλίμακα κειμένας, μέχρι τῆς μικρᾶς ἐκκλησίας, ὅπου ἔγινεν ἡ ἀπόβασις. Ὁ ἐχθρός

171. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*,17.

172. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α'. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 54-55 εκ της *"Γεν. Εφημερίδος"*, αρ. φ. 25, 2 -2- 1827.

173. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, ό.π., 216-217.

δέν ἐπρόσμενε βέβαια τό τολμηρόν τοῦτο κίνημα τῶν Ἑλλήνων, τό ὁποῖον ἤθελε λάβει τήν ἐπιθυμητήν ἔκβασιν, ἐάν τά προχωρήσαντα σώματα εἶχον περισσότερον καιρόν, διά νά ὀχυρωθῶσιν εἰς τάς θέσεις των· ἀλλ' ἐπειδή ἡ ἀπόβασις ἐτελείωσε μετά τήν ἀνατολήν τοῦ ἡλίου, ὁ ἐχθρός, ἰδών τό κίνημα, ἔλαβε καιρόν νά συνάξῃ ἀμέσως ὅλας του τάς δυνάμεις, καί νά ἐπιπέσῃ κατά τῶν Ἑλλήνων... Τά περί τόν Πειραιᾶ, καί Φαληρέα μείναντα σώματα δέν ἐδυνήθησαν νά βάλωσιν εἰς ἔργον τό διά τοῦ ἐλαιῶνος κίνημα, τό ὁποῖον ἤθελε συντελέσει μεγάλως, σύρον καί τήν προσοχήν, καί μέγα μέρος τῆς δυνάμεως τοῦ ἐχθροῦ πρός ἐκεῖνο τό μέρος. Κυρίως αἴτιον τῆς ἀκινησίας των πρέπει νά νομίσωμεν τήν ἐκ τοῦ θανάτου τοῦ γενικοῦ ἀρχηγοῦ (Καραϊσκάκη) κατέχουσαν τό μέγα μέρος τοῦ στρατεύματος μεγάλην ἀθυμίαν...»[174]

Ο Μακρυγιάννης αμφισβητεί τις εκτιμήσεις του Σουρμελή για τον Ανάλατο, αποδύεται τις ευθύνες για την αποτυχία της μάχης και θεωρεί ότι ο ιστοριογράφος καταφεύγει σε υπερβολές, ψευδολογίες και είναι εξαιρετικά μεροληπτικός και αναξιόπιστος. Με ένα επιπλέον επιχείρημα που στρέφεται κατά του Σουρμελή, του αποδίδει τις κατηγορίες της ψευτιάς, της απάτης, της κολακείας και της κλοπής: « Ἐμεῖς τούς τίμιους φίλους μας καί καλούς πατριῶτες τούς σκοτώνομε, τούς παντίδους τούς σεβόμαστε, κι' ἀφήνομε τό Στραβοσουρμελή νά κλέβη τήν ντογάνα, νά μᾶς δίνη κι' ἐμᾶς καί νά τρώγη καί αὐτός, καί νά γράφη ψευτιές κι' ἐπαίνους. Καί μέ τούς κόλακας καί κλέφτες κι' ἀπατεῶνες βέβαια ἡ πατρίς κινδύνεψε καί θά κινδυνέψη».[175] Με το επιπρόσθετο αυτό επιχείρημα ο Μακρυγιάννης επισημαίνει ότι συνήθως οι τίμιοι άνθρωποι και καλοί πατριώτες αδικούνται και παραγκωνίζονται από την κοινωνία, ενώ δυστυχώς οι αχρείοι και οι τιποτένιοι χαίρουν σεβασμού και εκτίμησης. Κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον Σουρμελή, τον οποίον μάλιστα αποκαλεί: «Στραβοσουρμελή» ειρωνικά, θέλοντας με αυτό το ψευδώνυμο ενδεχομένως να χαρακτηρίσει την τάση του να «στραβώνει» τα γεγονότα, δηλαδή να διαστρεβλώνει την αλήθεια.[176] Θεωρεί ότι η κοινωνία ανέχεται τις απάτες του και τις κλοπές του, καθώς αυτός συνηθίζει «νά κλέ-

---

174. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον*, Α', ό.π.,110-112 εκ της *«Γεν. Εφημερίδος»*, αρ. φ. 44, 4 -5-1827.
175. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα»"*, (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ό.π.,127.
176. Ο Κ. Κώνστας θεωρεί ότι ο ιστοριογράφος παρωνομάστη «Στραβοσουρμελής» ως «παραβλώψ» (αλλοίθωρος), δηλαδή ως παραβλέπων (ως άτομο που έκανε τα στραβά μάτια) κατά το διάστημα που είχε την επιστασία του τελωνείου του Πειραιά, βλ. σχετικά: Κώνστας Κ., "Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη", *Νέα Εστία*, ΠΗ', 1043, 1970, 239.

βη τήν ντογάνα»,[177] δηλαδή να βοηθά κάποιους πολίτες να απαλλαγούν από τους δασμούς και τους φόρους που τους αναλογούν, κατόπιν χρηματισμού του, και έτσι να εξασφαλίζει τον εύκολο πλουτισμό του, αλλά και να προκαλεί ταυτόχρονα οικονομική ζημία στο κράτος. Επειδή επιπλέον συνηθίζει να επαινεί και να κολακεύει τους πολιτικούς άνδρες που κυβερνούν, αυτοί με τη σειρά τους του παρέχουν κάλυψη. Ωστόσο τέτοιου είδους κόλακες, κλέφτες και απατεώνες καθίστανται επικίνδυνοι για την πατρίδα και τώρα και στο μέλλον.

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί τον Σουρμελή όργανο του Κωλέτη και εγκωμιαστή των ανθρώπων της φατρίας του και επομένως υποστηρικτή του γαλλικού κόμματος. Καταφέρεται εναντίον του, γιατί πιστεύει ότι αποσιωπά ή υποτιμά τον ρόλο του στις μάχες και στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα γενικότερα.[178] Σε άλλο σημείο της αφήγησης τον χαρακτηρίζει με μια δόση ειρωνείας και σαρκασμού: «ἕνας Σουρμελής λογιώτατος», «μπερμπάντης κακῆς διαγωγῆς».[179] Τον κατηγορεί για τη μεροληψία του στην καταγραφή των συμβάντων, για τον υπερβολικό έπαινο και τις κολακείες του προς τους πολιτικούς του πάτρωνες και τις φατρίες που υποστήριζε με το εξής επιχείρημα: « Εἰς τοῦ κάστρου τίς πολιορκίες, ἄν οἱ φίλοι του ἔκαμαν ἕνα, τό κάνει πενήντα· ὅ,τι κάναν ἐκεῖνοι ὁπού δέν εἶναι τῆς φατρίας του καί δέν μπορεῖ νά τό χωνέψη, "τὄκαμαν οἱ ἡμέτεροι" λέγει. Οἱ φίλοι τοῦ 'στοριογράφου ἔχουν ὄνομα, ἐκεῖνοι ὁπού δέν εἶναι τῆς φατρίας του δέν ἔχουν ὄνομα. Εἰς τούς "ἡμέτερους" βάνει τούς συντρόφους του καί τούς δίνει μερίδιον, ἤ τό δίνει ὅλο ἐκεινῶν ὁπὄχουν τό ὄνομα – γένονται καί "ἡμέτεροι».[180]

---

177. Φλώρος Αθ., *Νεοελληνικό Ετυμολογικό και Ερμηνευτικό Λεξικό*. Λιβάνης κ' Σία: "Νέα Σύνορα", Αθήνα 1980, 443: η ντάουνα (ντοάνα) ή ντουάνα= τελωνείο, φόρος τελωνειακός, βλ. douane (γαλλική λέξη)= τελωνείο. Ντογάνα ονομαζόταν το τελωνείο της εποχής εκείνης στην Πάργα, στην περιοχή Βάλτος, το οποίο σώζεται μέχρι και σήμερα. Κάποιες φορές χρησιμοποιήθηκε ως καταφύγιο και ορμητήριο κλεφταρματωλών.
Κατ' επέκταση ο όρος «ντογάνα» χρησιμοποιείτο χωρίς διάκριση για κάθε τελωνείο. Η αναφορά του Μακρυγιάννη στο Σουρμελή και τον συσχετισμό του με το τελωνείο προέρχεται πιθανότατα από την πληροφορία που μας παρέχει ο Σπ. Ασδραχάς, επικαλούμενος σχετική αναφορά του Βλαχογιάννη, ότι δηλ. ο Δ. Σουρμελής «φαίνεται ὅτι...εἶχε ποτε τήν ἐπιστασίαν τοῦ τελωνείου ἐν Πειραιεῖ»: βλ. σχετικά Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 127 (σημ.2). Με τη φράση «κλέβη την ντογάνα» εννοούσε ο Μακρυγιάννης ότι ο Σουρμελής ως γενικός επιστάτης του τελωνείου Πειραιά είχε τη δυνατότητα να δωροδοκείται ή να χρηματίζεται από κάποιους για να τους εξασφαλίζει μείωση ή απαλλαγή από τελωνειακούς δασμούς και έτσι κατάφερνε να πλουτίζει ο ίδιος και ταυτόχρονα να ζημιώνει το δημόσιο ταμείο και κατ' επέκταση την πατρίδα.

178. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 12.

179. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ό.π., 104.

180. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 388.

Εκτός όμως από τον Μακρυγιάννη και άλλοι απομνημονευματογράφοι του Αγώνα κατηγορούν τον Σουρμελή για εσκεμμένη αποσιώπηση γεγονότων και για παραποίηση της αλήθειας. Ο Κάρπος Παπαδόπουλος αμέσως μετά την έκδοση της ''Ιστορίας των Αθηνών'' του Σουρμελή εξέδωσε το δικό του έργο με τον τίτλο "Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου, του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου'' με σκοπό να αντικρούσει τις κατηγορίες του Αθηναίου ιστορικού εις βάρος του Οδυσσέα και του φιλέλληνα Φαβιέρου. Ο Κάρπος είναι ο πλέον αρμόδιος για την υπεράσπιση του Οδυσσέα γιατί παρέμεινε για μεγάλο διάστημα κοντά του και υπήρξε από τα πιο προσφιλή στελέχη του Ανδρούτσου. Από τον Πρόλογο του έργου του παρατηρεί: «Μέτοχοι τοῦ ἀγῶνος ἀπό τῆς ἀρχῆς του, ἐγνωρίσαμεν ἐκ τοῦ πλησίον περιστάσεις πολλάς, τῶν ὁποίων εἴδομεν παραμεμορφωμένην ὡς ἐπί τό πλεῖστον τήν ἀλήθειαν παρά τοῦ ρηθέντος κ. Σουρμελή. Ἐννοοῦμεν ἐνταῦθα, ὅσα ἀφορῶσι τόν Στρατηγόν Ὀδυσσέα Ἀνδροῦτζον, τόν Ἑλληνικόν τακτικόν καί τόν συνταγματάρχην Κάρολον Φαβιέρον. Ἐνομίσαμεν χρέος μας νά παρουσιάσωμεν εἰς τό κοινόν σύντομον Ἀνασκευήν τοῦ μέρους τούτου τῆς ἱστορίας τοῦ κ. Σουρμελῆ καί θέλομεν ἱκανοποιηθῆ, ἄν θεωρηθῶμεν, ὅτι διά τῆς εὐκαιρίας αὐτῆς συνεισφέρομεν μικρόν εἰς τόν θρίαμβον τῆς ἀληθείας καί εἰς τήν οἰκοδομήν τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἱστορίας ὡς ἐκ τῆς ἐκθέσεως διαφόρων μαχῶν καί περιστάσεων».[181] Στο πρώτο κεφάλαιο της "Ανασκευής" ο Κ. Παπαδόπουλος θέτει την ερώτηση προς τους αναγνώστες: «Θέλων λοιπόν νά προσάψη μῶμον εἰς τήν μνήμην τοῦ Ὀδυσσέως ὁ κ. Σουρμελῆς, τί ἄλλο ἔκαμε, εἰμή μίαν ψευδοϊστορίαν;».[182]

Με ένα σημαντικό επιχείρημα στρέφεται ο Μακρυγιάννης κατά όλων των συγχρόνων του απομνημονευματογράφων που θεωρεί ότι τον αδίκησαν, τον πίκραναν ή τον ενόχλησαν με την μεροληπτική συγγραφή τους. Κέντρο αναφοράς τού επιχειρήματος είναι η απολογία του σχετικά με την μάχη στον Ανάλατο Αττικής και η παράθεση των πειστηρίων της απαλλαγής του από τις ευθύνες της ήττας, που ήταν η σχετική εικονογραφία και οι δημοσιεύσεις στον Τύπο: Ἔφκασε μιά ἱστορία κι' ὁ Περραιβός κι' ἐγκωμιάζει τούς Σουλιῶτες, τοῦ λόγου του καί τή συντροφιά του. Λέγει διά μένα, ὅταν ἤρθαμεν εἰς τόν Ἀνάλατον ὑπέρ τῶν πολιορκημένων τῶν Ἀθηνῶν, ὅτι τούς ἔσφαλα ἐγώ.Ἔχει δίκιον ὁ Περραιβός· μ' ἐννιά χιλιάδες ἀσκέρι αὐτῆνοι εἰς τόν Φαληρέα, πεζούρα καί καβαλαρία, κι' ἄφησαν ὅλες τους τίς θέσες καί κανόνια καί νερό

181. Παπαδόπουλος Κάρπ., *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης*, (Πρόλογος) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης).Τσουκαλάς κ' υιός, Αθήνα 1957, 13.

182. Παπαδόπουλος Κάρπ., *"Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών''*, (κεφ. Α' περί του Οδ. Ανδρούτσου). Βεργίνα, Αθήνα 1997, 15.

καί τά πῆραν οἱ Τοῦρκοι. Τώρα ἐγκωμιάζεται αὐτός ὁ ἴδιος. [Τόν ἔχω φκιασμένον αὐτόν τόν πόλεμον εἰς κάδρο ξύλινον.Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ξέρουν ποιοί ἔκαμαν αὐτό τό λάθος καί τόν χαμόν τῆς πατρίδος. Τ'ὄφκιασα κι' ἐνγράφως καί βάρεσα εἰς τόν τύπον τήν ἱστορία τοῦ Σούτζου, τοῦ Σουρμελῆ, τοῦ Πρωτοσύγκελλου ὀνομαζόμενου Φραντζῆ, τοῦ Κάρπου, τοῦ Περραιβοῦ. Καί κανένας δέν μοῦ ἀπάντησε διά νά τούς εἰπῶ, τόσα ψέματα κουβεντιάζουν]».[183]

Το επιχείρημα αυτό έχει ως βασικό στόχο την ανασκευή των θέσεων του απομνημονευματογράφου Χρ. Περραιβού σχετικά με τα αίτια της ήττας στον Ανάλατο Αττικής. Ο Περραιβός στο δικό του σύγγραμμα με τον τίτλο "Απομνημονεύματα Πολεμικά" εγκωμίασε τους Σουλιώτες και τη δράση τους στη μάχη του Φαλήρου, ενώ ταυτόχρονα απέδωσε ευθύνες στον Μακρυγιάννη για την ήττα και την καταστροφή των Ελλήνων σε αυτή την πολεμική αναμέτρηση. Σύμφωνα με την αφήγηση του Περραιβού οι Σουλιώτες Κώστ. Μπότσαρης, Γεώργ. Δράκος και Λάμπ. Ζάρμπας γνωρίζοντας ότι η απόβαση στο Φάληρο ήταν επικίνδυνη, γιατί δεν υπήρχε χρόνος για να κατασκευάσουν ασφαλή οχυρώματα, ζήτησαν από τον αρχιστράτηγο Κόχραν να μεταβούν σε άλλο σημείο, όπου θα μπορούσαν να οχυρωθούν καλύτερα και να μην είναι εκτεθειμένοι απέναντι στις πολυάριθμες δυνάμεις του εχθρού. Ο Κόχραν κατηγόρησε τους Σουλιώτες για ανανδρεία και απέρριψε την πρότασή τους. Όταν για δεύτερη φορά οι Σουλιώτες ζήτησαν την άδεια να οχυρωθούν σε ασφαλέστερο σημείο, όπως ήταν ο μελισσώνας του Μουσταφά, δεν εισακούσθηκαν και πάλι. Και αυτή τη φορά ο Μακρυγιάννης τούς κατηγόρησε για μικροψυχία, ενώ ο ίδιος με τους δικούς του στρατοπέδευσε στις όχθες της Καλλιρρόης, όπου το οχύρωμα δεν είχε ολοκληρωθεί. Σύμφωνα με τον Περραιβό, που ήταν και ο ίδιος παρών: «ἡ δευτέρα συμβουλή καί παρακίνησις τοῦ Μακρυγιάννη μετ' ἐκείνην τοῦ Κόχραν ἡ ἀσυλλόγιστος πεποίθησις τῶν ἰδίων ὁπλαρχηγῶν ἐπέσυραν τόν τραγικόν θάνατον αὐτῶν καί τόσων ἄλλων συναξιωματικῶν καί ἐκλεκτῶν στρατιωτῶν» [184] κατά την μάχη στις 24 Απριλίου 1827 στον Ανάλατο. Το αποτέλεσμα της μάχης υπήρξε οδυνηρό για τους Έλληνες και ο Περραιβός κάνει λόγο για οκτακόσιους εικοσιπέντε νεκρούς μαζί με τους αιχμαλώτους που αργότερα φονεύθηκαν από τους Τούρκους. Επιπλέον εκθειάζει ιδιαίτερα τους Σουλιώτες για το σθένος, την ανδρεία και την αγωνιστικότητά τους, επισημαίνοντας ότι οι περισσότεροι έπεσαν ηρωικά στο πεδίο της μάχης ή αιχμαλωτίσθηκαν.

---

183. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 390.

184. Περραιβός Χρ., *"Πολεμικά Απομνημονεύματα"*. Βεργίνα, Αθήνα 1997, 307. Για όλη την περιγραφή της μάχης και την έκβασή της βλ. ως ανωτέρω σ. 305-315.

Από τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι ο Περραιβός εξαίρει και επαινεί την συμβολή και την αγωνιστικότητα των Σουλιωτών, ενώ επιρρίπτει ευθύνες για την αποτυχή έκβαση της μάχης στον Κόχραν και στον Μακρυγιάννη. Θεωρεί ότι η αντίδρασή τους απέναντι στις προτάσεις των Σουλιωτών σε συνδυασμό με την λανθασμένη στρατιωτική τακτική και την αδυναμία των οχυρώσεων οδήγησε στην ήττα και στην καταστροφή, που όμοιά της δεν υπήρξε μέχρι τότε: «Ἡ διά τῆς ἐπιμόνου συμβουλῆς καί θελήσεως τοῦ Κόχραν ἐκστρατεία τοιαύτην ἔκβασιν ἔλαβε καί τοιαῦτα τρόπαια ἀνήγειρε διά τούς Ὀθωμανούς οἷα δέν ἠξιώθησαν ἐξ' ἀρχῆς τῆς ἐπαναστάσεως».[185] Δε δύναται όμως ο Περραιβός να θεωρηθεί απολύτως αντικειμενικός, γιατί όχι μόνον δείχνει υπερβολικό ζήλο για την υπεράσπιση των Σουλιωτών, αλλά ταυτόχρονα αποσιωπά πλήρως άλλο ένα βασικό αίτιο της αποτυχίας της μάχης, που ήταν η ολιγωρία και η αδυναμία προσέλευσης στην πεδιάδα του Ανάλατου των πεζικών και ιππικών δυνάμεων που βρίσκονταν στο Φάληρο και στη Μουνυχία και δεν κινητοποιούνταν μετά το θάνατο του Καραϊσκάκη αλλά έδειχναν απροθυμία να πειθαρχήσουν στις εντολές του νέου τους αρχηγού στρατηγού Κίτσου Τζαβέλα.[186] Και ο Δημ. Αινιάν θεώρησε ότι δεν θα υπήρχαν σημαντικές απώλειες εάν δεν είχαν εφορμήσει κατά του εχθρού οι παρατεταγμένες δυνάμεις στο Κερατσίνι: «Ἴσως δέν ἤθελε γένει τόσον σημαντική ζημία εἰς τούς Ἕλληνας, ἐάν ἅμα συνεκροτήθη ἡ μάχη εἰς τοῦτο τό μέρος, οἱ εἰς Κερατζίνι ἤθελον ἐφορμήσει κατά τῶν ἀντίκρυ των τοποθετημένων ἐχθρῶν, καθώς ἦτον τό σχέδιον τοῦ Καραϊσκάκη».[187] Ο Κων. Παπαρρηγόπουλος παρατηρεί σχετικά: «ἀντί ὁλόκληρον τό ἑλληνικόν ἱππικόν νά συναποσταλεῖ μετά τῆς μοίρας ἐκείνης τοῦ στρατοῦ, ἥτις ἰδίως ἔμελλε νά ἐκτεθεῖ εἰς τάς προβολάς τοῦ ἱππικοῦ τῶν πολεμίων, τό ἑλληνικόν ἱππικόν ἐλησμονήθει εἰς τόν Πειραιά».[188] Επομένως από τα ανωτέρω κατανοούμε ότι ο Μακρυγιάννης προβάλλοντας τη δική του αλήθεια κατηγορεί τον Περραιβό για άδικη και μεροληπτική στάση εις βάρος του και τον ειρωνεύεται με τα εξής λόγια: «Ἔχει δίκιον ὁ Περραιβός· μ' ἐννιά χιλιάδες ἀσκέρι αὐτῆνοι εἰς τόν Φαληρέα, πεζούρα καί καβαλαρία, κι' ἄφησαν ὅλες τους τίς θέσες καί κανόνια καί νερό καί τά πῆραν οἱ Τοῦρκοι. Τώρα ἐγκωμιάζεται αὐτός ὁ ἴδιος». [189]

---

185. Περραιβός Χρ., *ό.π.*, 310.
186. Σχετικά με την ακινησία των στρατιωτικών δυνάμεων των από του Φαλήρου και την απροθυμία συμμετοχής τους στη μάχη βλ.: *"Γεν. Εφημερίς"*, αρ. φ. 44, 4 -5-1827· Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*, ό.π., 217.
187. Αινιάν Δημ., *Η βιογραφία του στρατηγού Γεώργιου Καραϊσκάκη*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 146.
188. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Γεώργιος Καραϊσκάκης*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 290.
189. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 390.

Το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης ήταν άμοιρος ευθυνών για την αποτυχία της μάχης και απεναντίας αντιστάθηκε ηρωικά θέτοντας σε κίνδυνο τη ζωή του πιστοποιείται και από σχετικό έγγραφο που εκδόθηκε από την αντικυβερνητική επιτροπή στον Πόρο στις 9 Ιουνίου 1827: « Ὁ Στρατηγός Μακρυγιάννης κατά τήν 24 Ἀπριλίου συνεκστράτευσε μετά τῶν Ἀθηναίων καί πολεμήσας μέ μέγαν κίνδυνον τῆς ζωῆς του, μόλις διεσώθη ἐπί τοῦ κατ' αὐτήν τήν ἡμέραν μεγάλου δυστυχήματος καί συνήργησε εἰς τήν ἐμβίβασιν τῶν διασωθέντων στρατιωτῶν, ὡς καί ὁ Ἀρχιστράτηγος ὁμολογεῖ εἰς τήν περί αὐτοῦ τοῦ δυστυχήματος ἀναφοράν του· εἰς τήν παραίτησιν τοῦ Φαληρέως ποτέ δέν ἦτον σύμφωνος καί ἀντεστάθη εἰς τοῦτο μετ' ἐπιμονῆς ἄκρας, ἀλλά κατά δυστυχίαν δέν εἰσηκούσθη». [190] Ο H. Lidderdale στο 6ο κεφάλαιο του βιβλίου του, που φέρει τον τίτλο "Οι αναμνήσεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη", αποδίδει τα αίτια της ήττας στον Ανάλατο στον αιφνίδιο θάνατο του Καραϊσκάκη την παραμονή της μάχης, στην αποτυχία του Αρχιστράτηγου Τσωρτς να τοποθετήσει κατάλληλα τις δυνάμεις απέναντι στο ιππικό των εχθρών, στην άρνηση του Τζαβέλα να εμπιστευθεί την αριστερή πτέρυγα των ελληνικών δυνάμεων και στην ευθύνη του Κόχραν για την καθυστέρηση της παράταξης των στρατευμάτων και της προέλασής τους προς την Αθήνα κατά τη διάρκεια της νύχτας, πριν τους βρει το φως της ημέρας. Ο Lidderdale δεν αποδίδει ευθύνες προσωπικά στον Μακρυγιάννη.[191]

Ο Μακρυγιάννης προσπάθησε να αποκαταστήσει την παραποίηση των γεγονότων του Αγώνα όχι μόνο με τον λόγο, αλλά και με τις ζωγραφικές παραστάσεις, όπως προαναφέραμε. Ένας από τους πίνακές του αναπαριστά την μάχη στον Ανάλατο, με σκοπό η εικόνα να αποδώσει και να αποκαταστήσει την αλήθεια: « Τόν ἔχω φκιασμένον αὐτόν τόν πόλεμον εἰς κάδρο ξύλινον. Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ξέρουν ποιοί ἔκαμαν αὐτό τό λάθος καί τόν χαμόν τῆς πατρίδος». [192] Επίσης προκειμένου να δικαιωθεί και να αποκατασταθεί η σπιλωμένη υπόληψή του κατέφυγε στον τύπο της εποχής και δημοσίευσε σχετική αναφορά, που ουσιαστικά συνιστούσε αναίρεση στα όσα του καταλόγιζε ο Περραιβός για την ήττα στον Ανάλατο.[193]

Στο ίδιο επιχείρημα στρέφεται εκτός των άλλων απομνημονευματογράφων και κατά του Κάρπου Παπαδόπουλου, για τον οποίον ποτέ δεν έκρυψε την αντιπάθειά του, κα-

---

190. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α', ό.π.,117 εκ της Ελληνικής Πολιτείας: Η Αντικυβερνητική επιτροπή (πιστοποίηση), Πόρος, 9-6-1827.
191. Lidderdale H., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed. -trans. H.A. Lidderdale, forword C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 118-119.
192. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π.,390.
193. Σχετικά με την αναίρεση αναδημοσιευμένη από το *"Φίλο του Λαού"* βλ: *"Φίλος του Λαού"*, αρ. φ. 65, 22 -8- 1840.

θώς πάντοτε τον θεωρούσε αιμοβόρο, δόλιο και ποταπό: «Αὐτός ἦταν ἕνας παπάς (ἦρθε ἀπό τήν Ρουσία)· ὅλους τούς ἀνθρώπους τούς ἀνακάτωνε εἰς τόν Δυσσέα. Τὄδιωξε ὅλον τόν ταϊφά του· δόλιος καί αἱμοβόρος...ποταπός».[194] Και σε άλλο σημείο τον κατηγορεί γιατί αρνήθηκε το ιερατικό του αξίωμα, έγινε λοχαγός του τακτικού στρατού και ιστοριογράφος του Μεταξά: « ὁ ἅγιος Κάρπος ἔκοψε τά γένια του, ἠρνήθη τόν ὅρκο του, ἔγινε λοχαγός τοῦ ταχτικοῦ, ἔγινε καί 'στοριογράφος τοῦ Μεταξᾶ, τοῦ τρίτου πολιτικοῦ τῆς Ἑλλάδος, τοῦ Ρόδιου καί συντροφιᾶς, κι' ἐγκωμιάζει τόν Δυσσέα μέ τρόπον νά κλέβη τῶν ἀλλουνῶν ἀγῶνες καί θυσίες».[195] Εξάλλου ο Μακρυγιάννης είχε λόγους να είναι δυσαρεστημένος μαζί του, επειδή θέλησε να του σφετερισθεί τη δόξα από την μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου (13 Ιουνίου 1825). Αρχικά ο Κάρπος τον κατηγόρησε ότι είχε λίγους μόνο άνδρες μαζί του στους Μύλους, ενώ αυτό δεν ήταν, όπως λέει ο Μακρυγιάννης, η αλήθεια: «Καί εἰς τούς Μύλους τ' Ἀναπλιοῦ τό ἴδιο, κρύβει ὁ Κάρπος τήν ἀλήθεια καί λέγει ὅτ' ἤμουν μέ δεκαπέντε ἀνθρώπους. Εἰς τ' ἀποδειχτικόν τοῦ Μεταξᾶ, ὁπού θά ἰδῆτε ἐδῶ, φαίνεται δεκαπέντε ἦταν ἤ τρακόσοι ἤ λιγότεροι». [196] Επιπλέον ο Μακρυγιάννης εκφράζει την πικρία του, γιατί ο Κ. Παπαδόπουλος ως λοχαγός τού τακτικού στρατού φτάνοντας στο πεδίο της μάχης αργά και όταν πλέον η αναμέτρηση είχε κριθεί, θέλησε να οικειοποιηθεί για λογαριασμό του τον στέφανο της νίκης και να εμφανίσει την επιτυχία της μάχης στους Μύλους ως επίτευγμα του τακτικού στρατού. Ο Μακρυγιάννης γράφει χαρακτηριστικά: «Ὡς διά τ' ἀντραγαθήματα τοῦ Κάρπου εἰς τούς Μύλους, τοῦ κάνουν τήν ἀπάντησιν εἰς τήν φημερίδα ἄλλοι καί φαίνεται πόσο συμμέθεξε». [197] Με τα λόγια αυτά αναφέρεται σε δημοσιεύματα της εποχής τα οποία καταδίκαζαν την πρόθεση του Κάρπου να χαρακτηρισθεί ως κύριος συντελεστής της νίκης. [198]

Ο Μακρυγιάννης συχνά προκειμένου να προστατευθεί από τις ανυπόστατες εις βάρος του κατηγορίες και να δικαιωθεί καταφεύγει με δημοσιεύματα στις εφημερίδες της εποχής. Την ίδια τακτική ακολούθησε και απέναντι στις συκοφαντίες και στις επικρίσεις των ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων της εποχής του, για να αμυν-

---

194. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Ε'), ό.π.,132.

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π.,389.

196. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 390. Σχετικά με τη θέση του Κάρπ. Παπαδόπουλου για το θέμα αυτό βλ: Παπαδόπουλος Κάρπ., *Ανασκευή των εις την ιστορίαν των Αθηνών*.Βεργίνα, Αθήνα 1997, 60: «ἠκολούθησε τόν Ὑψηλάντην καί ὁ Μακρυγιάννης μέ ὀλίγους...».

197. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 391

198. Χαρακτηριστική είναι η απάντηση του Χατζηστεφανή προς τον Κάρπο βλ. σχετικά: εφ. *"Αθηνά"*, αρ. φ. 500, 15 -1-1838 και εφ. *"Πρωϊνός Κήρυξ"*, αρ. φ. 153, 17 -4-1865. Επίσης σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*. Αετός, Αθήνα 1950, 81 & εξής.

θεί και να αυτοπροστατευθεί: «Τὄφκιασα κι' ἐνγράφως καί βάρεσα εἰς τόν τύπον τήν ἱστορία τοῦ Σούτζου, τοῦ Σουρμελῆ, τοῦ Πρωτοσύγκελλου ὀνομαζόμενου Φραντζῆ, τοῦ Κάρπου, τοῦ Περραιβοῦ. Καί κανένας δέν μοῦ ἀπάντησε διά νά τούς εἰπῶ, τόσα ψέματα κουβεντιάζουν». [199] Και σε άλλο σημείο της αφήγησης επισημαίνει: « Ἀφοῦ χτύπησα εἰς τόν τύπον τίς ἱστορίες τῶν ἀσυνείδητων, τότε πειράχτηκαν, πολλοί καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί». [200]

Ο Μακρυγιάννης δεν είναι ο μόνος αγωνιστής που δέχεται τις κατηγορίες, τις μομφές και τις επικρίσεις άλλων αγωνιστών – απομνημονευματογράφων, ούτε ο μόνος που αντιδρά, ανταπαντά και καταδικάζει με τη σειρά του τους επικριτές. Οι αντεγκλήσεις, οι συκοφαντίες, οι ψόγοι και οι μομφές που φθάνουν μέχρι τις ύβρεις τού ενός για τον άλλον είναι σύνηθες φαινόμενο στην ιστοριογραφία και αυτοβιογραφία του Αγώνα. Σε μεγαλύτερο βαθμό από όλους τους απομνημονευματογράφους ο προεστός Κανέλλος Δεληγιάννης διακατέχεται από έντονη οργή και επιδίδεται σε αχαλίνωτο υβρεολόγιο εναντίον πολιτικών και στρατιωτικών που απεχθάνεται. [201] Κυρίως στρέφεται εναντίον ιστορικών και χρονικογράφων, όπως ο Σπ. Τρικούπης και ο Νικ. Σπηλιάδης, οι οποίοι στα κείμενά τους απαξιώνουν το ρόλο της προυχοντικής τάξης στο εικοσιένα. Οξύτατοι είναι οι χαρακτηρισμοί του, πικρότατα τα σχόλιά του, δηκτική και ειρωνική η διάθεσή του απέναντι σε όσους θίγουν ή κατηγορούν προκρίτους και αρχιερείς, τους οποίους χαρακτηρίζει «ὡς αὐτουργούς θεμελιωτάς καί πρωταθλητάς τῆς'Ἐθνεγερσίας». [202] Στο στόχαστρό του μπαίνει κυρίως ο Σπηλιάδης για τον οποίον γράφει: «ὁ ψευδοϊστοριογράφος Σπηλιάδης, ὁ ἐμπαίκτης τῶν θείων καί ἀνθρωπίνων πραγμάτων, τό τυφλόν καί ἐμπαθές ὄργανον τῶν φερεοίκων καί τυχοδιώκτων». [203] Σε άλλο σημείο της αφήγησης παρατηρεί: «Δέν ἔχει ὅρια ἡ μοχθηρία τῶν ἀπονενοημένων ψευδοϊστοριογράφων καί ἰδίως τοῦ αἰσχροῦ ὀργάνου Σπηλιάδη, νά προσπαθῆ διά ἀπείρων ψευδολογιῶν καί ἐμπαθῶν, ἀνουσίων ἐπιχειρημάτων νά καθάπτεται ἀσεβῶς προσώπων ἀξιομνημονεύτων εἰς τήν ἱστορίαν καί νά τά συκοφαντῆ».[204] Σε άλλα σημεία τού αποδίδει τους εξής υβριστικούς χαρακτηρισμούς: "κακοήθη" [205] ,"άθλιο Σπη-

---

199. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π.,390.
200. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.,* 392.
201. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 11 (παραπ.8).
202. Δεληγιάννης Καν., *"Απομνημονεύματα"* (Πρόλογος Μιχαλοπούλου – Τσαφάρα), Α΄. Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 16.
203. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 135.
204. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 192.
205. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 193.

λιάδη''[206], "διαβόητο και απονενοημένο Σπηλιάδη'',[207] "ταρτούφο''[208] ,"εμπαθές και επίβουλον όργανον του κλέπτικου συστήματος''[209]. Το έργο του το χαρακτηρίζει ως ''ψευδοχαλιμάν'' [210] και " πατζαβούραν'' [211]. Απευθύνει επίσης σοβαρές κατηγορίες και στον Σπ. Τρικούπη: «Εἶδον ὅσα ἀναφέρει τά ὁποῖα εἶναι ὅλα παραμορφωμένα ἀντίγραφα ἀπό τήν Σπηλιαδικήν ἱστορίαν, ἀνύπαρκτα καί δέν ὑπάρχει εἰς αὐτά οὐδεμία ἀλήθεια». [212] Σε άλλο σημείο τον κατηγορεί για μεροληψία με κίνητρο την κερδοσκοπία: «Ἔπρεπεν νά φανῇ ἀμερόληπτος καί δίκαιος καί νά μήν ἀποφασίσῃ ἐκ προθέσεως καί κερδοσκοπίας ἕνεκα νά ἐνταφιάσῃ τά πρωτότυπα πρόσωπα τῆς Ἐπαναστάσεως καί νά γίνῃ πανηγυριστής τῶν ἀπάτριδων, τῶν τυχοδιωκτῶν καί τῶν ἀπελπισμένων ἀνθρώπων οἵτινες δέν εἶχον νά χάσουν τίποτε ἐν περιπτώσει ἀποτυχίας τοῦ Ἀγῶνος».[213] Χαρακτηρίζει και το έργο τού Τρικούπη ως "νέαν χαλιμάν''[214], "εργολαβία κερδοσκοπίας" και "μυθιστορία".[215] Ανάλογες κατηγορίες απευθύνει προς τον Ιωάν. Κολοκοτρώνη και τον Αμβρ. Φραντζή.

Η πολεμική και το υβρεολόγιο απαντά ακόμη και σε ιερωμένους απομνημονευματογράφους· χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας, που αποκαλείται "άνθρωπος απατεών και εξωλέστατος", "αλιτήριος και ασυνείδητος'' [216] από τον Παλαιών Πατρών Γερμανό λόγω της μεταξύ τους σύγκρουσης. Την ίδια πολεμική συναντούμε και στο έργο τού Κάρπου Παπαδόπουλου, στρεφόμενη κατά του Σπ. Τρικούπη: «Σύ μέν τά οὐτιδανά γεγονότα ἐτράνωσες εἰς τήν ἱστορίαν σου, τά δέ ἄξια λόγου διά νά ὠφεληθῇ ἡ "Γενική Ἱστορία" τά ἐσμίκρυνες ἤ παντάπασι τά ἀπεσιώπησες».[217]

Είναι ατελείωτα τα παραδείγματα που μαρτυρούν την αντιπαράθεση, την πολεμική, την σύγκρουση, τον ανταγωνισμό μεταξύ των ιστοριογράφων και των απομνημονευματογράφων, εκφρασμένα με βαρείς χαρακτηρισμούς και απεχθές υβρεολόγιο.

---

206. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 195.
207. Δεληγιάννης Καν., Β', *ό.π.*, 61.
208. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 125.
209. Δεληγιάννης Καν., Β', *ό.π.*, 72(σημ.).
210. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 125 και Β', 72
211. Δεληγιάννης Καν., Α', *ό.π.*, 193.
212. Δεληγιάννης Καν., Γ', *ό.π.*, 288.
213. Δεληγιάννης Καν., Γ', *ό.π.*, 288-289.
214. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 253.
215. Δεληγιάννης Καν., Γ', ό.π., 289.
216. Γερμανός Παλαιών Πατρών, *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 81 κ' 94 .
217. Παπαδόπουλος Κάρπ., *Απάνθισμα του ιστορικού αγώνος* (επιμ. Θ. Δελέζος). Παπαζήσης, Αθήνα 1957, 59 .

Η αφήγηση των περισσοτέρων συγγραφέων χαρακτηρίζεται από μια επιθετικότητα, μια ανάγκη δικαίωσης, μια επιθυμία καταγγελίας και καταδίκης της διαστρεβλωμένης εκδοχής του άλλου. Η πολεμική αυτή πηγάζει από τις διαφορετικές εμπειρίες, βιώματα, αντιλήψεις των εκφραστών της, οι οποίοι προέρχονται από διαφορετικά κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα, από ποικίλες τάξεις και ομάδες, από διαφορετικές περιοχές της Οθωμανικής επικράτειας. Η σύγκρουση και ο ανταγωνισμός μεταξύ των συντακτών των κειμένων απορρέει και από τα διαφορετικά μικροπολιτικά συμφέροντα που υπηρετούσαν, τις ποικίλες ιδεολογικές τοποθετήσεις και τις διαφορετικές κομματικές και πολιτικές εξαρτήσεις. Πολλοί από τους ιστοριογράφους και βιογράφους της εποχής γράφουν τα έργα τους με στόχο να ικανοποιήσουν τους φιλικά προσκείμενους σε αυτούς πολιτικούς άνδρες ή να εκφράσουν τις πολιτικές θέσεις των κομμάτων στα οποία ήταν οι ίδιοι ενταγμένοι.

Ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την τάση των διεφθαρμένων πολιτικών ανδρών, που συχνά ζημίωσαν και αφάνισαν την πατρίδα, να πληρώνουν δούλους και κόλακες, για να δημοσιεύουν άρθρα στις εφημερίδες και να γράφουν ιστορικά συγγράμματα που εξυπηρετούν τις πολιτικές και κομματικές τους σκοπιμότητες και προβάλλουν τη δική τους δράση και προσφορά, συχνά παραποιώντας την αλήθεια: «Αὐτῆνοι ὁπού καταφάνισαν τήν πατρίδα βάνουν τούς δούλους τους καί κόλακές τους, ἐκείνους ὁποὔχουν ἴσια τήν ἀρετή κι' ἀγῶνες, καί τούς ἐγκωμιάζουν εἰς τίς φημερίδες κάθε ὀλίγον καί φκιάνουν καί 'στορίες».[218] Νιώθει λοιπόν την ανάγκη να καταγγείλει και να στιγματίσει τέτοιου είδους πολιτικούς άνδρες, αλλά και τους ιστοριογράφους που δέχονται να στρατεύονται στο ένα ή το άλλο κόμμα και να εξυπηρετούν τα συμφέροντά του, δημιουργώντας ένα ιστορικό πόνημα κατά παραγγελία των πολιτικών αρχηγών που εκπροσωπούν, με αποτέλεσμα να διαστρέφουν την αλήθεια και να σφετερίζονται την τιμή και τη δόξα κάποιων αγαθών αγωνιστών για λογαριασμό άλλων, αμέτοχων στον Αγώνα αλλά διεφθαρμένων. Όλες αυτές τις διαπιστώσεις ο Μακρυγιάννης τις διατυπώνει στο ακόλουθο επιχείρημα, το οποίο συμπληρώνει και ολοκληρώνει τις θέσεις του και τη γνώμη του τόσο για τους πολιτικούς όσο και για τους ιστοριογράφους της εποχής του: «Ὥστε ὅποιος δέν εἶναι εἰς τήν σημαία τοῦ Μαυροκορδάτου φατριαστής κι' Ἀγγλιστής, Κωλέτη καί Γαλλιστής, Μεταξᾶ καί Ρουσιστής καί εἶναι Ἕλληνας διά τήν πατρίδα του καί θρησκεία του, αὐτά παθαίνει· ὅποιος ἔτρεξε καί τρέχει εἰς τό καλό, αὐτῆνες οἱ συντροφιές καί οἱ 'στοριογράφοι τους τούς πλακώνουν νά μήν φαίνωνται πουθενά· θέλουν τούς ἀγῶνες τους νά τά παραστήνουν δικά τους κατορθώματα κι' ἀρετή δική τους, καί τήν δική τους ἀρετή τήν δίνουν ἐκεινῶν, ὅτι τήν βλέπουν ὅτι

218. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ', κεφ. Δ'), ό.π., 388.

δέν εἶναι καλή κι' ὠφέλιμη – ὅταν τήν κάνουν τήν γκολπώνονται, κι' ὅταν βρωμάγη τήν σιχαίνονται, καί τήν βρῶμα τήν ἀποδίνουν ἀλλουνῶν».[219] Με το επιχείρημα αυτό καταγγέλλει την στρατευμένη ιστοριογραφία και καταδικάζει την εξάρτηση των ιστοριογράφων από τα πολιτικά κόμματα. Ο Αλ. Σούτσος γράφει κατά παραγγελία του Μαυροκορδάτου και του αγγλικού κόμματος. Ο Σουρμελής εκθειάζει τον Κωλέτη, τη φατρία του και κατ' επέκταση τη δράση του γαλλικού κόμματος. Ο Μεταξάς προσλαμβάνει τον Κάρ. Παπαδόπουλο, τον ιστοριογράφο του ρωσικού κόμματος για να γράψει ιστορία κατά τη δική του υπόδειξη και παραγγελία. Ο Τρικούπης είναι αγγλόφιλος και στην ιστορία του επαινεί τον Μαυροκορδάτο, ενώ ο Φιλήμων εκθειάζει τους Υψηλάντηδες. Ο Σπηλιάδης, ο Φραντζής, ο Φωτάκος, ο Οικονόμου "κολοκοτρωνίζουν". Ο Δεληγιάννης και ο Παπατσώνης εκπροσωπούν την τάξη των κοτσαμπάσηδων και εκφράζουν τις απόψεις τους. [220] *«Ο Μακρυγιάννης δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του σε καμιά από τις πολιτικές δυνάμεις που εκφράζονται μέσα στα πρώτα φανερώματα της ιστοριογραφίας του Αγώνα»* [221] και, καθώς θεωρεί τον εαυτόν του κριτή της αδικίας και της ανομίας, παρουσιάζει τη δική του αυτοβιογραφική άποψη του '21 στηριζόμενος στο δίκιο, στο συμφέρον της πατρίδας, στην καταδίκη της παραμόρφωσης της αλήθειας και στην αποκατάστασή της, όπως αυτός την εννοεί και την αισθάνεται σύμφωνα με τους ηθικούς νόμους και τη συνείδησή του. Παρά τις προκαταλήψεις του ο Στρατηγός δεν είναι ιδιοτελής, δεν υπεραμύνεται κάποιων ατόμων, δεν έχει εξαρτηθεί από συμφέροντα, δεν έχει προσκολληθεί σε κόμματα και παρατάξεις. [222] Είναι αποστασιοποιημένος από τους πολιτικούς και ως στρατιωτικός υπερασπίζεται τους αγωνιστές, τους πολέμαρχους, χωρίς όμως να διστάζει να καταγγέλλει την αιθαιρεσία, τη ληστρικότητα, την υστεροβουλία και την φαυλότητα κάποιων καπεταναίων.[223]

Στο ανωτέρω επιχείρημα διαπιστώνει ότι δυστυχώς, όποιος Έλληνας ενδιαφέρεται για την πατρίδα του και τη θρησκεία του, αλλά δεν ανήκει σε κανένα κόμμα και σε καμία πολιτική παράταξη, τότε οι ιστοριογράφοι και οι φατρίες τους αγνοούν και αποσιωπούν τη συμβολή του στον Αγώνα και συχνά του κλέβουν τη δόξα και οικειοποιούνται είτε οι ίδιοι είτε για λογαριασμό των δικών τους τους αγώνες, την ανδρεία και τα κατορθώματά του. Όταν όμως μια μάχη, ένα σχέδιο, ένας αγώνας δεν έχει ευνοϊκό αποτέλεσμα, τότε συνηθίζουν να του επιρρίπτουν τις ευθύνες, να αμαυρώνουν την υπόληψή του και οι ίδιοι να βγαίνουν αλώβητοι και πάντα νικητές. Αυτή είναι η πάγια τα-

---

219. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 389.
220. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 13.
221. Ασδραχάς Σπύρ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη' και ιθ' αι.*, ό.π., 323.
222. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 13.
223. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 13.

κτική των ιστοριογράφων – κατά τον Μακρυγιάννη – που προτιμούν να υμνολογούν τους ήρωες κατ' επιλογήν, να κολακεύουν και να εγκωμιάζουν τους πολιτικούς, να προσκυνούν τους ηγέτες, αποφεύγοντας έτσι κάθε προσωπική συνεισφορά και θυσία. «Κερδίζουν έτσι τα δώρα της κολακείας και τα αντίδωρα της δουλοπρέπειας».[224] Επιπλέον το έργο τους, που υπηρετεί συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες και είναι μέσο πολιτικής προπαγάνδας, δεν ανταποκρίνεται στις αρχές της αμεροληψίας και της αντικειμενικότητας και επομένως αποτελεί μια εσκεμμένη συγγραφική πλάνη χωρίς σοβαρές αξιώσεις για ευνοϊκή αποδοχή από τους αναγνώστες.

Το ζήτημα της εγκυρότητας, της αξιοπιστίας, της φερεγγυότητας και της αντικειμενικότητας των ιστοριογραφικών και αυτοβιογραφικών κειμένων του Αγώνα έχει απασχολήσει πολλούς μελετητές, κριτικούς και σταχαστές, παλιότερους και σύγχρονους. *«Μερικά από τα απομνημονεύματα γράφτηκαν για πολιτικούς σκοπούς, σαν απολογία ή άμυνα για τις πράξεις τού συγγραφέα και του ήρωά του ενάντια στις εκθέσεις των αντιπάλων του ή ενάντια στην κριτική των μεταπολεμικών ιστορικών, και κυρίως του Σπ. Τρικούπη».*[225]

x) Η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη υπό αμφισβήτηση από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές

Τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη υπηρετούν μια τριπλή λειτουργία: αρχικά έχουν τη μορφή εξομολόγησης και απολογίας του συγγραφέα προς τους αναγνώστες για τη ζωή, τη δράση και τους αγώνες του υπέρ της πατρίδος, κατά δεύτερο λόγο έχουν ως σκοπό να διδάξουν και να νουθετήσουν τους "αδελφούς αναγνώστες" και τρίτον στοχεύουν στην καταγγελία και την καταδίκη όσων με τη στάση και τη συμπεριφορά τους έβλαψαν ανεπανόρθωτα την πατρίδα.

Η αμεροληψία, η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη έχει συχνά αμφισβητηθεί από συγχρόνους του και μεταγενέστερους μελετητές. Δίνει την υπόσχεση στους αναγνώστες ότι «θά σημειώσω γυμνή τήν ἀλήθεια, χωρίς πάθος», ωστόσο δεν είναι απαλλαγμένος από την οργή και τα πάθη και συχνά διατελώντας εν βρασμώ ψυχής καθίσταται υπερβολικά αυστηρός και άδικος. [226] Είναι άμεσος και αυθόρ-

---

224. Δόξας Τάκ., "Διδάγματα απ' τον Μακρυγιάννη", *Πειραϊκή – Πατραϊκή*, 159, 1972, 49.
225. Πάλλης Αλ., "Ελληνικά ιστορικά απομνημονεύματα του απελευθερωτικού πολέμου και των μετέπειτα χρόνων", *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 15, 1950, 198.
226. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π, 9.

μητος στο λόγο του, είναι ειλικρινής, ακέραιος και φιλαλήθης, αλλά όχι αντικειμενικός, όχι πάντοτε αξιόπιστος και ανεπηρέαστος. Η αξιοπιστία του συχνά υπονομεύεται από αντικειμενικούς και υποκειμενικούς παράγοντες και οι παρατηρήσεις του δεν ακολουθούνται πάντοτε από ευθυκρισία. [227] *«Ο Μακρυγιάννης δεν συγγράφει αντικειμενική ιστορία, δεν ανιχνεύει από κάθε πλευρά τα περιστατικά, δεν τεκμηριώνει τις απόψεις του»*.[228] Παρουσιάζει τα πρόσωπα και τα γεγονότα όπως τα είδε και τα ένιωσε, στηριζόμενος στη μνήμη του, στη φιλαλήθειά του και στην αρετή της δικαιοσύνης.[229] Το κείμενό του είναι ένα μνημείο, ένα μοναδικό ντοκουμέντο, μια πολύτιμη ιστορική μαρτυρία που μας παρέχει σημαντικό πρωτογενές υλικό, αλλά αποτελεί και ένα άριστο δείγμα της σπάνιας και αξιόλογης προσωπικότητάς του.[230] Η ιστορική αφήγησή του είναι κάτι περισσότερο από απλή εξιστόρηση συμβάντων. Είναι μια λεπτομερής καταγραφή τού πώς αισθανόταν ο λαός απέναντι στα γεγονότα μιας μακράς χρονικής περιόδου κατά την οποία η Ελλάδα αναγεννιόταν. [231] Ωστόσο το παρεχόμενο ιστορικό υλικό του χρειάζεται την επεξεργασία τής ιστορικής επιστήμης, την ακριβέστερη εκτίμηση των απόψεων τού απομνημονευματογράφου μετά από σχετική συγκριτική μελέτη και την αποκάρθασή του από τα στοιχεία της εμπάθειας, της υπερβολής, της φιλαυτίας και της αυτοπροβολής. Οι ιστορικές πληροφορίες του άφθονες και διαφωτιστικές, προϊόν άμεσης αντίληψης, δοσμένες με ακρίβεια, ειλικρίνεια και παραστατικότητα στην περιγραφή καθιστούν το έργο του ένα από τα πιο έγκυρα ιστορικά μνημεία για τη γνώση των επαναστατικών και μετεπαναστατικών χρόνων.[232] Ωστόσο η αφήγηση είναι άτακτη, οι προσφερόμενες ειδήσεις συχνά γνωστές και υπερβολικά λεπτομερείς στην περιγραφή και η δυνατότητα διάκρισης του ουσιώδους από το επουσιώδες περιορισμένη.[233] Όσον αφορά την εκτίμηση των προσώπων και την αποτίμηση των γεγονότων δεν λείπει το υποκειμενικό στοιχείο και οι προκαταλήψεις, ο υπερβολικός ψόγος, οι μομφές και οι επικρίσεις για όσα έγιναν αντίθετα προς τη γνώμη του. Η μονόπλευρη συχνά θέαση των

---

227. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 10-11.
228. Παναγιωτόπουλος Ι., "Ο λαός γράφει την ιστορία του", *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 14.
229. Παναγιωτόπουλος Ι., *ό.π*, 14.
230. Sherrard Phil., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek»*, στο The wound of Greece: Studies in Neo – Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo – Hellenic, Athens 1978, 51 – 52.
231. Lambropoulos Vas., «Who has been Reading Masterpiecese on Our Behalf? George Seferis, Makriyannis, and the Literaty Canon»*, στο Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism*. Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1988, 55.
232. Προυσής Κ., "Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα", *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 12, 1947, 129.
233. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970 – 71, 113.

γεγονότων και η μονομερής εκτίμηση των καταστάσεων αποτελεί μειονέκτημα της συγγραφής του, όπως άλλωστε και των λοιπών συγχρόνων του απομνημονευματογράφων.

Διατυπώνει ευνοϊκές κρίσεις και ευμενή σχόλια για την ομάδα ή την τάξη στην οποία ανήκει. Αντιδιαστέλλει τη διεφθαρμένη πολιτική και στρατιωτική ηγεσία, τους λόγιους και την πλουτοκρατία της τάξης των εμπόρων και των προκρίτων από τους αγαθούς και ενάρετους αγωνιστές. Ο αδιάλλακτος τοπικισμός του τον ωθεί στην τάση να υπερασπίζεται πάντοτε τους Ρουμελιώτες και να αντιπαθεί ή να αντιμάχεται τους Μοραΐτες. Συνηθίζει να προβάλλει, να επαινεί και να εγκωμιάζει υπερβολικά φιλικά πρόσωπα ή παρατάξεις και να αποσιωπά μελανά και επιλήψιμα σημεία στις ενέργειες και τη δράση τους, ενώ ταυτόχρονα καταδικάζει και κατακεραυνώνει εχθρούς και αντιπάλους, φτάνοντας συχνά στο σημείο να διατυπώνει ακραίες και άδικες κρίσεις εις βάρος τους. Η τάση αυτή βέβαια δεν αφορά μόνο τον Μακρυγιάννη, αλλά είναι σύνηθες φαινόμενο που χαρακτηρίζει τη γραφή όλων σχεδόν των ιστορικών και απομνημονευματογράφων του Αγώνα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση του Μακρυγιάννη απέναντι στον οπλαρχηγό της Άρτας Γώγο Μπακόλα, τον οποίον θεωρούσε προστάτη του, γιατί ήταν ο πρώτος οπλαρχηγός στο πλευρό τού οποίου πολέμησε και απέκτησε πολεμική εμπειρία στις μάχες στο Κομπότι, το Πέτα, την Άρτα και αλλού. Τον θεωρούσε πρότυπο πατριωτισμού και ανδρείας και πάντα έβρισκε να πει έναν καλό λόγο γι' αυτόν.[234] Λίγο πριν τη μάχη του Πέτα, ενταγμένος στις δυνάμεις του, λέει χαρακτηριστικά: «Καί ἔμεινα μέ τόν γενναῖον καί ἀγαθόν Γῶγον Μπακόλα», [235] ενώ για τη συμβολή του στη μάχη στο Κομπότι, σημειώνει εξαίροντας την ανδρεία του: «Ὅλοι οἱ ἀρχηγοί ὁποῦταν ἐκείνη τήν ἡμέρα ἐκεῖ καί οἱ στρατιῶτες κάμαν τά χρέη τους. Λαμπρύνεται καί δοξάζεται ὁ μακαρίτης Γῶγος. Χάριτες τοῦ χρωστάγει ἡ πατρίς· ὡς λιοντάρι πολεμοῦσε καί ὡς φιλόσοφος ὁδηγοῦσε. Καί ἀνάστησε τήν πατρίδα ἐκείνη τήν ἡμέρα».[236] Γενικώς για τη γενναιότητα που επέδειξε σε όλες τις μάχες γύρω από την Άρτα κατά το 1822 του αποδίδει τους εξής χαρακτηρισμούς: «Ἦταν τίμιος ἄνθρωπος καί γενναῖος πατριώτης κι' ἀγαθός... Ἡ πατρίς χάριτες χρωστάγει εἰς αὐτόν τόν γενναῖον ἄντρα».[237] Για τις μεταξύ τους σχέσεις γράφει: «Μ' ἀπεκρίθη ὅτι ἔχει μεγάλη εὐκαρίστησιν καί μέ θεωρεῖ ὡς παιδί του. Κι' ὄντως, ὁ Θεός νά μακαρίση τήν ψυχή του,

234. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 16 .
235. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Β'), ό.π., 32.
236. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 35.
237. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Γ'), ό.π., 62.

ὡς παιδί του μ' ἀγαποῦσε καί μέ γύμναζε».[238] Οι στενές και εγκάρδιες σχέσεις τού Μακρυγιάννη με το Γώγο Μπακόλα δεν του επέτρεψαν να σταθεί αντικειμενικός απέναντί του και να αναφερθεί και στη μετέπειτα δράση του, όταν από τη μάχη του Πέτα και μετά αποστάτησε από τις ελληνικές δυνάμεις, έκλεισε συμφωνίες με τους Τούρκους, τα λεγόμενα «καπάκια» του αρματολισμού, και τελικά προσχώρησε μόνιμα στις τουρκικές δυνάμεις μέχρι το θάνατό του. Ο Σπ. Τρικούπης γράφει σχετικά: «ἐσυμβιβάσθη μετά τῶν Τούρκων, καί Τοῦρκος ἔκτοτε διέμεινε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του».[239] Ο Μακρυγιάννης αποσιωπά πλήρως αυτές τις ενέργειες του Μπακόλα και δεν αναφέρει ούτε μια λέξη για την αποστασία του, το προσκύνημα και το τούρκεμά του.[240] Οι πιθανές αιτίες της αποσιώπησης είναι η συμπάθεια προς το πρόσωπό του, οι στενές σχέσεις μεταξύ τους ή η αντίληψη του Μακρυγιάννη ότι τέτοιου είδους σχέσεις συναλλαγής με τους Τούρκους ήταν σύνηθες φαινόμενο στην ιστορία του αρματολισμού. Ανάλογη ήταν η στάση του και για έναν ακόμη οπλαρχηγό που προσχώρησε στους Τούρκους, τον Βαρνακιώτη.

Δείχνεται όμως αμερόληπτος όταν σκιαγραφεί το χαρακτήρα και τη διαγωγή ενός άλλου Ρουμελιώτη οπλαρχηγού, του Οδ. Ανδρούτσου, κατά την αντιπαράθεσή του με τον Άρειο Πάγο: «Μαθητής τῶν Τούρκων καί κατεξοχή τοῦ τύραγνου Ἀλήπασα, τέτοια φῶτα σάν ἐκεινοῦ θά δώση εἰς τήν πατρίδα καί τέτοια ἔργα νά 'νεργήση».[241] Ωστόσο αναγνωρίζει τη μεγάλη συμβολή του στο Αγώνα και την ηρωική αντίστασή του στο Χάνι της Γραβιάς: «ὅταν ἦρθαν τόσοι πασάδες καί δώδεκα χιλιάδες ἀσκέρι καί ἡ ἀνατολική Ἑλλάς μισοπροσκύνησε κι' ὁ Δυσσέας μ' ἕνα ντεσκερέ του τούς ἐδίωξε, ποιός θά τούς ἔδιωχνε, ἄν δέν ἦταν ὁ Δυσσέας; Ποιός εἶχε τήν ἐπιρρογή καί ἱκανότη αὐτηνοῦ; Δέν θά κυριεῦαν ὅλα τά μέρη εἰς τήν ἄχλιαν κατάστασιν ὁπού βρισκόμασταν;» [242] Έρχεται να δικαιολογήσει τον Ανδρούτσο κατά τη σύγκρουσή του με τον Άρειο Πάγο και φτάνει στο σημείο να τον δικαιολογήσει και για τον φόνο των αντικαταστατών του στη Διοίκηση της Ανατ. Στερεάς, Νούτσου και Παλάσκα, θεωρώντας ότι εξαναγκάστηκε να προβεί σε αυτή την ενέργεια λόγω του σκληρού κατατρεγμού του από την κεντρική Διοίκηση. Για τον ίδιο λόγο πιστεύει ότι εξωθήθηκε ο Οδυσσέ-

---

238. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 62.
239. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β'. ό.π., 263.
240. Σχετικά με το προσκύνημα του Γώγου και τα «καπάκια» με τους Τούρκους βλ. Σιμόπουλος Κυρ., *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Β'. Στάχυ, Αθήνα 1982, 229 (σημ. 110 κ.εξ).
241. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Δ'), ό.π.,70.
242. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 72.

ας να συνάψει συμφωνία με τους Τούρκους, το λεγόμενο «καπάκι», το οποίο μάλιστα χαρακτηρίζει ως «ψευτοκάπακο»: «Αὐτό μαθαίνει ὁ Δυσσέας, ἄλλο δέν εἶχε καταφύγιον νά σταθῆ εἰς τήν Ἑλλάδα σηκώνεται καί πάγει εἰς τούς Τούρκους· καί γίνεται μέ τό στανιόν Τοῦρκος νά γλιτώση».[243] Στη συνείδηση του Μακρυγιάννη εξιλεώνεται ο Ανδρούτσος για τις ανωτέρω ανέντιμες πράξεις του, γιατί θεωρεί ότι έπεσε θύμα πολιτικού κατατρεγμού και ότι μια σειρά από πολιτικές σκοπιμότητες και ραδιουργίες εις βάρος του, τον οδήγησαν αναγκαστικά στην προδοσία και προδιέγραψαν την άνανδρη εξόντωσή του από τον Γκούρα.

Με μετριοπάθεια και μεγαλοψυχία αντιμετωπίζει έναν άλλο οπλαρχηγό της Ρούμελης, τον Γκούρα, ο οποίος εκτός από δολοφόνος του Ανδρούτσου, υπήρξε δυνάστης της πόλης των Αθηνών, άρπαγας, λήσταρχος, βίαιος, αδίστακτος και κερδοσκόπος. Γνωρίζει τις αγριότητές του, τις ανήθικες πράξεις του, τους εκβιασμούς και την απάνθρωπη συμπεριφορά του προς τους Αθηναίους και παρ' όλα αυτά τον αντιμετωπίζει με επιείκεια, χωρίς να εξοργίζεται μαζί του: «Ἐγώ ἤμουν πολύ ἀγαπημένος μέ τόν Γκούρα, ἤμασταν καλύτερα ἀπό ἀδέρφια μ' αὐτόν».[244] Ωστόσο παρά την συμπάθεια προς το πρόσωπό του, γιατί υπήρξε γενναίος συμπολεμιστής του κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τις δυνάμεις τού Κιουταχή, δε διστάζει να καταγγείλει αυτόν και τον αφοσιωμένο του, τον Μαμούρη, για εγκληματικές πράξεις, για «πλιάτσικο», για τυραννικές διαθέσεις: «Κι' ὅλον τόν κόσμο τόν γύμνωσες· καί δόντια ἔβγαλες ἐσύ κι' ὁ Μαμούρης σου καί μέ τό τζεκούρι σκοτώσετε ἀνθρώπους».[245]

Ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει τη μεταβολή τής στάσης του Μακρυγιάννη απέναντι στον Ανδρούτσο και τον Γκούρα μετά την άφιξή του στην Αθήνα: «Αἱ μέχρι τῆς εἰς Ἀθήνας ἀφίξεως σχέσεις τοῦ Μακρυγιάννη πρός τόν Ἀνδροῦτσον καί τόν Γκούραν ὑπῆρξαν καθαρῶς φιλικαί. Ἀπό τοῦ σημείου ὅμως τούτου ἡ πρός αὐτούς διαγωγή τοῦ Μακρυγιάννη μεταβάλλεται ὅλως. Οὐδεμία περιγραφή θά ἦτο ἱκανή νά ὑπερβῇ τόν κάλαμον αὐτοῦ ἐν τῇ ζωγραφικῇ ἀπεικονίσει τῶν ἀδικιῶν, τῶν ὠμοτήτων καί τῶν ἁρπαγῶν τοῦ τε Ὀδυσσέως καί τοῦ Γκούρα». [246] Παρά το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης υπήρξε συνεργάτης, φίλος, συναγωνιστής και συντοπίτης του Οδυσσέα και του Γκούρα, εμφανίζεται αντικειμενικός και αμερόληπτος απέναντί τους με το να καταγγέλλει με παρρησία και ακρίβεια τις συνομωσίες, τις κακουργίες, τους εκβιασμούς, τις συλλήψεις και το βασανισμό αθώων, την τρομοκρατία, την καταγύμνωση των εύπορων

---

243. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ό.π., 180-181.
244. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Δ'), ό.π., 87.
245. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Θ'), ό.π., 222.
246. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α', ό.π., κά.

Αθηναίων, τις δολοφονίες, την καταλήστευση των τουρκικών λαφύρων μέσα από την Ακρόπολη των Αθηνών (1822).[247] Καταδικάζει απερίφραστα το γεγονός ότι και οι δύο επιδίωκαν να υποκαταστήσουν στην Αθήνα τον Τούρκο δυνάστη και να καταστούν χειρότεροι τυραννίσκοι για τους Αθηναίους πολίτες.

Ανάλογη είναι η στάση του Μακρυγιάννη και απέναντι στο Γρηγόριο Δικαίο ή Παπαφλέσσα, τον οποίον δεν συμπαθούσε, όπως γενικά άλλωστε πολλούς ιερωμένους, αλλά τον κατηγόρησε για ανυπόληπτη συμπεριφορά που προσέβαλε το ιερατικό του σχήμα, όταν βρέθηκε με τους συντρόφους του στο Σαντάνι της Αρκαδίας: «Πᾶνε οἱ γενναῖοι Ντρέδες διά τά βραβεῖα τῶν αντραγαθημάτωνέ τους, διά χρήματα καί βαθμούς, νά τούς τά δώση ὁ Παπαφλέσιας. Ὁ Παπαφλέσιας γύρευε τίς ἐπιδέξες (πόρνες), ὅτι ἄφησε τά παιχνίδια καί ἦρθε ὁληνύχτα· οἱ Ἀρκάδιγοι ὅλο τά βραβεῖα. Δέν εἶχε κανένας τίποτα ἀλήθεια νά δώση τοῦ ἄλλου». [248] Επίσης τον κατηγορεί γιατί όταν στο Σαντάνι ο Πάνος Κολοκοτρώνης και ο Καν. Δεληγιάννης τού είχαν στήσει ενέδρα κατά τον εμφύλιο, αυτός που ήταν γνώστης του πράγματος δεν τον ειδοποίησε, αλλά πήρε τους συντρόφους του και έφυγε. Ο ίδιος ο αγωνιστής σώθηκε με τη δύναμη του Θεού και την εύνοια της τύχης. Μπορεί ο Μακρυγιάννης να αντιπαθούσε τον Παπαφλέσσα και να είχε παράπονα από τη στάση και τη συμπεριφορά του απέναντί του, ωστόσο στη συνείδησή του εξιλεώνεται, γιατί ο ηρωικός θάνατός του στο Μανιάκι το 1825 αμυνόμενος κατά των δυνάμεων του Ιμπραήμ απέδειξε περίτρανα τα πατριωτικά του αισθήματα: «Μέσα εἰς τό Σαντάνι ἦταν τήν νύχτα κρυφίως μπασμένοι ὁ Πάνος Κολοκοτρώνης κι' ὁ Κανέλος Ντεληγιάννης καί ὅταν θά περάσουμε ἀπό τό γιοφύρι, κι' ἐκεῖ εἶναι τό χωριόν, νά μᾶς χτυπήσουν. Αὐτό ἔμαθε ὁ Παπαφλέσιας καί πῆρε τούς συντρόφους κι' ἔφυγε χωρίς νά μοῦ εἰπῆ τίποτας· 'λικρινής σύντροφος (- πεθαμένος διά τήν πατρίδα. Δέν θέλω κατηγορήσει τήν διαγωή του· ἡ τύχη μου καί ἡ δικαιοσύνη τοῦ Θεοῦ μέ φύλαξε· ὅτι ἐγώ δούλευα διά τήν πατρίδα ἀθῶα)».[249] Εξάλλου, σύμφωνα με την άποψη του C. Crawley, η μετάπτωση και η μεταβολή των αισθημάτων του Μακρυγιάννη απέναντι στο ίδιο πρόσωπο είναι ένα φαινόμενο σύνηθες. Μπορεί έναν αγωνιστή να τον χαρακτηρίσει φαύλο, διεφθαρμένο και άπληστο σε μια σελίδα της αφήγησής του και στην αμέσως επόμενη σελίδα να τον χαρακτηρίσει γενναίο και ικανό πολεμιστή, που δικαίως αποσπά τους επαίνους των συναγωνιστών και των συμπατριωτών του. [250]

---

247. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 38.
248. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. ΣΤ'), ό.π.,163.
249. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 166.
250. Crawley C.W., «Review to the Memoirs of General Makriyannis by Lidderdale H.R.», *The English Historical Review*, vol. 82, No. 325, Oct. 1967, 854.

Και απέναντι στους πολιτικούς άνδρες ο Μακρυγιάννης είναι υβριστικός, ειρωνικός και εμπαθής. Χρησιμοποιεί βαρείς και περιφρονητικούς χαρακτηρισμούς για τον Κωλέτη, τον Μαυροκορδάτο, τον Μεταξά, ακόμη και για τον Κυβερνήτη Καποδίστρια. Καταγγέλλει την πολιτική τους, τις ραδιουργίες, τις σκευωρίες τους εις βάρος άλλων, τις ανέντιμες ενέργειές τους για την εξυπηρέτηση των πολιτικών τους σκοπιμοτήτων και συμφερόντων. Τους θεωρεί ανέντιμους, καιροσκόπους και διεφθαρμένους και καταδικάζει πολλές από τις πράξεις τους. Ωστόσο η αμερόληπτη συνείδησή του τον οδηγεί σε αντιφάσεις γιατί δε διστάζει μεμονωμένες αποφάσεις ή ενέργειες των πολιτικών ανδρών, που ήταν προς το συμφέρον της πατρίδας, να τις επαινεί και να τις εκθειάζει. *«Αναμφίβολα και για τον Κολοκοτρώνη υπήρξεν άδικος και μεροληπτικός και για τον Καποδίστρια - του οποίου δεν κατάλαβε το διπλωματικό αγώνα – και για τον Κωλέτη και για τον Μαυροκορδάτο δεν έκαμε αντικειμενικά αξιολόγηση»*. [251] Ποτέ όμως δε δίστασε να εκφράσει απερίφραστα τις απόψεις του γι' αυτούς και αυτό μαρτυρά την ειλικρίνεια και την παρρησία του. Ωστόσο η άδικη κρίση για πρόσωπα και καταστάσεις δεν πρέπει να θεωρηθεί κριτήριο αξιολόγησης του ήθους του.[252]

Ακόμη κι όταν ο Μακρυγιάννης εμφανίζεται ιδιαίτερα εμπαθής εναντίον αγωνιστών με τους οποίους είχε έλθει σε ρήξη σε διάφορες φάσεις του Αγώνα ή εναντίον πολιτικών τους οποίους αντιμετώπιζε με κάποια επιφύλαξη και καχυποψία, γιατί τους θεωρούσε υπεύθυνους για τα δεινά τού έθνους, τα κίνητρα που τον ωθούσαν στη διατύπωση αυστηρών κρίσεων ή υβριστικών χαρακτηρισμών δύνανται να θεωρηθούν αγαθά. *«Είναι εξάλλου βέβαιο ότι οι κρίσεις του δεν πηγάζουν από ιδιοτέλεια, αλλά από την αυστηρότητά του για όσα κατά την αντίληψή του αμαύρωναν ή δυσφήμιζαν τον Αγώνα»*.[253] Δεν κινείται από προκατάληψη ή προσωπικό πάθος εναντίον κάποιων προσώπων αλλά τα κίνητρα της αυστηρής κριτικής του πηγάζουν από αγαθή προαίρεση και σχετίζονται με την προς την πατρίδα και την θρησκεία αφοσίωσή του.[254] Από τον πρόλογο κιόλας του έργου του απολογούμενος προς τους αναγνώστες ομολογεί ότι δεν εκφράζεται με επιείκεια για τους αίτιους των εθνικών συμφορών και η βασική αιτία της εμπάθειας και της αγανάκτησής του είναι ο υπέρ της πατρίδος ζήλος: «Γράφοντας αὐτά τά αἴτια καί τίς περίστασες, ὁπού φέραμεν τόν ὄλεθρον τῆς πατρίδας μας ὅλοι μας,

---

251. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Ασδραχά), ό.π., λ'.
252. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, κθ'.
253. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Προλ. -Εισαγ. Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996, 14.
254. Σχετικά με τα κίνητρα των αυστηρών και συχνά αντιφατικών κρίσεών του απέναντι σε ορισμένα πρόσωπα βλ. Μαρρές Γιάν., «Γιάννης Μακρυγιάννης» *στο Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης-Ρήγας Βελεστινλής-γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη-Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα 1965, 82 – 83.

τότε ὡς ἔχοντας καί ἐγώ μερίδιον εἰς αὐτήνη τήν πατρίδα καί κοινωνία, γράφω μέ πολλή ἀγανάχτησιν ἀναντίον τῶν αἰτίων· ὄχι νἄχω καμία ἰδιαίτερη κακία ἀναντίον τους, ἀλλά ὁ ζῆλος τῆς πατρίδος μοῦ δίνει αὐτήνη τήν ἀγανάχτησιν καί δέν μπόρεσα νά γράψω γλυκότερα».[255]

Ουσιαστικά δεν ενδιαφέρει σήμερα πόσο δίκαιος στάθηκε ο Μακρυγιάννης στις κρίσεις του και πόσο μικρές ή μεγάλες υπήρξαν οι προκαταλήψεις του απέναντι κυρίως στους πολιτικούς, πόσο μεγάλος υπήρξε ο θυμός απέναντι στον Κωλέτη και τον Μαυροκορδάτο και πόση η αγανάκτηση απέναντι στον Αυγουστίνο και τον Βιάρο, αλλά πόσο κατάφερε μέσω των αγώνων του και της συγγραφής του να υπηρετήσει την αλήθεια και τη δικαιοσύνη. [256] Ο αγωνιστής υπηρέτησε την αλήθεια στις διάφορες εκφάνσεις της, στην εθνική – φυλετική, στην πολιτική και ιστορική και στη μεταφυσική – θρησκευτική. [257] Υπηρέτησε την εθνική αλήθεια με τις μάχες, τις νίκες και τις ήττες του κατά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα. Την πολιτική και ιστορική αλήθεια υπηρέτησε με τους αγώνες του για την παραχώρηση Συντάγματος από τον Όθωνα, καθώς και με τα "Απομνημονεύματα" του. Όταν οι αγώνες του δεν αναγνωρίστηκαν, η αλήθεια συνεχώς παραχαρασσόταν και ο ίδιος συκοφαντήθηκε και κατηγορήθηκε για εσχάτη προδοσία, κατέφυγε στη μοναδική αλήθεια, αυτή του Θεού. Την μεταφυσική και θρησκευτική αλήθεια υπηρέτησε μέσω του έργου του "Οράματα και θάματα". [258]

xi) Οι ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα, Έλληνες και ξένοι, υπό αμφισβήτηση για την ακρίβεια και την αξιοπιστία του συγγράμματός τους

Δεν είναι όμως μόνο το έργο τού Μακρυγιάννη που έχει τεθεί υπό αμφισβήτηση όσον αφορά την αξιοπιστία, την αμεροληψία, την ακρίβεια και την αντικειμενικότητά του. Όλοι οι σύγχρονοί του ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι έχουν δεχθεί επικρίσεις και αυστηρά σχόλια σχετικά με την αξιοπιστία του συγγράμματός τους. Άλλοι γράφουν στρατευμένη ιστοριογραφία εξυπηρετώντας τα συμφέροντα ενός κόμματος ή ενός πολιτικού άνδρα· άλλοι επιδεικνύουν μονομέρεια στο σύγγραμμά τους καθώς παρασυρόμενοι από το πνεύμα του τοπικισμού και του αυτοχθονισμού φωτίζουν μόνο τα γεγονότα του περιορισμένου γεωγραφικού χώρου από τον οποίο προέρχονται· άλ-

---

255. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Πρόλογος), ό.π., 6.
256. Βράχας Φρίξ., *Ο ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη και η ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961, 4.
257. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α'. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 178.
258. Αθανασόπουλος Βαγγ., *ό.π.*, 178.

λοι γράφουν με σκοπό να προβάλουν και να εκθειάσουν το ρόλο και τη δράση της κοινωνικής τάξης, ομάδας ή φατρίας στην οποία ανήκουν· άλλοι γράφουν επιχειρώντας να ανασκευάσουν τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εις βάρος τους από άλλους συγγραφείς. Βλέπουμε ότι τα κίνητρα της συγγραφής ποικίλλουν, ωστόσο δεν έχουν τη δυνατότητα να εξασφαλίσουν την αξιοπιστία της.

Ο ιστορικός Σπ. Τρικούπης ο οποίος υπήρξε αμερόληπτος στο μέτρο του δυνατού και προσηλωμένος στις αρχές τού μέτρου και του δικαίου δέχθηκε επικρίσεις για τις επιδράσεις του από την ιστορία του Σκώτου φιλέλληνα Th. Gordon, για αποσιώπηση πηγών και για μεροληπτική στάση υπέρ του συγγενούς του Αλ. Μαυροκορδάτου και της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα.[259] Το έργο τού Ι. Φιλήμονος θεωρείται αμερόληπτο και τεκμηριωμένο στο σύνολό του, ωστόσο κρίνεται ως ατελές και εν μέρει εγκωμιαστικό υπέρ της οικογένειας των Υψηλάντηδων.[260] Η δυνατή κρίση και η αφαιρετική ικανότητα του Φιλήμονος τον οδηγούν στη διατύπωση γενικών συμπερασμάτων, αλλά παράλληλα ο πλατειασμός και η λεπτολογία, η μη δυνατότητα διάκρισης του ουσιώδους από το επουσιώδες καθιστούν το έργο βαρύ, αμέθοδο και μη προσιτό στον αναγνώστη.[261]

Ο Ν. Σπηλιάδης παρέχει ένα έργο πολύτιμο για την πολιτική ιστορία τού Αγώνα, αλλά οι ειδήσεις του δεν είναι πλήρεις ούτε αμερόληπτες. Θεωρείται ένα έργο φανατικά τοπικό, πιστά Κολοκοτρωνικό. Ο Σπηλιάδης «πελοποννησιάζει» όπως λέει ο βιογράφος του Ι. Φιλήμων. [262] Ο Φωτάκος παρέχει ακρίβεια στα ιστορούμενα, διακρίνεται για τη φιλαλήθεια και την ευσυνειδησία του. [263] Ωστόσο όλο το ιστορικό του έργο είναι γραμμένο κάτω από την προστατευτική ματιά τού Γέρου του Μοριά, του οποίου υπήρξε υπασπιστής. [264] Τα "Απομνημονεύματα" του Θ. Κολοκοτρώνη, εξαιρετικό δείγμα λαϊκής σοφίας, έχουν επικριθεί για την συντομία της όλης αφήγησης και για την εσκεμμένη παρασιώπηση γεγονότων που ήταν δυνατόν να εξεγείρουν τα πάθη.[265] Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης, γιός του Γέρου, με τα όσα έγραψε για τα επαναστατικά χρόνια, στάθηκε δυνατός υπερασπιστής του έργου τού πατέρα του και του δικού του, αλλά με τις αναφορές του στα προεπαναστατικά χρόνια προέβη σε περιττές και ανούσιες προσθήκες.[266] Ο Ν. Κασομούλης με τα "Στρατιωτικά ενθυμήματα" απέδειξε ότι διαθέτει

---

259. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ)*, περ. Β', ΚΔ', 1973-74, Αθήνα 1975, 279.
260. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 247-248.
261. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 9.
262. Βλαχογιάννης Ιωάν., *[Άπαντα]*, *Κλέφτες του Μοριά: Μελέτη Ιστορική από νέες πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Δ΄. Αθήνα 1935, 10.
263. Κουγέας Σωκρ.,"Ηρωικά κείμενα του Αγώνος", *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 426.
264. Βλαχογιάννης Ιωάν., *Κλέφτες του Μοριά,* ό.π., 11.
265. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π., 49-50.
266. Βλαχογιάννης Ιωάν., *Κλέφτες του Μοριά*, ό.π., 11.

ιστορική συνείδηση, γνωρίζει να αξιολογεί τις μαρτυρίες και να δίνει βάση στην αυτοψία. Έχει γερή κρίση και έναν ζωηρό πόθο για αντικειμενικότητα. Ο ρεαλισμός στην αφήγηση βοηθά στην αναπαράσταση της καθημερινότητας των αγωνιστών χωρίς εξιδανίκευση. Το μειονέκτημα είναι ότι στην προσπάθειά του να κάνει τη γλώσσα πιο εξευγενισμένη, την νοθεύει απομακρυνόμενος από τη ζωντανή και σφριγηλή δημοτική.[267] Ο Σ. Κουγέας χρησιμοποιεί υπερβολικά ευμενείς κρίσεις για τον Κασομούλη χαρακτηρίζοντας το έργο του «εθνικό και ιστορικόν μνημείον πολύτιμον». Θεωρεί ότι τον χαρακτηρίζει θαυμαστή ενάργεια, αντικειμενικότητα και πληρότητα στην περιγραφή, μεθοδικότητα και ακρίβεια κυρίως στην εξιστόρηση του αρματολισμού. [268] Εκτός από τον Κασομούλη στη β' πολιορκία του Μεσολογγίου αναφέρεται και ο Σπυρομήλιος. Τα "Απομνημονεύματά" του, κατά τον Κουγέα, τα διακρίνει, πέραν από την περιγραφική δύναμη, φιλαλήθεια, μετριοφροσύνη και ιστορική ευσυνειδησία. [269] Όμως η ζωηρότητα της έκφρασης και η παραστατικότητα ενισχύουν τη λογοτεχνική αξία του έργου και ταυτόχρονα μειώνουν την ιστορική του αξία.[270] Τα "Πολεμικά Απομνημονεύματα" του Χρ. Περραιβού χαρακτηρίζονται από υπερβολική συντομία, πράγμα που θεωρείται αρετή αλλά και μειονέκτημα ταυτόχρονα, γιατί του στερούν την τιμή της έγκυρης και αξιόλογης πληροφόρησης. Επίσης η αξιοπιστία τους μειώνεται και από την παράθεση εγγράφων – αδιαμφισβήτητου κύρους – που στοχεύουν όμως στην προβολή του συγγραφέα.[271]

Ο Παλαιών Πατρών Γερμανός άφησε απομνημονεύματα χωρίς υψηλές συγγραφικές απαιτήσεις, γραμμένα κάτω από την επίδραση των εμφύλιων σπαραγμών και με στόχο να δικαιώσει την άποψή του πάνω στα γεγονότα.[272] Σκοπίμως παρασιωπά πολλά συμβάντα πάνω σε ακανθώδη θέματα και πολλά άλλα τα αφηγείται με συντομία. Δεν εισχωρεί εις βάθος, δεν αποκαλύπτει ενέργειες, παραλείψεις, υστεροβουλίες. Κατανικά την οργή και το πάθος, αφήνει έξω από την αφήγηση τις προσωπικές του συμπάθειες ή αντιπάθειες και προσπαθεί να είναι αμερόληπτος αφηγητής, τρίτος ανάμεσα στους αντιπαρατιθέμενους.[273] Ο Αμβρ. Φραντζής στην "Επιτομή" περιορίζεται στα πε-

---

267. Δημαράς Κ. Θ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 9η έκδ. Γνώση, Αθήνα 2000, 332-334.
268. Κουγέας Σωκρ., "Ηρωικά κείμενα του Αγώνος", *Νέα Εστία*, ΝΓ', 1953, 430.
269. Κουγέας Σωκρ., *ό.π.*, 429.
270. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π., 148.
271. Γριτσόπουλος Τάσ., *ό.π.*, 39.
272. Δημαράς Κ. Θ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας"*, ό.π., 331.
273. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π.,42.

λοποννησιακά γεγονότα και έτσι επιδεικνύει μονομέρεια και προκατάληψη, στοιχεία που στερούν το έργο του από το βαθύτερο νόημα της ιστορίας. [274] Δεν ακριβολογεί κατά την αφήγηση, παρέρχεται τα ακανθώδη θέματα, είναι αξιόπιστος αφηγητής των πελοποννησιακών γεγονότων, αποφεύγει ακραίες και ερεθιστικές κρίσεις για πρόσωπα. Οι παραλείψεις μνείας προσώπων και γεγονότων προκάλεσαν δυσαρέσκειες και αντιδράσεις για το έργο του. [275] Ο Κων. Μεταξάς στα "Απομνημονεύματά" του διαρθρώνει την όλη αφήγηση όχι με βάση την εξέλιξη των γεγονότων, αλλά με βάση τον συσχετισμό τους με την προσωπική του δράση και αυτοβιογραφία [276] και έτσι μοιραία καθίσταται μονομερής και μη αντικειμενικός. Ο Μ. Οικονόμου υπήρξε κατά τη συγγραφή παρατηρητικός και ακριβολόγος, σαφής και προσεκτικός. Οι οξύτατες παρατηρήσεις του δεν γράφονται για να καυτηριάσουν πρόσωπα ή να προπαγανδίσουν, αλλά για να απεικονίσουν πιστά την πραγματικότητα. Δεν επιδεικνύεται, δεν κομπάζει, δεν αυτοπροβάλλεται, δεν αφηγείται με πάθος, δεν επικρίνει τα πρόσωπα, αλλά ενδιαφέρεται μόνον να δώσει στον αναγνώστη γνώσεις περί των συμβάντων. [277]

Ο Νικ. Δραγούμης στο έργο του "Ιστορικαί αναμνήσεις" παρουσιάζεται σαφής και ακριβής στην εξιστόρηση των γεγονότων. Αξιοπρόσεκτη είναι η ακρίβεια και η αμεροληψία με την οποία εξιστορεί και κρίνει πράξεις πολιτικών ανδρών, με τους οποίους είχε συνεργασθεί για πολλά χρόνια και είχε ποικίλες αφορμές για συμπάθεια ή αντιπάθεια προς το πρόσωπό τους. [278] Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι κρίσεις ξένων φιλελλήνων για τους ΄Ελληνες ιστορικούς. Ο Jul. Blancard γράφει χαρακτηριστικά: *«Κατά την ταπεινή μας γνώμη ο Τρικούπης και ο Δραγούμης είναι, από τους ιστορικούς της σύγχρονης Ελλάδας, αυτοί που απέδωσαν με την μεγαλύτερη ακρίβεια, καθαρότητα και γνώση, αυτόν τον αθάνατο αγώνα ενός μικρού λαού χωρίς συνοχή εναντίον ενός έθνους ισχυρά εξοπλισμένου»*. [279]

Οι τρεις προεστοί Καν. Δεληγιάννης, Παν. Παπατσώνης και Αναγν. Κοντάκης, όπως προαναφέρθηκε, δεν στάθηκαν αμερόληπτοι και αντικειμενικοί, γιατί κύριος στόχος της συγγραφής τους υπήρξε ο έπαινος και η προβολή της προυχοντικής τάξης και της συμβολής της στον Αγώνα και η ταυτόχρονη υποτίμηση της προσφοράς των αστών και των στρατιωτικών σε αυτόν. Ιδιαίτερα το έργο του Καν. Δεληγιάννη θεωρείται ένα εμπα-

---

274. Δημαράς Κ. Θ., *"Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας"*, ό.π., 338.
275. Γριτσόπουλος Τάσ.,"Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π.,186-187.
276. Γριτσόπουλος Τάσ., *ό.π.*, 84.
277. Γριτσόπουλος Τάσ., *ό.π.*,178, 181.
278. Χαρίλαος, *Πανόπη*, Δ', Ερμούπολη Σύρου, φ. 201, 2, 1875 στο Δραγούμης Νικ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Β'. Ερμής, Αθήνα 1973, 236.
279. Blancard Jules, *"Souvenirs Historiques"*, II. Paris 1890, ix-x, μτφ. εκ του Δραγούμη Νικ., Β΄, *ό.π.*, 241.

θές, μεροληπτικόν και εγωιστικόν απομνημόνευμα. Είναι ένα σύγγραμμα, που παρά τις σοβαρές και χρήσιμες ειδήσεις, θεωρείται σφόδρα «αντικολοκοτρωνίζον» και υπερβολικά «δεληγιαννίζον», γι' αυτό και πρέπει να χρησιμοποιείται με προσοχή. [280] Του Παν. Παπατσώνη το σύγγραμμα στερείται ποικιλίας πληροφοριών, χαρακτηρίζεται από άτακτη αφήγηση, ασυναρτησία, πάθος, εγωισμό. [281]

Διαπιστώνουμε από την σύντομη αναφορά στα έργα των σημαντικότερων Ελλήνων ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων του Αγώνα και μετά από σχετική αξιολόγησή τους ότι η αντικειμενικότητα και η αξιοπιστία είναι συχνά περιορισμένη. Παρ' όλα ταύτα οι ΄Ελληνες ιστορικοί ως μάρτυρες, συντελεστές και αφηγητές των γεγονότων του Αγώνα και ως γνώστες της ελληνικής πραγματικότητας δύνανται να συλλαμβάνουν πληρέστερα τα συμβάντα, να τα κατανοούν βαθύτερα, να τα τοποθετούν στην αιτιώδη αλληλουχία τους, να τα ερμηνεύουν κατά το δυνατόν ορθά και να συνάγουν από αυτά τα χρήσιμα συμπεράσματα.[282]

Οι ξένοι συγγραφείς, Ευρωπαίοι φιλέλληνες οι περισσότεροι, μας έχουν παραδώσει ιστορικά έργα, τα οποία οφείλουμε να τιμούμε και να μελετούμε με σεβασμό, αλλά επιβάλλεται να ελέγχουμε προσεκτικά τη διήγηση των γεγονότων και τις κρίσεις τους για τα πρόσωπα. Συχνά επηρεασμένοι από τα πολιτικά συμφέροντα της χώρας τους, δεν υπήρξαν πάντοτε καλοί κριτές για εμάς. Πολλές φορές αδίκησαν τους ΄Ελληνες κρίνοντάς τους με τα μέτρα της δικής τους χώρας. Άλλες φορές όντας μακριά από την ελληνική πραγματικότητα δυσκολεύτηκαν να ανακαλύψουν την αλήθεια μέσα στο χάος που επικρατούσε στην Ελλάδα την εποχή εκείνη.[283] Οι περισσότεροι από αυτούς ήταν περιηγητές ή αγωνιστές φιλέλληνες, αξιωματικοί που ήλθαν και αγωνίστηκαν στην Ελλάδα ή ξένοι συγγραφείς και δημοσιογράφοι, οι οποίοι με οποιονδήποτε τρόπο συνδέθηκαν με τα γεγονότα της Επανάστασης και με αυτά της μετεπαναστατικής περιόδου. Οι πιο πολλοί από αυτούς κατέβηκαν από την Ευρώπη και αγωνίσθηκαν στην Ελλάδα για το ιδανικό τής ελευθερίας και ξαναγύρισαν στις πατρίδες τους – συχνά απογοητευμένοι από την έλλειψη οργάνωσης στην Ελλάδα – όπου και έγραψαν τις αναμνήσεις τους από τον Αγώνα με τον τίτλο "Memoires" ή "Souvenirs". Με τέτοια έργα είναι εμπλουτισμένες όλες σχεδόν οι φιλολογίες των ευρωπαϊκών κρατών.[284]

---

280. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π.,91.
281. Γριτσόπουλος Τάσ., *ό.π.*,122-123.
282. Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η επανάστασις του 1821 και η περί αυτής ιστοριογραφία», ό.π., 278.
283. Πρωτοψάλτης Εμμ., *ό.π.*, 278.
284. Κουρνούτος Γ., *"Το Απομνημόνευμα 1453 – 1953"*, Α'. Αθήνα 1953, 36 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, αρ. 44).

Πολλά από αυτά τα ευρωπαϊκά Απομνημονεύματα είχαν προσωπικό και περιορισμένο χαρακτήρα και παρουσίαζαν μερικές μόνο πλευρές του ελληνικού ξεσηκωμού, χωρίς να καλύπτουν τον ευρύτερο χώρο των γεγονότων. Τα πιο πολλά ήταν γραμμένα με προκατάληψη και απηχούσαν την απογοήτευση των διαφόρων φιλελλήνων, ρομαντικών ή και τυχοδιωκτών.[285] Η ψυχοσύνθεση των ξένων που δεν μπορούσαν να κατανοήσουν την ελληνική πραγματικότητα, τη γλώσσα με τις ποικίλες εκφράσεις της, ήταν μεγάλα εμπόδια για να πάρουν σωστή θέση απέναντι στον ελληνικό λαό, αλλά και για να προσεγγίσουν τις ελληνικές πηγές και τα βοηθήματα. Γι' αυτό και πολλοί παραπλανήθηκαν και πήραν εσφαλμένες θέσεις πάνω σε διάφορα θέματα της νεοελληνικής ιστορίας.[286] Μερικοί από αυτούς δεν είναι αξιόπιστοι γιατί εμφανίζονται ιδιαίτερα ευμενείς απέναντι στον ελληνικό αγώνα κατ' επίδραση του φιλελληνισμού, του κλασικισμού και του ρομαντισμού και έτσι παρουσιάζουν τα πράγματα κάπως εξιδανικευμένα. Άλλοι αφηγούνται τα γεγονότα με μονομέρεια και προκατάληψη, γιατί έχουν ως στόχο την εξυπηρέτηση των συμφερόντων και της πολιτικής τής χώρας από την οποία προέρχονται, άλλοι γράφουν με σκοπό την προώθηση των συμφερόντων του πολιτικού κόμματος στο οποίο ανήκουν και άλλοι περιπίπτουν σε σφάλματα και ανακρίβειες λόγω άγνοιας ή έλλειψης επαρκούς πληροφοριακού υλικού.

«Στους ξένους απομνημονευματογράφους, κυρίως στρατιωτικούς Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς, Ιταλούς, οφείλουμε τις περισσότερες ειδήσεις για τη στρατιωτική, πολιτική και κοινωνική κατάσταση στην Ελλάδα». [287] Ο προσωπικός χαρακτήρας των γαλλικών απομνημονευμάτων, και κυρίως όσων γράφτηκαν πριν το 1824, δηλαδή πριν από την έναρξη του αγγλογαλλικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα, βρίσκεται κάτω από την επίδραση του λογοτεχνικού ρομαντισμού και σε συσχετισμό με την φήμη τού μεγάλου ρομαντικού Chateaubriand. [288] Των Γάλλων ιστοριογράφων, Raybaud και Pouqueville, τα έργα διαπνέονται από λυρική διάθεση και από την πνοή του ρομαντισμού, στοιχεία που πολλοί θεώρησαν ότι μειώνουν την αξιοπιστία των ιστορουμένων τους.

Ο πρώτος που καταπιάστηκε με τη σύνθεση της Ιστορίας της Επανάστασης από τις αρχές της κιόλας ήταν ο Γάλλος Ph. Pouqueville[289], του οποίου το έργο διαπνέεται από τόσο θερμό φιλελληνισμό και ρομαντισμό, ώστε να αλλοιώνει την αλήθεια και να

---

285. Κουρνούτος Γ., *ό.π.*, 37.
286. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 8.
287. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επαναστάσεως (1813-1825)*, Α', (Εισαγωγή). Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 16.
288. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*, 16.
289. Pouqueville Ph., *Histoire de la régénération de la Gréce*, I – IV. Firmin Didot Père et Fils, Paris 1824.

μην αποτελεί αξιόπιστη πηγή. Ουσιαστικά το έργο του είναι περισσότερο προπαγανδιστικό παρά ιστορικό. Ο σκοπός της συγγραφής του είναι να ευαισθητοποιήσει την κοινή γνώμη της Ευρώπης υπέρ του ελληνικού ζητήματος.[290] Την αναξιοπιστία και τις ανακρίβειες του έργου έχει επισημάνει και ο Ι. Βλαχογιάννης. [291] Σπουδαία είναι και τα απομνημονεύματα τα οποία συντάχθηκαν από φιλέλληνες Γάλλους αξιωματικούς όπως: ο Voutier, ο Raybaud, ο Jourdain και ο Jurien de la Graviere. [292] Ο Ι. Ράγκος εκφράζει την άποψη για τους ανωτέρω Γάλλους ιστοριογράφους, αν και πολλοί θεωρούσαν πως έγραψαν πιστά για τον ιερό αγώνα, ότι, παρά την υπόληψη που έτρεφε προς αυτούς, έγραψαν μάλλον "γριφωδώς", "μεροληπτικώς" και "εμπαθώς". [293] Ιδιαίτερα στρέφεται κατά του αείμνηστου Γάλλου Ναυάρχου Jurien de la Graviere για τις προσωπικές κρίσεις του εναντίον των Ευρωπαίων φελελλήνων Κόχραν και Τζούρτζ. [294] Ο Απ. Βακαλόπουλος εξυμνεί τον Γάλλο Ναύαρχο Jurien de la Graviere, γιατί μας δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τους ναυτικούς αγώνες των Ελλήνων, αντλημένες από αξιόπιστες γαλλικές πηγές, όπως η αλληλογραφία της διπλωματικής υπηρεσίας της Γαλλίας, οι εκθέσεις των Γάλλων ναυάρχων, τα ημερολόγια των γαλλικών πολεμικών πλοίων και το αρχείο του στρατηγού Μαιζών.[295]

Ο ρομαντισμός και η λυρική διάθεση του Max. Raybaud έχουν γνησιότητα και αυθεντικότητα και γι' αυτό δεν ζημιώνουν την αξιοπιστία του, αντίθετα μας βοηθούν να αναπαραστήσουμε τις εικόνες της εποχής και να διεισδύσουμε στην ψυχολογία των επαναστατημένων Ελλήνων. Οι περιγραφές των δυστυχισμένων ανθρώπων ή των ειδυλλιακών τοπίων είναι εξαιρετικά υποβλητικές.[296] Ο Raybaud είναι πιο αξιόπιστος από τους άλλους Γάλλους ιστοριογράφους των πρώτων χρόνων της Επανάστασης, γιατί έχει συνειδητοποιήσει την ανάγκη να γράψει την αλήθεια. Ο Th. Gordon λέει χαρακτηριστικά γι' αυτόν ότι πρέπει να γίνει πιστευτός χωρίς δισταγμό για όσα αφηγείται, στα οποία ήταν αυτόπτης μάρτυρας.[297]

---

290. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 4-5.
291. Βλαχογιάννης Γ., "Καραϊσκάκης", *Νέα Εστία*, ΚΑ', 483, 1947, 993.
292. Οι πλήρεις τίτλοι αυτών των απομνημονευμάτων είναι οι εξής: 1) Voutier Oliv., *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*. Paris 1823, 2) Raybaud Max., *Mémoires sur la Gréce pour servir á l'histoire de la guerre de independance* (Introduction historique Alph. Rabbe), I-II. Paris 1824. 3) Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828. 4) Jurien de la Graviere, *La Station du Levant*, I-II. E. Plon et cte, Paris 1876.
293. Ράγκος Ιωάν., *Μελέτη περί της ιεράς Επαναστάσεως: (ερειδομένη επί επισήμων εγγράφων και επιστολών του 1821 εν παραλληλισμώ προς τους ιστορικούς Έλληνας, Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς και Ιταλούς)*. 2η έκδ. Τυπ. Αν. Κων/δου, Αθήνα 1902, 98 (σημ. 1).
294. Ράγκος Ιωάν., *ό.π.*, 99 (σημ. 1).
295. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού,* Ε', ό.π., 20 (βλ. κ' σημ. 58).
296. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής επαναστάσεως*, Α', ό.π., 16.
297. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, A'. Edinburgh 1844, 11 (not. 1)

Ο Ph. Jourdain ανήκει στους Γάλλους συγγραφείς που έγραψαν το έργο τους μετά το 1824 και επομένως βρέθηκαν κάτω από την επίδραση του ρωσοαγγλογαλλικού ανταγωνισμού στην Ελλάδα. Ο Jourdain αναμειγνύεται ενεργά στην πολιτική ζωή της Ελλάδας και είναι ένας έκδηλος προπαγανδιστής της Γαλλίας. Οι πληροφορίες του είναι ανακριβείς και στηρίζονται σε διάσπαρτες φήμες, ενώ δε διατυπώνει ορθές κρίσεις για τους ΄Ελληνες πολιτικούς. Ιδιαίτερα επικρίνει τον Σπ. Τρικούπη που τον παρουσιάζει ως πράκτορα της αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα.[298] Ωστόσο στον Πρόλογο του έργου ο εκδότης του M. Lauvergne επισημαίνει ότι η βασική αξία της συγγραφής του Jourdain έγκειται στο γεγονός ότι γνωρίζει ο ίδιος από κοντά στην Ελλάδα τα πρόσωπα και κυρίως τα συμβάντα, που καταγράφει στα απομνημονεύματα, και τις αιτίες που τα προκάλεσαν και έτσι έχει τη δυνατότητα να εξετάζει και να αξιολογεί εξίσου αντικειμενικά τα γεγονότα και τους ανθρώπους. Θεωρεί ότι ο Jourdain ανήκει στην κατηγορία των γενναίων και ανιδιοτελών φιλελλήνων. Τα απομνημονεύματά του, σύμφωνα με αυτόν, αξίζουν εύφημης μνείας, γιατί πέραν από την λογοτεχνική τους αξία πρέπει να αποτιμηθεί θετικά και το πλήθος των χρήσιμων πληροφοριών και εισηγήσεων που παρέχουν σχετικά με τα εξοπλιστικά συστήματα των πολεμικών πλοίων και τα μέσα άμυνας κατά του εχθρού, στοιχεία που ο ίδιος γνώριζε καλά ως διοικητής γαλλικής φρεγάτας στην Ελλάδα. [299]

Ο Γάλλος φιλέλληνας Oliv. Voutier έτρεφε μεγάλη συμπάθεια προς το υπόδουλο έθνος επηρεασμένος και από τη ρομαντική ιδιοσυγκρασία του. Σχετικά με την αξιοπιστία των απομνημονευμάτων του έχουν εκφραστεί διάφορες γνώμες. Ο Τ. Κανδηλώρος σε ένα ελλιπές σημείωμα στη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια έχει αποφανθεί ότι «*τα ιστορικά απομνημονεύματα του Βουτιέ περί του ελληνικού Αγώνος είναι πρότυπα ειλικρίνειας και ευθυκρισίας*».[300] Αντίθετα ο Γάλλος φιλέλληνας Max. Raybaud κατειρωνεύεται τον συμπατριώτη του Voutier διαψεύδοντας την περιγραφή της μάχης στο Κομπότι (22 Ιουνίου 1822) λίγο πριν την καταστροφή του Πέτα. Ο Raybaud επισημαίνει ότι ο Voutier υπήρξε ήρωας ανύπαρκτων κατορθωμάτων στις μάχες στην ΄Ηπειρο. Διαψεύδει επίσης τους ισχυρισμούς του Voutier ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας κατά την άλωση της Τριπολιτσάς. Δε διστάζει μάλιστα να χαρακτηρίσει κομπαστικά και αναληθή τα απομνημονεύματά του εκφέροντας ποικίλους υπαινιγμούς κατά της αξιοπιστίας του.[301]

---

298. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της ελληνικής Επαναστάσεως*, Α', ό.π., 17.

299. Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu' au combat de Navarin* (Avant – Propos de l' éditeur), I. Paris 1828, 5.

300. Voutier Oliv., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Εμμ. Πρωτοψάλτης-μτφ. Γ. Τσουκαλάς). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957, 94.

301. Βλέπε σχετικά με την αξιοπιστία των απομνημονευμάτων του Voutier: Voutier Oliv., *ό.π.*, 94-95 και Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως*, ό.π., 16-17.

Ο Th. Gordon εξέφρασε δυσμενείς κρίσεις περί της αξιοπιστίας δύο Γάλλων συγγραφέων, του Pouqueville και του Green, που ο τελευταίος διετέλεσε Πρόξενος της Γαλλίας στην Πάτρα, επισημαίνοντας ότι και οι δύο, αν και διέθεταν ποικίλα μέσα για την εξακρίβωση της αλήθειας, εντούτοις ήσαν φορείς προκαταλήψεων και συνέγραψαν το έργο τους υπηρετώντας κάποιον συγκεκριμένο πολιτικό σκοπό.[302]

Μετά από τα πρώτα γαλλικά ιστορικά έργα, πραγματοποιήθηκαν σοβαρές και θετικές ιστορικές συνθέσεις από Άγγλους συγγραφείς. Πρώτος ο Σκώτος Th. Gordon έγραψε πόνημα με τίτλο "Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως", καθώς σαν θερμός φιλέλληνας είχε υπηρετήσει ως αξιωματικός και διοικητής στρατιωτικών μονάδων στην Ελλάδα και είχε προσωπικά βιώματα από τον Αγώνα. Αναζήτησε και εξασφάλισε γραπτές πηγές και κατάφερε να συγγράψει ένα έργο με την ευσυνειδησία και την ακριβολογία επιστήμονα ιστορικού. Το μειονέκτημα είναι ότι δεν έχει περιληφθεί στη συγγραφή υλικό που ανακαλύφθηκε αργότερα και ότι η εμβέλεια του έργου είναι περιορισμένη, καθώς η αφήγηση αναφέρεται περισσότερο στα γεγονότα της Πελοποννήσου. Το έργο του βρήκε μιμητές τον Σπ. Τρικούπη και τον Κων. Παπαρρηγόπουλο.[303]

Άλλος σημαντικός Άγγλος ιστορικός υπήρξε ο G. Finlay που έγραψε έργο με τίτλο "Ιστορία της ελληνικής Επανάστασεως" (History of the Greek Revolution) και που άλλοτε ως ταξιδιώτης και άλλοτε ως εθελοντής έμεινε στην Ελλάδα και έλαβε μέρος στην πολιτική και στρατιωτική ζωή του τόπου. Είναι γλαφυρός αφηγητής, αλλά πολλές φορές γράφει με εμπάθεια εναντίον των Ελλήνων, μη κατανοώντας τις πρωτόγονες συνθήκες ζωής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Γενικεύει απόψεις, γίνεται συχνά πικρόχολος, αμφισβητίας, ειρωνικός και υβριστής. Συχνά οι πληροφορίες του είναι ελλιπείς ή ανακριβείς λόγω έλλειψης επαρκών στοιχείων. Συνηθίζει να δυσφημίζει τους ΄Ελληνες και να τους κατηγορεί για αγριότητες, ενώ ταυτόχρονα υπερασπίζεται τις ωμότητες των Τούρκων.[304] Ο Αλ. Παπαδιαμάντης, μεταφραστής του έργου τού Finlay, επισημαίνει ότι οι οικονομικές προστριβές του με το ελληνικό κράτος για κτηματικά ζητήματα *«έκαναν την ιστοριογραφική του δεοντολογία να υπερβαίνει τα όρια της αντικειμενικότητας και να οδηγείται στη σχεδόν εμπαθή επίκριση, εν σχέσει είτε με τον ελληνικό λαό συνολικά είτε, κυρίως, με μεμονωμένα ιστορικά πρόσωπα»*.[305] Εξάλλου ο ίδιος ο Finlay αναγνωρίζει την πιθανότητα της μη αντικειμενικής του κρί-

---

302. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, A', ό.π., 11 (not. 1).
303. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 6.
304. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*, 6-7.
305. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Παπαδιαμάντης – επιμ. Α. Μαντάς), Α'. ΄Ιδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009, 29.

σης. Λέει για την ιστορία του: «*Κρίνατέ την αὐστηρῶς. Δέν εἶναι ἀξία ἀβρότητος, διότι εἶναι ψυχρά καί τραχεῖα καθώς τό ἔργον ἀπογοητευμένου ἀνθρώπου... Ἀπελπισθείς ὅτι θά ἐξυπηρέτουν κατ' ἄλλον τρόπον τόν Ἑλληνικόν λαόν ἔγινα ὁ ἱστορικός του*».[306] Ο Κων. Σβολόπουλος, στον Πρόλογο της έκδοσης του Finlay σε μετάφραση Αλ. Παπαδιαμάντη, διαπιστώνει ότι το έργο διαθέτει και αρετές. Η πλούσια εξιστόρηση των γεγονότων, η άμεση βίωσή τους από τον συγγραφέα, το γλαφυρό και εναργές ύφος, η ευρύτητα της σύνθεσης και η ανάδειξη της σημασίας του οικονομικού και κοινωνικού παράγοντα στη διαμόρφωση του ιστορικού γίγνεσθαι προσγράφονται στα θετικά στοιχεία του συγγράμματος.[307] Ο Τ. Βουρνάς, ως επιμελητής παλιότερης έκδοσης της ιστορίας του Finlay, παρατηρεί σχετικά ότι η κοινωνιολογική και οικονομιστική προσέγγιση των ιστορικών γεγονότων από τον Finlay δε γίνεται μεθοδικά και τον οδηγεί σε σοβαρά λάθη. Επιπλέον θεωρεί ότι η οικονομικού τύπου μεθοδολογική του προσέγγιση είναι μονομερής και όχι συνθετική ή ολιστική και δεν του δίνει τη δυνατότητα να θεωρήσει το ιστορικό γεγονός ως αποτέλεσμα της αλληλεπίδρασης πολλών παραγόντων. Παρά τις μεθοδολογικές της αδυναμίες η ιστορία του Finlay είναι ένα αξιόλογο έργο που έχει το χαρακτήρα ιστορικής πηγής, αλλά πρέπει να αντιμετωπίζεται με επιφύλαξη από τον ερευνητή και απαιτεί τη συγκριτική μελέτη και άλλων ανάλογων πηγών για τη διασταύρωση των πληροφοριών.[308]

Από τις άλλες ξένες γενικές ιστορίες της Επανάστασης άξιες μνείας είναι δύο γερμανικές: 1) η δίτομη του G. Gervinus, η οποία αντιστοιχεί στον 5ο και 6ο τόμο της γερμανικής εικοσάτομης "Ιστορίας του 19ου αιώνα".[309] Ο Gervinus διακρίνεται για την συνθετική του ικανότητα, τη σοβαρότητα, εν μέρει για την αντικειμενικότητά του, για τους σύντομους χαρακτηρισμούς προσώπων και για την αναφορά του στις πολιτικές και διπλωματικές ζυμώσεις στην Ευρώπη, στηριζόμενος σε πλούσιο ανέκδοτο υλικό. Υστερεί στα στρατιωτικά γεγονότα, όπου ακολουθεί τον Τρικούπη.[310] 2) η δίτομη επίσης ιστορία του Karl Mendelssohn Bartholdy [311] ο οποίος δεν έμεινε πολύ καιρό στη χώρα μας για να γνωρίσει και να κρίνει εύστοχα το λαό της. Στηρίχθηκε όμως στη βοήθεια Ελλή-

---

306. Μίλλερ Γουιλ., "Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι", Δ*ελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, Α΄ [νέα σειρά], τ.χ. 1, 1928, 35-36.

307. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως,* Α', ό.π., 15-16.

308. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Α. Γεωγούλη – επιμ. Τ. Βουρνάς), Α'. Τολίδης, Αθήνα 1971, 8-9.

309.Gervinus G., *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, V-VI. Leipzig 1861-1862.

310. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 7-8.

311. Mendelssohn Bartholdy K., *Geschichte Griechenlands:von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*. S. Hirzel, Leipzig A' (1870), B' (1874).

νων φίλων του και στις ως τότε εκδεδομένες πηγές και βοηθήματα. Το μεγάλο πλεονέκτημα ήταν ότι είχε πρόσβαση και χρησιμοποίησε ένα πλήθος ανέκδοτων εγγράφων από τα Αρχεία της Βιέννης. Το μειονέκτημα είναι ότι δε διέθετε την ψύχραιμη και ήρεμη σκέψη του Gervinus, αλλά παρασυρόμενος από ευδιάκριτο πάθος οδηγήθηκε συχνά σε ακρότητες και υπερβολές.[312] Οι Γερμανοί υπήρξαν αντικειμενικότεροι κριτές από όλους τους φιλέλληνες, γιατί βρίσκονταν έξω από τον ανταγωνισμό των τριων Μεγάλων Δυνάμεων. Ο ρομαντισμός και η αγάπη τους για τις κλασικές σπουδές τούς ωθούσαν στην εξιδανίκευση του ελληνικού αγώνα και στην αντιμετώπισή του με συμπάθεια.[313] Οι πιο γνωστοί από τους υπόλοιπους– οι περισσότεροι αξιωματικοί – είναι ο A. Müller, ο Friedrich Müller, ο K. Heideck και κατά τα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Καποδίστρια ο Fr. Thiersch, ο οποίος επιτίθεται σφοδρά εναντίον του Κυβερνήτη.[314]

Από τις υπόλοιπες εκδόσεις ξεχωρίζει αυτή του Ed. Blaquiere [315] στην οποία ο συγγραφέας χωρίς να παραγνωρίζει γενικά τα ελαττώματα των νεότερων Ελλήνων τα οποία ερμηνεύει, εξαίρει και επαινεί τις ηθικές και πνευματικές αρετές τους.[316] Ο Gordon στον Πρόλογο της δικής του ιστορίας παρατηρεί για τον Blaquiere ότι αν και είναι "μερολήπτης", εντούτοις είναι "φιλαλήθης".[317] Οι Άγγλοι συγγραφείς Ch. Stanhope, J. Emersnon και W. Martin Leake εκφράζουν ενδιαφέρουσες κρίσεις για τη σύνθεση της ελληνικής κοινωνίας, για την κατάσταση της παιδείας και για άλλα θέματα. Υπήρξαν ψυχροί αλλά θετικότεροι από πολλούς άλλους στις κρίσεις τους για τα ελληνικά πράγματα.[318] Ιδιαίτερα ο Will. Martin Leake,[319] Άγγλος περιηγητής, αν και δεν ήταν παρών στον Αγώνα, εντούτοις είχε συλλέξει αυθεντικές πληροφορίες από τις περιηγήσεις του. Ιστορεί τα συμβάντα των ετών 1820-1825. Οι αφηγήσεις του είναι περιεκτικές και οι κρίσεις του εύστοχες. Παρέχει μια σαφή και αληθή εικόνα για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ξεπήδησε ο Αγώνας και για τις δυσχέρειες, εσωτερικές και εξωτερικές, που αντιμετώπισε κατά την προπαρασκευή και εξέλιξή του.[320]

---

312. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε', ό.π., 8.
313. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., 18.
314. Βακαλόπουλος Απ., *ό.π.*,18.
315. Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character & c in Greece*. W. Whittaker, London 1824.
316. Μαμώνη Κυρ., "Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821- 1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικαί αναλύσεις", *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 437.
317. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α', ό.π., 11 (not. 1).
318. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α', ό.π., 18.
319. Leake Martin W., *An historical Outline of the Greek Revolution, with a few Remarks on the present State of Affairs in that Country*. London 1826.
320. Μαμώνη Κυρ., "Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821-1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικαί αναλύσεις", ό.π., 473.

Οι ξένοι απομνημονευματογράφοι που βρέθηκαν στην Ελλάδα της εποχής του Αγώνα είτε ως περιηγητές, είτε ως αγωνιστές, είτε ως αξιωματικοί, αναμφισβήτητα μας δίνουν πολλές χρήσιμες πληροφορίες. Τα έργα τους έχουν περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα από τα αντίστοιχα ελληνικά, γιατί αφηγούνται κυρίως τις δικές τους περιπέτειες, τα βιώματα και τις εντυπώσεις τους από τον ελλαδικό χώρο και διατυπώνουν τις απόψεις και τις σκέψεις τους για την όψη της διαφορετικής κοινωνίας που γνώρισαν.[321] Επειδή είχαν ζήσει μια διαφορετική πραγματικότητα στη δική τους πατρίδα, συχνά γίνονταν επικριτικοί, αυστηροί και πικρόχολοι, ώστε να μας κάνουν να δούμε κι εμείς τα πράγματα όπως πραγματικά ήταν. Κάποιες φορές μάλιστα η πικρία και η απογοήτευση που δοκίμασαν από τις άθλιες συνθήκες διαβίωσης στην Ελλάδα και την κακή οργάνωση του Αγώνα τούς εξώθησε σε αποδοκιμαστικά και καταγγελτικά σχόλια στο εξωτερικό εναντίον Ελλήνων αγωνιστών και πολιτικών ανδρών. Άλλοτε πάλι η ανάγκη για εξυπηρέτηση συγκεκριμένων πολιτικών σκοπιμοτήτων τους υπαγορεύει τη δημιουργία μιας προπαγανδιστικής και μεροληπτικής συγγραφής.

Ο Τ. Κανδηλώρος θεωρεί τους ξένους ιστοριογράφους ακατάλληλους για να συγγράψουν ελληνική ιστορία. Επικρίνει μάλιστα την τάση των Ελλήνων ιστορικών να επικαλούνται διαρκώς τις κρίσεις ξένων συγγραφέων για τα ελληνικά ιστορικά ζητήματα. Θεωρεί αυτή την τάση υπερβολική που φθάνει μάλιστα στα όρια της κατάχρησης. Σύμφωνα με την άποψή του, την ελληνική ιστορία όλων των αιώνων και μάλιστα των νεότατων πρέπει να την γράψουν ευσυνείδητα οι ΄Ελληνες οι οποίοι είναι οικειότεροι και προς τα πρόσωπα και προς τα πράγματα. Οι ξένοι είναι συνήθως και προς όλα αυτά ξένοι.[322]

Β) Λογική ανάλυση

Οι ορισμοί των λογικών εννοιών που θα συναντήσουμε κατά την ανάλυση των επιχειρημάτων παρατίθενται σε έναν ειδικό πίνακα ανάλυσης λογικών όρων που έπεται της όλης εργασίας.

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη στο οποίο συνοψίζει τις απόψεις του για το σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής, που είναι η αλήθεια και η αντικειμενικότητα κατά την προσέγγιση και εξιστόρηση των γεγονότων και για την επίδραση που μπορεί αυτή να ασκήσει στους μεταγενέστερους με το διδακτικό και φρονηματιστικό της

---

321. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* ,Ε΄ , ό.π., 15.
322. Κανδηλώρος Τάκ., *Η φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Ν. Φραντζεσκάκη & Σία, Αθήνα 1926, 22.

χαρακτήρα, είναι το εξής: «Τοῦ εἶπα (τοῦ ’στοριογράφου Πρωτοσύγκελλου Φραντζῆ) “‘Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη”». (*Απομν.,* βιβλ. Γ΄, κεφ. Δ΄, 397).[323]

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:[324]

1η προκείμενη:‘Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, 2η προκείμενη: καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη. Το συμπέρασμα ελλείπει από τον παρόντα συλλογισμό ο οποίος είναι ελλιπής ή ελλειπτικός ως προς το συμπέρασμα και επομένως χαρακτηρίζεται ως βραχυλογικός συλλογισμός. [325] Εύκολα μπορεί κανείς να εννοήσει το συμπέρασμα εξάγοντάς το από τα συμφραζόμενα. Θα μπορούσε επομένως το συμπέρασμα να έχει την εξής μορφή: [‘Ἡ ἀμερόληπτη ἱστορική συγγραφή συντελεῖ στό μέλλον στό σχηματισμό ὑγιῶν ἐθνῶν]. Εξάλλου ένας λαϊκός λόγος, όπως είναι αυτός του Μακρυγιάννη, δικαιολογεί την ύπαρξη βραχυλογικών συλλογισμών, διότι από την αφήγησή του απορρέουν συμπεράσματα ευκόλως εξαγόμενα από τα συμφραζόμενα, καθώς πολλά από τα λόγια του αποτελούν απόσταγμα λαϊκής σοφίας που συχνά έχουν την ισχύ αποφθέγματος.

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το εννοούμενο συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες. [326] Με βάση τους γενικούς

---

323. Τα αποσπάσματα του κειμένου των “Απομνημονευμάτων” του Ι. Μακρυγιάννη έχουν ληφθεί, όπως και στο κομμάτι της ιστορικής ανάλυσης των επιχειρημάτων, από την έκδοση: Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”* (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ.

324. Σχετικά με τους όρους επιχείρημα, συλλογισμός βλ. ειδικό πίνακα ανάλυσης λογικών όρων.

325. Ο βραχυλογικός συλλογισμός είναι ένας ελλιπής συλλογισμός όπου για λόγους συντομίας και με βάση την αρχή “τά εὐκόλως ἐννοούμενα παραλείπονται” μπορεί να υστερεί ως προς τη πρώτη ή τη δεύτερη προκείμενη ή ως προς το συμπέρασμα. Η απλή μορφή βραχυλογικού συλλογισμού ονομάζεται ενθύμημα. Τον όρο εισάγει ο Αριστοτέλης στη *“Ρητορική”*: «ἐνθύμημα καί ἐξ ὀλίγων τε καί πολλάκις ἐλαττόνων ἤ ὁ πρῶτος συλλογισμός» βλ. Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Α2 1357α 16-17 και Β21, 1394α 25κ.ε. και 22, 1395b 21.
Περί βραχυλογικού συλλογισμού βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής, όπου εμπεριέχεται και η σχετική βιβλιογραφία. Περί ενθυμήματος και τη σχετική με αυτό βιβλιογραφία βλ. επίσης στο γλωσσάρι όρων της Λογικής.

326. ΄Εμμεσοι ονομάζονται οι συλλογισμοί που έχουν όχι μια αλλά περισσότερες δεδομένες κρίσεις. Το συμπέρασμα σ’ αυτούς δε συνάγεται άμεσα, αλλά έμμεσα, δηλαδή με τη βοήθεια ενός μέσου όρου, ενός τρίτου δεδομένου που βοηθάει να συνδέσουμε δύο άλλα που βρίσκονται σε σχέση μαζί του και έτσι να συναγάγουμε μια νέα κρίση, να καταλήξουμε σε συμπέρασμα. βλ. σχετικά Τατάκης Β., *Λογική*. Θεσ/νίκη 1966, 195. Σχετικά με τους έμμεσους συλλογισμούς και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού, επειδή και οι δύο προκείμενες διατυπώνονται καταφατικά, το ευκόλως εννοούμενο συμπέρασμα του βραχυλογικού συλλογισμού, που προκύπτει από το συνδυασμό των δύο προκειμένων, οφείλει να είναι καταφατικό. [327]

Ο παρών συλλογισμός είναι παραγωγικός, καθότι οι βραχυλογικοί είναι παραγωγικοί συλλογισμοί. [328] Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα γενικά στα ειδικά, δηλαδή αναχωρούμε από μια γενική και αφηρημένη αρχή για να καταλήξουμε σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.[329] Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας από τη γενική άποψη ότι ο ειλικρινής, αντικειμενικός και αμερόληπτος ιστορικός λόγος μπορεί να φωτίσει, να διδάξει και να φρονηματίσει τους ανθρώπους ώστε αυτοί αποφεύγοντας λάθη του παρελθόντος να συντελέσουν, όπως καταλήγει στο συμπέρασμα, ειδικά στο σχηματισμό υγιών, φιλελεύθερων και δημοκρατικών εθνών.

Προκειμένου να ελέγξουμε την ορθότητα του συλλογισμού θα εξετάσουμε αν ο συλλογισμός είναι έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς. Συνεπώς στον εξεταζόμενο παραγωγικό συλλογισμό υποχρεούμεθα να εξετάσουμε κατά πόσον οι προκείμενές του είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις και επομένως και το συμπέρασμα, ως λογικό επακόλουθό τους, είναι αληθές, προκειμένου να διαπιστώσουμε την εγκυρότητά του. [330] Η αλήθεια των προτασιακών κρίσεων αφορά στο περιεχόμενό τους και συγκεκριμένα στη νοηματική σχέση προκειμένων - συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκείμενες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Πράγματι στο συγκεκριμένο επιχείρημα οι προκείμενες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, γιατί όντως η αντικειμενική και η αμερόληπτη ιστοριογραφία διδάσκει, φρονηματίζει τους πολίτες ώστε να μην περιπίπτουν στα λάθη που έπεσαν οι πρόγονοί τους και επομένως να είναι ικανοί να δημιουργήσουν έθνη ανεξάρτητα, φιλελεύθερα και δημοκρατικά. Με βάση τα ανωτέρω συμπεραίνουμε ότι τόσο οι προ-

---

327. Με βάση το δεύτερο κανόνα εγκυρότητας του συλλογισμού που αναφέρεται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Όταν καί οί δύο προκείμενες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό». βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1985, 143.
Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

328. Σχετικά με την ανωτέρω αρχή βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222.

329. Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικό όταν το συμπέρασμα που έπεται των προκειμένων εμφανίζεται ως λογικό επακόλουθό τους. βλ. σχετικά Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 21-22 βλ. σχετικούς με τον παραγωγικό συλλογισμό ορισμούς και βιβλιογραφικές αναφορές στο γλωσσάρι όρων της Λογικής.

330. Σχετικά με την έννοια της εγκυρότητας του επιχειρήματος βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *ό.π.*, 21-24.

κείμενες όσο και το εννοούμενο συμπέρασμα είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις.[331]

Ο παρών παραγωγικός συλλογισμός έχει αληθείς προκείμενες και συμπέρασμα και ως εκ τούτου θεωρείται ένας έγκυρος παραγωγικός συλλογισμός. Επιπλέον ο συλλογισμός είναι ορθός γιατί είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς. [332]

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και αντιπροσωπευτικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, στο οποίο ο Μακρυγιάννης συνοψίζει τις απόψεις του για το σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής και για το διδακτικό και φρονηματιστικό της χαρακτήρα ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν βραχυλογικό συλλογισμό, αφού ελλείπει το συμπέρασμα, το οποίο δύναται ευκόλως να εννοηθεί από τα συμφραζόμενα. Ως προς τη συλλογιστική του πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, ο οποίος μάλιστα πληροί τους κανόνες της εγκυρότητας. Επιπλέον είναι ένας ορθός συλλογισμός διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς κρίσεις-προτάσεις.

Ο κύριος συλλογισμός του Μακρυγιάννη σχετικά με τον τρόπο που πρέπει να γράφεται η ιστορία: «Ἡ ἱστορία θέλει πατριωτισμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά...» ως προς το περιεχόμενό του έχει ιδεολογικό χαρακτήρα. Τόσο ο κύριος συλλογισμός όσο και τα επιμέρους συναφούς περιεχομένου επιχειρήματα που τον πλαισιώνουν και τον συμπληρώνουν απηχούν τις ιδέες και τις απόψεις τού Μακρυγιάννη σχετικά με τις προϋποθέσεις και τις αρχές που πρέπει να τηρούνται προκειμένου ο ιστοριογράφος να δημιουργήσει ένα σύγγραμμα που θα στηρίζεται στην αλήθεια, την αντικειμενικότητα και την αμεροληψία, απαλλαγμένος από πολιτικές ή κομματικές εξαρτήσεις, από προσωπικές συμπάθειες ή αντιπάθειες, από προσωπικά συμφέροντα, από εγωιστικές τάσεις αυτοπροβολής ή από αδυναμίες και πάθη.

Κατά τη διερεύνηση του όλου θέματος, του σχετικού με την ιστοριογραφία του Αγώνα, διαπιστώνουμε ότι εκτός από τον Μακρυγιάννη όλοι σχεδόν οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι της εποχής του υπόσχονται και δεσμεύονται απέναντι στους αναγνώστες ότι θα στηρίξουν την έρευνά τους και τη συγγραφή τους στην αυτοψία, διότι ως αυτόπτες μάρτυρες, αυτήκοοι και αυτουργοί των γεγονότων έχουν τη δυνατότητα να αναπλάσουν και να ανασυνθέσουν πιστά την ιστορική πραγματικότητα με στό-

---

331. Σχετικά με τις αληθείς προτάσεις ενός επιχειρήματος βλ. ειδικό πίνακα λογικών όρων, όπου εμπεριέχεται και η σχετική βιβλιογραφία.

332. Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικώς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως έγκυρο(ς) και οι προκείμενές του αληθείς. Σχετικά με την ορθότητα του επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων Λογικής.

χο την ανεύρεση και καταγραφή της αλήθειας. Ως βασική εγγύηση της ειλικρίνειας και της εγκυρότητας των πληροφοριών τους επικαλούνται τον έντιμο βίο τους και τον ηθικό, άμεμπτο και αξιοπρεπή χαρακτήρα τους. Η συνήθεια των ιστοριογράφων να στηρίζουν την έρευνά τους στην αυτοψία και να υπόσχονται ότι θα καταγράψουν την αλήθεια άγει την καταγωγή της από τους αρχαίους Έλληνες ιστοριογράφους, όπως ο Ηρόδοτος, ο Θουκυδίδης και ο Λουκιανός, συνεχίζεται διαμέσου των αιώνων και αποτελεί κοινό τόπο στα προοίμια τόσο των Ρωμαίων ιστοριογράφων όσο και των Βυζαντινών βιογράφων και χρονογάφων.

Τόσο οι ιστορικοί της Επανάστασης, όπως ο Σπ. Τρικούπης και ο Ι. Φιλήμων, όσο και οι απομνημονευματογράφοι στο σύνολό τους, είτε είναι προεστοί, είτε στρατιωτικοί, είτε κληρικοί, εξαγγέλλουν από τα Προλεγόμενα ή το Προοίμιο της συγγραφής τους ότι θα σεβαστούν την αλήθεια με κάθε μέσο. Ο Ι. Μακρυγιάννης αναφέρει σε πολλά σημεία των "Απομνημονευμάτων" ότι "ἐγώ τήν ἀλήθεια θά τήν εἰπῶ γυμνή" ή "θά σημειώσω γυμνή τήν ἀλήθεια καί χωρίς πάθος". Ωστόσο τόσο αυτός όσο και οι λοιποί απομνημονευματογράφοι αναλώνονται στο να υπερασπίσουν τη "δική τους αλήθεια", δηλαδή στο να παρουσιάσουν τα γεγονότα κάτω από τη δική τους οπτική γωνία, με βάση τα δικά τους κριτήρια θέασης και αποτίμησης των συμβάντων.

Όλοι οι συγγραφείς, αυτόπτες ενίοτε μάρτυρες των γεγονότων και αφηγητές τους αργότερα, επηρεάζονται στις εκτιμήσεις τους από προσωπικά αισθήματα, συμπάθειες ή αντιπάθειες, ανταγωνισμούς, προκαταλήψεις ή πολιτικές σκοπιμότητες. Επιπλέον η δυσκολία προσέγγισης των γραπτών πηγών, η ανεπάρκεια γνώσεων και πληροφοριών αποτελούν άλλο ένα σημαντικό εμπόδιο στην εκφορά ενός αντικειμενικού ιστορικού λόγου. Όταν μάλιστα οι συγγραφείς είναι ξένοι, η δυσχέρεια στην κατανόηση της ελληνικής πραγματικότητας και στην αξιολόγηση της συγκεκριμένης ελλαδικής συγκυρίας αποδεικνύονται κατά κανόνα μεγαλύτερα κωλύματα στην αντικειμενική καταγραφή των γεγονότων.

Το ίδιο το γραμματειακό είδος του απομνημονεύματος από τη φύση του επιβάλλει την τάση αυτοπροβολής του γράφοντος, την φιλαυτία, την εξύμνηση των ηρωικών κατορθωμάτων του ιδίου ή τον εγκωμιασμό των συγγενών και φίλων ή και της κοινωνικής τάξης στην οποία ανήκει. Το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με την αντιπαράθεση, τον ανταγωνισμό και τη σύγκρουση μεταξύ των αγωνιστών – απομνημονευματογράφων στερούν από το είδος την προσδοκώμενη αντικειμενικότητα, εγκυρότητα και αμεροληψία. Ο έντονος τοπικισμός και η πολιτική στράτευση επίσης οδηγούν στην αλλοίωση της ιστορικής πραγματικότητας.

Τα αυτοβιογραφικά κείμενα αυτής της περιόδου είναι συχνά γεμάτα υπερβολές, ανακρίβειες, ψευδολογίες, εσκεμμένες αποσιωπήσεις γεγονότων που οδηγούν στην παραποίηση, διαστρέβλωση, παραμόρφωση και παραχάραξη της ιστορικής αλήθειας. Για την αναίρεση των πικρών αληθειών ή και πραγματικών ανακριβειών, για την απόκρουση

κατηγοριών ή την απαλλαγή ευθυνών, δημοσιεύτηκαν πολλές "Απαντήσεις", "Επικρίσεις", "Επανορθώσεις" και "Αναθεωρήσεις" απέναντι σε δημοσιεύματα που δεν ήταν αρεστά στους επικρινόμενους. Η νοθεία της αλήθειας κατά την περιγραφή μαχών, η αμοιβή, ο έπαινος και η επιβράβευση ανίκανων ή αμέτοχων ατόμων στις πολεμικές αναμετρήσεις και ο ταυτόχρονος παραγκωνισμός των ικανών, των πραγματικών ηρώων, πυροδότησε τις αντιδράσεις των θιγόμενων αγωνιστών και τις δημοσιεύσεις κειμένων ή άρθρων στον Τύπο προς αποκατάσταση της αλήθειας και δικαίωσή τους.

Στο πλαίσιο αυτής της τακτικής κινείται και ο Μακρυγιάννης, κατηγορώντας και επικρίνοντας σκληρά τους συγχρόνους του απομνημονευματογράφους, που είτε θέλησαν να σφετερισθούν τη δόξα του από επιτυχείς μάχες, είτε θέλησαν να του αποδώσουν ευθύνες για αποτυχημένες στρατιωτικές αναμετρήσεις. Τα πυρά του δέχεται ο Πρωτοσύγκελλος Αμβρ. Φραντζής για τις κατηγορίες που περιέχονται στο σύγγραμμά του σχετικά με τον ρόλο των Ρουμελιωτών και του ιδίου του Μακρυγιάννη στον εμφύλιο πόλεμο. Στο στόχαστρό του μπαίνει και ο Κάρ. Παπαδόπουλος που θέλησε να του κλέψει τη δόξα από τη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κατά τον Ιούνιο του 1825, αποδίδοντας στον τακτικό στρατό υπό τις οδηγίες του την επιτυχία της αναμέτρησης. Ο Αλ. Σούτσος και κυρίως ο Χρ. Περραιβός και ο Διον. Σουρμελής δέχονται τις αυστηρές επικρίσεις του, γιατί επιχείρησαν να του επιρρίψουν όλες τις ευθύνες για την αποτυχία της μάχης στον Ανάλατο Αττικής κατά το 1827, ενώ κατά γενική ομολογία οι ευθύνες βαρύνουν τους επικεφαλής του στρατεύματος, τους φιλέλληνες Κόχραν και Τζούρτς.

Με ένα επιπλέον επιχείρημα ανάλογου περιεχομένου ο Μακρυγιάννης κατηγορεί δριμύτατα, καταδικάζει και καταγγέλλει εκείνους τους ιστοριογράφους που γράφουν κατ' εντολή κάποιου πολιτικού άνδρα ή κάποιας φατρίας ή είναι στρατευμένοι στο Αγγλικό, το Γαλλικό ή το Ρωσικό κόμμα και εξυπηρετούν τα συμφέροντά του με το να αποσιωπούν τη δράση κάποιων αγωνιστών ή να οικειοποιούνται τα κατορθώματά τους ή και να τα αποδίδουν σε άλλους, ανάξιους ή ανύπαρκτους ήρωες.

Ο Μακρυγιάννης δεν είναι ιδιοτελής, δεν είναι εξαρτημένος από πολιτικά κόμματα και φατρίες και όσο κι αν δεν είναι πάντοτε ειλικρινής, αντικειμενικός και αξιόπιστος, ωστόσο είναι αυθόρμητος, αυθεντικός, ακέραιος και έντιμος. Η αλήθεια την οποία προβάλλει και υπερασπίζεται μπορεί να είναι η δική του αλήθεια, όπως δηλαδή αυτός την αντιλαμβάνεται, όμως τα κίνητρα για την προάσπισή της είναι αγαθά και πηγάζουν από την καλή προαίρεση του αγωνιστή. Αυτά δεν είναι άλλα από τον προς την πατρίδα και τη θρησκεία ζήλο, την αγάπη για το δίκιο και την ελευθερία. Ως χαρακτήρας είναι έντιμος, αφιλοκερδής, φιλαλήθης και ποτέ "δέν ψεύδεται ἐν ἐπιγνώσει" σύμφωνα με την άποψη του Ι. Βλαχογιάννη.

Ο Μακρυγιάννης μπορεί να μην είναι πάντοτε αντικειμενικός και αξιόπιστος, παρά τις ειλικρινείς και αγαθές προθέσεις του, γιατί αντιμετωπίζει δυσχέρειες και κωλύματα

ως προς την εκτίμηση και αξιολόγηση των γεγονότων. Η ημιμάθειά του και η αδυναμία του να αξιοποιήσει σωστά το γραπτό λόγο περιορίζουν τις προσβάσεις του στη σωστή γνώση και πληροφόρηση και περαιτέρω στην καλλιέργεια της κριτικής σκέψης. Υιοθετεί συνήθως τη λαϊκή, θρησκευτική ή μυθοπλαστική αντίληψη της ιστορίας, γιατί αδυνατεί να ερμηνεύσει την πολιτική ιστορία του Αγώνα, να κατανοήσει τις διεθνείς συγκυρίες και να αποτιμήσει ουσιαστικά το ρόλο των ξένων δυνάμεων, τις πολιτικές επεμβάσεις και εξαρτήσεις.

Η αξιοπιστία του είναι απόλυτη στην "ηθογραφία" των προσώπων τού Αγώνα, στην ανίχνευση των ψυχικών κινήτρων των πρωταγωνιστών, στην περιγραφή της αθέατης πλευράς των γεγονότων. Τα στοιχεία αυτά υποβοηθούν τον μελετητή της περιόδου αυτής, γιατί παρέχουν πολύτιμο υλικό για την ερμηνεία των πράξεων και των παραλείψεων των αγωνιστών και κατ' επέκταση βοηθούν στην προσέγγιση και κατανόηση του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτιστικού κλίματος της εποχής.

Δεν είναι μόνο η αξιοπιστία του Μακρυγιάννη αμφισβητήσιμη. Όλοι οι ιστοριογράφοι και απομνημονευματογράφοι του Αγώνα έχουν επικριθεί για μεροληψία, έλλειψη αντικειμενικότητας, μονόπλευρη αντίληψη των γεγονότων και κάποιοι μάλιστα για ψευδολογίες, ανακρίβειες και διαστρεβλώσεις της αλήθειας με ποικίλα κίνητρα. Οι αγωνιστές που είναι οι μετέπειτα αφηγητές των γεγονότων γράφουν για να εκφρασθούν κατά βούληση ή να επανορθώσουν για τυχόν παραλείψεις ή σφάλματα, για να πληροφορήσουν το κοινό ή για να νιώσουν ικανοποίηση για το ποσοστό της συμμετοχής τους στα ένδοξα κατορθώματα ή ακόμα για να εκθειάσουν και να εγκωμιάσουν πολιτικούς άνδρες και παρατάξεις στους οποίους πρόσκεινται ευμενώς.

Και η αξιοπιστία των ξένων φιλελλήνων, περιηγητών ή αξιωματικών έχει αμφισβητηθεί σε μεγάλο βαθμό, είτε γιατί περιέπεσαν σε ιστορικά σφάλματα λόγω άγνοιας ή μη κατανόησης της ελληνικής πραγματικότητας, είτε γιατί με τα συγγράμματά τους υπηρέτησαν την πολιτική των χωρών από τις οποίες προέρχονταν ή συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες.

Ανεξάρτητα από το αν κατάφεραν ή όχι οι συγγραφείς αυτής της περιόδου να είναι αμερόληπτοι και αξιόπιστοι στο μέτρο του δυνατού, όλοι τους φιλοδοξούσαν να αφήσουν, μέσω της απομνημόνευσης των ηρωικών πράξεων, ένα έργο που θα αντέξει στο χρόνο, που θα αποτελέσει μια σημαντική εποποιΐα χάριν των επερχόμενων γενεών. Αυτή η φιλοδοξία και προσδοκία απαντά και στα έργα αρχαίων Ελλήνων αλλά και Βυζαντινών ιστοριογράφων, καθώς όλοι από το Προοίμιο του έργου τους εύχονται η συγγραφή τους να καταστεί "κτῆμα ἐς ἀεί".

Ο Μακρυγιάννης σε πολλά σημεία των "Απομνημονευμάτων" του τονίζει το διδακτικό, φρονηματιστικό, ηθικοπλαστικό σκοπό της ιστορίας. Φιλοδοξεί μέσω της συγγραφής του να νουθετήσει "τους αδελφούς αναγνώστες" και προσδιορίζει τον παραδειγματικό ρόλο της ιστορίας για τους μεταγενέστερους: "Η ἱστορία θέλει πατριωτι-

σμό, νά εἰπῆς καί τῶν φίλωνέ σου καί τά καλά καί τά κακά, καί τοιούτως φωτίζονται οἱ μεταγενέστεροι ὁπού θά τήν διαβάσουν, νά μήν πέφτουν σέ λάθη καί τότε σκηματίζονται τά ἔθνη".

Τα κίνητρα και οι αιτίες έμπνευσης του Μακρυγιάννη για τη διατύπωση αυτών των επιχειρημάτων, των σχετικών με την ιστοριογραφική συγγραφή, πηγάζουν από την ανάγκη του να καταγγείλλει τη στρατευμένη ιστοριογραφία και όσους την εκπροσωπούν καταδικάζοντας την εξάρτησή τους από πολιτικούς άνδρες ή κομματικές παρατάξεις. Επιπλέον αναφέρεται στη δική του ιστοριογραφική μέθοδο διαβεβαιώνοντας τους αναγνώστες ότι θα υπηρετήσει την αλήθεια "γυμνή" και "χωρίς φόβο και πάθος". Ως εχέγγυα της αξιοπιστίας του επικαλείται την ακεραιότητα και εντιμότητα του χαρακτήρα του. Επιπροσθέτως με τη διατύπωση αυτών των επιχειρημάτων επιδιώκει να υπεραμυνθεί της ηρωικής του δράσης σε μάχες και αγώνες, όπου οι ιστοριογράφοι της εποχής του την αμφισβήτησαν. Επικαλείται τεκμήρια και αποδείξεις για να ανασκευάσει τις εις βάρος του κατηγορίες, που του αποδίδουν άλλοι απομνημονευματογράφοι, σχετικά με τις ευθύνες του σε πολεμικές αναμετρήσεις.

Αξίζει βέβαια να επισημανθεί ότι, όσο κι αν η αξιοπιστία τού Μακρυγιάννη μπορεί να τεθεί υπό αμφισβήτηση, εντούτοις το κείμενό του κερδίζει λόγω της πηγαίας δημοτικής γλώσσας, του γλαφυρού ύφους, της αμεσότητας και της ενάργειας στην έκφραση. Αντίθετα το "λόγιο" απομνημόνευμα που εκπροσωπείται από πολλούς απομνημονευματογράφους της περιόδου χαρακτηρίζεται από την ψυχρή καθαρεύουσα, την αφηρημένη γενίκευση, τον κουραστικό βερμπαλισμό, το πομπώδες ύφος και τη γενικότερη επιτήδευση, η οποία καθίσταται ανιαρή για τον αναγνώστη και τον δυσκολεύει στο να διακρίνει το ουσιώδες από το επουσιώδες.

Οι Ιστοριογραφίες και τα Απομνημονεύματα του Αγώνα αποτελούν πολύτιμες, γνήσιες και αυθεντικές πηγές της Ιστορίας. Είναι γραμμένα από αυτόπτες μάρτυρες, χαρακτηρίζονται από το ηρωικό στοιχείο του '21, το οποίο δεν πρέπει να περιφρονούμε, προσφέρουν λεπτομέρειες χρήσιμες για τον ιστορικό και φωτίζουν συχνά σκοτεινές και αθέατες πλευρές του ιστορικού γίγνεσθαι. Ωστόσο απαιτείται έλεγχος της αξιοπιστίας τους, γιατί οι συγγραφείς τους, συχνά ενσυνείδητα ή και ασυναίσθητα, απηχούν αντιλήψεις ή υποστηρίζουν απόψεις ξένες προς την ιστορική αλήθεια.

Οι κίνδυνοι που αντιμετωπίζει σήμερα ο ιστορικός από τη μελέτη τέτοιου είδους κειμένων είναι άμεσοι και συχνά απροσπέλαστοι. Η νοθεία, η αποσιώπηση ή η διαστρέβλωση της αλήθειας μειώνουν την αξιοπιστία και τη φερεγγυότητα αυτών των αυτοβιογραφικών κειμένων. Ο ιστορικός – μελετητής της πολεμικής ιστορίας του '21 επιβάλλεται να προβεί σε αυστηρό έλεγχο των πηγών και των βοηθημάτων, σε συγκριτική μελέτη των εγγράφων και σε αντιπαραβολή τού έργου των συγγραφέων διαφόρων κοινωνικών τάξεων ή αντιλήψεων. Μόνο μέσω της συγκριτικής μελέτης των πηγών, της κριτικής προσέγγισης των μαρτυριών και του αυστηρού ελέγχου της αξιοπιστίας των εγγράφων δύναται να εντοπισθεί και να καταγραφεί η αλήθεια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Η συλλογική δράση των επαναστατημένων Ελλήνων στον Αγώνα

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας ως αποτέλεσμα συλλογικής δράσης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη.

Στην Εισαγωγή των "Απομνημνευμάτων" ο λόγος του Μακρυγιάννη είναι αφηγηματικός και παρέχει αρχικά πληροφορίες αυτοβιογραφικού χαρακτήρα που αναφέρονται στην προσωπική του δράση στην Πελοπόννησο, όταν ασκούσε το αξίωμα του Γενικού Αρχηγού της εκτελεστικής δύναμης της Πελοποννήσου, το οποίο έλαβε από τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια το Φεβρουάριο του 1829. Αναφέρεται επίσης στην εντατική προσπάθειά του να μάθει κάποια στοιχειώδη γράμματα προκειμένου να αφηγηθεί τα γεγονότα του Αγώνα.

Ο τόνος είναι εξομολογητικός και απολογητικός προς τους αναγνώστες, ζητώντας την κατανόηση των σοφών και εγγράμματων ανθρώπων για τη γλωσσική αδυναμία και τις ελλείψεις στη συγγραφή του πονήματός του. Γνωστοποιεί τις προθέσεις του σχετικά με τη συγγραφή του έργου του, υπογραμμίζοντας ότι η επιλογή και παράθεση των περιστατικών και των γεγονότων που αφορούν στους αγώνες της πατρίδας του αποτελούν απλώς τα μέσα για τη θεμελίωση του κριτικού ελέγχου των δρωμένων και σε καμιά περίπτωση δε γίνονται αυτοσκοπός. Η διδακτική και σωφρονιστική πρόθεση του συγγραφέα είναι κυρίαρχη. Δεσμεύεται ότι θα υπηρετήσει την αλήθεια επιδιώκοντας την αντικειμενικότητα, ωστόσο συχνά προβάλλει τη δική του δράση και συμβολή στον Αγώνα καθώς και των συναγωνιστών του, εξαπολύοντας έμμεσα βολές εναντίον πολιτικών ανδρών και αγωνιστών που υπηρέτησαν τα ιδιοτελή συμφέροντά τους (νιτερέσια) ζημιώνοντας ταυτόχρονα τη δυστυχισμένη τους πατρίδα.

Στο πλαίσιο του διδακτικού του εγχειρήματος επιδιώκει να προβάλει τις πολιτειακές και ιδεολογικές του αντιλήψεις όσον αφορά τις σχέσεις πολίτη και πατρίδας, υπογραμμίζοντας με τον ακόλουθο συλλογισμό τη σημασία της συλλογικής δράσης των ατόμων για το κοινό καλό και την ανάγκη υποχώρησης της τάσης για προβολή του ατόμου έναντι του συνόλου: «Καί διά τοῦτο ὡς πατρίδα γενική τοῦ κάθε ἑνοῦ καί ἔργο τῶν ἀγώνων τοῦ μικρότερου καί ἀδύνατου πολίτη, ἔχει κι' αὐτός τά συμφέροντά του εἰς αὐτήνη τήν πατρίδα, εἰς αὐτήνη τήν θρησκεία. Δέν πρέπει ὁ ἄνθρωπος νά βαρύνεται καί νά ἀμελῆ αὐτά· καί ὁ προκομμένος πρέπει νά φωνάζη ὡς προκομμένος τήν ἀλήθεια, τό ἴδιο καί ὁ ἁπλός. Ὅτι κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρη κανείς εἰς τήν πλάτην του οὔτε ὁ δυνατός, οὔτε ὁ ἀδύνατος· καί ὅταν εἶναι ὁ καθείς ἀδύνα-

τος εἰς ἕνα πράμα καί μόνος του δέν μπορεῖ νά πάρη τό βάρος καί παίρνει καί τούς ἄλλους καί βοηθοῦν , τότε νά μήν φαντάζεται νά λέγη ὁ αἴτιος ἐγώ· νά λέγη ἐμεῖς. Ὅτι βάναμε ὅλοι τίς πλάτες, ὄχι ἕνας»[1].

Ένα επιπλέον σημαντικό επιχείρημα ανάλογου περιεχομένου διατυπώνεται από τον Μακρυγιάννη στον Επίλογο των "Απομνημονευμάτων" του, καθώς εκεί συνοψίζει όλες τις βασικές ιδέες και θέσεις του, τις οποίες παρουσίασε και υποστήριξε σε όλη την έκταση του αφηγηματικού συγγράμματός του. Στο σημείο αυτό επισημαίνοντας εκ νέου συνοπτικά τους βασικούς στόχους της συγγραφής του, υποστηρίζει με ύφος απολογητικό ότι ο βασικός λόγος που τον ώθησε να γράψει το παρόν κείμενο ήταν η ανάγκη να τονίσει ότι η πατρίδα ανήκει σε όλους, ανεξαρτήτως πνευματικού επιπέδου, οικονομικής κατάστασης, αξιωμάτων και κοινωνικής θέσης του κάθε πολίτη. Οι αγώνες για την απελευθέρωση υπήρξαν κοινοί και επομένως η τιμή για τη συμβολή στην ανεξαρτησία του έθνους ανήκει σε όλους. Κανείς δε δικαιούται να οικειοποιείται τη νίκη και τη λευτεριά, γιατί η πατρίδα είναι κοινό κτήμα όλων και μόνο με τη συλλογική προσπάθεια και δράση δύναται να ανακάμψει και να προοδεύσει. Η θέση αυτή του Μακρυγιάννη εμπεριέχεται στο ακόλουθο επιχείρημα: «— ἕνα πράμα μόνον μέ παρακίνησε κι' ἐμένα νά γράψω, ὅτι τούτην τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί καί σοφοί κι' ἀμαθεῖς καί πλούσιοι καί φτωχοί καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί καί οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθείς, ἔχομεν νά ζήσωμεν ἐδῶ. Τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νά τήν φυλᾶμεν κι' ὅλοι μαζί καί νά μήν λέγη οὔτε ὁ δυνατός «ἐγώ», οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς «ἐγώ»;Ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φκιάση, ἤ χαλάση, νά λέγη «ἐγώ»· ὅταν ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λένε «ἐμεῖς». Εἴμαστε εἰς τό «ἐμεῖς» κι' ὄχι εἰς τό «ἐγώ». Καί εἰς τό ἑξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί».[2]

Και τα δύο προαναφερθέντα επιχειρήματα είναι συναφούς περιεχομένου και έχουν ως κοινό άξονα αναφοράς τη βαθιά πίστη του Μακρυγιάννη στην ενότητα και στο συλλογικό πνεύμα που πρέπει να διέπει τη νοοτροπία και τις ενέργειες όλων των πολιτών, με γνώμονα και στόχο την προώθηση του κοινού καλού και την εξυπηρέτηση των συμφερόντων της πατρίδας. Η βασική ιδέα που είχε διαποτίσει τη σκέψη του και αποτελούσε χαρακτηριστικό γνώρισμα των οραματισμών του και του υπερήφανου εθνικού

1. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή) (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 13.
2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.

του συναισθήματος συνοψίζεται στη φράση "εμείς και όχι εγώ". [3]

Ο άνθρωπος δεν ζει μονάχα για τον εαυτό του περιστρεφόμενος γύρω από το εγώ του· είναι και μέρος ενός κοινωνικού συνόλου, πράγμα που προϋποθέτει την ενεργό και υπεύθυνη συμμετοχή του στα κοινά της πολιτείας και του έθνους. Αρκεί μάλιστα να θυμηθούμε ότι ο Αριστοτέλης στα "Πολιτικά" του (Α 2. 0) χαρακτηρίζει τον άνθρωπο «φύσει πολιτικόν ζῷον». Με την ιδιότητά του αυτή έχει την υποχρέωση να εξασφαλίζει μια υγιή εξισορρόπηση ανάμεσα στον ατομισμό του και στο γενικότερο συμφέρον, και έχει χρέος να μη σκέφτεται με γνώμονα την εξυπηρέτηση και την προβολή του «εγώ» πάνω στα ευρύτερα προβλήματα, στον έλεγχο των δημόσιων ευθυνών και στην αποτίμηση των μεγάλων αποφάσεων του έθνους· πρέπει να σκέφτεται με αφετηρία και επίκεντρο το «εμείς». Υποκειμενικά και ατομικιστικά κριτήρια δεν είναι πρέπον να ρυθμίζουν τις σχέσεις των ατόμων με την πολιτεία.[4] Η σχέση του ατόμου με το σύνολο είναι πρόβλημα που απασχόλησε και εξακολουθεί να απασχολεί όλες τις οργανωμένες κοινωνίες του κόσμου.

ii) Η σύζευξη του «εγώ» με το «εμείς», η σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο

Κατά γενική ομολογία, οι ΄Ελληνες, από αρχαιοτάτων χρόνων, έδειχναν μια ιδιαίτερη προτίμηση για το «εγώ» εις βάρος του «εμείς», καθώς μεγάλοι πολιτικοί άνδρες, ρήτορες και δημαγωγοί με τους λόγους και τις πράξεις τους επιχειρούσαν να επιβληθούν στους πολλούς, να παρασύρουν και να χαλιναχωγήσουν τα πλήθη, να ελέγξουν τις μάζες, για να μπορέσουν να εφαρμόσουν τους πολιτικούς σχεδιασμούς και τους στόχους τους, συχνά μάλιστα παραβιάζοντας και καταπατώντας τα δικαιώματα των πολιτών, υπονομεύοντας τα δίκαια και τα συμφέροντα της πολιτείας και κάποιες φορές παραβιάζοντας ακόμη και τον ηθικό άγραφο νόμο. Αιχμές για τους δημαγωγούς που μετά τον Περικλή αφάνισαν την Αθήνα, καθώς με τα ρητορικά τους τεχνάσματα παρέσυραν το πλήθος σε οδυνηρές αποφάσεις, εξαπολύει ο Ευριπίδης στο έργο του "Ορέστης" στίχ. 772-773 με τα εξής λόγια: «με κακούς αρχηγούς κακό το πλήθος, αλλά με καλούς σωστά αποφασίζει» και στο στίχ. 907 κ.ε. «όταν ένας κακόγνωμος και γλυκός στα λόγια

---

3. Makryjannis Jan., *Wir, Nicht ich: Memoiren General Jannis Makryjannis' (1797-1864)* (Πρόλ. Mich. Guttenbrunner - μτφ. Lorenz Gyömörey). Papasissis, Athen 1987, 11.
4. Βράχας Φρίξ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961, 8.

παρασύρει τον λαό, ειναι μεγάλη συμφορά για την πόλη».[5] Γενικώς μέσα από την αργίτικη συνέλευση (στ. 871 κ.ε.) ο Ευριπίδης μας δίνει μια ολοφάνερη εικόνα της αθηναϊκής εκκλησίας του δήμου, που πολλές φορές όσο διαρκούσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος εξαπατήθηκε και παρασύρθηκε από επιτήδειους ρήτορες με αποτέλεσμα τον όλεθρο της πόλης.

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε τη σύζευξη του «εγώ» με το «εμείς», τη σχέση του ατόμου προς το σύνολο στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, για να διαπιστώσουμε αν και κατά πόσο η σχέση αυτή υφίστατο και απασχολούσε την αρχαία ελληνική πολιτική σκέψη και θεωρία, σκόπιμο είναι να ανατρέξουμε σε κατάλληλα κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων. Με μια σχετική διερεύνηση στα ομηρικά έπη διαπιστώνουμε ότι το ενδιαφέρον του Ομήρου στρέφεται προς ισχυρές προσωπικότητες με σκοπό να προβληθεί η ατομική αρετή και ανδρεία. Η αρετή αυτή αποδιδόμενη σε ισχυρές προσωπικότητες, όπως ο Αχιλλέας και ο Οδυσσέας, αποτελεί μια ανάμειξη θάρρους και πονηρίας, πράγμα που καλλιεργεί ανταγωνιστικές τάσεις μεταξύ αυτών των ηρώων. Αυτή η τάση για έξαρση του ατομικού μεγαλείου οδηγεί σε υποχώρηση της πειθαρχίας και της αφοσίωσης στο καθήκον. [6] Για να αναφερθούμε σε συγκεκριμένο παράδειγμα, εντοπίζουμε στην Α΄ ραψωδία της Ιλιάδας ένα απόσπασμα (στίχ. 22-32) όπου ο Αγαμέμνων στο διάλογό του με τον ιερέα Χρύση όχι απλώς προτάσσει το «εγώ» του απέναντι στον ιερέα του Απόλλωνα, αλλά επιδεικνύει και ασέβεια προς το σεβαστό από όλους ιερό πρόσωπο, τον προσβάλλει, τον απειλεί και τον διώχνει από το στρατόπεδο με τη φράση: «εγώ γέροντα, να μην σε ξαναδώ στα καράβια... θα σου δείξω εγώ... εκείνην εγώ δεν θα την αφήσω ελεύθερη... φύγε όμως, μη με ερεθίζεις, για να γυρίσεις γερός». [7] Ο αρχιστράτηγος Αγαμέμνων αψηφά τις παρακλήσεις όλων των Αχαιών που φώναζαν επιδοκιμαστικά

---

5. Ευριπίδης, *"Ορέστης"*, 772-773: δεινόν οἱ πολλοί, κακούργους ὅταν ἔχωσι προστάτας.
ἀλλ᾽ ὅταν χρηστούς λάβωσι, χρηστά βουλεύουσ᾽ ἀεί.
Ευριπίδης, *"Ορέστης"*, 907-908: ὅταν γάρ ἡδύς τις λόγοις φρονῶν κακῶς
πείθῃ τό πλῆθος, τῇ πόλει κακόν μέγα·
Τα αποσπάσματα του έργου έχουν ληφθεί από την έκδοση: Evripidis, *Fabulae*: *"Orestes"* (επιμ. Gilb. Murray), (Tomus III). Oxford University Press, Oxford 1975 (Oxford Classical Texts).

6. Durant Math G. de, *Precis d' histoire grecque*. Cerf, Paris 1991, 60-61.

7. Όμηρος, *"Ιλιάς"*, Α΄ 22 –32: —Ἔνθ᾽ ἄλλοι μέν πάντες ἐπευφήμησαν Ἀχαιοί
αἰδεῖσθαι θ᾽ ἱερῆα καί ἀγλαά δέχθαι ἄποινα·
ἀλλ᾽ οὐκ Ἀτρεΐδῃ Ἀγαμέμνονι ἤνδανε θυμῷ,
ἀλλά κακῶς ἀφίει, κρατερόν δ᾽ ἐπί μῦθον ἔτελλε·
"μή σε, γέρον, κοίλῃσιν ἐγώ παρά νηυσί κιχείω
ἤ νῦν δηθύνοντ᾽ ἤ ὕστερον αὖτις ἰόντα,
μή νύ τοι οὐ χραίσμῃ σκῆπτρον καί στέμμα θεοῖο·
τήν δ᾽ ἐγώ οὐ λύσω...
ἀλλ᾽ ἴθι, μή μ᾽ ἐρέθιζε, σαώτερος ὥς κε νέηαι".
Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Homeri, *Opera*: *"Ilias"* (επιμ. Dav. Monro -Th. Allen), (Tomus I'), A'. editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

να σεβαστεί τον ιερέα -ικέτη και να δεχθεί τα ολόλαμπρα λύτρα του. Ο Αγαμέμνων τοποθετώντας το «εγώ», που απορρέει από τη στρατιωτική ισχύ που του εξασφαλίζει το ισχυρό αξίωμά του και από την ηγετική του προσωπικότητα, πάνω από το «εμείς» του συνόλου των Αχαιών και πάνω από τη θέληση του θεού Απόλλωνα, που προστατεύει τον ιερέα, συμπεριφέρεται με αλαζονεία, βιαιότητα και ασέβεια, αποπέμποντας σκαιότατα τον γέροντα και ανατρέποντας τον ηθικό κώδικα και την ηθική τάξη της εποχής του. Ο θεός Απόλλων, ως δίκαιος και αυστηρός κριτής, θα τιμωρήσει αδυσώπητα τη θανάσιμη αμαρτία της προσωπικής υπεροψίας, την αμαρτία της ύβρεως στέλνοντας λοιμό στο στρατόπεδο των Αχαιών.

Σε ορισμένους αρχαίους Έλληνες τραγικούς και κυρίως στον Αισχύλο, προβάλλεται η ηθική στάση που ορίζει το «εμείς» πάνω από το «εγώ» με την έννοια της τήρησης του μέτρου, της ισορροπίας στη συμπεριφορά του ατόμου και της τιμωρίας της ύβρεως απέναντι στα θεία. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο Γ. Σεφέρης με την αναφορά του στην τιμωρία του Ξέρξη ως υβριστή στην τραγωδία "Πέρσες" του Αισχύλου υπογραμμίζοντας: *«Για να μεταχειριστώ τη φρασεολογία του Μακρυγιάννη, οι Έλληνες, από τα παλιά εκείνα χρόνια, είναι στο «εμείς», δεν είναι στο «εγώ». Γιατί μόλις το «εγώ» γυρέψει να ξεπεράσει το «εμείς», αμέσως η «Άτη» η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει. Ολάκερη η αρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τα σύμβολα αυτής της ιδέας»*. [8] Οι έννοιες του μέτρου και της ύβρεως στην αρχαία τραγωδία δεν αναφέρονται στις σχέσεις του «εγώ» με το «εμείς», αλλά στη διασάλευση μιας τάξης που διέπει τον κόσμο και η οποία είχε ανατραπεί με την εμφάνιση του Χριστιανισμού και επομένως το ατομικό και συλλογικό υποκείμενο ήταν όροι νεότεροι και πολύ διαφοροποιημένοι την εποχή του Μακρυγιάννη. Εξάλλου ο Μακρυγιάννης ως πολιτικό πρόσωπο δεν θα μπορούσε παρά να προτιμά και να προβάλλει το «εμείς» έναντι του «εγώ».[9]

Ο Μακρυγιάννης δε γνωρίζει ούτε έχει μελετήσει τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, ωστόσο αναφέρει στο έργο του κάποια ονόματα γνωστών αρχαίων Ελλήνων στρατηγών, πολιτικών και φιλοσόφων όπως ο Λυκούργος, ο Πλάτων, ο Σωκράτης, ο Αριστείδης, ο Θεμιστοκλής, ο Λεωνίδας, ο Θρασύβουλος και ο Δημοσθένης για τους οποίους ενδεχομένως έχει ακούσει σε συζητήσεις εγγράμματων ανθρώπων, γι' αυτό και ο ίδιος επαινεί το ήθος, την αρετή, τα φώτα τους, τη γενναιότητα και τον πατριωτισμό τους.[10] Πολλές μάλιστα από τις ιδέες που προβάλλει στο έργο του έχουν αρχαία ελλη-

---

8. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: ο Μακρυγιάννης.* 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 35-36.
9. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003, 226-227.
10. Οι αναφορές του Μακρυγιάννη στους αρχαίους εντοπίζονται στα εξής σημεία του έργου του: Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 332, 334, 335.
Σχετικά με τις αναφορές του Μακρυγιάννη στην Αρχαία Ελλάδα βλ. Vidal-Naquet Pier., *Makriyannis et la Gréce Antique*. Daedalus, Paris - Athenes 1995 (ανάτυπο).

νική προέλευση και επέζησαν με τη διαχρονική τους αξία και ισχύ διαμέσου των αιώνων. Πολλά από όσα διατύπωσε στα "Απομνημονεύματά" του δεν αποτελούν απλά αποφθέγματα, αλλά μια συσσώρευση πείρας και σοφίας ενός λαϊκού ανθρώπου και μια συμπύκνωση πνευματικού πλούτου, που από γενεά σε γενεά παρέδωσαν οι αρχαίοι και έφτασε ως τις μέρες του.[11]

iii) Το πρότυπο της προβολής του «εγώ» έναντι του «εμείς» ως κύριο γνώρισμα της εποχής του Μακρυγιάννη

Το πρότυπο της επιβολής της ηγετικής φυσιογνωμίας, της ισχυρής προσωπικότητας απέναντι στους άλλους, στους πολλούς, που είδαμε να προβάλλει στην ομηρική εποχή με την αναφορά μας στην ηγεμονική συμπεριφορά του αρχιστράτηγου Ατρείδη εξακολουθούσε να υφίσταται ως μοντέλο και στα χρόνια του Μακρυγιάννη. Αξίζει να σημειωθεί ότι στις μέρες του η κοινωνική και οικονομική άνοδος και καταξίωση του ατόμου αποτελούσε το μέσο της ενδυνάμωσής του, της αυτοπροβολής του, της κοινωνικής αναγνώρισης και εκτίμησης, αλλά και της επιβολής του απέναντι στους άλλους. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης καμαρώνει και καυχιέται για την προκοπή και την οικονομική του ευχέρεια, γιατί παρά τις στερήσεις και την ανέχεια των παιδικών του χρόνων κατάφερε να γίνει ένας αυτοδημιούργητος και αξιοσέβαστος νοικοκύρης. Μέσω του εμπορίου, όπως ο ίδιος λέει χαρακτηριστικά, απέκτησε οικονομική άνεση και εξασφάλισε κοινωνική άνοδο: «Ὕστερα ἄρχισα τό ἐμπόριον καί μ' εἶχαν οἱ κάτοικοι Ρωμαῖγοι καί Τοῦρκοι ὡς ταμίαν καί καζάντησα τοῦ Θεοῦ τά ἐλέγη καί ἔφκιασα ἐκεῖ σπίτι, ὑποστατικά, καί εἶχα καί μετρητά καί ὁμολογίες πλῆθος καί τίς ἔχω ὥς σήμερον περίτου ἀπό σαράντα χιλιάδες γρόσια. Καί τό κιμέρι μου γιομάτο. Ἀπόχτησα ὅ,τι ἤθελα καί δέν εἶχα τήν ἀνάγκη ἀλλουνοῦ».[12] Για τον αφηγητή Μακρυγιάννη η καταξίωση επέρχεται με την απόκτηση πλούτου, η οποία του επιτρέπει να ενταχθεί στα πρότυπα της κοινωνίας εκείνης που θαυμάζει, και η οποία προβάλλει το επιδεικτικό μοντέλο του ήρωα που πρέπει να είναι καλοντυμένος και αρματωμένος με ασημένια όπλα[13]:«Τότε ἔφκιασα ντουφέκι ἀσημένιον, πιστιόλες καί ἄρματα καί ἕνα καντήλι

---

11. Κυριακόπουλος Κώστ., «Γιάννης Μακρυγιάννης - Σύμβολο του Γένους», στο *Σκόρπιες δάφνες του εικοσιένα: Σαράντα Ιστορήματα.* Εθν. Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος», Αθήνα 1971, 32.
12. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 20.
13. Ασδραχάς Σπ., «Από τον Μακρυγιάννη στον Παναγιώτη Σκουζέ» στο *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: η μαρτυρία της απομνημόνευσης.* Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, 208. Σχετικά με τη σημασία των ασημένιων αρμάτων και των στολιδιών ως τεκμηρίων αρχηγικής επιβολής βλ. Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829», *Αρμονία*, 1 τχ. 8, 1900, 526.

καλό. Καί ἁρματωμένος καλά καί συγυρισμένος τό πῆρα καί πῆγα εἰς τόν προστάτη μου καί εὐεργέτη μου κι᾽ ἀληθινόν φίλον, τόν Ἁι-Γιάννη...». [14]

Ο Μακρυγιάννης είναι ο αντιπροσωπευτικός τύπος του αυτοδημιούργητου "Ρωμιού", του σπουδαίου νοικοκύρη του περασμένου αιώνα, που τα στήριξε όλα στον ατομικισμό. Στην κοινωνία της εποχής του βάση κάθε προόδου στάθηκε το «φτασμένο» άτομο το οποίο ενσάρκωνε το ιδεώδες του κοινωνικού συνόλου. Έτσι ο Μακρυγιάννης ως ο χαρακτηριστικός τύπος του αξιοπρεπούς και αξιοσέβαστου νοικοκύρη ήταν σύμφωνος με το πνεύμα της εποχής του. [15] Όμως είχε το ψυχικό σθένος και το ηθικό ανάστημα να μην εγκλωβιστεί μέσα στα «τζάκια» της εποχής του και να μην αλλοτριωθεί λόγω της ευπορίας και της κοινωνικής του ευδαιμονίας, αλλά να προσφέρει τον επιτυχημένο εαυτό του στο στίβο των εθνικών αγώνων για το κοινό καλό. Πολλοί σύγχρονοί του παρέμειναν εύποροι έμποροι και ατομικιστές, ενώ αυτός κατάφερε χρησιμοποιώντας την ευστροφία του, το εμπορικό του δαιμόνιο και τις ηγετικές του ικανότητες να αναχθεί σε μια σπουδαία ηγετική και αγωνιστική μορφή του Έθνους. [16]

Εξάλλου κανείς δεν μπορεί να παραβλέψει πως ένα βασικό γνώρισμα του χαρακτήρα του είναι η ηγετική του φύση. Είναι ένας γεννημένος αρχηγός, μια κυρίαρχη προσωπικότητα, μια ηγετική μορφή που άρχει των συντρόφων και των συναγωνιστών του πρωτοστατώντας στις μάχες ως εμψυχωτής και οδηγητής του Αγώνα. Ο ίδιος επισημαίνει στο έργο του ότι, ενώ ξεκίνησε με ελάχιστες δυνάμεις όταν πρωτομπήκε στον Αγώνα, κατάφερε χάρη στις ηγετικές του ικανότητες να αποκτήσει ένα μεγάλο αριθμό αγωνιστών και να τους κρατήσει υπό την καθοδήγησή του: «Μέ δεκοχτώ ἀνθρώπους πρωτοκινήθηκα εἰς τόν ἀγώνα· ὥς τούς χίλιους τετρακόσιους μ᾽ ἀξίωσε ὁ Θεός νἄχω εἰς τήν ὁδηγίαν μου».[17] Σταδιακά εξελίσσεται σε έναν σημαντικό και υπολογίσιμο πολεμικό και πολιτικό αρχηγό. Γίνεται ένας από τους κύριους μαχητές της Επανάστασης, αλλά και από τους βασικούς ιδρυτές του νεοελληνικού κράτους. Οργανώνει στρατεύματα, οχυρώνει τις αμυντικές θέσεις, μάχεται σθεναρά, συμμετέχει στις εργασίες των Εθνοσυνελεύσεων, συμβουλεύει τους αρχηγούς του Κράτους, παίρνει θέση πάνω σε περίπλοκα θέματα, πολιτικά, κοινωνικά, ιστορικά. [18] Είναι μια ηγετική φυσιογνωμία που διαθέτει τεράστια πείρα, όχι μόνο σχετική με τους αγώνες, αλλά και με τα πολιτειακά

---

14. Μακρυγιάννης Ιωάν., "*Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 20.
15. Καραντώνης Ανδρ., "Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη", *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 2 -2- 1947, 408.
16. Καραντώνης Ανδρ. , *ό.π.*, 408.
17. Μακρυγιάννης Ιωάν., "*Απομνημονεύματα",* (Εισαγωγή), ό.π., 13.
18. Θεοτοκάς Γιώργ., "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης", *Νέα Εστία,* 30, 1941, 717· Θεοτοκάς Γιώργ., "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", *Ευθύνη,* 1, 1961, 42.

και πολιτικά ζητήματα της εποχής του.

Η εγωιστική τάση και η προβολή του «εγώ» δεν απορρέει μόνο από τις ηγετικές ικανότητες του ατόμου, αλλά αποτελεί και φυσικό γνώρισμα του χαρακτήρα του σε κάθε εποχή, γιατί μέσω του υπερτονισμού των προσωπικών προσόντων, δυνατοτήτων και ικανοτήτων του επιτυγχάνεται η ατομική καταξίωση, η κοινωνική αναγνώριση, η επαγγελματική και οικονομική ανέλιξη και η ηθική του ικανοποίηση λόγω της πραγμάτωσης των φιλοδοξιών του. Η εγωιστική αυτή τάση διέκρινε πολλούς εύπορους και καταξιωμένους αστούς της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας και υπήρξε κύριο γνώρισμα του χαρακτήρα πολλών κλεφτοκαπεταναίων και οπλαρχηγών με ηγετικές ικανότητες κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Την οικογένεια των Κολοκοτρωναίων τη διακρίνει ένα αγέρωχο εγωιστικό πνεύμα, το οποίο αποτυπώνεται παραστατικά από τον λαϊκό ποιητή στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι «των Κολοκοτρωναίων»:

Λάμπουν τά χιόνια στά βουνά κι᾽ ὁ ἥλιος στά λαγκάδια,
λάμπουν καί τ᾽ἀλαφρά σπαθιά τῶν Κολοκοτρωναίων,
πο᾽χουν τ᾽ἀσήμια τά πολλά, τίς ἀσημένιες πάλες,
τίς πέντε ἀράδες τά κουμπιά, τίς ἔξι τά τσαπράζια,
ὁπού δέν καταδέχονται τή γῆς νά τήν πατήσουν.
Καβάλα τρῶνε το ψωμί, καβάλα πολεμᾶνε,
καβάλα πᾶν᾽στήν εκκλησιά, καβάλα προσκυνᾶνε,
καβάλα παίρν᾽ἀντίδερο ἀπ᾽ τοῦ παπά τό χέρι...». [19]

Είναι γνωστό ότι ο Θ. Κολοκοτρώνης, λόγω των επιτυχημένων στρατηγικών του σχεδίων που οδήγησαν στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των τουρκικών δυνάμεων στην Τριπολιτσά, στα Δερβενάκια και σε άλλες μάχες του Μοριά, αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως τον ιθύνοντα νου και το επίκεντρο του Αγώνα. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με τον Κανέλλο Δεληγιάννη ο οποίος για λόγους προβολής και γοήτρου αυτοπροσδιορίζεται «αρχηγός και αυτουργός δύο επαναστάσεων».[20] Και ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αισθανόμενος υπερηφάνεια για την προκοπή του, την οικονομική του ευχέρεια και την κοινωνική του άνοδο δεν ήταν τελείως απαλλαγμένος από τον εγωιστικό ατομικισμό και ίσως από κάποια υπεροψία ή υπερβολική αυτοπεποίθηση, που ήταν εξάλλου ένα γνώρισμα νεοελληνικό.[21] Ανήκοντας στην κοινωνικοπολιτική ομάδα στην οποία εντάσσεται και στην τοπική ομάδα των Ρουμελιωτών Καπεταναίων, από τις οποίες αντλεί την ταυτότητά του, διεκδικεί για τον εαυτό του και τους άνδρες του μια πρωτοκαθεδρία

19. Πολίτης Νικ., *Δημοτικά Τραγούδια*. Γράμματα, Αθήνα 1991, 89.
20. Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Γ᾽. Αθήνα 1957, 210 (Απομνημονεύματα αγωνιστών του ᾽21, No 16, 17, 18).
21. Καραντώνης Ανδ., "Τα απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη", ό.π., 409.

στον Αγώνα. Πρέπει επίσης να ληφθεί υπόψη ότι η γνωστή φράση του Μακρυγιάννη «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ» αποτελεί απόσπασμα μιας αυτοβιογραφικής αφήγησης, που ως γραμματειακό είδος γνωστό με τον όρο «αυτοβιογραφία» ή «απομνημόνευμα» έχει ως στόχο να προβάλλει το «εγώ» του αφηγητή – συγγραφέα και να εξάρει το ήθος του, τη δράση του, την επιτυχή συμβολή του στα δρώμενα που αφηγείται.

Ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος παρατηρεί ότι: *«πολλές φορές ο αναγνώστης ξαφνιάζεται, αντικρύζοντας, το απλοϊκό αυτεγκώμιο του απομνημονευματογράφου»*. Συνεχίζοντας μας παραθέτει αυτούσια τα λόγια του Ι. Βλαχογιάννη σχετικά με το αυτοεγκώμιο του Μακρυγιάννη και την τάση του για αυτοδικαίωση: «Πᾶς ἀναγνώστης δύναται νά παρατηρήση ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δέν εἶναι μέν μάταιος, οὔτε ἀλαζών καί καυχηματίας, πάντως ὅμως μέγα φρονεῖ περί ἑαυτοῦ, λίαν ἐνδιατρίβει περί τάς ἰδίας πράξεις και τούς ἰδίους λόγους, ὅσον δέ νομίζει ὅτι αὐτός καί πράττων καί λέγων εὑρίσκεται ἐν τῷ δικαίῳ, τόσον ἐπιδεικνύει τούς ἄλλους σφαλλομένους, καί λέγοντας καί πράττοντας...».[22]

Τα απομνημονευματικά κείμενα της επαναστατικής περιόδου απηχούν την ανάγκη του γράφοντος να δικαιώσει μέσα από το έργο του τις επιλογές του και να καταφέρει να επιβληθεί έναντι των ανταγωνιστών και των πολιτικών του αντιπάλων. Από τους Θ. Βερέμη και Στ. Παπαγεωργίου έχουν χαρακτηρισθεί τα κείμενα του Μακρυγιάννη ως εγωκεντρικά, του Κασομούλη ως προσωποκεντρικά και του Φωτάκου ως κείμενα προορισμένα να τονίσουν τα κοντινά προς τον παρατηρητή μεγάλα γεγονότα.[23] Ο Σ. Κουγέας χαρακτηρίζει υπέροχα τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη και τα παραλληλίζει με αυτά του Κολοκοτρώνη, τονίζοντας ότι η διήγηση και των δύο έχει κοινές αρετές, όπως η ζωντάνια και η ηρωική έξαρση, αλλά και ένα κοινό ελάττωμα που είναι ο έντονος εγωκεντρισμός.[24]

Ο Μακρυγιάννης μέσω του αφηγηματικού συγγράμματός του καταγράφει και αξιολογεί τα πολιτικά δεδομένα μέσα από την οπτική της παραδοσιακής και πολιτισμικής δομής στην οποία ανήκουν. Είναι γνώστης και εκφραστής ενός κοινωνικού και πολιτικού προτύπου, καθοριζόμενου από τις παραδοσιακές αντιλήψεις, τις νοοτροπίες, τις ιδεολογίες, και τις κοινωνικοπολιτικές στάσεις που επιβάλλουν οι συνθήκες της εποχής του. Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη ότι αναφερόμαστε σε μια κοινωνία ιδεολογικά ρευστή, όπου κυριαρχούν πολλές ιδεολογίες που διαρκώς μεταβάλλονται και εξελίσ-

---

22. Παναγιωτόπουλος Ι. Μ., "Ο λαός γράφει την ιστορία του", *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 13–14.
23. Βερέμης Θάν. - Παπαγεωργίου Στ., "Μακρυγιάννης: ο ένοπλος στην υπηρεσία του κράτους", *Διαβάζω*, 101, 1984, 43.
24. Κουγέας Σ., «Ηρωικά κείμενα του Αγώνος», *"Ν. Εστία"*, ΝΓ΄, 1953, 428 β.

σονται μέσα στο χρόνο, καθώς περνούμε από την Τουρκοκρατία στο ανεξάρτητο, βαυαροκρατούμενο βασίλειο. Προφανώς ο Μακρυγιάννης είναι πολύ δύσκολο να κατανοήσει ότι κάποιοι βασικοί όροι ή έννοιες που αναφέρονταν σε ένα συγκεκριμένο νοηματικό πεδίο καταργούνται ή χάνουν τη σταθερή τους σημασία, καθώς επηρεάζονται από τις αρχές της νεωτερικότητας. Ευρισκόμενος στο μεταίχμιο μεταξύ παραδοσιακού και νεωτερικού κόσμου επιχειρεί ασυνείδητα, χρησιμοποιώντας τα μέσα που του παρέχει η νεωτερικότητα να διασώσει κάποιες παραδοσιακές αξίες, που, επειδή σταδιακά εκτοπίζονται, φαντάζουν ως γνήσιες και ελκυστικές. Σε αυτούς τους υπό ανατροπή όρους συγκαταλέγεται το ατομικό και το συλλογικό υποκείμενο που αντιπροσωπεύουν οι λέξεις «εγώ» και «εμείς». [25] Η αυτοβιογραφία ως γραμματειακό είδος είναι γέννημα της νεωτερικότητας που εισήχθη από το δυτικό κόσμο στη νεοελληνική πνευματική παραγωγή.[26] Ο Μακρυγιάννης επομένως ως συγγραφέας μιας αυτοβιογραφίας, ενός είδους δηλαδή το οποίο προϋποθέτει τη νεωτερικότητα, εξ ορισμού πρέπει να υπεραμύνεται του «εγώ» και όχι του «εμείς». Μπορεί οι ιδέες του να τον ωθούν στην υπεράσπιση του «εμείς», ωστόσο ο ρόλος του ως αυτοβιογραφούμενου τον αναγκάζει να υπονομεύσει τις ιδέες του και να υπεραμυνθεί του «εγώ». [27] Καθώς ζει, δρα και συγγράφει σε μια μεταβατική περίοδο μεταξύ παραδοσιακού κόσμου και νεωτερικής εποχής, είναι επόμενο να επηρεάζεται και από τους δύο ιδεολογικούς χώρους, με αποτέλεσμα να αφομοιώνει ορισμένα στοιχεία των νέων ιδεολογικών ρευμάτων της εποχής του, αλλά ταυτόχρονα να απορρίπτει κάποια άλλα.

iv) Καταγγελία της υπερφίαλης ατομικότητας, εγκώμιο της συλλογικότητας από τον Μακρυγιάννη και άλλους στοχαστές.

Κοινωνικές αξίες, αντιλήψεις, πρακτικές, στάσεις και κρίσεις απορρέουσες από τη δεδομένη ιστορική συνάφεια και συνδυαζόμενες με τα βιώματα, τις εμπειρίες και τις ηθικές αρχές του Μακρυγιάννη συναποτελούν το πλέγμα της προσέγγισης και της ερμηνείας των δρωμένων μέσα από τη δική του – ιστορικά βέβαια επηρεασμένη – οπτική γωνία θέασης των γεγονότων. Έτσι διαμορφώνει τους δικούς του ιδεολογικούς κώδικες και τα δικά του αξιολογικά κριτήρια, καθώς διακατέχεται από άσβεστη επιθυ-

---

25. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, ό.π., 227-228.
26. Η αυτοβιογραφία ως γραμματειακό είδος συνδέεται χρονικά με τον 18ο αιώνα στη Δύση και με την κίνηση του Διαφωτισμού, με σημαντικότερους εκπροσώπους τον Ρουσσώ (J. Rousseau) και τον Μονταίν (Montaigne) βλ. σχετικά: Smith Sid. – Watson Jul., «Life Narrative: Definitions and Distinctions» στο *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives*. University of Minnesota Press, Minneapolis-London χ.χ., (chapt. 1) 2-3.
27. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*, ό.π., 228.

μία και δίψα για μεταγραφή της προσωπικής πείρας στη συλλογική συνείδηση. Γνωρίζει καλά ότι απαιτείται ζωντανή και δημιουργική προσπάθεια για εξυγίανση της κοινωνίας της εποχής του και για μια αληθινή διέξοδο «από το εγώ του ατόμου» που παραπέμπει στην προβολή και την ιδιοτέλεια προς το επιβλητικό «εγώ της ομάδας» που προϋποθέτει την ισονομία και τη συλλογικότητα.

Χωρίς να αγνοήσουμε το γεγονός ότι την προβολή της ατομικότητας την επιβάλλει το είδος της συγγραφής που ο Μακρυγιάννης επιλέγει και οι ανάγκες που υπαγόρευαν τη σύνταξή της, ο ισχυρός και ηγετικός χαρακτήρας του, η εξέχουσα κοινωνική του θέση και ο εγωκεντρισμός ως χαρακτηριστικό γνώρισμα της νεοελληνικής κοινωνίας, οφείλουμε να αξιολογήσουμε και να αποτιμήσουμε με βαθύτερα κριτήρια την πολιτική στάση του, η οποία διαμορφώνεται με βάση την αντίληψη της συνένωσης όλων των πολιτών και της συλλογικής δράσης για το κοινό καλό. Ο Γ. Θεοτοκάς στην προσπάθειά του να διαμορφώσει μια αυθεντική εικόνα της πολιτικής στάσης του Μακρυγιάννη σημειώνει για το συγγραφέα των "Απομνημονευμάτων": *«Είναι ο ελεύθερος πολίτης μιας πατρίδας που την ονειρεύεται δίκαιη και ευνομούμενη, ελεύθερος και συνάμα κοινωνικός, με συνείδηση των δικαιωμάτων του και των δικαιωμάτων του λαού του, με πεποίθηση στον εαυτό του, με αλύγιστη εθνική και ατομική περηφάνεια».*[28]

Σε μια κοινωνία υπό διαμόρφωση, ανάπλαση και ανασυγκρότηση, όπως ήταν εκείνη της εποχής του, όπου σε πολλές περιπτώσεις κυριαρχεί το εθιμικό δίκαιο και όπου συχνά διαπλέκεται και συγκρούεται το προσωπικό με το συλλογικό συμφέρον, ο Μακρυγιάννης ως κήρυκας της ελευθερίας, της δικαιοσύνης, της ισονομίας και της ανεξαρτησίας καταγγέλλει την υπερφίαλη ατομικότητα και προβάλλει την αξία της συλλογικότητας για το συμφέρον της πατρίδας. Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο κινείται και ο Σπ. Ζαμπέλιος, όπου σε μια εισαγωγή περί πολιτειογνωσίας που προηγείται στην έκδοσή του με τίτλο: "Άσματα Δημοτικά της Ελλάδος", τονίζει ότι το γένος αποστρέφεται την νοσηρή ατομικότητα, γιατί στο πλαίσιο λειτουργίας της πολιτείας με βάση την ισονομία, αυτή παρεμποδίζει την καθολικότητα και την επικράτησή της. Θεωρεί ότι ο λαός, ως το σύνολο των πολιτών, είναι η πηγή από όπου εκπορεύονται και μέσω του οποίου διαμορφώνονται οι πολιτικές εξουσίες και οι μορφές των πολιτευμάτων, ενώ το άτομο εμπεριέχεται ως μονάδα μέσα σε αυτό το σύνολο: «Γένος ῥέπον πρός τήν ἰσονομίαν, ἀποστρέφεται φυσικῷ τῷ λόγῳ πᾶσαν ἀτομικότητα ὑπερφυῆ, ἐμποδοστατοῦσαν ἀμέσως ἢ ἐμμέσως τόν προορισμόν του, ἤ οἱωσδήποτε προσκόπτουσαν την πορείαν του. Κλητά γένη τέκουσι σπανίως ἀντεθνικάς μεγάλας ἀτομικότητας· ἀλλ᾽ αὗται κατά μείζονα λόγον ἀντίκεινται τῇ ἰσονομίᾳ, διότι, τῆς ἰσο-

28. Θεοτοκάς Γεώργ., "Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης", στο Θεοτοκάς Γ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961, 142.

νομίας οὔσης καθολικῆς ἐνεργείᾳ καί φύσει, παρ᾽ αὐτῇ μισητόν ἐστι καί ὀχληρόν πᾶν ὅ,τι ἐναντιοῦται εἰς τό διασταλτικόν καί διαχυτικόν της ἦθος. Οὐδέν δ᾽ ἀντίκειται μᾶλλον τῆς ἀτομικότητος, ὁπόταν ὑπέρ ἑαυτῆς καί αὐτοκινήτως ἐργάζηται, μή ἀγωνιζομένη ὑπέρ τοῦ γένους, μετ᾽ αὐτοῦ, καί κατ᾽ ἀποστολήν αὐτοῦ. — Αὕτη δέ τῆς ἀτομικότητος ἡ ἀδιάλειπτος ἐξάλειψις καί καθυποταγή, σταθερῶς διαδεικνυμένη ἐν τῇ ἡμετέρα ἱστορίᾳ, αὕτη ἡ ἐξάλειψις, ἥτις σχεδόν ἀντιστοιχεῖ εἰς τήν παρά τοῖς Ἑβραίοις ἐξάλειψιν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, εἶναι συγχρόνως καί καύχημα Ἑλληνισμοῦ, καί αἴτιον δυσερμηνεύσεως... ὁ γάρ λαός εἶναι αἴτιος καί δημιουργός, ἡ δέ ἀτομικότης ἀπόῤῥοια... Εἶναι δέ καύχημα διότι, ὡς ἔφημεν καί ἀλλαχοῦ, τοῦτο τῆς ἀτομικότητος τό ὑπεξούσιον τυγχάνει ὄν τῆς Ἑλλάδος, ἐν πᾶσι τοῖς ἀριστείοις, τό ἔξοχον καί μοναδικόν μυστήριον. Ὁ Ἕλλην γεννᾶται διά τόν Ἕλληνα, καί πάντα τῆς Ἑλλάδος τά τέκνα γεννῶνται διά τήν Ἑλλάδα· ἅλυσος ἀδιάῤῥηκτος καί αἰωνίως ὁλομελής, ἧς οἱ μέν κρίκοι ἴσοι καί ὅμοιοι πάμπαν ἐχαλκεύθησαν».[29]

Η θέση του Σπ. Ζαμπέλιου, που εμπεριέχεται στο ανωτέρω κείμενο, ότι ο λαός, δηλαδή το σύνολο των πολιτών, είναι ο αίτιος και ο δημιουργός των κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων και της προόδου του έθνους, ενώ η προαγωγή της ατομικότητας, δηλαδή του κάθε ιδιώτη, είναι απόρροια της επιτυχούς συλλογικής δράσης, ταυτίζεται με την άποψη του Μακρυγιάννη που περιλαμβάνεται στο εξεταζόμενο επιχείρημα: «... ὅτι τούτην τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καί σοφοί κι᾽ ἀμαθεῖς, καί πλούσιοι καί φτωχοί, καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί καί οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι... ἀναλόγως ὁ καθείς... τό λοιπόν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νά τήν φυλοῦμεν κι ᾽ὅλοι μαζί...». [30] Αυτή η στενή σύζευξη του «εγώ» με το «εμείς», που απαντά και στους δυο συγγραφείς, παραπέμπει σε ένα πνεύμα καθολικότητας που χαρακτηρίζει τους Έλληνες όλων των εποχών, καθώς σε κρίσιμες εθνικά ώρες ενώνονται και δρουν αποκλειστικά υπέρ της Ελλάδας και υπέρ της προαγωγής του ελληνικού πνεύματος. Αυτό το επισημαίνει και πάλι ο Σπ. Ζαμπέλιος σε σχετικό απόσπασμα: ... «τό ἑλληνικόν πνεῦμα εἶναι οὐσιωδῶς πνεῦμα καθολικόν, τιμῶν καί θεραπεῦον τήν προαγωγήν τῶν φώτων, πνεῦμα διατρέχον πανταχόσε καί μή διαμένον οὐδαμόθι»... [31] Και σε άλλο σημείο του αυτού κειμένου υπογραμμίζει: «Ἡ ἀτομική συνείδησις τοῦ Ἕλληνος, αἱ ἀξιώσεις, αἱ πεποιθήσεις του κλίνουσι καί αὐθυποτάσσονται εἰς τήν μεγαλειότητα τῆς δημοσίου συνειδήσεως, τῆς ἐθνικῆς ἐκείνης πίστεως, ἥτις ἐν μιᾷ σεπτῇ δέσμῃ, ἐν

---

29. Ζαμπέλιος Σπυρ., *Ἄσματα δημοτικά της Ελλάδος* (μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού). Ερμής, Κέρκυρα 1852, 243-244.
30. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.
31. Ζαμπέλιος Σπυρ., *Ἄσματα δημοτικά της Ελλάδος*, ό.π., 33.

μιᾷ ἑνότητι ἀδιαρρήκτῳ συνάπτει καί πολιτισμόν, καί ἱστορίαν, καί παρελθόν καί μέλλον καί πάντα τά τιμαλφέστερα κειμήλια καί ἀριστεῖα τῆς φυλῆς, εἰς ἣν ἔχει τήν ἔξοχον τιμήν νά ἀνήκῃ...».[32]

Επιπλέον τέτοιες αντιλήψεις περί υποταγής του ατόμου στη βούληση του συνόλου με στόχο την προαγωγή της πολιτείας, ο νεότερος ελληνισμός τις διδάχθηκε από τη Δύση, καθόσον συνήθισε να θαυμάζει τους Ευρωπαίους Διαφωτιστές σε μια κρίσιμη περίοδο επαναπροσδιορισμού και ανέλιξης της ιστορικής του συνείδησης. *«Η παρουσία τέτοιων ιδεών στά κείμενα του Μακρυγιάννη μαρτυρά τη διήθηση των αξιών αυτών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού προς ευρύτερα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας και τη διάθλασή τους μέσα στον κόσμο της παραδοσιακής κληρονομιάς».* [33]

Το εγκώμιο της συλλογικότητας αποτελούσε κοινό τόπο κατά τον 19ο αιώνα με συχνές αναφορές στα κείμενα των Ευρωπαίων Διαφωτιστών. Ο Γάλλος Διαφωτιστής Ζαν Ζακ Ρουσσώ σε ένα σημείο του έργου του "Κοινωνικό Συμβόλαιο" (1762) επισημαίνει σχετικά: *«το κοινωνικό συμβόλαιο μπορούμε γενικά να το περιορίσουμε στην ακόλουθη φράση: ο καθένας από μας βάζει από κοινού την προσωπικότητά του κι όλη του τη δύναμη, κάτω από την υπέρτατη καθοδήγηση της κοινής βούλησης· και δεχόμαστε μέσα στο σώμα, κάθε μέλος σαν αναπόσπαστο τμήμα του συνόλου. Μόλις πραγματοποιηθεί αυτό, αμέσως στη θέση της προσωπικότητας του κάθε ιδιαίτερου ατόμου δημιουργείται ένα ηθικό συλλογικό σώμα που αποτελείται από τόσα μέλη, όσα και οι συμβαλλόμενοι που διαθέτουν ψήφο, ενώ απ' αυτή την ίδια πράξη, το σώμα τούτο αποκτά την ενότητά του, το Εγώ του, τη ζωή και τη βούλησή του...».*[34]

Ο Μακρυγιάννης, είτε γιατί είχε διαμορφώσει δικούς του ιδεολογικούς και αξιακούς κώδικες με βάση την ηθική και τις αρχές του δικαίου, είτε γιατί είχε έμμεσα και ασυνείδητα επηρεαστεί από τις ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού που είχαν μετακενωθεί στην Ελλάδα μέσα από τις διακηρύξεις και τα συγράμματα των εκπροσώπων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, εμφανίζεται στο έργο του ως υπέρμαχος της συλλογικής συνείδησης, ως άτομο με ξεκάθαρη αντίληψη για το χρέος του πολίτη και για τις ευθύνες αρχόντων και αρχομένων και ως κήρυκας και εκφραστής των γενικών αρχών αγωγής του πολίτη.

Παρά το γεγονός ότι το πνεύμα της εποχής δικαιολογούσε την έπαρση και την τάση αυτοπροβολής ιδιαίτερα για τα "φτασμένα" άτομα και παρά το γεγονός ότι ο Μα-

---

32. Ζαμπέλιος Σπυρ., *ό.π.*, 144.
33. Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: Η σημασία της μαρτυρίας του έργου "Οράματα και Θάματα"», *Διαβάζω*, 101, 1984, 49.
34. Rousseau Jean J., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μτφ. Δ. Κωστελένος). Δαμιανός, Αθήνα χ.χ., 37 (Παγκόσμια Λογοτεχνία).

κρυγιάννης υπηρετούσε ένα γραμματειακό είδος που προϋπόθετε την προβολή του ίδιου του συγγραφέα-αφηγητή, ο ίδιος στέκεται πάνω και πέρα από μια τέτοια στάση ζωής και αντίθετα μάλιστα μέσα στο έργο του καταγγέλλει τον εγωιστικό ατομικισμό, την άδικη συμπεριφορά, τη δουλική ιδιοτέλεια και την προώθηση του προσωπικού συμφέροντος σε βάρος του κοινού καλού, στοιχεία που δυστυχώς αμαυρώνουν ακόμη και τις πιο μεγάλες μορφές του Αγώνα της εθνικής παλιγγενεσίας.

ν) Καταδίκη των ιδιοτελών σκοπιμοτήτων των πολιτικών και στρατιωτικών ανδρών εις βάρος του συνόλου

Ο Μακρυγιάννης, αρχικά διαθέτοντας αγαθά και καλοπροαίρετα αισθήματα, θεωρούσε ότι οι παλιοί αγωνιστές στο μεγαλύτερο μέρος τους είχαν ως κίνητρο την απαλλαγή του γένους από τη δυστυχία, τη σκλαβιά και την καταφρόνια, δηλαδή από την κατάσταση στην οποία βρίσκονταν για αιώνες, και όχι το προσωπικό συμφέρον και την απληστία. Ωστόσο πολύ γρήγορα, και προς μεγάλη απογοήτευσή του διαπίστωσε ότι πολλοί από τους πολιτικούς και στρατιωτικούς άνδρες, τους προύχοντες και τους κλεφτοκαπεταναίους υπηρετούσαν ιδιοτελείς σκοπιμότητες και ενεργούσαν με στόχο την προώθηση και εξυπηρέτηση του προσωπικού τους συμφέροντος. Για το λόγο αυτό δε διστάζει μέσα στο έργο του να κατακρίνει, να καυτηριάζει και να καταγγέλλει επανειλημμένως τους ατομιστές, τους συμφεροντολόγους, τους μηχανορράφους, τους ιδιοτελείς, τους φατριαστές και τους κίβδηλους. Από τον πρόλογο κιόλας των "Απομνημονευμάτων" επικρίνει την ιδιοτέλεια και επισημαίνει τη ζημία που προξένησε αυτή στην πατρίδα: «Μπαίνοντας εἰς αὐτό τό ἔργον καί ἀκολουθώντας νά γράφω δυστυχήματα ἀναντίον τῆς πατρίδος καί θρησκείας, ὁπού τῆς προξενήθηκαν ἀπό τήν ἀνοησίαν μας καί 'διοτέλειά μας καί ἀπό θρησκευτικούς καί ἀπό πολιτικούς καί ἀπό μᾶς τούς στρατιωτικούς, ἀγαναχτώντας καί ἐγώ ἀπ' οὖλα αὐτά, ὅτι ζημιώσαμε τήν πατρίδα μας πολύ καί χάθηκαν καί χάνονται τόσοι ἀθῶοι ἄνθρωποι, σημειώνω τά λάθη ὁλωνῶν καί φτάνουν ὥς τήν σήμερον, ὁπού δέν θυσιάζομε ποτές ἀρετή καί πατριωτισμόν καί εἴμαστε σέ τούτην τήν ἄθλια κατάστασιν καί κιντυνεύομεν νά χαθοῦμεν». [35] Και προς το τέλος του Προλόγου επαναλαμβάνει τη συμβουλή προς όλους: «Καί προσοχή νά μήν τούς ἀπατάγη ἡ 'διοτέλεια».[36] Αλλά και στην εισαγωγή του έργου του επανέρχεται στο ίδιο θέμα υπογραμμίζοντας ότι όσοι ενήργησαν με βάση την ιδιοτέλεια και την εξυπηρέτηση των ατομικών τους συμφερόντων

35. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Πρόλογος), ό.π., 6.
36. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 7.

προκάλεσαν δυστυχίες και συμφορές στην πατρίδα και έγιναν αίτιοι και πρόξενοι των εμφυλίων πολέμων: «Όταν τό διαβάσετε ὅλο, ἀρχή καί τέλος, τότε νά κάμετε τήν κρίση γιά ὅσους φέραν δυστυχήματα εἰς τήν πατρίδα καί ἐμφύλιους πολέμους διά τά ἀτομικά τους νιτερέσια καί τήν 'διοτέλειά τους καί ἀπό αὐτούς ἔπαθε καί παθαίνει ὡς σήμερον ἡ δυστυχισμένη πατρίδα καί οἱ τίμιοι ἀγωνισταί» [37]

Επιπλέον ο ίδιος, επιθυμώντας να δώσει το καλό παράδειγμα στους συναγωνιστές του, υιοθετεί μια άκρως ανιδιοτελή στάση και συμπεριφορά, υπογραμμίζοντας ότι δεν εξαγοράζεται η συνείδησή του με δωροδοκίες και ποτέ δε δέχεται να προσφέρει τις υπηρεσίες του στην πατρίδα κατόπιν αμοιβής. *«Άλλοτε επισημαίνει ότι* "θέλω δουλέψη την πατρίδα μου με πίστη καί ἀμιστί", *άλλοτε όταν του προσφέρουν ένα μεγάλο ποσό για να συνταχθεί με ορισμένη πολιτική μερίδα, απαντάει αγέρωχα:* "ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὁρκίστηκα δι' αὐτά, ὁρκίστηκα διά πατρίδα" *και άλλοτε πάλι όταν του πρόσφεραν χρήματα για ορισμένη υπηρεσία, δέχτηκε να την προσφέρει αλλά χωρίς αμοιβή* «ὅτι ἐγώ δέν εἶμαι πραματευτής νά κάνω πραμάτεια τήν πατρίδα μου διά χρήματα. Διά τήν στερέωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά 'κεῖνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο"».[38] Ο Μακρυγιάννης επισημαίνει συχνά στο σύγγραμμά του την σημασία και την αξία της αξιοπρεπούς και ανιδιοτελούς συμπεριφοράς των αγωνιστών, γιατί γνωρίζει πολύ καλά ότι βασική προϋπόθεση για το ουσιαστικό και δημιουργικό πέρασμα από το "εγώ" στο "εμείς" είναι να εξοστρακιστεί ο ατομισμός και η ιδιοτέλεια. Και αυτό γιατί έχει πλήρως συνειδητοποιήσει ότι, όπου ανθίζει το "εγώ", εξουδετερώνεται το άλλο άκρο, το "εμείς", δηλαδή το μεγάλο συλλογικό πρόσωπο, το οποίο σταδιακά χάνει το κύρος και την ισχύ του και φτάνει να υποκατασταθεί από το "αυτοί", τις μερίδες, τις φατρίες, τις κάστες.

Συχνά μέσα στο έργο του καταγγέλλει την αντιλαϊκή και αντεθνική δράση των φατριών τονίζοντας με μια δόση ειρωνείας και σαρκασμού ότι ενεργούσαν «οι φατρίες δια το καλό της πατρίδος». Ο Μ. Αλεξανδρόπουλος παρατηρεί ότι την εποχή εκείνη *«οι φατρίες διαμόρφωσαν μια πολύ ακρωτηριασμένη έννοια της "πατρίδος" και του "έθνους" με το πνευματικά περιορισμένο και εγωιστικά αδίσταχτο πνεύμα τους και έτσι η ευνουχισμένη έννοια του "έθνους" στάθηκε αντίθετη σε μια ζωντανή λαϊκή ιδέα».* [39] Συνεχίζοντας ο σχολιαστής υπογραμμίζει ότι η δράση των φατριών παρεμπόδιζε το λαό, ύστερα από μακροχρόνιες περιπέτειες, να ξαναβρεί την εθνική του ιδέα. Έτσι προέ-

---

37. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Εισαγωγή), ό.π., 12–13.
38. Χατζηγάκης Παν., "Ψηφίδες ήθους και κλέους" στο: "Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη", *Τετράδια "Ευθύνης"*, 30, 1990, 190.
39. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης.* Πολύτυπο, Αθήνα 1983, 52.

βαλε ένα οξύτατο λαϊκό ζήτημα, δηλαδή αποσαφήνιση της έννοιας του λαού μέσα στην έννοια του έθνους. Το ιστορικό πρόβλημα ήταν πώς να μην ξαναπέσει ο λαός μέσα στην εθνική αφάνεια, από όπου μόλις είχε ανασυρθεί μέσω της επίδρασης των ιδεών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, μέσω των μηνυμάτων της Γαλλικής Επανάστασης, μέσω του αντίκτυπου των απελευθερωτικών κινημάτων της Δύσης και μέσω του δικού του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα. Είναι φανερό πως η ιστορία πήγαινε, μέσα από τη δράση των αποδομητικών δυνάμεων, *«να ξαναβυθίσει τον λαό στην απρόσωπη μαζική του κατάσταση»*. [40] Ως αντίποδα σε αυτή την ισοπεδωτική δράση κάποιων δυνάμεων ο Μακρυγιάννης προέβαλε τη λαϊκή ιδέα με τη μορφή των λαϊκών αγώνων, αντιδρώντας σε κάθε προσπάθεια αφανισμού του λαού από τις ισχυρές και αδίσταχτες φατρίες.

Ο Αγώνας συνιστούσε μια συλλογική εθνική προσπάθεια, έναν εθνικοαπελευθερωτικό συναγερμό με πολλά ωστόσο προβλήματα, εθνικά, λαϊκά και κοινωνικά, τα οποία οδηγούσαν κατά καιρούς σε διαιρέσεις, διχόνοιες, φατριασμούς και εμφύλιες συρράξεις. ΄Ηταν πολύ δύσκολο να διατηρήσει ο Μακρυγιάννης σε όλη του τη ζωή – προσωπική και πολιτική – δικαιοσύνη, αμερόληπτη κρίση και ανθρώπινη αξιοπρέπεια σε μια περίοδο σαν αυτή που έζησε, όπου οι ΄Ελληνες αλληλοσπαράσσονταν και συγκρούονταν μόνο και μόνο για να ικανοποιήσουν στενούς και τυφλούς ατομικούς εγωισμούς, αδιαφορώντας προς την ιδέα και την προαγωγή του εθνικού συνόλου. [41] Ωστόσο προσπάθησε να σταθεί πέρα και πάνω από αυτές τις ευτέλειες και τις μικρότητες, αγωνίστηκε πεισματικά και αδιάλλακτα για την αξιοποίηση των λαϊκών θυσιών, για την περιφρούρηση των λαϊκών ελευθεριών, για την κατοχύρωση των συνταγματικών δικαιωμάτων, για την επιβίωση του λαϊκού πολιτισμού, για τη δικαίωση των αγωνιστών.

Με την ιστορική του φράση-κλειδί "είμαστε στο εμείς" δεν επιδιώκει μια στείρα προσήλωση στις αρχές της πλειοψηφίας και της λαϊκής κυριαρχίας. Διακατέχεται από μια καθαρά πρακτική λαϊκή αντίληψη, σύμφωνα με την οποία όσοι αγωνίστηκαν για τον εθνικό σκοπό δικαιούνται να τύχουν ίδιας αντιμετώπισης από τους πολιτικούς και τους ιθύνοντες, δίκαιης μοιρασιάς των αξιωμάτων και των βραβείων ύστερα από τη νίκη. *«Ο ίδιος με τον ακονισμένο του χαρακτήρα είναι το δυνατό "εγώ" που έχει συλλάβει και ενστερνιστεί τίμια τη συλλογική ιδέα»*.[42]

---

40. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *ό.π.*, 53.
41. Καραντώνης Ανδρ., «Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», εφ. *"Καθημερινή"*, αρ. φ. 4, 26-1-1947.
42. Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια συνάντηση, Σεφέρης - Μακρυγιάννης*, ό.π., 141–142.

vi) Οι πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη ως απόρροια του πατριωτικού ζήλου

Επιχειρώντας να διερευνήσουμε το ιδεολογικό υπόβαθρο και τις πολιτικές θέσεις του Μακρυγιάννη, θα διαπιστώσουμε ότι η υπερηφάνεια και η ανεξαρτησία του χαρακτήρα του, η φιλοπατρία του, η ανιδιοτέλεια, η τιμιότητα, η ανωτερότητα και η αξιοπρέπεια τού έχουν διαμορφώσει την αντίληψη της ισονομίας στη συμπεριφορά κράτους και πολιτών. Η σταθερή και αμετακίνητη σύζευξη του "εγώ" και του "εμείς", που υποδηλώνει τη διαρκή συνύπαρξη ατόμου και συνόλου, στο πλαίσιο της κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης μιας ευνομούμενης πολιτείας, διαπερνά και χαρακτηρίζει την πολιτική σκέψη του Μακρυγιάννη όπως αυτή διαφαίνεται μέσα από τα λόγια του: «...ὅτι τούτην τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καί σοφοί καί ἀμαθεῖς, καί πλούσιοι καί φτωχοί, καί πολιτικοί καί στρατιωτικοί καί οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι... ἀναλόγως ὁ καθείς...». [43]

Τα αντιθετικά ζεύγη σοφοί – αμαθείς, πλούσιοι – φτωχοί είναι για τον Μακρυγιάννη αθάνατα, έχουν δηλαδή μια διαχρονική διάσταση, γιατί δεν παύουν ποτέ να υφίστανται ως σχήματα στην κοινωνική οργάνωση, ασχέτως αν αλλάζουν μορφή και ιδεολογικό βάρος διαμέσου των αιώνων. Τα ζεύγη αυτά είναι αιωνίως παρόντα, δεν πρόκειται ποτέ να εκλείψουν, γιατί ποτέ δεν πρόκειται να εξαλειφθούν οι κοινωνικές, οικονομικές και λοιπές διαφορές μεταξύ των ανθρώπων στην κοινωνία. Επομένως πάντοτε θα υφίστανται, μόνο που έχουν τη δυνατότητα να τροποποιούνται και να μεταπλάθονται μέσα στο χρόνο, ανάλογα με τις εκάστοτε επικρατούσες συνθήκες.

Η φράση του «τούτη τήν πατρίδα τήν ἔχομεν ὅλοι μαζί» δηλώνει με τη χρήση του ενεστώτα διαρκείας (τήν ἔχομεν), μια αιώνια διάρκεια στη σχέση ατόμου και πολιτείας και υπενθυμίζει ότι κανείς δεν μπορεί να οικειοποιηθεί αυτή τη σχέση. Μπορεί οι κοινωνικές, πολιτικές και οικονομικές ανισότητες να μην εξαλείφονται ποτέ, ωστόσο κανένας πολίτης δε δικαιούται με πρόσχημα την ανωτερότητα του "εγώ" του να θέσει τον εαυτό του πιο πάνω από τους άλλους συμπολίτες του έναντι της πατρίδας. Ο ενεστώτας διαρκείας επανέρχεται στη φράση «νά μήν λέγη οὔτε ὁ δυνατός "εγώ", οὔτε ὁ ἀδύνατος", γιατί κανένας δεν έχει το δικαίωμα να καυχιέται και να προβάλλει τη δική του προσφορά προς την πατρίδα ως ανώτερη και ουσιαστικότερη από αυτή του συμπολίτη του, καθότι, σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη, όλοι οι πολίτες "είμαστε" στο "εμείς", εφόσον η απελευθέρωση της πατρίδας δεν ήταν έργο ενός μονάχα ατόμου αλλά αποτέλεσμα συνεργασίας και συλλογικής δράσης. Με τα λόγια αυτά ο Μακρυγιάννης

---

43. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.

επιχειρεί να κάνει ένα μάθημα φυλετικής αυτογνωσίας και πολιτειολογίας τονίζοντας ότι είναι καθήκον του "προκομμένου και απλού πολίτη" να συνεργάζεται με τους άλλους για το καλό του έθνους, να φροντίζει την πατρίδα του και να μην είναι εγωιστής, φιλόδοξος και ατομιστής, αλλά να αναγνωρίζει και τη συμβολή των υπολοίπων στον αγώνα για την ελευθερία της πατρίδας. Διδάσκει, συμβουλεύει και παροτρύνει τους συμπολίτες του να διακατέχονται από ειλικρινή πατριωτικά αισθήματα και από πνεύμα συνεργασίας και συλλογικότητας για το καλό της πατρίδας, παραμερίζοντας τις φιλοδοξίες και το προσωπικό συμφέρον.

Και η πατρίδα με τη σειρά της οφείλει να αντιμετωπίζει ισότιμα όλους τους πολίτες, όχι μόνο τους σοφούς, τους πλούσιους ή τους καταξιωμένους, αλλά ακόμη και τους μικρούς και ασήμαντους, γιατί "ἀκόμη καί ὁ μικρότερος καί ἀδύνατος πολίτης, ἔχει κι' αὐτός τά συμφέροντά του εἰς αὐτήνη τήν πατρίδα" και έχει κάθε δικαίωμα να απολαύσει τα αγαθά της. Η παροχή ίσων δικαιωμάτων σε όλους τους πολίτες στο πλαίσιο της ισονομίας και της ισοπολιτείας υπογραμμίζεται εδώ εύστοχα από τον Μακρυγιάννη. Η διαυγής πολιτική του σκέψη μας λέει ότι όχι μόνο ο ισχυρός αλλά και ο αδύνατος μπορεί να έχει ένα ισχυρότατο "εγώ", ασχέτως εάν το "εγώ" του αδύνατου δεν ενισχύεται από χρήματα, εξουσία ή οποιαδήποτε ισχύ. Οι φιλελεύθερες αυτές απόψεις του Μακρυγιάννη μπορεί να απηχούν κάποιες σκέψεις του Ρουσσώ από το Κοινωνικό Συμβόλαιο, ωστόσο έρχονται σε πλήρη αντίθεση με τους Άγγλους φιλοσόφους, Τζον Λοκ και Τόμας Χομπς, που διατύπωσαν τη θεωρία για το δίκαιο του ισχυρού και την κυριαρχία του. [44] Επιπλέον με τη φράση "ἀναλόγως ὁ καθείς" ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι το κάθε άτομο χωριστά, ανάλογα με την προσφορά του προς την πατρίδα και το μέγεθος των προσφερόμενων υπηρεσιών και θυσιών, δικαιούται να ανταμειφθεί με βραβεία και αξιώματα. Με την επισήμανση αυτή δεν αφήνει περιθώριο για αδικίες και παραγκωνισμούς, αλλά εναρμονίζει τα πράγματα και εξασφαλίζει τη δικαιοσύνη και την ισορροπία στην κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου. Από την μια μεριά την πατρίδα την "ἔχομεν ὅλοι μαζί", αλλά από την άλλη μέσα σε αυτή την κοινότητα και την κοινοκτημοσύνη το άτομο δεν επιτρέπεται να συνθλίβεται και να μαζοποιείται, αλλά πρέπει να ανταμείβεται ως ελεύθερο άτομο ανάλογα με την προσφορά του, ακόμη κι αν είναι ένα μικρό και ασήμαντο μέλος της κοινωνίας.

---

44. Σχετικά με την πολιτική θεωρία του Thomas Hobbes, διατυπωμένη στο έργο του *"Λεβιάθαν"* (1651), η οποία αναφέρεται στην ισχυρή κυριαρχία του κράτους ή του κυβερνώντος και στον ταυτόχρονο καταναγκασμό των πολιτών οι οποίοι υποχρεούνται να υποτάσσονται στην κυρίαρχη εξουσία βλ. Hall-St. Gieben Br., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης -Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, 164-166, 180-183.

Με την έκφραση «τό λοιπόν τήν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί τήν πατρίδα» και με βάση την αίσθηση περί δικαίου ο Μακρυγιάννης υπενθυμίζει ότι, αφού όλοι, αμαθείς, φτωχοί, σοφοί, πλούσιοι, πολιτικοί, στρατιωτικοί και απλοί αγωνιστές στρατεύθηκαν υπέρ της πατρίδας και συνέβαλαν στην απελευθέρωσή της, δικαιούνται μια ανάλογη θέση και ένα ρόλο στην κοινωνική και πολιτική ζωή του έθνους κατά την μετεπαναστατική περίοδο. Έμμεσα εκφράζει την πικρία, την απογοήτευση και τη δυσαρέσκειά του, που είναι κοινά αισθήματα και πολλών άλλων αγωνιστών, για την περιθωριοποίηση και τον αποκλεισμό τους από τα όργανα και τους χώρους οργάνωσης και άσκησης της εξουσίας. Τους στρατιωτικούς, όπως ο Μακρυγιάννης, που αναδείχθηκαν κατά την Επανάσταση, τους διακατείχε η πεποίθηση ότι με την ενεργό συμμετοχή τους στον αγώνα είχαν κατακτήσει αυτόματα και το δικαίωμα "συμμετοχής" στην οργάνωση και διοίκηση του κράτους. Όταν αργότερα διαπίστωσαν πως η θέση και ο ρόλος τους κατά την μετεπαναστατική περίοδο παρέμεναν ασαφείς και ρευστοί και η εικόνα της πατρίδας συγκεχυμένη και ακαθόριστη, αντέδρασαν έντονα και η στάση τους συχνά πυροδότησε αντιπαραθέσεις και κοινωνικούς ανταγωνισμούς. [45]

Ο κεντρικός πυρήνας και το κύριο νόημα τού εξεταζόμενου επιχειρήματος εντοπίζονται στα ακόλουθα λόγια του Μακρυγιάννη: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς "ἐγώ"; ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φκιάση ἤ χαλάση, νά λέγη «εγώ»· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λένε "ἐμεῖς". Εἴμαστε εἰς τό "ἐμεῖς" κι' ὄχι εἰς τό "ἐγώ"».[46] Με τα ανωτέρω λόγια, πέραν από την υπενθύμιση για την αξία και την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης και συνεργασίας, επικρίνει και όσους άνδρες πολιτικούς ή στρατιωτικούς επιχείρησαν να οικειοποιηθούν την τιμή και τη δόξα για την επιτυχή έκβαση του Αγώνα. Ο υπαινιγμός πιθανόν να στρέφεται έμμεσα προς τον Θεόδ. Κολοκοτρώνη, που καυχιόταν για τη συμβολή του στην απελευθέρωση του Μοριά, λόγω της ανταγωνιστικής σχέσης που είχαν μεταξύ τους, στο πλαίσιο των πολιτικών τους διαφορών και της γενικότερης αντιπαράθεσης μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών αγωνιστών. Η συλλογιστική του Μακρυγιάννη στηρίζεται στην άποψη ότι ήταν αδύνατον ένας μόνον άνθρωπος, όσο σημαντική και αν ήταν η δράση του, να κρατήσει στις πλάτες του όλο τον Αγώνα, αν δεν συνέδραμαν σημαντικά και αποτελεσματικά με ενότητα και ομοψυχία πολλοί αγωνιστές και οπλαρχηγοί με τα παλικάρια τους. Η άποψή του αυτή παρατίθεται και στο ανάλογου περιεχομένου επιχείρημα που πλαισιώνει και συμπληρώνει το ανωτέρω και εμπεριέχεται στην εισαγωγή του έργου: «Ὅτι κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρη κανείς εἰς τήν πλάτην του οὔτε ὁ δυνατός, οὔτε ὁ ἀδύνατος· καί ὅταν εἶναι ὁ καθείς ἀδύνατος εἰς

45. Θεοτοκάς Νίκ., «Ιδεολογικές αναγνώσεις του Μακρυγιάννη», *Ο Πολίτης,* 86, 2001, 24.
46. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.

ἕνα πράμα καί μόνος του δέν μπορεῖ νά πάρη τό βάρος καί παίρνει καί τούς ἄλλους καί βοηθοῦν, τότε νά μήν φαντάζεται νά λέγη ὁ αἴτιος ἐγώ· νά λέγη ἐμεῖς. Ὅτι βάναμε ὅλοι τίς πλάτες, ὄχι ἕνας». [47]

Με τη λαϊκή έκφραση «κρικέλα δέν ἔχει ἡ γῆς νά τήν πάρη κανείς εἰς τήν πλάτην του» προσδίδει στα λόγια του ζωντάνια, αμεσότητα και παραστατικότητα. Η φράση αυτή, εκτός από παραδειγματικό λόγο, αποτελεί γνωστή ρουμελιώτικη παροιμία που έχει την έννοια πως η γη δεν ανήκει σε έναν μονάχα άνθρωπο. [48] Επομένως καθώς είμαστε στο "εμείς" και όχι στο "εγώ", συμβουλεύει ο Μακρυγιάννης τους συμπολίτες του, καλό είναι να υπάρχει συνεργασία για τη δημιουργία μιας ελεύθερης και ευνομούμενης πατρίδας μέσα στην οποία κυρίαρχη θέση θα έχει η ομοψυχία, η φρόνηση και η ενότητα: «Καί εἰς τό ἑξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί». [49] Η υποθετική πρόταση «ἄν θέλωμεν» του Μακρυγιάννη αποτελεί μια έκφραση που δίνει προτεραιότητα στην ελευθερία της βούλησης, στην αρχή της αυτεξούσιας ελευθερίας του ατόμου –πολίτη, ο οποίος όμως μπορεί να είναι ελεύθερος στις επιλογές του, ωστόσο αυτές υπόκεινται σε περιορισμούς που επιβάλλει η ένταξή του στην κοινότητα. Και στο έργο του "Οράματα και Θάματα" ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος έχει πλασθεί ελεύθερος γι' αυτό πορεύεται ανάμεσα στο είναι και το μηδέν, στη ζωή και στο θάνατο. [50] Για μια ακόμη φορά διαπιστώνυμε ότι ο Μακρυγιάννης, παρ' όλο που δεν έχει μελετήσει τους Ευρωπαίους Διαφωτιστές και παρ' όλο που αντιμάχεται τις δυτικοφερμένες ιδέες και αντιλήψεις της νεωτερικότητας, ασπάζεται και υιοθετεί ασυνείδητα και αθέλητα πολλές από τις θέσεις αυτές. Στην άποψή του για ελευθερία στις επιλογές του πολίτη και αδέσμευτη βούληση διακρίνουμε επιδράσεις από τις απόψεις του Γάλλου Διαφωτιστή Βολταίρου, ο οποίος υπήρξε υπέρμαχος της ελευθερίας της σκέψης και της βούλησης του ατόμου. [51] Επιπλέον η προαναφερθείσα φράση του Μακρυγιάννη «... νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιά-

---

47. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Εισαγωγή), *ό.π.*, 13.
48. Κώνστας Κ., «Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη», *Νέα Εστία*, ΠΗ, 1043, 1970, 237.
49. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Επίλογος), ό.π., 547.
50. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"* (Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγ. Παπακώστα). 4η έκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2002, 211.
51. Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κεμένων από τον Λαμπράκη Χ. Δ.: Ο 18ος αιώνας και οι απελευθερωτικές τάσεις» (μτφ. Δ. Θοιβιδοπούλου), *Εποχές*, 8, 1963, 98 βλ. σχετικά: «Οι ιδέες που σχηματίζονται στο μυαλό μου είναι γέννημα μιας αναγκαιότητας· πώς λοιπόν η βούλησή μου, που εξαρτάται απ' αυτές, θα μπορούσε να είναι συγχρόνως εξαναγκασμένη και απόλυτα ελεύθερη;... Είμαι πραγματικά ελεύθερος, σημαίνει μπορώ. Η δυνατότητα να κάνω αυτό που θέλω, να η ελευθερία μου! Υπάρχει όμως μια αναγκαιότητα στη βούλησή μου· αλλοιώτικα θα ήθελα χωρίς λόγο, χωρίς αιτία, πράγμα αδύνατο».

σωμεν χωριόν...» θυμίζει τη γνωστή λαϊκή έκφραση «ας βάλουμε μυαλό, αν θέλουμε να κάνουμε χωριό», δηλαδή προϋπόθεση της ομαλής συνύπαρξης και της αρμονικής συνεργασίας του συνόλου με στόχο την ομοψυχία, την ευημερία και την πρόοδο είναι η σύνεση, η λογική και η φρόνηση. Αν δεν προϋπάρξουν αυτές οι προϋποθέσεις, δεν υφίσταται συνεργασία και ομαλή συνύπαρξη των μελών ενός συνόλου, αλλά διάλυση και αποσύνθεση.

Το σύνολο των πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρυγιάννη για την ομαλή λειτουργία και αρμονική συνεργασία των μελών μιας κοινότητας απορρέει απο την εθνική και ηθική συνείδησή του και από τον υπερβολικό ζήλο και την αγάπη του για την πατρίδα με στόχο τη σωτηρία και την προαγωγή της. Ο Μακρυγιάννης δύναται να χαρακτηρισθεί πρότυπο ιδανικού πολίτη, αν λάβουμε υπόψη μας τη δημόσια δράση όλου του βίου του και κυρίως τη λέξη «πατριδοφύλακας» που μας την έδωσε ο ίδιος σε ένα σημείωμα, ως αυτοχαρακτηρισμό του. Δεν πρόκειται για μια εγωιστική έκφραση, αφού βαθιά πίστη του ήταν, από τη στιγμή που ορκίστηκε για τον απελευθερωτικό αγώνα, ότι τίποτε δεν μπορούσε να τον εμποδίσει από την επιτέλεση του χρέους του στην καθολική του έννοια. [52] Ο Γ. Βλαχογιάννης στην Εισαγωγή του, που προηγείται της έκδοσης των "Απομνημονευμάτων", αναφέρεται στον πατριωτικό ζήλο του Μακρυγιάννη με τα εξής λόγια: «Ἡ ὑπέρ τῆς πατρίδος ἐνδελεχής καί ἄγρυπνος μέριμνα τοῦ Μακρυγιάννη ἀδύνατον νά παρασταθῇ σήμερον ἐπαρκῶς.Ἐν τινι σημειώματι τό ὁποῖον ἐκ τῶν χρόνων ἐκείνων χρονολογεῖται ὁ Μακρυγιάννης ὀνομάζει ἑαυτόν πατριδοφύλακα. Ἡ παράδοξος αὕτη λέξις ἐξηγεῖ ἡμῖν κάλλιον πάσης ἀναπτύξεως τόν χαρακτῆρα αὐτοῦ...». [53]

Η υπέρμετρη φιλοπατρία του και ο άσβεστος ζήλος του για την εφαρμογή της ελευθερίας, της ισονομίας και της ευνομίας στο νεοσύστατο κράτος διαφαίνεται από τις απόψεις του για την αγάπη προς την πατρίδα και για τον αγώνα προς εξασφάλιση της ευημερίας και ευδαιμονίας της. Γνωστές και κλασικές οι φράσεις του που υποδηλώνουν την πατριδολατρία του: «Γλυκότερον πράμα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν πατρίδα καί θρησκεία...» [54] και «ἡ πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν καί πρέπει νά θυσιάζη καί πατριωτισμόν καί νά ζῆ αὐτός καί οἱ συγγενεῖς του ὡς τίμιοι ἄνθρωποι εἰς τήν κοινωνία. Καί τότε λέγονται ἔθνη, ὅταν εἶναι στολι-

52. Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης–Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976, 60.

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 76.

54. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 128.

σμένα μέ πατριωτικά αἰστήματα· τό ἀναντίον λέγονται παλιόψαθες τῶν ἐθνῶν καί βάρος τῆς γῆς».[55]

Πολύ γνωστή και ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Μακρυγιάννη ότι, όταν ευημερεί η πατρίδα, τότε και οι πολίτες προκόβουν και ευδαιμονούν, ενώ, όταν η πατρίδα δυστυχεί και δοκιμάζεται, τότε και οι πολίτες δεν μπορούν να προοδεύσουν και να ευημερήσουν. Τις σκέψεις αυτές τις διατυπώνει με τις ακόλουθες λιτές εκφράσεις και με τις παραστατικές μεταφορές: «Κι᾽ ὅσο ἀγαπῶ τήν πατρίδα μου δέν ἀγαπῶ ἄλλο τίποτας. Νἀρθῆ ἕνας νά μοῦ εἰπῆ ὅτι θά πάγη ὀμπρός ἡ πατρίδα, στρέγομαι νά μοῦ βγάλη καί τά δυό μου μάτια.Ὅτι ἄν εἶμαι στραβός, καί ἡ πατρίδα μου εἶναι καλά, μέ θρέφει· ἄν εἶναι ἡ πατρίδα μου ἀχαμνά, δέκα μάτια νἄχω, στραβός θά νά εἶμαι». [56] *«Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης είναι ένας πολυσύνθετος αντιπροσωπευτικός τύπος του έθνους, ένας δυνατός φορέας ζωντανού ελληνισμού»*, κατά την έκφραση του Γ. Θεοτοκά. [57] Έχει ιστορική συνείδηση της αποστολής του και επιχειρεί να διδάξει και να φρονηματίσει τους συμπολίτες του εμμένοντας με επιχειρήματα στην άποψη ότι κανείς δεν πρέπει να βάζει το προσωπικό του συμφέρον πάνω από το συλλογικό, γιατί, όταν όλοι ομονοούν και συνεργάζονται αρμονικά, τότε η πατρίδα καλοδιοικείται και ευημερεί και συνακόλουθα μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα οικονομικής ευμάρειας, κοινωνικής ευδαιμονίας, πολιτικής ελευθερίας, δύνανται και οι πολίτες να επιτύχουν την πρόοδό τους, την προαγωγή τους, την κοινωνική ανέλιξή τους, την αναγνώριση, την καταξίωσή τους και τη γενικότερη ευδαιμονία τους. Στην αντίθετη περίπτωση ο μαρασμός, η παρακμή και η υποβάθμιση της πατρίδας θα σημάνει και την κακοδαιμονία και δυστυχία των πολιτών της.

vii) Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις του Μακρυγιάννη περί ελευθερίας, ισονομίας και ευνομίας σύμφωνες με ανάλογες θέσεις αρχαίων Ελλήνων κλασικών

Οι απόψεις αυτές του Μακρυγιάννη απηχούν ανάλογες ιδέες και μηνύματα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, παρά το γεγονός ότι ο αγωνιστής δεν είχε μελετήσει αρχαία συγγράμματα. Στην τραγωδία "Αντιγόνη" του Σοφοκλή (στίχ. 189) αναγνωρίζουμε περίπου την ίδια άποψη στα λόγια που εμπεριέχονται στο μονόλογο του Κρέοντα, ο οποίος επιχειρηματολογεί λέγοντας ότι ο ίδιος ποτέ δεν θα σιωπούσε βλέποντας μια συμφορά να έρχεται ενάντια στην πόλη αντί για σωτηρία, ούτε θα θεωρούσε ποτέ

---

55. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Εισαγωγή), *ό.π.*, 13.
56. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ΄, κεφ. Α΄), *ό.π.*, 341.
57. Θεοτοκάς Γεώργ., "Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη", *Ευθύνη,* 1, 1961, 43.

φίλο του έναν άνδρα που θα ήταν εχθρός της χώρας, γιατί αυτή μόνο μπορεί να σώσει τους πολίτες και όταν όλοι "ταξιδεύουν" πάνω σε αυτήν με ασφάλεια, τότε μόνο αποκτούν φίλους. [58] Σύμφωνα με τα λόγια του Κρέοντα, μόνον όταν η πατρίδα ευτυχεί, τότε μπορεί και οι πολίτες να ευδοκιμούν και τόσο αυτοί όσο και ο άρχοντας να κάνουν φίλους. Η εικόνα του σκάφους της πολιτείας που ταξιδεύει στο τρικυμισμένο πέλαγος είναι μια από τις μακροβιότερες αλληγορίες που μας κληροδότησε η ελληνική αρχαιότητα. Η τύχη του κυβερνήτη και του πληρώματος είναι κοινή: ή όλοι θα σωθούν ή όλοι θα χαθούν. Αυτή η παρομοίωση της ευνομούμενης πόλης με καράβι που ταξιδεύει στα κύματα με ασφάλεια και σταθερότητα και εξασφαλίζει σωτηρία, ευημερία και ομαλή κοινωνική συμβίωση για όλους τους πολίτες, συνάδει με τις απόψεις του Μακρυγιάννη ότι, και τυφλός να είναι κανείς μέσα σε μια ευημερούσα πολιτεία, δύναται να επιβιώσει αξιοπρεπώς, ενώ μέσα σε μία παρακμάζουσα και καταρρέουσα πολιτεία, ακόμη κι αν έχει δέκα μάτια θα νιώθει σαν "αόμματος", γιατί δεν θα του δίνονται οι δυνατότητες να προοδεύσει και να ευτυχήσει.

Ανάλογες σκέψεις με αυτές του Σοφοκλή βρίσκουμε στον "Επιτάφιο" του Περικλή (Θουκυδ. ΙΙ. 60). Ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να υπερασπίζεται την άποψη ότι είναι προτιμότερο να ευπραγεί όλη η πόλη στο σύνολό της, γιατί έτσι μπορεί να βοηθήσει και να διασώσει τον κάθε πολίτη χωριστά στις δύσκολες στιγμές. Αν αντιθέτως οι πολίτες ευπραγούν, αλλά η πόλη καταρρεύσει, τότε και ο πολίτης συμπαρασύρεται στην απώλεια και τον όλεθρο μαζί με την πόλη. [59] Και σε αρχαία ελληνικά φιλοσοφικά κείμενα απαντά η ιδέα αυτή, όπως στο απόσπασμα (252) του προσωκρατικού φιλοσόφου Δημόκριτου, όπου αναγνωρίζουμε τη θέση ότι η πόλη που διοικείται σωστά είναι μεγάλο στήριγμα για όλους τους πολίτες και, αν αυτή διασώζε-

---

58. Σοφοκλής, *Αντιγόνη*, 185–190: ΚΡΕΩΝ... οὔτ' ἄν σιωπήσαιμι τήν ἄτην ὁρῶν
στείχουσαν ἀστοῖς ἀντί τῆς σωτηρίας,
οὔτ' ἄν φίλον πότ' ἄνδρα δυσμενῆ χθονός
θείμην ἐμαυτῷ, τοῦτο γιγνώσκων ὅτι
ἥδ' ἐστίν ἡ σῴζουσα καί ταύτης ἔπι
πλέοντες ὀρθῆς τούς φίλους ποιούμεθα.
Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Sophoclis, *Fabulae*: *"Αντιγόνη"* (επιμ. A.C. Pearson). Oxford University Press, London 1975 (Oxford Classical Texts).

59. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, (ΙΙ, 60): «Ἐγώ γάρ ἡγοῦμαι πόλιν πλείω ξύμπασαν ὀρθουμένην ὠφελεῖν τούς ἰδιώτας ἤ καθ' ἕκαστον τῶν πολιτῶν εὐπραγοῦσαν, ἀθρόαν δε σφαλλομένην. Καλῶς μέν γάρ φερόμενος ἀνήρ τό καθ' ἑαυτόν διαφθειρομένης τῆς πατρίδος οὐδέν ἧσσον ξυναπόλλυται, κακοτυχῶν δέ ἐν εὐτυχούσῃ πολλῷ μᾶλλον διασῴζεται».
Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydidis, *Historiae B'* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (II, 60). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts).

ται, τότε σώζονται τα πάντα μαζί της, αν όμως αυτή καταστραφεί, τότε συμπαρασύρονται τα πάντα στην καταστροφή. [60] Η άποψη αυτή είναι ταυτόσημη με εκείνη του Μακρυγιάννη, την οποία προαναφέραμε, ότι δηλαδή, όταν μια πόλη ευτυχεί στο σύνολό της, παρέχει περισσότερες ωφέλειες στους πολίτες, παρά όταν είναι ευτυχισμένος ο κάθε πολίτης χωριστά, αλλά δυστυχεί γενικώς όλη η πόλη. Ο Ν. Γιανναδάκης παρατηρεί ότι είναι πραγματικά αξιοπρόσεκτο το γεγονός ότι σημειώνονται τέτοιου είδους επαναλήψεις λέξεων, φράσεων και μοτίβων στην ελληνική γλώσσα σε ανθρώπους τόσο διαφορετικούς, όσο ο Δημόκριτος και ο Θουκυδίδης που γράφουν τον 5ο αιώνα π.Χ. ή ο Μακρυγιάννης, που γράφει τον 19ο αιώνα μ.Χ. Το φαινόμενο να διατυπώνονται παρόμοιες εκφράσεις και ανάλογες σκέψεις από συγγραφείς που τους χωρίζουν μακρινά διαστήματα χρόνου, πολλές φορές ολόκληροι αιώνες, μαρτυρά τη συνοχή της ελληνικής λαλιάς,[61] την αδιάλειπτη συνέχεια της ελληνικής γλώσσας, αλλά και της πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης των Ελλήνων διαμέσου των αιώνων. Ο Αριστοτέλης στα "Πολιτικά" (Α΄, 1253α) αποδεικνύει τη θέση του Θουκυδίδη και του Δημόκριτου με επιχειρήματα λέγοντας ότι η πόλη, επειδή προηγείται οντολογικά και αξιολογικά ως όλον, δηλαδή ως σύνολο πολιτών έναντι του μέρους, δηλαδή του κάθε πολίτη, μπορεί να φθάσει στην ευδαιμονία μέσα από την αυτάρκεια, μια ευδαιμονία που τελικά περνά στους πολίτες.[62] Με τη φράση «πρότερον τῇ φύσει πόλις ἢ οἰκία καί ἕκαστος ἡμῶν ἐστιν» ο Αριστοτέλης τονίζει ότι πρώτη σε φυσική αρτιότητα έρχεται η πολιτεία και έπεται η οικογένεια και ο καθένας από μας. Διακρίνουμε στην άποψη αυτή μια ολιστική αντίληψη σύμφωνα με την οποία είναι λογικά αναγκαίο η έννοια μιας ολότητας να προηγείται για να υπάρχει η έννοια του μέρους: «ἀναγκαῖον γάρ ἐστι τό ὅλον πρότερον εἶναι τοῦ μέρους». Έχοντας ως αφετηρία τις εμπειρικές παρατηρήσεις, ο Αριστοτέ-

---

60. Δημόκριτος, (fr. 252, IV 1,43): «...πόλις γάρ εὖ ἀγομένη μεγίστη ὄρθωσίς ἐστι (εὐτυχία), καί ἐν τούτῳ πάντα ἔνι (περιέχονται), καί τούτου σῳζωμένου πάντα σῴζεται καί τούτου διαφθειρομένου τά πάντα διαφθείρεται».

Το απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Diels H. - Kranz W., *Οι Προσωκρατικοί: οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (επιμ. Βασ. Κύρκος), Β΄. Παπαδήμας, Αθήνα 2007, 373.

61. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συναναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ.Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 223-224.

62. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (Α, 1253 α 25-29): «ὅτι μέν οὖν ἡ πόλις καί φύσει καί πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον· εἰ γάρ μή αὐτάρκης ἕκαστος χωρισθείς, ὁμοίως τοῖς ἄλλοις μέρεσιν ἕξει πρός τό ὅλον, ὁ δέ μή δυνάμενος κοινωνεῖν ἢ μηδέν δεόμενος δι' αὐτάρκειαν οὐθέν μέρος πόλεως, ὥστε ἢ θηρίον ἢ θεός».

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Aristotelis, "*Politica*" (επιμ. W.D. Ross), (Α, 1253 α). Oxford University Press, Oxford 1986 (Oxford Classical Texts).

λης καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το «όλον» προηγείται του «μέρους» ή αλλιώς ότι τα «μέρη» προϋποθέτουν το «όλον». Η πολιτεία και φυσική διαμόρφωση αποτελεί και προτεραιότητα έχει σε σχέση με καθέναν από μας, γιατί ως σύνολο προηγείται από τα άτομα, καθώς το «όλον» προηγείται του «μέρους». Οι άνθρωποι έχουν εκ φύσεως την ικανότητα να δημιουργούν την πόλη τους και να εξαρτώνται από αυτήν. Κανένας δεν είναι αυτάρκης, από μόνος του, αλλά μπορεί να γίνει μόνο με τη συμβίωση με τα υπόλοιπα «μέρη» στο πλαίσιο οργάνωσης και λειτουργίας της πόλης. Αυτή είναι η πραγματική αντίληψη του Αριστοτέλη, και γενικά η κλασική αντίληψη,για την πολιτεία και για τη σχέση του πολίτη με αυτήν. Η άποψη ότι ο πολίτης μόνο μέσα στην οργανωμένη πολιτεία μπορεί να είναι αυτάρκης και ευδαίμων είναι γενικά ισχυρή και διαχρονική.

Στην ίδια γραμμή σκέψης με την άποψη πολλών άλλων φιλοσόφων και στοχαστών, σχετικά με την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό προς ευδαιμονία του συνόλου, κινείται και ο Πλάτων στην "Πολιτεία" (Ζ΄, 519 d-520 α), ο οποίος όμως διαφοροποιείται μερικώς και περιορίζει την ελευθερία βούλησης του ατόμου, γιατί θεωρεί ότι ο νόμος είναι η κυρίαρχη εξουσία που πρέπει να φροντίζει ώστε η ευδαιμονία να διασφαλίζεται για ολόκληρη την πόλη, και όχι μόνο για μια ομάδα πολιτών. [63] Σύμφωνα με το κείμενο του Πλάτωνα ο νόμος αποβλέπει στο κοινό καλό, στην ευτυχία του συνόλου, εξασφαλίζοντας τη συνοχή του και τη συγκρότησή του σε αρμονικό σύνολο, και όχι στην ευπραγία μιας κοινωνικής ομάδας ή μεμονωμένων ατόμων. Τα μέσα που χρησιμοποιεί ο νόμος για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος είναι η πειθώ και ο εξαναγκασμός, δηλαδή η βία. Με τον τρόπο αυτό κάποιες κοινωνικές ομάδες υποχρεώνονται να εγκαταλείψουν την ευδαιμονία τους και να την στερηθούν για το συμφέρον του συνόλου, ενώ ταυτόχρονα ο νόμος δεν επιτρέπει στους πολίτες να ενεργούν εκδηλώνοντας ελεύθερα τη βούλησή τους. [64] Στον Πλάτωνα υπεισέρχεται το δεοντολογικό στοιχείο της βίας του νόμου, που εξαναγκάζει μια ομάδα ή το άτομο να θυσιάσει την ευδαιμονία του στο βωμό του γενικού καλού.

---

63. Πλάτων, *Πολιτεία*, (Ζ, 519 e): «Ἐπελάθου, ἦν δ' ἐγώ, πάλιν, ὦ φίλε, ὅτι νόμῳ οὐ τοῦτο μέλει, ὅπως ἔν τι γένος ἐν πόλει διαφερόντως εὖ πράξει, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ πόλει τοῦτο μηχανᾶται ἐγγενέσθαι...».

Το απόσπασμα του έργου έχει ληφθεί από την έκδοση: Platon, *Opera: "Πολιτεία"* (επιμ. Joannes Burnet), (Ζ, 519 e). Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

64. Πλάτων, *Πολιτεία*, (Ζ, 520 α): «... καί αὐτός (ὁ νόμος) ἐμποιῶν τοιούτους ἄνδρας ἐν τῇ πόλει, οὐχ ἵνα ἀφιῇ τρέπεσθαι ὅπῃ ἕκαστος βούλεται, ἀλλ' ἵνα καταχρῆται αὐτός αὐτοῖς ἐπί τόν σύνδεσμον τῆς πόλεως».

Το απόσπασμα του κειμένου έχει ληφθεί από την προαναφερθείσα έκδοση.

Ο Αριστοτέλης στα "Πολιτικά" (Γ, 1279 α 22–39/b 4–10) συμφωνεί με τον Πλάτωνα στο ότι κριτήριο για την άσκηση της εξουσίας πρέπει να είναι η εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος. Ωστόσο θεωρεί ως προϋπόθεση και βασικό γνώμονα για την εξασφάλισή του τη σωστή λειτουργία των αυθεντικών και ορθών πολιτευμάτων. Θεωρεί ότι, όταν ο ένας ή οι λίγοι ή το πλήθος ολόκληρο ασκούν την εξουσία για την εξυπηρέτηση του κοινού συμφέροντος, αυτά τα πολιτεύματα δεν μπορεί παρά να είναι ορθά· όταν αντίθετα η εξουσία ασκείται για την εξυπηρέτηση του ιδιαίτερου συμφέροντος είτε του ενός, είτε των λίγων, είτε του πλήθους, τα πολιτεύματα αυτά είναι παρεκκλίσεις και διαστρεβλώσεις των ορθών.[65]

Ωστόσο, διαφωνεί με τον Πλάτωνα στο ότι μια κοινωνική ομάδα ή κάποια άτομα ενδεχομένως να δυστυχούν, προκειμένου να ευημερεί το σύνολο. Ο Αριστοτέλης επισημαίνει ότι δεν μπορεί να υπάρξει ευδαιμονία μέσα στο κράτος χωρίς την προσωπική ευδαιμονία του κάθε πολίτη. Θεωρεί ότι η κάθε πόλη -κράτος είναι ένα όλο που αποτελείται από πολλά μέρη, τους πολίτες. Συνεπώς, για να ευδαιμονεί η πόλη, πρέπει να ευδαιμονούν οι πολίτες· η ευδαιμονία της πόλης είναι το άθροισμα της ευδαιμονίας τού καθενός από τους πολίτες της. Για τον Πλάτωνα ευδαιμονία της πόλης δεν είναι το άθροισμα της ευδαιμονίας τού καθενός από τους πολίτες, αλλά το άθροισμα της ευδαιμονίας κάθε τάξης. Από την άποψη αυτή δημιουργούνται καταφανώς ταξικές ανισότητες.

Στην εποχή μας πάντως σε φιλοσοφικό επίπεδο, υπάρχει ένα σημείο τριβής ανάμεσα στους πλατωνιστές και στους αντιπλατωνιστές σχετικά με το πρόβλημα της αναλογίας, ανάμεσα στην ευδαιμονία του ατόμου και στην ευπραγία του κοινωνικού συνόλου. Αυτό έκανε τον Κ. Πόπερ να υποστηρίξει ότι ο Πλάτων θεωρεί την ευδαιμονία της πόλης ως κάτι ανώτερο από την ευδαιμονία των πολιτών και των τάξεων. Αυτή η προτεραιότητα της πόλης έναντι του ατόμου, ισχυρίζεται, συνιστά μια ολοκληρωτική αρχή επειδή ενδέχεται το κράτος να είναι ισχυρό, αλλά οι πολίτες δυστυχείς. [66] Γενικά ο Πλάτων δέχθηκε έντονη κριτική από πολλούς στοχαστές για τα πολιτειακά του σχέδια, γιατί εισάγει το στοιχείο της βίας και του καταναγκασμού στην ιδανική πολιτεία του και γιατί επιβάλλει περιορισμούς στην ελεύθερη βούληση του πολίτη.

---

65. Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, (Γ, 1279 α 28-31): «... ὅταν μέν ὁ εἷς ἤ οἱ ὀλίγοι ἤ οἱ πολλοί πρός τό κοινόν συμφέρον ἄρχωσι, ταύτας μέν ὀρθάς ἀναγκαῖον εἶναι τάς πολιτείας, τάς δέ πρός τό ἴδιον ἤ τοῦ ἑνός ἤ τῶν ὀλίγων ἤ τοῦ πλήθους παρεκβάσεις».
Το απόσπασμα του κειμένου έχει ληφθεί από την προαναφερθείσα έκδοση.

66. Popper Karl, *The Poverty of Historicism* (1957). Routledge and Kegan Paul, London 1969, 143. Σχετικά με τις μεθοδολογικές προσεγγίσεις του Κ. Popper στην κοινωνική και πολιτική θεωρία βλ. Γκίβαλος Μεν., *Επιστήμη, γνώση και μέθοδος*. Νήσος, Αθήνα 2003, 111-116.

Πολλές από τις ιδέες και τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων, κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, σχετικά με τον συσχετισμό του ατομικού συμφέροντος και της προσωπικής ευδαιμονίας με το συλλογικό συμφέρον, διασώθηκαν διαμέσου των αιώνων και είχαν ανταπόκριση και απήχηση στην νεοελληνική κοινωνία της εποχής του Μακρυγιάννη, καθώς κατά την πρώτη μετεπαναστατική περίοδο το νεοπαγές κρατίδιο προσπαθούσε να οργανωθεί, να λειτουργήσει και να κάνει τα πρώτα του βήματα στην πολιτική ζωή, παρακολουθώντας κατά το δυνατόν τις πολιτικές εξελίξεις των κρατών της Δύσης.

Ο Μακρυγιάννης μέσα από το έργο του, διατυπώνει διαχρονικές και πάντα επίκαιρες απόψεις, σχετικά με το βαθύτερο νόημα του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων και το κλασικό ήθος της αρχαίας Ελλάδας, το οποίο στάθηκε η πνευματική βάση του ηθικού μεγαλείου των αρχαίων προγόνων και κληροδοτήθηκε στις μεταγενέστερες γενιές. Η αρετή των ανδρών και η δικαιοσύνη των δημιουργικών θεσμών αποτελούν βασικά στοιχεία της πνευματικής και πολιτικής ακμής των αρχαίων Ελλήνων και ως αξίες βοηθούν τον Μακρυγιάννη να διατυπώσει το πολιτικό, κοινωνικό και οικονομικό αίτημα του φτωχού λαού της Ελλάδας χαράσσοντας με απλότητα το εθνικό πρόγραμμα μιας ολόκληρης εκατονταετίας. [67]

Ο Ι. Κακριδής θεωρώντας τον Μακρυγιάννη ένα γνήσιο εκφραστή του αρχαίου ελληνικού πολιτικού ιδεώδους γράφει χαρακτηριστικά: «*Αν το ιδανικό της αρχαίας ελληνικής δημοκρατίας ήταν όχι μόνο η εθνική ελευθερία του λαού, αλλά και η πολιτική ελευθερία του ατόμου, τότε για κανέναν άλλον αγωνιστή του Εικοσιένα δεν μπορούμε να πούμε πως ενσάρκωσε εντονότερα το ιδανικό αυτό από τον Μακρυγιάννη. Ο Μακρυγιάννης είναι ο κατ' εξοχήν δημοκράτης αγωνιστής*» [68]

Η απελευθέρωση απαιτούσε για τον Μακρυγιάννη περισσότερη σύμπνοια μεταξύ των πολιτών, μεγαλύτερη εντιμότητα στα λόγια και τις πράξεις, διαρκή προσήλωση στην προγονική ελληνική κληρονομιά, πίστη στα ιδανικά του έθνους, φιλοτιμία και δημοκρατικούς αγώνες για το καλό της πατρίδας: «"Ἐχομεν ἀγῶνες πατρικούς, ἔχομεν θυσίες, ἄν εἶναι ἀγῶνες καί θυσίες. Καί νά μπαίνουν σέ φιλοτιμίαν καί νά ἐργάζωνται εἰς τό καλό τῆς πατρίδας τους, τῆς θρησκείας τους καί τῆς κοινωνίας. Ὅτι θά εἶναι καλά δικά τους...».[69]

Οραματιζόταν τη δική του ιδανική πολιτεία, όπου διευθυντικό ρόλο και κυρίαρχη θέση θα κατείχαν οι στρατιωτικοί φορείς του Αγώνα, όχι υπό την έννοια της άσκη-

---

67. Μπαλάσκας Ιωάν., *Για την άμυνα και την αναγέννηση του Ελληνισμού*. 2η έκδ. Αετός, Αθήνα 1950, 134.
68. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 29.
69. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (Επίλογος), ό.π., 547.

σης της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας, αλλά υπό την έννοια της εφαρμογής της δημοκρατίας και της αρετής στην πολιτική διακυβέρνηση. Η ιδανική αυτή πολιτεία θα είχε παραδοσιακή προέλευση, όσο κι αν οι συνθήκες απαιτούσαν πολιτικές επιλογές προσαρμοσμένες στις νέες δυνατότητες της εποχής. Η ανάγκη για την επικράτηση της δικαιοσύνης καθιστά επιτακτική έγνοια και μέριμνά του την τύχη και την επιβράβευση των αγωνιστών ύστερα από την επανάσταση. [70] Οι πολιτικές ιδέες του Μακρυγιάννη και η πολιτική του πράξη, με αποκορύφωμα τους συνταγματικούς του αγώνες, μαρτυρούν ότι η παραδοσιακή κοινωνία, της οποίας είναι ο ίδιος εκφραστής και εκπρόσωπος, δείχνει κάποια ανταπόκριση στις νέες ιδέες, ωστόσο δεν λείπουν και οι ρήξεις, γιατί οι ιδέες αυτές χρειάζεται να προσαρμοστούν σε μια νέα πραγματικότητα, η οποία είναι ξένη προς τα παραδοσιακά πρότυπα. [71]

Τα αιτήματα που διατυπώνει στο πλαίσιο της πολιτικής του ιδεολογίας, όπως η κοινωνική δικαιοσύνη, η θέσπιση νόμων, η ψήφιση Συντάγματος για τη νομική κατοχύρωση των δικαιωμάτων του πολίτη, οι αρχές περί ισονομίας και ισοπολιτείας, η δίκαιη διαχείριση των δημόσιων εσόδων και η δημιουργία κράτους δικαίου απορρέουν από την πεποίθηση ότι η κυρίαρχη εξουσία πηγάζει από τον λαό και όλοι οι πολίτες έχουν δικαίωμα συμμετοχής στην εξουσία. Οι δημοκρατικές και φιλελεύθερες πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη διαπνέονται από τις αρχές της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αυτές διατυπώνονται σε πολλά συνταγματικά κείμενα του Αγώνα που ψηφίστηκαν μέσα από τις αντίστοιχες Εθνοσυνελεύσεις.

Το "Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος" της εν Τροιζήνι
Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως, ψηφίσθηκε την 1 Μαΐου 1827

Εις το 5ο άρθρον διακηρύσσει: "Ἡ κυριαρχία ἐνυπάρχει εἰς τό Ἔθνος· πᾶσα ἐξουσία πηγάζει ἐξ αὐτοῦ, καί ὑπάρχει ὑπέρ αὐτοῦ".

Εις το 7ο άρθρον διακηρύσσει:""Ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἴσοι ἐνώπιον τῶν νόμων.Ὅλοι οἱ Ἕλληνες εἶναι δεκτοί, ἕκαστος κατά τό μέτρον τῆς προσωπικῆς του ἀξίας, εἰς ὅλα τά δημόσια ἐπαγγέλματα, πολιτικά και στρατιωτικά". [72]

Και ο Κυβερνήτης Ι. Καποδίστριας αναλαμβάνοντας την εξουσία ορκίστηκε ότι θα σεβαστεί την ελευθερία και τα δικαιώματα των πολιτών και θα συμβάλει μέσω της διακυβέρνησής του στη διατήρηση και επαύξηση της ατομικής και γενικής ευδαιμονίας τους.

---

70. Ασδραχάς Σπύρ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη ʾ καί ιθ ʾ αιών.* Ερμής, Αθήνα 1982, 321 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).
71. Ασδραχάς Σπύρ., *ό.π.*, 318.
72. Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄. Αθήνα 1966, 310

Ὅρκος τοῦ Κυβερνήτη

«... Ὀρκίζομαι προσέτι νά ὑπερασπίσω καί νά διατηρήσω μέ ὅλας μου τάς δυνάμεις τήν Ἀνεξαρτησίαν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, καί τήν κοινήν καί ἀτομικήν ἐλευθερίαν· νά σέβωμαι τά δικαιώματα ὅλων ὁμοῦ καί ἑνός ἑκάστου τῶν πολιτῶν, καί πρός διατήρησιν καί αὔξησιν τῆς γενικῆς καί μερικῆς εὐδαιμονίας νά μή παραμελήσω κἀνένα ἀπό τά μέσα ὅσα οἱ νόμοι ἐμπιστεύθησαν εἰς τήν ἐξουσίαν μου». [73]

Οι διαρκείς αγώνες του Μακρυγιάννη για "λευτεριά καί δικαιοσύνη" και για τη διεκδίκηση Συντάγματος υποδηλώνουν το δημοκρατικό του φρόνημα και τον καθιστούν βασικό πρωταγωνιστή της δημοκρατικής αλλαγής και των λαϊκών διεκδικήσεων και εξεγέρσεων. Ο πρώτος Όρκος της 3ης Σεπτεμβρίου, όπως τον χαρακτήρισε ο ίδιος, υπήρξε το θεμέλιο για να στερεωθεί συνταγματικό πολίτευμα στον τόπο.

Ὅρκος τῆς 3ης Σεπτεμβρίου

«... Ὀρκιζόμαστε οἱ ὑπογραμμένοι εἰς τ' ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί πάντων τῶν ἁγίων καί τῆς ἀγαπημένης μας πατρίδος ὅτι νά εἴμαστε καθεαυτό Ἕλληνες κι' ἀγαθοί πατριῶτες καί ὡς τοιοῦτοι νά φυλᾶμε τήν πατρίδα μας ἀπό κάθε κακόν καί δόλον κι' ἀπάτη ἀπό τούς δολερούς καί ἀπατεῶνας, τούς 'διοτελεῖς καί κακούς ἀνθρώπους, νά μήν εἴμαστε οὔτε ψευτοσυνταγματικοί, οὔτε κυβερνητικοί, οὔτε εἰς μερίδα ξένη...». [74]

Με ένα επιπλέον επιχείρημα, το οποίο πλαισιώνει και συμπληρώνει το κύριο, απευθυνόμενος προς τον Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια στο Ναύπλιο, τον Απρίλιο του 1831, υπογραμμίζει και πάλι την άποψή του ότι η πατρίδα ανήκει σε όλους και θα την μοιράσουν όλοι μαζί ισότιμα, υπονοώντας πιθανόν τη διανομή των εθνικών γαιών στους αγωνιστές. Η αφορμή για να διατυπώσει το επιχείρημα στάθηκε η προσπάθεια ορισμένων πολιτικών ανδρών και Αργιτών οπλαρχηγών, πολιτικών αντιπάλων του, να εκδιώξουν τους Ρουμελιώτες αγωνιστές από το Ναύπλιο. Ο Μακρυγιάννης αρνείται την αποχώρηση, τη δική του και των παλικαριών του, αιτιολογώντας την άποψή του στον Κυβερνήτη: «Δέν εἴμαστε ξένοι, Κυβερνήτη. Ὅταν ἦρθε ὁ Ἀράπης, αὐτῆνοι ὅλοι ἦταν πηγιωμένοι ἄλλοι στά νησιά κι' ἄλλοι στίς σπηλιές καί ἦταν ἀσφαλισμένοι, κι' ἐγώ μ' ἐκείνους ὁπού θέλουν νά διώξουν σκοτωνόμαστε. Καί τήν ἔχομεν τήν πατρίδα ἀντάμα. Πιθαμή πιθαμή θά τήν μεράσουμεν κι' ὄχι νά μᾶς διώξουν! Δέν μᾶς εἶχαν σκλάβους φερμένους». [75]

---

73. Μάμουκας Α., *Τα κατά την αναγέννησιν της Ελλάδος*, Α΄ - ΙΑ΄. Αθήνα 1852, 322.
74. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 278.
75. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Β΄, κεφ. Β΄), ό.π., 304.

Οι σταθερές και αμετακίνητες θέσεις του σχετικά με τις ευθύνες τού κάθε πολίτη έναντι του συνόλου και με το χρέος του προς την πατρίδα, που τον βαραίνει και τον υποχρεώνει να συνεργαστεί με τους συμπολίτες του και να θυσιάσει τα μικροσυμφέροντά του στο βωμό του γενικού καλού, σκιαγραφούνται στη 2η στροφή του ακόλουθου ποιήματος του Άγγ. Σικελιανού:

...Κι᾽ ὅλων μας τό αἷμα θέλει νἄμπει μές στ᾽ αὐλάκι,
τό ἴδιο χωράφι νά ποτίσει Στρατηγέ μας!
Τί πιά δέν εἴμαστε στό «Ἐγώ» ὡς Ἐσύ μᾶς τῶπες,
μά σήμερα εἴμαστε στό «Ἐμεῖς», κι᾽ ἄς μαζωχτοῦμε
σ᾽ ἕνα σκοπό, ἄν θέλουμε νά φκιάσουμε χωριό καί κόσμο!... [76]

viii) Οι απόψεις περί προασπίσεως του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού σε κείμενα των απομνημονευματογράφων

Οι απόψεις του για προάσπιση του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και για υποχώρηση της ιδιοτέλειας με στόχο την εξυπηρέτηση του συνόλου, την προώθηση του γενικού καλού, την πρόοδο και προαγωγή της πατρίδας, και οι θέσεις του για την ανάγκη της ανάπτυξης κλίματος συνεργασίας, σύμπνοιας και συλλογικής δράσης προς το συμφέρον της πατρίδας απαντούν, σε μικρότερη βέβαια έκταση, και σε άλλους αγωνιστές απομνημονευματογράφους του Αγώνα.

Στα "Απομνημονεύματά" του ο Φωτάκος επισημαίνει ότι αξίζουν επαίνων οι Έλληνες που παραμέρισαν το προσωπικό συμφέρον και θυσιάστηκαν για την κοινή ελευθερία και για τη δόξα της πατρίδας, αδιαφορώντας για τις υλικές απολαβές: «Ἐκείνους ἐκ τῶν Ἑλλήνων πρέπει νά ἐπαινῶμεν καί νά μακαρίζωμεν, ὅσοι ἄφησαν τά ἴδια ἔργα καί συμφέροντα, καί ἔτρεξαν, ἐκοπίασαν καί ἐθυσιάσθησαν διά τήν κοινήν ἐλευθερίαν καί διά τήν ἐθνικήν δόξαν, καί δέν ἐμισθώθησαν δι᾽ ἀπόλαυσιν ὑλικήν. Τούτων τά ὀνόματα καί τάς πράξεις πρέπει ν᾽ ἀναγράψωμεν μέ χρυσά γράμματα διά νά σώζεται ἡ ἐθνική φιλοτιμία». [77]

Στη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος ο Φωτάκος καταδικάζει την τάση ορισμένων αγωνιστών να θέτουν την «ύλη», τα υλικά αγαθά και συγκεκριμένα τα λάφυρα του πολέμου πάνω από την ελευθερία της πατρίδας και να φροντίζουν να τα καρπωθούν για ίδιον όφελος, αδιαφορώντας για την τύχη της, συχνά μάλιστα εγκαταλείποντάς την

---

76. Σικελιανός Αγγ., "Μακρυγιάννης", (ποίημα, Νοέμβρης 1941), στο *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη*. Αθήνα 1984, 47 & εξής.
77. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 204.

ή ζημιώνοντάς την: «Εἰς τάς ἐπαναστάσεις τῶν λαῶν ἡ ὕλη καί αὐτή ὑποφέρει, διότι περνᾶ ἀπό τόν ἕνα εἰς τόν ἄλλον ἕως ὅτου χάνεται, καί ὅταν ἡ ὕλη χαθῆ, τότε οἱ ἄνθρωποι συλλογίζονται καλύτερα διά τήν σωτηρίαν καί τήν ἐλευθερίαν των, διότι τῆς ὕλης μή ὑπαρχούσης, ἡ πατρίς ὠφελεῖται. Καί ὅμως πολλοί ἀγαπῶντες μᾶλλον τήν ὕλην, παρά τήν ἐλευθερίαν τῆς πατρίδος των, ἀφοῦ ἀπέκτησαν τοιαύτην διά τῶν λαφύρων, τήν ἐπῆραν καί ἐγκαταλείψαντες τήν πατρίδα των, ἔφυγαν ἐκτός αὐτῆς, καί τούς ἄλλους τούς ἀπομείναντες ἐζημίωσαν...». [78]

Στο δεύτερο τόμο των "Απομνημονευμάτων" του ο Φωτάκος, αναφερόμενος στην κατάσταση που επικρατούσε στην Πελοπόννησο κατά τον Ιανουάριο του 1825, παρατηρεί ότι λίγοι αγωνιστές αγαπούσαν την πατρίδα, ενώ οι περισσότεροι είτε ήσαν Πελοποννήσιοι είτε Ρουμελιώτες υπολόγιζαν στο προσωπικό συμφέρον και στο υλικό κέρδος: «...Ὅλοι ἐλέγοντο ἄνθρωποι τῆς Βουλῆς καί τοῦ Ἐκτελεστικοῦ, διότι ὅλοι ἐπληρώνοντο ἀπό τά χρήματα τοῦ δανείου, καί μόνον ἐδῶ καί ἐκεῖ ἔβλεπέ τις ὀλίγους τούς φρονιμωτέρους, ὅσοι ἀγαποῦσαν τήν πατρίδα των, λυπημένους καί συλλογισμένους ...καί ἦσαν τρυπωμένοι εἰς τά ἔγκατα τῆς γῆς, διότι τούς ἐκαταφρόνουν οἱ πολλοί φίλοι τῆς ἐξουσίας καί τούς ἀγγάρευαν...».[79] Και σε άλλο σημείο του ίδιου αποσπάσματος αναφέρεται, όπως και ο Μακρυγιάννης, στην ιδιοτέλεια των αγωνιστών: «... Ἡ δέ ἀνωμαλία αὕτη καί ἡ ἀταξία ἦτο γενική ὄχι μόνον εἰς τήν Πελοπόννησον, ἀλλά καί εἰς αὐτήν τήν Στερεάν, διότι καί ἐκεῖ δέν ἐφρόντιζε κανείς διά τήν Πατρίδα· ὅλων ἡ προσπάθεια ἀπέβλεπεν εἰς τό πῶς καί διά ποίου τρόπου νά ἀπολαύσουν χρήματα, εἴτε ἀπό τό δάνειον εἴτε ἀπό τάς προσόδους. Καί ἐκεῖ περισσότερον ἐτρώγοντο ἀναμεταξύ των, διότι δέν ἐσυμβιβάζοντο ποῖοι νά μείνουν, καί ποῖοι νά ἔλθουν εἰς τήν Πελοπόννησον διά νά ἀποκτήσουν λάφυρα καί νά λάβουν καί μισθόν...». [80]

Σε άλλο σημείο της αφήγησής του εξιστορώντας τα γεγονότα που έλαβαν χώρα μετά την υπογραφή της Πράξης Υποτέλειας (1825), δηλαδή κατά τις αρχές του 1826, παρατηρεί ότι ο πατριωτισμός των Ελλήνων, και κυρίως όσων κατείχαν ηγετικές θέσεις, είχε υποχωρήσει, γιατί όλοι φρόντιζαν για το ίδιον συμφέρον, για το «νιτερέσιον», όπως λέει και ο Μακρυγιάννης: «...Κατ' ἐκεῖνον δέ τόν χρόνον ἐνοθεύθη ὁ πατριωτισμός τῶν Ἑλλήνων, καί κανείς πλέον δέν ἐφρόντιζε περί τῆς πατρίδος, ἀλλ' ἕκαστος ἐπροσπάθει, καί ἀγωνίζετο πῶς νά πάρη διά τόν ἑαυτόν του περισσότερα. Ἐκτός δέ

78. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 204–205.

79. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821",* Β΄, ό.π., 17.

80. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 18.

τούτου ἕνας, ἕνας, ἤρχετο εἰς τά πράγματα τοῦ Ἔθνους, καί ἄλλως καί διά νά ἐκδικηθῆ τούς ἐναντίους του· ἡ δέ ἐκδίκησις αὐτῶν δέν ἐγένετο μόνον κατά τῶν ἀντιπάλων, ἀλλά καί εἰς τά κτήματα καί εἰς τά χρήματα τοῦ Ἔθνους...». [81]

Επίσης ο Φωτάκος, συμφωνώντας με την άποψη του Μακρυγιάννη «είμαστε στο εμείς» και επιθυμώντας να παρουσιάσει τους Πελοποννησίους κατά τόν ανταγωνισμό τους με τους Στερεοελλαδίτες να υπεραμύνονται της συλλογικής δράσης και του κοινού αγώνα, γράφει τα εξής: «...Ἡμεῖς ὅλοι οἱ Πελοποννήσιοι καί Στερεοελλαδίται ἕνα ἔθνος εἴμεθα, καί μιᾶς καί τῆς αὐτῆς καταγωγῆς, μίαν θρησκείαν ἔχομεν, ἕνα ἐχθρόν καί τύραννον εἴχαμεν, μαζί ὑποφέραμεν τήν δουλείαν, καί μαζί ἐκάμαμεν τήν ἐπανάστασιν. Διά τί μᾶς πειράζουν, λέγοντες τάχα, ὅτι ἄν αὐτοί δέν ἐμπόδιζαν τούς Τούρκους ἠθέλαμεν χαθῆ; Ἀλλά καί ἄν ἡμεῖς ἐχανόμεθα ἡ ζημία θά ἦτο κοινή...».[82] Και στη συνέχεια υπογραμμίζει: «...Οἱ Πελοποννήσιοι ἔκαμαν τήν ἐπανάστασιν δι' ὅλον τό ἔθνος καί ἐσυλλογίσθησαν, ὅτι ἔχουν ἀδελφούς χριστιανούς Ἕλληνας κατά ξηράν καί κατά θάλασσαν. Ἀπόδειξις εἶναι ὅτι ποτέ δέν ἀφῆκαν τούς ἀδελφούς των χωρίς νά τούς στείλουν βοήθειαν στρατιωτικήν καί χρηματικήν...».[83]

Ο Εμμ. Ξάνθος στα "Απομνημονεύματά" του έχει συμπεριλάβει μια επιστολή του Αλ. Υψηλάντη, συνταγμένη στις 8 Οκτωβρίου 1820 και απευθυνόμενη προς τους Αρχιερείς, τους Προεστούς και τους Προύχοντες του Γένους, στην οποία υπογραμμίζει τον πατριωτικό ζήλο των ομογενών και την απόφασή τους να θυσιασθούν για την υπεράσπιση της πατρίδας και την κοινή ευδαιμονία του γένους που θα σημάνει και την ευτυχία ενός εκάστου πατριώτη: «...Ὅλων (τῶν ὁμογενῶν) αἱ καρδίαι καταφλέγονται ἀπό τόν πρός τήν Πατρίδα Ἱερόν Ἔρωτα· αὐτήν τήν Ἱεράν Πατρίδα ἔχουσι κέντρον τῶν πράξεών των· αὐτήν ὁδηγόν εἰς ὅλα των τά ἐπιχειρήματα, καί διά τήν εὐδαιμονίαν αὐτῆς ἀπαρνοῦνται πᾶσαν μερικήν εὐτυχίαν καί ἀνάπαυσιν, καταφρονοῦσι τούς μεγαλωτάτους κινδύνους καί εἶναι ἕτοιμοι νά θυσιασθῶσι. Τόν μεγάλον τοῦτον καί εὐγενῆ ἐνθουσιασμόν ὑπέρ τῆς Πατρίδος, βλέποντες ἄνδρες φιλοπάτριδες, ὡς καλοί προπονηταί τῆς εὐδαιμονίας μας, ἀπεφάσισαν νά τόν διευθύνωσιν εἰς τόν ὀρθόν δρόμον καί νά τόν μεταχειρισθῶσιν ὡς ὄργανον τῆς ἐλευθερίας ἡμῶν καί κοινῆς εὐδαιμονίας...».[84] Και στη συνέχεια του ίδιου αποσπάσματος: «... Ἀκούσατε τούς λόγους των καί βάλετε τάς ὁδηγίας των εἰς πράξιν, διότι ἐξ αὐτῶν κρέμαται καί ἡ κοινή

---

81. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα",* Β΄, ό.π., 203.
82. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 24.
83. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 25.
84. Ξάνθος Εμμ., *"Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας".* Βεργίνα, Αθήνα 1996, 85-86.

τοῦ γένους ἡμῶν εὐδαιμονία, καί ἑνός ἑκάστου ἡ μερική εὐτυχία...». [85]

Ο Θ. Κολοκοτρώνης στα "Απομνημονεύματά" του υπογραμμίζει την απόφαση όλων των αγωνιστών στο Ναύπλιο να ορκιστούν για ενότητα και κοινή υπέρ της πατρίδας δράση, παραμερίζοντας τις όποιες διαφορές τους, μετά την παράδοση του Νεοκάστρου: «...Ἐρχόμενοι εἰς τό Ναύπλιον ὠρκωθήκαμεν τό Βουλευτικόν, τό Ἐκτελεστικόν καί ἡμεῖς εἰς τήν ἐκκλησίαν, ὅτι νά ἀφήσωμεν τά περασμένα νά τά λησμονήσωμεν, νά ἑνωθῶμεν καί νά μήν ἔχωμεν ἄλλην ἰδέαν παρά νά δουλεύσωμεν διά τήν πατρίδα μας...». [86] Και σε άλλο σημείο της αφήγησής του επισημαίνει ότι, όταν συναντήθηκε με τον Καραϊσκάκη και με άλλους οπλαρχηγούς, ορκίσθηκαν να είναι όλοι ενωμένοι για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τον εχθρό: «Ὅταν ἀνταμώσαμεν μέ τόν Καραϊσκάκην καί λοιπούς ὁπλαρχηγούς, ὠρκισθήκαμεν νά εἴμεθα ὅλοι ἑνωμένοι, νά νικήσωμεν τόν ἐχθρόν...». [87] Ακόμη ο Θ. Κολοκοτρώνης επισημαίνει την κοινή απόφαση Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών αγωνιστών στις Εθνοσυνελεύσεις να πεθάνουν όλοι μαζί όσοι ξεσηκώθηκαν και πήραν τα άρματα για τον κοινό Αγώνα: «Τοῦτοι ὠρκώθηκαν εἰς τάς συνελεύσεις νά πεθάνουν ὅλοι μαζί ὅσοι σηκώθηκαν στά ἄρματα καί ἄν κινδυνεύσουν οἱ Ρουμελιώταις νά πᾶνε οἱ Πελοποννήσιοι πρός βοήθειάν τους». [88]

Ο Γέρος του Μοριά τονίζει στην αφήγησή του την ανιδιοτέλειά του υπογραμμίζοντας, όπως άλλωστε και ο Μακρυγιάννης, ότι δε δέχεται να χρηματιστεί για τις υπηρεσίες προς την πατρίδα, αλλά τις προσφέρει ανιδιοτελώς και ανάλογα με τις δυνάμεις του, μη επιθυμώντας να βάλει το ατομικό και υλικό συμφέρον πάνω από το εθνικό: «Τότε μέ ἔστειλε ὁ Ζαΐμης τόν Κίτσο Τζαβέλα, καί τόν Νότη Μπότζαρη καί ἄλλους, καί μέ εἶπαν νά πάρω 70 χιλιάδες γρόσια διά τά ἔξοδά μου ἀπό ταῖς σταφίδαις. Τούς εἶπα ὅτι ὄχι μόνον 70 χιλιάδες νά εἶναι, οὔτε 70 μιλλιούνια νά εἶναι δέν παίρνω, ἐδούλευσα τόν τόσον καιρόν χωρίς μισθόν τήν πατρίδα μου, θά τήν δουλεύσω καί τώρα, τό κατά δύναμίν μου...».[89]

Β) Λογική ανάλυση

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά την Επα-

---

85. Ξάνθος Εμμ., *ό.π.*, 86.
86. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα ή Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής"* (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 138.
87. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 164.
88. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 195.
89. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 165.

νάσταση, καταγγέλλοντας ταυτόχρονα τις υπονομευτικές και επιζήμιες τάσεις κάποιων ατόμων, οι οποίοι έθεταν το "ἐγώ" τους και το προσωπικό τους όφελος πάνω από το "ἐμεῖς" και από το συμφέρον της πατρίδας, είναι το εξής: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς "ἐγώ"; Ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φκιάση, ἤ χαλάση, νά λέγη "ἐγώ"· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λέμε "ἐμεῖς". Εἴμαστε εἰς τό "ἐμεῖς" κι' ὄχι εἰς τό "ἐγώ". Καί εἰς τό ἐξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἄν θέλωμεν νά φκιάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί». (*Απομν.*, Επίλογος, 547).

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκείμενη: «Ξέρετε πότε νά λέγη ὁ καθείς "ἐγώ";Ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος... "ἐγώ"· 2η προκείμενη: ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοί καί φκιάνουν, τότε νά λέμε "ἐμεῖς". Συμπέρασμα: Εἴμαστε εἰς τό "ἐμεῖς" κι' ὄχι εἰς τό "ἐγώ". Καί εἰς τό ἐξῆς ...νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες. [90] Ο συλλογισμός καταλήγει σε καταφατικό συμπέρασμα, δεδομένου ότι αυτό προκύπτει λογικά από τον συνδυασμό των δύο προκειμένων οι οποίες απαρτίζονται επίσης από καταφατικές προτάσεις.[91]

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι επαγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλαδή ξεκινάμε από το ειδικό και το συγκεκριμένο και καταλήγουμε στο γενικό και το αφηρημένο. [92] Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινάει από τη στάση του κάθε πολίτη-αγωνιστή χωριστά και παρατηρεί ότι αυτός θα είχε το δικαίωμα να καυχιέται για την μοναδική και εξαιρετική συμβολή του στον Αγώνα της ανεξαρτησίας μόνο στην περίπτωση που θα είχε αγωνιστεί μόνος του, χωρίς τη βοήθεια και τη συμβολή των άλλων αγωνιστών και καταλήγει στη σκέψη ότι, επειδή όλοι μαζί οι Έλληνες πατριώτες αγωνίστηκαν για να δημιουργήσουν ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, η τιμή και η δόξα της απελευθέρωσης και της ανεξαρτησίας ανήκει σε όλους.

---

90. Περί έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

91. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Ὅταν καί οἱ δύο προκείμενες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό» βλ. Παπανούτσος Ε.Π.,*Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 143.

92. Περί επαγωγικού συλλογισμού βλ. ειδικό πίνακα λογικών όρων.
«Ἐπαγωγικός καλεῖται ὁ συλλογισμός στόν ὁποῖο ἀπό τίς ἐπιμέρους περιπτώσεις ὁδηγούμαστε στόν κανόνα, στό νόμο πού τίς διέπει» βλ. Παπανούτσος Ε.Π.,*Λογική*, ό.π., 168.
Ο Αριστοτέλης σημειώνει: «Μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει· ἔστι δ' ἡ μέν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατά μέρος». Σχετικά με την επαγωγή σε αντιδιαστολή προς την παραγωγή βλ. Αριστοτέλης, *Ἀναλ. Ὕστερα*, Α13 81α 40, 81b2, *Ἀναλ. Πρότ.*, Β23 68 b 23, *Τοπικά*, Α12. Περί επαγωγικών συλλογισμών και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

Σε κάθε επαγωγικό συλλογισμό οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη μέθοδο ανάπτυξης (είδος επαγωγικού συλλογισμού) [93] και να ελέγξουμε την ορθότητά του, για να διαπιστώσουμε αν οδηγεί σε τέλεια ή ατελή επαγωγή. [94] Εδώ ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων. Όταν ένας αγωνίζεται μόνος του έχει το δικαίωμα να διεκδικεί μόνος του την τιμή της νίκης, όταν όμως αγωνίζονται πολλοί, τότε η τιμή και η δόξα της νίκης ανήκει σε όλους.

Γενικεύοντας καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στην περίπτωση του Αγώνα του ’21 όλοι μαζί αγωνιστήκαμε για την ελευθερία, επομένως πρέπει να λέμε “ἐμεῖς” οι νικητές και όχι να λέει ένας “ἐγώ” ο νικητής. Στη συνέχεια οφείλουμε να εξετάσουμε αν η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, ή σε ελλιπή στοιχεία, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

Στο συγκεκριμένο επαγωγικό συλλογισμό που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, άρα οδηγεί σε τέλεια επαγωγή. Επειδή όλοι και όχι μερικοί αγωνιστήκαμε με γενναιότητα και αυτοθυσία για να απελευθερώσουμε την πατρίδα και να δημιουργήσουμε ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο κράτος, γι’ αυτό η τιμή της απελευθέρωσης ανήκει σε όλους μας και όχι σε μερικούς. Επομένως πράγματι η γενίκευση βασίζεται σε επαρκή στοιχεία και οδηγεί σε τέλεια επαγωγή. [95] Επίσης για την πληρέστερη αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι μόνο η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα.[96]

---

93. Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρεις τρόπους: α) με τη μέθοδο της γενίκευσης, β) με τη μέθοδο αιτίου-αποτελέσματος και γ) με τη μέθοδο της αναλογίας. Ανάλογα με το είδος του επαγωγικού συλλογισμού εξετάζουμε αν η επαγωγή είναι τέλεια ή ατελής. Πρέπει επίσης για την αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών να έχουμε γενικά υπόψη μας ότι μόνο η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα, ενώ η ατελής επαγωγή καταλήγει με ένα λογικό άλμα στο συμπέρασμα, το οποίο γι’ αυτόν τον λόγο έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. Για την ανάλυση των ειδών του επαγωγικού συλλογισμού και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

94. Οι ορισμοί περί τελείας και ατελούς επαγωγής εμπεριέχονται στον ειδικό πίνακα λογικών όρων.

95. Σχετικά με την τέλεια επαγωγή και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ γλωσσάρι όρων της Λογικής.

96. Περί του συμπεράσματος της τέλειας επαγωγής βλ. Βορέας Θ.,*Λογικά*. Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 29: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τά εἴδη εὑρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν».

Πράγματι στην περίπτωση του παρόντος επαγωγικού συλλογισμού το συμπέρασμα της τέλειας επαγωγής εμφανίζεται ως βέβαιο. Είναι σίγουρο, σύμφωνα με την άποψη του Μακρυγιάννη αλλά και των άλλων αγωνιστών, ότι ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας του ’21 υπήρξε αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας και δράσης και γι’ αυτό άλλωστε έφθασε στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα που ήταν η δημιουργία ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με το πρωτόκολλο της Ανεξαρτησίας το 1830.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του κεφαλαίου, με το οποίο ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στην αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά την Επανάσταση, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν επαγωγικό συλλογισμό που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της γενίκευσης, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων. Επιπλέον επειδή η γενίκευση στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία και το συμπέρασμα εμφανίζεται ως βέβαιο, η επαγωγή δύναται να θεωρηθεί ως τέλεια.

Ο συλλογισμός ως προς το περιεχόμενό του έχει εθνικό, ιδεολογικό, πολιτικό και φιλοσοφικό χαρακτήρα. Το εθνικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τις προσπάθειες των σκλαβωμένων Ελλήνων να δράσουν συλλογικά, κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα, διακατεχόμενοι από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας, ομοψυχίας, με στόχο μέσα από την συντονισμένη δράση τους να επιτύχουν την απελευθέρωση του έθνους, την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Κατά την μετεπαναστατική περίοδο η συντονισμένη συλλογική δράση είχε ως στόχο τη διεύρυνση των εθνικών συνόρων, την κατοχύρωση του βαθμού ανεξαρτησίας, τη διεκδίκηση συνταγματικών ελευθεριών, την κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων του πολίτη, την επιβράβευση και ικανοποίηση των αγωνιστών για την προσφορά τους στον Αγώνα και τη δημιουργία κράτους δικαίου που θα μπορούσε να παρακολουθήσει τα βήματα των πολιτισμένων κρατών της Δύσης.

Ο Μακρυγιάννης στο πλαίσιο του επιχειρήματός του για την αναγκαιότητα και την αποτελεσματικότητα της σύμπνοιας και της συλλογικής δράσης των Ελλήνων, καταγγέλλει όλες τις υπονομευτικές, αποδομητικές και καταστροφικές τάσεις κάποιων ατόμων – στρατιωτικών και πολιτικών – που έθεσαν το «εγώ» τους, το προσωπικό τους συμφέρον πάνω από το «εμείς», από το κοινό καλό και πάνω από το όφελος του συνόλου των πολιτών και της πατρίδας εν γένει. Είτε αυτοί έδρασαν κινούμενοι από ίδιον όφελος, είτε έδρασαν ενταγμένοι σε φατρίες και κάστες με σκοπό την προώθηση ιδιοτελών συμφερόντων, η στάση τους καταγγέλλεται, αποδοκιμάζεται και καταδικάζεται από τον Μακρυγιάννη. Ο βασικός πυρήνας αυτού του επιχειρήματός του συνίσταται στην ανάγκη υποχώρησης της ατομικότητας και της ιδιοτέλειας μπροστά στο κοινό συμφέ-

ρον, την ευημερία, την αναβάθμιση και τη σταδιακή πρόοδο του συνόλου και κατ' επέκταση της πατρίδας.

Το πολιτικό περιεχόμενο του συλλογισμού σχετίζεται με τις πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του Μακρυγιάννη για την οργάνωση, διοίκηση και λειτουργία του νεοπαγούς κράτους με κύριο άξονα αναφοράς την κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας, όπως αυτή προβάλλεται και διεκδικείται μέσα από τα κείμενα των Εθνοσυνελεύσεων και τα συνταγματικά κείμενα του Αγώνα.

Το ιδεολογικό και φιλοσοφικό περιεχόμενο του επιχειρήματος σχετίζεται με τους στοχασμούς του Μακρυγιάννη που απορρέουν από την έντονη φιλοπατρία του και τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο με κύριο μέλημα την υποταγή του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό, υπογραμμίζοντας ότι η προκοπή και η ευδοκίμηση της πατρίδας μπορεί να εξασφαλίσει την πρόοδο και την προαγωγή των πολιτών, ενώ η ευδαιμονία του κάθε πολίτη χωριστά μέσα σε μια παρακμάζουσα και καταρρέουσα πολιτεία δεν έχει καμία αξία, γιατί και προσωρινή και ασταθής δύναται να θεωρηθεί, αφού δε διασφαλίζεται από τα γερά θεμέλια της πολιτικής σταθερότητας και της κοινωνικής ασφάλειας και ευημερίας.

Τόσο το επιχείρημα που εξετάσαμε, όσο και τα συναφούς περιεχομένου παράλληλα επιχειρήματα που το πλαισιώνουν και το συμπληρώνουν, έχουν διαμορφωθεί με βάση τις επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από τη γενικότερη περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής του, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί από τις ιδέες και τις αντιλήψεις του αρχαίου ελληνικού κόσμου, οι οποίες είχαν ξαναζωντανέψει και αναβιώσει μέσα από το ιδεολογικό πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματα του Μακρυγιάννη σχετικά με την αξία των εθνικών αγώνων και των λαϊκών διεκδικήσεων και από το ιδεολογικό του υπόβαθρο για την προάσπιση των εθνικών ιδεωδών και τη συνταγματική κατοχύρωση των πολιτικών ελευθεριών. Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και η μέριμνά του για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, πρωτίστως ως συνόλου και δευτερευόντως του κάθε πολίτη χωριστά, απηχούν επιδράσεις έμμεσα από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου και από τις πολιτικές θεωρίες και τις αντιλήψεις μεγάλων αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και στοχαστών, των οποίων οι αξίες και τα μηνύματα είχαν διασωθεί και μεταδοθεί με τη διαχρονική τους ισχύ διαμέσου των αιώνων και είχαν απήχηση σε μεταγενέστερες κοινωνίες, όπως αυτή της τουρκοκρατούμενης και επαναστατημένης Ελλάδας. Οι απόψεις αυτές είχαν επηρεάσει τη σκέψη όχι μόνο του Μακρυγιάννη, αλλά και άλλων αγωνιστών, τόσο στη διαμόρφωση των εθνικών οραματισμών κατά τη διάρκεια του Αγώνα της ανεξαρτησίας, όσο και στη διάπλαση της πολιτικής σκέψης αργότερα κατά την περίοδο οργάνωσης και πολιτικής συγκρότησης του νεοσύστατου κράτους.

Ο παρών συλλογισμός είναι διαποτισμένος και επηρεασμένος και από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής εκείνης, οι οποίες συνάδουν με την άποψη του Μακρυγιάννη ότι η ομοψυχία, η σύνεση και η ενότητα είναι οι βασικές αρχές για τη δημιουργία μιας ελεύθερης και ευνομούμενης πολιτείας και για τη γενικότερη πρόοδο και προαγωγή της. Η φράση του που εμπεριέχεται στο συλλογισμό «και εις το εξής να μάθωμεν γνώση, αν θέλωμεν να φκιάσωμεν χωριόν, να ζήσωμεν όλοι μαζί» παραπέμπει στη γνωστή λαϊκή έκφραση «ας βάλουμε μυαλό, αν θέλουμε να κάνουμε χωριό», επισημαίνοντας ότι η φρόνηση και η ενότητα είναι βασικές προϋποθέσεις για την ομαλή συνύπαρξη, συνεργασία και προαγωγή των μελών του συνόλου. Χωρίς ενότητα το παν καταρρέει, η τιμή και η υπόληψη της πατρίδας αμαυρώνεται και η ελευθερία κινδυνεύει.

Με τη φράση «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ», που εμπεριέχεται στο επιχείρημα, ο Μακρυγιάννης υπηρετεί ένα στόχο διδακτικό και φρονηματιστικό, καθώς επιχειρεί να κάνει ένα μάθημα πολιτικής αγωγής και πολιτειογνωσίας τόσο στους συγχρόνους του όσο και στους μεταγενέστερους. Η φράση υπογραμμίζει την αξία της ενότητας και της ομαδικής δράσης προς όφελος της πατρίδας και της προώθησης του κοινού συμφέροντος. Προϋποθέτει μάλιστα την αναγκαία υποχώρηση της ατομικότητας και τον παραμερισμό των ατομικών και υλικών κερδών για την επίτευξη των εθνικών επιδιώξεων και την πραγμάτωση των εθνικών και πατριωτικών οραματισμών.

Ο Μακρυγιάννης με το επιχείρημα αυτό θέτει τους πολίτες προ των ευθυνών τους, υπενθυμίζοντάς τους το χρέος τους προς την πατρίδα, τη συναίσθηση των ευθυνών τού καθενός χωριστά έναντι του λαού και την επιτακτική ανάγκη για καταβολή προσωπικού μόχθου, για αγαστή συνεργασία όλων των μελών μιας κοινότητας και για θυσία της ατομικότητας και των ευτελών μικροσυμφερόντων στο βωμό του γενικού καλού και της προαγωγής του συνόλου.

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς, μελετητές, λογοτέχνες και σχολιαστές των “Απομνημονευμάτων” του Μακρυγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τις δικές τους απόψεις σχετικά με τη δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ» και την αναγκαιότητα της υποταγής του ατομικού συμφέροντος στο συλλογικό, καθώς και με την αξία του αισθήματος της κοινότητας και της συλλογικής δράσης των πολιτών, με στόχο η σύμπνοια και η δημιουργική συνεργασία να συμβάλλει στην ευδοκίμηση και προαγωγή της πατρίδας και του ΄Εθνους.

Η άποψη «είμαστε στο εμείς» και «όχι στο εγώ», που υπογραμμίζει την αξία της συλλογικής προσπάθειας έναντι της ατομικής ωφέλειας και η οποία κυριαρχεί σε όλο το συλλογισμό, απαντά σε πολύ μικρότερη έκταση και σε άλλους απομνημονευματογράφους, όπως ο Φωτάκος, ο Εμ. Ξάνθος και ο Θ. Κολοκοτρώνης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η θεία τιμωρία των "υβριστών" Τούρκων ως ανταπόδοση των αδικιών εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Το επιχείρημα του μπέη της Άρτας περί δικαιώσεως του Αγώνα των Ελλήνων

Ο Μακρυγιάννης επιστρέφοντας από την Πάτρα και αφού πέρασε παραμονές του Πάσχα πρώτα στο Μεσολόγγι και την Πρέβεζα εμπορευόμενος λαμπάδες, τελικά έφθασε στην Άρτα, όπου συνελήφθη και κατηγορήθηκε ως προδότης του σουλτάνου. Έμεινε εκεί 75 ημέρες στη φυλακή και μετά από πολλά δεινά και ταλαιπωρίες κατάφερε να δραπετεύσει εκμεταλλευόμενος την αφέλεια ενός Τούρκου φρουρού που τον συνόδευε. Ταλαιπωρημένος καθώς ήταν, αναζήτησε έξω από την Άρτα ένα σίγουρο καταφύγιο, κι όσο κι αν φαίνεται παράδοξο, το βρήκε σε έναν μπέη, τον Ισμαήλ μπέη ή Σμαήλμπεη Κόνιτζα, που ήταν εξάδελφος του Αλή Πασά και παλιός έμπιστος φίλος του.[1] Ο μπέης αυτός όχι μόνο δεν πρόδωσε τον Μακρυγιάννη, αλλά του πρόσφερε φιλοξενία στο Κομπότι, γι' αυτόν το λόγο και ο αγωνιστής τον θεώρησε φίλο και ευεργέτη του. Όταν ο Μακρυγιάννης ήταν έτοιμος να φύγει, για να ενταχθεί στις δυνάμεις του οπλαρχηγού Γώγου Μπακόλα, ξαφνικά ο μπέης αρρώστησε βαριά και έπρεπε να μεταβεί στην Άρτα για να τον δουν οι γιατροί. Ο αγωνιστής θέλοντας να ανταποδώσει το καλό που του είχε κάνει ο μπέης, τον περιποιήθηκε με αφοσίωση και τον συνόδευσε στην Άρτα, παρά το γεγονός ότι η απόφασή του αυτή ήταν ριψοκίνδυνη για τον ίδιο που διωκόταν. Εκείνη ακριβώς την περίοδο στο "κονάκι" του μπέη στην Άρτα, όπου κάποια μέρα τον επισκέφθηκαν οι πασάδες και οι Αρβανίτες σερασκέρηδες, πραγματοποιήθηκε συνομιλία μεταξύ των Οθωμανών το-

---

1. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α'. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, 17-18: σύμφωνα με τον Σπ. Τρικούπη, ο Ισμαήλ μπέης υπήρξε δυνατός τοπάρχης και μπέης της Άρτας, εξάδελφος του Αλή Πασά Ιωαννίνων, άλλοτε επιστήθιος φίλος και συνεργός των σκοπών του, γνωστός και ως πασόμπεης. Ο Αλής δυνατός, πλούσιος και τολμηρός καθώς ήταν, είχε ως σύστημα να απαλλάσσεται από εχθρούς και αντιζήλους με κάθε θεμιτό ή αθέμιτο τρόπο. Έτσι και ο συγγενής του αυτός γνώρισε την οργή του και καταδιώχθηκε από αυτόν μέχρι θανάτου. Μετά από την αποτυχημένη δολοφονική απόπειρα που οργάνωσε ο Αλής σε βάρος του στην Κωνσταντινούπολη, ο Ισμαήλμπεης, που είχε εν τω μεταξύ κερδίσει την εύνοια της Υψηλής Πύλης, τον παρέπεμψε σε δίκη, αλλά εκείνος αρνήθηκε να παραστεί και ως εκ τούτου η Πύλη τού κήρυξε τον πόλεμο για απείθεια προς τον Σουλτάνο και αποστασία. Ο Ισμαήλμπεης ή Πασόμπεης αναδείχθηκε αρχιστράτηγος των κατά του Αλή δυνάμεων και ηγεμόνας Ιωαννίνων και Δελβίνου.

παρχών, παρουσία του Μακρυγιάννη. Ο Ισμαήλ μπέης βρήκε την ευκαιρία να μιλήσει σε αυτούς για τις αδικίες των Οθωμανών σε βάρος του "ραγιά" και να εκφράσει τους φόβους του ότι το Οθωμανικό βασίλειο θα καταρρεύσει εξαιτίας της άδικης μεταχείρισης από μέρους τους των Ελλήνων υπηκόων και της παραβίασης του άγραφου ηθικού νόμου.

Η ανωτέρω αναδιήγηση των συμβάντων προηγείται του ακόλουθου επιχειρήματος που διατυπώνει ο μπέης της Άρτας στο Α΄ βιβλίο των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη: —«Πασάδες καὶ μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! ὁ μπέγης τούς λέει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μήτε μὲ τὸν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἐγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τόν ραγιάν καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τόν τρογυρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὁπού θά χαθῆ τό βασίλειόν μας. Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανένας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες. Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε καί σκοτώνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε»[2].

΄Ενα επιπλέον επιχείρημα διατυπώνεται από τον μπέη της Άρτας, καθώς εκείνος ξεπροβοδίζει και συμβουλεύει τον Μακρυγιάννη, λίγο πριν ο αγωνιστής ενωθεί με άλλους καπεταναίους στο Πέτα: Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἀλλοῦ νἄχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. «Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του» [3].

Το επεισόδιο αυτό σχολιάζει και ο Ι. Βλαχογιάννης στην εισαγωγή των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη: «Χαρακτηριστικόν εἶναι καί τό τελευταῖον ἐπεισόδιον τῆς ἐν Ἄρτῃ διαμονῆς τοῦ Μακρυγιάννη. Δραπετεύσας ἐκ τῆς φυλακῆς κατέφυγεν εἰς τόν Ἀλβανόν Ἰσμαήλ μπέην, συγγενῆ καὶ φίλα φρονοῦντα πρός τόν Ἀλήπασσαν, ἐχθρόν ἐπομένως τῆς ἐν Ἄρτῃ τουρκικῆς ἐξουσίας. Ὁ ἀγών ἤρξατο ἤδη περί τὴν Ἄρταν, ἀλλ' ὁ Μακρυγιάννης δέν ἤθελε να ἐγκαταλίπῃ τὸν προστατεύσαντα αὐτόν Ἀλβανόν ἄνευ τῆς ἀδείας τούτου. Ἐφύλαττε τήν μπέσαν, ἥτις ἦτο ἱερά ὁμοίως παρά τοῖς Ἕλλησιν ὡς καὶ παρά τοῖς Ἀλβανοῖς. Ἄλλως οἱ ὑπέρ τοῦ

---

2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (βιβλ. Α', κεφ. Α') (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 30.

3. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 31.

Ἀλήπασσα ὄντες Ἀλβανοί λίαν συνεπάθουν τότε ἐκ συμφέροντος πρός τούς ἐπαναστατήσαντας ραγιάδες.Ἔμεινε λοιπόν ὁ Μακρυγιάννης παρά τῷ Ἰσμαήλ μπέῃ καί ἀφοῦ πολλαχῶς ἀπέδειξε πρός αὐτόν τήν εὐγνωμοσύνην αὐτοῦ, ἐζήτησε καί ἔλαβε πάρ' αὐτοῦ τήν ἄδειαν καὶ τήν εὐχήν, ἐδέχθη τὰ προσφερόμενα ὅπλα καὶ ἐξῆλθε πρός τοὺς ἐπαναστάτες ἀρχομένου Αὐγούστου 1821». [4]

Ο C. Woodhouse, με αφορμή την απόφαση του Μακρυγιάννη να κρυφτεί στην Άρτα στο σπίτι ενός Αλβανού μπέη, ενώ διωκόταν από τους Τούρκους, παρατηρεί ότι ο αγωνιστής ήταν ΄Ελληνας πατριώτης, αλλά δεν τον διέκρινε η μισαλλοδοξία και ο φανατισμός. Πολύ συχνά ο Μακρυγιάννης κατέφευγε στις υπηρεσίες των Τούρκων και, όταν τραυματιζόταν στις μάχες, κάποιες φορές συμβουλευόταν Τούρκο γιατρό. Η παραπάνω διαπίστωση, σύμφωνα με τον Woodhouse, μαρτυρά σχέσεις αμοιβαιότητας μεταξύ φίλων και εχθρών, μεταξύ γηγενών και ξένων, απίστων και πιστών, που σήμερα ενδεχομένως φαντάζουν πολύπλοκες και ανεξήγητες. Όμως την εποχή εκείνη, οι υπόδουλοι ΄Ελληνες ήταν πρόθυμοι να χρησιμοποιήσουν οποιαδήποτε μέθοδο προσέγγισης του αντιπάλου, προκειμένου να υπηρετήσουν αποτελεσματικότερα τον τελικό σκοπό τους που ήταν η προώθηση ενός σχεδίου δράσης για την εξάπλωση και τη σταδιακή επιτυχία της επανάστασης [5]

ii) Η στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και το ελληνικό ζήτημα.

Το επιχείρημα έχει πολιτικό χαρακτήρα, γιατί απηχεί τις απόψεις του Αρβανίτη μπέη της Άρτας σχετικά με τον πόλεμο των Ελλήνων εναντίον των Οθωμανών, που τον θεωρεί έναν πόλεμο διαφορετικό, συγκριτικά με τους πολέμους που διεξήγαγαν οι Οθωμανοί εναντίον των Ρώσων, των Άγγλων ή των Γάλλων, γιατί σε αυτόν τον αγώνα οι ΄Ελληνες έχουν το δίκιο με το μέρος τους.

Οι Τούρκοι ήταν παραδοσιακά φίλοι με τους "Εγγλέζους" και τους "Φραντζέζους" και ταυτόχρονα εχθροί και αντίπαλοι με τον "Μόσκοβο". Η στάση αυτή οφειλόταν στην εξωτερική πολιτική που υιοθέτησε η κάθε μία από τις Μεγάλες Δυνάμεις κατά τον 19ο αιώνα απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και στο ελληνικό ζήτημα. Οικονομικά και εμπορικά συμφέροντα στο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου και των Στενών ωθούσαν τις δύο χώρες, Ρωσία και Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε συνεχή σύγκρουση και αντιπαράθεση και οδήγησαν σε μια σειρά από Ρωσοτουρκικούς

---

4. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 17.
5. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 95.

πολέμους που απασχόλησαν πολύ και αποδυνάμωσαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η επεκτατική πολιτική της Ρωσίας προς νότον υπό την ηγεσία του Μ. Πέτρου και των διαδόχων του με την προσπάθεια απόκτησης θαλάσσιων προσβάσεων προς τη Δύση και τη Μεσόγειο, λειτούργησε εις βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία λόγω της διαρκούς συρρίκνωσής της, αντέδρασε στις επεκτατικές βλέψεις της Ρωσίας, με αποτέλεσμα μεταξύ 1672 και 1914 να λάβουν χώρα δώδεκα ρωσοτουρκικοί πόλεμοι.[6] Υπό την ηγεσία της Αικατερίνης Β' είχε ενεργοποιηθεί σχέδιο ανασύστασης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό ρωσική ηγεμονία με την υποστήριξη των χριστιανικών λαών της Βαλκανικής, των οποίων η Ρωσία εμφανιζόταν ως προστάτης. Ήδη από τα μέσα του 18ου αιώνα διακήρυτταν οι Ρώσοι την ιδεολογία της απελευθέρωσης των υπόδουλων ορθόδοξων βαλκανικών λαών υπό ρωσική ηγεσία, με στόχο την επίτευξη του ανωτέρω σχεδίου.[7]

Την αντιπαράθεση Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας είχε πυροδοτήσει κατά το 1821 και η διάχυτη φήμη που υπήρχε στην Ευρώπη ότι η Ρωσία θα εκμεταλλευόταν την ελληνική κατάσταση προς όφελός της. Εξάλλου στα μάτια των υπόδουλων Ελλήνων η Ρωσία φάνταζε ως ο φυσικός προστάτης, όχι μόνο λόγω της ομοδοξίας, αλλά γιατί οι συνεχείς ρωσοτουρκικοί πόλεμοι εξυπηρετούσαν το ελληνικό ζήτημα, καθώς αποδυνάμωναν την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σχετικά με το θέμα αυτό ο J. Petropoulos παρατηρεί ότι η περιοδική εμφάνιση της ρωσικής προπαγάνδας στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο και η κοινή θρησκεία Ρώσων και Ελλήνων έπαιξαν σημαντικό ρόλο ώστε η Ρωσία να κατέχει το μονοπώλιο της ελληνικής εύνοιας από την αρχή κιόλας του αγώνα. [8]

Η στάση της Αγγλίας και της Γαλλίας προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν για μεγάλο χρονικό διάστημα ευνοϊκή, αλλά κατά κύριο λόγο διαμορφωνόταν ανάλογα με τις εκάστοτε ευρωπαϊκές περιστάσεις. Οι δύο χώρες, μέλη της Ιερής Συμμαχίας, υποστήριζαν το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως μέσον ανάσχεσης της καθόδου των Ρώσων στη Μεσόγειο, η οποία θα ζημίωνε τα οικονομικά και εμπορικά συμφέροντά τους στη λεκάνη της Μεσογείου. Η θέση αυτή ήταν σύμφωνη με τις διακηρύξεις της Ιερής Συμμαχίας και του Μέττερνιχ για διατήρηση της αρχής της νομιμότητας και της τάξης στην Ευρώπη και με τη γενική εμμονή της Ευρωπαϊκής διπλωματίας στο status quo.

---

6. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*. Σιδέρης, Αθήνα 1996, 29.
7. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ'. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 64· Price Phil., *A History of Turkey: From Empire to Republic*. 2nd ed. George Allen & Unwin Ltd, London 1961, 68-69.
8. Petropulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία) Α΄. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, 54.

Η Γαλλία κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, εξαιτίας των οικονομικών της συμφερόντων στην Ανατολή και της διαρκούς αντιπαράθεσής της με την Αυστρία και την Αγγλία τήρησε φιλοτουρκική πολιτική.[9] Η διαμάχη Αγγλίας-Γαλλίας για τον έλεγχο της Ανατολής και της Μεσογείου υπήρξε έντονη κατά την προεπαναστατική περίοδο. Η Αγγλία αντιστάθηκε στις επεκτατικές βλέψεις του Ναπολέοντα προς την Αίγυπτο και την Ανατολή, επιδιώκοντας γενικότερα να αποτρέψει την επέκταση της επιρροής οποιασδήποτε άλλης δύναμης στην Ανατολική Μεσόγειο.[10] Οι επεκτατικές τάσεις της Γαλλίας προς την Ανατολή και η αντίδραση της Αγγλίας σε αυτές σκιαγραφούνται σε ένα απόσπασμα αντλημένο από το αρχείο Ρώμα με επιμέλεια Δ. Καμπούρογλου: «Ἡ Γαλλία, εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς ἀντίζηλος τῆς Ἀγγλίας, ἐνόμισε πάντοτε νά ἔχῃ τήν ὑπεροχήν εἰς τήν Ἀνατολήν, μέσον τῆς στενῆς σχέσεως μὲ τὴν ὀθωμανικήν ἐξουσίαν, καί ὅταν παρετήρησε τὴν ἀδύνατον αὐτῆς δύναμιν, μέ τό νά ἔχῃ τήν Αἴγυπτον ὑποκειμένην ἀπό αὐτήν, ἀπό τήν ὁποίαν ἠμποροῦσε νὰ ἐξαποστείλῃ στράτευμα νὰ κυριεύσῃ τὰς Ἰνδίας, διά τοῦ ἰδίου δρόμου, ὁποῦ ὁ Ἀλέξανδρος καί ὁποῦ ἕν Ἀγγλικόν τάγμα διεπέρασε τάς Ἰνδίας, ἐρχόμενον εἰς τήν Αἴγυπτον... ἀλλ' αἱ περιστάσεις ἐστάθησαν ἐναντίαι εἰς τάς συλλαμβανομένας ἐλπίδας. Ἡ Βρεττανική τύχη ἐθριάμβευσε κατά τῶν σχεδίων τῆς Γαλλίας...». [11]

Η Αγγλία τήρησε φιλοτουρκική πολιτική όχι μόνο λόγω της αντιπαράθεσής της με την Γαλλία, αλλά και γιατί δεν επιθυμούσε να αλλάξει τίποτε στην Οθωμανική Ανατολή. Η αδιατάρακτη εξουσία των Οθωμανών εξυπηρετούσε τα οικονομικά και εμπορικά συμφέροντά της, γιατί αποτελούσε εγγύηση ότι τα Στενά του Ευξείνου Πόντου θα έμεναν κλειστά για τους Ρώσους. Επιπλέον οι Άγγλοι επιθυμούσαν τη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γιατί από αιώνες ήταν γι' αυτούς η πιο κοντινή, πρόσφορη και ανοιχτή για οικονομική εκμετάλλευση χώρα. Ένα ελεύθερο και ανεξάρτητο ελληνικό κράτος θα εξελισσόταν σε ναυτική δύναμη επικίνδυνη για τα αγγλικά οικονομικά συμφέροντα. Η πολιτική αυτή της Αγγλίας αποτυπώνεται στο υπόμνημα του προξένου της Γαλλίας στη Θεσ/νίκη Cousinéry προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας: *«Οι Άγγλοι, που στηρίζουν την πολιτική τους σε προβλέψεις για το απώτερο μέλλον, αμφιβάλλουν αν οι Τούρκοι, γερασμένοι πια ως στρατιωτική δύναμη και πρωτόγονοι στην κρατική οργάνωση και διοίκηση, θα μπορέσουν να αντι-*

---

9. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ΄, ό.π., 65.
10. Δια την εξωτερικήν πολιτικήν της Αγγλίας εις την Ανατολήν κατά την προεπαναστατικήν περίοδον βλ. Φιλήμων Ι., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ'. Αθήνα [1859], 5, 404, 447-478.
11. *Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα,* Α΄. Εκδ. Δ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906, 542-545, 548-549.

σταθούν σε ένα έθνος που ετοιμάζεται να συντρίψει τα δεσμά του. Στην ελληνική εξέγερση είδαν μια απειλή για τη ναυτική τους ισχύ. Για τους Άγγλους οι Έλληνες επαναστάτες είναι επιδέξιοι ναυτικοί και στρατιώτες αποφασισμένοι να νικήσουν ή να πεθάνουν... Αυτές οι εξελίξεις ανησύχησαν, όπως ήταν φυσικό, την Αγγλία. Είδε στην ελληνική αναγέννηση ένα αντίπαλο έθνος που έπρεπε να πνιγεί στο λίκνο του. ...Οι ευχές των ευρωπαϊκών λαών, το επιχείρημα της θρησκείας, η φωνή του ανθρωπισμού τίποτα δεν αλλάζει την πολιτική του Λονδίνου. Οι Άγγλοι είναι αποφασισμένοι να αγωνιστούν και στην Κωνσταντινούπολη και στην Κέρκυρα (που ήταν τότε έδρα της βρετανικής Αρμοστείας στα Επτάνησα) με όλα τα μέσα, για να υπονομεύσουν την ελληνική υπόθεση».[12]

Κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα η Οθωμανική Αυτοκρατορία θεωρείται "ο μεγάλος ασθενής της Ευρώπης". Η ρωσική πολιτική επιθυμεί να εκλείψει "ο ασθενής" για να προωθηθεί εκείνη στα εδάφη της. Η Αγγλία, μία θαλάσσια δύναμη χωρίς ηπειρωτική γειτνίαση με τους Οθωμανούς, προτιμούσε να διατηρηθεί "ο ασθενής" ώστε να αποτελεί εμπόδιο στη ρωσική έξοδο στο Αιγαίο και έτσι έμμεσα να εξασφαλίζεται η αγγλική μεσογειακή κυριαρχία.[13]

Ο Γ. Κορδάτος παρατηρεί ότι οι τρεις Μεγάλες Δυνάμεις, Γαλλία, Αγγλία και Ρωσία, για διαφορετικούς πολιτικούς, οικονομικούς και διπλωματικούς λόγους η καθεμία, κατέβαλλαν μεγάλες προσπάθειες να προσεταιρισθούν την Τουρκία. Η Αγγλία προτιμούσε την ακεραιότητα της Τουρκίας για να εφαρμόσει την αντιρωσική της πολιτική. Η Γαλλία από την πλευρά της επιθυμούσε να προσεταιρισθεί την Τουρκία ανταγωνιζόμενη την Αγγλία στις μεσογειακές βάσεις και η Ρωσία είχε διπλό άξονα εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή επεδίωκε την απομάκρυνση της Τουρκίας από την επιρροή των δύο αυτών δυνάμεων, ώστε ελεύθερη να προωθήσει τα σχέδιά της για έλεγχο της Μεσογείου.[14]

Ο μπέης της Άρτας με τη φράση του «...πασχίζουμε νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καὶ οἱ Δυνάμεις» εκφράζει την πολιτική του τοποθέτηση απέναντι στην Επανάσταση, υπαινισσόμενος ότι πίσω από τον αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία υποκρύπτονται οι Μεγάλες Δυνάμεις, οι οποίες επεδίωκαν να ενισχύσουν το ελληνικό ζήτημα. Υπήρχαν διάχυτες υπόνοιες ότι πίσω από την επανάσταση

---

12. Υπόμνημα προς το Υπουργείο Εξωτερικών της Γαλλίας του προξένου της Γαλλίας στη Θεσ/νίκη Cousinéry στο: Iliadou Démocratie, «Les Balkans Jouet de la pratique des puissances Européennes pendant les XVII et XIX siécles», *Balkan Studies*, 16 άρθρ. 2, 1975, 175.
13. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 35-36.
14. Κορδάτος Γιάν., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, 132.

των Ελλήνων βρισκόταν η κραταιά δύναμη της Ρωσίας, γεγονός που θορύβησε τις Μεγάλες Δυνάμεις Αγγλία και Γαλλία, οι οποίες μετά το 1822 ανέλαβαν πρωτοβουλίες υπέρ του ελληνικού ζητήματος, φοβούμενες μήπως η Ρωσία αναλάβει μονόπλευρη δράση εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και συμβάλει στην ταχύτερη κατάρρευσή της, γεγονός που θα έθετε σε κίνδυνο τα συμφέροντά τους.

Η μεταστροφή της Αγγλικής πολιτικής υπέρ του ελληνικού ζητήματος επί Γ. Κάνιγκ (1823), η υπογραφή του πρωτοκόλλου της Πετρούπολης (1826), η ναυμαχία του Ναβαρίνου και το πρωτόκολλο του Λονδίνου (1827) μαρτυρούν στη δεδομένη ιστορική στιγμή την ευνοϊκή πολιτική των τριών Μεγάλων Δυνάμεων υπέρ του αγώνα των Ελλήνων για ανεξαρτησία με γνώμονα πάντοτε την εξυπηρέτηση των δικών τους συμφερόντων στην ευρύτερη περιοχή.

iii) Το μεταρρυθμιστικό έργο του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄και η αντίδρασή του απέναντι στην Ελληνική Επανάσταση.

Η αντίδραση του Σουλτάνου Μαχμούτ του Β΄ (1808-1839) απέναντι στα ανωτέρω πολιτικά και διπλωματικά γεγονότα που ευνοούσαν το ελληνικό ζήτημα, υπήρξε τις περισσότερες φορές βίαιη και οργισμένη. Ο σκληρός και ευερέθιστος χαρακτήρας του Σουλτάνου διαφαίνεται και από την βίαιη αντίδρασή του στο κίνημα του Αλέξανδρου Υψηλάντη στη Μολδοβλαχία. Ο φόβος τη δεδομένη στιγμή για την τύχη της αυτοκρατορίας του και η άγρια οργή εναντίον των Ελλήνων υπηκόων του τον παρέσυραν τον Μάρτιο του 1821 σε ακραίες αποφάσεις, όπως η κινητοποίηση της αυτοκρατορίας για θρησκευτικό πόλεμο κατά των "απίστων", η εντατικοποίηση των διωγμών τους και η απειλή για γενική σφαγή των Ορθοδόξων χριστιανών, η οποία προσωρινά απετράπη μετά την παρέμβαση του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε'.[15] Ανάλογη υπήρξε η στάση του Σουλτάνου και όταν πληροφορήθηκε το αποτέλεσμα της ναυμαχίας του Ναβαρίνου, οπότε και εκτόξευσε απειλές εναντίον των υπόδουλων Ελλήνων, χωρίς όμως να προβεί σε έκτροπα και βιαιοπραγίες φοβούμενος τη σύγκρουσή του με τις Ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

Η ελληνική ιστοριογραφία σκιαγραφώντας τον χαρακτήρα και την προσωπικότητα του Σουλτάνου Μαχμούτ Β', επί της βασιλείας του οποίου εξερράγη η ελληνική Επανάσταση, τον εμφανίζει ως αδίστακτο και αιμοδιψή λόγω της σκληρότητας με την οποία αντιμετώπισε τον ελληνικό αγώνα. Πράγματι οι διαταγές του για μαζικές

---

15. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ΄, ό.π., 33-34.

σφαγές χριστιανικών πληθυσμών στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και τη Χίο, οι καταστροφές που προξένησε ο στρατός του στην προσπάθεια κατάπνιξης της ελληνικής Επανάστασης και ο απαγχονισμός του Οικουμενικού Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε΄, καθώς προκάλεσαν και τη διεθνή κατακραυγή, δικαιολογούν τους ανωτέρω χαρακτηρισμούς. Αντίθετα τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Ευρωπαίοι βιογράφοι του τον παρουσιάζουν ως πολύ ικανό σουλτάνο, εξαίροντας το μεταρρυθμιστικό έργο του και την προσπάθεια εκσυγχρονισμού του κράτους του. [16]

Επί των ημερών της διακυβέρνησής του ο Μαχμούτ Β΄, παρά το γεγονός ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία βρισκόταν σε περίοδο παρακμής και είχε υποστεί εδαφικές απώλειες, εγκαινίασε ένα πρόγραμμα σημαντικών εσωτερικών μεταρρυθμίσεων - πολιτικών, διοικητικών, στρατιωτικών και δικαστικών - στην προσπάθειά του να εκσυγχρονίσει το κράτος, να ενδυναμώσει την κεντρική κυβέρνηση, να ισχυροποιήσει τη δικαστική εξουσία και να επιτύχει την σταδιακή σταθεροποίηση της κυριαρχίας του, χωρίς όμως να απομακρυνθεί από τις παραδοσιακές αξίες και αρχές της οθωμανικής κοινωνίας. Έμεινε γνωστός στην οθωμανική ιστορία με την επωνυμία Μαχμούτ «ο δίκαιος», καθώς το όλο μεταρρυθμιστικό και κυβερνητικό του έργο ήταν αυστηρά προσηλωμένο στις αρχές του Ισλάμ, της απολυταρχίας και της δικαιοσύνης.[17]

Ο Φιλήμων γράφει σχετικά με την προσωπικότητα του εν λόγω σουλτάνου, «πολλοῦ μέν πνεύματος καὶ μεγάλων σχεδίων ἀνήρ, τὴν ὀργήν δέ ἄκρος καί λίαν ἐπίμονος».[18] Ο Σπ. Τρικούπης σχολιάζει την "πολιτική λύσσα" και τον θρησκευτικό φανατισμό που επέδειξε ο σουλτάνος, όταν πληροφορήθηκε την αποστασία Οθωμανών τοπαρχών και τις εξεγέρσεις των "απίστων". Ο ιστορικός χαρακτηρίζει τον σουλτάνο μανιακό και παράφρονα με αφορμή τη διαταγή του να οδηγηθούν σε σφαγή ή σε αγχόνη επιφανείς χριστιανοί χωρίς αποδείξεις ή ενδείξεις ενοχής, αλλά με απλή υποψία για συμμετοχή σε εξεγέρσεις κατά τον Μάρτιο του 1821. Όταν πληροφορήθηκε ο Μαχμούτ Β', στις 3 Απριλίου 1821, ότι αποστάτησε όλη η Πελοπόννησος, ενήργησε ως παράφρων και άρχισε να φονεύει αδιάκριτα και χωρίς έλεος ορθόδοξους πληθυσμούς.[19]

---

16. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 41. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 76.
17. *The encyclopaedia of Islam* (ed. C. Bosworth et.al.), New Edition, VI. Brill, Leiden, E.J. 1991, 58-61
18. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ', ό.π., 31.
19. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., 78, 79: «Τήν 3 ἀπριλίου ἔφθασε ταχυδρόμος ἐξ Ἀθηνῶν ἀναγγέλλων δι' ὧν ἔφερε γραμμάτων, ὅτι ἀπεστάτησεν ὅλη ἡ Πελοπόννησος. Παράφρων ἔτι μᾶλλον ἔγεινεν ὁ σουλτάνος ἐπί τῇ εἰδήσει ταύτῃ, καί ἤρχισε νά φονεύῃ ἀπονώτερον».

Ο Δ. Κόκκινος αναφέρει ότι ο Μαχμούτ Β΄ υπήρξε ο ατυχέστερος από όλους τους μέχρι την εποχή εκείνη σουλτάνους, χωρίς να είναι ο χειρότερος. Στην προσπάθειά του να συγχρονισθεί ως ηγεμόνας με τον αιώνα του, δεν μπόρεσε να φανεί άξιος των περιστάσεων. Παρασύρθηκε από την οργή εναντίον των επαναστατημένων Ελλήνων, ξύπνησε μέσα του η ψυχή του Τούρκου, του βάρβαρου, του φανατικού μουσουλμάνου, του ανίκανου να σκεφθεί τίποτε άλλο παρά μόνο την ασφάλειά του με την επιβολή του διαμέσου των ομαδικών σφαγών και της βίας επί των "απίστων". Ο ίδιος ιστορικός παρατηρεί ότι η αιμοδιψής διάθεση του σουλτάνου έφθασε στα όρια της φρενίτιδας, καθώς τα επεισόδια φανατισμού και βαρβαρότητας, τα οποία μπορούν να χρησιμεύσουν στους επιστήμονες που ερευνούν τους ομαδικούς εγκληματικούς παροξυσμούς των λαών, υπήρξαν άπειρα. [20]

Ο Βρετανός G. Finlay, που υπήρξε πολιτικός παρατηρητής στα χρόνια της Επανάστασης, σκιαγραφεί με ευμενείς χαρακτηρισμούς την προσωπικότητα του σουλτάνου. Θεωρεί ότι ο Μαχμούτ ήταν από εκείνη τη "στόφφα" των μοναρχών που πίστευαν πως η εξουσία τους ήταν θεόσταλτη. Συγκέντρωνε στο πρόσωπό του τις ιδιότητες του νομοθέτη, του ηγεμόνα, του χαλίφη και του σουλτάνου και θεωρούσε χρέος του να πατάσσει και να εκδικείται οποιαδήποτε ανταρσία. [21] Παρατηρεί ότι το ετοιμόρροπο οικοδόμημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας το κράτησε όρθιο για αρκετά χρόνια όχι μόνο η διοικητική ευστροφία και η γνώση του Μαχμούτ Β', αλλά και η αδάμαστη επιμονή του και ο ατσάλινος χαρακτήρας του. Ο G. Finlay δεν τον θεωρεί μεγάλο άνδρα, ωστόσο τον θεωρεί δραστήριο ηγέτη που διέθετε ένα οξύτατο και σοβαρό πνεύμα. [22]

Παρά τις αντιφατικές γνώμες για την προσωπικότητα του σουλτάνου μεταξύ Ελλήνων και ξένων ιστοριογράφων και βιογράφων, η περίοδος της βασιλείας του θεωρείται από τις κρισιμότερες στην ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς αυτή αντιμετώπιζε πολλά εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα, όπως ήταν τα απελευθερωτικά κινήματα των υπόδουλων λαών, οι αποστασίες των πασάδων, οι εξεγέρσεις των γενίτσαρων και ο ανταγωνισμός των μεγάλων ευρωπαϊκών δυνάμεων στην περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου. Ο σουλτάνος κατά την τριακονταετή θητεία του προέβη σε βαθιές μεταρρυθμίσεις, προκειμένου να εξασφαλίσει την επιβίωση της καταρρέουσας αυτοκρατορίας του. Οι πολιτικές του ενέργειες και αποφάσεις

---

20. Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάστασις*, Α΄. Αθήνα 1931, 353-354, 366.
21. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Α'. Τολίδης, Αθήνα 1971, 251, 252, .
22. Finlay G., Β', *ό.π.*, 9.

στόχευαν στην αντιμετώπιση των άμεσων κρίσεων που έπληττε την αυτοκρατορία και στη λήψη μέτρων για εκσυγχρονισμό του κράτους.

Η βασιλεία του υπήρξε η κατεξοχήν περίοδος των κοινωνικών και εθνικών εξεγέρσεων, όχι μόνο των χριστιανικών αλλά και των μουσουλμανικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας. Επί των ημερών του η Υψηλή Πύλη προσπάθησε να επαναφέρει το κύρος της κεντρικής εξουσίας προς τρεις γεωγραφικές περιοχές: προς τα Βαλκάνια, την Ανατολία και τις αραβικές επαρχίες. Με εντολή του κατεστάλησαν οι εξεγέρσεις τόσο των μουσουλμάνων επαναστατών όσο και των χριστιανών. Συγκρίνοντας την ποινή που επιβλήθηκε σε μουσουλμάνους επαναστάτες, όπως ο Βούλγαρος Οσμάν Πασβάνογλου (Osman Pasvanoglu) ή ο Αλβανός Αλή πασάς των Ιωαννίνων (Ali pasa Tepedelenli), με αυτήν που επιβλήθηκε σε Βούλγαρους ή ΄Ελληνες χριστιανούς, διαπιστώνεται πως οι μουσουλμάνοι τιμωρήθηκαν σκληρότερα. [23]

Οι μεταρρυθμίσεις του Μαχμούτ είχαν ως στόχο την ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και τον περιορισμό της δύναμης των τοπικών πασάδων (αγιάνηδων και ντερεμπέηδων), που στα τέλη του 18ου αιώνα είχαν στραφεί με διάφορους τρόπους εναντίον τηςΥψηλής Πύλης.[24] Ως συνεχιστής της πολιτικής του Σελίμ Γ' και ως μεταρρυθμιστής σουλτάνος ο Μαχμούτ Β' επεδίωξε την αναδιοργάνωση του στρατού με την κατάργηση των γενίτσαρων, τους οποίους θεωρούσε υπεύθυνους για την εκθρόνιση του Σελίμ.[25] Η διάλυση του αντιδραστικού σώματος των γενίτσαρων είχε ως στόχο να προστατεύσει την Αυτοκρατορία από μελλοντική καταστροφική συμμαχία των φανατικών Ισλαμιστών με τους γενίτσαρους, γεγονός που θα απειλούσε την κεντρική εξουσία.[26] Εγκαινίασε ακόμη την αποστολή νέων αξιωματικών για μετεκπαίδευση στην Ευρώπη. Στο εσωτερικό αναδιοργάνωσε τη διοίκηση, ίδρυσε νέα σύγχρονα σχολεία, φρόντισε για τον εξευρωπαϊσμό της κοινωνικής ζωής με την κατάργηση οπισθοδρομικών θεσμών. Η εξωτερική του πολιτική συνίστατο στην εκμετάλλευση των αντιθέσεων που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των Ευρωπαϊκών κρατών προς όφελος της χώρας του.[27]

Ο Μαχμούτ συγκέντρωσε τις ενέργειές του στην αντιμετώπιση των εσωτερικών προβλημάτων, και παρά το μεταρρυθμιστικό του έργο, δεν κατόρθωσε να εκσυγχρονίσει

---

23. Κιτσίκης Δημ., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*. 4η έκδ. "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 2003, 245.
24. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*, ό.π., 34-35.
25. Hasluck Fred., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων* (μτφ. Φλ. Καλογήρου), Β'. Εκάτη, Αθήνα 2004, 803 .
26. Wheatcroft Andr., *The Ottomans*. Viking Penguin Group, London 1993, 124-125.
27. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 41, ό.π., 76.

επαρκώς και να αναβαθμίσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε να αποτελέσει μια διεθνή δύναμη με υπολογίσιμη πολιτική ισχύ στη Δύση. [28] Το ζήτημα αυτό σχετίζεται με το γενικότερο ερώτημα, κατά πόσον το Ισλάμ επιδεχόταν μεταρρυθμίσεις, κατά πόσο δηλαδή εσωτερικοί σκοτεινοί παράγοντες ή νοοτροπίες παρεμπόδιζαν την εξέλιξη της Αυτοκρατορίας και την καταδίκαζαν σε μια τελματώδη κατάσταση από την οποία δεν ήταν εύκολο να απαγκιστρωθεί. [29]

Ο Μαχμούτ ωστόσο θεωρήθηκε, για τα ανατολικά δεδομένα, ένας ικανός και επικίνδυνος αντίπαλος της ελληνικής Επανάστασης, παρά το γεγονός ότι συχνά δεχόταν επικρίσεις και από εκπροσώπους της οθωμανικής ηγεσίας. Ο μπέης της Άρτας, με τη φράση «Καί ὁ Σουλτάνος τὸ γομάρι δὲν ξέρει τὶ τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τὸν τρογυρίζουν…», εκφράζει την προσωπική και πολιτική του θέση σχετικά με το ρόλο και τη στάση του σουλτάνου απέναντι στην Επανάσταση, τον οποίον μάλιστα κατηγορεί για αδιαφορία και λανθασμένη συμπεριφορά, καθώς κάθε φορά παρασύρεται ή εξαπατάται από αυλοκόλακες.

Η χρήση της λέξης «γομάρι=μουλάρι», που αποδίδεται στον σουλτάνο Μαχμούτ το Β', αποτελεί έναν ειρωνικό, υβριστικό και προσβλητικό χαρακτηρισμό για το πρόσωπο του σουλτάνου. Η λέξη γενικά χρησιμοποιείται με μεταφορική έννοια για να χαρακτηρίσει έναν άνθρωπο πεισματάρη, επίμονο, άκαμπτο και ανυποχώρητο.[30] Πιθανότατα ο μπέης χρησιμοποιεί τον όρο αυτό με μειωτική σημασία έχοντας υπόψη του τον σκληρό και ανυποχώρητο χαρακτήρα του σουλτάνου, την επιμονή και το πείσμα του, γνωρίσματα που προσιδιάζουν και παραλληλίζονται με αυτά του συγκεκριμένου ζώου, το οποίο επιλέγει, για να σκιαγραφήσει την προσωπικότητα του σουλτάνου.

Η φράση «…δέν ξέρει τὶ τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τὸν τρογυρίζουν …» αναφέρεται στην τάση του σουλτάνου να παρασύρεται από τους ανθρώπους του στενού περιβάλλοντός του και από τους συμβούλους του και να ενεργεί συχνά υπό την πίεση διαφόρων φανατικών μουσουλμάνων. Απόδειξη των όσων λέει ο Μακρυγιάννης

---

28. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*, ό.π., 26-27.

29. Σκοπετέα Ελ., *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. "Γνώση", Αθήνα 1992, 114-115. Για την επιχειρηματολογία τη σχετική με τις δυσχέρειες μεταρρύθμισης του Ισλάμ βλ. Morrison Theod., «Can Islam be reformed?», *The Nineteenth Century and After LXIV,* Oct. 1908, 543-551.

30. Μπαμπινιώτης Γεώργ., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002, 432: γομάρι (κυριολ.) είναι ο γάιδαρος, ή το μουλάρι, το μεγαλόσωμο ζώο, μτφ. (μειωτική σημασία) είναι ο άνθρωπος χωρίς αγωγή και ευαισθησία, άξεστος. Ετυμ. γομάριον υποκοριστικό του αρχ. γόμος = φορτίο, γομόω = φορτώνω, γέμω = γεμίζω.

αποτελεί το γεγονός ότι ο σουλτάνος και οι σύμβουλοί του πήραν κατά το δεύτερο δεκαήμερο του Μαρτίου του 1821 την απόφαση για τη γενική σφαγή Ελλήνων και άλλων ορθόδοξων πληθυσμών, υπό την πίεση απειλητικών διαδηλώσεων που είχαν οργανωθεί από ουλεμάδες και άλλους φανατικούς μουσουλμάνους, οι οποίοι φρόντιζαν να διογκώνουν τα γεγονότα, ερεθίζοντας έτσι τον σουλτάνο και υποδαυλίζοντας τα εκδικητικά του πάθη.[31] Η αναγγελία της έκρηξης της Επανάστασης στην Πελοπόννησο πυροδότησε τη βίαιη αντίδραση του σουλτάνου και των συνεργατών του, οι οποίοι μεταχειρίστηκαν κάθε μέσο, όπως σφαγές, βιαιοπραγίες, εξαγορά συνειδήσεων, για να αποκαλύψουν τη μυστική δράση της Φιλικής Εταιρείας και των μελών της και να διαπιστώσουν ποιες Δυνάμεις βρίσκονται πίσω από την οργάνωση και το "μυστικόν" της Αόρατης Αρχής των Φιλικών.

iv) Η Φιλική Εταιρεία και η μύηση του Μακρυγιάννη στο "μυστικόν" της Αόρατης Αρχής των Φιλικών.

Η Φιλική Εταιρεία, μία από τις πολλές μυστικές επαναστατικές εταιρείες που παρουσιάστηκαν σε ολόκληρη τη νότια και ανατολική Ευρώπη κατά το πρώτο τέταρτο του 19ου αιώνα, χρησιμοποιούσε πολύπλοκες ιεροτελεστίες μύησης που θύμιζαν τον τεκτονισμό, αλλά αντίθετα με τους τέκτονες, επιδιδόταν σε συνωμοτικές ενέργειες υπηρετώντας ποικίλους συνδυασμούς πολιτικών, κοινωνικών και εθνικιστικών ιδεολογιών. Ιδρύθηκε στην Οδησσό της Ρωσίας το 1814 από τρεις μορφωμένους εμπόρους, τον Σκουφά, τον Ξάνθο και τον Τσακάλωφ, επηρεάσθηκε από τον κύκλο του Ρήγα και οραματιζόταν τη δημιουργία μιας πλατιάς συνωμοτικής οργάνωσης που θα κάλυπτε όλο το φάσμα του Ελληνισμού και θα ξεσήκωνε όλους τους χριστιανικούς λαούς των Βαλκανίων.[32] Διατύπωνε με σαφήνεια το στόχο της που ήταν η αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού και η σταδιακή απελευθέρωση της πατρίδας:

> Ὁ τῆς Ἑταιρείας σκοπός
>
> «Ἡ Ἑταιρεία συνίσταται ἀπό καθαυτό Ἕλληνας φιλοπάτριδας καὶ ὀνομάζεται Ἑταιρεία τῶν Φιλικῶν. Ὁ σκοπός τῶν μελῶν αὐτῆς εἶναι ἡ καλυτέρευσις τοῦ ἔθνους, καὶ ἄν ὁ Θεός τὸ συγχωρέσῃ, ἡ ἐλευθερία του (ὁ μετά συνήθη ἐξομολόγησιν καὶ κατήχησιν ὡρκωμένος προσήλυτος, ὀνομάζεται ἱερεύς τῶν φιλικῶν)».[33]

---

31. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ', ό.π., 33.
32. Dakin Doug., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 57.
33. «Documente privind Istoria Romaniei Rascoala din 1821», Δ'. Bucuresti 1962, 34 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες βασικές Ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως (1813-1825)*, Α΄. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 42

Η προσέγγιση, ο προσηλυτισμός και η εισδοχή των νέων μελών στη Φιλική Εταιρεία προϋπόθετε μια τυπική και σχολαστική διαδικασία, όπου ακολουθούνταν στάδια κατήχησης του νέου μέλους που επρόκειτο να εισχωρήσει στους κόλπους της Εταιρείας. Η εισδοχή του νέου μέλους στην Εταιρεία επισφραγιζόταν με μια σειρά από όρκους μπροστά στο θείο και ιερό ευαγγέλιο, με τους οποίους ο κατηχούμενος δεσμευόταν απέναντι στην εταιρεία και τους σκοπούς της. Οι όρκοι αυτοί είχαν την ακόλουθη μορφή:

Ὁ πρῶτος ὅρκος

Ὀρκίζομαι εἰς τό ὄνομα τῆς ἀληθείας καὶ τῆς δικαιοσύνης ἐνώπιον τοῦ ὑπερθέου ὄντος νά φυλάξω (θυσιάζων καὶ τὴν ἰδίαν μου ζωὴν μὲ τὴν ὑπομονήν τῶν πλέον σκληροτέρων βασάνων) μυστικήν καθ' ὅλην τὴν ἔκτασιν, τὴν δύναμιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ μυστηρίου, τὸ ὁποῖον μέλλει ἤδη νὰ μὲ ἐξηγηθῇ καὶ ὅτι θέλω ἀποκριθῆ τὴν ἀλήθειαν εἰς ὅ,τι ἐρωτηθῶ.

Ὅρκος μέγας

Ὀρκίζομαι ἐνώπιον τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ οἰκειοθελῶς ὅτι θέλω εἶμαι πιστός εἰς τὴν Ἑταιρείαν κατά πάντα καί διά πάντα. Δέν θέλω φανερώσει τό παραμικρόν ἀπό τά σημεῖα, ἤ λόγους αὐτῆς, μήτε θέλω δώσει νά καταλάβουν ποτέ ὅτι ἐγώ ἠξεύρω τι περί τούτων κατ' οὐδένα τρόπον, μήτε εἰς συγγενῆ μου, μήτε εἰς πνευματικόν μου, μήτε εἰς φίλον μου...

Ὀρκίζομαι ὅτι θέλω τρέφει εἰς τήν καρδίαν μου ἀδιάλλακτον μῖσος ἐναντίον τῶν τυράννων τῆς πατρίδος μου, τῶν ὀπαδῶν καὶ ὁμοφρόνων αὐτοῖς, θέλω ἐνεργεῖ παντοίοις τρόποις πρὸς βλάβην αὐτῶν καὶ ὅταν ἡ περίστασις μοὶ τὸ συγχωρέσῃ καὶ τὸν παντελῆ αὐτῶν ὄλεθρον...

Τέλος πάντων ὁρκίζομαι εἰς ἐσέ, ὦ ἱερά καὶ ἀθλία πατρίς! Ὀρκίζομαι εἰς τὰς πολυχρονίους βασάνους σου. Ὀρκίζομαι εἰς τὰ πικρά δάκρυα, τά ὁποῖα τόσους αἰῶνας ἔχυσαν τὰ ταλαίπωρα τέκνα σου! Εἰς τὴν μέλλουσαν ἐλευθερίαν τῶν ὁμογενῶν μου ὅτι ἀφιερώνομαι ὅλος εἰς ἐσέ! εἰς τὸ ἐξῆς σὺ θέλεις εἶσαι ἡ αἰτία καὶ ὁ σκοπός τῶν διαλογισμῶν μου, τό ὄνομά σου ὁ ὁδηγός τῶν πράξεών μου καὶ ἡ εὐτυχία σου ἀνταμοιβή τῶν κόπων μου! [34]

---

34. «Documente privind Istoria Romaniei Rascoala din 1821», ό.π., 33, 35 - 36 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως (1813-1825)*, ό.π., 43-44, 45-46.

Η μυστικότητα και η ασάφεια στη διατύπωση της ιδεολογικής θέσης και των σκοπών της Εταιρείας ευνόησε τη συμμετοχή ατόμων από όλα τα κοινωνικά στρώματα και τις περιοχές του Ελληνισμού.[35] Η Φιλική Εταιρεία κατόρθωσε με τον καιρό να αναπτύξει μια πρωτότυπη και αποτελεσματική οργανωτική δομή, η οποία της εξασφάλισε μέσα σε λίγα χρόνια την ευρύτατη επέκτασή της τόσο στον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό όσο και σε αυτόν της διασποράς, χωρίς να γίνει αντιληπτή η πραγματική της δράση από τις οθωμανικές αρχές.[36] Οι συνωμοτικές και οργανωτικές ικανότητες των ιδρυτών και των βασικών μελών της ήταν τέτοιες, ώστε και όταν ακόμη το 1818 η έδρα της μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη, δεν έγινε αντιληπτή η δράση της.[37]

Οι προσπάθειες των οθωμανικών αρχών, για την εξιχνίαση του "μυστικού" και την εξάρθρωση της συνωμοτικής οργάνωσης, ήταν διαρκείς και σε αυτήν ακριβώς την τακτική των Τούρκων αναφέρεται ο μπέης της Άρτας με τη φράση: «...πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νὰ μαρτυρήση κανένας τὸ μυστικόν, νὰ μάθωμεν μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες...». Στην τακτική των Τούρκων να επιχειρούν να εξαγοράσουν συνειδήσεις των υπόδουλων Ελλήνων με κάθε μέσο, προκειμένου να διαπιστώσουν ποιες δυνάμεις κρύβονται πίσω από την Επανάσταση, αναφέρεται και ο Φωτάκος στα "Απομνημονεύματά" του ως εξής: «Οἱ Ἕλληνες ἐπίστευαν εἰς τήν ἀόρατον ἀρχήν τῆς Ἑταιρίας, καί τούς λόγους τῶν ἀποστόλων τούς ἐνόμιζαν λόγους Θεοῦ. Οἱ Τοῦρκοι ἔβλεπαν τήν κίνησιν τῶν Ἑλλήνων, ὅτι δέν ἔζων καθώς πρωτύτερα, καί ὅτι ἐσυνάζοντο εἰς πολλά μέρη καί διά τοῦτο ἐπονηρεύθησαν διά τούς ραγιάδες των· ἐτεχνάσθησαν μυρίους τρόπους διά νά ξεσκεπάσουν τίποτε, τούς ὑπόσχοντο νά τούς δώσουν χρήματα διά νά ἀγοράσουν βώδια, νά τούς χαρίσουν χωράφια, τούς ἐβάπτιζαν παιδία καί ἐκέρνων τίς μητέρες διά κουμπάρες κατά τήν συνήθειαν, τούς ἐκαλοεῖχαν καί τούς ἔδειχναν τάχα, ὅτι τούς ἀγαποῦν, ἀλλά τίποτε δέν ἐμποροῦσαν νά μάθουν, διότι οἱ Ἕλληνες ἐπροσποιοῦντο, ὅτι δέν ἐννοοῦσαν τίποτε».[38] Ο φόβος της αποκάλυψης του μυστικού μετά από προδοσία κάποιου μέλους ή από την εύρεση ενοχοποιητικών εγγράφων ή από προστριβές μεταξύ των μελών, επιβάλλει τη λήψη

35. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ', ό.π., 424.
36. Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*, ό.π., 59.
37. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ε'. Θεσ/νίκη 1980, 63-87.
38. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 66-67.

προφυλακτικών μέτρων, αλλά και τη σύσφιξη των σχέσεων μεταξύ των μελών.[39] Οι υποψίες των Τούρκων, ότι πίσω από το "μυστικόν" υποκρύπτονται κάποιες από τις Μεγάλες Δυνάμεις, σχετίζονται με την απόφαση των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας να χρησιμοποιούν, κατά την μύηση των μελών τους, το μύθο της αόρατης αρχής αφήνοντας υπόνοιες ότι πίσω από την άγνωστη αρχή υπήρχε μια ισχυρή δύναμη, όπως αυτή της Ρωσίας, που θα ενίσχυε τον ελληνικό αγώνα.[40]

Η Εταιρεία, χρησιμοποιώντας ένα πολύπλοκο τελετουργικό όρκων, μυήσεων και βαθμών ιεραρχίας και εφαρμόζοντας πιστά τον οργανωτικό της μηχανισμό, κατάφερε να αποκτήσει μυημένους πατριώτες σε όλη την έκταση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να προωθήσει το ιδανικό της Επανάστασης.[41] Η ιδέα μιας ελεύθερης και ανεξάρτητης πατρίδας, που γεννήθηκε μέσα στις καρδιές απλών ανθρώπων - των φιλικών - συγκλόνισε ολόκληρο τον Ελληνισμό.[42]

Κατά το 1820 μυείται και ο Ιωάν. Μακρυγιάννης στη Φιλική Εταιρεία, ευρισκόμενος σε μια απομακρυσμένη περιοχή του ελληνικού χώρου, στην περιοχή της Άρτας, όπου ασχολείτο με το εμπόριο. Πατριώτης αγνός και ευαίσθητος κατηχείται από έναν κληρικό (σακελλάριο), δίνει τον όρκο των Φιλικών, εισάγεται σε καταστάσεις που παραπέμπουν στο "μυστήριο" της εταιρείας και σταδιακά συνειδητοποιεί τη σημασία και το βαθύτερο νόημα του Αγώνα. Αποφασισμένος και φιλότιμος πατριώτης λαμβάνει μέρος στην προεπαναστατική προπαρασκευή και με ζήλο και πίστη αρχίζει να προσφέρει με κάθε μέσο στον μεγάλο αγώνα, αναλαμβάνοντας μυστικές αποστολές, μεταφορές χρημάτων, οργανώνοντας κι άλλους πατριώτες και εμπνέοντας θάρρος προς όλους.[43]

---

39. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*. Ναύπλιον 1834, 227-231: Ο Φιλήμων αναφέρεται στη θανάτωση του Γαλάτη και άλλων Φιλικών ως επικίνδυνων για την ασφάλεια της Φιλικής Εταιρείας.
40. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ', ό.π., 22: σχετικό είναι το περιεχόμενο της περίφημης προκήρυξης του Αλ. Υψηλάντη, με την οποία καλούσε το έθνος σε απελευθερωτική επανάσταση, 24 Φεβρουαρίου 1821 «…κινηθεῖτε, ὦ φίλοι, καὶ θέλετε ἰδεῖ μίαν κραταιάν δύναμιν νὰ ὑπερασπισθῇ τὰ δίκαιά μας!».
41. Petropulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία), Α'. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997, 31.
42. Για τη Φιλική Εταιρεία, την οργάνωση και τη δράση της βλ. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α' (Εισαγωγή). Edinburgh 1832, 41· Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*. Αθήνα 1834· Ξάνθος Εμμ., *"Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας"*. Αθήνα 1845· Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α'. Αθήνα 1859· Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (επιμ. Τ. Βουρνάς, μτφ. Α. Γεωργούλη), Α'. Τολίδης, Αθήνα 1971.
43. Αβραάμ Κώστ., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ρουμελιώτες Αγωνιστές του Εικοσιένα*. Π. Καραβάκος, Αθήνα 1957, 315.

Ο ίδιος ο Ιωάν. Μακρυγιάννης αφηγείται στα "Απομνημονεύματά" του πως μυήθηκε στη Φιλική Εταιρεία στην Άρτα, ως εξής: «Πῆγα. Κατεβάζει (ὁ παπὰς) τὶς εἰκόνες ὅλες καὶ μ' ὁρκίζει καὶ ἀρχινάγει νὰ μέ βάλη εἰς τό μυστήριον. Ἀφοῦ προχώρεσε, τότε τ' ὁρκίστηκα ὅτι δέν θά τό μαρτυρήσω κανενοῦ· ὅμως νά μοῦ δώση καιρόν ὀχτώ ἡμέρες νὰ συλλογιστῶ ἄν εἶμαι ἄξιος δι' αὐτό τὸ μυστήριον, καί ἄν μπορῶ νά ὠφελήσω, νά τό λάβω, ἤ νά κάτζω· εἶναι σά νά μήν τό ξέρω ὁλότελα. Πῆγα στοχάστηκα καὶ τἄβαλα ὅλα ὀμπρός καὶ σκοτωμόν καί κιντύνους καὶ ἀγῶνες - θά τά πάθω διά τήν λευτερίαν τῆς πατρίδος μου καὶ τῆς θρησκείας μου. Πῆγα καὶ τοῦ εἶπα· «Εἶμαι ἄξιος». Τοῦ φίλησα τό χὲρι, ὁρκίστηκα. Τὸν περικάλεσα νά μή μοῦ μαρτυρήση τὰ σημεῖα τῆς κατήχησης, ὅτ' εἶμαι νέος καὶ νά μήν ἀντέσω καὶ λυπηθῶ τὴν ζωή μου καὶ προδώσω τό μυστήριον καί κιντυνέψη ἡ πατρίς. Συμφωνήσαμεν καὶ εἰς αὐτό καί μοῦ εἶπε ὅτι ὅθεν δουλέψω, χρήματα [...] καί κατάχρησες δέν μπορῶ νά κάμω, ὅμως νά παίρνω ἀπό 'να ἀποδειχτικόν, αὐτά τά πλούτη νά κάνω. Καί ἡ εὐκή τοῦ παπᾶ τοῦ εὐλογημένου καὶ τῆς πατρίδος μου καί θρησκείας μου, ὥς τήν σήμερον δέν μ' ἄφησε ὁ Θεός νά ντροπιαστῶ. Τράβησα δεινά, πληγές και κιντύνους ὅμως εἶμαι καλά σάν θέλει ο Θεός». [44]

Με τη φράση του όρκου ...ὅθεν δουλέψω, χρήματα [...] καί κατάχρησες δέν μπορῶ νά κάμω, ὅμως νά παίρνω ἀπὅνα ἀποδειχτικόν, αὐτά τά πλούτη νά κάνω... η εντολή για τιμιότητα έρχεται από τον ιερέα - Φιλικό που μυεί τον αγωνιστή στο μυστικό της Εταιρείας και ο οποίος του υποδεικνύει να φέρεται έντιμα, να μην προβαίνει σε καταχρήσεις και να έχει διαθέσιμες αποδείξεις για τις δαπάνες που θα κάνει. Μπορεί να μην ζητάει ο ίδιος ο αγωνιστής να κατοχυρώσει την εντιμότητά του, ωστόσο το αίτημα αυτό, που προβάλλεται από τον ιερέα, είναι σύμφωνο και με το δικό του σύστημα ηθικών αξιών, όπου η εντιμότητα έχει κυρίαρχη θέση. Δε γνωρίζουμε βέβαια αν αυτή είναι μία προσωπική ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον ήρωα ή είναι μια ιδιότητα σύμφωνη με τη νοοτροπία και τις αντιλήψεις της κοινωνίας της εποχής εκείνης, χωρίς βέβαια να υπάρχει ένα θεσμικό πλαίσιο που να την κατοχυρώνει και να την επιβάλει νομικά και ηθικά, γι' αυτό άλλωστε και η υπενθύμισή της από τον ιερέα καθίσταται αναγκαία. [45]

---

44. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή -Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 21.

45. Αδραχάς Σπ., «Από τον Μακρυγιάννη στον Παναγιώτη Σκουζέ» στο *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: η μαρτυρία της απομνημόνευσης*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007, 211.

Εκτός από τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και τις φιλότιμες προσπάθειες ορισμένων ένθερμων Ελλήνων πατριωτών για την κινητοποίηση του έθνους, στη συνείδηση του υπόδουλου "ραγιά" είχε ωριμάσει από τα προεπαναστατικά χρόνια η ιδέα του ξεσηκωμού ως αντίδραση στις καταπιέσεις, τις βιαιότητες και τις ταπεινώσεις και ως δικαίωση για την κοσμική αδικία που είχε υποστεί επί αιώνες από τον κατακτητή. Αυτήν ακριβώς την τελευταία παράμετρο επισημαίνει και ο Οθωμανός μπέης μέσα από τη συλλογιστική του.

ν) Η απελπισία και η αγανάκτηση των υπόδουλων Ελλήνων από τα δεινά της σκλαβιάς ως βασική αιτία του ξεσηκωμού τους.

Το ηθικό επιχείρημα που διατυπώνει ο μπέης εκφράζει τις προσωπικές του απόψεις και ιδέες σχετικά με την ανήθικη και άδικη συμπεριφορά των Τούρκων απέναντι στους "ραγιάδες", γεγονός που προκάλεσε την αντίδραση του σκλαβωμένου Έλληνα και πυροδότησε τον ξεσηκωμό του. Με τη φράση «…'Αδικήσαμεν τὸν ραγιά καὶ ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι…» ο μπέης αναφέρεται στις αδικίες και στις καταπιέσεις που υπέστησαν οι "ραγιάδες" στα χρόνια της σκλαβιάς, οι οποίες συνίστανται στη στέρηση της περιουσίας τους, στην καταβολή υπέρογκων φόρων (χαράτσι) και στην προσβολή της τιμής και της αξιοπρέπειάς τους με ατιμώσεις, διωγμούς, βιασμούς, εξευτελισμούς, αιχμαλωσίες, ομαδικές σφαγές, πυρπολήσεις και λεηλασίες περιοχών, αρπαγές άρρενων τέκνων (παιδομάζωμα). Η καταπίεση, η περιφρόνηση, η εκμετάλλευση, η αιματοχυσία, η αδικία οδήγησαν τον σκλαβωμένο Γραικό στην αγανάκτηση, στην επιθυμία για αντεκδίκηση και όπλισαν το χέρι του κατά του Οθωμανού δυνάστη. Η μεταφορική φράση «…μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι…» αποδίδει το μέγεθος της απόγνωσης, της απελπισίας και της αγανάκτησης του "ραγιά" που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην απόφασή του να εξεγερθεί με κάθε μέσο και με κάθε τίμημα προκειμένου να δει το Γένος αναστημένο και να αξιωθεί να απολαύσει τους καρπούς της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας.

Ο αγωνιστής Φώτ. Χρυσανθόπουλος-Φωτάκος καθορίζει στα "Απομνημονεύματά" του ως κύριο αίτιο της επανάστασης την απελπισία των Ελλήνων από τα μύρια δεινοπαθήματα στα χρόνια της σκλαβιάς: «Ἡ ἀληθινή αἰτία εἶναι ἡ ἀπελπισία τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες κλεισθέντες ὁλόγυρα ὑπό τῶν τυράννων των καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐκαταδιώκοντο ἀπό αὐτούς διά τῆς ἁρπαγῆς τῶν πραγμάτων των, τῆς ἀτιμώσεώς των, τῆς σφαγῆς, τῆς ἀγχόνης καί τῶν ἄλλων τῆς δουλείας συμφορῶν· ἡ δέ ἀπελπισία αὕτη καί ὁ φόβος περί τῆς μελλούσης φυσικῆς ὑπάρξεώς των ἐγέννησαν εἰς τοὺς Ἕλληνας τήν ἀπόφασιν τῆς ἐπαναστάσεως· πρός τοῦτο δέ ὅπου καὶ ἄν εὑρίσκοντο ἐσκέπτοντο καί ἐσχεδίαζαν, ὅ,τι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δύναται νά

ἐφεύρῃ πρός ἐκδίκησιν τοῦ τυράννου του. Τυφλός ὁ Ἕλλην ἀπό τό πάθος του, τίποτε ἄλλο δέν ἐσυλλογίζετο εἰ μή, ἤ τόν θάνατον, ἤ τήν ἐλευθερίαν του...». [46]

Ο οπλαρχηγός της Ρούμελης Οδυσ. Ανδρούτσος συνειδητοποιώντας το μέγεθος της απόγνωσης και της αγανάκτησης των συμπατριωτών του με επιστολή του στις 15/27 Νοεμβρίου 1822 προς τον Μεχμέτ πασά προσπαθεί να τον πείσει ότι οι Έλληνες είχαν ξεσηκωθεί ζητώντας αποκατάσταση των εις βάρος τους αδικιών και ότι επρόκειτο να καταθέσουν τα όπλα, όταν αυτός ο στόχος θα είχε επιτευχθεί: «Ἀφοῦ ζητᾶς νά μάθης τόν λόγο γιά τόν ξεσηκωμό μας, ὅλοι οἱ κάτοικοι τοῦ σαντζακίου τῆς Εὔβοιας καί ἐγώ μεταξύ αὐτῶν, ἀποφασίσαμε νά γράψουμε στήν ἐξοχότητά σου. Τά ὅσα ἀκολουθοῦν, ἀποτελοῦν τά κίνητρά μας, τά ὁποῖα ἐγώ θά σοῦ φανερώσω. Εἶναι οἱ ὠμότητες πού ἔχουν διαπραχθεῖ ἐν ἀγνοία τῆς κυβέρνησης τοῦ σουλτάνου. Ἡ αδικία τοῦ κάθε βεζύρη, κάθε βοεβόδα, καδῆ καί μπουλούκμπαση, πού ὁ καθένας τους εἶχε κλείσει τό βιβλίο τοῦ Μωάμεθ καί εἶχε ἀνοίξει τό δικό του. Κάθε κοπέλα πού τούς ἄρεσε, τήν ἔπαιρναν μέ τό ζόρι. Κάθε ἔμπορο τῆς Εὔβοιας πού πλούτιζε, τόν ἀποκεφάλιζαν καί τοῦ ἔκλεβαν τά ἀγαθά. Κάθε μέθυσος ἀλήτης μποροῦσε νά σκοτώσει στόν δρόμο ἀξιοπρεπεῖς Ἕλληνες καί ποτέ νά μήν τιμωρηθεῖ. Τό βιβλίο τοῦ Μωάμεθ δέν γράφει τίποτα γιά ὅλα αὐτά. Ἀντιθέτως, ὁρίζει αἷμα ἀντί αἵματος, τιμή ἀντί τιμῆς καί χρῆμα ἀντί χρήματος. Αὐτός ὁ κανόνας, ἐν τούτοις δέν ἱκανοποιοῦσε αὐτούς τούς κρατικούς λειτουργούς καί γι' αὐτό τόν ξέγραψαν. Ὁ καθένας τους ἔγραψε τό δικό του βιβλίο καί ἔκρινε σύμφωνα μέ αὐτό καί μέ τήν κόψη τοῦ σπαθιοῦ του. Εἴμαστε πεπεισμένοι ὅτι ὁ μέγας σουλτάνος ποτέ δέν ἔμαθε, οὔτε εἶχε τήν παραμικρή ἰδέα γι' αὐτά τά πράγματα. Ἐμεῖς τοῦ στέλναμε συνέχεια τά αἰτήματά μας, ἀλλά ποτέ κανένα δέν ἔφθασε σ' αὐτόν· γιατί αὐτά τά ἀχρεῖα πρόσωπα εἶχαν τή δύναμη νά παρεμποδίζουν τήν διακίνηση τῶν ὑπομνημάτων μας. Ἔτσι, μᾶς ἀνάγκασαν νά πάρουμε τά ὅπλα καί εἴτε νά χαθοῦμε ἤ νά ἀπαλλαγοῦμε ἀπό αὐτές τίς συμφορές. Ἐάν εὐαρεστεῖται ἡ ἐξοχότητά σου, γράψε μιά ἀναφορά στόν σουλτάνο, ζητώντας του τήν ἔκδοση αὐτοκρατορικοῦ διατάγματος πού θά μᾶς ἀπαλλάξει ἀπό τά βάσανά μας. Ὕστερα θά μείνουμε ἥσυχοι στά σπίτια μας κοιτώντας τις δουλειές μας κι ἔτσι τά πράγματα θά πᾶνε καλύτερα, χίλιες φορές καλύτερα ἀπό πρίν ...Λαμβάνω τήν τιμή νά σε χαιρετήσω ταπεινά». [47]

---

46. Χρυσανθόπουλος Φώτ.-Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄, ό.π., 21.
47. Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Κατσώνη), Α΄ (παράρτημα στο κεφ. V). Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2010, 341-342 .

Την απελπισία του σκλαβωμένου "ραγιά" ως αίτιο για την εξέγερσή του την είχε διαγνώσει και ο Σολωμός στον «Ὕμνον εἰς τήν Ἐλευθερίαν», στην 6η στροφή ως εξής:

Καὶ ἀκαρτέρει καὶ ἀκαρτέρει
φιλελεύθερην λαλιά,
ἕνα ἐκτύπαε τ' ἄλλο χέρι
ἀπό τήν ἀπελπισιά. [48]

Η φράση που μεταφορικά χρησιμοποιεί εδώ ο Μακρυγιάννης «...καί μαύρισαν τά μάτια του...», *«παραπέμπει στην εικόνα της απόλυτης στέρησης του υπόδουλου Έλληνα από τις εγκόσμιες απολαύσεις και τη διαρκή δοκιμασία του σώματος, που επιβάλλει η μετάνοια και η αφιέρωση στον λόγο του Θεού. Παραπέμπει ίσως στο μοτίβο απεικόνισης των αγίων, στους οποίους το κοσμικό μαρτύριο εξασφάλισε την αιώνια ζωή και μέσω του οποίου προβάλλεται η ανάσταση του έθνους από την τυραννία του Σουλτάνου»*.[49] Η ίδια φράση θυμίζει τον στίχο από το Β' σχεδίασμα των "Ἐλεύθερων Πολιορκημένων" (απόσπ. 1, στίχ. 3) του Δ. Σολωμού, όπου οι πολλές στερήσεις μαύρισαν τα μάτια της μάνας, κατά τη λαϊκή έκφραση:

Τά μάτια, ἡ πεῖνα ἐμαύρισε·
στά μάτια ἡ μάνα μνέει. [50]

Ο Κων. Σάθας διασώζει απόσπασμα επιστολής του Γάλλου περιηγητή Savary ο οποίος περιγράφει τη δυστυχία και την κατάθλιψη των σκλαβωμένων Ελλήνων από τα δεινά της δουλείας. «Ὁ τάς περί Ἑλλάδος γράψας ἐπιστολάς Γάλλος Σαβαρύ περιελθών τό τουρκικόν κράτος γράφει τά ἑξῆς: "Οἱ κατά τόπους Ὀθωμανοί διοικηταί συλλογιζόμενοι ὅλα τά μέσα πρός φορολογίαν τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ κατάθλιψις εἶνε ἀνέκφραστος· τῇ ἀληθείᾳ οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες στενάζουσιν ἐν τοῖς σιδήροις· ὁ κατατρώγων αὐτούς πόθος καθ' ἑκάστην βάλλει τά ὅπλα εἰς τάς χεῖρας· ἐάν τις ἐξ αὐτῶν ἐντίμως ἀπέκτησε περιουσίαν τινά σύρεται ὡς ἐγκληματίας ἐνώπιον τοῦ πασᾶ, ὅστις τῆς περιστάσεως ὠφελούμενος τόν ἀπεκδύει αὐτῆς· φαίνεται, ὅτι πικραθέντες ὑπό τῆς δυστυχίας ἀνίκανοι πλέον εἰσί δι' οἱονδήποτε γενναῖον αἴσθημα. Τά σκληρά παραδείγματα, τά καθ' ἑκάστην πρό τῶν ὀφθαλμῶν των ἀνανεούμενα, οὐδόλως διορθοῦσιν αὐτούς. Ὅθεν οὐδέν παράδοξον, ὅτι ὁ ἀριθμός αὐτῶν ὁσημέραι ἐλαττοῦται"».[51]

---

48. Σολωμός Διον., *Άπαντα* (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1970, 310.
49. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 367 (σημ. 54).
50. Σολωμός Διον., *Άπαντα*, ό.π., 529.
51. Savary [Claude Étienne], *Lettres sur la Gréce, faisant suite de celles sur l' Égypte, par M. Savary*. Onfroi, Paris 1788, 335, 361 στο Σάθας Κων., *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς: Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του Οθωμανικού ζυγού Επαναστάσεων του ελληνικού έθνους, 1453-1821*. Καραβίας, Αθήνα 1869, 630.

vi) Οι απόψεις για δίκαιη μεταχείριση των υπηκόων σύμφωνες με το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ.

Εκτός από την επίδραση που μπορεί να άσκησαν στη σκέψη του Μακρυγιάννη κείμενα άλλων αγωνιστών, φιλελλήνων ή και η λόγια ποίηση, βασική πηγή έμπνευσης αυτού του συλλογισμού αποτελούν οι αρχές περί δικαίου που επικρατούσαν την εποχή της Επανάστασης και ήταν σύμφωνες και με τις ηθικές και θρησκευτικές αντιλήψεις των Τούρκων -τις οποίες εκφράζει εδώ ο μπέης- που εκπορεύονταν από το οθωμανικό δίκαιο και τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ. Στον ευρύ αυτό συλλογισμό ο μπέης στοχαζόμενος αναφέρεται σε έναν άγραφο ηθικό κώδικα σύμφωνα με τον οποίον οι πράξεις των ανθρώπων κρίνονται με βάση τις αρχές της ηθικής και του δικαίου με συνέπεια οι αδικίες αργά ή γρήγορα να τιμωρούνται από το θείο. [52] Το επιχείρημα αυτό ανήκει στην κατηγορία των επιχειρημάτων, όπου οι ίδιοι οι Τούρκοι δικαιολογούν την Επανάσταση ως αποτέλεσμα αποκατάστασης του ηθικού δικαίου, ενώ απεναντίας θεωρούν την επικείμενη κατάρρευση του οθωμανικού βασιλείου ως συνέπεια της καταπάτησης του ηθικού κώδικα από μέρους τους και της απομάκρυνσής τους από τη θεία δικαιοσύνη. Οι Τούρκοι με τις αδικίες τους σε βάρος των Γραικών επέσυραν την οργή του Θεού, γι' αυτό η τιμωρία τους θεωρείται και από τους ίδιους πλέον βέβαιη και αναπόφευκτη. Οι απόψεις αυτές περί δικαίου διαφαίνονται και στο τελευταίο κομμάτι του επιχειρήματος, όπου ο μπέης με τη συμβουλή και την προτροπή του προς τους ΄Ελληνες καπεταναίους να εφαρμόσουν τη δικαιοσύνη, για να προοδεύσουν, αποδέχεται και «προφητεύει» ταυτοχρόνως πως οι αδικίες και οι βιαιότητες των Τούρκων σε βάρος των "ραγιάδων" και η απομάκρυνσή τους από το δρόμο του Θεού, θα έχει ως αποτέλεσμα την επικράτηση της Επανάστασης και την πτώση της οθωμανικής κυριαρχίας.

---

52. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 34 (σημ. 2): στα λόγια αυτά του Αρβανίτη μπέη εμπεριέχεται μια ηθική αντίληψη περί δικαίου, που αποτελεί ένα αυτοφυές ηθικό στοιχείο του '21 το οποίο πηγάζει από μια ηθικοφιλοσοφική διάθεση της εποχής, απόλυτα συνυφασμένη και με τη λαϊκή ιδεολογία του '21.

Οι ανωτέρω αντιλήψεις περί δικαίου είναι σύμφωνες με το επίσημο οθωμανικό δίκαιο, και κατά περίπτωση με το εθιμικό δίκαιο των Μουσουλμάνων.[53] Σύμφωνα με τη μουσουλμανική σκέψη το οθωμανικό δίκαιο διέπεται από το θρησκευτικό νόμο και λειτουργεί στο πλαίσιο των θρησκευτικών δικαιοδοσιών, ως εκ τούτου δεν υφίσταται διάκριση μεταξύ του κανονικού και του αστικού δικαίου, μεταξύ του νόμου της εκκλησίας και του νόμου του κράτους. Ο χαρακτηριστικός μουσουλμανικός όρος "sharia" εκφράζει την έννοια του ηθικού νόμου και της θρησκείας, των νόμων δηλαδή και των κανόνων που εδράζονται στο θέλημα του Θεού και οι οποίοι διατυπώθηκαν στο Κοράνι και διαμορφώθηκαν κατά τους τρεις πρώτους ισλαμικούς αιώνες κάτω από την καθολική συνείδηση του «Οίκου του Ισλάμ». [54] Η σαρία (sharia), ως ο μοναδικής θεϊκής προέλευσης νόμος, ρυθμίζει όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ζωής: την πολιτική, την εμπορική, την ποινική, τη συνταγματική, τη θρησκευτική. [55] Η εφαρμογή του Ιερού Νόμου νοούμενου ως συνόλου βρισκόταν κάτω από τη δικαιοδοσία του ουλεμά (νομοθέτη και ερμηνευτή των νόμων). Επομένως οι νομοθετικές ρυθμίσεις για ζητήματα λατρείας, παιδείας, διοίκησης, δικαιοσύνης συναποτελούσαν το ισλαμικό δίκαιο. Η απουσία κωδικοποίησης των νομοθετικών κανόνων ως ενιαίου συνόλου, οδηγούσε κατά την εφαρμογή τους σε διαφοροποιήσεις από περιοχή σε περιοχή και

---

53. Το Kanum μαζί με τη seriat και το εθιμικό δίκαιο (örf) αποτελούσαν τις πηγές του οθωμανικού δικαίου. Θεμελιώδης πηγή του δικαίου θεωρούνταν ο ιερός νόμος, όπως αυτός διατυπώθηκε στο Κοράνι και τη σουνιτική παράδοση. Το Kanum, το σύνολο των σουλτανικών διατάξεων, γινόταν αντιληπτό από νομικής πλευράς ως εξειδικευμένο και "εφαρμοσμένο" δίκαιο, το οποίο κάλυπτε ζητήματα που δεν αντιμετωπίζονταν λεπτομερώς από τον ιερό νόμο. Το εθιμικό δίκαιο λειτουργούσε επικουρικά. Καθώς στο οθωμανικό ιδεολογικό οικοδόμημα ο σουλτάνος θεωρούνταν εγγυητής της δικαιοσύνης και του αναγνωριζόταν απεριόριστη νομοθετική εξουσία, το kanum, ακόμη κι όταν ερχόταν σε αντίθεση με τον ιερό νόμο, είχε ιδιαίτερη βαρύτητα. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Αναστασόπουλος Αντ. - Γκαρά Ελ., "Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας", *Μνήμιων*, 21, 1999, 44.
Για το οθωμανικό δίκαιο και τις πηγές του βλ.: Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal law*, V.L. Ménage (επιμ.). Οξφόρδη 1973, 208-234. Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman law in comparative perspective*. State University of New York Press, Albany 1994, 66-69· Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*. The Hebrew University, Jerulasem 1988, 187-211 και Ιναλτζίκ Χ., *Η Οθωμανική αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995, 125-134.

54. Γιαννουλάτος Αν., *Ισλάμ*: *Θρησκειολογική επισκόπησις*. «Πορευθέντες», Αθήνα 1975, 212. Άλλα αξιόλογα εισαγωγικά έργα σχετικά με τον ισλαμικό νόμο βλ. Coulson N. J., *A History of Islamic Law*. Edinburgh 1964· Schacht J., *Introduction to Islamic Law*. Oxford 1964· MacDonald D.B., *Development Of Muslim Theology*, *Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York 1903.

55. Lewis Bern, *Τι πήγε στραβά; Δυτική επιρροή και μεσανατολική αντίδραση* (επιμ. - μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2002, 174. Ο ιερός νόμος (sharia) εμπεριείχε εντολές από το κοράνι, παραδόσεις από τον τρόπο ζωής του Μωάμεθ και των διαδόχων του και εθιμικούς κανόνες δικαίου: βλ. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 24.

σε διάφορες χρονικές περιόδους. Στο ισλαμικό δίκαιο έχουμε κατά περιόδους σύγχυση ηθικών επιταγών, θρησκευτικών κανόνων και πολιτικών νόμων. Κάτι τέτοιο παρατηρήθηκε με την πολιτική της δυναστείας των Οσμανιδών. [56]

Η διαχείριση της εξουσίας και η απονομή της δικαιοσύνης τόσο σύμφωνα με τις οθωμανικές αντιλήψεις όσο και με το ισλαμικό δίκαιο είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το θεσμό και το πρόσωπο του σουλτάνου. Ο εκάστοτε σουλτάνος απόγονος της δυναστείας του Οσμάν, εθεωρείτο υπέρτατος εγγυητής του ιερού νόμου του Ισλάμ (sharia). ΄Ηταν ένας ισχυρότατος μονάρχης, ο οποίος κατά την παράδοση του ίδιου του Μωάμεθ, συγκέντρωνε την ανώτατη νομοθετική, εκτελεστική και θρησκευτική εξουσία ασκώντας τη δικαστική με τη βοήθεια των επίσημων ερμηνευτών του ιερού νόμου, των Ουλεμάδων. [57] *«Ο βασιλιάς-Σουλτάνος, ως τοποτηρητής του Θεού επί της γης, είναι δίκαιος, ικανός και αρμόδιος να απονέμει την κοσμική δικαιοσύνη. Σύμφωνα με τις βασικές αρχές του Ισλάμ ο Θεός είναι ένας και μοναδικός, "Θεός Τούρκων, Ρωμαίων και λοιπών", τιμωρεί τις αδικίες των ανθρώπων και επιβραβεύει την αρετή και την πίστη τους».* [58]

Εξάλλου βασική αρχή του Αυτοκρατορικού Διβανίου (πρωτοκόλλου) ήταν ο προσδιορισμός του ρόλου του σουλτάνου στην απονομή της δικαιοσύνης. ΄Ενας από τους κύριους παραδοσιακούς ρόλους του ηγεμόνα στα κράτη της Εγγύς Ανατολής, τόσο στα προϊσλαμικά όσο και στα ισλαμικά, ήταν η εξουσία του να διασφαλίζει τη βασιλεία της δικαιοσύνης σε όλη την επικράτειά του. Οι οθωμανικές πρακτικές κατά την άσκηση της εξουσίας αναδεικνύουν τη σχέση των σουλτάνων με αυτή την παλιά θεώρηση της κυριαρχίας. [59] Για την σωστή απονομή της κοσμικής δικαιοσύνης συχνά οι ηγεμόνες εξέδιδαν σουλτανικές εγκυκλίους που εμπεριείχαν ρητές εντολές προς τους τοπικούς άρχοντες για την εφαρμογή των νόμων και την πάταξη της διαφθοράς και της αυθαιρεσίας σε όλη την έκταση της οθωμανικής επικράτειας. [60]

---

56. Σαρρής Νεοκλ., *Οσμανική πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, Α'. Αρσενίδης & Σία, Αθήνα χ.χ., 459: το ισλαμικό δίκαιο στο σύνολό του ονομάζεται "φεκίχ" και διαιρείται σε: λατρεία = ιμπαντές, ιδιωτικό δίκαιο = μουλαμέτ, ποινικό δίκαιο = ουκουμπάτ.
57. Βερέμης Θάν., *Ιστορία των ελληνοτουρκικών σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998, 24.
58. Θεοτοκάς Νικ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ.17, 1992, 357.
59. Itzkowitz Norm., *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική παράδοση* (μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2008, 136-137.
60. Ορταΐλι ΄Ιλ., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς* (μτφ. Ibrahim Kelaga Ahmet). University studio Press, Θεσ/νίκη 2008, 167: από τον σουλτάνο Σελήμ Α' και μετά καθιερώνεται η έκδοση σουλτανικής εγκυκλίου, γνωστής με το όνομα ανταλετναμέ (adaletname) "Γραφή δικαιοσύνης", την οποία υποχρεούται ο εκάστοτε σουλτάνος αμέσως μετά την ενθρόνισή του να αποστείλει προς τις αρχές με εντολές για τήρηση των νόμων και αποφυγή των καταχρήσεων.

Σύμφωνα με αυτή τη βασική ιδεολογική αρχή του οθωμανικού κράτους, ο ίδιος ο σουλτάνος, ως εκπρόσωπος του Θεού, είναι υποχρεωμένος να εγγυάται και να μεριμνά για την επικράτηση της δικαιοσύνης στην επικράτειά του. Η ιδέα αυτή στην πράξη λειτούργησε ως νομιμοποιητικός παράγοντας της κρατικής εξουσίας στα μάτια των υπηκόων της, καθώς η δικαιοσύνη αντιμετωπίστηκε όχι ως γενική και αόριστη έννοια, αλλά ως μέσον προστασίας του υπηκόου, ανεξαρτήτως θρησκείας, από τις υπερβάσεις των κρατικών λειτουργών, οι οποίοι εκπροσωπούσαν την εξουσία του σουλτάνου σε κοινωνικό επίπεδο. [61] Επομένως η εφαρμογή του δικαίου και η πάταξη της παραβίασής του συνδέεται στενά με το θεσμό και την εξουσία του σουλτάνου. Το οθωμανικό κράτος με την προστασία των υπηκόων του εκφράζει το αμέριστο ενδιαφέρον του προς αυτούς. Ο σουλτάνος οφείλει να θεωρεί - κατά τη διάρκεια της δίκαιης βασιλείας του - τους υπηκόους του ως ιερή παρακαταθήκη του ύψιστου Θεού προς αυτόν και υποχρεούται να φροντίσει για την ευημερία και την ομαλή διαβίωσή τους, πράγμα που αποτελεί δέσμευσή του έναντι του Θεού. Εξάλλου οι αδικίες του οθωμανικού κράτους σε βάρος των Ελλήνων υπηκόων του αποτελούν παραβίαση βασικής ρήσης του Κορανίου, που όριζε σεβασμό προς τους λαούς της Βίβλου. [62] *«Επομένως, η καταπίεση και άδικη μεταχείριση των "ραγιάδων" προσβάλλει την εξουσία τόσο του κράτους όσο και του Θεού»*.[63] Η κατάχρηση και αυθαιρεσία της εξουσίας από μέρους των Οθωμανών κατακτητών προς τους υπηκόους τους θεωρείται έγκλημα συχνά αξιόποινο σύμφωνα με το μουσουλμανικό θρησκευτικό δίκαιο και τον άγραφο ηθικό νόμο. Οι οθωμανικές αρχές περί δικαίου εμπεριέχονται στο λόγο του μπέη της Άρτας, που ως εκπρόσωπος της παλιάς οθωμανικής αριστοκρατίας, προβαίνει σε επίκληση της ηθικής και του δικαίου, αξίες που ήταν σύμφωνες με τον ιερό νόμο του Ισλάμ και αποτελούσαν ιδεολογικές αρχές υψίστης σημασίας, οι οποίες διαπερνούσαν τον κοινωνικό και πολιτικό ιστό του κράτους και συνδέονταν με την άσκηση δίκαιης και σύννομης εξουσίας από τον ίδιο τον σουλτάνο.

---

61. Αναστασόπουλος Αντ. - Γκαρά Ελ., "Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας", ό.π., 47, βλ. επίσης Heyd U., «Kanum and shari'a in old Ottoman criminal justice», στο *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 3 τχ. 1, 1969, 7· Inalcik H., «Suleiman the Lawgiver and Ottoman law», *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, 112, 129-136.
62. *Κοράνι* (μτφ. Λ. Μιλιλή). Κάκτος, Αθήνα 1980, 28, 433· Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Π. Καρολίδης), Ε΄ (μέρος Β΄). 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932, 45 σημ. 1, 2.
63. Αναστασόπουλος Αντ.- Γκαρά Ελ., "Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας" ό.π., 49.

vii) Οι βασικές ιδεολογικές αρχές του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαιοσύνης.

Το ηθικό και ιδεολογικό πλαίσιο των απόψεων του μπέη της Άρτας, όπως προβάλλεται στα ανωτέρω επιχειρήματά του, συνάδει και με τις ηθικές απόψεις του Μακρυγιάννη και τις αντιλήψεις του περί δικαιοσύνης, τις οποίες και προβάλλει ο αγωνιστής σε πολλά σημεία μέσα στο έργο του. Η άποψη ότι θα χαθεί το οθωμανικό βασίλειο γιατί οι Τούρκοι ξέφυγαν από τα όρια του δικαίου και αδικήσανε κατάφωρα τους υπηκόους τους, μπορεί να εκπορεύεται από έναν Οθωμανό μπέη, αλλά είναι σύμφωνη και με τις γενικότερες αρχές του Μακρυγιάννη σχετικά με την έννοια της αδικίας και την τιμωρία που αυτή επισείει.

Ο Μακρυγιάννης σε όλο το έργο του εμφανίζεται ως υπέρμαχος της αρετής, της αλήθειας και της δικαιοσύνης. Δε διστάζει να υπερασπισθεί το "δίκιο" με κάθε μέσο, ένα προσωπικό δίκιο, που μέσα στη συνείδησή του γίνεται δίκαιο καθολικό. *«Για δικαιοσύνη μιλεί ο Μακρυγιάννης και στον επίλογο του έργου του, όπου αισθάνεται την ανάγκη να δώσει μερικές εξηγήσεις για τη βιαιότητα ορισμένων χαρακτηρισμών του:* "Κι' ὅσα σημειώνω τά σημειώνω γιατί δέν ὑποφέρνω νά βλέπω τό ἄδικον νά πνίγει τό δίκαιον". [64] Η ακατάπαυστη επίκληση της δικαιοσύνης αποτελεί ένα από τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του έργου του, καθώς επανέρχεται ως κοινός τόπος σε αυτό. Το αίτημα περί δικαίου κυριαρχεί σε όλες τις σελίδες των "Απομνημονευμάτων" και λειτουργεί σαν λυδία λίθος που καθορίζει τα όρια της πράξης των ηγετών και των πολιτικών ανδρών, οι οποίοι οφείλουν να αναλαμβάνουν τις ευθύνες των πράξεών τους και να ενεργούν με γνώμονα το δίκιο των πολιτών. [65] Ο αγωνιστής προσφέρει τη ζωή του και επιζητεί δικαιοσύνη, την οποία θεωρεί ως ιδανικό εθνικό και ηθικό, και επιπλέον αιτεί και αξιώνει την εφαρμογή της τόσο κατά τη διάρκεια του Αγώνα όσο και αργότερα από τον Κυβερνήτη Καποδίστρια και τον βασιλέα Όθωνα. Αγωνίζεται στα πεδία των μαχών, τραυματίζεται και υποφέρει οραματιζόμενος μια κοινωνία στην οποία θα ισχύει η Δικαιοσύνη. Η έννοια εκλαμβάνεται στην κοινωνική της σημασία και βασικά συνίσταται, μετά το πέρας του αγώνα, στο στοιχειώδες αίτημα της παροχής δυνατοτήτων στο Έθνος να επιβιώσει με αξιοπρέπεια και να εξελιχθεί ειρηνικά πορευόμενο το δρόμο της ελευθερίας, της ισότητας και της προόδου.

---

64. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, 30, 1941, 719.

65. Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος- Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι.* Ερμής, Αθήνα 1982, 317 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

Το αίσθημα της δικαιοσύνης είναι στο έργο του η βάση, ο πυρήνας και ο σκοπός της ζωής, ατομικής και εθνικής. Για την απόδοση της δικαιοσύνης αγωνίζεται ο Μακρυγιάννης με όλα τα μέσα που διαθέτει, με την επανάσταση, την πολιτική, την πειθώ.[66] Κατά την εκτίμησή του ο εθνικοαπελευθερωτικός αγώνας ήταν μια ιερή υπόθεση, μια ηθική αποστολή. Το ζητούμενο δεν ήταν απλώς να εκδιωχθούν οι Οθωμανοί από την Ελλάδα, αλλά και να αποκατασταθεί το δίκαιο και η ορθή πίστη, που επί τόσους αιώνες είχαν καταλυθεί. Οι Τούρκοι έπρεπε να πολεμηθούν, όχι μόνο γιατί ήταν βάρβαροι κατακτητές και άπιστοι δυνάστες, αλλά και γιατί ήταν φορείς της αδικίας και της παραβίασης των θρησκευτικών και ηθικών αρχών, ήταν δηλαδή φορείς του κακού, που δεν επέτρεπαν στους ΄Ελληνες να αποκτήσουν μια ολοκληρωμένη εθνική οντότητα και να διεκδικήσουν τη θέση που τους ανήκε μεταξύ των πολιτισμένων λαών της Δύσης.[67]

Όταν όμως οι Τούρκοι εκδιώχθηκαν από την Ελλάδα και δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, ο Μακρυγιάννης διαπίστωσε πως η δικαιοσύνη και η ηθική δεν αποκαταστάθηκαν, αλλά οι αδικίες, οι ανισότητες, οι φανατισμοί, οι αντιπαλότητες εξακολουθούσαν να υφίστανται, αυτή τη φορά μεταξύ των συμπατριωτών του και με ευθύνη των κυβερνώντων. ΄Ενιωσε ως ύψιστο χρέος του να αγωνιστεί εκ νέου και να διεκδικήσει από αυτούς που κυβερνούσαν πολιτικές ελευθερίες, ισότητα, δικαιοσύνη, αξιοκρατία με στόχο και όραμα τη δημιουργία ενός ευνομούμενου και δημοκρατικού κράτους. Προς το σκοπό αυτό συχνά προέβαινε σε διαμαρτυρίες, τόσο προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια όσο και προς την Βαυαρική Αντιβασιλεία, για άδικες και παράνομες πράξεις. Αυτή δύναται να θεωρηθεί και ως η κύρια εξήγηση των συχνών αυτόβουλων παρουσιάσεών του στον Όθωνα, όταν έβλεπε ότι η αδικία και η ανομία πλεόναζαν στον τόπο, για να του ζητήσει την επανορθωτική παρέμβαση, γεγονός που δείχνει καθαρά την αφοσίωσή του στα ιδανικά της αρετής, της δικαιοσύνης και του πατριωτισμού.[68]

Ο Μακρυγιάννης αγωνίζεται για μια ελεύθερη και ομονοούσα Ελλάδα που την οραματίζεται να βασιλεύει ανάμεσα στη δικαιοσύνη των ατόμων και των εθνών. Η λέξη "δικαιοσύνη" επανέρχεται συχνά στο έργο του. ΄Ετσι και στο επιχείρημα αυτό προβαίνει σε μια συγκινητική επίκληση της δικαιοσύνης, γεγονός που ξενίζει επειδή εκφράζεται από έναν Οθωμανό, τον Ισμαήλ μπέη Κόνιτζα. *«Ο μπέης αυτός είναι μια*

---

66. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», ό.π., 719.
67. Sherrard Phil., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek», στο *The wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*. Rex Collings, London, Anglo-Hellenic, Athens 1978, 56-57.
68. Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα*. Ακταίος, Αθήνα 1976, 60.

βιβλική μορφή της παλιάς Τουρκίας, που το έχει πάρει κιόλας απόφαση ότι ο αγώνας των Τούρκων είναι χαμένος γιατί δεν στηρίζεται στη δικαιοσύνη, αλλά στη βία και στην αδικία», επισημαίνει ο Γ. Θεοτοκάς. [69]

Στο δοκίμιό του «Πνευματική πορεία» συμπληρώνει: «*Κι όταν ο Μακρυγιάννης φεύγει για να ενωθεί με τους επαναστάτες, ο Ισμαήλ μπέης τον αποχαιρετά με μια συμβουλή, που είναι σαν μια προειδοποίηση ενός παλιού κόσμου που γκρεμίζεται προς ένα καινούργιο Κράτος που πάει να γεννηθεί:* «Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό Βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του». *Κι ο Μακρυγιάννης του φιλεί το χέρι κι ο Τούρκος άρχοντας του χαρίζει όπλα και τον διατάζει να "φέρνεται καλά". Όλα αυτά αποτελούν μια ωραία βιβλική σκηνή που μας δίνει την εντύπωση μιας συμβολικής ιεροτελεστίας»*.[70]

Μια άλλη πηγή έμπνευσης του Μακρυγιάννη αποτελεί και η λαϊκή παράδοση, καθώς πληθώρα από λαϊκές ρήσεις μέσα στο έργο του καταδικάζουν την αδικία που ο απλός λαός τη θεωρεί αξιόποινη και τιμωρητέα από το Θεό πράξη. Η θέση του Ισμαήλ μπέη "ἀδικήσαμε τόν ραγιά καὶ ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε" και γι' αυτό "θά χαθοῦμε", αλλά και η φράση που ακολουθεί στη συνέχεια του συλλογισμού "μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας", απηχούν και μια γενικότερη λαϊκή αντίληψη την οποία ενστερνίζεται ο Μακρυγιάννης, διατυπωμένη αποφθεγματικά στη λαϊκή ρήση "το άδικο δεν ευλογείται". Οι φράσεις αυτές που χρησιμοποιεί ο μπέης παραπέμπουν στην άποψη ότι σύμφωνα με τον ηθικό άγραφο νόμο οι αδικίες σε βάρος συνανθρώπων μας θεωρούνται ηθικά επιλήψιμες πράξεις και τιμωρούνται, αν όχι από τους επίγειους νόμους, σίγουρα από τον Θεό.

Ο Μακρυγιάννης ακατάπαυστα προσφέρει τη ζωή του στους αγώνες και επιζητεί δικαιοσύνη. Και παρακάτω στην αφήγησή του, μετά από μια μάχη όπου οι Οθωμανοί, αν και πολέμησαν γενναία, νικήθηκαν, ο αγωνιστής σχολιάζει με μια κάπως παροιμιακή φράση: «Ὅμως ἡ ἀδικία, ὅσο νὰ κάμει ἡ ἀντρεία νικιέται· ὅτι βγῆκαν ἀπό τοῦ Θεοῦ τόν δρόμον οἱ Τοῦρκοι».Έτσι με τη φράση αυτή επανέρχεται στην άποψή του ότι το άδικο δεν ευλογείται από τον Θεό και αργά ή γρήγορα οι άδικοι και οι υβριστές θα τιμωρηθούν.

---

69. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, ό.π., 719.

70. Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», στο Θεοτοκάς Γ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961, 153.

Ο αγωνιστής με τη φράση του Οθωμανού μπέη «βγῆκαν ἀπό τοῦ Θεοῦ τό δρόμο οἱ Τοῦρκοι» υποδηλώνει ότι η αλλόθρησκη κοσμική εξουσία των Οθωμανών στο πλαίσιο της κατάκτησης παρέκκλινε από την "τάξη του Θεού" και αποτέλεσε πηγή πολλαπλής αδικίας κατά των χριστιανών υπηκόων της. Εξάλλου ο μπέης με τη φράση ..."πλερώνομε γιά νά βροῦμε προδότη, παλουκώνουμε καί σκοτώνουμε" παραδέχεται ότι οι Οθωμανοί έχουν επιδοθεί σε κάθε είδους αδικία και ωμότητα κατά των χριστιανών υπηκόων τους. Έχουν υπερβεί τα όρια της ανθρώπινης συμπεριφοράς και γι' αυτή τους την ύβρη ο Μακρυγιάννης τους επικρίνει και τους καταδικάζει στα "Απομνημονεύματά" του. *«Επομένως η οθωμανική κυριαρχία τόσο στη συνείδηση του Μακρυγιάννη όσο και όλων των ανθρώπων της εποχής του εκπροσωπεί το κράτος του Αντίχριστου που αντιστρατεύεται τη χριστιανική πίστη».* [71]

viii) Η θεολογικού τύπου ερμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης

Στον χριστιανικό κόσμο η αδικία δεν ευλογείται από τον Θεό και μια μέρα θα υπάρξει ανταπόδοσή της με τη μορφή της ποινής ως μέσου αποκατάστασης του δικαίου και της ηθικής τάξης των πραγμάτων. Η ανάλογη άποψη για τιμωρία της αδικίας από το θείο πηγάζει και από σχετικές αντιλήψεις που επικρατούσαν στον αρχαίο ελληνικό κόσμο, οι οποίες αποτυπώνονται σε κείμενα αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων και ποιητών με χαρακτηριστικό παράδειγμα τα κείμενα της αρχαίας ελληνικής τραγωδίας, όπου ο υβριστής ήρωας πληρώνει το τίμημα της αδικίας και της ύβρεως. Ο Αισχύλος, περισσότερο από τους άλλους τραγικούς, προβάλλει και αναδεικνύει στο έργο του τις έννοιες της ελευθερίας και της δικαιοσύνης, κυρίως στην τραγωδία του "Πέρσαι".

Ο Γ. Σεφέρης στη "Δοκιμή" του για τον Μακρυγιάννη σχολιάζει: *«Όποιος ξεπερνά το μέτρο είναι υβριστής και «ὕβρις» είναι το μεγαλύτερο κακό που μπορεί να μας συμβεί. Για να μεταχειριστώ τη φρασεολογία του Μακρυγιάννη, οι Έλληνες, από τα παλιά εκείνα χρόνια, είναι στο «ἐμεῖς», δεν είναι στο «ἐγώ». Γιατί μόλις το εγώ γυρέψει να ξεπεράσει το εμείς, αμέσως η «Ἄτη», η αυστηρή μοίρα που φροντίζει για την ισορροπία του κόσμου, το κεραυνώνει. Ολάκερη η αρχαία μας τραγωδία είναι γεμάτη από τα σύμβολα αυτής της ιδέας. Και το σύμβολο που με συγκινεί περισσότερο απ' όλα το βρίσκω στους Πέρσες. Ο Ξέρξης, μας λέει ο παλιός μύθος, νικήθηκε γιατί*

---

71. Ασδραχάς Σπ., «Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών» στο *Οικονομία και νοοτροπίες*. Ερμής, Αθήνα 1988, 205 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10).

ήταν υβριστής, γιατί έκαμε αυτή την υπέρογκη πράξη: μαστίγωσε τη θάλασσα. Γι' αυτό βρήκε στη θάλασσα τον όλεθρό του. Έτσι ο κόσμος μέσω της αποκατάστασης του δικαίου, αναζητά πάντα την ισορροπία, το ζύγιασμα».[72]

Οι βάρβαροι στους "Πέρσες" τιμωρήθηκαν από τους θεούς, γιατί επιχειρώντας την εκστρατεία τους ξεπέρασαν τα δικαιώματά τους και παραβίασαν τους φυσικούς νόμους, γεγονός που αποτέλεσε ύψιστη ύβρη και έτσι μοιραία έπεσαν στις παγίδες της «Ἄτης», που τους οδήγησε αναπόφευκτα στην πανωλεθρία. Στον Αισχύλο κυριαρχεί η ιδέα της φοβερής, αδυσώπητης και αμείλιχτης Άτης, που τυφλώνει και αναπόδραστα καθοδηγεί τον άνθρωπο να φτάσει στην «Ὕβριν», στην αλαζονεία. Η προσβολή προς τους θεούς, η σχεδόν μοιραία κι αναπόφευκτη «ὕβρις» καταδιώκει και εξολοθρεύει τον υβριστή που πρέπει να πληρώσει βαρύ τίμημα για τις άνομες πράξεις του.[73]

Η ανάλογη ιδέα της τιμωρίας των υβριστών Τούρκων κυριαρχεί και στο επιχείρημα αυτό του Μακρυγιάννη. Όπως παρατηρεί ο Γ. Σεφέρης, *«την αιτία της ελληνικής επανάστασης και του ολέθρου των τυράννων τη διατυπώνει ο Μακρυγιάννης με μια λέξη στο στόμα ενός αντιπάλου, όπως ο Αισχύλος βάζει τους εχθρούς να μιλούν για την καταστροφή της Σαλαμίνας. "Θά χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε". Τους αρχαίους, αν θέλουμε πραγματικά να τους καταλάβουμε, θα πρέπει πάντα να ερευνούμε την ψυχή του λαού μας. Τα λόγια αυτά ειπώθηκαν στα 1821. Ο Μακρυγιάννης τα κρατά στη μνήμη του για να τα σημειώσει χρόνια αργότερα, κατά το 1829, αφού μάζεψε όλη την πείρα της τρομαχτικής εκείνης πάλης. Τον βλέπω να τα συλλογίζεται σε δύσκολες ώρες. Υπάρχουν πίσω από κάθε του πράξη και από κάθε του απόφθεγμα».*[74]

Ο Γ. Γιαννουλόπουλος παρατηρεί ότι το αξίωμα της τιμωρίας της ύβρεως από τους θεούς διαμορφώνει σύμφωνα με τον Σεφέρη, *«μια ηθική στάση που γεννήθηκε στα χαράματα της ελληνικής σκέψης, διατυπώθηκε μια για πάντα από τον Αισχύλο*

---

72. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975, 35-36.
73. Αισχύλος, *Πέρσαι*, 807-808: —...οὗ σφίσιν κακῶν ὕψιστ' ἐπαμμένει παθεῖν
ὕβρεως ἄποινα κἀθέων φρονημάτων·
Αισχύλος, *Πέρσαι*, 820-822: —...ὡς οὐχ ὑπέρφευ θνητόν ὄντα χρή φρονεῖν
Ὕβρις γάρ ἐξανθοῦσ' ἐκάρπωσε στάχυν ἄτης,
ὅθεν πάγκλαυτον ἐξαμᾶ θέρος.
Αισχύλος, *Πέρσαι*, 827-828 — Ζεύς τοι κολαστῆς τῶν ὑπερκόπων ἄγαν
φρονημάτων ἔπεστιν, εὔθυνος βαρύς.
Τα αποσπάσματα του έργου έχουν ληφθεί από την έκδοση: Aeschylus, *Septem quae supersunt tragoedias*: *Persae* (επιμ. Den. Page). Oxford University Press, Oxford 1972 (Oxford Classical Texts).
74. Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης*, ό.π., 36, 37.

και ισχύει μέχρι σήμερα. Συνεπώς, κατά τον Σεφέρη, ο Μακρυγιάννης, ως γνήσιος Έλληνας, συλλαμβάνει και το αληθινό νόημα των συμβάντων που πραγματεύεται, αλλά και την ουσία της διαχρονικής ελληνικότητας».[75] Σύμφωνα με το Γιαννουλόπουλο το επιχείρημα αυτό του Σεφέρη, για τη συνέχεια που ενώνει τον Αισχύλο με τον Μακρυγιάννη και κατ' επέκταση την αρχαία με τη νεότερη Ελλάδα, στηρίζεται στην υπόθεση ότι η έννοια της δικαιοσύνης, όπως τη διαμόρφωσε η κλασική αρχαιότητα, δε διαφέρει σε τίποτα από εκείνη που ίσχυε στις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό όμως δεν ευσταθεί, συνεχίζει ο μελετητής, γιατί σε έναν ισορροπημένο και αρμονικό κόσμο όπου κυριαρχούσε η τάξη, όπως ήταν ο αρχαίος, ο ορισμός της παράβασης ή της αδικίας ήταν η υπέρβαση του μέτρου. Όμως η σημασία της λέξης "δικαιοσύνη" δεν είναι διαχρονική αλλά μεταβάλλεται διαμέσου των αιώνων, με αποτέλεσμα στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και κάτω από την επίδραση του Χριστιανισμού η αδικία να μην συνίσταται πια στη διατάραξη μιας αναλλοίωτης μυθικής τάξης, αλλά στην απομάκρυνση από το γραμμικό δρόμο που χάραξε ο Θεός.[76]

Ο τρόπος με τον οποίο τόσο ο μπέης όσο και ο Μακρυγιάννης αντιμετωπίζουν το πρόβλημα της δικαιοσύνης αποτελούσε την εποχή εκείνη κοινό προβληματισμό που δεν παραπέμπει σε κάποια αποκλειστική έννοια διαχρονικής ελληνικότητας. *«Επομένως η ερμηνεία της Επανάστασης από τον Τούρκο μπέη, όπως την παρουσιάζει ο Μακρυγιάννης στα απομνημονεύματά του, δεν εκφράζει την αισχύλεια και διαχρονική ενασχόληση της "φυλής" μας με την έννοια της δικαιοσύνης»*.[77] Απεναντίας εκφράζει τις ισχύουσες ηθικές αρχές της εποχής εκείνης διαμορφωμένες με βάση τον κώδικα των ηθικών αξιών μιας κοινωνίας που αγωνίζεται να διατηρήσει την ταυτότητα και τη φυσιογνωμία της κάτω από την ασφυκτική πίεση του ξενικού ζυγού· επιπλέον εκφράζει τις ηθικοφιλοσοφικές αρχές που κυριαρχούν στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κάτω από την επίδραση του χριστιανισμού και της Ορθοδοξίας που ανθίστανται σε κάθε ισοπεδωτική και αλλοτριωτική δύναμη του Τούρκου δυνάστη. Για τον Σεφέρη ο Μακρυγιάννης, ως γνήσιος Έλληνας που έμεινε αμόλυντος από τις επιδράσεις και τις διαστρεβλώσεις των λογίων, δικαιούται να αναγνωρίζει μια "βαθιά" ελληνικότητα στα λόγια του Ισμαήλ μπέη.[78]

---

75. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη:η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο.* Πόλις, Αθήνα 2003, 226.
76. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.*, 139-141.
77. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.*, 143-144.
78. Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *ό.π.* 144.

Ο Μακρυγιάννης υιοθετεί μια θεώρηση για την έκβαση της ιστορικής πορείας όχι βασιζόμενη στους οικονομικούς, πολιτικούς, κοινωνικούς ή στρατιωτικούς παράγοντες - που λαμβάνονται υπόψη σήμερα - αλλά στην παραδοχή ότι τα ιστορικά δρώμενα, οι περιπέτειες των ανθρώπων στο παρελθόν και το παρόν οφείλονται στην ενσυνείδητη υπέρβαση των ορίων που έχουν θεσπισθεί για τον άνθρωπο και που φυσική απόληξή της είναι αναγκαστικά η τιμωρία του παραβάτη. [79]

Οι θέσεις του Μακρυγιάννη για την ερμηνεία της Επανάστασης ταυτίζονται με αυτές του Οθωμανού μπέη *«γιατί με βάση τις ισχύουσες ιδεολογικο-πολιτικές δομές στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα κυριαρχεί μια καθολική αίσθηση του δικαίου, του σωστού, του ηθικού, ένας κοινός τόπος αρχών και αξιών. Η διαταραχή της παραδοσιακής ισορροπίας είναι αδιανόητη ως επιλογή και επιδίωξη των ανθρώπων. Έτσι η μεταλλαγή του συστήματος δεν μπορεί να νοηθεί παρά ως αρνητική (ποινή) ή θετική (επιβράβευση) παρέμβαση της πρόνοιας»*.[80]

Στα λόγια του Ισμαήλ μπέη Κόνιτζα αποτυπώνεται κατ' επέκταση με τον καλύτερο τρόπο η κοινή ανάμεσα στους Μουσουλμάνους και τους Χριστιανούς αντίληψη για την ευταξία του κόσμου, κέντρο της οποίας είναι η θεία Πρόνοια. Αδίκησαν οι Μουσουλμάνοι τους Ρωμιούς, υπερέβησαν δηλαδή την τάξη του κόσμου, όπως τη θέλει η θεία Πρόνοια, γι' αυτό και τελικά θα προκαλέσουν από μόνοι τους την καταστροφή τους, πληρώνοντας γι' αυτές τις ανομίες τους.

Η οθωμανική κατάκτηση, σύμφωνα με την άποψη της επίσημης εκκλησίας, εμφανίζεται ως καθεστώς ορισμένο και επιβεβλημένο από τη θεία βούληση. Στο κείμενο της "Πατρικής Διδασκαλίας" ο Μακαριώτατος Πατριάρχης της αγίας πόλεως Ιερουσαλήμ κυρ-Άνθιμος (1798, σχ. 16ο, σ. 28) αναφέρει ότι... «ὁ Θεός ὕψωσε τήν βασιλείαν αὐτήν τῶν Ὀθωμανῶν περισσότερον ἀπό κάθε ἄλλην, διά νά ἀποδείξῃ, ἀναμφιβόλως ὅτι θείῳ ἐγένετο βουλήματι».[81]

Η θεία Πρόνοια, επέβαλε τη σκλαβιά στους χριστιανούς ως τιμωρία για τις αμαρτίες τους. Ωστόσο αυτή η κοσμική αδικία, όπως εκφράζεται μέσα από το καθεστώς της κατάκτησης από τους αλλόθρησκους, προσλαμβάνεται σαν εφήμερη έκφραση της δικαιοσύνης του Θεού, πρόσκαιρη ποινή ή δοκιμασία των πιστών, που

---

79. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συναναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ.Ζ. (επιμ.), *Κείμενα Γιανναδάκη Νίκου Χ.* Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 215.

80. Θεοτοκάς Νίκ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", *Τα Ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 285-286.

81. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΑ'. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 449.

θα οδηγήσει τελικά στη Σωτηρία με την άφεση των αμαρτιών και την αποτίναξη του ζυγού της κατάκτησης.[82] Το ορθόδοξο γένος, υπομένοντας την από Θεού ποινή, αναμένει ταυτόχρονα και την από Θεού σωτηρία προσβλέποντας στην απονομή μιας δικαιοσύνης που θα επέλθει ως άφεση αμαρτιών με την απαλλαγή από τα δεινά της κατάκτησης και την "ανάσταση" του ΄Εθνους.[83]

Η προνοιακή αντίληψη της ιστορίας και η απόδοση της κατάκτησης στη θεία βούληση κυριαρχεί σε διάφορες λαϊκές ή και λόγιες παραδόσεις και προεπαναστατικά κείμενα, όπως η "Πατρική Διδασκαλία", και σε διάφορους χρησμούς και προφητείες του Ιερομόναχου Αγαθαγγέλου. Το φυλλάδιο με τον τίτλο "Αγαθάγγελος" που συντάχθηκε, με βάση τις προφητείες για την ανάσταση του Γένους, από τον ιερομόναχο Θεόκλητο Πολυειδή παρηγορεί το λαό που υπομένει τα δεινοπαθήματα της σκλαβιάς, προβλέποντας ότι η εξάπλωση των Οθωμανών θα ανασταλεί και οι σκλαβωμένοι ορθόδοξοι λαοί θα ελευθερωθούν.[84] Ο ιερομόναχος Πολυειδής με τα φυλλάδια των χρησμών του «Αγαθαγγέλου» κατέστη ένας μεγαλοφυής προπαγανδιστής της ελπίδας για τη λύτρωση του Γένους, καθώς κατόρθωσε να συναρπάσει τις λαϊκές μάζες, να διατηρήσει σε συνεχή επαγρύπνηση τους ραγιάδες για εκατό και πλέον έτη και να τους προετοιμάσει ψυχικά για τη μεγάλη θυσία με την ελπίδα ότι η Λευτεριά δεν ήταν μακριά.

Ο Νικόλαος Πολίτης που πρώτος εξέτασε κριτικά τους χρησμούς του Αγαθαγγέλου γράφει: «Ὁ Ἀγαθάγγελος ἔσχεν οὐχί ἀναξίαν λόγου ροπήν πρός ἀναρρίπισιν τοῦ φρονήματος τοῦ ἔθνους κατά τούς τελευταίους χρόνους τῆς δουλείας, εἶναι δ' ἀναμφισβήτητον ὅτι ἐπέρρωσε τάς ἐλπίδας τοῦ ἔθνους περί ἀπελευθερώσεως καί ἀνακτήσεως τῆς πατρίου χώρας. Ἡ πίστις περί τοῦ ἀψευδοῦς τῶν χρησμῶν τοῦ Ἀγαθαγγέλου διετηρήθη καί μετά τήν ἵδρυσιν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μόλις καί βραδέως ἀπαμβλυνθεῖσα μετά τόν Κριμαϊκόν πόλεμον, ὅτε μετά τῶν ρωσικῶν ἡττῶν συνέπεσε καί ἡ συμπλήρωσις τῶν τετρακοσίων ἐτῶν ἀπό τῆς ἁλώσεως τῆς Κωνστανινουπόλεως, ἥν ἔτασσεν ὡς χρόνον τῆς ἀπελευθερώσεως».[85]

---

82. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το Εικοσιένα», ό.π., 360.

83. Σχετικά με την εξιλέωση του περιούσιου λαού για τις αμαρτίες του μέσω της καταφυγής στην πίστη και την Εκκλησία με στόχο την εθνική αποκατάσταση βλ. Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, 30-31.

84. Περί των προφητειών του Αγαθαγγέλου βλ. Αγαθάγγελος Ιερομόναχος, *Χρησμοί*. Κορομηλάς, Αθήνα 1837.

85. Πολίτης Νικ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα,* Α᾽. Αθήνα 1920, 25.

Περί των προφητειών και χρησμών για την Ανάσταση του Έθνους ο Ι. Φιλήμων αναφέρει τα εξής: «Ἐνῶ κατεγίνετο, εἰς ὅσα ἀναφέραμεν, τό νοῆμον μέρος τοῦ Ἔθνους, τό πλῆθος τούτου ἐχειραγωγεῖτο ὠφελίμως καί ἀπό τάς Ὀπτασίας τοῦ Ἀγαθαγγέλου, πιστεῦον δογματικῶς τήν μέλλουσαν μεταβολήν τῆς τύχης του. Ὄχι μόνον αἱ προφητεῖαι τοῦ Ἀγαθαγγέλου, ἀλλά καί οἱ Χρησμοί Λέοντος τοῦ Σοφοῦ, τοῦ Ἐπισκόπου Πατάρων Μεθοδίου, καί τοῦ Παρασίου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, αἱ Ἀστρολογικαί παρατηρήσεις τοῦ Σοφοῦ Ρηγίνου καί ἡ Ἱερά Ἀποκάλυψις, ἐξηγούμενα ἀπό πολλούς, ἐβεβαίωνον εἰς τόν ὄχλον τήν ἄφευκτον Ἐλευθερίαν του εἰς μίαν ἡμέραν...». [86]

Ο Ιωάννης Πρίγκος στο "Χρονικό" του αναφέρεται στους χρησμούς του Λέοντος του Σοφού: «22 Ιουλίου 1771. Νά ἦτον τώρα νά πληρωθοῦν οἱ χρησμοί τοῦ Λέων Σοφοῦ ὁπού λέγει: Δύο ἀετοί θά φᾶνε τό φίδι, ὁπού εἶναι οἱ δύο μάρκες ἤτοι σημαίες τῆς Ρουσσίας τοῦ ἰμπεραδόρου ὁ δικέφαλος ἀετός, ἡ μάρκα τοῦ Ρωμαίου καί τό φίδι εἶναι ὁ Τοῦρκος ὁπού ἔχει κυκλωμένο ἕνα πεθαμένο σῶμα, ἤτοι τὸν βασιλέα τῶν Ρωμαίων, ὁπού λέγει, ὡς τά ἐξήγησαν, 320 χρόνια θά σταθῆ ὁ Τοῦρκος στήν Πόλη καί τώρα εἶναι ἀπό τά 1454 ὁπού τήν ἐπῆρε ἕως τώρα 1771 εἶναι χρόνοι 317.Ἔχει ὁ Θεός σέ ἐτοῦτα τά τρία χρόνια βολετό (νά) τόν ἐβγάλουν τόν Τοῦρκο ἀπό τήν Ἑλλάδα καί τήν Εὐρώπην...». [87]

Η προνοιακή νοηματοδότηση του συστήματος της κατάκτησης προβάλλεται και από διάφορους ιστορικούς και μελετητές της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ο D. Dakin επισημαίνει σχετικά ότι *«ο Τούρκος ήταν απλώς το όργανο που είχε διαλέξει ο Θεός για να τιμωρήσει τον περιούσιο λαό του για τις αμαρτίες του. Μόλις ο λαός εξιλεωνόταν γι' αυτές τις αμαρτίες και μόλις ξανάμπαινε στον σωστό δρόμο, ο Θεός θα έδειχνε το έλεός του, ...θα ελευθέρωνε τον περιούσιο λαό του και θα ξαναζωντάνευε την παλιά αίγλη της Ρωμαϊκής Χριστιανικής Αυτοκρατορίας...»*. [88]

Η θεολογικού τύπου ερμηνεία της κατάκτησης και της Επανάστασης σχετίζεται και με τον τρόπο που προσλαμβάνεται η Επανάσταση από την πλευρά των Τούρκων, αν λάβουμε υπόψη μας τα λόγια του Αρβανίτη μπέη στο επιχείρημα που εξετάζουμε. *«Ενδιαφέρον παρουσιάζει εδώ ότι τη φερόμενη στο περιεχόμενο του μύθου θεϊκή οργή που επιφέρει την ποινή, επικαλούνται πλέον οι "δίκαιοι Τούρκοι", για να δικαιολογήσουν την ανατροπή της τάξης στο δικό τους βασίλειο. Αντίστροφα, η υποταγή των χριστιανών*

---

86. Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρίας.* Ναύπλιον 1834, 217-219.

87. Ανδριώτης Νικ., «Το χρονικό του Άμστερνταμ», *"Ν. Εστία"*, Ε', 113, 1931, 914.

88. Dakin Doug., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999, 30 .

στα δεινά που επέβαλε η πρόνοια, προκάλεσε την άφεση της αμαρτίας. Ο ραγιάς αφανίστηκε και υπέμεινε τη μοίρα που του επεφύλαξε ο Θεός... Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε τη μετατόπιση του δομικού προτύπου της προνοιακής νοηματοδότησης της ιστορίας από την κατασκευή που νομιμοποιεί την κατάκτηση σε μια νέα, όπου υποβάλλεται η θέληση του Θεού, "οἱ Ἕλληνες, νά πᾶνε ὀμπρός, ἄν ἔχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμο"». [89]

Η αποκατάσταση της ηθικής τάξης και η δικαίωση του χριστιανικού λαού μετά τη δοκιμασία της κατάκτησης κρίνεται ως αναγκαία και επιβεβλημένη, όχι μόνο γιατί περατώθηκε ο χρόνος της θείας χειραγωγίας και έφθασε η στιγμή της εξιλέωσης των χριστιανών από τα αμαρτήματά τους, αλλά και γιατί ήρθε το πλήρωμα του χρόνου για την τιμωρία των άπιστων Τούρκων για τις αδικίες που διέπραξαν σε βάρος των χριστιανών, με την απονομή της θείας δικαιοσύνης. Η καρτερία, η ταπεινοφροσύνη, η ανοχή στα δεινά της δουλείας και η βαθιά πίστη των σκλαβωμένων ορθοδόξων Ελλήνων μαρτυρά την μετάνοια και την εξιλέωση για τα αμαρτήματά τους, ενώ ταυτόχρονα οι αδικίες, οι βιαιότητες και οι ανηθικότητες των Τούρκων συνιστούν επαρκή αιτία για την τιμωρία τους με την απώλεια της εξουσίας τους. Την ίδια άποψη απηχούν και τα λόγια του μπέη της Άρτας ο οποίος προβλέπει την κατάρρευση της οθωμανικής κυριαρχίας ως αποτέλεσμα του βιασμού των αξιών και των αρχών της δικαιοσύνης από μέρους των Οθωμανών κατακτητών.

Σε πολλά κείμενα των ιστορικών της άλωσης σκιαγραφείται η παράσταση του Τούρκου ως ετερότητας και καταγράφεται η ασεβής συμπεριφορά του και η εχθρικότητά του απέναντι στους υπηκόους του με κύρια επίδοση την πλήρη κυριαρχία πάνω στον ευσεβή λαό. Ο Δούκας, βυζαντινός ιστορικός των μέσων του ΙΕ' αιώνα, θεωρεί ότι η άδικη συμπεριφορά των Τούρκων υποκινείται από τη δύναμή τους, την κατακτητική τους διάθεση, τα άδικα και βαρβαρικά τους ήθη. Θεωρεί ότι η κατάκτηση συνίσταται στην προσβολή της ευημερίας και της υλικής ακεραιότητας της χριστιανικής κοινότητας, αλλά και στη βάναυση προσβολή της ηθικής και θρησκευτικής ταυτότητας, τη μίανση. [90] Σ' αυτή την προοπτική, η "κύρωση", το μίασμα που προσβάλλει τον χριστιανικό λαό, εμφανίζεται ουσιαστικά σαν το αποτέλεσμα της θείας χειραγωγίας,

---

89. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 366-367 (σημ. 54).

90. Ζωγράφος Αναστ., «Η παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της άλωσης», *Τα Ιστορικά*, 8 τχ. 14, 1991, 18-19, 28. Οι απόψεις του Ζωγράφου είναι αντλημένες από τον Βυζαντινό Ιστορικό Δούκα: πρβ. Ducas M., *Istoria turcobyzantina (1341-1462)* (Editie critica de Vasile Grecu). Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti 1958.

ωστόσο η θεία επέμβαση δεν θα αργήσει να έρθει και πάλι ώστε να επαναφέρει την τάξη με την αποκατάσταση της ηθικής και του δικαίου.

Αυτή την αποκατάσταση της ηθικής ισορροπίας απηχούν και τα λόγια του Αρβανίτη μπέη με την προτροπή, παραίνεση και συμβουλή του προς τους ΄Ελληνες καπεταναίους να τηρήσουν τις αρχές της δικαιοσύνης, να ασκήσουν δίκαια την εξουσία, εφόσον τους δοθεί η ευκαιρία να τη διεκδικήσουν και να την αποκτήσουν, ώστε να ησυχάσουν και οι Τούρκοι οι οποίοι γνωρίζουν ότι δε δικαιούνται πλέον την εξουσία, αφού έχουν απομακρυνθεί από τη δικαιοσύνη του Θεού. Με τη φράση: «Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καὶ μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του» συμβουλεύει τους ΄Ελληνες οπλαρχηγούς να ασκήσουν την εξουσία, που σε λίγο θα περιέλθει στα χέρια τους, σύμφωνα με τη δικαιοσύνη του Θεού και όχι άδικα και καταχρηστικά, όπως την άσκησαν οι Τούρκοι, διότι εξαιτίας αυτής της παραβίασης των ηθικών αρχών και του δικαίου οι τελευταίοι θα τιμωρηθούν από τον Θεό με την απώλεια της εξουσίας και την κατάρρευση του βασιλείου τους.

Η οθωμανική κατάκτηση ερμηνεύεται σύμφωνα με τις θρησκευτικές αντιλήψεις και τις νοοτροπίες της παραδοσιακής κοινωνίας του 19ου αιώνα ως επιταγή της θείας βούλησης, αλλά και η έκρηξη της επανάστασης του 1821 και η επικείμενη έκπτωση του βασιλιά σουλτάνου με την κατάρρευση του οθωμανικού βασιλείου αιτιολογείται ως αποτέλεσμα της παρέκκλισης της εξουσίας του από τις αρχές της δικαιοσύνης του Θεού, οπότε κρίνεται ως ακατάλληλος να αποδώσει στους υπηκόους του ό,τι η θεία δικαιοσύνη έχει προνοήσει γι' αυτούς. Οι αντιλήψεις αυτές συνιστούν ένα οικουμενικό φιλοσοφικό και ιδεολογικό πρότυπο σχετικά με την θεϊκή προέλευση της εξουσίας, τις αρμοδιότητες των φορέων εξουσίας και τον τρόπο άσκησης της διακυβέρνησης απ' αυτούς.

Η φιλοσοφική τούτη θεώρηση μπορεί να συσχετισθεί με το βιβλικό παράγγελμα «Δικαιοσύνην μάθετε οἱ ἐνοικοῦντες ἐπί τῆς γῆς» σύμφωνα με το οποίο κάθε κοσμική εξουσία πηγάζει και εκπορεύεται από τον Θεό («πᾶσα ἐξουσία ἀπό Θεοῦ»), καθώς ο Θεός «ἄρχει τοῦ κόσμου», είναι δηλαδή ο ρυθμιστής της τάξης του κόσμου και κάθε εξουσία, εκκλησιαστική και κοσμική, εκχωρείται από τον ίδιον στους φορείς εξουσίας, οι οποίοι εξουσιοδοτούνται να την ασκήσουν στο όνομά Του και με δικαιοσύνη και λογοδοτούν σε Αυτόν για τον τρόπο διακυβέρνησης και άσκησης των κοσμικών εξουσιών και αρμοδιοτήτων τους. [91] Οι πολιτικοί άρχοντες, βασιλιάδες ή ηγεμόνες πρέπει να έχουν υπόψη τους ότι «οὐκ ἔστι γάρ ἐξουσία, εἰ μή ἀπό Θεοῦ»

---

91. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα,* Ησαΐας. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας, Αθήνα χ.χ., κστ΄, 9: «δικαιοσύνην μάθετε οἱ ἐνοικοῦντες ἐπί τῆς γῆς».

και επιβάλλεται να ασκούν την εκ Θεού δοτή κοσμική εξουσία με τον τρόπο που τους υποδεικνύει ο Θεός, δηλαδή με δικαιοσύνη, ώστε να επιβραβεύουν το καλό και να τιμωρούν το κακό. [92] Ο βασιλιάς πρέπει να διοικεί πάντοτε με δικαιοσύνη, ακόμη κι όταν οι αποφάσεις και οι ενέργειές του προκαλούν οδύνη ή συσσωρεύουν δεινά στους υπηκόους του. Όποιος άρχοντας, ηγεμόνας ή κυβερνήτης -χριστιανός ή μη- εκτρέπεται και ασκεί εξουσία καταχρηστικά, δηλαδή κατά παράβαση της δικαιοσύνης του Θεού, θα τιμωρηθεί. Η παραβίαση των αρχών του δικαίου από τον βασιλιά, δηλαδή η απώλεια της αρετής της δικαιοσύνης κατά την άσκηση της εξουσίας, επισύρει αυστηρή ποινή για τον παραβάτη ηγεμόνα, την τιμωρία του Θεού που θα πλήξει τον ίδιον και τους υπηκόους του. Για τον ηγεμόνα αυτό θα σημάνει την έκπτωση από τον θώκο της εξουσίας του και για το έθνος του την κατάρρευση της κυριαρχίας του.[93]

Η ρήση, για τη δίκαιη άσκηση της εξουσίας από τους κυβερνώντες που θεωρούνται εντολοδόχοι του Θεού επί της γης, συνιστά μια φιλοσοφική αντίληψη που κυριάρχησε σε όλο τον κόσμο και δεν είναι μόνο χριστιανική επιταγή. Όλες οι φιλοσοφικές αυτές θεωρήσεις έχουν κατά βάση τις ρίζες τους και την προέλευσή τους στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία και ειδικότερα στη Στωική φιλοσοφία. Μια τέτοια θεωρία διατυπώνει και ο Ζήνων ο Κιτιεύς, ιδρυτής της Στωικής σχολής. Πρόκειται για μια ριζοσπαστική πολιτική θεωρία, την οποία διακρίνουμε στα αποσπάσματα της "Πολιτείας" του Ζήνωνα, προσιδιάζουσα με τα πλατωνικά δόγματα και η οποία μάλιστα οδηγεί στη διαμόρφωση ενός στωικού κοσμοειδώλου, αντίστοιχου - αλλά και σε πολλά σημεία διαφοροποιουμένου - ως προς το πλατωνικό. [94] Στο πλαίσιο της ανωτέρω πολιτικής θεωρίας εκτός από τις θεόπεμπτες εξουσίες του ηγεμόνα και την άσκηση των καθηκόντων του σύμφωνα με την ηθική και το δίκαιο, ο Ζήνων και όλοι οι Στωικοί φιλόσοφοι επισημαίνουν το σύνδεσμο του ηγεμόνα με το λαό του, αλλά και το σύνδεσμό του με το σύνολο της ανθρωπότητας. Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή στη θέση της πολιτικής εξουσίας μπαίνει ο κοσμοπολιτισμός, διαμορφώνοντας έτσι την κοσμοθεωρία της νέας εποχής. Αυτός ο κοσμοπολιτισμός είναι το χαρακτηριστικό

---

92. Για την κοινωνιολογική ερμηνεία της νομιμοποίησης της κοσμικής εξουσίας από το Θεό και για το απαραβίαστο των θείων επιταγών προς τους κοσμικούς άρχοντες βλ. Weber M., «Les concepts sociaux de la sociologie», *Economie et Société*. Plon, Παρίσι 1971, 3-21.
93. Θεοτοκάς Νίκ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, ό.π., 354-356: εκτίθενται απόψεις σχετικά με την θεόπεμπτη εξουσία, την άσκηση της εξουσίας «ἐν ὀνόματι τοῦ Θεοῦ», τις δικαιοδοσίες του βασιλιά και τη θεοδικία σε περίπτωση παρέκκλισης της εξουσίας από τις αρχές της θείας δικαιοσύνης.
94. Long A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, επικούρειοι, σκεπτικοί* (μτφ. Στ. Δημόπουλου - Μυρ. Δραγώνα). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2003, 184.

γνώρισμα που κατέστησε τη Στωική φιλοσοφία βασικό πυρήνα των πολιτικών θεωριών της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής και τους έδωσε ανυπολόγιστη αξία για τη γένεση και τη διάδοση του Χριστιανισμού.[95] Η πολιτική αυτή θεωρία επικράτησε σε όλο τον χριστιανικό κόσμο μέχρι τους Ναπολεόντειους χρόνους. Στη Δύση εγκαταλείπεται η αντίληψη αυτή με το Διαφωτισμό, λόγω της επίδρασης των φιλοσόφων του 18ου αιώνα, στην ορθόδοξη όμως παράδοση παραμένει και ισχύει διαμέσου των αιώνων.

Σε πολλές θεολογικές ρήσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη διακρίνουμε την αντίληψη αυτή ως θεία επιταγή. Ο Απόστολος Παύλος στην προς Ρωμαίους επιστολή (ΙΓ', 1-7) αναφέρεται στο καθήκον των υπηκόων να υποτάσσονται σε αυτούς που κατέχουν τις ανώτερες εξουσίες, οι οποίοι με τη σειρά τους είναι υποχρεωμένοι να τις ασκούν κατ' εντολήν του Θεού. Όποιος δεν πειθαρχεί στην εξουσία, εναντιώνεται στη διαταγή του Θεού και θα λάβει την πρέπουσα τιμωρία. [96]

Στον Ισλαμικό κόσμο ο σουλτάνος είναι ταυτόχρονα και χαλίφης, δηλαδή είναι συγχρόνως πολιτικός και θρησκευτικός ηγέτης, που ως διάδοχος του προφήτη Μωάμεθ ασκεί τη θεόσταλτη εξουσία σύμφωνα με τις επιταγές του Αλλάχ. Για τους Οθωμανούς η κατάκτηση είναι ένα καθεστώς νομιμοποιημένο, καθώς η δικαιοδοσία για την κυριαρχία επί των υπηκόων τους παραχωρήθηκε από τον ίδιο το Θεό. [97]

Ο Μακρυγιάννης βίωνε την έννοια της δικαιοσύνης με βάση τις εμπειρίες του και αξίωνε την απονομή της σύμφωνα με το αδούλωτο πνεύμα του, τον αγέρωχο χαρακτήρα του και τα πατριωτικά του αισθήματα. Ο ίδιος ήταν φορέας του πνεύματος της δικαιοσύνης και των αντιλήψεων της εποχής του για αποκατάσταση του δικαίου, εκφρασμένων μέσα από την ανάγκη για εξέγερση του έθνους και αποτίναξη των δεσμών της μακροχρόνιας δουλείας. Η ξένη κυριαρχία αποτελούσε για τη γενική συνείδηση της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας τη βασική αιτία από όπου απέρρεαν όλες οι αδικίες και τα δεινά του Γένους, επομένως έπρεπε αργά ή γρήγορα η εξουσία αυτή να εκπέσει σύμφωνα με τη θεϊκή βούληση για να αποκατασταθεί η ηθική ισορροπία, η δικαιοσύνη και η τάξη.

---

95. Σχετικά με την ηθική, κοινωνιολογική και θρησκευτική προσέγγιση της Στωικής φιλοσοφίας βλ. Τσέλλερ Ε. - Νεστλέ Β., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μτφ. Χ. Θεοδωρίδης). 13η έκδ. βιβλ. "Εστία", Αθήνα 1980, 285-288.

96. *Η Καινή Διαθήκη*, Απόστ. Παύλος: *Προς Ρωμαίους επιστολή*. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας, Αθήνα χ.χ., ιγ', 1-3: "Πᾶσα ψυχή ἐξουσίαις ὑπερεχούσαις ὑποτασσέσθω, οὐ γάρ ἔστιν ἐξουσία εἰ μή ἀπό Θεοῦ· αἱ δέ οὖσαι ἐξουσίαι ὑπό τοῦ Θεοῦ τεταγμέναι εἰσίν. Ὥστε ὁ ἀντιτασσόμενος τῇ ἐξουσία τῇ τοῦ Θεοῦ διαταγῇ ἀνθέστηκεν· οἱ δέ ἀνθεστηκότες ἑαυτοῖς κρῖμα λήψονται…".

97. Σχετικά με τη ρήση «Ὁ Θεός ἄρχει τοῦ κόσμου» και τις σύγχρονες αντιλήψεις περί αυτής, βλ. Μπενβενίστε Ρικ., «Αξίες, παραστάσεις και στερεότυπα στη μεσαιωνική δικαιοσύνη», *Τα Ιστορικά,* 12/13, 1990, 75-92. Επίσης πβ. Balandier G., «Θρησκεία και εξουσία: οι ιερές βάσεις της εξουσίας» (β. εντροπία και ανανέωση της τάξης), στο Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία* (μτφ. Μαρ. Θανοπούλου). Παπαζήσης, Αθήνα 1990, 148-168.

Η πεποίθηση «θά χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε» εντοπίζεται σε κείμενα και άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων: στα "Απομνημονεύματά" του ο Φωτάκος καταγράφει το εξής περιστατικό λίγο πριν οι ΄Ελληνες μπουν στην Τριπολιτσά. Οι πολιορκητές συχνά μιλούσαν με τους έντρομους Τούρκους και τους ειρωνεύονταν επειδή για πρώτη φορά αναγκάστηκαν να δουλέψουν οι ίδιοι σαν τους ραγιάδες και τους ρωτούσαν: «διά τί μᾶς ἐτυραννούσατε; Οἱ δέ Τοῦρκοι ἀπεκρίνοντο· τί νά σᾶς εἰποῦμεν, ἔχετε δίκαιον, τώρα τό βλέπομεν καί ἡμεῖς ὅτι τό ἐπαρακάναμεν, διότι σᾶς ἀδικούσαμεν καί ὁ Θεός θά μᾶς παιδεύση διά τοῦτο». [98]

Ανάλογη μαρτυρία βρίσκουμε και στα "Απομνημονεύματα" του Παλαιών Πατρών Γερμανού όπου περιλαμβάνεται ένα κείμενο του Ιωσήφ Ζαφειρόπουλου με τίτλο "Οι αρχιερείς και οι προύχοντες εντός της εν Τριπόλει φυλακής εν έτει 1821". Στο μπουντρούμι όπου έχουν αλυσοδεθεί οι προύχοντες του Μωριά ρίχνουν ξαφνικά κι έναν Τούρκο μετά τη μάχη στο Βαλτέτσι. Κι αυτός χρησιμοποιεί το ίδιο ακριβώς σχήμα, όπως και ο μπέης στην Άρτα, για να διαβάσει την αλλαγή που είχε επέλθει: «...ἐγέμισαν τά βουνά Ρωμιαΐλα (ἀπό Ρωμαίους) καί σ' ἐμᾶς τούς Τούρκους ἐπέρσεψε τό ζουλούμι (ἡ ἀδικία) καί θά μᾶς χάση ὁ Θεός». [99]

Β) Λογική ανάλυση

Ο εξεταζόμενος συλλογισμός, όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Μακρυγιάννη περί δικαιοσύνης που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους, είναι ο ακόλουθος:

— «Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! Ὁ μπέγης τοὺς λέει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἐγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τόν τρογυρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὁπού θά χαθῆ τό βασίλειόν μας. Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήσει κανένας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες. Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε και σκοτώνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

«... Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἀλλοῦ νἄχουν δικαιοσύνη εἰς τόν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. Ὅτι τοιούτως ἔκαναν

---

98. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 168.
99. Γερμανός Παλ. Πατρών, *"Απομνημονεύματα"*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 176.

ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρη τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του». (*Απομν*., βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄, 30-31).

Ο ευρύς αυτός συλλογισμός από δομικής πλευράς διαρθρώνεται σε τέσσερα επιμέρους επιχειρήματα τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε ως εξής:

1ο επιχείρημα: «Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε! Ὁ μπέγης τοὺς λέει, ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἐγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμε τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι».

Ως προς τη λογική ανάλυση του επιχειρήματος διαπιστώνουμε ότι η φράση: …ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δέν εἶναι μήτε μέ τόν Μόσκοβον, μήτε μέ τόν Ἐγγλέζο, μήτε μέ τόν Φραντζέζο, είναι μια επεξηγηματική πρόταση, καθώς ο μπέης θέλει να εξηγήσει στους άλλους πασάδες ότι η φύση του πολέμου κατά του ΄Ελληνα “ραγιά” είναι διαφορετική από ότι εναντίον των Ευρωπαίων, γιατί πρόκειται για έναν πόλεμο αποκατάστασης του δικαίου και της ηθικής τάξης των πραγμάτων. Το συμπέρασμα του επιχειρήματος, το οποίο μάλιστα για λόγους έμφασης προτάσσεται κατά τη διατύπωση του συλλογισμού («πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε!»), λειτουργεί σαν ένα είδος πρόβλεψης μελλοντικών γεγονότων και κατά κάποιο τρόπο έχει προφητικό χαρακτήρα.

Ως προς τη λογική του δομή το επιχείρημα έχει την εξής μορφή:
1η προκείμενη: Ἀδικήσαμεν τόν ραγιά καί ἀπό πλούτη καί ἀπό τιμή καί τόν ἀφανίσαμε· 2η προκείμενη: καί μαύρισαν τά μάτια του καί μᾶς σήκωσε ντουφέκι. Συμπέρασμα: Πασάδες καί μπέηδες, θά χαθοῦμε. Θά χαθοῦμε!

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος, γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες.[100] Με βάση τους γενικούς κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι καταφατικό, γιατί προκύπτει από καταφατικές προκείμενες. [101]

---

100. Περί άμεσου και έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

101. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού: «καταφατικόν συμπέρασμα ἕπεται πάντοτε μόνον ἐκ καταφατικῶν προκειμένων καί τανάπαλιν ἐκ καταφατικῶν προκειμένων ἕπεται πάντοτε καταφατικόν συμπέρασμα»: βλ. Παπαδόπουλος Χρ., *Στοιχεία Λογικής*. 2η έκδ. Αθήνα 1895, 64. Περί των γενικών κανόνων εγκυρότητας του συλλογισμού βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2 έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 142-144· Τατάκης Β., *Λογική*. Θεσ/νίκη 1966, 199-201· Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 21-24· Jevons W.S., *Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870, 123.

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι επαγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλ. ξεκινούμε από το ειδικό και το συγκεκριμένο και καταλήγουμε στο γενικό και το αφηρημένο.[102] Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από τις αδικίες που διέπραξαν οι Τούρκοι σε βάρος του Έλληνα "ραγιά" και εστιάζοντας σε αυτές που αναφέρονται στην οικονομική εκμετάλλευση και την ατίμωση, καταλήγει να θεωρεί ότι γι' αυτούς τους λόγους θα χαθεί και θα αφανιστεί ολόκληρο το οθωμανικό βασίλειο.

Σε κάθε επαγωγικό συλλογισμό, οφείλουμε να αναγνωρίσουμε τη μέθοδο ανάπτυξης (είδος επαγωγικού συλλογισμού)[103] και να ελέγξουμε την ορθότητά του, για να διαπιστώσουμε αν οδηγεί σε τέλεια ή ατελή επαγωγή.[104] Ο συγκεκριμένος επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, καθόσον το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης· δηλαδή εξαιτίας των αδικιών και των ατιμώσεων που προκάλεσαν οι Οθωμανοί στους "ραγιάδες", έχουμε ως αποτέλεσμα να χαθεί το οθωμανικό βασίλειο πληρώνοντας το τίμημα, την ποινή γι' αυτές τις άδικες και ανήθικες πράξεις. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση δε θεωρείται, από άποψη λογικής, αναγκαίο και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως

---

102. Περί επαγωγικού συλλογισμού βλ. ειδικό πίνακα λογικών όρων.
Σχετικά με τους τρόπους συλλογισμού ο Αριστοτέλης λέγει χαρακτηριστικά: «Μανθάνομεν ἢ ἐπαγωγῇ ἢ ἀποδείξει· ἔστι δ' ἡ μέν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατά μέρος». Θεωρεί μάλιστα τον ἐπαγωγικό δρόμο ἀντίθετο ἀπό τόν παραγωγικό καί λέει σχετικά: «ἀντίκειται τρόπον τινά ἡ ἐπαγωγή τῷ παραγωγικῷ συλλογισμῷ». Και επιπλέον επισημαίνει: «Δῆλον δή, ὅτι ἡμῖν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῇ γνωρίζειν ἀναγκαῖον· καί γάρ καί αἴσθησις οὕτω τό καθόλου ἐμποιεῖ». Ό,τι δηλ. κάνει η αίσθηση, κατά την επαφή της συνείδησης με τα πράγματα, το ίδιο κάνει η επαγωγή κατά την συλλογιστική της σκέψη βλ. Αριστοτέλης, *Αναλ. Ύστερα* Α13, 81α 40, 81 b2, *Αναλ. Πρότερα* Β' 23, 68 b23, *Τοπικά* Α12.

103. Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρείς τρόπους: α) με τη μέθοδο της γενίκευσης, β) με τη μέθοδο αιτίου-αποτελέσματος και γ) με τη μέθοδο της αναλογίας. Ανάλογα με το είδος του επαγωγικού συλλογισμού εξετάζουμε αν η επαγωγή είναι τέλεια ή ατελής. Πρέπει επίσης για την αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών να έχουμε γενικά υπόψη μας ότι μόνο η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα, ενώ η ατελής καταλήγει με ένα λογικό άλμα στο συμπέρασμα, το οποίο γι' αυτόν το λόγο έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. Για την ανάλυση των ειδών του επαγωγικού συλλογισμού βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 168-170· Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970, 57-58· Manicas P. - Kruger A., *Logic: The Essentials*. Mc Graw - Hill Book Company, New York 1976, 239· Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic.* Macmillan & co, London 1956, 236.

104. Οι ορισμοί περί τελείας και ατελούς επαγωγής εμπεριέχονται στον ειδικό πίνακα λογικών όρων.

μιλάμε για ατελή επαγωγή. Αυτό συμβαίνει επειδή γνωρίζουμε πως συχνά αδικίες, ατιμώσεις και αφανισμοί σε βάρος ανίσχυρων ανθρώπων δεν τιμωρούνται και δεν υπάρχει πάντοτε στην κοινωνία ηθική αποκατάσταση του δικαίου. Στο επιχείρημα αυτό ο μπέης πιθανολογεί και προβλέπει ότι οι Τούρκοι θα πληρώσουν για τις αδικίες σε βάρος του "ραγιά", αλλά δεν γνωρίζουμε ακόμη, αν θα επαληθευτεί η πρόβλεψή του. Το συμπέρασμα αυτό, επειδή αναφερόμαστε σε ατελή επαγωγή, δεν έχει βέβαιο, αλλά μόνο πιθανολογικό χαρακτήρα.[105]

2ο επιχείρημα: Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τόν τρογυρίζουν. Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὁπού θά χαθῆ τό βασίλειόν μας.

Ως προς τη λογική του δομή το επιχείρημα αυτό έχει την εξής μορφή:

Προκείμενη: Καί ὁ Σουλτάνος τό γομάρι δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται· τόν γελᾶνε ἐκεῖνοι ὁπού τόν τρογυρίζουν.

Συμπέρασμα: Καί ἡ ἀρχή εἶναι τούτη, ὁπού θά χαθῆ τό βασίλειόν μας.

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι άμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει από μία μόνο προκείμενη. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι καταφατικό γιατί προκύπτει από καταφατική ουσιαστικά προκείμενη. Βέβαια υπάρχει μέσα στην προκείμενη η άρνηση "δέν", η οποία όμως χρησιμοποιείται στη φράση «δέν ξέρει τί τοῦ γίνεται» ειρωνικά, δηλ. αντί της φράσης «ἔχει παντελῆ ἄγνοια» και επίσης η άρνηση αυτή εξουδετερώνεται στο υπόλοιπο τμήμα της προκείμενης από το ρήμα "γελᾶνε" που είναι ένας καταφατικός τύπος ρήματος.

Από άποψη συλλογιστικής πορείας ο συλλογισμός είναι επαγωγικός διότι ξεκινάει από τα ειδικά, τα επιμέρους για να φτάσει σε ένα γενικό συμπέρασμα. Επομένως ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την εξαπάτηση του σουλτάνου από τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του και την αδιάφορη στάση του απέναντι στην Επανάσταση, καταλήγει να θεωρεί γενικά ως συνέπεια αυτής της στάσης, σε συνδυασμό με τις γενικότερες αδικίες κατά του "ραγιά" που προανέφερε, τον αφανισμό του οθωμανικού βασιλείου.

Αναζητώντας το είδος του επαγωγικού συλλογισμού διαπιστώνουμε ότι αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, γιατί το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο της προκειμένης και η σχέση προκειμένης και συμπεράσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας της αδιάφορης στάσης του σουλτάνου, ο οποίος έχει

---

105. Περί του συμπεράσματος της ατελούς επαγωγής: «Μόνον ἡ ἀτελής ἐπαγωγή ἐν ᾗ ἔκ τινων μερικῶν περιπτώσεων συνάγομεν συμπέρασμα περί τοῦ ὅλου, εἶναι πιθανή ἤ ἔνδοξος ἀπόδειξις», βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 29, 30.

εξαπατηθεί από τους πέριξ αυτού, έχουμε ως αποτέλεσμα να καταρρεύσει το οθωμανικό βασίλειο. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση είναι αναγκαίο, αλλά μη επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως έχουμε ατελή επαγωγή. Αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουμε πως δεν ευθυνόταν μόνο η αδιάφορη και συχνά ακατάλληλη στάση του σουλτάνου για την κατάρρευση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μπορεί αυτή να ήταν μία από τις αιτίες, αλλά όχι η μόνη αναγκαία και ικανή συνθήκη για το αποτέλεσμα αυτό. Το συμπέρασμα, με δεδομένη την ατελή επαγωγή, δεν έχει βέβαιο αλλά μόνο πιθανολογικό χαρακτήρα.

3ο επιχείρημα: «Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανένας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες. Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε καί σκοτώνομε καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

Από άποψη περιεχομένου το επιχείρημα αυτό έχει πολιτικό και διπλωματικό χαρακτήρα, γιατί αναφέρεται στα ανήθικα και βίαια μέσα που χρησιμοποιούν οι Τούρκοι προκειμένου να εξασφαλίσουν κάποιον προδότη που θα τους μαρτυρήσει για το «μυστικόν» της Φιλικής Εταιρείας και για το ρόλο των Μεγάλων Δυνάμεων στην Επανάσταση. Επίσης το επιχείρημα έχει φιλοσοφικό και ηθικό χαρακτήρα, γιατί, καθώς στοχάζεται και φιλοσοφεί ο μπέης, παραδέχεται ότι τα ανήθικα, ανέντιμα και βίαια μέσα που χρησιμοποίησαν οι Τούρκοι, όπως εξαγορά συνειδήσεων, παλούκωμα και βίαιοι σκοτωμοί, δεν έφεραν κανένα αποτέλεσμα και δεν κατόρθωσαν να μάθουν ποια είναι η αλήθεια σχετικά με τα αίτια και τους υποκινητές της Επανάστασης και έτσι μοιραία δεν μπόρεσαν να την προλάβουν και να την καταστείλουν.

Ως προς τη λογική του δομή το επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκείμενη: Πλερώνομε βαριά νά βροῦμε προδότη καί δέν στέκει τρόπος νά μαρτυρήση κανένας τό μυστικόν, νά μάθωμε μόνος του ὁ ραγιάς μᾶς πολεμεῖ ἤ καί οἱ Δυνάμες.

2η προκείμενη: Δι' αὐτό πλερώνομε καί παλουκώνουμε καί σκοτώνομε.

Συμπέρασμα: καί ἀλήθεια ποτέ δέν μάθαμε».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι αποφατικό γιατί και η πρώτη προκείμενη είναι αποφατική με τη χρήση του αρνητικού μορίου "δέν".[106]

---

106. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού όταν η μία από τις δύο προκείμενες είναι αποφατική πρόταση, τότε και το συμπέρασμα κατ' ανάγκην πρέπει να είναι αποφατική πρόταση. Βλέπε σχετικά: Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 23· Παπαδόπουλος Χ., *Στοιχεία Λογικής*, ό.π., 64.

Ο συλλογισμός είναι επαγωγικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά, δηλ. ξεκινώντας από τα επιμέρους φτάνουμε σε ένα γενικό συμπέρασμα. Ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την τακτική που εφαρμόζουν οι Τούρκοι κατά την επανάσταση, η οποία συνίσταται στην εξαγορά συνειδήσεων και στη χρήση βίας με σκοπό να μάθουν ποιος κρύβεται πίσω από την επανάσταση, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλη αυτή η βίαιη τακτική δεν έφερε γενικά κανένα αποτέλεσμα γιατί δεν έμαθαν ποτέ την αλήθεια.

Αναζητώντας το είδος του συλλογισμού, διαπιστώνουμε ότι, όπως και οι προηγούμενοι, αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, επειδή το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας της βίαιης και ανήθικης συμπεριφοράς των Τούρκων κανένας "ραγιάς" δεν έπαιξε το ρόλο του προδότη με αποτέλεσμα να μην έχουν μάθει οι Τούρκοι την αλήθεια. Η αιτία είναι συγχρόνως αναγκαία και επαρκής για την πρόκληση του αποτελέσματος, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή. Το συμπέρασμα, αφού αναφερόμαστε σε τέλεια επαγωγή, θεωρείται ορθό και βέβαιο και όχι πιθανό όπως στην ατελή επαγωγή.[107]

Στη συνέχεια ο Μακρυγιάννης, κατά τη διήγησή του, αναφέρεται στη σωτηρία της γυναίκας του Λιδορίκη, τον οποίον θεωρούσε ευεργέτη του όπως και τον μπέη της Άρτας. Φεύγοντας από την Άρτα ο αγωνιστής πήρε πρώτα την ευχή του μπέη, ο οποίος μάλιστα τον συμβούλευσε να πει στους καπεταναίους που βρίσκονταν έξω από το Πέτα «νάχουν δικαιοσύνη στη ζωή τους για να πάνε μπροστά».

4ο επιχείρημα: Μοῦ εἶπε (ὁ μπέγης) νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καὶ ἀλλοῦ νἄχουν δικαιοσύνη εἰς τὸν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός.Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι καί θά χαθοῦν. «Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρῃ τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό την δικαιοσύνη του».

Ως προς τη λογική του δομή το επιχείρημα έχει την εξής μορφή:
1η προκείμενη:(διπλή προτροπή) ... νά εἰπῶ τῶν καπεταναίων ἔξω στοῦ Πέτα καί ἀλλοῦ νἄχουν δικαιοσύνη εἰς τὸν κόσμον, νά πᾶνε ὀμπρός. «Νἄχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νά πάρῃ τέλος νά ἡσυχάσουμε καί μεῖς οἱ Τοῦρκοι», 2η προκείμενη: «Ὅτι τοιούτως ἔκαναν ἀδικίγες οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπό τόν Θεόν τό βασίλειόν μας, ὅτι φύγαμε ἀπό τήν δικαιοσύνη του».
Συμπέρασμα: καί θά χαθοῦν (οἱ Τοῦρκοι).

---

107. Περί του συμπεράσματος της τελείας επαγωγής: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τά εἴδη εὑρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν», βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 29.

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει από τον συνδυασμό και των δύο προκειμένων. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού το συμπέρασμα είναι καταφατικό γιατί και οι δύο προκείμενες είναι καταφατικές προτάσεις.

Ο συλλογισμός είναι επαγωγικός επειδή ξεκινάει από μια ειδική και συγκεκριμένη διαπίστωση, για να καταλήξει σε ένα γενικό συμπέρασμα, δηλαδή η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα γενικά. Ο συγγραφέας ξεκινώντας ειδικά από την τακτική των Τούρκων απέναντι στους Έλληνες που συνίσταται στη διάπραξη αδικιών εις βάρος των Ελλήνων και επισημαίνοντας ότι οι Τούρκοι με τις αδικίες τους ξέφυγαν από το δρόμο του Θεού και καταπάτησαν τις αρχές της δικαιοσύνης, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι όλη αυτή η άδικη και ανήθικη συμπεριφορά θα έχει γενικά ως αποτέλεσμα να χαθούν οι Τούρκοι, δηλαδή να τιμωρηθούν και να απολέσουν την εξουσία τους.

Αναζητώντας το είδος του επαγωγικού συλλογισμού διαπιστώνεται ότι αναπτύσσεται με τη μέθοδο του αιτίου-αποτελέσματος, επειδή το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων. Η σχέση αιτίου και αποτελέσματος είναι αιτιώδης, δηλαδή εξαιτίας των αδικιών που διέπραξαν οι Τούρκοι και της απομάκρυνσής τους από τη δικαιοσύνη και το δρόμο του Θεού, έχουμε ως αποτέλεσμα να αφανιστούν και να χαθεί η εξουσία τους. Το αίτιο στην προκειμένη περίπτωση μπορεί να θεωρείται αναγκαίο αλλά όχι και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος, επομένως θεωρούμε ατελή την επαγωγή. Αυτό συμβαίνει γιατί γνωρίζουμε πως στην κοινωνία δεν είναι σίγουρο ότι αυτοί που διαπράττουν αδικίες θα τιμωρηθούν, γιατί συχνά καταφέρνουν χρησιμοποιώντας την εξουσία τους να μένουν ατιμώρητοι και να κυριαρχούν των αδυνάτων. Επομένως το αίτιο είναι αναγκαίο αλλά όχι επαρκές από λογική άποψη για την πρόκληση του αποτελέσματος. Από ηθική άποψη όμως και σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Μακρυγιάννη περί δικαίου φαίνεται πως το άδικο πάντοτε τιμωρείται και ποτέ δεν ευλογείται από το Θεό.

Το συμπέρασμα δεδομένης της ατελούς επαγωγής δεν είναι βέβαιο αλλά έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. [108] Και αυτό συμβαίνει γιατί ο αφανισμός των Τούρκων εδώ αποτελεί μια πρόβλεψη από μέρους του μπέη της Άρτας που δεν γνωρίζουμε αν και κατά πόσο θα επαληθευτεί στο μέλλον.

Στη συνέχεια ο Μακρυγιάννης, σύμφωνα με τη διήγησή του, αποχαιρέτησε τον μπέη και εκείνος μαζί με την ευχή του τού έδωσε χρήματα και συμβουλές για τον ίδιον και τους άλλους καπεταναίους και έτσι ο αγωνιστής αναχώρησε από την Άρτα τον Αύγουστο του 1821.

---

108. Περί του συμπεράσματος της ατελούς επαγωγής βλ. ανωτέρω στην παραπομπή 105

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Ο ευρύς αυτός συλλογισμός, όπου εμπεριέχονται οι απόψεις του Μακρυγιάννη περί δικαιοσύνης, αποτελεί ως προς τη λογική του ανάλυση τέσσερες επιμέρους επαγωγικούς συλλογισμούς αναπτυσσόμενους με τη μέθοδο αιτίου - αποτελέσματος, επειδή του συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων και η σχέση προκειμένων - συμπεράσματος είναι αιτιώδης. Εξ αυτών οι δύο πρώτοι και ο τέταρτος συλλογισμός οδηγούν σε ατελή επαγωγή, διότι το αίτιο δε θεωρείται από άποψη λογικής αναγκαίο και επαρκές για την πρόκληση του αποτελέσματος και επιπλέον το συμπέρασμα εμφανίζεται ως αβέβαιο, έχει δηλαδή πιθανολογικό χαρακτήρα. Ο τρίτος συλλογισμός οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, διότι η αιτία είναι συγχρόνως αναγκαία και επαρκής για την πρόκληση του αποτελέσματος και το συμπέρασμα εμφανίζεται ως ορθό και βέβαιο.

Ως προς το περιεχόμενό του έχει ηθικό, ιδεολογικό, φιλοσοφικό και πολιτικό χαρακτήρα. Το ηθικό και φιλοσοφικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τους φιλοσοφικούς στοχασμούς του μπέη της Άρτας και τις αντιλήψεις του περί ηθικής και δικαίου που συνεπάγονται στην προκειμένη περίπτωση τη θεία τιμωρία των υβριστών ως ανταπόδοση για τις άδικες, ανήθικες και βίαιες πράξεις τους σε βάρος των υπηκόων τους. Το πολιτικό περιεχόμενό του αναφέρεται στην πολιτική στάση του σουλτάνου και γενικά στην πολιτική στάση όλων των Οθωμανών απέναντι στην ελληνική Επανάσταση.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις αρχές περί δικαίου του Μακρυγιάννη, από τις λαϊκές αντιλήψεις της εποχής περί δικαιοσύνης και από το ιδεολογικό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου από όπου μηνύματα και αξίες έχουν μεταδοθεί διαμέσου των αιώνων και έχουν απήχηση σε μεταγενέστερες κοινωνίες.

Στο συλλογισμό προβάλλονται οι αρχές περί δικαιοσύνης του Μακρυγιάννη, αλλά και λαϊκές αντιλήψεις της εποχής που σχετίζονται με την ευρύτατα γνωστή λαϊκή φράση «το άδικο δεν ευλογείται». Οι απόψεις του μπέη της Άρτας περί τιμωρίας των αδικιών συμπίπτουν με ανάλογες απόψεις, που συναντώνται στον αρχαίο κόσμο, οι οποίες αφθονούν στην αρχαία ελληνική τραγωδία, όπου ο υβριστής καταδιώκεται από τους θεούς και τιμωρείται αυστηρά.

Επιπλέον το περιεχόμενο του ευρύτατου αυτού συλλογισμού δύναται να συσχετισθεί και με τις γενικότερες ηθικές αρχές, αξίες και φιλοσοφικές αντιλήψεις περί δικαίου της τουρκοκρατούμενης ελληνικής κοινωνίας. Μπορεί ακόμη να συσχετισθεί και με τις χριστιανικές απόψεις της εποχής εκείνης, σύμφωνα με τις οποίες η θεία πρόνοια και η θεία βούληση, μετά τη δοκιμασία του ορθόδοξου ελληνικού Έθνους, θα συμβάλουν στην αποκατάσταση της ηθικής τάξης των πραγμάτων — ως μέσου δικαίωσης του δοκιμαζόμενου λαού — με την αποτίναξη του ξενικού ζυγού και την

κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας του.

Από άποψη ιστορικής τεκμηρίωσης το επεισόδιο αυτό με τον μπέη της Άρτας δεν αμφισβητείται, γιατί και το πρόσωπο του Ισμαήλ-Μπέη είναι υπαρκτό, σύμφωνα με την αναφορά του ιστορικού της Επανάστασης Σπυρίδωνα Τρικούπη, και η συνάντηση ταιριάζει χρονικά με τα όσα διηγείται ο Μακρυγιάννης λίγο πριν ενωθεί με τους άλλους καπεταναίους του Γώγου Μπακόλα πριν τη μάχη στο Πέτα. [109]

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς και σχολιαστές των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τη δική τους άποψη για το περιεχόμενο και τα μηνύματα που προβάλλονται μέσα από αυτό, τονίζοντας ιδιαίτερα το ηθικό νόημα που εμπεριέχεται στα προφητικά λόγια του μπέη της Άρτας.

Η ιδέα "θά χαθοῦμε γιατί ἀδικήσαμε" που κυριαρχεί σε όλο το συλλογισμό απαντά με το ίδιο περιεχόμενο και σε άλλους απομνημονευματογράφους, όπως ο Φωτάκος και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

---

109. Σπ. Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄, ό.π., 17-18.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Ο εμφύλιος πόλεμος κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και οι συνέπειές του. Το φαινόμενο της ληστείας και του "πλιάτσικου" στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου.

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Ο πρώτος και ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος και η ανάμειξη του Μακρυγιάννη σε αυτόν.

Το πιο σκοτεινό κεφάλαιο στη ζωή και τη δράση του Ι. Μακρυγιάννη αποτελεί η εμπλοκή του στον εμφύλιο πόλεμο στην Πελοπόννησο κατά τη διάρκεια των ετών 1823-1825. Η μεγάλη αρρώστια των Ελλήνων, που από την εποχή του Τρωικού πολέμου ακόμη οδήγησε σε δεινά και μύριες συμφορές, η διχόνοια, έκανε εκ νέου την εμφάνισή της και σε εξαιρετικά κρίσιμες στιγμές για την Επανάσταση δίχασε, διαίρεσε και έφερε αντιμέτωπους όλους σχεδόν τους σημαντικούς αγωνιστές που πολέμησαν νωρίτερα εναντίον των Τούρκων και με ηρωισμό και αυτοθυσία απελευθέρωσαν πάτρια εδάφη από τη Ρούμελη και το Μοριά. Στη διαμάχη που οδήγησε σε αιματηρές εμφύλιες συγκρούσεις, παρασυρόμενοι και κατευθυνόμενοι από ανάξιους πολιτικούς αρχηγούς και παρακινούμενοι από φιλοδοξίες, εμπάθειες, μίση και προσωπικά συμφέροντα, προέβησαν σε πράξεις που αμαύρωσαν το μεγαλείο του Αγώνα και απείλησαν σοβαρά την πορεία της Επανάστασης. Ο εμφύλιος σπαραγμός αποτελεί μελανή κηλίδα ανάμεσα στα ένδοξα κατορθώματα του Αγώνα, αν σκεφθεί κανείς ότι τα ίδια όπλα που χρησιμοποιήθηκαν σε ηρωικές μάχες κατά των Τούρκων, τώρα βάφτηκαν με αίμα αδελφικό, ελληνικό, καθώς οι συγκρούσεις και οι αναμετρήσεις είχαν την ίδια μανία και σφοδρότητα όπως και αυτές εναντίον των κατακτητών. Πολλές και λεπτομερείς συχνά περιγραφές, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και των άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων, καταδεικνύουν και μαρτυρούν το μένος των εμφυλίων συγκρούσεων ως επακόλουθα του μίσους, της εμπάθειας, της διαίρεσης, του κομματισμού και του φατριασμού μεταξύ Ελλήνων συμπατριωτών.

Ο Μακρυγιάννης αναφέρεται στο ΣΤ΄κεφάλαιο του Α΄βιβλίου των "Απομνημονευμάτων" στον εμφύλιο, αλλά οι πληροφορίες που μας δίνει για την εμπλοκή του σε αυτόν είναι εξαιρετικά σύντομες και ελλειπτικές. Περιγράφει με πολλές λεπτομέρειες διάφορες επιχειρήσεις, πέντε μάχες και πολλά άλλα μικροεπεισόδια στα οποία έλαβε ο ίδιος μέρος κατά το 1824. Όλες οι αναμετρήσεις που περιγράφονται στο ΣΤ΄κε-

φάλαιο ήταν μεταξύ Ελλήνων[1]. Η ανάμειξή του στις συγκρούσεις του δευτέρου εμφυλίου πολέμου θεωρήθηκε «αμάρτημα» ή ατόπημα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε από πολλούς. Μερικοί μάλιστα, σύμφωνα και με μαρτυρία του Ι. Βλαχογιάννη, θεώρησαν ότι έγινε περισσότερο γνωστός λόγω της συμμετοχής του στους εμφυλίους πολέμους στην Πελοπόννησο: «Ἐνταῦθα ἄρχεται νέα περίοδος εἰς τόν βίον τοῦ Μακρυγιάννη. Ἔγραψάν τινες δυσμενῶς πρός αὐτόν ἕνεκα πολιτικῶν λόγων διακείμενοι, ὅτι ἀνεδείχθη τό πρῶτον καί ἐγένετο γνωστός κατά τούς ἐμφυλίους ἐν Πελοποννήσῳ πολέμους. Μέχρι τῆς ἐποχῆς ταύτης ὁ Μακρυγιάννης, μαχόμενος ὑπό ἄλλους ὁπλαρχηγούς, διέμενε τοῖς πολλοῖς τῶν Ἑλλήνων ἄγνωστος».[2]

Ωστόσο ο Ι. Βλαχογιάννης δε συμμερίζεται την άποψη αυτή και ισχυρίζεται ότι περισσότερο γνωστός έγινε ο Μακρυγιάννης μετά το πέρας του εμφυλίου μαχόμενος κατά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και κατά του Κιουταχή στην Ακρόπολη των Αθηνών: «Ὅτε ὅμως, μετά το πέρας τῆς ἀνταρσίας, ὁ Μακρυγιάννης μετέβαινε καί συνεκλείετο μετά τῶν ἐν Νεοκάστρῳ πολιορκουμένων ὑπό τοῦ Ἰμβραΐμ, εἰς οὐδεμίαν οὐδενός διαταγήν ὑπήκουεν ἤ μόνον εἰς τό κέλευσμα τῆς ἰδίας συνειδήσεως. Ὁμοίως βραδύτερον μετέχων τῆς πολιορκίας τῆς Ἀκροπόλεως, ἄνευ διαταγῆς τινος ἔπραττε τοῦτο. Ὁ Μακρυγιάννης λοιπόν μοιραίως ἐγένετο γνωστός τό πρῶτον ἐν εὐρυτέρῳ κύκλῳ ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐμφυλίων πολέμων. Ὁ κατόπιν ὅμως βίος αὐτοῦ ἀπέδειξεν ὅτι ἔμελλε πολύ μᾶλλον γνωστότερος νά γίνῃ μαχόμενος κατά τῶν Τούρκων»[3]. Επιπλέον ο Ι. Βλαχογιάννης αναρωτιέται κατά πόσον ευσταθούν οι κατηγορίες του Κάρπου Παπαδόπουλου εις βάρος τού Μακρυγιάννη σχετικά με την ανάμειξή του στον εμφύλιο: «Ἄν δ' ὁ Μακρυγιάννης μετά πολύ μείζονος προθυμίας ἤ μεθ' ἧς ἠγωνίσθη κατά τῶν ἀνταρτῶν, ἐπολέμησεν ἔπειτα κατά τῶν Ἀράβων εἰς τό Νεόκαστρον καί τούς Μύλους, πῶς δύνανται νά εἶναι δίκαια ὅσα μετ' ἐμπαθείας γράφει ὁ Κάρπος Παπαδόπουλος, ἀνταποδίδων πολλαπλασίαν τήν ἔχθραν τοῦ Μακρυγιάννη, ἐν σημει-

---

1. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 144 (σημ. 1) .
2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, κδ΄.
3. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, κζ΄.

ώσει τῆς σελ. 37 τῆς "Ἀνασκευῆς" αὐτοῦ, καθ' ἥν ὁ Μακρυγιάννης προσεπάθει "ν' αὐξηνθῇ καί μεγαλυνθῇ διά τῆς αἱματοχυσίας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου";»[4]

Πέραν από τις μομφές και τις εις βάρος του διατυπωμένες κατηγορίες ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει ως πρώτη αιτία της εμπλοκής του στον εμφύλιο και της συστράτευσής του με την Κυβέρνηση την επιθυμία του να βρεθεί έξω από την επιρροή των οπλαρχηγών της Ρούμελης. Οι ληστρικές διαθέσεις, οι βίαιες και αρπακτικές τάσεις ορισμένων Ρουμελιωτών καπεταναίων, όπως ο Ι. Γκούρας και ο Οδ. Ανδρούτσος, είχαν απογοητεύσει τον Μακρυγιάννη που επιζητούσε ευκαιρία να απομακρυνθεί από αυτούς. Η ευκαιρία δόθηκε όταν ξέσπασε μια αναταραχή στην Κούλουρη (Σαλαμίνα) εναντίον της Κυβέρνησης και ο Μακρυγιάννης επωφελήθηκε ως εξής: «Σέ κάμποσες ἡμέρες ἀκολούθησε μία ἀναταραχή εἰς τήν Κούλουρη ἀναντίον τῆς Κυβερνήσεως. Ὁ Δυσσέας ἔστειλε ἐμένα νά τούς βοηθήσω· ἐγώ πῆγα καί ἡσύχασα τά πράματα ὑπέρ τῆς Κυβερνήσεως. Τοῦ κακοφάνη τοῦ Δυσσέα. Τότε σηκώθηκα κι' ἐγώ μίαν νύχτα, πῆρα τούς ἀνθρώπους μου κι' ἄλλους καμπόσους αὐτηνοῦ καί τοῦ Γκούρα καί διά νυχτός πῆγα εἰς τόν Δράκον (Πειραιά) κι' ἀπό κεῖ ἔπιασα εὐτύς καΐκια καί μπαρκαριστήκαμε καί πέρασα εἰς τήν Πιάδα τά 1823 Ὀκτωβρίου 25».[5] Είναι η στιγμή κατά την οποία θα εγκαταλείψει τους ανθρώπους του Ανδρούτσου στη Σαλαμίνα και θα πάρει την απόφαση να περάσει οριστικά με το σώμα του, αποτελούμενο από εκατόν πενήντα ενόπλους, στην Πελοπόννησο. Ἤθελα νά φύγω ἀπό κοντά του»[6], γράφει χαρακτηριστικά στο Ε΄ κεφάλαιο του Α΄ βιβλίου τονίζοντας την επιθυμία του να απαλλαγεί από τον έλεγχο του Ανδρούτσου. Ταυτόχρονα θα συνταχθεί μαζί με το σώμα του στο πλευρό των

---

4. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *"Απομνημονεύματα"* (Κείμενο - Εισαγωγή - Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α΄. 2η έκδ. Βαγιονάκης, Αθήνα 1947, 194 (σημ. 2). Η ανωτέρω κατηγορία εις βάρος του Μακρυγιάννη, διατυπωμένη από τον Κάρπο Παπαδόπουλο έχει ως εξής: «Πρῶτος σχεδόν ἐκ τῶν Στρατιωτικῶν ἦτον ὁ Μακρυγιάννης, ὅστις ὠφελούμενος ἀπό τήν περίστασιν καί τά τάλιρα τοῦ Κουντουριώτου στρατολογεῖ, καί ἀρχινᾶ τό πῦρ κατά τῶν Συμπολιτῶν του. Ἔκτοτε δέ ἐγνωρίσθη εἰς τήν Ἑλλάδα ὡς Σωματάρχης, προσπαθῶν ν' αὐξηθῇ καί μεγαλυνθῇ διά τῆς αἱματοχυσίας τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Προηγουμένως ὢν μέ δέκα ἀνθρώπους μισθωτός εἰς τόν Νοταράν, ἐλιποτάκτησεν ἀπ' αὐτόν, καί ἐπομένως εἰς κάθε ἐμφύλιον πόλεμον πρῶτος ἐφαίνετο», βλ. Παπαδόπουλος Κάρπ., *«Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου, του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου»*. Βεργίνα, Αθήνα 1997, 39 (σημ. 1).

5. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄) (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 131-132.

6. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄), ό.π., 131.

Κολοκοτρωναίων και του Εκτελεστικού. Δεν είναι μόνο η απόλυτη απογοήτευσή του από τους Καπεταναίους της Ρούμελης που θα τον ωθήσει να βρεθεί στο πλευρό της Κυβέρνησης, αλλά είναι και η ευγνωμοσύνη που αισθάνεται λίγο αργότερα απέναντι στους κυβερνώντες για τον πρόσφατο προβιβασμό του, μετά από δική του αίτηση, στο βαθμό του χιλιάρχου.[7] Αυτή την τελευταία παράμετρο δεν την τονίζει ιδιαίτερα στο απομνημόνευμα, όπως επίσης δεν αναφέρει τις εντάσεις και τη σύγκρουση ανάμεσα στο Βουλευτικό και το Εκτελεστικό Σώμα, που λαμβάνουν χώρα αυτή ακριβώς τη χρονική περίοδο. Μας παρέχει μόνο την πληροφορία ότι μετά από το πέρασμά του στην Πιάδα βρέθηκε στο Άργος κατά τον Οκτώβρη του 1823, όπου είχε μεταφερθεί η έδρα του Βουλευτικού προσωρινά, αποφασισμένος να προσφέρει τις υπηρεσίες του σε αυτό: «Στάθηκα κάμποσες ἡμέρες· παρουσιάστηκα καί τούς εἶπα· «"Δέν ματαθέλομε ὅλοι ὅσοι ἤρθαμε νά ξέρωμε ἀπό καπεταναίους· ὅ,τι διαταγές εἶναι ἀπό τήν Κυβέρνησιν, ἐκεῖνο εἴμαστε πρόθυμοι νά κάμωμε, νά πᾶμε ὀμπρός". Εἶχα καί συντρόφους ὅλους διαλεμένους πατριῶτες»[8].

Ωστόσο εδώ εντοπίζεται μια αντίφαση στη στάση και στις επιλογές του Μακρυγιάννη, καθώς δεν τηρεί την εξαγγελία του "Δέν ματαθέλομε ὅλοι ὅσοι ἤρθαμε νά ξέρωμε ἀπό καπεταναίους", αλλά σπεύδει εγκαταλείποντας τους καπεταναίους της Ρούμελης να ταχθεί στο πλευρό νέων καπεταναίων του Μοριά, των Κολοκοτρωναίων, που ηγούνται του Εκτελεστικού: «Ζήτησε δύναμη ὁ Κολοκοτρώνης· ὅτ' ἦταν μέλος στό Ἐκτελεστικό σῶμα καί κυβερνοῦσε τήν πατρίδα. Ἦταν αὐτός, ὁ Πετρόμπεγης, ὁ Σωτήρης Χαραλάμπης κι' ὁ Μεταξάς. Τότε ἔμαθα τί ἦταν φατρία, καθώς θά ἰδῆτε».[9] Ενώ έχει συνταχθεί με το Εκτελεστικό υποστηρίζοντας τον Κολοκοτρώνη και τους άλλους στρατιωτικούς, όπως ήταν φυσικό, αφού και ο ίδιος ήταν στρατιωτικός, ωστόσο δε διστάζει να εκφράσει εναντίον τους δυσμενείς κρίσεις και να διαμορφώσει την πεποίθηση περί υπάρξεως φατρίας.[10] Το πιθανότερο είναι να στάθμισε τις δυνατότητες των δύο αντίπαλων παρατάξεων κάτω από τις συγκεκριμένες περιστάσεις και να πήρε την απόφαση να υπηρετήσει το Εκτελεστικό και να σταθεί στο πλευρό του Νικηταρά

---

7. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α΄, ό.π., 5: Προσωρινή Διοίκησις της Ελλάδος (Υπ. Πολ., Β΄ 1000, Ναύπλιο 14-11-1823, π. Ι. Μακρυγιάννην): «Ἡ Σεβαστή Διοίκησις δι' ἐπιταγῆς της τῇ 10 Μεσοῦντος, ὑπ' ἀριθ. 3457, ἕνεκα τῶν πιστῶν πρός τήν πατρίδα ἐκδουλεύσεών σου καί στρατιωτικήν εὐπείθειαν σέ προβιβάζει εἰς τόν βαθμόν τῆς Χιλιαρχίας. Το ὑπουργεῖον τοῦτο εὐχαρίστως σοί ἀναγγέλλει τόν προβιβασμόν τοῦτον, ἔχον χρηστάς ἐλπίδας ὅτι θέλει ἐξάψει εἰς τήν ψυχήν σου μείζονα ὑπέρ τῆς Ἑλλάδος ζῆλον εἰς ἐπισήμους ἐκδουλεύσεις...».

8. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 133.

9. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 133.

10. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970–71, 102.

και των Κολοκοτρωναίων επιδιώκοντας να αποκομίσει αυτός και οι στρατιώτες του τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη. Ο ίδιος εμφανίζεται αφιλοκερδής και υπεράνω χρημάτων: «Μέ εἶχαν ρωτήσει τί μιστόν θέλω διά τούς ἀνθρώπους καί τοῦ λόγου μου, νά μᾶς πλερώνη ἡ Κυβέρνηση. ""Ό,τι πλερώνει καί τόσους ἄλλους ὁποὖχει, ἄς πλερώνη καί τούς δικούς μου· ἐγώ δέν θέλω τίποτας"».[11.]

Εκ των υστέρων δικαιολογούμενος για την επιλογή του ισχυρίζεται ότι βρέθηκε κατά τη δεδομένη συγκυρία σε δίλημμα και, καθώς είχε απειρία σχετικά με τα πολιτικά πράγματα, δεν ήξερε ποιο στρατόπεδο να επιλέξει: «Δέν ἤξερε κανείς τί νά κάμη. Ἤμουν ἄμαθος ἀπό τέτοια»[12], ομολογεί ο ίδιος απερίφραστα. Την αμφιταλάντευση του Μακρυγιάννη πριν από την ένταξή του στη μια από τις δυο παρατάξεις αναφέρει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Καί ἐν ἀρχῇ μέν ἀμφιρρεπόντων τῶν πραγμάτων, φαίνεται αμφιρρέπων καί ὁ Μακρυγιάννης. Ἀφελής, ἀγνοῶν τά τοιαῦτα παρατηρεῖ καί τείνει τήν ἀκοήν πρός τάς ἔξωθεν εἰσηγήσεις ἵνα δυνηθῇ νά σχηματίσῃ γνώμην. Κινδυνεύει μάλιστα νά παρασυρθῇ πρός σφαλεράν τινα διεύθυνσιν».[13]

Επιπλέον διατείνεται ότι δε γνώριζε τι σήμαινε ο όρος "φατρία" γιατί ως έννοια δεν ήταν γνωστή στην πατρίδα του: «Τότε ἔμαθα τί ἦταν φατρία, καθώς θά ἰδῆτε»... «Σέ ὀλίγες ἡμέρες μαθαίνω ὅτι εἰς τήν Πελοπόννησο ἄνοιξε φατρία ὁ Κολιόπουλος κι' ἄλλοι μέ τῆς Κυβερνήσεως τό μέρος καί οἱ Ντελιγιανναῖγοι, Ζαΐμης, Λονταῖγοι μ' τ' ἄλλο. Ρωτᾶμε ἐμεῖς τί πράμα εἶναι αὐτή ἡ φατρία (δέν τήν ξέραμε εἰς τήν πατρίδα μας αὐτήνη τήν λέξη, ξέραμε ὅμως ἄλλες προκοπές, καπεταναίικες). Μᾶς λένε· "Μεράστηκαν οἱ καλοί πατριῶτες νά προκόψουν τήν πατρίδα· - κι' ὅλος ὁ τόπος γιομάτος Τούρκους"»[14] ... «Μέ διατάζουν νά πάγω κι' ἐγώ νά δοκιμάσω αὐτό τό καλό, νά φάγω φατρία μαζί μέ τούς ἀνθρώπους μου».[15] Τόσο την αφιλοκέρδειά του όσο και την άρνησή του να αναμειχθεί σε φατρίες τονίζει ο ίδιος σε επιστολή του προς τον Κυβερνήτη Καποδίστρια κατά τον Αύγουστο του 1828: «... ἀπερνῶ εἰς τόν Μορέα. Πάντοτε ἤμουν ἑνωμένος μέ τήν Διοίκησιν, νά ἀγωνίζωμαι διά τήν σύστασιν τῶν νόμων, χωρίς νά προσκολληθῶ μήτε εἰς φατρίαν μήτε εἰς φατριαστάς, πρός βλάβην τῆς πατρίδος μου καί διά τοῦτο ἔμεινα καί πτωχός».[16] Η τελευταία φράση μάς εντυπωσιάζει, διότι ο Μακρυγιάννης δεν ήταν πτωχός, αλλά ένας εύπορος έμπο-

---

11. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 133.
12. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 134.
13. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κστ΄.
14. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 133.
15. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 134.
16. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος", *Νέα Εστία*, ΠΗ΄, 1043, 1970, 229.

ρος με σημαντική ακίνητη περιουσία. Επιπλέον, όπως παρατηρεί ο Τ. Γριτσόπουλος, ο ισχυρισμός του ότι έμεινε πτωχός, επειδή δεν ανήκε σε φατρία, δεν ευσταθεί, διότι δεν μπορούμε να γενικεύσουμε αυτή την άποψη και να δεχθούμε ότι όσοι ανήκαν σε φατρία πλούτισαν, καθότι πολλοί έχασαν τη ζωή τους ή έγιναν πρόσκαιρα πλούσιοι κατασπαταλώντας το δημόσιο χρήμα.[17]

Αρχικά ο Μακρυγιάννης αντιστέκεται και αρνείται τις προτάσεις για συμμετοχή του σε εμφύλιες διενέξεις και σε εκστρατείες εναντίον συμπατριωτών του: «Τούς εἶπα· "Δέν ὁρκίστηκα· ὅταν ὁρκίστηκα νά σηκώσουμε ντουφέκι νά πάγω κι' ἐγώ νά πολεμήσω, μέ Ρωμαίγους εἴπαμε; Μέ Τούρκους. Καί δέν πᾶμε". Δέν θέλησα νά πάγω. Μέ βάσταξαν ἐκεῖ, εἰς Ἀνάπλι καί στεῖλαν ἄλλους».[18] Τη στάση του αυτή επισημαίνει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Βλέπων ὅμως ὁ Μακρυγιάννης ὅτι κινδυνεύει νά παρασυρθῇ εἰς τάς μεταξύ τῶν δύο σωμάτων ἐμπαθεῖς ἔριδας, διστάζει ὡς ἄπειρος τῶν τοιούτων, ἀρνεῖται ἐν τέλει νά ἐκστρατεύσῃ πρός τοιούτους σκοπούς καί παραμένει εἰς Ναύπλιον (Ἕδρα τοῦ Ἐκτελεστικοῦ). Ἐξαπατηθείς ἐστρατεύει εἰς Κόρινθον, ἀλλ' ἅμα νοήσας τόν σκοπόν τῆς ἐκστρατείας ταύτης, συντελεῖ καί εἰς ματαίωσιν αὐτῆς».[19] Και ο C. Woodhouse επισημαίνει ότι αρχικά ο Μακρυγιάννης είχε αρνηθεί να λάβει μέρος στην εκστρατεία κατά συμπατριωτών του τονίζοντας ότι ορκίστηκε να πολεμάει Τούρκους και όχι Έλληνες, αλλά τελικά υπερίσχυσε η νομιμοφροσύνη του προς την κεντρική κυβέρνηση που τον υποχρέωσε να υπακούσει στις εντολές της.[20] Παρά την αρχική του άρνηση δεν άργησε όμως να παρασυρθεί από τη δίνη του εμφυλίου πολέμου και να συμμετάσχει ενεργώς σε αυτόν. Ο Ι. Βλαχογιάννης στην προσπάθειά του να τον δικαιολογήσει για την ανάμειξή του στην εμφύλια σύρραξη παρατηρεί: «Κατά τή μεγάλη καί ὀλεθρία περίοδο τῶν ἐμπαθῶν διαιρέσεων ἐν Πελοποννήσῳ ἐδοκιμάσθη σκληρῶς ὁ πατριωτισμός τοῦ Μακρυγιάννη».[21]

Δεν είναι μόνο ο Βλαχογιάννης που πολύ αργότερα θα αναζητήσει λόγους κατανόησης και δικαιολόγησης της στάσης τού Μακρυγιάννη στον εμφύλιο, αλλά είναι και ο ίδιος ο αγωνιστής που μέσα στη ροή της αφήγησης βρίσκει λόγους για να δικαιολογήσει εκ των υστέρων ηθικά τον εαυτό του, απολογούμενος κατά κάποιον τρόπο για

---

17. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", ό.π., 97 (σημ. 2).
18. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 134.
19. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *"Απομνημονεύματα"* (Κείμενο - Εισαγωγή - Σημειώσεις Ι. Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., 198 (σημ. 1).
20. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*, ό.π., 144 (σημ. 1).
21. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Ι. Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, Αθήνα χ.χ., 30.

τις επιλογές του κατά τη διάρκεια της εμφύλιας αναμέτρησης. Με τη φράση: «Μέ τό Βουλευτικόν ἦταν τό δίκαιον καί ἡ πατρίδα. Οἱ ἄλλοι ἤθελαν νά ρουφοῦνε τά ἐθνικά καί μάλωναν»,[22] δικαιολογεί εκ των προτέρων την απόφασή του να αλλάξει κατά τον Μάρτιο του 1824 στρατόπεδο εγκαταλείποντας το Εκτελεστικό και τους Κολοκοτρωναίους και να συστρατευθεί με το Βουλευτικό. [23] Δικαιολογεί ηθικά την πράξη του αυτή, που ήταν σύμφωνη και με τις ιδεολογικές του θέσεις περί διανομής των εθνικών γαιών στους ακτήμονες αγωνιστές, προκειμένου να λυθεί το χρονίζον αγροτικό ζήτημα. Τάχθηκε επομένως στο πλευρό του Βουλευτικού, γιατί αυτό κατά τη Β΄ Εθνοσυνέλευση του Άστρους πρότεινε την εκποίηση των εθνικών γαιών. Ωστόσο οι κοτζαπάσηδες και οι μεγαλονοικοκυραίοι προώθησαν τη σχετική διάταξη με την οποία δίνανε στο βουλευτικό σώμα το δικαίωμα «νά προβαίνῃ εἰς ἐκποίησιν τῶν ἐθνικῶν γαιῶν πρός κάλυψιν τῶν ἀναγκῶν»[24], γιατί στόχευαν στην επέκταση της γεωκτησίας και στην επαύξηση των φεουδαρχικών δικαιωμάτων τους. Αυτή τους την πρόθεση για εκποίηση των εθνικών γαιών προς όφελός τους σχολιάζει σχετικά και ο Σπηλιάδης: «ὁ σκοπός τῶν ὀλιγαρχικῶν ἦτο νά ἁρπάσωσι τάς εὐφορωτέρας γαίας εἰς μηδαμινήν τιμήν...»[25]. Το ζήτημα είχε να κάνει με την προσπάθεια των μεγαλογαιοκτημόνων να διατηρήσουν, στηριζόμενοι στη γεωκτησία, τον κυριαρχικό τους ρόλο ως τάξη, καθώς αυτή απειλείτο από την αστική τάξη και τη μεγάλη ανάπτυξή της.[26] Η επίμαχη διάταξη προκάλεσε τη σφοδρή οργή και αντίδραση του λαού και των Καπεταναίων, όπως αυτή συνοψίζεται στα λόγια του Κολοκοτρώνη: «Ἐψήφισαν νά ἐκποιήσουν τή γῆ, μέ σκοπό νά βγάλουν ὅ,τι εἶχαν ἐξοδεύσει, ὅσα ἤθελαν, καί νά ἀποζημιωθοῦν εἰς γῆν καί νά ἀφήσουν τόν λαόν γυμνόν καί ἀπ᾽ αὐτήν τήν ἐλπίδα τῆς γῆς. Τότε ὁ λαός ἐγύρισε μέ τήν γνώμην τήν ἐδικήν μου. Αὐτοί σάν εἶδαν τήν κακήν ἐντύπωσιν ὅπου ἔκαμεν ἡ ἐκποίησις, ἐβιάσθησαν νά τό σβύσουν αὐτό τό ἄρθρο»[27]. Ο Μακρυγιάννης απέχοντας από τις επιδιώξεις των Καπεταναίων και εκφράζοντας την αστική αντίληψη της εποχής προβάλλει ως κύ-

---

22. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 134.
23. Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος). Δημοσιογραφικός Οργανισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010, 42 (Τα Νέα· Ιστορική Βιβλιοθήκη· Οι ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, 8).
24. Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Β΄. 2η έκδ. Βότσης, Αθήνα 1977, 306.
25. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Α'. Τυπ. Νικολ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1851, 505.
26. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή - Σχόλια Σπ. Ασδραχά), ό.π., 134 (σημ. 1): βλ. σχετικά με το πρόβλημα των εθνικών γαιών και γενικότερα με το αγροτικό ζήτημα τις απόψεις και τις πληροφορίες που παραθέτει ο Σπ. Ασδραχάς ως ανωτέρω.
27. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα ή Διήγησις συμβάντων της ελληνικής φυλής"* (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 123.

ρια δικαιολογία για τη συνεργασία του με το Βουλευτικό το ζήτημα της διανομής των γαιών, ενώ ταυτόχρονα αποσιωπά πλήρως στην αφήγηση άλλους βαθύτερους λόγους που απέρρεαν από τις πιθανές προσδοκίες του, έχοντας ήδη το βαθμό του χιλιάρχου, για διεκδίκηση ανώτερων στρατιωτικών βαθμών και για εξασφάλιση της τροφοδοσίας και μισθοδοσίας των στρατιωτών του. Είναι δεδομένο ότι πάντοτε στάθμιζε τις υπάρχουσες ευκαιρίες κατά περίσταση, αξιολογούσε τις πιθανότητες ισχύος της μιας ή της άλλης παράταξης και αναλόγως ενεργούσε αξιοποιώντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο τις δυνατότητες που παρείχε ο πόλεμος. [28]

Στο μεταξύ οι έχθρες, οι έριδες, οι αντιζηλίες, οι φθόνοι και οι θυμοί μεταξύ στρατιωτικών, προεστών και πολιτικών ανδρών δεν άργησαν να κάνουν την εμφάνισή τους και να οδηγήσουν στη διαίρεση και τον φατριασμό. Οι ραδιουργίες του Πετρ. Μαυρομιχάλη και του Ι. Κωλέττη και οι αντιθέσεις τους με τους καπεταναίους της Πελοποννήσου και ιδιαίτερα με τον Κολοκοτρώνη και με όσους είχαν συνασπισθεί γύρω από αυτόν, αποτέλεσαν το προμήνυμα ενός σφοδρού εμφυλίου σπαραγμού, που έμελλε να ακολουθήσει και να συνταράξει την Πελοπόννησο, διαλύοντας τη σύμπνοια και την ενότητα μεταξύ των Ελλήνων πατριωτών.

Αναζητώντας τις βασικές αιτίες που οδήγησαν στους δυο ολέθριους εμφύλιους πολέμους των ετών 1823-1825 ξεχωρίζουμε την άποψη που Π. Καρολίδη σύμφωνα με την οποία αυτοί υπήρξαν αποτέλεσμα ερίδων για την αρχή και τον έλεγχο της εξουσίας: «Οἱ ἐμφύλιοι οὗτοι πόλεμοι ἦσαν ἀποτελέσματα τῶν περί ἀρχῆς καί ἐξουσίας ἐρίδων, αἵτινες ἤρξαντο ἐν Ἑλλάδι ἀφ᾽ ὅτου ἡ τῷ 1822 συνελθοῦσα ἐν Ἐπιδαύρῳ Ἐθνική Συνέλευσις συνέταξε τό πρῶτον πολίτευμα τῆς Ἑλλάδος, συνεπλήρωσε δέ τό ἔργον τοῦτο ἡ ἐν Ἄστρει τῷ 1823 Συνέλευσις. Τό πολίτευμα ἵδρυε Συμβούλιον Ἐκτελεστικόν, ὅπερ ἦτο καί ἀνωτάτη ἐκτελεστική ἀρχή, ἔχουσα ὑφ᾽ ἑαυτήν καί συμβούλιον ὑπουργῶν, τήν δέ νομοθετικήν ἐξουσίαν ἤσκει τό συμβούλιον τό νομοθετικόν».[29] Η δομή και η βραχεία διάρκεια των προσωρινών Πολιτευμάτων της Επιδαύρου και του Άστρους επέτρεπαν τους σχεδιασμούς και τις μεθοδεύσεις για την ανατροπή και την αντικατάστασή τους. Η λειτουργία των δύο σωμάτων, βάσει των αρμοδιοτήτων τους, του Εκτελεστικού και του Βουλευτικού ή Νομοτελεστικού, επέτρεπε και συχνά πυροδοτούσε τις μεταξύ τους διαφωνίες, αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις. Ο κομματισμός,

---

28. Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 43.

29. Καρολίδης Παύλ., *"Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄"*. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1925, 696 (σημ. 1).

ο τοπικισμός και ο φατριασμός υποκινούσαν τις διαμάχες και τις αναμετρήσεις ανάμεσα σε αντίπαλες ομάδες και παρατάξεις, γεγονός που υποδήλωνε και τον ταξικό χαρακτήρα της Επανάστασης. Τα οικονομικά συμφέροντα των προυχόντων του Μοριά για ισχυροποίηση της τάξης τους μέσω της γεωκτησίας και της επαύξησης του φεουδαλικών τους δικαιωμάτων, η ενίσχυση του κύρους της αστικής τάξης λόγω της εμπορικής και οικονομικής δραστηριότητας των εμποροπλοιάρχων και μεγαλονοικοκυραίων των Νήσων, αλλά και τα μικροσυμφέροντα ("νιτερέσια") των οπλαρχηγών και καπεταναίων υπήρξαν άλλες βασικές αιτίες της εμφύλιας αναμέτρησης. Η αρχομανία, οι φιλοδοξίες και οι έριδες μεταξύ των πολιτικών ανδρών αποτέλεσαν επίσης σημαντική αιτία της σφοδρής σύγκρουσης. Γενικά οι έχθρες, οι εμπάθειες, τα μίση, οι αντιζηλίες, οι θυμοί, οι φθόνοι, οι έριδες και οι διχογνωμίες συνιστούσαν συνήθεις αιτίες αντιπαλότητας και αναμέτρησης μεταξύ ομάδων, παρατάξεων και φατριών.

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα συνεχών διενέξεων και αντεγκλήσεων η απόφαση της Κυβέρνησης, στις 29 Μαρτίου του 1823, να αφαιρέσει από τον Θ. Κολοκοτρώνη τον τίτλο του αρχιστρατήγου της Πελοποννήσου, πυροδότησε τις ήδη υπάρχουσες αντιθέσεις μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών αρχηγών, ενώ αναμενόταν η εκλογή του νέου Εκτελεστικού. Πράγματι το Εκτελεστικό συστάθηκε με πρόεδρο τον Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και μέλη τον Σωτήρη Χαραλάμπη, τον Ανδρέα Ζαΐμη και τον Ανδρέα Μεταξά. Η πέμπτη θέση δόθηκε στον Κολοκοτρώνη, ενώ ως έδρα της Κυβέρνησης ορίσθηκε η Τρίπολη στην οποία εκείνος κυριαρχούσε. Ως γενικός γραμματέας του Εκτελεστικού τοποθετήθηκε ο Αλέξ. Μαυροκορδάτος και ως Πρόεδρος του Βουλευτικού ο Ιωάν. Ορλάνδος ο οποίος, προκειμένου να διαπραγματευθεί κατά τον Ιούνιο τη λήψη δανείου από το Λονδίνο, απομακρύνθηκε από τη θέση αυτή. Ακολούθως τη θέση του Προέδρου του Βουλευτικού κατέλαβε ο Μαυροκορδάτος,[30] παρά τις αντιρρήσεις του Κολοκοτρώνη ο οποίος προωθούσε στη θέση αυτή τον Αναγνώστη Δεληγιάννη, καθότι οι Δεληγιαν-

30. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Παύλ. Καρολίδης), ΣΤ΄. 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα χ.χ., 101-102.

ναίοι είχαν γίνει ήδη συμπέθεροί του[31]. Ο Κολοκοτρώνης εξαγριώθηκε από την εκλογή του Μαυροκορδάτου στην προεδρία και τον απείλησε ανοιχτά: «Σοῦ λέω νά μήν κάτσεις πρόεδρος γιατί ἔρχομαι και σέ διώχνω μέ τίς λεμονόκουπες καί μέ τή βελάδα πού ἦρθες».[32] Εξάλλου ο Κολοκοτρώνης αναμείχθηκε στα πολιτικά πράγματα και δέχθηκε να γίνει αντιπρόεδρος του Εκτελεστικού κατά τον Απρίλιο του 1823, γιατί θεώρησε ότι έτσι θα μπορεί να ελέγχει τους πολιτικούς εκ των έσω. Ωστόσο πολύ αργότερα κατανόησε ότι του πρόσφεραν αυτή τη θέση, γιατί ήθελαν να περιορίσουν τη στρατιωτική του δύναμη: «...ἡ γνώμη τους ἦτον νά μέ βάλουν ἀντιπρόεδρο τοῦ'Εκτελεστικοῦ διά νά ἔβγω ἀπό τά ἄρματα, νά μέ ἀδυνατίσουν».[33] Μάλιστα τόσο η αναρρίχησή του στα πολιτικά αξιώματα όσο και το απρόσμενο συμπεθεριό με τον Καν. Δεληγιάννη στην προσπάθειά του να προσεταιριθεί τις μεγάλες προυχοντικές οικογένειες του Μοριά δυσαρέστησε τη στρατιωτική παράταξη και πυροδότησε αντιδράσεις, όπως αυτή του Πλαπούτα, ο οποίος τον εγκατέλειψε. Στο μεταξύ ο Μαυροκορδάτος, που δεν τον ευνοούσε το κλίμα του Μοριά, κατέφυγε στην ΄Υδρα, όπου με τη στήριξη των μεγαλοκαραβοκυραίων και με την προτροπή της Αγγλίας προσπάθησε να ανατρέψει το Εκτελεστικό και να εξοντώσει πολιτικά τον Κολοκοτρώνη και τον Ανδρούτσο. Η ρήξη ήταν δεδομένη ανάμεσα στη νομοθετική και την εκτελεστική εξουσία. Ο εμφύλιος πόλεμος, προϊόν του πολιτικού διχασμού, ήταν προ των πυλών.[34] Ο Κολοκοτρώνης αι-

---

31. Το 1823 ο Κολοκοτρώνης στην προσπάθειά του να προσεταιριστεί την ισχυρή προυχοντική οικογένεια των Δεληγιανναίων, αρραβώνιασε τον δωδεκάχρονο γιο του Κολλίνο με την εννιάχρονη κόρη του Κανέλλου Δεληγιάννη. Το συνοικέσιο δεν ευοδόθηκε και ο Κολλίνος παντρεύτηκε αργότερα τη Φαναριώτισσα πριγκίπισσα Ραλλού Καρατζά, εγγονή του ηγεμόνα της Βλαχίας Ιωάννη Καρατζά βλ. σχετικά: *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 4. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985, 425.
Ο Γέρος του Μοριά πολλές φορές είχε επιδιώξει να συνάψει επιγαμίες και να δημιουργήσει συγγενικούς δεσμούς εξ αγχιστείας με μεγάλες προυχοντικές και στρατιωτικές οικογένειες με σκοπό την προάσπιση των συμφερόντων του και την αύξηση της επιρροής των Κολοκοτρωναίων στα στρατιωτικά και πολιτικά δρώμενα της εποχής. Προς το σκοπό αυτό είχε νυμφεύσει το γιό του Πάνο με τη θυγατέρα του Δημητρίου και της Λασκαρίνας Μπούμπουλη (Μπουμπουλίνας) βλ. σχετικά: *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 34. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 334. Ακόμη επεδίωξε να πανδρεύσει το γιο του Γενναίο με την κόρη του επιφανούς προεστού Ανδρ. Ζαΐμη, αλλά δε βρήκε τη δέουσα ανταπόκριση βλ. σχετικά: Φωτόπουλος Αθ., *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005, 157. Ο Γενναίος τελικά νυμφεύθηκε τη Φωτεινή Φώτου Τζαβέλα, συγγενεύοντας με τη σημαντική στρατιωτική οικογένεια του Σουλίου.
32. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957, 415.
33. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 124.
34. Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*. Τολίδης, Αθήνα χ.χ., 127.

σθανόταν ακόμη στρατιωτικά ισχυρός, γιατί βρίσκονταν υπό τον έλεγχό του τα φρούρια του Ναυπλίου (Παλαμήδι και Μπούρτζι) και της Τριπολιτσάς. Στην προσπάθειά του να προλάβει διασπαστικές ενέργειες του Μαυροκορδάτου κράτησε το Εκτελεστικό υπό την επιρροή του και το παρέσυρε στο Ναύπλιο, όπου κάλεσε και το Βουλευτικό σώμα, αλλά δεν κατάφερε να το επηρεάσει. Το Βουλευτικό κατέφυγε στο Άργος, αντιμέτωπο στο Εκτελεστικό, πράγμα που σήμαινε ότι η μεταξύ τους σύγκρουση ήταν πλέον αναπόφευκτη. Ο Γέρος του Μοριά για να κατευνάσει τα πνεύματα παραιτήθηκε από το Εκτελεστικό. [35] Το Βουλευτικό έδρασε πραξικοπηματικά και καθαίρεσε από το Εκτελεστικό τον Α. Μεταξά, φίλο τού Κολοκοτρώνη και στη θέση του τοποθέτησε τον Κωλέτη,[36] ενώ είχε προηγηθεί και η καθαίρεση του υπουργού Οικονομικών Χαρ. Περρούκα. Το Εκτελεστικό θεώρησε παράνομη την καθαίρεση Μεταξά, δεν αναγνώρισε την εκλογή του Κωλέτη και κήρυξε τη Βουλή παράνομη, γιατί δεν είχε την νόμιμη απαρτία.[37] Στη συνέχεια έστειλε στο Άργος, 26 Νοέμβρη 1823, 200 ενόπλους με επικεφαλής τον Πάνο Κολοκοτρώνη, τον Νικηταρά, τον Χατζηχρήστο και τον Τσόκρη κομίζοντας συμβιβαστικές προτάσεις του Εκτελεστικού προς το Βουλευτικό. Το Βουλευτικό αντέδρασε και τότε τα απεσταλμένα μέλη του Εκτελεστικού άρπαξαν δια τη βίας τη σφραγίδα και τα πρακτικά του και επιχείρησαν να σύρουν βίαια τους βουλευτές στο Ναύπλιο. [38] Πολλοί αντιπρόσωποι, εκτός από δέκα, κατέφυγαν στο Κρανίδι, όπου εξασφάλισαν την προστασία των Υδραίων. Αφού κατήγγειλαν στον λαό τη βίαιη διάλυσή τους, μετά και από

---

35. Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Π. Καρολίδης), Β΄. Φέξης, Αθήνα 1916, 145 «Ἡ ἔρις ἡ μεταξύ τοῦ ἐν Ἄργει ἑδρεύοντος Βουλευτικοῦ καί τοῦ Ἐκτελεστικοῦ τοσοῦτον ἐπετάθη, ὥστε ἐπί τέλους καί ὁ Κολοκοτρώνης κατέλιπε τήν ἐν τῷ Ἐκτελεστικῷ ἀντιπροεδρείαν αὐτοῦ, χωρίς νά θέλῃ, ἐννοεῖται, ἐντεῦθεν νά καταλίπῃ καί πᾶσαν πολιτικήν ἐνέργειαν. Τέλος τά πράγματα κατήντησαν εἰς ρῆξιν...».

36. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, 74: «Ἡ Βουλή ἐκήρυξε τήν 25 τόν Μεταξᾶν ἐγκληματίαν καί ἀνατροπέα τοῦ ὀργανικοῦ νόμου και τόν καθῄρεσεν ἀντικαταστήσασα τόν Κωλέττην».

37. Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάστασιν του 1821*, Α΄. 2η έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1971, 341 (σημ. 4): «Κατά τόν Ὀργανικό Νόμο (§ ΚΘ΄) ἡ Βουλή γιά νά ἔχει νόμιμη ἀπαρτία, ἔπρεπε νά παρευρίσκονται τα 2/3, δηλαδή 47 βουλευτές, ενώ συνεδρίαζαν μόνο 28» βλ. σχετικά και *Αρχείο Γ. Κουντουριώτη, 1821-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), Β΄. Αθήνα, Πειραιάς 1920-1927, 105· *Αρχείο Διον. Ρώμα*, Α΄. εκδ. Δ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906, 207 καιΤρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 74.

38. Ο Τρικούπης Σπ. περιγράφει ως εξής το συμβάν: «Οἱ σταλέντες ὑπῆγαν εἰς Ἄργος ἐν συνοδίᾳ 200 στρατιωτῶν, ἐπάτησαν τό βουλευτήριον διαρκούσης τῆς συνεδριάσεως, ἥρπασαν τά ἀρχεῖα καί διεσκόρπισαν τούς βουλευτάς ὑβρίζοντες, ἀπειλοῦντες καί αἴροντες χεῖρα ἐπί τινας αὐτῶν· ἐπάτησαν δέ διά νυκτός καί οἰκίας βουλευτῶν, καί μή εὑρόντες τούς ἐνοικοῦντας τάς ἐγύμνωσαν» βλ. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 74.

ενθάρρυνση των νησιωτών και χωρίς να έχουν τη νόμιμη απαρτία καθαίρεσαν παράνομα άλλα δύο μέλη του Εκτελεστικού, τον Πρόεδρο Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη και το Σωτήρη Χαραλάμπη. Ακολούθως διόρισαν νέο Εκτελεστικό με καθαρά ολιγαρχική σύνθεση και με πρόεδρο τον Γ. Κουντουριώτη, τον Π. Μπόταση ως αντιπρόεδρο και μέλη τον Λόντο, τον Κωλέτη και τον Ζαΐμη. Ο τελευταίος παραιτήθηκε και κατέλαβε τη θέση του ο Σπηλιωτάκης. Εκτός από την αντικατάσταση του Εκτελεστικού η Βουλή του Κρανιδίου προκήρυξε και εκλογές για την αντικατάσταση των βουλευτών που δεν πήγαν στο Κρανίδι. Με τις δύο αυτές πραξικοπηματικές ενέργειες η εξουσία πέρασε αυτόματα από τα χέρια των προεστών του Μοριά στα χέρια των μεγαλονοικοκυραίων και πλοιοκτητών της ΄Υδρας που ήλεγχαν πλέον τόσο το Νέο Εκτελεστικό όσο και τη Βουλή του Κρανιδίου. [39] Ο Άγγλος απεσταλμένος H. Lytton Bulwer παρατηρεί ότι είναι απαράδεκτη μια Κυβέρνηση, «αποκλειστικά υδριώτικη ή φαναριώτικη». Η δύναμη της Ελλάδας, γράφει, είναι οι καπεταναίοι. [40]

Το σημαντικό και αξιοπρόσεκτο είναι ότι εκείνες τις ημέρες της έξαψης των παθών, ο Μακρυγιάννης, αν και βρισκόταν υπό τις διαταγές του Εκτελεστικού, από το οποίο μάλιστα προ ολίγου είχε προβιβασθεί σε χιλίαρχο, δε δίστασε να συντελέσει στη διάσωση των αρχείων του Βουλευτικού, τα οποία βιαίως είχαν αρπαχθεί κατά διαταγή του Εκτελεστικού από στρατιωτική δύναμη σταλμένη από το Ναύπλιο υπό τον Πάνο Κολοκοτρώνη. Ενδεχομένως η πράξη αυτή του Μακρυγιάννη, που δεν ήταν αρεστή στην παράταξη των Κολοκοτρωναίων, να προοιώνιζε τον επερχόμενο ολοσχερή αποχωρισμό του από αυτή τη φατρία. [41] Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης περιγράφει την ανάκτηση των αρχείων με τη βοήθεια του Θ. Ζαχαρόπουλου, ο οποίος ήταν αδελφός της γυναίκας του Νικήτα και διορισμένος από το Βουλευτικό πολιτάρχης στο Άργος. Επιπλέον τονίζει τη βίαιη αντίδραση του Εκτελεστικού μετά από αυτή του την ενέργεια: «...μ᾽ἔκραξε τό Βουλευτικόν καί μοῦ εἶπε ὅλα τά αἴτια καί πώς οἱ ἄλλοι θέλαν νά τούς πάρουν τ᾽ἀρχεῖα ὅλα τοῦ Βουλευτικοῦ. Μοῦ ζήτησε βοήθεια. Τότε μιλᾶμε μέ τόν καλόν πατριώτη Θοδωρή Ζαχαρόπουλον καί συνφώνως καί οἱ δυό μας παίρνουμε τ᾽ἀρχεῖα ὅλα τοῦ Βουλευτικοῦ καί τά κρύψαμε, καί δέν τά πῆραν οἱ ἄλλοι. Τότε ξαναπή-

39. Βουρνάς Τάσ. , *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., 128-129.

40. Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece*» comprising Sketches of Character, Customs and Scenery of the Country; with a View of its Present State. In Letters addressed to C.B. Sheridan, Esq. By H. Lytton Bulwer, Esq. To which is subjoined, "Greece to the close of 1825", by a Resident with the Greeks, recently arrived, London 1826, 94-95 στο Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, Δ΄ (1824-1826). 2η έκδ. Αθήνα 1994, 29.

41. Στρατηγός Μακρυγιάννης, *"Απομνημονεύματα"* (Κείμενο-Εισαγωγή-Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., 198 (σημ. 1).

γαμε εἰς τ'Ἀνάπλι. Μαθαίνοντας ὅλα αὐτά αὐτῆνοι, τό Ἐκτελεστικό, ὅτι ἐγώ εἶμαι ὁ αἴτιος πού δέν πῆραν τ'ἀρχεῖα κι'ὅτι δέν εἶμαι πλέον μέ τό πνεῦμα τους, μελέτησαν νά μοῦ τήν παίξουν χερότερα κι'ἀπό τόν Δυσσέα καί τόν Γκούρα. Μοῦ διασπάρτισε (διάλυσε) τούς ἀνθρώπους μου ὁ Γενναῖος...». [42] Εξάλλου δεν ήταν μόνο ο Μακρυγιάννης που άλλαξε παράταξη και προσχώρησε στη νέα Κυβέρνηση του Κρανιδίου, αλλά και ο Χατζηχρήστος, ο Παπαφλέσσας, τέως υπουργός των Εσωτερικών, και πολλοί άλλοι.[43]

Ωστόσο παρά τη σύσταση του νέου Εκτελεστικού εξακολουθούσε να υφίσταται και το παλιό Εκτελεστικό που έδρευε στο Ναύπλιο, το οποίο μάλιστα προβαίνοντας σε ανάλογες ανταποδοτικές ενέργειες προκήρυξε εκλογές για νέα Εθνοσυνέλευση και ταυτόχρονα μετέφερε την έδρα του στην Τριπολιτσά. Έτσι αρχές Ιανουαρίου του 1824 υπήρχαν συγχρόνως δύο Κυβερνήσεις αλληλοσυγκρουόμενες και αλληλοκατηγορούμενες ως παράνομες. Ο Fr. Pouqueville παρατηρεί σχετικά: «Τά πράγματα λοιπόν κατήντησαν οὕτως, ὥστε εὑρίσκοντο ἀπέναντι ἀλλήλων δύο κυβερνήσεις, ἡ μέν ἐν Τριπολιτσᾷ, ἡ δέ ἐν Κρανιδίῳ, αἱ ὁποῖαι ἀμοιβαίως ἀλλήλας ἐπολέμουν καί κατέκρινον ὡς παρανόμους. Οἱ "κυβερνητικοί" ἀπεκάλουν τούς ἀντιπάλους των "κλέφτας καί ἀντάρτας" καί τόν "φαναριωτικόν συρφετόν". Ἐν τούτοις ἡ ὑπεροχή ἦτο πρός τό μέρος τῆς νέας κυβερνήσεως, εἰς τήν ὁποίαν οἱ Ὑδραιο-Σπετσιῶται πλοίαρχοι καί οἱ ὑπό τοῦ Κωλέττου ἀρχηγούμενοι καπετάνιοι τῆς Στερεᾶς, οἱ Ρουμελιῶται, παρεῖχον σπουδαῖον καί ἰσχυρόν ὑποστήριγμα» [44] Και ο Gust. Hertzberg προβαίνει σε ανάλογες διαπιστώσεις: «Οὕτω δέ ἐν τῇ δυστήνῳ Ἑλλάδι ὑφίσταντο δύο κυβερνήσεις ἐναντίον ἀλλήλων, κατηγοροῦσαι ἀλλήλων ὡς παρανόμων. Ἐν τούτοις ἡ ὑπεροχή τῆς νέας κυβερνήσεως ἦτο ἐπαισθητή. Ἡ νοημοσύνη καί ἡ ἠθική ροπή τῶν νησιωτῶν, αἱ τόν Κωλέττην πρός πολλούς Ρουμελιώτας συνδέουσαι σχέσεις, ἡ ἠθική δύναμις, ἥν εἶχεν ἐν Δυτικῇ Ἑλλάδι ὁ Μαυροκορδᾶτος, ὠφέλησεν αὐτῇ σφόδρα».[45]

Σύμφωνα με τις παρατηρήσεις των δύο ξένων ιστοριογράφων και πολλών άλλων Ελλήνων και ξένων ιστορικών, η συνύπαρξη στην επαναστατημένη Ελλάδα δύο Εκτελεστικών σωμάτων και δύο Βουλευτικών, που αλληλοκατηγορούνταν ως παράνομα, σε

---

42. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 135.
43. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Κείμενο-Εισαγωγή-Σημειώσεις Γ. Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., 200 (σημ. 1).
44. Pouqueville Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πινακοθήκης του Μονάχου*. Τυπ. Κ. Χαιροπούλου, Αθήνα 1901, 826.
45. Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄, ό.π., 146.

συνδυασμό με τη διαίρεση των κοινωνικών τάξεων οδηγούσε αναπόφευκτα σε εμφύλιο πόλεμο. Ο Σπ. Τρικούπης σημειώνει σχετικά: «Ἡ ἐγκαθίδρυσις τοῦ νέου νομοτελεστικοῦ συνυπάρχοντος καί τοῦ καθαιρεθέντος, ἦτο προαγγελία ἐμφυλίου πολέμου».[46] Ο Dougl. Dakin θεωρεί τη διάσπαση ως αποτέλεσμα ανακατατάξεων βασιζόμενων περισσότερο σε τοπικιστικά παρά σε ταξικά συμφέροντα. Ο προσωρινός συνασπισμός των προυχόντων και των οπλαρχηγών του Μοριά από το ένα μέρος και των νησιωτών, των καπεταναίων της Ρούμελης και ορισμένων φιλόδοξων πολιτικών ανδρών, όπως ο Μαυροκορδάτος, από το άλλο θα οδηγήσει τις δύο κυβερνήσεις σε εχθροπραξίες μεταξύ τους και επιζήμιες για το έθνος εμφύλιες συγκρούσεις. [47] Ο Σπ. Τρικούπης αναφέρει σχετικά: «Ἐν ᾧ δέ τοιαύτη ἦτον ἡ πολιτική κατάστασις τῶν πραγμάτων, συνέπεσαν γεγονότα, ὠθήσαντα τά δύο κυβερνητικά σώματα εἰς φανεράν ῥῆξιν καί προετοιμάσαντα δυστυχῶς τόν ἐμφύλιον πόλεμον ... ἐν τῷ μεταξύ τά ἐμφύλια κακά ἐκορυφοῦντο ἐν ταῖς ἐπαρχίαις ...ὥστε ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ἐφαίνετο ἐπικείμενος».[48]

Η Κυβέρνηση και το Βουλευτικό του Κρανιδίου φαίνεται ότι διέθετε μεγαλύτερη ισχύ, όχι μόνο γιατί είχε εξασφαλίσει την υποστήριξη των μεγαλονοικοκυραίων της ΄Υδρας, αλλά και γιατί αργότερα ενισχύθηκε με την προσχώρηση των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών, που είχαν τοπικιστικές διαφορές με τους Μοραΐτες καπεταναίους, και επιπλέον είχε ήδη προβεί στις αναγκαίες συνεννοήσεις για την έγκριση δανείου από την Αγγλία.[49] Το δέλεαρ του χρήματος συντέλεσε στην εξαγορά συνειδήσεων και οδήγησε στη συστράτευση με την Κυβέρνηση του Κρανιδίου σημαντικών οπλαρχηγών της Ρούμελης, αλλά και προεστών του Μοριά. Το παλιό Εκτελεστικό αδυνατούσε να συσπειρώσει γύρω του λαϊκές μάζες, λόγω της ολιγαρχικής του προέλευσης και του κλονισμού της εμπιστοσύνης προς τον Κολοκοτρώνη μετά τον πολιτικό του ελιγμό και το συμπεθεριό του με τους Δεληγιανναίους.[50] Πολύ σύντομα οπαδοί του Κολοκοτρώνη τον εγκατέλειψαν, άλλαξαν στρατόπεδο και ο ίδιος βρέθηκε απομονωμένος. Ο Παπαφλέσσας θεωρώντας ότι υπερασπίζεται το παλιό πνεύμα των Φιλικών στράφηκε εναντίον του και προσχώρησε στο νέο Εκτελεστικό και αμέσως μετά τον ακολούθησε και ο Αναγνωσταράς. Κατά τα τέλη Ιανουαρίου του 1824 οργανώθηκε μια μικροσυνωμοσία εναντίον του Γέρου στην Τριπολιτσά υποκινούμενη από μια συντεχνιακή οργάνωση, ενώ κατά τον Φεβρουάριο ο Υψηλάντης αδυνατούσε να αποκαταστήσει την ενότητα στους

---

46. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 105.
47. Dakin Dougl., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 85.
48. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 72-73.
49. Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, ό.π., 129.
50. Βουρνάς Τάσ., *ό.π.*, 129.

κόλπους του παλιού Εκτελεστικού.[51] Όλα προμήνυαν ότι η θύελλα των εμφυλίων πολέμων θα ξεσπάσει και πάλι και θα συγκλονίσει το έθνος.

Το νέο Εκτελεστικό προέβη σε παρελκυστικές ενέργειες και δελεαστικές προτάσεις προκειμένου να προσεγγίσει άτομα και ομάδες που θα αντιπαρατάσσονταν απέναντι στη φατρία των Κολοκοτρωναίων. Διαθέτοντας πολιτική πείρα και οικονομική δύναμη, απορρέουσα και από τις διάσπαρτες πληροφορίες περί είσπραξης του δανείου από την Αγγλία, ενίσχυσε την επιρροή του και ενδυναμώθηκε σταδιακά από τις προσχωρήσεις Μοραϊτών προεστών και καπεταναίων, αλλά και Ρουμελιωτών οπλαρχηγών. Σχετικά με τη δράση του νέου Εκτελεστικού ο Φωτάκος παρατηρεί τα ακόλουθα: «Ὅ,τι ἔπραττε τό ἕνα Ἐκτελεστικόν, τό ἄλλο κατέστρεφε καί τό ἔκαμνε κατά τήν ἀρέσκειάν του. Ἡ φατρία τοῦ Μαυροκορδάτου, Κουντουριώτη καί Κωλέττη εἶχε μεθ' ἑαυτῆς ὅλους τούς Ρουμελιώτας. Αὕτη ἔκλωθε καί τόν ἐμφύλιον πόλεμον, καί τήν καταστροφήν τοῦ Ἔθνους, διότι ἐν συντόμῳ ἐπολέμει τό πνεῦμα τοῦ Ἔθνους. Ἐδαπάνησε χρήματα, ἐδιωργάνισε στρατιώτας μισθωτούς πρός ἀσφάλειάν της, καί ἄρχισε νά ἀπειλῇ τό ἄλλο Ἐκτελεστικόν, τό ὁποῖο ἦτο εἰς τήν Τριπολιτσάν».[52]

Η Κυβέρνηση του Κρανιδίου, στην προσπάθειά της να προσεγγίσει και να προσεταιρισθεί σημαντικούς οπλαρχηγούς και αγωνιστές της Ρούμελης, δε δίστασε να προβεί σε δελεαστικές προτάσεις, ακόμη και σε δωροδοκίες. Ο Μακρυγιάννης αφηγείται ότι ενώ βρισκόταν στην Τριπολιτσά υπερασπιζόμενος το παλιό Εκτελεστικό στο πλευρό του Γενναίου, η νέα Κυβέρνηση του έστειλε κάποιον Λεωνίδα ο οποίος του πρότεινε πως, αν πάει με το μέρος της, θα του δώσουν διακόσιες χιλιάδες γρόσια. Ο αγωνιστής απάντησε περήφανα πως δεν ξεπουλιέται για τα χρήματα, αλλά πάνω από όλα βάζει το συμφέρον της πατρίδας. Αν ήταν όμως για το καλό της πατρίδας, θα δεχόταν να βοηθήσει και επομένως να συμπαραταχθεί με το μέρος των κυβερνητικών: «Μοῦ λέγει αὐτός (ὁ Λεωνίδας) ὅτι ἔγινε νέα Κυβέρνηση, κι' αὐτή μέ τό Βουλευτικόν μοῦ παραγγέλνουν νά γυρίσω μ' αὐτούς καί μοῦ δίνουν διακόσες χιλιάδες γρόσια. Τούς παραγγέλνω· "τήν δικαιοσύνη ὁποὗχουν ἐτοῦτοι ἐδῶ νά μήν τήν ἔχουν κι' ἐκεῖνοι ἐκεῖ, καί νά κυβερνήσουνε πατριωτικῶς, ὅτι κινυνεύει ἡ πατρίς· κι' ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὁρκίστηκα δι' αὐτά, ὁρκίστηκα διά πατρίδα. Καί ἄν εἶναι διά τήν πατρίδα, δέχομαι νά τήν βοηθήσω ἐγώ· ἀφῆτε με ἐμένα νά τούς διαλύσω

---

51. Βουρνάς Τάσ., *ό.π.*, 129. Σχετικά με τη συντεχνιακή κίνηση στην Τριπολιτσά με επικεφαλής τον ράπτη Μποταΐτη και 400 μέλη κατευθυνόμενη από την μυστική "Εταιρία της Αδελφότητος" εις βάρος των Κολοκοτρωναίων βλ. αναλυτικά: Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, ό.π., 356.

52. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 373.

αὐτηνῶν ἐδῶ τήν δύναμή τους ὅλη...”».[53] Από τα λόγια αυτά του Μακρυγιάννη κατανοούμε ότι είχε ήδη πάρει την απόφαση να ταχθεί στο πλευρό της νέας Κυβέρνησης και την επιλογή του αυτή τη δικαιολογεί ως αποτέλεσμα του ζήλου και της αγάπης του προς την πατρίδα, γιατί ενδεχομένως στάθμισε ότι η νέα ηγεσία θα ενεργούσε προς το συμφέρον της πατρίδας.

Ο Ι. Βλαχογιάννης θεωρεί ως αιτία της απομάκρυνσης του Μακρυγιάννη από την παράταξη των στρατιωτικών της Πελοποννήσου και της συμπαράταξής του με τη νέα Κυβέρνηση Κουντουριώτη τη δυσαρέσκειά του λόγω των αδικιών και της σκληρότητάς τους κατά την αδελφοκτόνα διαμάχη: «Τήν δύναμιν τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἀνταρσίας ἀπετέλουν οἱ ἐπισημότατοι τῶν ἐν αὐτῇ στρατιωτικῶν καί πολιτικῶν. Ὁ Μακρυγιάννης ὀλίγους μῆνας διέμεινε μετ᾽ αὐτῶν, πρός οὕς ἐν ἀρχῇ εἶχε προσέλθῃ, μετά δυσαρεσκείας πάντοτε συνεργαζόμενος, γογγύζων πρός τάς παραγγελίας αὐτῶν, διαμαρτυρόμενος καί πικρῶς ἐλέγχων τήν ἀδελφικήν αἱματοχυσίαν, τάς ἀδικίας καί σκληρότητας. Κατά Μάρτιον τοῦ 1824 ὁριστικῶς ἀποσπᾶται ἀπ᾽ αὐτῶν, ὑπακούσας μέν καί εἰς ἄλλας συμβουλάς, ἔχων ὅμως ἤδη ἐσχηματισμένην γνώμην περί τοῦ ἀδίκου καί ἐπιβλαβοῦς κινήματος αὐτῶν. Τότε προσελθών εἰς ἐνίσχυσιν τῆς νεωστί συσταθείσης Κυβερνήσεως ὑπό τόν Γ. Κουντουριώτην, καθίσταται ἀποτόμως καί ἄνευ ἐπιφυλάξεως φανερώτατος καί βλαβερώτατος ἀντίπαλος τῶν ἐπί βραχύ ὁμοφρόνων. Ἐν τῇ νέᾳ ταύτῃ ὁδῷ διέμεινε μέχρι τέλους τῆς ἀνταρσίας, συντελέσας σημαντικῶς εἰς τήν καταστολήν αὐτῆς».[54]

Δε γνωρίζουμε αν οι λόγοι τους οποίους επικαλείται ο Ι. Βλαχογιάννης ευσταθούν ή αν από απειρία ή από συμφέρον ή ενδεχομένως από αισθητήριο και προσωπική κρίση επέλεξε να υπηρετήσει το στρατόπεδο των πολιτικών. Ωστόσο είναι απορίας άξιον πώς δέχθηκε να συμπαραταχθεί με τους πολιτικούς, τον Μαυροκορδάτο, τον Κουντουριώτη και κυρίως τον Κωλέτη, για τον οποίον αισθανόταν μέχρι το τέλος της ζωής του απέχθεια και περιφρόνηση. Επιπλέον προκαλεί εντύπωση πώς αυτός ένας καπετάνιος βρέθηκε στο πλευρό των πολιτικών και ταυτόχρονα πολέμησε με πείσμα την παράταξη των οπλαρχηγών του Μοριά, που την εκπροσωπούσαν οι Κολοκοτρωναίοι. Βέβαια πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι για το σόι των Κολοκοτρωναίων έτρεφε ανέκαθεν μια αντιπάθεια που τον οδήγησε συχνά στη διατύπωση άδικων κρίσεων γι᾽ αυτούς, υπο-

53. Μακρυγιάννης Ιωάν., *“Απομνημονεύματα”,* (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 140.
54. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β᾽Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κζ΄-κη΄.

τιμώντας τη μεγάλη συνεισφορά τους στον Αγώνα.[55] Αρκεί να σημειωθεί ότι στα "Απομνηνομεύματά" του δεν επισημαίνει την προσφορά του Θεόδ. Κολοκοτρώνη ως Αρχιστράτηγου των πολεμικών επιχειρήσεων στον Μοριά και το σπουδαίο ρόλο του ως στυλοβάτη της Επανάστασης, αλλά απεναντίας κατηγορεί αυτόν και τους συντρόφους του για πλουτισμό και ανάμειξη σε φατριαστικές ενέργειες και εμφύλιες διενέξεις: «...κι' ἀφού ἦρθε γυμνός (ὁ Κολοκοτρώνης) εἰς τήν Ἑλλάδα καί πλούτυναν κι' ἔγιναν Κιαμιλμπέηδες αὐτός καί οἱ συντρόφοι του, καθημερινῶς δουλεύουν τήν πατρίδα μ' ἐφύλιους πολέμους καί νέες φατρίες».[56] Και σε άλλο σημείο σχολιάζει: «ὁ Κολοκοτρώνης ὅμως κι' ὁ Μεταξάς καί οἱ ἄλλοι οἱ τοιοῦτοι καθημερινούς ἐφύλιους πολέμους θέλουν καί φατρίες· αὐτῆνοι τίς γέννησαν κι' ἀπό αὐτούς προχώρεσαν κι' οἱ Ἀράπηδες».[57] Επιπλέον σχολιάζοντας το θάνατο του Πάν. Κολοκοτρώνη λίγο αργότερα μέσα στη δίνη του εμφυλίου πολέμου, γράφει τα εξής πικρόχολα σχόλια: «...θέλησε νά τούς πολεμήσει ὁ Πάνος Κολοκοτρώνης καί τόν σκότωσαν. Αὐτό εἶναι τό αἷμα ὁπού χύθηκε Κολοκοτρωναίικον διά τήν λευτεριά τῆς Ἑλλάδος...».[58] Φαίνεται βέβαια πως τα αισθήματα ήταν αμοιβαία, διότι ο Κολοκοτρώνης, επικρίνοντας την επιλογή του Μακρυγιάννη να υπερασπισθεί τους πολιτικούς κατά τον εμφύλιο, τον κατηγόρησε για προδοσία και ο γιος του Γενναίος τού παρήγγειλε πως, αν πέσει στα χέρια του, θα τον γδάρει ζωντανό: «Οἱ Κολοκοτρωναῖγοι φοβέριζαν ἐμένα, ἄν μέ πιάσουνε, θά μέ γδάρουνε ζωντανόν».[59] Δυστυχώς τέτοιου είδους αισθήματα απέχθειας, αντιπάθειας, μίσους και εκδίκησης είχαν καλλιεργήσει η διχόνοια και ο διχασμός μεταξύ Ελλήνων πατριωτών και παλιών συναγωνιστών.

Ο Μακρυγιάννης δεν εξηγεί γιατί εγκατέλειψε την πλευρά των στρατιωτικών και συντάχθηκε με τους πολιτικούς, οι οποίοι μάλιστα είχαν σφετερισθεί την εξουσία και παρουσιάζει αυτήν την πρωτοβουλία ως ηθική και πατριωτική, ενώ δύναται να εκληφθεί ως μια καιροσκοπική επιλογή που του άνοιγε νέες προοπτικές και ευκαιρίες, καθώς τον απομάκρυνε από τον νεαρό γιο τού Κολοκοτρώνη, με τον οποίον είχε έλθει σε ρήξη, και έτσι παρέκαμπτε τα εμπόδια για την πραγμάτωση των φιλοδοξιών του, τα οποία

---

55. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και οι ξένοι εθελοντές και φιλέλληνες αναγνώριζαν την αίγλη και την προσφορά του Θ. Κολοκοτρώνη στον Αγώνα. Ο H. Lytton Bulwer, που μαζί με τον Hamilton Brown ήταν οι δύο επίτροποι που στάλθηκαν από την Αγγλία στην Ελλάδα για την αποδέσμευση και παραλαβή των χρημάτων του δανείου, παρατηρεί χαρακτηριστικά ότι όλη η μοραϊτικη αγροτιά μιλούσε με υπερηφάνεια για τον Θ. Κολοκοτρώνη: «τό ὄνομά του βρισκόταν στα χείλη ὅλων» βλ. Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece*». London 1826, 69-70.
56. Μακρυγιάννης Ιωάν., "*Απομνημονεύματα*", (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 166.
57. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 157.
58. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 167.
59. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 143.

αντιμετώπιζε έντονα κάτω από τη σκιά και την επιρροή των Κολοκοτρωναίων.[60] Επιπλέον δεν αναφέρει ως πιθανή αιτία της απομάκρυνσής του από την παράταξη των Κολοκοτρωναίων τα αισθήματα της αντιπάθειας και του ανταγωνισμού που έτρεφε προς αυτούς, ούτε τα πιθανά οφέλη που θα αποκόμιζε από την συμπόρευσή του με την παράταξη των πολιτικών, αλλά επικαλείται ως δικαιολογία το γεγονός ότι από πεποίθηση πάντοτε φρόντιζε να υπακούει στη Διοίκηση και τους Νόμους και να εκφράζει τη νομιμοφροσύνη και την πειθαρχία του προς τις επιταγές της Κυβέρνησης.

Αρχές Φεβρουαρίου του 1824, μετά την προσχώρηση του Παπαφλέσσα στην κυβερνητική παράταξη του Κρανιδίου, ο Μακρυγιάννης εμφανίστηκε να συμμετέχει για τελευταία φορά στις επιχειρήσεις των Κολοκοτρωναίων οι οποίοι προσπαθούσαν να κρατήσουν υπό τον έλεγχό τους την Τριπολιτσά που την πολιορκούσαν οι προεστοί Νοταράς, Λόντος, Ζαΐμης με 3000 αγωνιστές. Παρά το γεγονός ότι ο Κολοκοτρώνης συγκέντρωσε δυνάμεις με τη βοήθεια του Πετρόμπεη, τελικά δεν κατάφερε να ελέγξει την Τριπολιτσά, η οποία περιήλθε στα χέρια των αντιπάλων του. Αλλά και ο Γενναίος, παρά τη βοήθεια που του πρόσφεραν ο Νικηταράς και ο Πλαπούτας, δεν μπόρεσε να αντισταθεί στο Ναύπλιο και αναγκάστηκε μετά από διαπραγματεύσεις με τους Λόντο και Ζαΐμη να τους παραδώσει την πόλη του Ναυπλίου, αρχές Ιουνίου 1824, όπου και εγκαταστάθηκε η νέα Κυβέρνηση. Με τα γεγονότα αυτά έληξε ο πρώτος εμφύλιος πόλεμος με την εξουσία να βρίσκεται υπό τον έλεγχο της συμμαχίας των προεστών, των νησιωτών και των Ρουμελιωτών.[61]

Αρχές Μαρτίου του 1824 ο Μακρυγιάννης, ενώ η Τριπολιτσά επολιορκείτο από τον Λόντο και τον Ζαΐμη, εγκατέλειψε τον Γενναίο και αυτομόλησε στο αντίπαλο στρατόπεδο, αφού προηγουμένως είχε έλθει σε σχετικές διαπραγματεύσεις με τους «κυβερνητικούς». Σχετικά με την προσχώρησή του στην παράταξη των κυβερνητικών ο ίδιος παραδίδει ότι πρώτος αυτός άλλαξε στρατόπεδο και τον ακολούθησαν και λοιποί Ρουμελιώτες: «Ἀφοῦ μάθαν ὁ Χατζηχρῆστος καί οἱ ἄλλοι ὅτι ἔφυγα ἐγώ (ἀπό τόν Γεν-

---

60. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 40.

61. Σχετικά με τα γεγονότα που οδήγησαν στη λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου βλ. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 109-111· Pouqueville Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πινακοθήκης του Μονάχου*, ό.π., 826· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 330-335· Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας,* ό.π., 130· Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ό.π., 367-370· Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930,* ΣΤ΄, ό.π., 104.

ναῖο), σέ δυό ὧρες ἦρθαν ὅλοι εἰς τόν Ἅγιον Γιώργη, εἰς τό χωριόν ἦταν ἐκεῖ τῆς νέας Διοίκησης τ' ἀσκέρια, ὁ Νοταράς, Λονταῖγοι κι' ἄλλοι.Ἔμεινε ὁ Γενναῖος μέ σαράντα ἀνθρώπους μόνον καί πῆγαν εἰς Τριπολιτζά».[62] Ο Ν. Σπηλιάδης παραδίδει ότι ο Χατζηχρήστος λιποτάκτησε πρώτος και ακολούθησε ο Μακρυγιάννης με άλλους Ρουμελιώτες: «... ὁ Χατζή-Χρῆστος μ' ἑκατόν σαράντα Βουλγάρους, καθώς καί οἱ Ρουμελιῶται Μακρυγιάννης, Ἀναστάσιος Χορμόβας, Σκίπης καί ἄλλοι μέ ὀγδοῆντα περίπου, ἀκούσαντες τάς διαταγάς τοῦ Κουντουριώτου, ἐλιποτάκτησαν καί κατετάχθησαν ὑπό τάς σημαίας του».[63] Σχετικά με τις λιποταξίες αυτές ο Γενναίος στα "Απομνημονεύματά" του παρατηρεί ότι η Κυβέρνηση του Κρανιδίου υποσχόμενη διπλάσια αμοιβή από όση έδινε ο ίδιος, κατάφερε να προσελκύσει όχι μόνο τους έμμισθους στρατιώτες, που είχε υπό τις διαταγές του, αλλά και καπεταναίους που ως εκείνη τη στιγμή πολεμούσαν δίπλα του, όπως ο Μακρυγιάννης και ο Χατζηχρήστος. [64] Ο Γερμανός εθελοντής C.F. Bojons γράφει ότι η απειθαρχία των στρατιωτών στη μάχη και οι λιποταξίες τους από το σώμα που ανήκαν αποτελούσε σύνηθες φαινόμενο, που το διαπίστωσε ο ίδιος με τα μάτια του και το απέδιδε μάλιστα στην αδυναμία των καπεταναίων να εμπνεύσουν πειθαρχία και θάρρος στους στρατιώτες τους. [65]

Από τον Μάρτιο του 1824 ο Μακρυγιάννης, μετά τη λιποταξία του από τον Γενναίο, βρισκόταν στην υπηρεσία της εθνικής διοίκησης. Είχε εξασφαλίσει τακτικούς μισθούς για τον ίδιον και τα παληκάρια του και προσδοκούσε την άνοδό του στα στρατιωτικά αξιώματα. Ακολούθως πήρε διαταγή να συμμετάσχει στις κυβερνητικές δυνάμεις οι οποίες θα παραλάμβαναν κατόπιν συμφωνίας την Τριπολιτσά από τους πρώην συμπολεμιστές του που τώρα αποκαλούνται «αντιπατριώτες» ή «αντάρτες».[66]

Στα "Απομνημονεύματά" του, που τα γράφει κάποια χρόνια μετά, πουθενά δεν αναφέρει ότι συντάχθηκε με την Κυβέρνηση γιατί διέβλεπε ότι η οικονομική και πολιτική ισχύς ήταν με αυτή την παράταξη και προσδοκούσε σε κάποια οφέλη, αν εκμε-

---

62. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄ , κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 142.

63. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)",* Β΄ . Τυπ. Νικολ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1851, 18.

64. Κολοκοτρώνης Γεν., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955, 98.

65. Bojons C. F., «Auszug aus dem Schreiben eines deutschen Arztes aus Athen vom 30 Sept. 1822» στο *Taschenbuch für Freunde des Griechishen Volkes, älterer und neuerer Zeit*, Zweiter Jahrgang 1824, Herausgegeben von D.A. Schott und M.Mebold, Christian Friedrich Winter, Heidelberg 1824, 229. βλ. Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Β΄ (1822-1823). Αθήνα 1980, 341-342.
Επίσης σχετικά με την απειθαρχία των στρατιωτών στη μάχη και τις λιποταξίες βλ. Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (μτφ. εκ των Απομνημονευμάτων του Καρ. Βαρώνου Άιδεκ), *Αρμονία*, 1 τχ. 7, 1900, 457· 1 τχ. 9, 1900, 587-588· 1 τχ. 11, 1900, 790-791· Raybaud Max., *Mémoires sur la Gréce pour servir à l' histoire de la guerre de l' indèpendance, accompagnes de plans topographiques avec une introduction historique par Alph. Rabble,* Α΄. Paris 1824, 350-351 & Β΄, 254.

66. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 43-44.

ταλλευόταν σωστά τις ευνοϊκές συγκυρίες και τις ευκαιρίες που του παρουσιάζονταν κατά τον εμφύλιο πόλεμο. Απεναντίας παρουσιάζει την επιλογή του ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κυβέρνηση, ως ευπείθεια προς την «σεβαστή Διοίκηση» και την κεντρική εξουσία και ως αποτέλεσμα της θελήσεώς του και της έγνοιάς του να εργαστεί για τη λειτουργία της Διοίκησης και για την επιβολή και την τήρηση των νόμων.

Σε πολλά σημεία των "Απομνημονευμάτων" εκφράζει την άποψη αυτή, η οποία μάλιστα επανέρχεται ως επωδός: «Αὐτό τό ἔθνος σήκωσε ντουφέκι τοῦ Σουλτάνου — καί δέν τό ὑπόταξε. Ἐσεῖς θά τό ὑποτάξετε καί δέν θέλετε Διοίκησιν; Καί ποῖον ἔθνος χωρίς διοίκησιν καί νόμους εὐδοκίμησε καί δέν ἐχάθη; Κι' ἐμεῖς χωρίς νόμους δέν πᾶμε ὀμπρός· καί δέν μᾶς γνωρίζουν καί τ' ἄλλα τά ἔθνη. Θά μᾶς λένε κλέφτες καί παντίδους».[67] Την ίδια άποψη περί της αναγκαιότητας λειτουργίας της Διοίκησης και των νόμων την επαναλαμβάνει με άλλα λόγια: «Καί διά νά δυναμώση ἡ πατρίς πρέπει νά ἑνωθοῦμε στενά ἐμεῖς καί μ' ὅσους ἄλλους μπορέσουμε. Καί νά εἴμαστε μέ τήν Διοίκησιν καί μέ τούς νόμους, νά δυναμώνουμε αὐτά· ὅτι ἔτσι δυναμώνει γενικῶς ἡ πατρίδα κι' ὄχι τά ἄτομα».[68] Καί σε άλλο σημείο: «Δέν πάγω πουθενά νά γυμνώσω ἤ νά διατιμήσω κανέναν· ἡ πατρίς μου χωρίς νόμους καί διοίκησιν κιντυνεύει. Πάγω δι' αὐτήνη κι' ὁ Θεός εἶναι ἀρχηγός καί προστάτης τοῦ καλοῦ.[69] Η υπακοή και η πειθαρχία προς την εκάστοτε Κυβέρνηση εκφράζεται από τον Μακρυγιάννη απερίφραστα: «Διά τήν στερέωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά κεῖνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο. Καί οἱ Γύφτοι νἄχουν τήν Κυβέρνησιν, ἐγώ θά ὑποτάζωμαι».[70] Ο Μακρυγιάννης είχε κατανοήσει, και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου και αργότερα κατά την μετεπαναστατική περίοδο, ότι χωρίς τον έλεγχο της τάξης με την έννοια του νόμου και της καλής διακυβέρνησης τα ιδανικά της Επανάστασης και των αγωνιστών θα διαλύονταν σε χάος, σε μια εσωτερική αναταραχή και σε μια αναρχία, όπου ο καθένας θα επεδίωκε να ικανοποιήσει τα ατομικά του συμφέροντα αδιαφορώντας για το καλό της πατρίδας.[71]

Ο Κυρ. Σιμόπουλος υπογραμμίζει ότι η διακήρυξη της πίστης του στην έννοια του κράτους και η εκδήλωση νομιμοφροσύνης προς την εκάστοτε κυβερνητική εξουσία ουσιαστικά αποτελεί απόπειρα να δικαιολογήσει τη συμμετοχή του στον εμφύλιο πόλεμο του 1824-1825. Συνεχίζοντας τονίζει ότι δεν είναι δυνατόν να συγκαλύψει και να δι-

---

67. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 164.
68. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 156.
69. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 158.
70. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 168.
71. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 155-156 (Σύνορο, 4).

καιολογήσει με αυτόν τον τρόπο την προδοσία προς τους συμμάχους του, την προσχώρηση στην αντίπαλη παράταξη Κουντουριώτη, που είχε «κραταιωθεί από τις λίρες του αγγλικού δανείου» και τις κάθε είδους συναλλαγές που του επέτρεψαν να επωφεληθεί δεόντως και από άσημος καπετάνιος να φθάσει μέσα σε λίγους μήνες στο βαθμό του στρατηγού. [72] Ο σχολιαστής επισημαίνει ότι τα όσα γράφει ο αγωνιστής για τον οφειλόμενο σεβασμό προς την κρατική εξουσία και για τη συμμόρφωση προς τις κυβερνητικές επιταγές δεν συνάδουν με την μετέπειτα πολιτική δράση και τα έργα του, καθότι δεν σταμάτησε ποτέ να αντιμάχεται φανερά ή κρυφά την εξουσία διαμαρτυρόμενος προς τους κυβερνώντες, οργανώνοντας κινήματα, στάσεις, συνωμοσίες, εξεγέρσεις και ανταρσίες, διεκδικώντας κατ' αυτόν τον τρόπο περισσότερα δικαιώματα και εξουσίες για τον λαό και τους αγωνιστές. Αποτέλεσμα μάλιστα της μυστικής, παράνομης και συνωμοτικής του δράσης ήταν οι διώξεις, οι κατατρεγμοί, οι κατ' οίκον περιορισμοί και οι εις βάρος του δίκες. [73]

Η άμεση και δραστήρια εμπλοκή του στη δίνη της εμφύλιας αναμέτρησης τον υποχρέωσε εκ των υστέρων να δικαιολογηθεί με μια επιχειρηματολογία μη πειστική και να υπερασπισθεί με σθένος τις καλές του προθέσεις και την ανιδιοτέλεια των πράξεών του, επιρρίπτοντας ταυτόχρονα τις ευθύνες της σφοδρής διαμάχης στους αντιπάλους.[74] Ο ίδιος ισχυρίζεται ότι εργάζεται υπέρ της επιβολής των νόμων, υπέρ της κατάπαυσης του εμφυλίου πολέμου, υπέρ της ειρήνευσης και υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας.[75] Την ίδια ακριβώς δικαιολογία επιστρατεύει και ο Ι. Βλαχογιάννης στην προσπάθειά του να απενοχοποιήσει τον Μακρυγιάννη και να τον απαλλάξει από τις εις βάρος του κατηγορίες: «Ὁ ζῆλος τοῦ Μακρυγιάννη ἐπαναλαμβάνομεν ὅτι δέν εἶχε τό ἴδιον συμφέρον ἤ τήν ἰδίαν φιλοδοξίαν ὡς σκοπόν. Ἐξετέλει μέν τάς διαταγάς τῆς Κυβερνήσεως μαχόμενος κατά τῶν ἀνταρτῶν, διότι ἐνόμιζε τήν ἐκτέλεσιν αὐτῶν ὠφέλιμον εἰς τήν Πατρίδα». [76] Και σε άλλο σημείο επισημαίνει: «Ὁ ὑπέρ τῆς κυβερνητικῆς τάξεως ζῆλος αὐτοῦ ἐνομίσθη ὡς ἐμπάθεια πρός τούς ἀντιπάλους, ὡς ἐπίδειξις δέ ἀφοσιώσεως πρός τούς ἰσχύοντας ὁμόφρονας. Οὐδείς βεβαίως θά τολμήσῃ σήμερον νά ἀποδώσῃ εἰς τόν Μακρυγιάννην ἴδιον συμφέρον ὑποστηρίζοντος τήν Κυβέρνησιν».[77]

---

72. Σιμόπουλος Κυρ., "Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη", *Διαβάζω*, 101, 1984, 51· βλ. επίσης Κυρτάτας Δημ., "Για μια ιστορική ανάγνωση του Μακρυγιάννη, *Τα Ιστορικά*, 3 τχ. 6, 1986, 483.
73. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 51.
74. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 40.
75. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, 3, 1970–71, 108.
76. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κζ΄.
77. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, κστ΄.

Ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει το βάρος των ευθυνών στους αντιπάλους για τους λανθασμένους χειρισμούς και για τις φατριαστικές ενέργειες κατά τον εμφύλιο, ενώ ταυτόχρονα αποδίδει τις δικές του επιλογές και τη δράση του στον πατριωτικό ζήλο. *«Δέν αμφιβάλλει διόλου πώς επιτελεί πατριωτικό χρέος καί έντιμη πράξη πολεμώντας εναντίον των «ανταρτών» και των «αντιπατριωτών»*.[78] Στη σκέψη και τη συνείδηση του Μακρυγιάννη η οποιαδήποτε παρέμβαση και ανάμειξή του στα πολιτικά πράγματα εκλαμβάνεται και εκτιμάται ως δείγμα του ζήλου του για την πατρίδα και για την υπεράσπιση των ιδανικών του, αλλά των αντιπάλων και ανταγωνιστών του με ευκολία χαρακτηρίζεται φατριαστική.[79] Διατείνεται ότι εργάζεται υπέρ της κατάπαυσης του εμφυλίου πολέμου, ωστόσο θα ήταν απόλυτα ικανοποιημένος, αν κατόρθωνε να παραμερίσει ή να εξουδετερώσει πλήρως τους αντιφρονούντες προς την ισχυρή Διοίκηση. Δε διαθέτει όμως τη σύνεση να αναλογιστεί ότι θα ήταν δύσκολο, αν παραγκωνιστούν ή εξοντωθούν οι εξεγερθέντες καλώς ή κακώς αγωνιστές, να συνεχιστεί και να δικαιωθεί ο Αγώνας χωρίς τη συμβολή των κύριων συντελεστών του. [80]

Τον ισχυρισμό του Μακρυγιάννη ότι εργαζόταν και ενεργούσε στο πλευρό των πολιτικών και της Κυβέρνησης για την ειρήνευση των πραγμάτων φαίνεται να συμμερίζεται και να ενισχύει και ο Βλαχογιάννης επικαλούμενος το εξής, δικανικού τύπου, επιχείρημα: «Δεδομένων λοιπόν τούτων, ἄς ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Μακρυγιάννης δέν ὑπεστήριζε τήν Κυβέρνησιν, ὡς ἐκατηγορήθη ὑπό τῶν ἀντιπάλων, ἀλλ᾽ ὅτι μετέβαινε πρός τήν ἀντιπολίτευσιν.᾽Ιδού τό ἀποτέλεσμα:᾽Εάν μέν συνετέλει πρός τήν νίκην ταύτης, ὤφειλε νά ἐξακολουθήσῃ τόν ἀγῶνα καί μετά τήν κατοχήν τῆς ἐξουσίας ὑπ᾽ αὐτῆς ἵνα ἐξουδετερώσῃ καί τῆς νέας ἀντιπολιτεύσεως τήν ἀντίδρασιν.᾽Εμελλε λοιπόν νά συντελέσῃ εἰς τήν ἐπαύξησιν καί παράτασιν τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ, ὅστις θανασίμως ἔπληξε τήν᾽Επανάστασιν. Ἀφοῦ ὅμως ἀντελήφθη ποῦ ἔκειτο ἡ ἰσχύς ἐσκέφθη ὡς θά ἐσκέπτετο πᾶς πατριώτης, καί πᾶς πρακτικός πολιτικός, ὅτι ἐκεῖ ὤφειλε νά προσθέσῃ καί τήν ἰδίαν προσωπικήν ὑποστήριξιν ἵνα βοηθήσῃ εἰς τήν ταχυτέραν εἰρήνευσιν τῶν πραγμάτων. Τότε δέ πάσῃ δυνάμει ἐπεδόθη εἰς τήν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ, τό ὁποῖον ἐνόμισεν ὁμοίως πατριωτικόν ὡς καί τόν πρός τούς Τούρκους πόλεμον».[81]

---

78. Σιμόπουλος Κυρ. , *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 40.
79. Σμπιλίρης Γιώργ., «Οράματα και Θάματα: Προβλήματα σύνθεσης», *Διαβάζω*, 101, 1984, 80.
80. Γριτσόπουλος Τάσ., "Ιστοριογραφία του Αγώνος", *Μνημοσύνη*, ό.π., 108.
81. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον*, Α΄, ό.π., κστ΄-κζ΄.

Επιπλέον ο Μακρυγιάννης θεωρούσε ότι στη δεδομένη κρίσιμη στιγμή της εμφύλιας αναμέτρησης οι μόνοι ικανοί για να αναλάβουν τις υποθέσεις της Διοίκησης και να επιβάλουν τον νόμο είναι οι πολιτικοί άνδρες, γιατί οι Καπεταναίοι «τηρᾶνε τά νιτερέσια τους καί πώς νά γυμνώνουν τήν πατρίδα».[82] Εξάλλου οι πολιτικοί διακήρυτταν, σύμφωνα με αναφορά του Ν. Σπηλιάδη, ότι η μεταβολή των πραγμάτων, που θα σήμαινε τη συγκέντρωση της εξουσίας στα δικά τους χέρια και στα χέρια των νησιωτών, θα μπορούσε να αποβεί προς όφελος της πατρίδας: «Διά ταῦτα πάντα ἡ φατρία τοῦ Μαυροκορδάτου φρονεῖ ὅτι καί ὁ ἐμφύλιος πόλεμος εἶν' ἀναγκαῖον κακόν, ἐξ οὗ ἔμελλε νά πηγάσωσι τόσα καλά γενικά καί μερικά, καί ἐπομένως συνίστησιν πρός ἅπαντας ὡς χρέος πρός τήν πατρίδα καί ἔργον φρονήσεως νά συνδράμωσιν ὅλοι εἰς τήν μεταβολήν τῶν πραγμάτων».[83]

Μετά τή λήξη του πρώτου εμφυλίου πολέμου, τη στρατιωτική επικράτηση και την ενίσχυση της κεντρικής εθνικής διοίκησης, των "ξενοφερμένων" πολιτικών Μαυροκορδάτου και Κωλέτη και των Υδραίων μεγαλοκαραβοκυραίων άλλαξε ο συσχετισμός των δυνάμεων. Οι προεστοί του Μοριά συνασπίστηκαν εναντίον της κεντρικής εξουσίας και των Υδραίων εμπόρων για να προασπίσουν την κοινωνική τους θέση, καθώς αισθάνονταν περιθωριοποιημένοι από την νέα εξουσία. [84] Η συμμαχία των Κολοκοτρωναίων με τους Δεληγιανναίους, που ηττήθηκε στον πρώτο εμφύλιο, ενισχυόταν τώρα από όλους τους μεγαλοκοτσαμπάσηδες του Μοριά, τους πιο πλούσιους και επιφανείς προκρίτους της Πελοποννήσου. Ωστόσο την ηγετική θέση δεν την κατείχαν πια οι καπεταναίοι αλλά οι «ολιγαρχικοί».[85] Ο Ν. Σπηλιάδης μάλιστα χαρακτηρίζει με τον όρο «ολιγαρχικοί» τους προύχοντες του Μοριά και με τον όρο «δημοτικοί» το κόμμα του Κολοκοτρώνη. [86] Οι Πελοποννήσιοι προύχοντες, που κατά τον πρώτο εμφύλιο, τήρησαν φιλοκυβερνητική στάση, τώρα πέρασαν σε έναν νέο κύκλο αντιπαράθεσης με την κεντρική εξουσία, προκειμένου να προασπίσουν τα συμφέροντά τους και να διασφαλίσουν το ρόλο και τη θέση τους στη νέα τάξη πραγμάτων, που αμφισβητείται από τις νέες κυρίαρχες κοινωνικές δυνάμεις και τάξεις.

Ο νέος εμφύλιος, που είναι γνωστός και ως πόλεμος των «προεστών», θα πάρει τη μορφή αντίστασης των Πελοποννησίων ενάντια στους «εισβολείς» Ρουμελιώτες που

---

82. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 156.
83. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Α΄, ό.π., 571.
84. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 46-47.
85. Θεοτοκάς Νίκ., *ό.π.*, 47.
86. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Α΄, ό.π., 505.

ήλθαν κατ' εντολή της Κυβέρνησης να ρημάξουν τον τόπο τους και να καταστρέψουν την παράδοσή τους. [87] Ο Κ. Παπαγιώργης διατυπώνει την άποψη ότι οι αρματολοί της Δυτικής και Ανατολικής Στερεάς ενώθηκαν για να εισβάλουν στο Μοριά, μια περιοχή την οποία φθονούσαν για τη φήμη και τον πλούτο της, και επομένως η εισβολή και ο εμφύλιος δύνανται να θεωρηθούν ως «μία ἐκστρατεία τῶν φτωχῶν κατά τοῦ πλούτου, μιᾶς ἀδικημένης περιοχῆς πού ἤθελε νά ταπεινώσει τήν ὀφρύν τῶν ἀλαζόνων Μοραϊτῶν». [88] Σύμφωνα με την άποψη του μελετητή, οι Ρουμελιώτες, αντιτάσσοντας τη στρατιωτική τους δύναμη και τα όπλα στον πλούτο των Μοραϊτών, απέβλεπαν κυρίως στις διαρπαγές των περιουσιών και στην πολιτική ταπείνωση των Πελοποννησίων και όχι στην εξόντωσή τους. [89]

Ο Μακρυγιάννης, που αφηγείται τα γεγονότα μετά την πάροδο κάποιων χρόνων, αποδίδει σε μεγάλο βαθμό την εμφύλια αναμέτρηση και στις δύο φάσεις της στον «τοπικισμό» τόσο των Ρουμελιωτών όσο και των Μοραϊτών, που τροφοδοτούνταν από τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. [90] Η σφοδρή σύγκρουση εστιάζεται, κατά τον Μακρυγιάννη, στα παράπονα που είχαν οι Ρουμελιώτες από τους καπεταναίους και τους προεστούς του Μοριά που ήθελαν να κάνουν «τους Ρουμελιώτες είλωτές τους». Απευθυνόμενος προς τον Καρατάσο και άλλους Ρουμελιώτες καπεταναίους διατυπώνει την ανωτέρω άποψη ως εξής: «Ἐμεῖς ὁ τόπος μας ἐχάλασε, τοῦ κάθε ἑνοῦ, καί κατεξοχή ὁ δικός σας, ὁποὖστε ἀπ' ὄξω... οἱ Πελοποννήσιοι σᾶς θέλουν νά σᾶς ἔχουν ὡς δούλους, μέ τή δύναμή σας νά τηρᾶνε τά νιτερέσια τους, νά γυμνώνουν τήν πατρίδα, καθώς τό λέπετε, νά παίρνουν τά καλύτερα ὑποστατικά καί νά κάνουν συχνούς ἐφύλιους πολέμους. Καί διά νά χαίρωνται αὐτά ὁπού ἄδραξαν ὅλοι αὐτῆνοι, κάθε ὀλίγον ἐφύλιους πολέμους φέρνουν εἰς τήν πατρίδα καί φατριασμούς, καθώς τό εἴδαμε ὥς τώρα πόσοι ἄνθρωποι σκοτώθηκαν ἀπό μᾶς διά τά κέφια ἐκεινῶν». [91] Και σε άλλο σημείο απευθυνόμενος πρός τους Ντρέδες (τους Αρβανίτες της Τριφυλίας και του Δωρίου), της περιοχής Αρκαδίας επισημαίνει: «... ἡ Κυβέρνηση ἔχει τόσα στρατέματα, Καρατασαίους, Καραϊσκάκη, Σουλιῶτες κι' ἄλλους πολλούς κι' ἀπό τ' ἄλλα τά μέρη τά ἔξω. Ὅτι δέν κάψαν τά σπίτια τους ἐκεῖνοι κι' ὅλη ἡ Ρούμελη διά νά σκοτώσετε ἐσεῖς δύο ψωρότουρκους ντόπιους καί νά μᾶς κάνετε κάθε στιμή νόμους κι' ἐφύ-

87. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 47.
88. Παπαγιώργης Κώστ., *Τα καπάκια*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 188.
89. Παπαγιώργης Κώστ., *ό.π.*, 188.
90. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 47.
91. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 156.

λιους πολέμους καί φατρίες δικές σας. Καί θά μποῦνε μέσα ὅλοι αὐτῆνοι· κι᾽ ἄν δέν βαίνετε ἐσεῖς γνώση, θά σᾶς βάλωμε ἐμεῖς».[92] Συνομιλώντας με τους ισχυρούς προεστούς του Μοριά, τον Ζαΐμη, τον Λόντο, τον Νοταρά, τους επιρρίπτει ευθύνες για την εμφύλια σύρραξη, της οποίας το τίμημα πλήρωσαν ακριβά με την ίδια τους τη ζωή πολλοί Ρουμελιώτες χωρίς να φταίνε σε τίποτα: «Ἐσύ ᾽σαι ὁ Ζαΐμης, ἐσεῖς εἴσαστε οἱ Λονταῖγοι, οἱ Νοταραῖγοι καί οἱ ἄλλοι σημαντικοί τῆς πατρίδος; Δέν χορτάσετε τόσους μήνους σκοτώνοντας τούς καλύτερους Ἕλληνες διά τά κέφια σας, διά τούς νόμους σας; Τί ἁμαρτίες εἴχαμε ἐμεῖς οἱ δυστυχισμένοι Ρουμελιῶτες νά σκοτωθοῦμε ὅλοι διά τό κέφι σας;Ἐγώ ἔθαψα τόσους Ρουμελιῶτες, καί οἱ ἄλλοι τό ἴδιον· κι᾽ ἐκεῖνοι ὁπού σκοτώθηκαν καί πληγώθηκαν κι᾽ ἀπό τ᾽ ἄλλο τό μέρος οἱ περισσότεροι ἦταν Ρουμελιῶτες». [93]

Ο Μακρυγιάννης θεωρεί επιπλέον ότι οι Ρουμελιώτες θυσιάστηκαν στον Αγώνα της ανεξαρτησίας πολεμώντας γενναία κατά των Τούρκων, ανακόπτοντας την πρώτη ορμή των τεράστιων τουρκικών στρατιών και αναχαιτίζοντας τις επιθέσεις τους, ώστε αυτές να φθάνουν αποδεκατισμένες ή εξασθενημένες νοτιότερα. Πολλοί Ρουμελιώτες σκοτώθηκαν, άλλοι τραυματίσθηκαν και οι περισσότεροι είδαν τις περιουσίες και το βιος τους να καίγονται και να καταστρέφονται από την μανία του εχθρού. Ωστόσο οι θυσίες τους αυτές δεν εκτιμήθηκαν και δεν αναγνωρίστηκαν από τους Μοραΐτες οπλαρχηγούς και προεστούς, οι οποίοι μάλιστα προέβαιναν σε φατριαστικές και διχαστικές ενέργειες: «Ἀφοῦ θέλησε ὁ Θεός νά γίνωμε κι᾽ ἐμεῖς ἔθνος, δι᾽ αὐτό σκλαβώθηκαν οἱ σημαντικοί τῆς Ρούμελης, σκοτώθηκαν, θυσιάστηκαν· ἦταν νοικοκυραῖοι, ἔγιναν διακοναραῖοι· κι᾽ ἄλλοι διά τήν πατρίδα ἔλειψαν καί χάθηκαν ὁλότελα. Αὐτοί πρίν ἀπό τήν ἐπανάστασιν βάσταξαν τήν πατρίδα ὅσο νἄβρη μίαν ἡμέρα ἁρμόδια νά λευτερωθῆ, καθώς ὁ Θεός φώτισε κι᾽ ἐβρέθη... Οἱ Νακαῖγοι θυσιάσαν εἰς τήν ἐπανάστασιν πραγματικῶς ...καί οἱ Σαλωνίτες, οἱ Φηβαῖοι, οἱ Λιδορικιῶτες, οἱ Κραβαρίτες, οἱ Μισολογγίτες, οἱ Βραχωρίτες, οἱ Καρπενησιῶτες καί ἀπό τ᾽ ἄλλα τά μέρη τῆς Ρούμελης... ὁ Τοῦρκος τόν κατασκότωνε (τόν Ρουμελιώτη), τόν κατασκλάβωνε καί τόν ἔκαιγε. Πέστε μου ἕνα σπίτι παλιόν εἰς τήν Ρούμελη ὁπού νά μήν εἶναι χτίριον μοναχά. Πέστε μου πολιτείαν νά μήν κάηκε καί οἱ γές ἔρημες καί μπαΐρια ὥς τήν σήμερον. Σᾶς εἶπα τίς θυσίες τῆς Ρούμελης. Κι᾽ ἀδικημένη εἶναι κι᾽ ἀφανισμένη. Νόμους γυρεύει καί σύστημα νά πάγη ἡ πατρίς ὀμπρός. Ὁ Κολοκοτρώνης

92. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 164.
93. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 149.

ὅμως κι' ὁ Μεταξάς καί οἱ ἄλλοι οἱ τοιοῦτοι καθημερινούς ἐφύλιους πολέμους θέλουν καί φατρίες».[94]

Ο Κυρ. Σιμόπουλος διαπιστώνει ότι ο αχαλίνωτος τοπικισμός του Μακρυγιάννη τον εμποδίζει να διαμορφώσει μια καθαρή, συνολική και ενωτική αντίληψη περί των εθνικών και λαϊκών προβλημάτων. Η θεώρηση ότι υπεράνω όλων είναι η Ρούμελη και ο Ρουμελιώτης τον οδηγεί σε μια μονόπλευρη, απλοϊκή ή «κοντόφθαλμη» εκτίμηση των πραγμάτων. Αυτός ο τοπικισμός - ίδιον και άλλων αγωνιστών - οδηγούσε συχνά σε ακρότητες, σε παροξυσμούς και καλλιεργούσε ένα διασπαστικό πνεύμα και αυθαίρετες αξιώσεις και διεκδικήσεις. [95] Πράγματι σε μια πρώτη ματιά ο Μακρυγιάννης, πέραν από το τοπικιστικό πνεύμα που το θεωρεί ως βασική αιτία της εμφύλιας σύγκρουσης μεταξύ Ρουμελιωτών και Μοραϊτών, φαίνεται να μην κατανοεί σε βάθος ότι οι αντιθέσεις ήταν μεγάλες και αγεφύρωτες ανάμεσα στα μεγάλα τζάκια του Μοριά, που αντλούσαν την εξουσία τους από τη θέση τους στο κοινοτικό σύστημα κατά την προεπαναστατική περίοδο και από τη γεωκτησία, και στη νέα αστική τάξη των νησιωτών προκρίτων, που ενισχυμένη οικονομικά, διεκδικούσε τώρα την εξουσία. Συμπεραίνουμε μάλιστα ότι δεν είχε κατανοήσει τις βαθύτερες αιτίες της αντιπαράθεσης, γιατί πολύ απλοϊκά θεωρεί ως αφορμή του δευτέρου εμφυλίου πολέμου ένα απλό περιστατικό κατά το οποίο ο Κουντουριώτης δεν επέδειξε τον αρμόζοντα σεβασμό προς τον Ζαΐμη: «Ἅμα μπήκαμεν εἰς τ'Ἀνάπλι, γύρισαν ὅλοι αὐτῆνοι κι' ἔγιναν ἕνα· καί εἶχαν πρόφασες μεγάλες. Καί ἡ μεγαλύτερη ἦταν ὅτι πῆγε εἰς τό καράβι ὁ Ζαΐμης καί δέν προσηκώθη ὁ Κουντουργιώτης· καί δι' αὐτό τό μέγα ἔγκλημα πρέπει νά σκοτωθοῦμε ὅλοι καί νά χαθῆ καί ἡ πατρίς».[96]

Ωστόσο ο Μακρυγιάννης, ανεξάρτητα από τις εκτιμήσεις του, μπορεί να εμφανίζεται ως ανιδιοτελής, διότι δεν προσδοκούσε να εξασφαλίσει χρήματα από την ανάμειξή του στον εμφύλιο, αλλά για την υποστήριξή του προς την Κυβέρνηση τιμήθηκε μετά την πρώτη ανταρτική περίοδο με το βαθμό του χιλιάρχου και έπειτα του αντιστρατήγου.[97] Την προαγωγή του στην αντιστρατηγία αναφέρει και ο ίδιος ως εξής: «Τότε παραδόθη τ'Ἀνάπλι μέ τό Παλαμήδι καί πᾶνε κι' αὐτῆνοι γυρεύοντας τούς ἄλλους

94. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 156-157.

95. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 82.

96. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 149.

97. Σχετικά με την προαγωγή του Μακρυγιάννη στο βαθμό του αντιστρατήγου στις 14 Αυγούστου 1824 βλέπε το σχετικό έγγραφο του Εκτελεστικού σώματος: «Τό Ἐκτελεστικόν Σῶμα δυνάμει του § δ' τοῦ νόμου τῆς Ἐπιδαύρου διατάττει: Αον Ὁ Κύριος Μακρυγιάννης προβιβάζεται εἰς τόν βαθμόν τῆς ἀντιστρατηγίας. Βον Τό ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου νά ἐνεργήσῃ τήν παροῦσαν διαταγήν» βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α', ό.π., 8-9.

εἰς τήν Καρύταινα. Τότε ἡ Διοίκηση καί τό Βουλευτικόν μ᾽ἔκαμαν ἀντιστράτηγον καί μοῦ χάρισαν κι᾽ἕνα ἄλογον. Κι᾽ὡς φρουρά τούς πῆρα καί πήγαμε εἰς τ᾽Ἀνάπλι, Βουλευτικόν καί᾽Εκτελεστικόν».[98] Λίγο πριν την προαγωγή του είχε προσφέρει νέες εκδουλεύσεις και υπηρεσίες προς την Κυβέρνηση με το να δεχθεί την μετάβασή του στην Ύδρα μαζί με το στράτευμά του για να καταστείλει την ανταρσία του στόλου. Ο Ι. Βλαχογιάννης αναφέρει σχετικά: «Ἀπειλουμένης τότε τῆς Ὕδρας ὑπό τῶν ἐχθρικῶν στόλων, πρῶτος ὁ Μακρυγιάννης μετέβη εἰς αὐτήν κατά διαταγήν τῆς Κυβερνήσεως μετά σώματος στρατιωτῶν, διέμεινε δέ αὐτόθι ἀπό τοῦ Ἰουλίου μέχρι ἀρχομένου Ὀκτωβρίου 1824. Ἡ διαγωγή αὐτοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἐξόχως τιμᾷ αὐτόν». [99]

Την ίδια περίπου χρονική περίοδο δρομολογήθηκαν και νέες πολιτικές εξελίξεις. Μετά την παράδοση του Ναυπλίου από τον Πάνο Κολοκοτρώνη στους κυβερνητικούς, αρχές Ιουνίου 1824, και την εγκατάσταση της Κυβέρνησης εκεί, συνήλθε νέα Συνέλευση, κατά τον Οκτώβρη του 1824, η οποία ξαναδιόρισε πρόεδρο του Εκτελεστικού τον Κουντουριώτη και γενικό γραμματέα τον Μαυροκορδάτο. Μέλος του πενταμελούς Εκτελεστικού ορίσθηκε ο Κωλέτης, λόγω της μεγάλης επιρροής που ασκούσε στους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς. [100] Σχετικά με τη σύνθεση του νέου Εκτελεστικού, τον παραγκωνισμό των προκρίτων του Μοριά και τη δυσαρέσκειά τους ο Κων. Παπαρρηγόπουλος παραδίδει: «Ἀλλ᾽οἱ πρόκριτοι τῆς Πελοποννήσου οἱ συντελέσαντες εἰς τήν ταπείνωσιν τοῦ πάλαι ἀρχιστρατήγου ἐνόησαν μετ᾽ὀλίγον ὅτι οὐδέν ἄλλο ἔπραξαν ἤ νά δημιουργήσωσι νέον κυρίαρχον πολύ ἐκείνου ἰσχυρότερον. Ὅτε κατά Ὀκτώβριον ἐγένετο συνῳδά πρός τούς ὑφισταμένους ἀλλοκότους νόμους νέα ἐκλογή Ἐκτελεστικοῦ, ἀνεδείχθησαν πάλιν μέλη αὐτοῦ ὁ Γ. Κουντουριώτης πρόεδρος, ὁ Π. Μπότασης ἀντιπρόεδρος, ὁ Ἀσημάκης Φωτήλας, ὁ Ἀναγνώστης Σπηλιωτάκης καί ὁ᾽Ιωάννης Κωλέττης, ὅ ἔστιν οὐ μόνον οἱ Πελοποννήσιοι ἐμειονοψήφησαν αὖθις ἐν τῷ Ἐκτελεστικῷ ἀλλ᾽οὐδείς τῶν προεστώτων ὅσοι τοσοῦτο συνετέλεσαν εἰς τήν καταστολήν τοῦ ἐμφυλίου πολέμου περιελήφθη ἐν τῇ ὑπερτάτῃ ἀρχῇ».[101] Ο Παύλ. Καρολίδης παρατηρεί ποια ήταν τα αποτελέσματα της επικράτησης στην Κυβέρνηση των νησιωτών και Ρου-

98. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 149.
99. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Β΄Αρχείον"* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κη΄.
100. Dakin Doug., *"Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923",* ό.π., 86.
101. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, ΣΤ΄, ό.π., 104.

μελιωτών: «Ἀποτέλεσμα τῆς τοιαύτης πράξεως ἦτο ἡ πρός τόν Κολοκοτρώνην προσχώρησις πάντων σχεδόν τῶν Πελοποννησίων ἀρχηγῶν, οὐ μόνον τῶν στρατιωτικῶν, ἀλλά καί τῶν πολιτικῶν (Ζαήμη, Λόντου, Σισίνη και τοῦ Ρουμελιώτου Θ. Γρίβα). Η δυσαρέσκεια δέ καί ἡ ὀργή τῶν ἐκ τῆς Κυβερνήσεως ἀποκλεισθέντων ἰσχυρῶν πολιτευτῶν καί ὁπλαρχηγῶν ἦτο τοσαύτῳ μᾶλλον μεγάλη, διότι τότε ἀκριβῶς εἶχε φθάσει μέγα μέρος τῶν χρημάτων τοῦ ἐν Λονδίνῳ συνομολογηθέντος δανείου, καί δέν ἠνείχοντο οἱ ἄνδρες οὗτοι νά βλέπωσι τάς μυριάδας ἀγγλικῶν λιρῶν διαχειριζομένας ὑπό τῶν ἐναντίων».[102] Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα δυσαρέσκειας και αντιδράσεων προεστών και οπλαρχηγών του Μοριά προς την Κυβέρνηση ξέσπασε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμο ο οποίος έμελλε να είναι σφοδρότερος, αγριότερος και οδυνηρότερος του πρώτου.

Ο H. Lidderdale αποδίδει την απομάκρυνση του Μακρυγιάννη από την παράταξη του Κολοκοτρώνη και του γιου του Γενναίου στη δυσαρέσκεια και την απογοήτευσή του από τις μεθόδους και τις τακτικές των Κολοκοτρωναίων, αλλά και στην επιρροή που δέχθηκε από τον Κωλέτη μετά από πρόσκληση να συνδράμει στην πάταξη της ανταρσίας στο Μοριά και στην ενίσχυση της Εθνικής Κυβέρνησης.[103]

Από τον Οκτώβρη του 1824 ως το τέλος του χρόνου ο Μακρυγιάννης ενεπλάκη και πάλι στον νέο εμφύλιο πόλεμο, όπως αφηγείται ο ίδιος: «Τά 1824 Ὀκτωβρίου 14 ἔλαβα τήν διαταγή νά περιλάβω τούς ἀνθρώπους στήν ὁδηγίαν μου καί νά πάγω – ὅτι δέν προσηκώθη ὁ Κουντουριώτης εἰς τόν Ζαΐμη· ὅτ᾽ εἶχε ἄλλη δουλειά καί δέν προσηκώθη εἰς τό καράβι, ἀντάρτης ὁ Ζαΐμης. Πήγαμε στήν Τριπολιτζά· ἐκεῖ συναχτήκαμε ὅλοι νά πᾶμε εἰς τήν Ἀρκαδιά κι᾽ ὁ Παπαφλέσιας μαζί».[104] Οι κάτοικοι της Τριφυλίας είχαν αρνηθεί να πληρώσουν φόρους στην Κυβέρνηση και εκείνη έστειλε τον Μακρυγιάννη με 200 ενόπλους και υπό τις διαταγές του υπουργού των Εσωτερικών, Γρηγ. Δικαίου, για να τους χτυπήσει.[105] Επιστρέφοντας από την Ύδρα στο Άργος ο Μακρυγιάννης έλαβε έγγραφο (14 Οκτωβρίου 1824) του Υπουργού Πολεμικών Α. Παπαγεωργίου με την εντολή να φροντίσει για την εσωτερική ευταξία της Επαρχίας μπαίνοντας «εἰς τάς ὁδηγίας καί διαταγάς τοῦ ἐξοχωτάτου ὑπουργοῦ τῶν Ἐσωτε-

---

102. Καρολίδης Παύλ., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Α΄. Ερμής, Αθήνα 1922, 51-52.

103. Lidderdale H., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed.-trans., H.A. Lidderdale, forword C. M. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 42.

104. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 157-158.

105. Σχετικά με την απείθεια και την άρνηση των Αρκάδιων να εκπληρώσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις προς την Κυβέρνηση βλ. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Β΄ ό.π., 147 και Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821,* Α΄, ό.π., 416.

ρικῶν Κυρ. Γρηγορίου Δικαίου».[106] Ακολούθησαν σφοδρές μάχες και συγκρούσεις με τους Αρκάδιους στους Λάκκους της Μεσσηνίας και στον Μελιγαλά. Στο Ναύπλιο η διοίκηση ανέθεσε στον Μακρυγιάννη να προσεγγίσει τους Ρουμελιώτες καπεταναίους και να διαπραγματευθεί μαζί τους, ώστε να πετύχει την κάθοδο των ρουμελιώτικων στρατευμάτων στην Πελοπόννησο προκειμένου να στραφούν κατά των ανταρτών. Ο ίδιος αναφέρει σχετικά: «...μέ προστάζει ἡ Κυβέρνηση νά πάγω εἰς Ἀθήνα νά μπάσω τ' ἀσκέρια μέσα τοῦ Καρατάσου καί Γκούρα... Μέ περικάλεσε πολύ ἡ Κυβέρνηση - ἤξερε ὅτ' εἶμαι φιλιωμένος μέ τούς Καρατασαίους - καί μ' ὅδωσε καί χρήματα νά μ' ἐλκύση...Ἔλαβα την διαταγή καί κίνησα δι' Ἀθήνα τίς 16 Νοεβρίου 1824».[107]

Είναι ολοφάνερο ότι οι πολιτικοί, ο Μαυροκορδάτος και ο Κωλέτης, με κάθε τρόπο υποδαύλιζαν τον εμφύλιο σπαραγμό για να αποκομίσουν τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη για τον εαυτό τους. Σχέδιο του Κωλέτη υπήρξε ο προσεταιρισμός των Ρουμελιωτών οπλαρχηγών, ώστε αυτοί με τα στρατεύματά τους να πατάξουν στο Μοριά την ανταρσία του Κολοκοτρώνη και των προεστών. Ο Κωλέτης «...φρονεῖ ὅτι, ἀφ' οὗ ἐξολοθρευθῶσιν ὁ Κολοκοτρώνης καί οἱ προεστοί διά τῶν Ρουμελιωτῶν, ἤθελε δυνηθῆ δι' αὐτῶν τούτων νά κατακυριεύση αὐτός εἰς τήν Ἑλλάδα».[108] Προς το σκοπό αυτό συνέταξε και απέστειλε προσκλητήριες επιστολές προς τους Ρουμελιώτες καπεταναίους καλώντας τους να συνδράμουν στην κατάπαυση των ταραχών και της ανταρσίας, προς υπεράσπιση των νόμων και της Κυβέρνησης, υποσχόμενος βαθμούς, μισθούς, τιμές και πλούσια λάφυρα από τους Πελοποννησίους. Ο Καν. Δεληγιάννης διασώζει την προκήρυξη του Κωλέτη προς τους Ρουμελιώτες οπλαρχηγούς, προσκλητήριο για εισβολή και ισοπέδωση του Μοριά, κήρυγμα εμφυλίου πολέμου: «Ἀδελφοί, οἱ Μοραΐτες ἐλύσσαξαν ἀπό τά πολλά πλούτη, τά ὁποῖα ἥρπασαν ἀπό τούς Τούρκους τῆς Τριπολιτσᾶς, τοῦ Ναυπλίου, τοῦ Λάλα, τῆς Κορίνθου, τῆς Μονεμβασίας, τοῦ Νεοκάστρου καί τῶν λοιπῶν μερῶν καί ἔγιναν δερεμπεῆδες, καί προσπαθοῦν νά ἀντικαταστήσουν τόν Κιαμίλμπεην καί τούς λοιπούς μπέηδες καί ἀγάδες. Καί σεῖς τρέχετε αὐτοῦ χωρίς ψωμί, χωρίς τσαρούχι, χωρίς φορέματα, μέ μίαν παλαιόκαπαν, καταβασανίζεσθε. Τί λοιπόν περιμένετε; Ἄλλην ἁρμοδιωτέραν καί εὐτυχεστέραν διά σᾶς περίστασιν δέν θέλει εὕρετε ποτέ, διά νά πλουτίσετε μεγάλοι καί μικροί. Τώρα ἄνοι-

106. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον*, Α΄, ό.π., 9.
107. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 168.
108. Σπηλιάδης Νικ.. *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)",* Β΄, ό.π., 151.

ξαν διά σᾶς δύο πηγαί πλούτου, οἱ λίρες τοῦ δανείου καί τά πλούσια λάφυρα τοῦ Μορέως. Τί ἄλλο πλέον ἐπιθυμεῖτε;» [109] Ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες προσκλήσεις προς τους Ρουμελιώτες από τον Γεώργιο και Λάζαρο Κουντουριώτη, «δι᾽ ὧν ἐπροσκαλοῦντο νά εἰσβάλουν εἰς Πελοπόννησον καί συλλάβωσιν, φονεύσωσιν ἤ διώξωσι». [110]

Μετά από τέτοιου είδους προσκλητήρια και μια ανάλογη κυβερνητική εντολή ο Μακρυγιάννης μετέβη στην Αθήνα προκειμένου να επηρεάσει καθοριστικά τον Γκούρα και άλλους Στερεοελλαδίτες οπλαρχηγούς να κατεβάσουν τα στρατεύματά τους στο Μοριά για να καταστείλουν την «ανταρσία» των Πελοποννησίων. Ο ίδιος αναφέρει στην αφήγησή του: «Πῆγα εἰς Ἀθήνα, μίλησα πρῶτα τοῦ Γκούρα, ὡς φίλος μου παλιός, τοῦ εἶπα τήν κατάστασιν τῆς πατρίδος. Δέν δέχτη τελείως. Δέν τ᾽ὄκρινα ἄλλο, νά τόν βιάσω... Ἀντάμωσα τόν Καρατάσιον καί Γάτζο, τούς γενναίους κι᾽ἀγαθούς πατριῶτες. Ἀφοῦ τούς ξηγήθηκα πώς εἶναι ἡ πατρίς σ᾽ἄχλιαν κατάστασιν κι᾽ὅσα μιλήσαμε στήν Νύδρα ὅλα αὐτῆνοι οἱ ἐγωιστές τά βαίνουν στήν ἐνέργεια· καί ἡ πατρίς κιντυνεύει· καί χύνεται ἀθῶον αἷμα, τότε προθύμως ἀποφάσισαν νά μποῦνε. Φέραμε καί τούς ἄλλους τούς καπεταναίους ἐκεῖ, τοῦ Καρατάσιου· κι᾽αὐτῆνοι ἦταν πρόθυμοι ὅλοι, οἱ ἀθάνατοι, Ντουμπιώτης, Πηνειός, Βελέτζας, Ἀποστολάκης, Ζορμπάς κι᾽ἄλλοι πολλοί... Τότε ἔρχεται ὁ Γκούρας κι᾽ἀνταμωνόμαστε ...καί μπαίνει κι᾽αὐτός». [111] Πράγματι οι αρχικοί δισταγμοί του Γκούρα υποχώρησαν μετά την παρέμβαση του Μακρυγιάννη, τις προσκλητικές επιστολές των Κουντουριωταίων και Υδραίων προεστών και το έγγραφο του Εκτελεστικού, στις 13 Νοεμβρίου 1824, με το οποίο εκαλείτο προς υπεράσπιση των Νόμων να λάβει όλα τα υπό την οδηγία του σώματα και τους στρατιώτες και να μεταβεί στην Κόρινθο. [112] Ο Διον. Σουρμελής αναφέρει σχετικά με την κινητοποίηση των στρατιωτικών δυνάμεων της Ρούμελης: «Περί τάς ἀρχάς τοῦ χειμῶνος τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1824) συνῆλθον εἰς Ἀθήνας διάφορα στρατιωτικά σώματα τῶν ὁποίων ἀρχηγοί ἦσαν οὗτοι, Γκούρας, Καρατάσος, Κριεζιώτης, Κατζικογιάννης, Λέκκας, Γάντζος, Ρούκης, Δικαῖος, Χρῆστος Ποριώτης καί Βέργος, οἵτινες ἐπερίμενον διαταγήν τῆς Διοικήσεως διά νά ἐκστρατεύσωσιν ὅπου ἦτον ἀνάγκη».[113]

---

109. Δεληγιάννης Καν., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β΄. Τσουκαλάς & υιός, Αθήνα 1957, 201-202
110. Περραιβός Χρ., *"Απομνημονεύματα Πολεμικά"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β΄. Τσουκαλάς, Αθήνα 1957, 167.
111. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 171.
112. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον*, Α΄, ό.π., 12 (εκ του *Αρχείου Ι. Γκούρα*).
113. Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών*. 2η έκδ. Τυπ. Αγγελίδου, Αθήνα 1853, 98.

Σχετικά με τη συμβολή του Μακρυγιάννη στη στρατολόγηση των ανωτέρω δυνάμεων με σκοπό την κάθοδό τους στο Μοριά, ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει: «Ἐνισχυομένων ὅμως τῶν ἀνταρτῶν ἀνά τήν Πελοπόννησον, διετάχθη ἄνευ ἀναβολῆς νά μεταβῇ εἰς Ἀθήνας καί προσκαλέσῃ τόν Γκούραν μετ' ἄλλων στρατευμάτων εἰς τήν ἐπαναστατημένην χώραν. Ἐκπληρώσας ἐπιτυχῶς καί ταύτην τήν ἐντολήν ἐπανῆλθεν ἵνα μετάσχῃ καί αὐτός τῆς ἐκστρατείας. Πρό αὐτῆς ὅμως προεβιβάσθη εἰς στρατηγόν».[114] Μετά την νέα προσφορά υπηρεσιών προς την Κυβέρνηση ανταμείφθηκε με προβιβασμό στο βαθμό της στρατηγίας την 1η Δεκεμβρίου 1824. [115]

Η Κυβέρνηση προκειμένου να δελεάσει και να προσελκύσει με το μέρος της τους καπεταναίους, ώστε να χτυπηθούν οι «αντάρτες» ή «αντιπατριώτες», όπως αποκαλούσαν τους αντιφρονούντες προεστούς του Μοριά, μοίραζε με μεγάλη ευκολία στρατιωτικούς βαθμούς και αξιώματα, ακόμη και σε απειροπόλεμους. Ο Ν. Κασομούλης παρατηρεί: «τά διπλώματα γιά στρατηγίες καί χιλιαρχίες ἔβγαιναν ὡσάν ἀπό τόν φοῦρνον». [116] Και ο Αμβρ. Φραντζής επισημαίνει ότι «κατάντησε τό ἔθνος νά ἔχῃ ὑπέρ τάς 12 χιλιάδας ἀξιωματικούς, ἐκ τῶν ὁποίων πολλοί προεβιβάσθησαν εἰς βαθμούς στρατηγίας, ἀντιστρατηγίας, χιλιαρχίας, ὑποχιλιαρχίας μέχρι εἰκοσιπενταρχίας χωρίς ποτέ νά ρίψωσιν οὐδέ κἄν ἕν ντουφέκι εἰς τάς κατ' ἐχθρῶν γενομένας μάχας».[117]

Σε σχετικό άρθρο δημοσιευμένο στα «Ελληνικά Χρονικά» του Μεσολογγίου επισημαίνονται οι μεγάλες αντιθέσεις στη συμπεριφορά των αγωνιστών. Κάποιοι διεκδικούν πρωτεία και αξιώματα δικαίως λόγω της αυτοθυσίας και του ηρωισμού τους στη μάχη, ενώ κάποιοι άλλοι τα διεκδικούν, χωρίς να τα δικαιούνται, με απάτες και προδοσίες: «Τινές τῶν ἀρχηγῶν μας ὀρέγονται τό πρωτεῖον καί τό ζητοῦσι ἀπό τήν Πατρίδα μέ τό σπαθίον των, ἄλλοι δέ προσπαθοῦν νά τό ἀπαιτήσωσι μέ τήν ἀπάτην καί μέ τή μυστικότητα...».[118]

Εκτός από το δέλεαρ των τιμών και των βαθμών δελεαστικά λειτούργησαν και τα χρήματα από το δάνειο που έλαβε η Κυβέρνηση Κουντουριώτη από την Αγγλία. Τα αξιώ-

---

114. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄, ό.π., κη΄.

115. Σχετικά με την νέα προαγωγή του Μακρυγιάννη στο βαθμό του στρατηγού την 1η Δεκεμβρίου 1824 βλέπε το σχετικό έγγραφο του Εκτελεστικού σώματος: «Τό Ἐκτελεστικόν Σῶμα δυνάμει του § Ν΄ τοῦ Νόμου τῆς Ἐπιδαύρου διατάττει: Αον Ὁ Ἀντιστράτηγος Μακρυγιάννης (προβιβάζεται) εἰς τόν βαθμόν τῆς Στρατηγίας. Βον Τό Ὑπουργεῖον τοῦ Πολέμου νά ἐνεργήσῃ τήν Διαταγήν ταύτην», βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α', ό.π., 17.

116. Κασομούλης Νικ., *"Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833"*, Β΄. Τυπ. Α. Βάρσου, Αθήνα 1939-1942, 24-25.

117. Φραντζής Αμβρ., *"Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837"*, Β΄. Β. Καστόρχη & Συντροφία, Εν Αθήναις 1839, 295.

118. Εφ. *"Ελληνικά Χρονικά",* Μεσολόγγι, αρ. φ. 38, 18-7-1824.

ματα και οι δωροδοκίες από κοινού ήταν ικανά κίνητρα για να διαφθείρουν συνειδήσεις και να προσελκύσουν οπλαρχηγούς στην κυβερνητική παράταξη: «Ὁ κύριος Κωλέττης θέλει χρησιμεύσει μεγάλως... ἔχει καί ἐπιρροήν μεγάλην κοντά εἰς τούς στρατιωτικούς Ρουμελιώτας, καί τό κυριώτερον εἶναι καί αἱ λίραι... ἐνεψυχώθησαν μέ τό φθάσιμον τῶν λιρῶν καί τρέχουσι μέ προθυμίαν καί γενναιότητα». [119]

Με αυτά και με άλλα μέσα είχαν συγκεντρωθεί αρκετά στρατεύματα υπό την οδηγία μεγάλων Ρουμελιωτών οπλαρχηγών στην Κόρινθο, όπου περίμεναν τις σχετικές κυβερνητικές εντολές. Στο μεταξύ ο Αναγν. Δεληγιάννης και ο Θ. Κολοκοτρώνης από τη Σιλήμνα έγραψαν επιστολή προς τους Ρουμελιώτες στην προσπάθειά τους να αποτρέψουν την εκστρατεία, υποδεικνύοντάς τους μάλιστα να μην αναμειγνύονται στις υποθέσεις του Μοριά: «Ἡμεῖς μέ τό νά ἔχωμεν δικαιώματα καί ἰντερέσσα τῆς πατρίδος μας Πελοποννήσου, ἐκινήθημεν ἐναντίον τῆς τυραννίας μερικῶν ἀτόμων. Καί ἐπειδή εἴμεθα πατριῶται, δέν ἐπιθυμοῦμεν νά κινηθῶμεν μεταξύ μας εἰς ἐμφύλιον πόλεμον. Ὅθεν, ἄν εἶσθε Ἕλληνες καί πατριῶται, δέν πρέπει νά ἀνακατευθῆτε εἰς τά τῆς Πελοποννήσου πράγματα, ἀλλά νά σταθῆτε ἀδιάφοροι». [120] Και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός, ο πρόεδρος της «Αχαϊκής Εταιρίας των κοτζαμπάσηδων» επιχείρησε να ματαιώσει την εκστρατεία με σχετική επιστολή του προς τον Γ. Κουντουριώτη· εκείνος όμως αρνήθηκε «δικαιολογῶν τόν ἐμφύλιον πόλεμον καί ἀποδεικνύων αὐτόν ἀναγκαῖον διά τήν κατάπαυσιν, λέγει, τῶν Πελοποννησιακῶν καταχρήσεων, καί προσθέτει, ὅτι εἰς τοῦτο εἶναι ἕτοιμος νά θυσιάσῃ καί περιουσίαν καί ζωήν». [121]

Οι υποδείξεις τέτοιου τύπου δεν εισακούσθησαν και έτσι στις 11 Νοεμβρίου 1824 άρχιζε επίσημα ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος από το κέντρο του Μοριά, την Τρίπολη. Από την ημέρα εκείνη και μετά σημειώθηκαν αλλεπάλληλες μάχες, σφοδρές και αιματηρές συγκρούσεις μεταξύ κυβερνητικών και «αντιπατριωτών». Ο Νικηταράς εξεστράτευσε εναντίον του Ναυπλίου, ο Κολοκοτρώνης βάδισε κατά της Τριπολιτσάς, η οποία όμως έπεσε στα χέρια των κυβερνητικών αρχές Δεκεμβρίου του 1824. Ακολούθως ο Νοταράς και ο Λόντος απείλησαν την Ακροκόρινθο. Αρχές Δεκεμβρίου του 1824 τα κυβερνητικά στρατεύματα με επικεφαλής τους Καραϊσκάκη, Γκούρα, Τζαβέλλα, Δράκο και Καρατάσο συγκρούστηκαν με τα στρατεύματα του Λόντου και του Νοταρά στο Κουτσομόδι, όπου τα δεύτερα έπαθαν πανωλεθρία και διαλύθηκαν. Στο Δυτικό Μοριά κοντά στα Καλάβρυτα, οι Μοραΐτες υπέστησαν νέα συντριπτική ήττα. Μέσα στους πρώτους μήνες του 1825 οι Ρουμελιώτες κατατρόπωσαν τους προεστούς του Μοριά και

---

119. *"Αρχείον Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη", 1821-1832,* Γ΄, ό.π., 406.
120. Εφ. *"Φίλος του Νόμου",* αρ. φ. 71, 17-11-1824.
121. *"Αρχείον του Στρατηγού Ανδρέου Λόντου", 1789-1847,* Β΄. Αθήνα 1931, 393· *"Αρχείον Γ. Κουντουριώτη"*, Γ΄, ό.π., 335, 370-372.

οι Υδραίοι εδραιώθηκαν ολοκληρωτικά στην εξουσία. Ο Μοριάς υπέστη λεηλασίες και ολοσχερείς καταστροφές από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα, που τον αντιμετώπισαν ως εχθρικό έδαφος. [122] Κατά τη διάρκεια των συμπλοκών στις κεντρικές επαρχίες της Πελοποννήσου, φονεύθηκε σε μια μικρή αψιμαχία γύρω από την Τρίπολη ο Πάνος Κολοκοτρώνης. [123] Ο πατέρας του καταβλήθηκε τόσο πολύ από το θάνατό του, ώστε ζήτησε αμνηστία από την Κυβέρνηση και παραδόθηκε σε αυτήν. Ακολούθως συνελήφθησαν και φυλακίσθηκαν στη μονή του προφήτη Ηλία στην Ύδρα, στις 2 Φεβρουαρίου 1825, ο Θεόδ. Κολοκοτρώνης, οι τέσσερις αδελφοί Δεληγιανναίοι, ο Ι. Νοταράς, ο γέροντας Σισίνης και ο γιός του Χρύσανθος και ο ρουμελιώτης Θεόδ. Γρίβας. Ο Ανδρ. Ζαΐμης, ο Ανδρ. Λόντος και ο Νικήτας διέφυγαν στη δυτική Ελλάδα.[124] Έτσι έληξε ο δεύτερος εμφύλιος πόλεμος με πλήρη συντριβή των Πελοποννησίων και τεράστιες καταστροφές και υλικές ζημιές σε όλη σχεδόν την έκταση του Μοριά.

ii) Το φαινόμενο της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του "πλιάτσικου" και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη.

Κατά το δεύτερο εμφύλιο ο Μακρυγιάννης πολέμησε κυρίως στη δυτική Πελοπόννησο. Τα περιστατικά τα οποία αφηγείται στα "Απομνημονεύματα" είναι πολλά και ενδιαφέροντα για μια «μικροϊστορία του πολέμου».[125] Ο ίδιος ρίχτηκε στον εμφύλιο με ορμή και λύσσα και πολέμησε τους συμπατριώτες του με φανατισμό και πάθος, όπως

---

122. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, ΣΤ΄, ό.π., 105· Βουρνάς Τάσ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το κίνημα του Γουδί (1909)*, ό.π., 140-141. Σχετικά με τις πολεμικές αναμετρήσεις του β᾽ εμφυλίου πολέμου βλ. Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10, ό.π., 427-431·Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄, ό.π., 48-55· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 357-360· Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ό.π., 422-433· Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 170-174.

123. Αναλυτικά περί του θανάτου του Πάνου Κολοκοτρώνη βλ. Σταματόπουλος Τάκ., *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάσταση του 1821*, Α΄, ό.π., 425-426, (σημ. 26)· *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* ΙΒ΄, ό.π., 357· Φωτιάδης Δημ., *Η επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄, ό.π., 48-50.

124. Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930*, ΣΤ΄, ό.π., 105-106.

125. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 50.
Η ιστορική έρευνα από τις δεκαετίες του 1970 και του 1980 και εξής δεν ασχολείται μόνο με τις ευρείες κοινωνικές αλλαγές, αλλά επικεντρώνεται σε ατομικές υπάρξεις και οι μικροϊστορικές μελέτες της καθημερινής ζωής παίζουν σπουδαίο ρόλο γι' αυτήν. Σχετικά με τη συμβολή της μικροϊστορίας (microstoria) στην ιστορική έρευνα. βλ. Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth century* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999, 134-155 · Thompson Ed., *The making of the English Working Class*. New York 1966, 12 & εξής· Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*, Collins, London 1981· Levi Giov., «On Microhistory», στο Pet. Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing*. Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1991, 93 & εξής· Muir Ed. και Ruggiero G. (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Baltimore 1991.

πολέμησε τους Τούρκους. *«Τους αντιμετώπισε μάλιστα με μεγαλύτερο μίσος και καταφρόνηση. Στους Τούρκους αναγνωρίζει ανδρεία και περηφάνια, στους αδερφούς, τους χθεσινούς συντρόφους και τώρα θανάσιμους εχθρούς, όχι. Όλοι δειλοί και ανάξιοι. Ο Νικηταράς, οι Κολοκοτρωναίοι, οι Αρκαδιανοί».* [126]

Εκείνο που είναι εντυπωσιακό και ενδιαφέρον είναι το πάθος, το μίσος και ο φανατισμός με τα οποία περιγράφει τις μάχες εναντίον Ελλήνων πατριωτών του. Συχνά μάλιστα αφηγείται τις συγκρούσεις με μεγαλύτερη εμπάθεια από ότι περιγράφει τις μάχες κατά του εχθρού. Οι νίκες της παράταξής του στον εμφύλιο περιγράφονται με θριαμβευτικό τόνο, με τάση αυταρέσκειας και αλαζονείας. Πανηγυρίζει για τη γενναιότητα των συντρόφων του, υποτιμά και αδικεί τους αντιπάλους. [127] Τη μάχη στη Νταλαμανάρα εναντίον του Νικήτα, του Κολιόπουλου και του Γενναίου την περιγράφει ως εξής: «Πολεμούσαμε νύχτα καί ἡμέρα ...καί σκοτωθήκανε κι᾽ ἀπό τά δυό μέρη... καί κολλώντας ἀπάνου τούς βαρούγαμε εἰς τό κρέας· κι᾽ ἄφησαν τό χωριόν ...Τούς ριχτήκαμε ἀπάνου τους καί τούς τζακίσαμε καί τούς πήγαμε κυνηγώντας ὥς κοντά εἰς τόν Μέρμπακα ... ἀπό τρίχα γλίτωσε (ὁ Νικηταράς)... Πῆρα τούς σκοτωμένους καί τούς ἔθαψα...». [128] Σε ακόλουθη συμπλοκή στην Παναγιά του Άργους αφηγείται: «...ὅμως τούς τζακίσαμε καί τούς πήραμε ὀμπρός· τούς πιάσαμε ὅλα τους τά φορτώματα και τούς κολλήσαμε εἰς τό πέρα βουνό ὅλους... Πλέρωσα παιδιά ἐλεύτερα καί κεφάλωσαν ἀπό πάνου τους... Τότε πῆραν τό φύσημά τους...».[129] Καμιά νίκη κατά των Οθωμανών δεν περιγράφεται με τόση ζωντάνια, έπαρση και θριαμβολογία από τον Μακρυγιάννη όσο η νικηφόρα μάχη, υπό τις διαταγές του Παπαφλέσσα, κατά των Αρκαδινών στους Κωνσταντίνους και στον Μελιγαλά της Μεσσηνίας: [130] «Βγάλαμε τά μαχαίρια, σκοτώσαμε τόν μπαϊραχτάρη τους, πήραμε τό μπαγιράκι τους, σκοτώσαμε καί ἄλλους πέντ᾽ ἕξι, πιάσαμε καί καμπόσους ζωντανούς καί τούς κυνηγήσαμε πέρα από τό Μπούγα. Μ᾽ ἐκείνη τήν ὁρμή ριχτήκαμε καί τῶν ἀλλουνῶν... καί τούς δίνομε ἕνα τζάκισμα καί τούς πήγαμε κυνηγώντα ὥς τό Καλυβοχώρι, ὁποὖναι λωβιασμένοι, κι᾽ ἐκεῖ τούς ἀφήσαμε. Οἱ ἄνθρωποί μου πῆραν λάφυρα πολλά, ὅταν τούς χαλάσαμε, κι᾽ ἀπό κείνους κι᾽ ἀπό ὅσους δέν φταῖγαν... Χαλάγοντας αὐτούς ριχτήκαμε καί εἰς ἐκείνους ὁπού ἦταν εἰς τόν Παπαφλέσια· τούς πήραμε τίς πλάτες καί τζακίστηκαν ... τούς χτύπησα κι᾽ ἐγώ ἀπό μπρός κι᾽ ἐκεῖνοι ἀπό τίς πλάτες καί τούς χαλάσαμε ἀπ᾽ οὖλα ἐκεῖνα τά μέρη· καί τούς ριχτήκαμε μέσα εἰς τούς Κωσταντίνους. Τούς χαλάσαμε κι᾽ ἐκεῖ καί πιάσαμε ζωντανούς, τούς πήραμε τά πραχτικά τους κι᾽ ὅλα

126. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 40.
127. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 41.
128. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 148.
129. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 148-149.
130. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 41.

τους τ' ἀναγκαῖα καί τούς πήγαμε κυνηγώντα ὥς τήν ἀλλοῦ ψηλότερη ράχη...».[131] Με την ίδια εμπάθεια και τάση εκδίκησης αναφέρεται σε μια σύγκρουση στο Μελιγαλά: «Ἐκεῖ μᾶς πλάκωσε ὁ Μητροπέτροβας, μᾶς ντουφέκισε· τόν πήραμε μέ τά μαχαίρια καμπόσο κυνηγώντας.Ἔπιασα μέ τρόπον τούς σημαντικούς τοῦ χωριοῦ καί τούς ἔδεσα κι' ἐκείνους, πῆρα τούς λαβωμένους ὁποῦχα εἰς τίς κούλιες τοῦ Μελιγαλᾶ, ἔστειλα ἕναν χωριάτη καί εἶπε τοῦ Μητροπέτροβα, ἄν ἔβγουν καί μᾶς ντουφεκίσουνε, θά τούς κόψω ὅλους τούς δεμένους».[132]

Η βιαιότητα, η βαναυσότητα και η εκδικητικότητα απέναντι στους αντιπάλους, που χαρακτηρίζει την αφήγηση του Μακρυγιάννη, φέρνει στη μνήμη τις σελίδες του Θουκυδίδη, από το βιβλίο Γ΄ 82 των Ιστοριών, περί παθολογίας του πολέμου, όπου αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο στην Κέρκυρα: «Άρχισε λοιπόν ο εμφύλιος πόλεμος στις πολιτείες ... ακόμη και τη συνηθισμένη σημασία που είχαν οι λέξεις για τα πράγματα την άλλαζαν κατά πώς τους άρεσε... κοντολογίς όποιος προλάβαινε εκείνον που μελετούσε να κάνει κάποιο κακό, επαινιόταν, καθώς και αυτός που παρακινούσε στο κακό άλλον που δεν είχε σκεφθεί να κάνει. Ακόμη και οι συγγενείς έγιναν πιο ξένοι από τους κομματικούς συντρόφους, επειδή οι ομοϊδεάτες ήταν πιο πρόθυμοι να αποτολμούν αδίστακτα τα πάντα· γιατί τα κόμματα αυτά δεν έγιναν για να επιδιώκουν ωφέλεια των μελών τους σύμφωνα με τους νόμους που ίσχυαν, αλλά για να ικανοποιήσουν την πλεονεξία τους αντίθετα με τους ορισμούς τους... Αιτία για όλα αυτά είναι η φιλαρχία από πλεονοξία και φιλοτιμία· απ' αυτά τα δυο και η παθιασμένη προθυμία καθεμιάς μερίδας, όταν άρχισαν τις διαμάχες, να υπερισχύσει... Και επειδή με κάθε μέσο αγωνίζονταν μεταξύ τους για το ποιος θα υπερισχύσει, αποτόλμησαν τα πιο φοβερά πράγματα και επιδίωξαν ακόμη μεγαλύτερες αντεκδικήσεις, επιβάλλοντάς τες όχι στο σημείο που επέτρεπε η δικαιοσύνη και το συμφέρον της πολιτείας αλλά βάζοντας όριο σ' αυτές, ό,τι κάθε φορά νόμιζαν πως θα ικανοποιούσε την παράταξή τους».[133] (μτφ. Αν. Γεωργοπαπαδάκου).

---

131. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 163-164.

132. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 167.

133. Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* (ΙΙΙ, 82): «Ἐστασίαζέ τε οὖν τά τῶν πόλεων... Καί τήν εἰωθεῖαν ἀξίωσιν τῶν ὀνομάτων ἐς τά ἔργα ἀντήλλαξαν τῇ δικαιώσει... Ἁπλῶς δέ ὁ φθάσας τόν μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπῃνεῖτο, καί ὁ ἐπικελεύσας τόν μή διανοούμενον. Καί μήν καί τό ξυγγενές τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο διά τό ἑτοιμότερον εἶναι ἀπροφασίστως τολμᾶ· οὐ γάρ μετά τῶν κειμένων νόμων ὠφελίας αἱ τοιαῦται ξύνοδοι, ἀλλά παρά τούς καθεστῶτας πλεονεξίᾳ... Πάντων δ' αὐτῶν αἴτιον ἀρχή ἡ διά πλεονεξίαν καί φιλοτιμίαν· ἐκ δ' αὐτῶν καί ἐς τό φιλονικεῖν καθισταμένων τό πρόθυμον... παντί δ' τρόπῳ ἀγωνιζόμενοι ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησάν τε τά δεινότατα ἐπεξῆσάν τε τάς τιμωρίας ἔτι μείζους, οὐ μέχρι τοῦ δικαίου καί τῇ πόλει ξυμφόρου προτιθέντες, ἐς δέ τό ἑκατέροις που αἰεί ἡδονήν ἔχον ὁρίζοντες...». Το ανωτέρω απόσπασμα έχει ληφθεί από την έκδοση: Thucydidis, *Historiae Γ"* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (III, 82). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts). Η μετάφραση έχει ληφθεί από την έκδοση: Θουκυδίδης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (μτφ. - σχολ. Αν. Γεωργοπαπαδάκος) Α΄. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.

Ο Θουκυδίδης υπογραμμίζει τα δεινά του εμφυλίου πολέμου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η αλλοίωση του ανθρώπινου χαρακτήρα, η επαύξηση της πλεονεξίας και της φιλοδοξίας του ατόμου λόγω της δίψας για την εξουσία. Άλλο κύριο χαρακτηριστικό του εμφυλίου πολέμου είναι η σκληρότητα, η εκδίκηση, η στυγνή βία και η εξόντωση του αντιπάλου, ομοεθνούς και ομοπάτριου, στο όνομα του κομματισμού και του φατριασμού. Πέραν των όσων επισημαίνει ο Θουκυδίδης, οι υλικές καταστροφές, οι ερημώσεις και οι λεηλασίες των πόλεων, οι αρπαγές και οι ληστείες, το "πλιάτσικο" και η λαφυραγωγία είναι άλλες θλιβερές συνέπειες των εμφύλιων αναμετρήσεων.

Ειδικά η λαφυραγώγηση του εχθρού και η συλλογή από τους νικητές μεγάλου μέρους λαφύρων ή «λειών του πολέμου» από το πεδίο της μάχης αποτελεί μια συνήθεια πανάρχαια που κάνει την εμφάνισή της και σε όλες σχεδόν τις συγκρούσεις και τις πολεμικές αναμετρήσεις εναντίον των Τούρκων, αλλά και στις εμφύλιες διαμάχες κατά τη διάρκεια του Αγώνα της ανεξαρτησίας. Ο εχθρός φονεύεται, λαφυραγωγείται, διαπομπεύεται ή αιχμαλωτίζεται, ανεξάρτητα αν είναι Τούρκος ή ΄Ελληνας. Δε γίνονται διακρίσεις στον πόλεμο, όπως παρατηρεί σχετικά ο Γεν. Κολοκοτρώνης: «... ἐσκοτώθησαν καί ἐζωγρήθησαν τινές καί ἀπό τά δύο μέρη καί ὁ Γρίβας εἶδε, ὅτι δέν δύναται νά βλάψῃ τόν Γενναῖον...»[134]

Η δίψα και η μανία των στρατιωτών για την εξασφάλιση των λαφύρων οδηγεί ακόμη και σε φαινόμενα απειθαρχίας ή λιποταξίας από τους αρχηγούς τους, όταν εκείνοι δεν τους παρέχουν αυτό το ισχυρό κίνητρο. Συχνά οι οπλαρχηγοί αναγκάζονται να δεσμεύονται απέναντι στους αγωνιστές με υπόσχεση για εξασφάλιση διπλού μεριδίου από τα λάφυρα, προκειμένου να τους δελεάσουν για να εκστρατεύσουν μαζί τους.[135] Ο Γερμανός αξιωματικός Karl Theodor Striebeck σημειώνει ότι, σύμφωνα με τους στρατιωτικούς κανονισμούς της εποχής, ο κάθε αγωνιστής υποχρεούνταν να παραδίδει τα μισά λάφυρα στον καπετάνιο του. [136]

Τη λαφυρομανία των αγωνιστών καυτηριάζει και η χειρόγραφη εφημερίδα «Αιτωλική» (Μεσολόγγι, αρ. φ. 1, 3 Αυγούστου 1821) προτρέποντάς τους να διαθέτουν τα λάφυρα για την ενίσχυση του Αγώνα, και όχι για το προσωπικό τους όφελος: «Τί τρέχετε λαφυραγωγοῦντες καί δέν ἀποφασίζετε νά ἐξοδεύσετε ὅλας τάς οὐσίας εἰς προ-

---

134. Κολοκοτρώνης Γεν., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955, 219 .

135. Ευμορφόπουλος Διον., Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως, εφ. *"Εβδομάς",* 20 -5-1884· Ευμορφόπουλος Διον., *"Απομνημονεύματα"* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957, 13.

136. Striebeck Karl Th., *Mitteilungen aus dem Tagebuch eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutnnant Stribeck bearbeitet von Fr. Lindes*. Hannover 1828, 136 στο Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21,* Β΄ (1822-1823). Αθήνα 1980, 334 (σημ. 30).

μήθειαν τοῦ πολέμου; Θαρρεῖτε πώς τά πλούτη ἠμποροῦν νά σώσουν τήν πατρίδα, ἤ νά φυλάξουν ἐσᾶς κατά μέρος, τούς ταῦτα συναθροίζοντας;» Και σε άλλο σημείο προτρέπει τους στρατηγούς και τους στρατιώτες να μην αποβλέπουν στα λάφυρα: «Οἱ στρατηγοί καί στρατιῶται, μήν ἀποβλέπετε πλέον εἰς λάφυρα, ὅτι ἀμαυρώνουν τάς ἀνθραγαθίας σας καί ἐμποδίζουν τήν πρόοδόν σας, ἀλλ' εἰς κάθε στρατόπεδον διορίσατε ἕναν ἔφορον τῶν λαφύρων νά τά συνάζῃ καί νά τά διαμοιρασθῆτε ἐν καιρῷ τῷ προσήκοντι, ἔχοντας πάντοτε κατά νοῦν νά ἀφήσετε καί ἕνα μέρος διά τήν κάσσαν τήν προμηθεύουσαν τόν πόλεμον». [137]

Παρά τις σχετικές παραινέσεις ακόμη και από τον Τύπο καθ' όλη τη διάρκεια της Επανάστασης, κατά το δεύτερο κυρίως εμφύλιο πόλεμο στο Μοριά σημειώθηκαν από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα όχι μόνο λαφυραγωγίες αλλά ποικίλες λεηλασίες, αρπαγές περιουσιών, καταχρήσεις, αναίσχυντες πράξεις βίας και "πλιατσικολόγημα" εις βάρος αντιπάλων και αντιφρονούντων Μοραϊτών. Γαίες ερημώθηκαν, οικίες πυρπολήθηκαν, εκλάπησαν υπάρχοντα, λεηλατήθηκαν περιουσίες και ο Μοριάς αφανίσθηκε και ισοπεδώθηκε απ' άκρη σ' άκρη.

Σημαντικές είναι οι μαρτυρίες διαφόρων απομνημονευματογράφων για τις ζημιές και τη λαφυραγωγία των Ρουμελιωτών στην Πελοπόννησο. Ο Ι. Γκούρας με τα ασκέρια του - γνωστός για τη βιαιότητα, την αρπακτικότητα και τη φιλοχρηματία του - σκορπούσε τον τρόμο και τη φρίκη στο πέρασμά του. Ο Χρ. Περραιβός, που βρισκόταν μαζί του, γράφει χαρακτηριστικά: «Ὁ Γκούρας εἰσῆλθεν εἰς Πελοπόννησον μέ τό πῦρ, ἁρπαγήν καί κολαστήρια· ἱκανήν ποσότητα χρημάτων ἥρπασε διά τῆς βίας... τάς δέ καταχρήσεις τῶν ὑπό τήν ὁδηγίαν του αἰσχρόν ἐστί καί λέγειν» [...]. «Ἡ ἄκρα φιλαργυρία του ἔσβενεν ἐκ τῆς καρδίας του πᾶσαν συναίσθησιν τιμῆς». [138] Όταν μάλιστα πολιόρκησε τα Τρίκαλα της Κορινθίας, έπιασε τον Ι. Νοταρά και τον γέρο πατέρα του, τον οποίον, αφού βασάνισε και του απέσπασε τρεις χιλιάδες χρυσά φλουριά Βενετίας, τον ανάγκασε να υπογράψει διαθήκη με την οποία αποκλήρωνε τα παιδιά του και καθιστούσε αυτόν γενικό κληρονόμο της κτηματικής του περιουσίας. [139] Σχετικά με το περιστατικό αυτό ο Διον. Κόκκινος γράφει ειρωνικά: «Μέ αὐτάς τάς τερατώδεις πράξεις ἤρχισεν ὁ Γκούρας παρόντος καί τοῦ Κωλέττη τήν ὑπέρ τῆς ἀναστηλώσεως τῶν νόμων ἐκστρατείαν του εἰς τήν Πελοπόννησον». [140]

---

137. Κουμαριανού Αικ., *Ο Τύπος στον Αγώνα (1821-1827)*, Α΄. Εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1971, 10-11.

138. Περραιβός Χρ., "*Απομνημονεύματα Πολεμικά",* Β΄, ό.π., 169-170, 171.

139. Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄, ό.π., 54.

140. Κόκκινος Διον., "*Η Ελληνική Επανάστασις"*, Η΄. Μέλισσα, Αθήνα 1958, 285.

Ο Φώτ. Χρυσανθόπουλος ή Φωτάκος περιγράφει το δράμα που έζησε ο Μοριάς ως εξής: «Ὅθεν ἐπέρασεν ὁ λεγόμενος στρατός τῆς Διοικήσεως, ἔχυσε τόν σπόρον τῆς διχονοίας καί τοῦ ἐμφυλίου σπαραγμοῦ. Ἡ συρροή τῶν ἔξωθεν ἐλθόντων ξένων... ἡ διαγωγή, τήν ὁποίαν ἐτήρησεν εἰς αὐτά ...ἡ αὐξηθεῖσα δύναμις αὐτῶν, ἔφεραν τήν διαίρεσιν τοῦ ἔθνους, ἥτις ἐξασθένησε τό ἐθνικόν πνεῦμα καί τήν ἐθνικήν δύναμιν ... ἀγρίευσαν καί αὔξησαν τά πάθη τῶν Ἑλλήνων, ἐνισχύθη ἡ κατάχρησις, καί οἱ ἄνθρωποι ἐδόθησαν εἰς τάς ἀσωτίας». [141] Και σε άλλο σημείο: «Ὅταν δέ ἦλθαν οἱ ἀδελφοί μας Ἕλληνες εἰς τήν Πελοπόννησον μᾶς ἔκαμαν περισσότερα κακά ἀπό τούς Τούρκους. Τόπος δέν μᾶς ἔμεινεν ἐλεύθερος... Ἀντί νά ἐκδικηθοῦν αὐτούς τούς Τούρκους, ἐξεδικήθηκαν ἡμᾶς».[142] Αναφερόμενος στη βία των στρατευμάτων του Γκούρα και των λοιπών οπλαρχηγών επισημαίνει: Ο Κωλέτης «διέταξεν αὐτόν (τόν Γκούρα) νά ἐξέλθῃ εἰς τήν Πελοπόννησον, νά τήν ραβδίσῃ καί νά τήν τιμωρήσῃ ὡς ἀντάρτιδα».[143] Και συνεχίζοντας γράφει: «Τούτων γενομένων, τά στρατεύματα τοῦ Γκούρα καί τῶν λοιπῶν τῆς Διοικήσεως ὁπλαρχηγῶν ἐδόθησαν εἰς τήν μέθην καί εἰς τάς ἄλλας ἡδονάς καί ἁρπαγάς. Ὅλην δέ σχεδόν τήν Πελοπόννησον ἐγύρισαν ἀδιακρίτως συλλαμβάνοντες, καθώς ἔλεγαν, ἀντάρτας καί τιμωροῦντας αὐτούς ὡς τοιούτους, ἔπειτα τούς ἀπέστελλον εἰς Ναύπλιον, ἄν καί πολλοί ἐξ αὐτῶν δέν ἦσαν ἀντάρται, καί δέν ἀνῆκον εἰς καμμίαν μερίδα πολιτικήν, ἀλλ᾽ ἤρκει μόνον, ὅτι οἱ συλλαμβανόμενοι ἦσαν Πελοποννήσιοι». [144] Σε άλλο σημείο αναφέρεται στο "πλιάτσικο" στο οποίο επιδόθηκαν τα στρατεύματα της Διοικήσεως: «Ἔπειτα ἐξαπλώθησαν μέσα εἰς τήν Πελοπόννησον πολλά στρατεύματα τῆς Διοικήσεως, καί ἔκαμαν πολλάς καταχρήσεις, διότι δέν ἀφῆκαν καμμιᾶς γυναικός σκουλαρίκια, οὔτε κασέλα κλειδωμένην. Οἱ στρατιῶται δέ οὗτοι ἦσαν κακοήθεις καί βλάσφημοι εἰς τόν Θεόν καί αὐτοί καί οἱ καπεταναῖοι των, διά τοῦτο ὄχι μόνον τούς ἀνθρώπους, ἀλλά καί τάς ἐκκλησίας ἐγύμνωσαν...». [145] Μια επιπλέον μαρτυρία του αναφέρεται στη λαφυραγωγία της Κερπινής, περιοχής των Καλαβρύτων, όταν μπήκαν σε αυτήν τα κυβερνητικά στρατεύματα: «Οἱ δέ στρατιῶται τοῦ Καραϊσκάκη καί οἱ Σουλιῶται εἰσβαλόντες εἰς τήν κωμόπολιν Κερπινήν ἐλαφυραγώγησαν αὐτήν καί τήν οἰκίαν τοῦ Ζαΐμη, τά δέ πράγματα καί τά ἐνδύματα αὐτοῦ τά ἔβαλαν εἰς δημοπρασίαν, καί ὁ κῆρυξ φωνάζων χλευαστικῶς ἔλεγε· πωλεῖται τό φουστάνι τῆς Ζαΐμαινας, καί ἄλλα τοιαῦτα πρός ἐμπαιγμόν ἔλεγεν».[146]

---

141. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Β΄, ό.π., 20.
142. Χρυσανθόπουλος Φώτ.ή Φωτάκος, *ό.π.*, 25.
143. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Α΄, *ό.π.*, 405-406.
144. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β΄, *ό.π.*, 11-12.
145. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Α΄, *ό.π.*, 406-407.
146. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 407.

Ο Φωτάκος αναφέρεται επίσης στις παράλογες απαιτήσεις των στρατιωτών, οι οποίοι αξίωναν από τους Μοραΐτες να τους εξασφαλίσουν περίεργα και αλλόκοτα εδέσματα, για να τους ταλαιπωρούν και να τους βασανίζουν: «Οἱ στρατιῶται τοῦ Ἐκτελεστικοῦ δέν ἔβαλαν σύνορον διά νά διακρίνουν διά τούτου τόν φίλον καί τόν ἐχθρόν τῆς Διοικήσεως· ἤρκει μόνον, ὅτι ὅλοι ἦσαν Μωραΐται καί ὅλους τούς ἐγύμνωναν, καί τούς ἐκαταφρόνουν. Δέν ἄκουε τις τότε ἄλλο τίποτε, παρά στεναγμούς, χουχουλητά και κλάϋματα. Οἱ δέ στρατιῶται διά νά βασανίζουν τόν κόσμον περισσότερον, εἰς τά σπίτια ὅπου κατέλυαν ἐζήτουν ἀπό τούς οἰκοδεσπότας σουσάμι ψητόν εἰς τήν σούβλαν, αὐγά ψητά εἰς τήν σούβλαν, γάλα εἰς τήν σούβλαν, ψητόν καί ζάχαρη, ἐλιάς τηγανισμένας, χαβιάρι ἔγκαιρον διά τήν ὄρεξιν, καί ἄλλα τοιαῦτα ἀλλόκοτα καί ἀσυνήθιστα φαγητά εἰς τήν Πελοπόννησον, τά ὁποῖα οἱ χωρικοί δέν ἦτο δυνατόν νά ἔχουν, καί πολύ διά τοῦτο ὑπέφεραν. Ἄνθρωπος δέν εὑρίσκετο νά τούς ἐλαφρώσῃ ἀπό τά δεινά των». [147] Την ίδια ακριβώς μαρτυρία παραθέτει και ο Μακρυγιάννης: «... Καί τ' ἀσκέρια, ὁποῦναι μέσα εἰς τήν Ἀρκαδιά καί χωριά τους γιομάτα, τούς γυρεύουν τῶν Ἀρκάδων φακί εἰς τό σουφλί...». [148] Ο Φωτάκος διαπιστώνει ότι ο Μακρυγιάννης ήταν αντίθετος στις αρπαγές και στα «διαγουμίσματα» και παρότι οι δυο τους ανήκαν σε διαφορετικά κόμματα, μας παραθέτει την εξής χαρακτηριστική μαρτυρία: «Ὁ δέ Μακρυγιάννης, ἄν καί ἦτο καί αὐτός ὀπαδός τῶν περί τόν Κωλέττην καί Γκούραν, βλέπων ὅμως τάς γινομένας καταχρήσεις καί τάς ἄλλας παρανομίας, ἄρχισε ν' ἀπομακρύνεται αὐτῶν». [149] Θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί ότι ο Φωτάκος, επειδή ήταν Μοραΐτης και ανήκε στην παράταξη των Κολοκοτρωναίων, παρουσιάζει κάπως υπερβολικά τα δεινοπαθήματα των συμπατριωτών του από τους Ρουμελιώτες, ωστόσο υπάρχουν και άλλες μαρτυρίες, μη Πελοποννησίων απομνημονευματογράφων που πιστοποιούν τις βιαιότητες και τις αρπαγές εις βάρος των Μοραϊτών.

Ο Νικ. Σπηλιάδης, ο οποίος δεν είναι Μοραΐτης, αναφέρεται εύστοχα στις υπερβολικές αμοιβές των Ρουμελιωτών στρατιωτών, αλλά και στις λεηλασίες και στις ληστείες τους στο Μοριά, αποκαλύπτοντας και επισημαίνοντας έτσι την ύπαρξη της βαθύτερης ρήξης και του ανταγωνισμού μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών: «Τήν πρώτην Δεκεμβρίου ἐκστρατεύει (ὁ Κωλέττης) εἰς Κόρινθον, ὅθεν μέλλει ν' ἀρχίσῃ λεηλατῶν τόν τόπον, καί οἱ Ρουμελιῶται γίνονται τῶν θελημάτων του ὄργανα, καί πολεμοῦσι τήν πατρίδα των, πολεμοῦντες πόλεμον ἐμφύλιον, καί νικῶσι μάλιστα, διότι εἰς τούς ἐμφυλίους πολέμους νικῶσι τά χρήματα... Πληρόνονται δ' ἅπαντες μισθούς διπλασίους, τριπλασίους, πολλαπλασίους παρ' ὅσους ἔχουσι στρατιώ-

147. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β΄, *ό.π.*, 18.
148. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 183.
149. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β΄, *ό.π.*, 12.

τας, καί λέγονται σωτῆρες τοῦ ἔθνους, διότι ἀπέρχονται νά καταστρέψωσι τούς συναποτελοῦντας τό ἔθνος ἀδελφούς των, καί ν᾽ ἀδικήσωσι τούς Πελοποννησίους, οἵτινες, ἐκτός τῶν ὀλίγων εἰς πάντας ἤδη ἐγνωσμένων, δέν εἶν᾽ ἀντάρται, δέν ἐπῆραν ὅπλα κατά τῆς Κυβερνήσεως, καί δέν ἔπραξαν τίποτε ἐναντίον τῶν νόμων». [150] Και σε άλλο σημείο συνεχίζει: «Καί μ᾽ ὅλον ὅτι λέγουσιν ὅτι εἰσέβαλον εἰς τήν Πελοπόννησον, εὐλαβούμενοι τούς νόμους καί τήν Κυβέρνησιν, δέν φείδονται οὔτε τῆς τιμῆς, οὔτε τῆς ἰδιοκτησίας, οὔτε τῆς ζωῆς τῶν πολιτῶν. Ἠδίκησαν δέ τούς Πελοποννησίους, τούς ὕβρισαν πολυειδῶς, τούς ἐγύμνωσαν, τούς ἥρπασαν τά χρήματα καί τά πράγματα, ὅσα εἶχον εἰς τά κιβώτιά των, κατέφαγον καί ἐπώλησαν ὅσα ἐδώδιμα εὗρον εἰς τάς οἰκίας των ἀποταμιευμένα διά τήν ζωοτροφίαν τῶν οἰκογενειῶν των, ἀφῄρεσαν καί τινων τάς γυναῖκας καί τά παιδία. Ἔπιον, ἐπώλησαν καί ἔχυσαν τά κρασία των, ἐπῆραν τά πρόβατά των, τά ζῶά των καί τούς ἔβλαψαν καθ᾽ ὅλους τούς τρόπους». [151]

Ο Th. Gordon επισημαίνει τις οικονομικές κυρίως ζημίες που υπέστη ο Μοριάς κυρίως από τον δεύτερο εμφύλιο πόλεμο: «Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος ὑπῆρξε, ἐν τούτοις, ἐξαιρετικά ἐπιζήμιος γιά τόν Μοριά, ἐπειδή ἐπί σχεδόν μία δεκαετία εἶχε ἀπαλλαγεῖ ἀπό τήν τουρκική ἐπιθετικότητα καί εἶχε ἀρχίσει νά ἀνακάμπτει σέ τέτοιον βαθμό, ὥστε ἀπό τόν καιρό τῆς ἐπανάστασης καί μετά νά καλλιεργεῖται ἕνα τρίτο γῆς ἐπιπλέον. Ἡ εὐημερία αὐτή κλαδεύτηκε στόν ἀνθό ἀπό τήν ἀσυδοσία τῶν Ρουμελιωτῶν στρατιωτῶν, οἱ ὁποῖοι μπορεῖ μέν νά μήν ἤθελαν νά σκοτώσουν τούς ὁμοεθνεῖς τους, ἀλλά δέν εἶχαν κανέναν ἐνδοιασμό ὅσον ἀφορᾶ τό πλιάτσικο. Δέν ἀρκέστηκαν νά λεηλατήσουν τίς μεγάλες περιουσίες τοῦ Σισίνη, Ζαΐμη, κ.ἄ., ἀλλά λήστευσαν ἀδιακρίτως ὅλες τίς κοινωνικές τάξεις». [152]

Ο G. Finlay που υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των λεηλασιών στο Μοριά εξιστορεί: «Ὁ Κουντουριώτης καί ὁ Κωλέτης χρησιμοποίησαν τή νίκη τους μέ ἀσύνετη βαρβαρότητα. Ὁ στρατός τους λεηλάτησε ὅλα τά ὑπάρχοντα μεγάλου ἀριθμοῦ ἑλληνικῶν οἰκογενειῶν πού δέν εἶχαν πάρει μέρος στόν ἐμφύλιο. Ἅρπαξαν τά ζῶα τῶν χωρικῶν καί σέ πολλά χωριά ἡ γῆ ἔμεινε χέρσα. Οἱ ἁρματολοί καταβρόχθισαν τά γιδοπρόβατα κι᾽ ὁ λαός λιμοκτονοῦσε. Ἡ πρόοδος τοῦ Ἰμπραήμ τόν ἑπόμενο χρόνο διευκολύνθηκε πολύ ἀπό τήν κακή διακυβέρνηση τοῦ Κουντουριώτη, τή βαρβαρότητα τοῦ Κωλέτη καί τίς ἀπάνθρωπες καταστροφές πού προκάλεσαν τά ρουμελιώτικα τμήματα. [153]

---

150. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Β΄, ό.π., 168-169.
151. Σπηλιάδης Νικ., *ό.π.*, 185-186.
152. Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Κατσώνη), Β΄. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2010, 154.
153. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄. Κόσμος, Αθήνα χ.χ., 42−43.

Ο John Hartley, Άγγλος περιηγητής στο Μοριά, διαπιστώνει ότι οι Μοραΐτες σε ορισμένες περιπτώσεις υπέστησαν μεγαλύτερες λεηλασίες από τους συμπατριώτες τους απ' ότι από τον Ιμπραήμ: «Τό Λιβάρτζι, πού εἶχε 150 σπίτια, δέν ἔπαθε τίποτα ἀπό τόν'Ιμπραήμ, (...) γιατί προσκύνησε.Ὑπέφεραν ὅμως οἱ κάτοικοι πολλά δεινά ἀπό τούς συμπατριῶτες τους.Ἦρθαν ὁ Σισίνης καί ὁ Γενναῖος καί ὅπως ἰσχυρίζονται οἱ χωριάτες, τούς ἀφάνισαν...». [154]

Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η σχετική αναφορά του Ν. Κασομούλη: «Εἰς ὅλα αὐτά τά χωρία ἐβλέπαμεν τόν τρόμον ζωγραφισμένον εἰς τό πρόσωπο τῶν πολιτῶν ἀπό τά βάρη πού ὑπέφεραν ἀπό τήν διάβασιν τῶν στρατευμάτων».[155] Ο Γενναίος Κολοκοτρώνης υπογραμμίζει ότι οι καταχρήσεις των κυβερνητικών στρατευμάτων εις βάρος των επαρχιών της Πελοποννήσου προκάλεσαν λαϊκή οργή και αγανάκτηση: «...διότι τά στρατεύματα τῆς Κυβερνήσεως ἔκαμαν μεγάλας καταχρήσεις καί καταπιέσεις ὅλων τῶν ἐπαρχιῶν τῆς Πελοποννήσου»... «διότι τά στρατεύματα τῆς Κυβερνήσεως δέν ἔκαμαν καμμίαν ἐξαίρεσιν οὔτε εἰς τούς ἐναντίους τῆς Κυβερνήσεως, οὔτε εἰς τούς ὑπέρ τῆς Κυβερνήσεως καί δι'αὐτό ἦτον γενική ἀγανάκτησις...».[156] Και ο Σπ. Τρικούπης συμφωνεί με τα όσα αναφέρει ο Κασομούλης και ο Γενναίος: «Ἀλλά λίαν δεινός καί λίαν φθοροποιός κατήντησεν ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος προκειμένης ὄχι ἐφημέρου ἐξουσίας ὡς ἄλλοτε, ἀλλά καταστροφῆς καί ἐξοντώσεως τῶν ἰσχυρῶν τῆς Πελοποννήσου· ἐξώκειλε δέ ἕνεκα τούτου καί εἰς τόσην κακοήθειαν, ὥστε ἡ εἰς τήν Πελοπόννησον εἰσβολή τῶν πέραν τοῦ'Ισθμοῦ στρατευμάτων δοθέντων εἰς ἁρπαγήν καί εἰς ἀκολασίαν, ἀνεκάλεσεν εἰς τήν μνήμην τῶν παθόντων ὅσα κακά ἔπαθαν ἐπί τῆς εἰσβολῆς τῶν Ἀλβανῶν οἱ πατέρες αὐτῶν».[157] Στη λαφυραγωγία των Ρουμελιωτών αναφέρεται και ο Αμβρ. Φραντζής ως εξής: «...μέχρι τέλους Μαΐου 1825... ἀνεχώρησαν οἱ Στερεολλαδῖται Ἕλληνες, φέροντες μεθ'ἑαυτῶν πολλά καί διάφορα ἐξ ἁρπαγῆς λάφυρα ἐκ τῶν Πελοποννησίων, πληρωθέντων εἰς ἅπαντας σώων καί τῶν δεδουλευμένων αὐτῶν μισθῶν ἐκ τῶν τοῦ Ἀγγλικοῦ δανείου Λιρῶν στερλινῶν, καί ἐκ τῶν συναχθεισῶν ἀπό τάς διαφόρους ἐπαρχίας προσόδων καί λοιπῶν εἰσοδημάτων...». [158]

---

154. Hartley J., «Tour in the Morea, in the year 1828», στο Hartley John: *Researches in Greece and the Levant*. Seeley and Sons, London 1831, 357-358.
155. Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-1833*, Β΄, ό.π., 10.
156. Κολοκοτρώνης Γεν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 113.
157. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 176.
158. Φραντζής Αμβρ., *"Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715, και λήγουσα το 1837"*, Β΄, ό.π., 320.

Εκτός από τους ανωτέρω ιστορικούς, ξένους περιηγητές και απομνημονευματογράφους και ο Μακρυγιάννης εντοπίζει και περιγράφει τέτοια φαινόμενα αρπαγών και λεηλασιών στο Μοριά από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα κατά το δεύτερο εμφύλιο, και μάλιστα και από τα παλικάρια του, τα οποία όμως τα κατακρίνει απερίφραστα, τα καταγγέλλει, τα καταδικάζει και τα θεωρεί απαράδεκτες, βίαιες και ηθικά επιλήψιμες πράξεις. Το μεγαλύτερο μέρος της αφήγησής του σχετικά με την περίοδο αυτή δεν αφορά στους πολέμους αλλά στις λεηλασίες στις οποίες επιδόθηκαν τα Ρουμελιώτικα "ασκέρια", διαχωρίζοντας τη δική του "τίμια" στάση. [159] Ο ίδιος εμφανίζεται έντιμος, ηθικός, αδέκαστος τονίζοντας ότι δεν επωφελήθηκε από τις λεηλασίες: «Μά τήν πατρίδα, ἕνα κοντύλι πῆρα νά γράψω κι' ἕνα μπάλωμα τζαρουχιῶν ἄφησα ἕναν στρατιώτη μου καί πῆρε»[160] μέσα από το σπίτι του εύπορου προεστού Σισίνη το οποίο λεηλατούσε ο Γκούρας και οι σύντροφοί του. Και σε άλλο σημείο, όταν σημειώνονταν συμπλοκές και λεηλασίες στην Τριπολιτσά κατά τον πρώτο εμφύλιο, αναφέρει: «Μᾶς εἶπαν: "Τήν πολιτείαν (τήν Τριπολιτζά) τήν γύμνωσαν οἱ ἄνθρωποί σας". (Εἶναι ἡ ἀλήθεια τοῦ Θεοῦ, δέν ἄφησα τούς ἀνθρώπους μου νά πάρουν μίαν τρίχα. Ἕνας πῆρε ἕνα σαχάνι νά κενώσουμε τό φαΐ καί τόν ἔδιωξα καί τό πῆγε ἐκεῖ ὁπού τό πῆρε)». [161]

Αρχικά, από την Εισαγωγή του έργου του, προσπαθεί να δημιουργήσει την εντύπωση ότι το δικό του σώμα δεν βαρύνεται με βιαιοπραγίες, ακαταστασίες και αρπαγές και ότι ο ίδιος υπήρξε ανιδιοτελής: [162] «Καί μ' ὅσους ἀνθρώπους μ' ἀξίωσε ὁ Θεός καί διοίκησα, διάφορες ἀκαταστασίες καί ἁρπαγές ηὗραν τήν πατρίδα, ἀρχή καί τέλος, δοξασμένο νά εἶναι τό πανάγαθον ὄνομα τοῦ Θεοῦ, ἐμᾶς δέν μᾶς ἄφησε νά μολυθοῦμεν».[163] Όμως από την ίδια του την αφήγηση προκύπτει πως και οι δικοί του σύντροφοι επιδόθηκαν στις αρπαγές, στις βιαιότητες και στις λαφυραγωγίες: «Οἱ ἄνθρωποί μου πῆραν λάφυρα πολλά, ὅταν τούς χαλάσαμε, κι' ἀπό κείνους κι' ἀπ' ὅσους δέν φταῖγαν· δέν μποροῦσα νά τούς βαστήσω τούς ἀνθρώπους εἰς τήν ἀγανάχτησιν ὁποὖχαν ἀναντίον τῶν Ἀρκάδιων, ὅτι μᾶς φοβέριζαν νά μᾶς σκοτώσουνε ὁπού τούς πατήσαμε τά γερά τους χώματα».[164] Παραδέχεται επομένως τη λαφυραγωγία των στρατιωτών του εις βάρος των Αρκάδιων, ισχυριζόμενος ότι δεν μπόρεσε να τους εμποδίσει.

---

159. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 50.
160. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 174.
161. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 139.
162. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 43.
163. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Εισαγωγή), ό.π., 12.
164. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 163-164.

Αλλά τήν ίδια στιγμή καταδικάζει και καυτηριάζει την αρπακτικότητα, τη βιαιότητα και την εγκληματική συμπεριφορά των Ρουμελιωτών καπεταναίων, όπως ο Γκούρας και ο Καραϊσκάκης, που εισέβαλαν στην Πελοπόννησο, την αφάνισαν και την καταλήστεψαν, λες και επρόκειτο για εχθρικό έδαφος. Περιγράφει τις λεηλασίες του Καραϊσκάκη στο σπίτι του προεστού Ζαΐμη στην Κερπινή των Καλαβρύτων και το «πλιάτσικο» του Γκούρα στο σπίτι του εύπορου προεστού Σισίνη στη Γαστούνη, ενέργειες τις οποίες ο ίδιος καταγγέλλει και κατακρίνει αυστηρά. «Καί πέρασαν τήν Βοστίτζα καί πῆγαν εἰς τήν Κερπινή, εἰς τό σπίτι τοῦ κυρίου Ζαΐμη· καί ὁ Καραϊσκάκης τό κυβέρνησε, ὁπού δέν τοῦ ἄφησαν οἱ ἄνθρωποί του οὔτε στάχτη μέσα· καί οἱ ἄλλοι πῆγαν εἰς τ᾽ἄλλα σπίτια καί χωριά»... [165] «Μπῆκε ὁ Γκούρας μέ τούς ἀνθρώπους του εἰς τό σπίτι τοῦ Σισίνη καί τοῦ πῆραν ὅλο του τό βιόν καί τά ζωντανά του καί τά πῆγαν εἰς τήν Ἀθήνα. Καί τά μαγαζιά μέ τά γεννήματα αὐτηνῶν κι᾽ὅλης τῆς συντροφιᾶς τά πῆραν ὅλα. Γγιχτήκαμε δι᾽αὐτά μέ τόν Γκούρα - ἦταν καί συβουλές τοῦ Σοφιανόπουλου. Τότε γύρεψα ν᾽ἀναχωρήσω μέ τό σῶμα μου, ὅτι τέτοιοι νόμοι δέν μ᾽ἀρέσουνε, νά γυμνώνουν τούς ἀνθρώπους ἀπό πλούτη καί τιμή».[166] Σε άλλο σημείο της αφήγησης αψηφά και καταγγέλλει τις συμβουλές τού Γκούρα και του Σοφιανόπουλου να ληστεύσει το Ναύπλιο και να διανείμει τα λάφυρα σε μερίδια: «Μέ συμβουλεύει ὁ Σοφιανόπουλος κι᾽ὁ Γκούρας στόν δρόμον νά γυμνώσω αὐτό (τ᾽Ἀνάπλι) κι᾽ὅλους τούς ἀξιωματικούς του καί νά τά κάμωμε μερίδια, ἕνα ὁ Κωλέττης, ἕνα ὁ Φλέσιας, ἕνα ὁ Γκούρας, ἕνα ὁ Σοφιανόπουλος, ὁ συνβουλάτοράς του, κι᾽ἕνα ἐγώ. Καλά τούς εἶπα, ὅ,τι θέλουν τά κάνω... Καί ὅ,τι μοῦλεγαν τούς ὑποσκόμουν. Ὅτι γύρευα νά μήν εἶμαι μ᾽αὐτούς· ὅτι αὐτά ὁπού ἔβλεπα μέ πείραζαν.Ὅτι τήν ἐπανάστασίν μας θά τήν καταντήσουμε ληστεία· καί ἡ πατρίς κατάντησε ἡ παλιόψαθα τῶν ἀτίμων». [167]

Αντιδρά επίσης έντονα και δυσανασχετεί καταδικάζοντας την τυραννική και ληστρική συμπεριφορά ορισμένων κοτσαμπάσηδων: «Πάγω μίαν ἡμέρα εἰς τό κονάκι του (τοῦ Γιάννη Νοταρᾶ), τόν βρίσκω καί τυραγνοῦσε ἕναν πολίτη· τέτοιον τυραγνισμόν δέν τόν ξέραν νά τοῦ κάμουν μήτε οἱ Κατζαντωναῖοι ὁποῦταν λησταί. Δεμένος ὁ πολίτης, κεφάλι κι᾽ὁ κῶλος ἕνα καί τοῦ γύρευαν χρήματα. Τότε σιχάθηκα ὅλως διόλου τό Ρωμαίικο, ὅτι μάθαμε ὅλοι τήν ληστείαν γενικῶς. Τοῦ μίλησα αὐτηνοῦ τοῦ εὐγενῆ ὅτι δέν εἶναι καλά τά τοιαῦτα· "ὅτι ὅταν βλέπουν ἐσᾶς ὁπού

---

165. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.,* 174.
166. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 174-175.
167. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 175

κάνετε τοιαῦτα, οἱ ἄλλοι, οἱ μικροί θά φᾶνε ζωντανούς ἀνθρώπους". Σᾶς λέγω ὡς τίμιος ἄνθρωπος, εἶχα ὥς τότε μεγάλο σέβας καί σ' αὐτούς καί τούς σιχάθηκα νά μήν τούς βλέπω· κι' ἀναθεμάτισα τήν λευτερίαν, ὁπού θά κάμωμε μ' αὐτούς ὅλους».[168]

Καί όταν έμαθε ότι οι κυβερνητικοί, εκτελώντας διαταγές του υπουργού του πολέμου Παπαφλέσσα, είχαν αρπάξει βίαια τα υπάρχοντα και τα άλογα ανταρτών αξιωματικών, οργισμένος παρουσιάστηκε στα μέλη της Κυβέρνησης στο Ναύπλιο και τους είπε επιτιμητικά: «Ἐγώ μικρός ἄνθρωπος δέν καταδέχθηκα νά γυμνώσω αὐτούς, αλλά ξοδιάζω ἐξ ἰδίων μου ὡς ἀδελφός τους καί τούς ἔχω εἰς τό κονάκι μου· κι' αὐτό τό κάνω, ὅτι εἶναι ξένοι ἄνθρωποι ἐδῶ, Εὐρωπαῖγοι, ὁπού μᾶς παρατηροῦν, καί θέλω νά βλέπουν ὅτι κι' ὄντως διψᾶμε διά λευτεριά καί νόμους· κι' ὄχι ὅτ' εἴμαστε ἅρπαγες». [169]

Όταν οι άνδρες του Μακρυγιάννη επεδίδοντο στο «πλιάτσικο», ο ίδιος ντρεπόταν, διαχώριζε τη θέση του και επιχειρούσε να τους συνετίσει με απειλές και ποινές. Τέτοιου είδους περιστατικά τα αφηγείται ο ίδιος παραστατικά: «Εἶπα καί τοῦ Σισίνη κι' ἀξιωματικῶν του νά μήν ἔχουν καμίαν ὑποψίαν ὅτι ἐγώ θά τούς πειράξω μίαν τρίχα. Καί τούς ὁρκίστηκα ὡς τίμιος ἄνθρωπος. Οἱ ἄνθρωποί μου ἀφοῦ εἶδαν τ' ἀσκέρια τοῦ Γκούρα κι' ἀλλουνῶν ὁπού γύμνωναν τούς κατοίκους κι' ἐγώ αὐτούς δέν τούς ἄφηνα, τότε κι' αὐτῆνοι δέν μ' ἄκουγαν εἰς τόν δρόμον. Σ' ἕνα χωριόν πλησίον εἰς τό Τριπόταμον καμπόσοι ἀπό αὐτούς γυμνώνουν τό χωριόν χωρίς νά μέ στοχάζονται ὡς μεγαλύτερόν τους... Τούς εἶπα νά πᾶνε εἰς ἄλλο χωριόν καί ν' ἀκολουθοῦν ἀχώρια ἀπό μᾶς. Ἀφοῦ γύμνωσαν αὐτῆνοι τό χωριόν, καί οἱ δυστυχισμένοι κάτοικοι παρουσιάζονταν σ' ἐμένα καί κλαῖγαν κι' ἐγώ δέν μποροῦσα νά τούς βοηθήσω, αὐτό ἦταν θάνατος διά ἐμένα».[170]

Νιώθει ντροπή, καταισχύνη, τύψεις για τα άνομα έργα των συντρόφων του και πασχίζει να μείνει ηθικός, ακέραιος και να μην ατιμασθεί. Αναπαριστά μάλιστα στην αφήγησή του με κάθε λεπτομέρεια περιστατικά και σκηνές βίας, σκληρότητας και απανθρωπιάς παραθέτοντας αυθεντικά και γνήσια στοιχεία με αμεσότητα και ειλικρίνεια. Ένα τέτοιο περιστατικό κατακριτέο και καταδικαστέο από τον ίδιον είναι το ακόλουθο: «Εἰς τόν δρόμον ηὕρανε (οἱ στρατιῶτες) τέσσερους Πελοποννήσιους καί τούς πιάνουν καί μέ τήν ἀράδα πέρασαν τούς μισούς ἀπό τ' ἀσκέρι εἰς τό νῶμο τους (οἱ ἄλλοι εἶχαν ζῶα καί πέρασαν). Ἀφοῦ τούς πέρασαν πέρα ἀπό τό ποτάμι - ἤμουν κι' ἐγώ καί εἶχα φωτιά ἀναμμένη μέ τήν μάγκα μου καί τρώγαμε ψωμί - βλέπω ὅλη αὐτή-

168. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 142.
169. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 180.
170. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 175-176.

νη τήν τυραγνίαν ὁποὔκαναν αὐτηνῶν τῶν τέσσερων ἀνθρώπων, ὁπού τούς ἀφάνισαν εἰς τό ποτάμι καί καταμαύρισαν σάν Ἀράπηδες ἀπό τό κρύγιο· καί διά τό σπολλάτι ὁπού τούς σῶσαν ἀπό τό ποτάμι, εἶχαν καί κάτι ἄρματα καί τούς τά πῆραν κι' ἐκεῖνα· καί τούς ἄφησαν γυμνούς· καί κλαῖγαν σάν μικρά παιδιά· καί τρέμαν ἀπό τό κρύον. Τούς λυπήθηκα πολύ καί εἶπα ὅτι τό θερίον εἶπαν θερίον κι' ὁ ἄνθρωπος εἶναι χερότερος».[171]

Για να τιμωρήσει παραδειγματικά τους συντρόφους του για τις βίαιες και αναίσχυντες πράξεις τους, απείλησε ότι θα διαλύσει το σώμα του και θα γυρίσει στη Ρούμελη, επέβαλε επιστροφή των κλοπιμαίων ή κατέφυγε ακόμη και στον ξυλοδαρμό ως έσχατο μέσο για να τους συνετίσει: «Ὅταν φέρνεσταν τιμίως, ἤμουν κι' ἐγώ ἀρχηγός σας· τώρα ὁπού γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν... Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἴτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νἀρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας· κι' ὅταν μοῦ δώσουνε οἱ χωργιάτες αὐτήνη τήν ἀπόδειξιν, τότε καθίστε μαζί μου. Εἰδέ βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν. Κι' ὅ,τι λείπει ἀπό τό χωριόν θά εἰπῶ τῆς Κυβέρνησης νά τά κρατήση ἀπό τούς μιστούς σας, νά πλερωθοῦν οἱ ἄνθρωποι. Τότε στείλαμε καί ἦρθαν οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ καί πῆραν τό πράμα τους και πῆρα ἀπόδειξη ἀπό τούς ἴδιους».[172] Για τον Μακρυγιάννη ήταν προσβολή της τιμής του το γεγονός ότι οι γενναίοι στρατιώτες του λεηλάτησαν ένα ελληνικό χωριό, γι᾽ αυτό άλλωστε αναστατωμένος και αγανακτισμένος τους υποχρέωσε να αποκαταστήσουν τη ζημιά στο ακέραιο. [173] Ιδού πώς τιμώρησε τους πλιατσικολόγους συντρόφους του για το περιστατικό στο ποτάμι: «Τούς ἔβαλα κάτου τούς τέσσερους καί τούς βαστοῦσαν ἁπλωμένους. Μέ τήν ἀράδα τούς ἔδερνα ὅλους ὅσο ὁπού τούς πάγαινε τό αἷμα ἀπό τόν κῶλον. Ἐγώ γίνηκα χερότερα ἀπό αὐτούς· μάτωσαν τά χέρια μου· ἔκαμα τόσες ἡμέρες ἀστενής... Ἀπό τότε σᾶς λέγω, ἀδελφοί ἀναγνῶστες, ποτέ μου ὥς τήν σήμερον ἄτιμον κι' ἅρπαγον ἄνθρωπον δέν εἶδα· κι' ὅπου πᾶνε ἀπό τούς ἀνθρώπους μου, τούς δέχονται οἱ κάτοικοι ὡς ἀδελφούς τους».[174]

Διαπιστώνουμε ότι ο Μακρυγιάννης αναλαμβάνοντας την ευθύνη της ηγεσίας, είχε ταυτόχρονα επωμισθεί και την ευθύνη να κρατάει σε κάποια τάξη τους άνδρες του. Είχε επομένως να παλέψει με αντίξοες δυνάμεις ώστε να αναχαιτίσει τις ασυγκράτητες και

---

171. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 176.
172. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 176, 179.
173. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό*, ό.π., 76.
174. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 179.

βίαιες ορμές των παλικαριών του στην προσπάθειά του να μην αφήσει την Επανάσταση να εκφυλιστεί σε ανομία και αναρχία. [175] Ο Ι. Βλαχογιάννης επισημαίνει την τάση τού Μακρυγιάννη να ψέγει τη διαγωγή και να επικρίνει την κακή συνήθεια των ανδρών του να ρέπουν προς το «πλιάτσικο»: «Διηγούμενος τά κατά τήν τελευταίαν ταύτην φάσιν τοῦ ἐμφυλίου ἀγῶνος ὁ Μακρυγιάννης δέν παύεται ψέγων τήν φιλάρπαγα διάθεσιν τῶν εἰσβαλόντων ρουμελιωτικῶν στρατευμάτων καί τήν ἐμπάθειαν τῶν ὁμοφρόνων πολιτικῶν. Ἐξόχως χαρακτηρίζει αὐτόν ἡ διαγωγή πρός τινας ἀνακτήσαντας ἰδίους ἑαυτοῦ στρατιώτας καί ἡ ἐπιβληθεῖσα αὐτοῖς ποινή». [176]

Το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης στάθηκε έντιμος και αμόλυντος, ηθικά ακέραιος και άμεμπτος στο ζήτημα της λαφυραγωγίας, της ληστείας και του πλιάτσικου πιστοποιείται και από το αίτημα των κατοίκων της Αρκαδίας, μετά τη λήξη και του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, να τοποθετηθεί από την Κυβέρνηση στον τόπο τους ως υπεύθυνος για την τάξη και την τήρηση των νόμων. Ενώ ο δεύτερος εμφύλιος είχε λήξει με την πλήρη επικράτηση των κυβερνητικών στρατευμάτων και της κεντρικής Διοίκησης απέναντι στους «αντάρτες» του Μοριά και οι Ρουμελιώτες καπεταναίοι επέστρεφαν στη Ρούμελη, ο Μακρυγιάννης αποφάσισε να εγκατασταθεί στην Αρκαδία, ενώ την ίδια ώρα ο Ιμπραήμ πασάς αποβίβαζε τις δυνάμεις του στην Πελοπόννησο: «Ἀφοῦ ἡ Κυβέρνηση μέ διάταξε χωρίς ἄλλο νά πάγω εἰς τήν Ἀρκαδιά, ἐγώ ἤθελα νά πάγω εἰς Ρούμελη. Ἦρθαν κι' Ἀρκάδιοι ἐπίτηδες στελμένοι, μέ περικάλεσαν κι' ὅσοι σημαντικοί Ἀρκάδιοι εἶναι εἰς τ' Ἀνάπλι, ἀποφάσισα νά πάγω· καί τά 1825 Φλεβάριον μήνα πῆγα εἰς Ἀρκαδιά. Διάλεξα διακόσους ἀνθρώπους, ἔδιωξα τήν σαβούρα καί πῆγα μ' αὐτούς». [177] Το αίτημα των κατοίκων της Αρκαδίας για διορισμό του σε αυτή τη θέση αναφέρει και ο Ι. Βλαχογιάννης: «Καί ὅμως ὀλίγῳ βραδύτερον αὐτός οὗτος ὁ στασιάσας λαός (τῆς Ἀρκαδίας), πρός ὅν εἶχε πολεμήσῃ ὁ Μακρυγιάννης, ἐζήτησεν ἐπιμόνως παρά τῆς Κυβερνήσεως τοῦτον ὡς πολιτάρχην, ἀγαπήσας καί τιμήσας τήν ἀρετήν αὐτοῦ». [178]

Ο Μακρυγιάννης καταδίκαζε πάντοτε την αδικία, την ανομία, την απειθαρχία και το «πλιάτσικο», γι' αυτό άλλωστε έχαιρε εκτίμησης ακόμη και μεταξύ των αντιπάλων του. Ωστόσο όπως φαίνεται, αντιλαμβανόταν καλά τους οικονομικούς μηχανισμούς του πολέμου και συχνά τους εκμεταλλευόταν προς όφελός του· γνώριζε βέβαια ότι το «πλιάτσικο» αποτελούσε μια από τις σταθερές της οικονομίας, καθώς συνιστούσε σίγουρη

---

175. Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό*, ό.π., 154.
176. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη), Α΄,ό.π., κη΄.
177. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 183.
178. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον,* Α΄, ό.π., κη΄.

πηγή εσόδων για τους αγωνιστές, παρά ταύτα ο ίδιος δεν συμμεριζόταν την πρακτική αυτή, αλλά αναγκαζόταν να την ανέχεται και να τη δικαιολογεί, όταν δεν μπορούσε να την εμποδίσει ή να την αποτρέψει.[179] Εξάλλου οι στρατιώτες του δεν επιδίδονταν στη ληστεία και την αρπαγή λόγω της ηθικής διαφθοράς τους, αλλά τους εξανάγκαζε η αθεράπευτη φτώχεια τους και η αδυναμία της Διοίκησης να ικανοποιεί τις πάγιες ανάγκες τους. Επιπλέον το «πλιάτσικο» είχε καθιερωθεί στη συνείδηση του άτακτου στρατού ως νόμιμος τρόπος αποζημίωσης. Ο Ι. Βλαχογιάννης ειδικά για τα ρουμελιώτικα στρατεύματα επισημαίνει ότι υπήρξαν μισθοφορικά και ότι η ένδεια τα ωθούσε στο «πλιάτσικο»: «Ο Μακρυγιάννης μεταξύ τῶν Ρουμελιωτικῶν στρατευμάτων, τά οποῖα πάντα ὑπῆρξαν μισθοφορικά, ἦτο ὁ εὐγενέστατος τύπος μισθοφόρου... τά Ρουμελιωτικά στρατεύματα ἀνεδείχθησαν ἀληθῶς ἀπαράμιλλα... ρέποντα πρός τό πλιάτσικο ἕνεκα τῆς πτωχείας τῶν ἀπαρτιζόντων αὐτά. Οἱ Ρουμελιῶται ἐμισθοφόρουν διότι ἦσαν πτωχοί, διότι ἡ πατρίς αὐτῶν ἦτο πᾶσα κατεστραμμένη ὑπό τοῦ ἐχθροῦ».[180]

Εκτός από τον Μακρυγιάννη, και ο Θ. Κολοκοτρώνης καταδίκαζε την κλοπή, την αρπαγή και τη βία και συνέστηνε στους δικούς του στρατιώτες και τους Μοραΐτες καπεταναίους να απέχουν από αυτά, διαφορετικά θα τιμωρούνταν. Με εγκύκλιό του στις 2 Μαρτίου 1822 παρήγγειλε τα ακόλουθα στα στρατεύματά του: «Ὅλοι ὁμοίως χρωστοῦν καί καπεταναῖοι καί στρατιῶται ἐν καιρῷ ἐκστρατείας ἀπ' ὅπου περνοῦν νά ἀπέχουν μακράν ἀπό κλοπήν, ἁρπαγήν, ὕβριν, ραβδισμόν καί ἀπό κάθε ἀταξίαν, δυναστείαν καί κατάχρησιν ἐναντίον τῶν ἀδελφῶν μας χριστιανῶν, εἴτε κοινῶς εἴτε μερικῶς, ταῦτα πάντα εἶναι ὅλως διόλου ἀσυγχώρητα καί ὅστις πιασθῆ εἰς κανέν τούτων, θέλει παιδεύεται μέ ἀσπλαχνίαν καί αὐστηρότητα κατά τούς στρατιωτικούς νόμους... Ὁ κλέπτης καί ὁ ἅρπαξ καί ὅστις παίρνει ἀδίκως καί δυναστικῶς καί κρατεῖ ὁποιονδήποτε πρᾶγμα, εἰ μέν ἁπλοῦς νά ἐπιστρέφῃ μετ' αἰσχύνης τό πρᾶγμα καί νά παιδεύεται αὐστηρῶς κατά τήν ἀναλογίαν τοῦ σφάλματος καί πράγματος, κατά τάς περιστάσεις, εἰ δέ ἀξιωματικός νά ἐπιστρέφῃ ὁμοίως τό πρᾶγμα μετ' αἰσχύνης καί εἰς τό ἑξῆς νά θεωρῆται ὡς ἀνάξιος καί νά χάνῃ τό ἀξίωμά του, ἀφοῦ κριθῇ καί ἀποφασισθῆ ἀπό τό πολεμικόν κριτήριον ὅτι τῷ ὄντι εἶναι ἐγκληματίας».[181]

Εκτός του ότι ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την αρπαγή, τη βία, τη ληστεία και το πλιάτσικο, εμφανίζεται επίσης ως αδέκαστος, αφιλοκερδής και ανιδιοτελής θέτοντας

---

179. Θεοτοκάς Νίκ., *Μακρυγιάννης*, ό.π., 38.

180. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β' Αρχείον,* Α΄, ό.π., κε΄.

181. Δασκαλάκης Απ., "Τ' ανθρωπιστικά στοιχεία του Αγώνος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας", "*Νέα Εστία*", 3 τχ. 6, 1928, 306.

το συμφέρον της πατρίδας πάνω από τα χρήματα και τις υλικές απολαβές. Στάθηκε μακριά από τα ατομικά συμφέροντα, δεν ενδιαφέρθηκε για το «λουφέ και τα γεμελίκια», καθώς χαρακτηρίζει τα υλικά οφέλη που εξασφάλιζαν από την κεντρική Διοίκηση και προσπορίζονταν για λογαριασμό τους οι οπλαρχηγοί και οι καπεταναίοι. Η ακέραιη εθνική και ηθική συνείδησή του δεν του επέτρεπε να ξεπουλιέται για τα χρήματα, αλλά να ενεργεί πάντοτε με γνώμονα το συμφέρον της πατρίδας: «... μοῦ παραγγέλνουν νά γυρίσω μ᾽ αὐτούς καί μοῦ δίνουν διακόσες χιλιάδες γρόσια. Τούς παραγγέλνω... κι᾽ ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὁρκίστηκα δι᾽ αὐτά, ὁρκίστηκα διά πατρίδα. Καί ἄν εἶναι διά τήν πατρίδα, δέχομαι νά τήν βοηθήσω ἐγώ...».[182] Όταν οι προεστοί του Μοριά με επικεφαλής τον Ζαΐμη τού έκαναν μια πολύ δελεαστική πρόταση προκειμένου να προσχωρήσει στην παράταξή τους, και πάλι εμφανίστηκε υπεράνω χρημάτων και ατομικού συμφέροντος: «Τότε μέ παίρνει ὁ Ζαΐμης καί πᾶμε σ᾽ ἕναν ὀντά καί μοῦ λέγει μή φωνάζω κι᾽ ἀκούσουνε καί οἱ ἄλλοι Ρουμελιῶτες καί φωνάζουν κι᾽ αὐτοί· καί ν᾽ ἀκολουθήσω τήν συντροφιά τους καί νά μοῦ δώσουνε χίλια γρόσια τόν μήνα μιστόν· "πενήντα χιλιάδες νά μοῦ δώσετε, κρέας διά ἐμφύλιον πόλεμον δέν πουλῶ!" Καί σηκώθηκα κι᾽ ἔφυγα». [183] Όταν αργότερα, με την έναρξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, η Κυβέρνηση του ανέθεσε την αποστολή να μεσολαβήσει στον Γκούρα και τον Καρατάσο, προκειμένου αυτοί να κατεβάσουν τα στρατεύματά τους στο Μοριά προς πάταξη των «ανταρτών», προσπάθησε να τον δελεάσει με την προσφορά χρημάτων. Ο Μακρυγιάννης με ένα επιπλέον επιχείρημα, ανάλογου περιεχομένου με τα δύο προηγούμενα, παρουσιάζεται ως αδέκαστος και ανιδιοτελής, αρνούμενος το χρηματισμό και τη δωροδοκία: «Μέ περικάλεσε πολύ ἡ Κυβέρνηση - ἤξερε ὅτ᾽ εἶμαι φιλιωμένος μέ τούς Καρατασαίους - καί μ᾽ ὅδωσε καί χρήματα νά μ᾽ ἐλκύση. Τούς εἶπα· "θά πάγω, ἀλλά θέλω νά σᾶς ἀποδείξω ὅτι ἐγώ δέν εἶμαι πραματευτής νά κάνω πραμάτεια τήν πατρίδα μου διά χρήματα· δέν ἔχω κρέας διά τό μακελιόν. Διά τήν στερέωση τῆς πατρίδος μου καί νόμους, διά κεῖνο πεθαίνω, ὄχι διά ἄλλο... Χρήματα μάτα μοῦ στείλετε κι᾽ ὅταν ἤμουν μέ τόν Κολοκοτρώνη, δέν τά δέχτηκα"...».[184]

---

182. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α᾽, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 140.
183. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 150.
184. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 168.

iii) Απόδοση ευθυνών στους πολιτικούς άνδρες για τις εμφύλιες διαμάχες και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων δυνάμεων.

Το χρέος προς την πατρίδα, όπως ο Μακρυγιάννης το εννοούσε και το αντιλαμβανόταν, υπαγόρευε τη στάση, τις επιλογές και τις πράξεις του. Κάτι τέτοιο όμως δεν συνέβαινε με τους πολιτικούς άνδρες οι οποίοι συνήθως ενεργούσαν με κίνητρο τις φιλοδοξίες τους, τα μικροκομματικά συμφέροντα και τον εύκολο πλουτισμό τους. Αποδίδει ευθύνες στους πολιτικούς, γιατί υποκινούσαν τις έριδες και τους διχασμούς, καλλιεργούσαν τη διαίρεση και τη διχόνοια, με αποτέλεσμα να κινδυνεύει εξαιτίας τους η πατρίδα να χάσει και πάλι την ελευθερία της, την οποία απέκτησε ύστερα «από ποταμούς αιμάτων». Οι κρίσεις του κατά των πολιτικών ανδρών δεν πηγάζουν από την ιδιοτέλεια, αλλά από την αυστηρότητά του για όσα κατά την αντίληψή του ζημίωναν, αμαύρωναν και δυσφήμιζαν τον Αγώνα: «Ἤρθετε ἐσεῖς οἱ μεγάλοι μας πολιτικοί νά μᾶς λευτερώσετε, ὅταν σηκώσαμεν τήν ἐπανάστασιν μόνοι μας κι᾽ ἀγωνιζόμαστε τίς πρῶτες χρονιές μέ τούς σημαντικούς τῆς πατρίδας μας πολιτικούς – φαίνεται ὁ ἀγώνας ἐκεῖνος κι᾽ ὁ πατριωτισμός καί ἡ ἀδερφοσύνη ὁποὗχαμεν ἀναμεταξύ μας.Ὅταν κοπιάσετε ἐσεῖς, μᾶς γυμνάσετε τήν διχόνοια, μᾶς φέρατε τίς φατρίες καί τ᾽ ἄλλα ἀγαθά καί κακοβάλετε τό δυστυχισμένο ἀθῶον ἔθνος». [185] Και σε άλλο σημείο παρατηρεί: «Ὕστερα ὁ κύριος Μαυροκορδάτος καί οἱ συνάδελφοί του μᾶς ἤφεραν τά φῶτα τῆς φατρίας καί τῆς μεγάλης διχόνοιας».[186] Μέ πόνο ψυχής διαπιστώνει ο Μακρυγιάννης την ελεεινή κατάντια των πολιτικών που μοναδικό μέλημά τους καθίσταται η εκμετάλλευση του έθνους στο βωμό της εξυπηρέτησης των ατομικών τους συμφερόντων. Σε αυτούς αποδίδει τον κομματισμό και τον φατριασμό, τον χωρισμό δηλαδή του λαού σε αντίθετες ομάδες και παρατάξεις, με διαφορετική ιδεολογική βάση:[187] «Νά εἴχετε πολιτικόν τόν Μαυροκορδάτο, νά εἴχετε τόν Κωλέτη, νά είχετε τόν Ζαΐμη, τόν Μεταξά κι᾽ ἄλλους τοιούτους, νά θέλουν ἄλλος τήν Ἀγγλία, ἄλλος τήν Ρουσία, ἄλλος τήν Ἀούστρια κι᾽ ἄλλος τήν Μπαυαρία καί νά κάνουν χιλιάδες ἀντενέργειες καί συχνούς ἐφύλιους πολέμους, κι᾽ ὅσους θέλαν νά βαστήξουν τήν πατρίδα, ὅταν οἱ Τοῦρκοι τήν κιντύνευαν, ζητοῦσαν νά τούς σκοτώσουν μέ τίς ἀντενέργειές τους· καί τούς σκότωσαν καί χάθη ὅλο τ᾽ ἄνθος τῶν Ἑλλήνων εἰς τούς ἐφύλιους πολέμους».[188]

---

185. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Επίλογος), *ό.π.*, 537.
186. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), *ό.π.,* 40.
187. Φωτίου Στ., "Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας" στο "Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη", *"Τετράδια Ευθύνης"*, 30, 1990, 177.
188. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 335.

Ο Μακρυγιάννης απέδιδε τα δεινά και τις συμφορές του έθνους από τον εχθρό και τις εμφύλιες διενέξεις στις διχαστικές ενέργειες των πολιτικών ανδρών και στις φατρίες γύρω από την τριανδρία Κωλέτη - Μαυροκορδάτου - Μεταξά, που για το κομματικό συμφέρον τους θυσίαζαν το συμφέρον της πατρίδας. *«Αυτοί οι ασυνείδητοι φατριασμοί ανάγκαζαν τον ευσυνείδητο Στρατηγό να τους ελέγχει και να διαμαρτύρεται, χρησιμοποιώντας σκληρή γλώσσα»:* [189] «[Αὐτά κάνουν οἱ φατρίες, αὐτά κάνει ἡ διαίρεση κι᾽ αὐτά τ᾽ ἀποτελέσματα φέρνει ὁ ἐνφύλιος πόλεμος ὁ συχνός. Καί τώρα μᾶς τηρᾶνε ἀπό μακριά οἱ συντρόφοι μας, ὅταν κιντυνεύωμε· κάνει σίγρι ἕνας στόν ἄλλον. Κι᾽ ὁ Μπραΐμης γίνεται ἀπολέμιστος διά νά εἰπῆ ἡ ἱστορία ὅτ᾽ εἶναι γενναῖοι, ὄχι ὅτ᾽ εἶναι πλῆθος. Τά πρῶτα χρόνια μέ σαράντα ἀνθρώπους, μ᾽ ἑκατό γιόμιζε ὁ τόπος σκοτωμένους Τούρκους. Τότε δουλεύαμε ἀπαθεῖς ὡς ἀδελφοί διά τήν θρησκεία, διά τήν πατρίδα. Ἦταν ἡ πολιτική τοῦ τίμιου κι᾽ ἁπλοῦ δημογέροντα, δέν ἦταν οἱ συβουλές τοῦ Μεταξᾶ καί τοῦ Μαυροκορδάτου καί ἡ διαίρεση στούς ὁπλαρχηγούς, νά τούς στέλνουν εἰς τούς Τούρκους, δέν ἦταν ἡ καλοσύνη τοῦ Κωλέτη νά στέλνη τόν ἀγαθόν καί γενναῖον Παλάσκα νά σκοτωθῆ καί νά τοῦ παίρνη τήν γυναίκα του μορόζα. Αὐτά ὅλα φέραν τόν ὄλεθρον τῆς πατρίδος, ἀναγεννήθηκαν τά πάθη καί τηράγει ὁ Πελοποννήσιος τόν γείτονά του τόν Ρουμελιώτη κι᾽ ὁ Ρουμελιώτης τόν Πελοποννήσιον σάν Τοῦρκοι ὅταν τούς πολεμούσαμε]». [190]

Ο Μακρυγιάννης στηλιτεύει, αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα, τον Μαυροκορδάτο, τον Κωλέτη, τον Μεταξά, παρά το γεγονός ότι είχε συμπαραταχθεί μαζί τους και είχε βρεθεί κάτω από τις οδηγίες και τις διαταγές τους σε προηγούμενη χρονική περίοδο. Είχε το θάρρος και την τόλμη να επικρίνει φανερά, να καταφρονήσει και να κατακρίνει αυτούς τους πολιτικούς για ηθική διαφθορά, για αρχομανία, για ανεξέλεγκτο πλουτισμό εις βάρος των αγωνιστών και κυρίως για τις φατριαστικές ενέργειές τους που έβλαψαν ανεπανόρθωτα το έθνος: «... ὁ Ζαΐμης χρώσταγε τῶν Τούρκων ἕνα μιλιούνι γρόσια, καί οἱ Ντεληγιανναῖγοι καί οἱ Λονταῖγοι καί οἱ ἄλλοι· κι᾽ ὁ Μεταξάς, κόντες τῆς πιάτζας, χωρίς παρά· κι᾽ ὁ Κωλέτης ἕνας γιατρός· ὁ Μαυροκορδάτος τζιράκι τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τούς φκιάσαν αὐτῆνοι οἱ διακονιαραῖγοι, οἱ ἀγωνισταί, Ἐκλαμπρότατους, τούς λευτέρωσαν ἀπό τούς Τούρκους κι᾽ ἀπό τά χρέη, ὁπού χρώσταγαν τῶν Τούρκων, κι᾽ ἔγιναν τώρα μεγάλοι καί τρανοί. Γύμνωσαν καί τούς Τούρκους παίρνοντας τό βιόν τους, καί τό ἔθνος τό γύμνωσαν καί τό ἀφάνισαν· γιόμω-

189. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους*. 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984, 111.

190. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 193.

σαν φατρίες καί κακίες τούς ἀνθρώπους τοῦ ἀγῶνος. Τούς καταδιαιροῦν - γιομόζουν αὐτῆνοι ἀγαθά».[191] Ειδικά κατηγορεί τον Μεταξά για την πολιτική επιρροή που ασκούσε στον Θ. Κολοκοτρώνη και τον παρέσυρε πότε με τη μια και πότε με την άλλη παράταξη, σπέρνοντας τη διχόνοια μεταξύ των αγωνιστών: «Ἄν ἤσουνε ἐσύ, κύριε Μεταξά, καλός, ἔκανες τόν Κολοκοτρώνη πλέον καλύτερο. Ἦταν καλός πατριώτης (ὁ Κολοκοτρώνης), ἀλλά οἱ δικές σου συβουλές ὅλο σέ ἐφύλιους πολέμους τόν κινούσανε καί σέ μεγάλη διχόνοια μέ τούς πατριῶτες του· καί κάποτε τόν γύριζες μέ τό ἕνα κόμμα καί κάποτε μέ τό ἄλλο. Καί χύνονταν τόσα ἀθῶα αἵματα».[192] Εξάλλου η αντιπαράθεση μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών, στην οποία αναφέρεται συχνά ο Μακρυγιάννης, υπήρξε σύνηθες φαινόμενο, τόσο κατά τη διάρκεια των δύο εμφυλίων πολέμων, όσο και καθ᾽ όλη τη διάρκεια της Επανάστασης. Ο Απ. Βακαλόπουλος παρατηρεί σχετικά: *«Οι στρατιωτικοί αντιπαθούν και κατακρίνουν τους πολιτικούς για τις μηχανορραφίες τους, ιδίως τον Μαυροκορδάτο και τον Κωλέτη, και θεωρούν τους εαυτούς των θύματα των προσωπικών τους φιλοδοξιών και επιδιώξεων, ενώ οι πολιτικοί επικαλούνται τις θυσίες τους σε χρήματα και κοινωνική θέση που τα έχασαν, για να ελευθερωθεί ο τόπος»*.[193]

Ο Μακρυγιάννης, ως στρατιωτικός, εχθρεύεται χωρίς δισταγμό τους πολιτικούς για τη διαφθορά των συνειδήσεών τους, για την φιλαρχία και τις αχαλίνωτες φιλοδοξίες τους. Τους διαπομπεύει, τους χτυπά με σκληρότητα και επικρίνει με αυστηρότητα και καυστική ειρωνεία τον μεταξύ τους ανταγωνισμό. Με δύο επιχειρήματα καυτηριάζει τη «φαγωμάρα» μεταξύ των δύο κύριων πολιτικών ανδρών, που για να υπονομεύσει και να σαμποτάρει ο ένας τις ενέργειες του άλλου, έπαιρναν τέτοιες αποφάσεις που ζημίωναν σοβαρά την υπόθεση του Αγώνα, καθώς παρείχαν πρόσφορο έδαφος στους εχθρούς για επικράτηση: «Ἡ δυστυχία εἶναι ὅτι οἱ δυό μεγαλοκέφαλοί μας Μαυροκορδάτος καί Κωλέτης ζηλεύει ἕνας τόν ἄλλον, κι᾽ ὅ,τι καλό κάμη ὁ ἕνας ἀπό αὐτούς τό χαλάγει ὁ ἄλλος. Διά νά μήν πάγη ὁ Κωλέτης, καθώς ἦταν διαταμένος, μέ τούς Ρουμελιῶτες, τό χάλασε αὐτό ὁ Μαυροκορδάτος καί ᾽νέργησε καί πάγη κεφαλή ὁ Κουντουργιώτης. Κι᾽ αὐτό τό σκέδιον ἦταν τοῦ Μαυροκορδάτου, νά μήν γένη τίποτας καλό εἰς τήν πατρίδα, καθώς δέν ἔγινε».[194] Με το δεύτερο επιχείρημα αναφέρεται στις ολέθριες συνέπειες για τον Αγώνα από την αντιπαράθεση μεταξύ Κωλέ-

---

191. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Α΄, κεφ. Δ΄), *ό.π.,* 84.
192. Μακρυγιάννης Ιωάν., (Επίλογος), *ό.π.,* 537.
193. Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε΄. Θεσ/νίκη 1980, 14.
194. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 184.

τη – Μαυροκορδάτου και από την άστοχη απόφαση του Κουντουριώτη να τοποθετήσει τον απειροπόλεμο Υδραίο Σκούρτη ως αρχιστράτηγο των στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο, που θα κινούνταν κατά του Ιμπραήμ. Το αποτέλεσμα της διχόνοιας μεταξύ των πολιτικών και των λανθασμένων χειρισμών τους ήταν να υπερισχύσει ο Ιμπραήμ και να ερημώσει την Πελοπόννησο από άκρη σε άκρη: «Τέλος πάντων ὁ πατριωτισμός ὅλων αὐτηνῶν καί τῆς συντροφιᾶς τους, ἡ ψύχωση τῆς φατρίας καί ἡ διαίρεση κι᾽ ὁ ἐνφύλιος πόλεμος καί ἡ διχόνοια τῶν μεγαλοκέφαλων Κωλέτη και Μαυροκορδάτου, διά νά μήν δοξαστῆ ὁ ἕνας καί χάση ὁ ἄλλος, καί τό "ὅμως" τοῦ Κουντουργιώτη καί τό "ὄρτζα καί πότζα" τοῦ Σκούρτη καί τό "καυλί" τῶν Ρουμελιώτων – ὁ Μπραΐμης μπῆκε στήν Πελοπόννησο καί τήν ἔκαμε γῆ Μαδιάμ ὄχι ἀπό τήν παλληκαριά τῶν Ἀράπηδων, ἀλλά ἀπό αὐτά ὁπού λέγω... Αὐτά κάνει ἡ διαίρεση καί ἡ διχόνοια».[195]

Πέραν από τις τεράστιες ευθύνες που έχουν οι πολιτικοί για την υποκίνηση των εμφυλίων πολέμων, για την καλλιέργεια της διχόνοιας και του διχασμού μεταξύ των αγωνιστών και για τις ολέθριες συνέπειες του αδελφοσκοτωμού, βαρύνονται και με τις ευθύνες για τον φατριασμό, τον κομματισμό και την εξάρτηση της χώρας από την επιρροή των ξένων δυνάμεων. Πολλές φορές ο Μακρυγιάννης κάνει λόγο στην αφήγησή του για την επέμβαση των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας, μετά από υποκίνηση και παρέμβαση των πολιτικών ανδρών: «Τούς κατάτρεξαν οἱ Εὐρωπαῖγοι τούς δυστυχεῖς Ἕλληνες ...τούς κατάτρεχαν καί τούς κατατρέχουν ὁλοένα διά νά μήν ὑπάρξουν. Ἡ Ἀγγλία τούς θέλει νά τούς κάμη Ἄγγλους μέ τήν δικαιοσύνη τήν ἀγγλική, καθώς οἱ Μαλτέζοι ξυπόλυτους και νηστικούς, οἱ Γάλλοι Γάλλους, οἱ Ροῦσοι Ρούσους κι᾽ ὁ Μετερνίκ τῆς Ἀούστριας Ἀουστριακούς, - κι᾽ ὅποιος τούς φάγη ἀπό τούς τέσσερους. Καί τούς λευτερώνουν χερότερα κι᾽ ἀπό τούς Τούρκους».[196] Σε άλλο σημείο αναφέρει: «Οἱ ἄλλοι, οἱ διαφταρμένοι διά νά ρουφήξουν τήν πατρίδα κι᾽ ἐθνικά ὅλο συχνούς ἐφύλιους πολέμους ἔκαναν καί φατρίες· καί εἶναι ἄλλος Ἄγγλος, ἄλλος Γάλλος κι᾽ ἄλλος Ροῦσος. Κι᾽ αὐτό δέν σβένει ἀπό αὐτούς».[197] Και λίγο αργότερα μετά τη μεταβολή της 3ης Σεπτεμβρίου αναφέρει: «Τώρα ὁ Μαυροκορδάτος, ὁ Κωλέτης, ὁ Λόντος, ὁ Καλλέργης καί οἱ συντροφιές τους ἐνώθηκαν μέ τούς Ἄγγλους, μέ τούς Γάλλους καί τούς ἄλλους κι᾽ ὡς δυσαρεστημένοι ἀπό αὐτήνη τήν μεταβολή ταμπουρώνονται ἀναμεταξύ τους...».[198]

---

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.,* 184 -185.
196. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Β΄, κεφ. Β΄), *ό.π.,* 334.
197. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Γ΄, κεφ. Α΄), *ό.π.,* 343.
198. Μακρυγιάννης Ιωάν., (βιβλ. Δ΄, κεφ. Α΄), *ό.π.,* 473.

Ο Ph. Sherrard παρατηρεί ότι οι ξενόφερτοι πολιτικοί, όπως ο Μαυροκορδάτος και αργότερα ο Καποδίστριας και ο Όθωνας, οι οποίοι δεν είχαν λάβει μέρος στον εθνικό αγώνα, οραματίζονταν το πρότυπο ενός κράτους δυτικού τύπου, το οποίο όμως δεν είχε καμιά οργανική συγγένεια και συνάφεια με τον παραδοσιακό τρόπο ζωής των Ελλήνων. Αυτό το αφηρημένο μοντέλο κράτους που προωθούσαν οι πολιτικοί ενόχλησε το Μακρυγιάννη και άλλους αγωνιστές που το θεώρησαν προσβολή και μεγάλη ύβρη απέναντι στους αγώνες και τις θυσίες τους. [199]

iv) Η στάση της Ευρωπαϊκής διπλωματίας, των φιλελλήνων και των πνευματικών ανθρώπων της εποχής απέναντι στον εμφύλιο.

Μετά από τις σημαντικές διαπιστώσεις του Μακρυγιάννη σχετικά με την συμβολή των πολιτικών ανδρών στην επαύξηση της ξένης επιρροής στη χώρα μας, είναι ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε ενδεικτικά πώς είδαν οι ξένες δυνάμεις, η Ευρωπαϊκή διπλωματία και ορισμένοι φιλέλληνες τον εμφύλιο πόλεμο των ετών 1823-1825 στην επαναστατημένη Ελλάδα, συνδεδεμένο και με τη χορήγηση των δύο εξωτερικών δανείων. *«Τους εμφύλιους πολέμους τους παρακολουθούσε με τη μεγαλύτερη προσοχή η ευρωπαϊκή διπλωματία και η αυστριακή αντίδραση πολύ καλά διέκρινε τον κοινωνικό τους χαρακτήρα. Γι' αυτό τους κοτζαμπάσηδες ο Μέττερνιχ τους αποκαλούσε "μερίδα νομιμοφρόνων" δηλαδή "αντεπαναστατών", "αντιδημοκρατικών". Πολύ σωστά ξεχώριζεν η αυστριακή Καγκελαρία τις κοινωνικές βάσεις των τότε κομμάτων».* [200] Ο Ph. Jourdain διατυπώνει την κατηγορία πως η Αγγλία υπέθαλψε τον εμφύλιο σπαραγμό στην Ελλάδα, γιατί έτσι θα εξυπηρετούσε καλύτερα τα συμφέροντά της στην περιοχή. Γράφει σχετικά: *«Η αγγλική κυβέρνηση υιοθέτησε ένα σύστημα διαφθοράς που κέντρο του είχε τα νησιά του Ιονίου, που κάθε άλλο μικρή στάθηκε η συμμετοχή του στις διχόνοιες που ξέσπασαν στην Ελλάδα. Η Αγγλία, σπέρνοντάς τις ανάμεσα στους αρχηγούς των Ελλήνων και προσφέροντάς τους έπειτα χρήματα, έλπιζε πώς οι Έλληνες θα βρίσκονταν αναγκασμένοι να μπουν κάτω από την προστασία της».* [201] Ο λόρδος N. Byron σε επιστολή του προς το Μαυροκορδάτο (2 Δεκεμβρίου 1823), της οποίας κομιστής υπήρξε ο Ch. Stanhop, διατυπώνει τις σοβαρές ανησυχίες του για τον εμφύλιο πόλεμο και την άδηλη εξέλιξή του: «Μέ καταθλίβει νά πληροφοροῦμαι ὅτι αἱ διχόνοιαι τῆς Ἑλλάδος ἐξακολουθοῦν πάντοτε εἰς ἐποχήν κατά τήν ὁποίαν ἠμποροῦσε νά θριαμβεύσῃ κατα-

---

199. Sherrard Ph., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek» στο *The wound of Greece* / *Studies in Neo - Hellenism.* Rex Collings, London, Anglo - Hellenic, Athens 1978, 65-66.

200. Κορδάτος Γιάν., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10, ό.π., 420 (σημ. 1).

201. Jourdain Ph., *"Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin"*, I. Paris 1828, 29.

βάλλουσα ὅλα τά ἐμπόδια, ὅπως ὑπερνίκησεν ἤδη ἀρκετά. Ἡ Ἑλλάς ἐπί τοῦ παρόντος εὑρίσκεται πρό τριῶν ἐνδεχομένων, τά ὁποῖα ὀφείλει νά γνωρίζῃ. Ἢ νά ἀνακτήσῃ τήν ἐλευθερίαν της, ἤ νά πέσῃ εἰς τήν ἐξάρτησιν ἡγεμόνων τῆς Εὐρώπης, ἤ νά καταστῇ ἐκ νέου ἐπαρχία τουρκική. Δέν ἔχει παρά νά κάμῃ τήν ἐκλογήν μεταξύ τῶν τριῶν τούτων. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος εἶναι ὁ δρόμος πού ὁδηγεῖ εἰς τά δύο τελευταῖα ἀποτελέσματα. Ἡ Ἑλλάς φθονεῖ τήν τύχην τῆς Βλαχίας καί τῆς Κριμαίας; Αὐτό ἠμπορεῖ νά τό ἀπολαύσῃ καί αὔριον. Τήν τύχην τῆς Ἰταλίας; Ἠμπορεῖ νά τήν ἔχῃ μεθαύριον. Θέλει νά καταστῇ πράγματι Ἑλλάς ἐλευθέρα καί ἀνεξάρτητος; Ὀφείλει νά τό ἀποφασίσῃ σήμερον, ἤ δέν θά ἐπανεύρῃ τήν εὐκαιρίαν». [202] Ο Άγγλος εθελοντής W. Humphreys μιλάει για εκτόνωση του ενθουσιασμού των Φιλελλήνων μετά τις διαπιστώσεις τους για έλλειψη δυναμισμού, για ραδιουργίες και διχόνοιες μεταξύ των Ελλήνων. Σχετικά με το ρόλο της Αγγλικής πολιτικής στην Ελλάδα παρατηρεί τα εξής: *«η καταβολή των χρημάτων του δανείου στα χέρια των Ελλήνων προκάλεσε την καταστροφή τους γιατί το δάνειο κατασπαταλήθηκε στον εμφύλιο πόλεμο. Αυτή ήταν η πρόθεση των Άγγλων. Να αποκλείσουν την εθνική ενότητα, να εδραιώσουν την φιλοαγγλική παράταξη και να προσδέσουν την Ελλάδα πολιτικά και οικονομικά στο άρμα τους».* [203] Ο Th. Gordon παρατηρεί σχετικά με την αύξηση της δημοτικότητας της Αγγλίας στην Ελλάδα μετά την χορήγηση του δανείου: *«... η Αγγλία δεν έχασε καθόλου τη δημοτικότητα ...και χάρη στους μόχθους τού κομιτάτου του Λονδίνου και πάνω από όλα χάρη στο δάνειο, το οποίο οι περισσότεροι επαναστάτες θεωρούσαν μάλλον ως δωρεά προς το έθνος παρά ως χρέος που έπρεπε να εξοφληθεί. Κάθε φορά που έφθανε ένα φορτίο με χρήματα, ύψωναν κραυγή "Ζήτω η Αγγλία" και στον ίδιο βαθμό που άλλοτε την απεχθάνονταν, τώρα συνδέονταν ολοένα στενότερα μαζί της».* [204] Ανάλογες κρίσεις, εκτός από τους ξένους, διατυπώνει και ο Νικ. Σπηλιάδης: «...τά δάνεια τῶν Ἄγγλων θά μείνωσιν εἰς βάρος τῶν Ἑλλήνων, ἐπ᾽ ὀλέθρῳ μᾶλλον αὐτῶν ἤ ἐπί σωτηρίᾳ καταναλισκόμενα, καί τό ἔθνος ἴσως ἐκ τούτων θά πάθη καί ἀφ᾽ οὗ ἀποκατασταθῇ ἐλεύθερον καί ἀνεξάρτητον, διότι οἱ Ἄγγλοι θά λάβωσι καί ἀπ᾽ αὐτά ταῦτα τό δικαίωμα νά ἐπέμβωσιν εἰς τά πράγματά του». [205]

---

202. Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάστασις*, Ζ΄. Μέλισσα, Αθήνα 1958, 69.
203. Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Γ΄ (1823-1824). Αθήνα 1981, 481, 498. Οι σχετικές επισημάνσεις τού Humphreys περιλαμβάνονται διάσπαρτες τόσο στον Πρόλογο όσο και στο κυρίως μέρος του χρονικού του που κυκλοφόρησε το 1826, λίγο μετά το θάνατό του: βλ. Humphreys Wil., *Journal of a visit to Greece*. Henry Colburn, London 1826.
204. Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄, ό.π., 156.
205. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*, Β΄. Αθήνα 1972, 102.

Πέραν από τη δυνατότητα επέμβασης των ξένων δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας ο εμφύλιος πόλεμος είχε και πολλές άλλες δυσμενείς συνέπειες, μεταξύ των οποίων ξεχωρίζει το κλίμα της διχόνοιας, του διχασμού και της διαίρεσης μεταξύ των Ελλήνων, που έβλαψε ανεπανόρθωτα τον Αγώνα. Οι φατρίες και ο κομματισμός βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν περισσότερο. Την ύπαρξη της χώρας μας, πριν ακόμη οργανωθεί σαν κράτος ελεύθερο με ουσιαστική εξουσία πάνω στην επικράτειά της, την απείλησαν με αφανισμό και ολοσχερή καταστροφή η διχόνοια και ο εμφύλιος σπαραγμός.[206] Οι συνετοί και φρόνιμοι πατριώτες, καθώς και οι φιλέλληνες μέσα και έξω από την Ελλάδα ανησυχούσαν, αγωνιούσαν, θλίβονταν βαθύτατα για την αδελφοκτόνα διαμάχη των Ελλήνων. Αλλά και οι πνευματικοί άνθρωποι της εποχής προβληματίζονταν και αντιδρούσαν καταγγέλλοντας τη διχόνοια.

Ο εθνικός μας ποιητής, Διον. Σολωμός μέσα από τους στίχους τού "Ύμνου εις την Ελευθερία" και της ωδής "Εις τον θάνατο του Λόρδου Μπάιρον" προέβλεψε τις επερχόμενες συμφορές του έθνους λόγω της διχόνοιας. Με τη σπάνια λυρική εμπειρία που διέθετε, χτύπησε τη φοβερή διχόνοια μέσα από συγκεκριμένους στίχους των δύο ποιημάτων, χαρακτηρίζοντάς την σαν ένα ψυχικό σύμπλεγμα, που οδηγεί στη διάλυση και την αποσύνθεση. [207]

""Ὕμνος εἰς τήν Ἐλευθερίαν» (στρ. 144-147)

144
Ἡ Διχόνοια πού βαστάει
ἕνα σκῆπτρο ἡ δολερή·
καθενός χαμογελάει,
παρ᾽ το, λέγοντας, καί σύ.

145
Κειό τό σκῆπτρο, πού σᾶς δείχνει,
ἔχει ἀλήθεια ὡραία θωριά·
μήν τό πιάστε, γιατί ρίχνει
εἰσέ δάκρυα θλιβερά.

146
Ἀπό στόμα ὁπού φθονάει,
παλληκάρια, ἄς μην ᾽πωθῆ,
πώς τό χέρι σας κτυπάει
τοῦ ἀδελφοῦ τήν κεφαλή.

147
Μήν εἰποῦν στόν στοχασμό τους
τά ξένα ἔθνη ἀληθινά:
Ἐάν μισοῦνται ἀνάμεσό τους,
δέν τούς πρέπει ἐλευθεριά. [208]

---

206. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια.* χ.ό., Αθήνα 1966, 27.
207. Τζούλης Χρ., *ό.π.*, 27.
208. Σολωμός Διον., *"Άπαντα"* (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1970, 356.

Ο ποιητής παρουσιάζει τη Διχόνοια προσωποποιημένη να κρατεί το σκήπτρο της εξουσίας και να το προσφέρει χαμογελαστή διαδοχικά σε όλους. Την ονομάζει "δολερή", γιατί εξαπατά τους ανθρώπους και σπέρνει ανάμεσά τους το μίσος και το διχασμό. Συμβουλεύει τον καθέναν να μην δελεαστεί και πάρει στα χέρια του το σκήπτρο της εξουσίας, που φαντάζει ωραίο στη θωριά, γιατί στη συνέχεια θα του προκαλέσει οδύνη και δάκρυα. Δίνει τη συμβουλή να σταματήσει γρήγορα ο φθόνος και ο αλληλοσπαραγμός μεταξύ των αδελφών αγωνιστών. Ακόμη οι διχόνοιες μεταξύ των Ελλήνων πρέπει να παύσουν οριστικά για να μη δίνουν το δικαίωμα στις ξένες δυνάμεις να τους θεωρούν ανάξιους να απολαύσουν τα αγαθά της ελευθερίας. Με τους τελευταίους στίχους ο ποιητής υπαινίσσεται την άποψη του μισέλληνα Metternich που χαιρόταν για τον εμφύλιο σπαραγμό στην Ελλάδα, λέγοντας: «΄Ετσι οι ΄Ελληνες δείχνονται, ότι είναι ανάξιοι για ελευθερία». [209] Η Διχόνοια ως κεντρικό θέμα επανέρχεται στο λυρικό ποίημα του Σολωμού «Εις τον θάνατο του Λόρδου Μπάιρον», όπου αφιερώνει 18 στροφές (69-86 και την επιλογική 166). Την ονομάζει «ερινύαν φαρμακερή» και «θεομίσητην», που έχει τη δυνατότητα να καταστρέφει τον άνθρωπο. [210]

"Εἰς τόν θάνατο τοῦ Λόρδου Μπάιρον" (στρ. 69-70, 81-82, 166)

69

Ἄχ! συνέρχεται ...ξανοίγει
Ἐρινύαν φαρμακερή,
ὁπού ἀγιάτρευτην ἀνοίγει
τῆς Ἑλλάδας μία πληγή·

70

Ἐρινύαν ἀπό τά χθόνια,
πού ἡ Ἐλπίδα ἀπαρατᾶ·
ἡ θεομίσητη Διχόνοια,
πού τόν ἄνθρωπον χαλνᾶ.

81

Ὤ! τί κάνετε, ποῦ πᾶτε;
Γιά φερθῆτε εἰρηνικά.

82

Γιατί ἀλλοιῶς θέ νά βρεθῆτε
ἤ μέ ξένο βασιλιά
ἤ θά καταφανισθῆτε
ἀπό χέρια Ἀγαρηνά.

166

Ἡ Διχόνοια κατατρέχει
τήν Ἑλλάδα. ἄν νικηθῆ,
μά τόν κόσμο πού μᾶς ἔχει,
τ᾽ ὄνομά σας ξαναζῆ. [211]

---

209. Σολωμός Διον., *ό.π.,* 357.
210. Σολωμός Διον., *ό.π.,* 358.
211. Σολωμός Διον., *ό.π.,* 368, 358, 359.

Η Ελευθερία σε τόνο φρονηματιστικό προφητεύει τις ολέθριες συνέπειες της Διχόνοιας για το έθνος των Ελλήνων. Ξορκίζει και πάλι τους ΄Ελληνες να αφήσουν τον φθόνο και τη διχόνοια, που κατατρέχει τη χώρα τους, αν θέλουν να αναστηθεί το έθνος και να ξαναζωντανέψει το όνομα και η φήμη του. [212] Οι στροφές αυτές αποτελούν ένα κήρυγμα του ποιητή για ενότητα, συναδέλφωση και ομόνοια, οριστική απαλλαγή από τα μίση, τις έριδες και τις διχόνοιες, ώστε το έθνος να απαλλαγεί από το βάρβαρο δυνάστη ή την ξένη κατοχή και να ξαναδοξαστεί το όνομά του.

Ο άλλος μεγάλος εκπρόσωπος της υψηλής ή λόγιας ποίησης, που ανήκει επίσης στην Επτανησιακή Σχολή, ο Ανδρ. Κάλβος μέσα από θαυμάσια δύναμη εικονοπλασίας και αφαίρεσης, σκιαγραφεί τη φοβερή διχόνοια ρεαλιστικά, χωρίς καμιά υπερβολή ή διόγκωση, στο ποίημα "Φάσμα". [213]

"᾽Ωιδή Ἑβδόμη. Τό Φάσμα" (στρ. ιε΄)
Συλλογή "Λυρικά"
ιε΄

Μεγάλη τρομερή
μέ τά πτερά ἁπλωμένα,
καθώς ἀετός ἀκίνητος,
κρέμεται στόν ἀέρα
ψηλά ἡ Διχόνοια. [214]

Στο ποίημα "Ο Βωμός της Πατρίδος", ο Ανδρ. Κάλβος διατυπώνει την προτροπή να σταματήσουν οι διχόνοιες, γιατί υποτάσσουν τα έθνη στο σκληρό ζυγό των τυράννων. Προβαίνει σε ένα προσκλητήριο προς όλους τους ομοεθνείς νέους, ώστε να προσφέρει ο καθένας λαμπρή και πολύτιμη θυσία στο βωμό της πατρίδας, για να απαλλαγεί αυτή από το βάρβαρο σκήπτρο του δυνάστη.

"᾽Ωιδή Δεκάτη. Ο Βωμός τῆς Πατρίδος" (στρ. β΄-γ΄)
Συλλογή "Λυρικά"

β΄

Ἄς παύσωσ᾽ ἡ διχόνοιαι
πού ρίχνουσι τά ἔθνη
τυφλά, ὑπό τά σκληρότατα
ὀνύχια τῶν ἀγρύπνων
δολίων τυράννων.

γ΄

Τρέξατ᾽ ἐδῶ· συμφώνως
τούς χορούς ἄς συμπλέξωμεν,
προσφέρων ὁ καθένας
λαμπρᾶν θυσίαν, πολύτιμον,
εἰς τήν πατρίδα. [215]

---

212. Σολωμός Διον., *ό.π.*, 359.
213. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*, ό.π., 28
214. Κάλβος Ανδρ., *"Άπαντα"*, (Λυρικά) (Εισαγωγή Σπ. Μυλωνά). 3η έκδ. τυπ. Μπόλαρη, Αθήνα 1962, 96.
215. Κάλβος Ανδρ., *ό.π.*, 101.

Οι δύο μεγάλοι ποιητές, σύγχρονοι του Μακρυγιάννη, καταδικάζουν τη διχόνοια, επισημαίνουν τις δυσμενείς συνέπειές της για το έθνος και απευθύνουν στους ΄Ελληνες αγωνιστές μια πρόσκληση συναδέλφωσης, ομόνοιας, ομοψυχίας, προκειμένου να απαλλαγεί η χώρα από τα δεσμά της δουλείας και να απολαύσει την πολυπόθητη ελευθερία. Ο Μακρυγιάννης, αν και συμμετείχε ενεργά στον εμφύλιο, βίωσε από κοντά τις συμφορές που αυτός επισώρευσε στον έθνος και *«είδε τη χώρα να πέφτει αποδεκατισμένη και ακρωτηριασμένη μέσα στο γκρεμό που άνοιξε ο διχασμός»*.[216] Ο Ελληνισμός δεν πρέπει να πέρασε μεγαλύτερη δοκιμασία και κρίση από όση στα χρόνια του εμφυλίου, γιατί τότε δημιουργούνται και οι κομματικές παρατάξεις (φατρίες) που εξυπηρετούσαν τα ξένα συμφέροντα και έσπερναν τη διχόνοια και το διχασμό ανάμεσα στους ΄Ελληνες αγωνιστές. Ο Μακρυγιάννης έζησε από κοντά την λαίλαπα της εμφύλιας σύρραξης, αντιλήφθηκε το ρόλο των πολιτικών στην προώθηση του ξένου παράγοντα στη χώρα μας, που πέρα από τη φιλελληνική πλευρά, στόχευε στην εξυπηρέτηση των κομματικών συμφερόντων των παρατάξεων και περαιτέρω στη δυνατότητα ουσιαστικής επέμβασης των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά μας.[217] Διαθέτοντας αναπτυγμένο πολιτικό αισθητήριο, αναφέρεται με πικρία στις εμφύλιες διενέξεις και τις καταδικάζει. [218]

ν) Καταδίκη του εμφυλίου από τον Μακρυγιάννη, λοιπούς απομνημονευματογράφους, ιστοριογράφους του Αγώνα και σύγχρονους ιστορικούς.

Αναλογιζόμενος κατά τα τέλη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου τις καταστροφικές συνέπειες του αδελφοσκοτωμού, της διχόνοιας, του διχασμού, των ερίδων, των σφοδρών συγκρούσεων και αναμετρήσεων, συνακολουθούμενων και από την αρπαγή και τη λαφυραγωγία, αισθάνεται μετανοιωμένος για τη συμμετοχή του σε αυτόν και αγανακτισμένος για τα έκτροπα, τις αδικίες και τις βιαιότητες εναντίον των συμπατριωτών Μοραϊτών. ΄Ετσι εξοργισμένος από τις εντολές του Κωλέτη για "πλιατσικολόγημα" καταριέται και αναθεματίζει τους αίτιους του εμφυλίου πολέμου και του φατριασμού που ζημίωσαν ανεπανόρθωτα το έθνος: «...ὁ Κωλέτης μέ ψύχρανε καί μ'ἀπόπλισε, ὅτι

---

216. Τζούλης Χρ.,«Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*, ό.π., 28.

217. Τζούλης Χρ., *ό.π.*, 28.

218. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Β΄. Τολίδης, Αθήνα 1971, 32 (σημ. 1, σχολ. Τ. Βουρνά).

ἔτζι δέν θά κάμωμε νόμους. Ὅτι οἱ νόμοι θά παλουκώσουν τούς κακούς· καί κριμα ὁπού σκοτωνόμαστε· κι᾽ ἀνάθεμα τούς αἴτιους τοῦ ἐφύλιου πολέμου καί τῆς φατρίας, ὁπού κατάντησαν τό Ἔθνος σέ ἄχλιαν κατάστασιν».[219]

Όταν αργότερα φιλοσοφεί και στοχάζεται σχετικά με τις ανυπολόγιστες ζημίες που προκάλεσαν οι εμφύλιοι πόλεμοι στον Αγώνα και τις τεράστιες ευθύνες που είχαν οι κομματικές παρατάξεις και οι φατρίες που τους υποκίνησαν και τους υπέθαλψαν, πικραίνεται, εξοργίζεται, απογοητεύεται, αγανακτεί και αισθάνεται την ανάγκη να καταγγείλει και να αναθεματίσει και τις δύο πλευρές, και τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα για τις σφοδρές και αλλεπάλληλες αντιπαραθέσεις και αναμετρήσεις τους εις βάρος της ενότητας του έθνους και εις βάρος της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας: «Μοῦτζες καί στροῦτζες νἄχουν καί τόνα τό μέρος καί τ᾽ ἄλλο». [220]

Αηδιασμένος, οργισμένος και αγανακτισμένος από τις μηχανορραφίες, τις δολοπλοκίες και τους φατριασμούς κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων και αποδοκιμάζοντας τις καταχρήσεις, τη ληστεία, την αρπαγή και το "πλιάτσικο" αντιδρά και αρνείται, περί τα τέλη του πολέμου, να λάβει μέρος σε ενέργειες εμφυλιοπολεμικές αψηφώντας τη σχετική εντολή της Κυβέρνησης: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν᾽ ἀγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· "ἤ βάλτε ἄλλον κι᾽ ἐγώ κάθομαι ὡς ἁπλός πολίτης· ὅμως διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω". Μοῦ εἶπαν νά λάβουν σκέψη δι᾽ αὐτό· καί τό σῶμα μου νά τό τοποθετήσω εἰς τά χωριά, εἰς τ᾽ Ἄργος». [221]

Το ανωτέρω αποτελεί το βασικότερο επιχείρημα από όσα διατυπώνει ο Μακρυγιάννης στο κεφάλαιο περί του εμφυλίου πολέμου. Είναι ένα επιχείρημα με ιδεολογικό και εθνικό περιεχόμενο που αναφέρεται στην τελική και οριστική απόφαση του αγωνιστή να μην ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιο πόλεμο, αγνοώντας τις σχετικές κυβερνητικές εντολές. Παρακαλεί μάλιστα την Κυβέρνηση να του δώσει διαταγή να επιστρέψει στη Ρούμελη για να αγωνιστεί μαζί με το σώμα του εναντίον των Τούρκων. Σε περίπτωση που δεν θα εισακουστεί η παράκλησή του θα διαλύσει το σώμα του και ας βάλουν άλλον αρχηγό να συνεχίσει τις εμφύλιες συγκρούσεις. Η απόφασή του αυτή, έστω κι αν ελήφθη σχεδόν κατά τη λήξη του εμφυλίου πολέμου, μαρτυρά την ακεραιότητα του χαρακτήρα του, το ηθικό μεγαλείο και το ψυχικό σθένος να αντιταχθεί στη βία, την αδικία και τον αδελφοσκοτωμό. Εξάλλου και η μετέπειτα στάση του και οι αγώνες του

---

219. Μακρυγιάννης Ιωάν. *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 179-180.
220. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 160.
221. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 180.

κατά την μεταπαναστατική περίοδο καταδεικνύουν ότι μόχθησε να αμβλύνει τις διαφορές, να κατασιγάσει τα μίση και τα πάθη, να αποκαταστήσει τις αδικίες και να επιβάλει την νομιμότητα. Αγωνίστηκε με όλες τους τις δυνάμεις για τη δημιουργία ενός κράτους δικαίου, με πειθαρχία και υπακοή στους νόμους, με κατοχυρωμένες συνταγματικά τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των πολιτών.

Δεν είναι όμως μόνον ο Μακρυγιάννης που καταδικάζει τη διχόνοια και τον εμφύλιο σπαραγμό, συνειδητοποιώντας τις απεχθείς συνέπειές του για την ενότητα του έθνους και για τον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Ο Σπ. Τρικούπης βλέπει με βαθιά απογοήτευση την κατάσταση που επικρατεί στη χώρα και απελπισμένα μιλεί στο Βουλευτικό για τη φθοροποιό επίδραση που ασκεί στις ψυχές των συμπατριωτών του ο φθόνος και η διχόνοια τους: «Ἡ φιλαρχία πολιορκεῖ τόν νοῦν μας, ὁ φθόνος καί τό ἐμφύλιον μῖσος κατατρώγει τά σπλάχνα μας, ἡ ἰδιοτέλεια ὁδηγεῖ τά ἔργα μας, αἱ σκευωρίαι καί τά διαβούλια εἶναι ἡ πολιτική μας».[222] Ο Νικ. Σπηλιάδης θεωρεί τον φατριασμό ως κύρια αιτία έναρξης και παράτασης του εμφυλίου πολέμου, ο οποίος παρεμποδίζει την πρόοδο των εθνών: «ὁ (ἐμφύλιος) πόλεμος παρατείνεται ἄχρις ὅτου, ἀποκαμόντες μᾶλλον ἤ συμβιβασθέντες (οἱ φατριασταί), ἀφήσωσι τά ὅπλα. Οὕτω δέ τά ἔθνη ἐμποδίζονται ἀπό τήν ἐπί τό βέλτιον ταχεῖαν αὐτῶν πρόοδον. Ἀποδεκατισθέντα μέ τόν θάνατον τῶν ἐκλεκτῶν πολιτῶν, ὅσους τά ἔξοχα προτερήματα τοῦ νοός καί τῆς καρδίας των φέρουσιν εἰς τήν πρώτην τάξιν ὅλων τῶν φατριῶν, ἀποκαμόντα δέ καί δυσπιστοῦντα εἰς τόν ἑαυτόν των, ὑποκύπτουσιν εἰς τούς σφετερισμούς τῶν φιλοδόξων».[223] Ο Αρτ. Μίχος στα "Απομνημονεύματά" του επισημαίνει τις θλιβερές συνέπειες του εμφυλίου διχασμού για την Επανάσταση: «Ὁ ἐμφύλιος διχασμός, ἡ παρηκμασμένη διοίκησις, ἡ κατασπατάλησις τῶν ἐσωτερικῶν πόρων καί κυρίως τῶν ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀποσταλέντων ὑπό τῆς ἐν Λονδίνῳ Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς χρημάτων τοῦ δευτέρου δανείου, ἐν μιᾷ φράσει: ὁ τυφλός κομματισμός, αὐτός ἐδίχασε τάς πολιτικάς καί στρατιωτικάς δυνάμεις τῶν ἀγωνιζομένων Ἑλλήνων, αὐτός ὡδήγησεν εἰς ἀντιπάλους θέσεις τούς δύο ἐκ τῶν ἱκανωτέρων ἀνδρῶν τοῦ Ἀγῶνος, τόν Μαυροκορδᾶτον καί τόν Κωλέττην, ἐξ αἰτίας αὐτοῦ παρέμεινε τό Μεσολόγγιον ἄνευ τῶν ἀπαιτουμένων διά μακράν πολιορκίαν ἀφθόνων ἐφοδίων...».[224] Ο Φωτάκος σε πολλά σημεία της αφήγησής του επισημαίνει τις θλιβερές συνέπειες της διαί-

---

222. Δραγούμης Νίκ., *"Ιστορικαί Αναμνήσεις"* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Α΄. Ερμής, Αθήνα 1973, 41.

223. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821–1843)"*, Β΄. Αθήνα 1972, 192-193.

224. Μίχος Αρτ., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1956, 5.

ρεσης, της διχόνοιας και του εμφυλίου σπαραγμού για τον Αγώνα: «Ἐν τοσούτῳ ἡ ραδιουργία δέν ἔπαυσε, καί πάλιν ἄρχισεν ἡ διαίρεσις καί ἐτρώγοντο ἀναμεταξύ των, ὥστε ἐγεννήθη μεγάλη ἀντιπολίτευσις κατά τῆς Διοικήσεως...»[225], «... ἕνεκα δέ τούτου ἐγεννήθη ἡ διχόνοια μεταξύ των, ἡ ὁποία ἔφερε τόν ἐμφύλιον πόλεμον καί ἔσπρωξε τό ἔθνος εἰς τήν ἀπώλειαν...».[226] Και σε άλλο σημείο παρατηρεί: «... ὅλα ταῦτα ἔφεραν τήν διαίρεσιν τοῦ ἔθνους, ἤτις ἐξασθένησε τό ἐθνικόν πνεῦμα καί τήν ἐθνικήν δύναμιν· ἔφεραν μεταβολήν ὅλως διόλου ἀσυμβίβαστον μέ τήν παροῦσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, διότι ἀγρίευσαν καί αὔξησαν τά πάθη τῶν Ἑλλήνων, ἐνισχύθη ἡ κατάχρησις, καί οἱ ἄνθρωποι ἐδόθησαν εἰς τάς ἀσωτίας. Ἀφῆκαν τά πράγματα παρημελημένα, καί δέν ἐσυλλογίσθησαν τόν ἐχθρόν».[227]

Στα Προλεγόμενα του Γ. Τερτσέτη περιλαμβάνεται η διήγηση του Θ. Κολοκοτρώνη περί ομόνοιας και διχόνοιας των Ελλήνων. Ο Γέρος του Μοριά αντιδιαστέλλει την ομόνοια των πρώτων χρόνων της Επανάστασης με τη διχόνοια που ακολούθησε, της οποίας κύρια αιτία υπήρξε η αρχομανία, η πολυαρχία και οι έριδες των πολιτικών ανδρών: «... Εἰς τόν πρῶτον χρόνον τῆς Ἐπαναστάσεως εἴχαμε μεγάλην ὁμόνοιαν καί ὅλοι ἐτρέχαμε σύμφωνοι. Ὁ ἕνας πήγαινε εἰς τόν πόλεμον, ὁ ἀδελφός του ἔφερνε ξῦλα καί τρόφιμα. Ἡ γυναίκα του ἐζύμωνε καί τό παιδί κουβαλοῦσε ψωμί καί μπαρουτόβολα εἰς τό στρατόπεδο. Ἂν αὐτή ἡ ὁμόνοια ἐβαστοῦσε ἀκόμη δύο χρόνους, ἠθέλαμε κυριεύση καί τήν Θεσσαλίαν καί τήν Μακεδονίαν καί ἴσως ἐφθάναμεν εἰς τήν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλά δέν ἐβάσταξεν... Ἦλθαν μερικοί καί ἠθέλησαν νά γένουν μπαρμπέρηδες στοῦ κασίδη τό κεφάλι. Μᾶς πονοῦσε τό μπαρμπέρισμά τους. Μά τί νά κάνουμε; Εἴχαμε καί αὐτουνῶν τήν ἀνάγκην. Ἀπό τότε ἄρχισε ἡ διχόνοια καί ἐχάθη ἡ πρώτη προθυμία καί ἡ ὁμόνοια. Ἔτσι κανείς δέν ἤθελε οὔτε νά συνδράμη, οὔτε νά βοηθήση, οὔτε νά πολεμήση. Καί τοῦτο ἐγένετο διότι δέν εἴχαμε ἕναν ἀρχηγόν καί μίαν κεφαλήν. Ἀλλά ἕνας ἔμπαινε πρόεδρος ἕξη μῆνες, καί ἐσηκώνετο ὁ ἄλλος καί τόν ἔρριχνε καί ἐκάθητο αὐτός ἄλλους ἕξη μῆνες. Ὅταν προστάζουνε πολλοί, ποτέ σπίτι δέν κτίζεται, οὔτε τελειώνει...».[228]

Ο G. Finlay αποδίδει ευθύνες και στους νικητές και στους ηττημένους των εμφυλίων πολέμων, υπογραμμίζοντας τις δυσμενέστατες συνέπειές τους για τον Αγώνα: «Οἱ δύο ἐμφύλιοι πόλεμοι εἶναι ὁλοφάνερα δύο μαῦρες κηλίδες στήν ἱστορία τῆς ἑλλη-

---

225. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἡ Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 358.

226. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἡ Φωτάκος, *ό.π.*, 349.

227. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ἡ Φωτάκος, Β΄, *ό.π.*, 20.

228. Τερτσέτης Γεώργ., *Εξακολούθησις των Προλεγομένων εις τα Υπομνήματα του Θεόδ. Κολοκοτρώνη*. Αγγελίδης, Αθήνα 1852, 43-44.

νικῆς ἐπαναστάσεως. Καμμιά δικαιολογία δέν ὑπάρχει, καί στίς δύο περιπτώσεις, γιά ὅσους σήκωσαν τά ὅπλα ἐναντίον τῆς κυβερνήσεως. Ἡ διαγωγή τῶν προεστῶν ὅμως, στόν δεύτερο ἐμφύλιο πόλεμο εἶναι ὁλότελα ἀξιοκατάκριτη... τά μόνα κίνητρα ἦταν ἡ φιλοδοξία καί ἡ ἀπληστία... Ἡ ἀνταρσία τους ἔδωσε τό ἔναυσμα γιά τήν ἐπικράτηση μεγάλης διοικητικῆς ἀναρχίας, πού δέ σπατάλησε μόνο τούς πόρους τῆς Ἑλλάδος ἀλλά καί συνέβαλε στήν δημιουργία ἑνός νέου γένους τυράννων, πού ἦταν τό ἴδιο δεσποτικοί καί πολύ πιό εὐτελεῖς ἀπό τούς μισητούς Τούρκους. Ὅσο ἄπληστοι ἦταν οἱ ἡττημένοι ἄλλο τόσο διεφθαρμένοι ἦταν οἱ νικητές τοῦ ἐμφυλίου πολέμου... Ἡ ἄνοδος τοῦ Ἰμπραήμ τήν ἑπομένη χρονιά χρωστάει πολλά στήν κακή διακυβέρνηση τοῦ Κουντουριώτη, στήν βάρβαρη τακτική τοῦ Κωλέττη καί στόν ἀπάνθρωπο ὄλεθρο πού σκορποῦσαν οἱ Ρουμελιώτικες δυνάμεις». [229] Ο Άγγλος περιηγητής Brengeri σε άρθρο του δημοσιευμένο σε ανώνυμο περιοδικό του Λονδίνου, καταδικάζοντας τις εμφύλιες διαμάχες των Ελλήνων παρατηρεί ότι, αν οι Τούρκοι μπορούσαν να επωφεληθούν από τις διχόνοιες των Ελλήνων οπλαρχηγών, η Επανάσταση δεν θα είχε κανένα μέλλον γιατί θα είχε καταπνιγεί με ευκολία. [230]

Ο Απ. Βακαλόπουλος συνοψίζει τα δυσμενή αποτελέσματα του πρώτου εμφυλίου πολέμου ως εξής: «Ἔτσι ἡ ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα χωρίζεται σέ δύο ἀντίπαλες μερίδες καί ἡ καθεμιά ἀρχίζει νά κάνει γιά λογαριασμό της ἐκλογές καί τίς σχετικές γιά τήν ἐπικράτησή της εἰρηνικές ἤ βίαιες ἐνέργειες. Ἀναβρασμός ἐπικρατεῖ ἀπ' ἄκρη σ' ἄκρη στήν Ἑλλάδα. Ἀποτέλεσμα τῆς διαμάχης αὐτῆς ἦταν νά κατατριβεῖ ἡ ζωτικότητα τῶν Ἑλλήνων στά κομματικά, να μειωθεῖ ἡ ψυχική τους ἀντίσταση ἐναντίον τοῦ ἐχθροῦ καί νά ὀπισθοδρομήσει ἡ Ἐπανάσταση. Ἡ κατάστασις εἶναι ἐκρηκτική, ὁ ἐμφύλιος πόλεμος στά πρόθυρα καί ἡ ἀναρχία ἀπειλεῖ τή χώρα». [231] Συνεχίζοντας ο ιστορικός παρουσιάζει ρεαλιστικά τα αποτελέσματα και του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, τα οποία υπήρξαν δεινότερα και επαχθέστερα για τον τόπο: «Ἡ ἔναρξη τοῦ ἔτους 1825 βρίσκει τήν Ἑλλάδα σέ ἐλεεινή κατάσταση: ὁ δεύτερος ἐμφύλιος πόλεμος ἔχει βέβαια λήξει μέ τή νίκη τῶν κυβερνητικῶν καί μέ τήν ἰσχυροποίηση τῆς κυβερνήσεως Κουντουριώτη, ἀλλά ἔχουν διασπαθισθῆ τά χρήματα τῆς πρώτης δόσεως τοῦ δανείου γιά τήν προσέλκυση ἰδίως τῶν ρουμελιώτικων στρατευμάτων καί τή συντριβή τῶν ἀνταρτῶν. Ἀπό τό ἄλλο μέρος, ἔχουν λεηλατηθῆ οἱ πελοποννησιακές ἐπαρχίες ἀπό τούς κυβερνητικούς μέ ἀποτέλεσμα νά καταπέση τό ἠθικό

229. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄, ό.π., 42.

230. Brengeri, «Adventures of a Foreigner in Greece», *Anonymous London Magazine,* Αύγ. 1826 - Ιαν. 1827, 187 στο Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, Β΄. 3η έκδ. Αθήνα 1997, 38 (σημ. 47).

231. Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως (1813-1825)*, Β΄. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000, 483.

τῶν κατοίκων τους, νά γεννηθῆ μῖσος ἐναντίον τῶν καταπιεστῶν τους, καί ἔτσι νά δημιουργηθῆ ὀλέθριος διχασμός μεταξύ Πελοποννησίων καί Ρουμελιωτῶν, καί τό χειρότερο ἔχει παραμεληθῆ τελείως ἡ ἄμυνα, ἰδίως ὁ ἐφοδιασμός τῶν κάστρων τῶν παραλίων της Ν.Δ. Πελοποννήσου, ὅπου θά ἔπρεπε νά ἀναμένεται ἡ ἐκδήλωση τῶν ἀποβατικῶν ἐνεργειῶν τῶν Αἰγυπτίων».[232]

Ο Δημ. Φωτιάδης παρατηρεί τα εξής σχετικά με τον εμφύλιο πόλεμο: «Ἡ εἰσβολή στό Μοριά μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό ἴδιο καταστρεφτική μ᾽ ἐκείνη τοῦ Ἰμπραήμ πού θά τήν ἀκολουθήσει. Ὁ Κωλέττης θά ρίξει τά ρουμελιώτικα στρατεύματα σ᾽ αὐτόν σπέρνοντας τήν καταστροφή, τόν ὄλεθρο, τόν θάνατο. Τό πώς ἐπέζησε ἡ Ἐπανάσταση, τό πώς μπόρεσε τό ἔθνος νά περάσει τίς Συμπληγάδες αὐτές πέτρες, στέκεται ἕνα ἀπό τά θαύματα τοῦ Εἰκοσιένα, ἕνα ἀπό τά θαύματα τῆς ἀγωνιστικότητας τοῦ λαοῦ μας. Οἱ σελίδες αὐτές εἶναι οἱ πιο δραματικές τῆς Ἱστορίας τοῦ Εἰκοσιένα. Σ᾽ αὐτές δυστυχῶς θά θρηνήσουμε ἀθλιότητες γεμᾶτες πίκρα και ντροπή».[233] Συνεχίζοντας ο ιστορικός αναφέρει μερικές από τίς κύριες συνέπειες του εμφυλίου επιγραμματικά: «Ὁ θρῆνος τοῦ ἀδελφοκτόνου σπαραγμοῦ. Ὁ Κολοκοτρώνης στή φυλακή. Ὁ θαλασσινός Σκούρτης ἀρχιστράτηγος. Στό Κρομμύδι ἡ ντροπή τῆς ἥττας. Στό Μανιάκι ἡ θυσία τοῦ Παπαφλέσσα. Η ἐγκατάλειψη, πολιορκία καί ἡρωική ἔξοδος τοῦ Μεσολογγίου». [234]

Ο Μακρυγιάννης, ως ακέραιη ηθική φυσιογνωμία, είχε το σθένος, παρά την άμεση εμπλοκή του στον εμφύλιο, μετά από ώριμο συλλογισμό να τον αποκηρύξει, να τον καταδικάσει και να τον αναθεματίσει. Πολλοί σύγχρονοί του ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι, αφού επισημαίνουν τα ολέθρια αποτελέσματα του φατριασμού και της εμφύλιας διαμάχης για το έθνος, καταδικάζουν και καυτηριάζουν αυτά τα νοσηρά φαινόμενα που τόσο ζημίωσαν τον Αγώνα της ανεξαρτησίας. Σύγχρονοι επίσης ιστορικοί και μελετητές ρίχνουν με τη σειρά τους «την πέτρα του αναθέματος» στην εμφύλια διαμάχη της εποχής εκείνης.

Β) Λογική ανάλυση

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και στο οποίο συνοψίζονται οι απόψεις του για την καταδίκη του εμφυλίου πολέμου και την οριστική απόφασή του να μην ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιες διενέξεις στο μέλλον είναι το εξής: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ

---

232. *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 373.
233. Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Γ΄. 2η έκδ. Βότσης, Αθήνα 1977, 12.
234. Φωτιάδης Δημ., *ό.π.*, 12.

ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν᾽ἀγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· "ἤ βάλτε ἄλλον κι᾽ἐγώ κάθομαι ὡς ἁπλός πολίτης· ὅμως διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω"». (*Απομν.*, βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄, 180).

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκείμενη: Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω· μπεζέρισα· 2η προκείμενη: νά μοῦ δώσουνε μίαν διαταγή νά πάγω εἰς Ρούμελη ν᾽ἀγωνιστῶ διά τούς Τούρκους, εἰδέ νά διαλύσω τό σῶμα μου· "ἤ βάλτε ἄλλον κι᾽ἐγώ κάθομαι ὡς ἁπλός πολίτης· Συμπέρασμα: ὅμως διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω".

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες. [235] Σύμφωνα με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού, επειδή η πρώτη προκείμενη εμπεριέχει άρνηση, η δεύτερη προκείμενη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις και το συμπέρασμα που λογικά και αβίαστα εξάγεται από τις δύο προκείμενες υποχρεούται να είναι αποφατικό. [236]

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι παραγωγικός, γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα γενικά στα ειδικά, δηλαδή αναχωρούμε από μια γενική και αφηρημένη αρχή, για να καταλήξουμε σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.[237] Συγκεκριμένα εδώ ο συγγραφέας ξεκινώντας από τη γενική απόφαση περί μη συμμετοχής του στο εξής σε εμφύλιες διενέξεις, δηλώνει στο συμπέρασμα ειδικά ότι δεν προτίθεται να υπακούσει σε σχετική κυβερνητική διαταγή στο μέλλον.

Για να διαπιστώσουμε την εγκυρότητα του εξεταζόμενου παραγωγικού επιχειρήματος υποχρεούμεθα να εξετάσουμε τη λογική μορφή του, δηλαδή να εξετάσουμε

---

235. Περί άμεσου και έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

236. Με βάση του κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύουν τα ακόλουθα: «Δέν ἐπιτρέπεται καί οἱ δύο προκείμενες νά εἶναι προτάσεις ἀποφατικές· ἡ μία τουλάχιστο πρέπει νά εἶναι πρόταση καταφατική» και επιπλέον «Ὅταν μία ἀπό τίς δύο προκείμενες εἶναι πρόταση ἀποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι πρόταση ἀποφατική» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα -Γιάννινα 1985, 142-143.
Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού βλ. Γλωσσάρι όρων της λογικής.

237. «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικό (deductive) όταν με αυτό επιχειρείται να αποδειχτεί ότι το συμπέρασμα έπεται από τις προκείμενες, αν δηλαδή εκ της δομής του έπεται ότι το συμπέρασμα είναι λογικό επακόλουθο των προκειμένων» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 21-22.
Ο Αριστοτέλης ονομάζει «ἀπόδειξιν» την παραγωγή (παραγωγικό συλλογισμό) βλ. Αριστοτέλης, *Ἀναλ.Ὕστ.* Α13, 81α, 40 κ.ε.
Σχετικά με τον παραγωγικό συλλογισμό βλ. ορισμούς και βιβλιογραφία στο ειδικό γλωσσάρι όρων της Λογικής.

αν οι προκείμενές του είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις και επομένως και το συμπέρασμα, ως λογικό επακόλουθό τους, είναι αληθές. Η αλήθεια των προτάσεων σε ένα επιχείρημα αφορά στο περιεχόμενό τους και συγκεκριμένα στη νοηματική σχέση προκειμένων - συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκείμενες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Πράγματι στο συγκεκριμένο επιχείρημα οι προκείμενες και το συμπέρασμα, με βάση τα ιστορικά δεδομένα, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα. Ο Μακρυγιάννης μετά τη λήξη του δευτέρου εμφυλίου πολέμου το 1825, όντως δεν ξαναέλαβε μέρος σε εμφύλιες διαμάχες, απεναντίας πρωτοστάτησε σε μάχες κατά του εχθρού, όπως σε αναμετρήσεις στο Νιόκαστρο, στους Μύλους του Ναυπλίου κατά του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο κατά το υπόλοιπο διάστημα του 1825 και αργότερα κατά του Κιουταχή το 1826 στην πολιορκία των Αθηνών, στη μάχη στον Ανάλατο Αττικής κατά το 1827 και αλλού. Και μετά τη λήξη της Επανάστασης δεν ενεπλάκη πλέον σε εμφύλιες αντιπαραθέσεις, παρά μόνο, όπως αποδεικνύεται ιστορικά, εκδήλωσε αντιπολιτευτική δράση κατά του Κυβερνήτη Ι. Καποδίστρια, κατά της Βαυαρικής Αντιβασιλείας και πολύ εντονότερα κατά του βασιλιά Όθωνα διεκδικώντας εθνικά δικαιώματα, πολιτικές ελευθερίες και Σύνταγμα με ειρηνικό κατά το δυνατόν τρόπο. Επομένως αφού, όσα αναφέρονται στον παρόντα συλλογισμό και αποτελούν δέσμευση για μη ανάμειξή του στο μέλλον σε εμφύλιο πόλεμο, ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, με βάση τα ιστορικά δρώμενα, συμπεραίνουμε ότι τόσο οι προκείμενες όσο και το συμπέρασμα είναι αληθείς κρίσεις - προτάσεις. [238]

Ο παρών παραγωγικός συλλογισμός έχει αληθείς προκείμενες και συμπέρασμα και επομένως θεωρείται ένας έγκυρος παραγωγικός συλλογισμός.[239] Επιπλέον ο συλ-

---

238. Σχετικά με τις αληθείς προτάσεις ενός επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. στο γλωσσάρι όρων της Λογικής.

239. Σχετικά με τον ορισμό της εγκυρότητας του επιχειρήματος βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 23-24, 29-31: «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικά έγκυρο ή λογικά έγκυρο ή απλά έγκυρο, αν και μόνο αν είναι αδύνατον όλες οι προκείμενές του να είναι αληθείς και το συμπέρασμά του ψευδές». Και επιπλέον «αν όλες οι προκείμενες ενός επιχειρήματος είναι αληθείς, τότε το συμπέρασμα οφείλει να είναι επίσης αληθές».
Σχετικά με την εγκυρότητα του επιχειρήματος βλ. ειδικό πίνακα ανάλυσης λογικών όρων, όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

λογισμός είναι ορθός γιατί είναι συγχρόνως λογικά έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς. [240]

Στον ίδιο άξονα επιχειρημάτων, εκτός από τον εμφύλιο πόλεμο, εξετάζεται και το φαινόμενο της ληστείας, της λαφυραγωγίας και του «πλιάτσικου» στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου και η καταδίκη του από τον Μακρυγιάννη.

Το κύριο και βασικό επιχείρημα που αναφέρεται στην προσπάθεια του Μακρυγιάννη μέσω απειλών και τιμωριών να συνετίσει τους «πλιατσικολόγους» συντρόφους του και να τους αποτρέψει από ανάλογες ανέντιμες ενέργειες στο μέλλον είναι το εξής: «Τούς εἶπα (τῶν συντρόφων μου)· "Σᾶς ἔχω τόσα χρόνια τούς περισσότερους· σᾶς ἄφησα ποτές ἀπλέρωτους ἢ νηστικούς;Ὅταν κάναμε ὡς πατριῶτες τά χρέη μας, καί οἱ πολίτες μᾶς τίμαγαν καί μᾶς τάϊζαν μ' εὐκαρίστησίν τους καί μᾶς δίναν κι' εὐχαριστήρια στήν Κυβέρνησή μας καί μᾶς πλέρωνε.Ὅταν φέρνεσταν τιμίως, ἤμουν κι' ἐγώ ἀρχηγός σας· τώρα ὁπού γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν, ὁπού μᾶς καρτέρεσαν οἱ ἄνθρωποι ὡς ἀδελφούς τους, οἱ χριστιανοί τούς χριστιανούς, τούς γυμνώσετε ἀπό τό βιόν τους, τά ζωντανά τους κι' ἔχετε κοπάδια μαζί σας. Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἴτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νἀρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας"». (*Απομν.*, βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄, 176).

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την ακόλουθη μορφή:

1η προκείμενη: «Τούς εἶπα (τῶν συντρόφων μου)· "Σᾶς ἔχω τόσα χρόνια τούς περισσότερους ...Ὅταν φέρνεσταν τιμίως, ἤμουν κι' ἐγώ ἀρχηγός σας· 2η προκείμενη: Τώρα ὁπού γενήκετε τοῦ κεφαλιοῦ σας καί γυμνώσετε τό χωριόν... Δέν γένομαι ἐγώ ἐσᾶς πιστικός· Συμπέρασμα: σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν, εἴτε τόν βίον τοῦ χωριοῦ καί ζωντανά νἀρθοῦνε οἱ χωργιάτες νά τούς τά δώσετε χωρίς νά τούς λείψη τίποτας"».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος γιατί το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δύο προκείμενες. Στον παρόντα συλλογισμό η πρώτη προκείμενη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις, ενώ η δεύτερη προκείμενη εμπεριέχει άρνηση. Επομένως το συμπέρασμα, το οποίο προκύπτει λογικά από το συνδυασμό των δυο προκειμένων, υποχρεούται να είναι αποφατικό. [241] Με τη φράση που ενυπάρ-

240. Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικώς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως έγκυρο(ς) και οι προκείμενές του αληθείς. Σχετικά με την ορθότητα του επιχειρήματος και την ανάλογη βιβλιογραφία βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

241. βλ. σχετικά: Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική,* ό.π., 143: «ὅταν μία ἀπό τίς δύο προκείμενες εἶναι πρόταση ἀποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι πρόταση ἀποφατική».

χει στο συμπέρασμα "σύρτε νά βρῆτε ἄλλον ἀρχηγόν" εννοεί ο συγγραφέας ότι "δεν θα είναι αυτός αρχηγός τους", άρα έμμεσα εμπεριέχεται στα λόγια του άρνηση που καθιστά το συμπέρασμα αποφατικό.

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι αναλογικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα ειδικά. [242] Ο αναλογικός συλλογισμός εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό =>σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Συγκεκριμένα στον παρόντα συλλογισμό ξεκινάμε από την ειδική συμπεριφορά των συντρόφων τού συγγραφέα στο παρελθόν, η οποία ήταν έντιμη και τον υποχρέωνε με ευχαρίστηση να είναι αρχηγός τους και καταλήγει στην πρόσφατη συμπεριφορά τους που είναι ανέντιμη και ανήθικη (στηριζόμενη σε βία και αρπαγές) που τον αναγκάζει να παραιτηθεί από αρχηγός τους. Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι στην αναλογία επιβάλλεται να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας.[243] Και στον συγκεκριμένο αναλογικό συλλογισμό το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν, διότι δεν γνωρίζουμε ποιες από τις εκδοχές που αναφέρονται σε αυτό θα εφαρμοσθούν και θα ισχύσουν, καθόσον ακόμη και η απομάκρυνση του Μακρυγιάννη από την αρχηγία είναι πιθανή, γιατί ίσως συνιστά μια απειλή για φρονηματισμό των συντρόφων του. Πιθανή είναι και η συμπεριφορά, η στάση και η επιλογή των συντρόφων του, διότι δεν γνωρίζουμε τι θα ισχύσει στο μέλλον, αν δηλαδή θα αλλάξουν αρχηγό, ή θα δεχθούν να συνετιστούν και να επιστρέψουν τα κλοπιμαία ή αν θα συνεχίσουν τη βία, τις αρπαγές και το "πλιάτσικο". Η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) και το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή. [244] Ο αναλογικός συλλογισμός ουσιαστικά είναι μια μορφή επαγωγικού συλλογισμού που αναπτύσσεται με τη

---

242. Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ. πίνακα λογικών όρων όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

243. «Εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς, πολύ ἀσθενέστερο ὅμως ὡς πρός τόν βαθμό πιθανότητας, εἶναι ὁ ἀναλογικός διαλογισμός», βλ. Παπανούτσος Ε.Π.,*Λογική*, ό.π., 173.

244. Στον αναλογικό συλλογισμό ως μορφή επαγωγικού συλλογισμού αναπτυσσόμενου με τη μέθοδο της αναλογίας εξετάζουμε κατά τον παραλληλισμό των δύο εννοιών i) Αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) ii) Αν η αναλογία είναι μεταφορική (παραλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών).
Σχετικά με τον επαγωγικό συλλογισμό, τις μεθόδους ανάπτυξής του και την τέλεια ή ατελή επαγωγή βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

μέθοδο της αναλογίας, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών. Πράγματι συγκρίνονται ομοειδείς ως προς το γένος έννοιες, όπως είναι η συμπεριφορά και η στάση των συντρόφων του Μακρυγιάννη σε διαφορετική χρονική στιγμή και καθώς διαπιστώνουμε ότι αυτή αλλάζει και διαφοροποιείται σε μεταγενέστερο χρόνο σε σχέση με το παρελθόν, αντίστοιχα διαφοροποιείται και η στάση του αρχηγού τους απέναντι σε αυτούς.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση των συλλογισμών

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του κεφαλαίου που αναφέρεται στον εμφύλιο πόλεμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης και στο οποίο συνοψίζονται οι απόψεις του Μακρυγιάννη για καταδίκη του εμφυλίου πολέμου και η οριστική απόφασή του για μη συμμετοχή στο μέλλον σε εμφύλιες διενέξεις, ως προς τη λογική του δομή αποτελεί έναν παραγωγικό συλλογισμό που πληροί τους βασικούς κανόνες εγκυρότητας. Επιπλέον είναι ένας ορθός συλλογισμός, διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς-κρίσεις προτάσεις.

΄Ενα ακόμη βασικό επιχείρημα με το οποίο ο Μακρυγιάννης καταδικάζει την ληστεία, την αρπαγή και το "πλιάτσικο", επιχειρώντας να συνετίσει και να αποτρέψει τους συντρόφους του από τέτοιες ανέντιμες πράξεις, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, οπότε μιλάμε για ατελή επαγωγή.

Ο κύριος συλλογισμός του Μακρυγιάννη σχετικά με την τελική στάση και απόφασή του απέναντι στον εμφύλιο έχει ως προς το περιεχόμενό του εθνικό, ιδεολογικό, πολιτικό και ηθικό χαρακτήρα. Το εθνικό περιεχόμενό του σχετίζεται με την πατριωτική απόφασή του, μετά από τις τραυματικές εμπειρίες του κατά την εμπλοκή του στον εμφύλιο, να μην υπακούσει ξανά σε κυβερνητικές εντολές για συμμετοχή σε αδελφοκτόνα σύγκρουση και αναμέτρηση με ΄Ελληνες πατριώτες, αλλά να αγωνισθεί πλέον μαζί με το σώμα του μόνο εναντίον των εχθρών στη Ρούμελη. Το πολιτικό του αισθητήριο, η πικρία, η οργή και η αγανάκτησή του για τα έκτροπα, τις βιαιότητες, τις λεηλασίες, τις αρπαγές και τις λαφυραγωγίες εις βάρος των Μοραϊτών πατριωτών τον οδηγούν στην ώριμη σκέψη, στη συνετή και πατριωτική απόφαση να αποτραβηχθεί από τις εμφύλιες αντιπαραθέσεις και να αγωνιστεί στο μέλλον μόνο για το εθνικό όφελος, μόνο για το συμφέρον της πατρίδας.

Το επιχείρημά του έχει και πολιτικό χαρακτήρα, γιατί αναλογιζόμενος τις ευθύνες των πολιτικών ανδρών για τη διχόνοια και τη διαίρεση του έθνους, αισθάνεται την ανάγκη να μην τους εμπιστευτεί ξανά στο μέλλον και ταυτόχρονα τους κατηγορεί, τους κατακρίνει και τους καταγγέλλει επειδή υποκινούσαν τις έριδες και τους διχασμούς μεταξύ των αγωνιστών, επειδή οι αχαλίνωτες φιλοδοξίες τους, η αρχομανία, η ηθική δια-

φθορά, ο μεταξύ τους ανταγωνισμός και οι φατριαστικές τους ενέργειες ζημίωσαν ανεπανόρθωτα το έθνος, αμαύρωσαν τον Αγώνα και απείλησαν σοβαρά την πορεία της Επανάστασης.

Ως προς το ηθικό περιεχόμενό του ο συλλογισμός σχετίζεται με τις ηθικές αρχές του Μακρυγιάννη περί δικαίου, οι οποίες τον οδηγούν προς το τέλος του δευτέρου εμφυλίου πολέμου στην ανάγκη να μετανοιώσει για την εμπλοκή του σε αυτόν και να καταδικάσει, να καταραστεί και να αναθεματίσει τη διχόνοια και τον αδελφοκτόνο πόλεμο, επιθυμώντας να ελαφρύνει τη συνείδησή του και να εξιλεωθεί για τυχόν λάθη του παρελθόντος. Έτσι αισθάνεται την ανάγκη να αναφωνήσει: «κι' ἀνάθεμα τούς αἴτιους τοῦ ἐφύλιου πολέμου καί τῆς φατρίας, ὁπού κατάντησαν τό Ἔθνος σέ ἄχλιαν κατάστασιν».

Ο Μακρυγιάννης στο κύριο, βασικό και καταληκτικό επιχείρημά του με το οποίο συνοψίζει τη γνώμη του για τον εμφύλιο, φανερά πικραμένος, απογοητευμένος, δυσαρεστημένος, οργισμένος και αγανακτισμένος από τις ολέθριες και οδυνηρές συνέπειές του και από τα δυσμενή αποτελέσματά του για τον Αγώνα και το έθνος διατυπώνει με σθένος την οριστική και αμετάκλητη απόφασή του να μην ξαναλάβει μέρος σε εμφύλιες διενέξεις ως εξής: «Εἶπα τῆς Κυβέρνησης ὅτι ἐγώ σέ ἐφύλιον πόλεμον, καί νόμους φκιάνοντας, δέν ματαμπαίνω... διά ἐφύλιον πόλεμον διαταγή δέν μάτα ἀκούγω».

Η ανάμειξή του στον εμφύλιο από πολλούς θεωρήθηκε «αμάρτημα» ή ατόπημα που ουδέποτε του συγχωρέθηκε. Πολλοί του καταλογίζουν ευθύνες και του επισυνάπτουν βαριές κατηγορίες για δωροδοκία, για καιροσκοπισμό, για ικανοποίηση φιλοδοξιών με την άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα, για εκμετάλλευση των ευκαιριών του εμφυλίου πολέμου προς όφελός του. Με μια σειρά από δευτερεύοντα επιχειρήματα δικαιολογείται ηθικά για την συμμετοχή του στον εμφύλιο ισχυριζόμενος ότι αρχικά ενεπλάκη λόγω άγνοιας ή απειρίας («ἤμουν ἄμαθος ἀπό τέτοια») ή γιατί δε γνώριζε το βαθύτερο νόημα και περιεχόμενο του όρου «φατρία».

Αργότερα με πειστικά επιχειρήματα αιτιολογεί την απομάκρυνσή του από την παράταξη των στρατιωτικών και τη συστράτευσή του με το κυβερνητικό στρατόπεδο και τους πολιτικούς ως έκφραση νομιμοφροσύνης προς την Κεντρική Διοίκηση, ως ευπείθεια, πειθαρχία και υπακοή στις επιταγές της Κυβέρνησης με σκοπό την καλοδιοίκηση του κράτους, την επιβολή και τήρηση των νόμων. Πολλά από αυτά τα επιχειρήματά του τα αποδέχεται και ο Ι. Βλαχογιάννης αποδίδοντας στον πατριωτικό ζήλο και στη διάθεση να εργασθεί υπέρ της ειρήνευσης των πραγμάτων τις πολιτικές επιλογές του και τη φιλοκυβερνητική του στάση.

Ο αχαλίνωτος τοπικισμός του και η ανάγκη να υπεραμύνεται με κάθε μέσο των Ρουμελιωτών, για τους οποίους θεωρεί ότι πλήρωσαν βαρύ το τίμημα της Επανάστασης, χωρίς αυτό να αναγνωρισθεί από τους Μοραΐτες, τον οδηγεί σε μια μονόπλευρη

θέαση και εκτίμηση των πραγμάτων, ώστε να εμπλακεί στο δεύτερο εμφύλιο και λόγω του ανταγωνισμού του προς τους Μοραΐτες καπεταναίους.

Δεν είναι δυνατόν μέσα από τα επιχειρήματά του να κατανοήσουμε αν η συμπαράταξή του με τους πολιτικούς της κυβερνητικής παράταξης και η συμμετοχή του στις εμφύλιες διενέξεις, κυρίως του δευτέρου εμφυλίου πολέμου, αποδίδεται στην απειρία, στο προσωπικό συμφέρον, στις φιλοδοξίες του, στο πολιτικό του αισθητήριο, στο τοπικιστικό του πνεύμα ή σε προσωπική κρίση και εκτίμηση ότι έτσι ενεργούσε υπέρ του συμφέροντος της πατρίδας.

Με τρία επιμέρους επιχειρήματα αρνείται το χρηματισμό και τη δωροδοκία προκειμένου να συμπράξει με τη μια ή την άλλη παράταξη. Όταν το νέο Εκτελεστικό τού προσφέρει διακόσιες χιλιάδες γρόσια για να συνταχθεί μαζί του, εκείνος απαντά υπερήφανα και αγέρωχα: «κι᾽ ἐγώ γρόσια δέν θέλω, δέν πουλιῶμαι διά γρόσια· δέν ὁρκίστηκα δι᾽ αὐτά, ὁρκίστηκα διά πατρίδα». Κι όταν αργότερα τον προσεγγίζουν οι ισχυροί προεστοί του Μοριά, Ζαΐμης, Λόντος, Νοταράς και του προσφέρουν χίλια γρόσια μισθό το μήνα για να τον πάρουν με το μέρος τους και πάλι εκείνος αρνείται κατηγορηματικά: «...ν᾽ ἀκολουθήσω τήν συντροφιά τους καί νά μοῦ δώσουνε χίλια γρόσια τόν μήνα μιστόν· “πενήντα χιλιάδες νά μοῦ δώσετε, κρέας διά ἐμφύλιον πόλεμον δέν πουλῶ!”». Εμφανίζεται, μέσα από τα επιχειρήματά του, ανιδιοτελής, αδιάφθορος, αφιλοκερδής, αδέκαστος, υπεράνω χρημάτων, που δεν ενδιαφέρθηκε για “το λουφέ και τα γεμελίκια” (μισθός και σίτιση), όπως χαρακτηρίζει τα υλικά οφέλη που προσπορίζονταν οι οπλαρχηγοί και οι καπετάνιοι. Όχι ο υλισμός, η δωροδοκία και ο εύκολος πλουτισμός, αλλά το ηθικό και ιερό χρέος, όπως ο ίδιος το αντιλαμβανόταν, προς την πατρίδα υπαγόρευε τη στάση, τις επιλογές και τις πράξεις του.

Εκείνο που είναι αξιόμεμπτο στην αφήγησή του είναι ο τρόπος με τον οποίον περιγράφει τις μάχες και τις σφοδρές συγκρούσεις μεταξύ Πελοποννησίων και Ρουμελιωτών. Αφηγείται βέβαια με λεπτομέρειες πολλά και ενδιαφέροντα περιστατικά, χρήσιμα για τη μελέτη μιας “μικροϊστορίας του πολέμου”. Περιγράφει με πάθος, φανατισμό και τάση εκδίκησης τις μάχες κατά των Μοραϊτών, σαν να επρόκειτο για επιθέσεις κατά του εχθρού. Στις αφηγήσεις του κυριαρχεί η ζωντάνια και η έπαρση, ένας τόνος θριαμβευτικός με τάση αυταρέσκειας και αλαζονείας. Πανηγυρίζει για τις νίκες των συντρόφων του, ενώ ταυτόχρονα υποτιμά και αδικεί τους αντιπάλους του. Μάχες κρίσιμες αλλά και καθημερινές μικροσυγκρούσεις και συμπλοκές, αντιπαραθέσεις και διχογνωμίες, μεταξύ των πολιτικών ανδρών, συμμαχίες και διενέξεις μεταξύ των αγωνιστών, συνωμοσίες, δολοπλοκίες και έριδες μεταξύ μεγάλων οικογενειών, ενέδρες και τεχνάσματα, ηρωισμοί και προδοσίες, όλα ιδωμένα μέσα από ένα πρίσμα προσωπικό, βασισμένα στη γνώση και την εμπειρία του δρώντος προσώπου, καλύπτουν το κύριο σώμα της αφήγησης και το σύνολο των επιχειρημάτων του αγωνιστή στο κεφάλαιο το σχετικό με τον εμφύλιο πόλεμο.

Επιπλέον με μια σειρά εύστοχων και πειστικών επιχειρημάτων ηθικού και ιδεολογικού περιεχομένου, που σχετίζονται με τις αρχές του περί ηθικής, εντιμότητας και δικαίου, καταγγέλλει, καταδικάζει και επικρίνει την αδικία, την ανομία, την απειθαρχία, την αρπαγή και τη ληστεία, τη λαφυραγωγία και το «πλιάτσικο» στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου. Κατακρίνει αυστηρά και καυτηριάζει τις λεηλασίες, τις αρπαγές περιουσιών, τις καταχρήσεις, τις πράξεις βίας και απανθρωπιάς, τις λαφυραγωγίες και το πλιατσικολόγημα από τα ρουμελιώτικα στρατεύματα εις βάρος Μοραϊτών προεστών και αγωνιστών. Γνωρίζει ότι το "πλιάτσικο" και η λαφυραγωγία αποτελούν βασικές πηγές εσόδων για τους αγωνιστές, ωστόσο δεν συμμερίζεται και δεν ενθαρρύνει αυτές τις τακτικές, αλλά τις ανέχεται όταν δεν ημπορεί να τις εμποδίσει ή να τις αποτρέψει. Ο ίδιος εμφανίζεται τίμιος, ηθικός, έντιμος, αδέκαστος, καθώς δεν επωφελήθηκε από τις λεηλασίες και προσπάθησε να μείνει ακέραιος και να μην ατιμασθεί. Οι στρατιώτες και οι σύντροφοί του συχνά επιδίδονται στη ληστεία και το "πλιάτσικο", όχι κυρίως λόγω ηθικής διαφθοράς αλλά λόγω ένδειας. Αναπαριστά συχνά με ρεαλισμό περιστατικά και σκηνές βίας, σκληρότητας, απανθρωπιάς και ληστρικής συμπεριφοράς εκ μέρους των συντρόφων του, άλλων Ρουμελιωτών καπεταναίων και ορισμένων προεστών, τα οποία καταδικάζει απερίφραστα, γιατί δεν επιθυμεί να αφήσει την Επανάσταση να εκφυλιστεί σε ανομία και αναρχία. Συχνά διατυπώνει την αντίρρησή του απέναντι σε τέτοιες άνομες πράξεις, οι οποίες αντίκεινται στις ιδεολογικές και ηθικές αρχές του: «Ὅτι γύρευα νά μήν εἶμαι μ᾽ αὐτούς· ὅτι αὐτά ὁπού ἔβλεπα μέ πείραζαν. Ὅτι τήν ἐπανάστασίν μας θά τήν καταντήσουμε ληστεία· καί ἡ πατρίς κατάντησε ἡ παλιόψαθα τῶν ἀτίμων». Οι λεηλασίες και οι βιαιότητες των Ρουμελιωτών στην Πελοπόννησο πιστοποιούνται και επιβεβαιώνονται και από τις σχετικές περιγραφές και μαρτυρίες άλλων απομνημονευματογράφων, που επίσης τις καταδικάζουν απερίφραστα. Ο Φωτάκος, ο Σπηλιάδης, ο Περραιβός, ο Φραντζής, ο Γενναίος Κολοκοτρώνης είναι οι κυριότεροι απομνημονευματογράφοι που περιγράφουν με μελανά χρώματα τις βιαιοπραγίες, τις αρπαγές και τις ληστείες εις βάρος των Μοραϊτών, κυρίως κατά το δεύτερο εμφύλιο πόλεμο.

Ο Μακρυγιάννης συχνά ψέγει την φιλάρπαγη διάθεση των στρατιωτών του, νιώθει ντροπή, καταισχύνη, τύψεις και προσβολή της τιμής του για τις ανομίες και τις αδικίες των συντρόφων του. Προσπαθεί με απειλές για εγκατάλειψη, με ποινές, ακόμη και με ξυλοδαρμό να τους συνετίσει και συχνά τους υποχρεώνει σε αποκατάσταση της ζημιάς στο ακέραιο.

Με μια σειρά από εξίσου σημαντικά επιχειρήματα, τα οποία ενισχύουν το κύριο επιχείρημά του περί καταδίκης της διχόνοιας και του εμφυλίου πολέμου, αποδίδει ευθύνες στους πολιτικούς άνδρες κατηγορώντάς τους για μηχανορραφίες, δολοπλοκίες, άμετρο ανταγωνισμό, φιλαρχία, αντιζηλίες και φατριασμούς και θεωρώντάς τους υπεύθυνους για τη διαίρεση και τον εμφύλιο σπαραγμό, αλλά και για την ενίσχυση του ξέ-

νου παράγοντα και την επέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων στα εσωτερικά της χώρας.

Δεν είναι μόνον ο Μακρυγιάννης που με τα επιχειρήματά του καταγγέλλει και καταδικάζει τον εμφύλιο πόλεμο, επισημαίνοντας τις δυσμενείς και ολέθριες συνέπειές του για τον Αγώνα, αλλά και οι λόγιοι ποιητές της εποχής, όπως ο Σολωμός και ο Κάλβος, στιγματίζουν και χτυπούν ανελέητα τη διχόνοια μέσα από τα ποιήματά τους με το δικό τους λυρικό εκφραστικό τρόπο. Πολλοί απομνημονευματογράφοι και ιστορικοί, σύγχρονοι του Μακρυγιάννη, επίσης καταδικάζουν τη διχόνοια και τον εμφύλιο σπαραγμό. Σύγχρονοι ιστορικοί και μελετητές επισημαίνουν ότι ο εμφύλιος διαίρεσε το έθνος, προκάλεσε υλικές καταστροφές και εξασφάλισε πρόσφορο έδαφος στον εχθρό για επικράτηση.

Ο Μακρυγιάννης, κατά το πέρας του εμφυλίου πολέμου, φιλοσοφεί, στοχάζεται, πικραίνεται, απογοητεύεται και αγανακτεί αναλογιζόμενος τη ζημία που προκάλεσαν στο έθνος οι εμφύλιες διενέξεις, ο κομματισμός, ο φατριασμός, οι αλλεπάλληλες έριδες, οι διχασμοί και οι αντεγκλήσεις μεταξύ στρατιωτικών και πολιτικών, μεταξύ Ρουμελιωτών και Μοραϊτών και αναφωνεί: «ἀνάθεμα στή διχόνοια καί τή φατρία». Στο εξής αγωνίζεται με σθένος εναντίον της βίας και της αδικίας, μοχθεί για να αμβλύνει τις διαφορές, να κατασιγάσει τα πάθη και να επικρατήσει η ελευθερία και η νομιμότητα στο νεοσύστατο κράτος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ

Η θρησκευτική διάσταση στο έργο του Μακρυγιάννη

Α) Ιστορική - ιδεολογική ανάλυση

i) Η θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων ως συντελεστής νίκης σύμφωνα με τα επιχειρήματα του Μακρυγιάννη

Μετά από αιματηρές συγκρούσεις των ελληνικών δυνάμεων με τους Τουρκοαιγυπτίους του Ιμπραήμ πασά στο Ναυαρίνο, στο Νεόκαστρο και στη Σφακτηρία ο Μακρυγιάννης, όπως ο ίδιος αναφέρει, μαζί με τα παλικάρια του πορευόταν προς το Ναύπλιο, συνοδευόμενος από τον υπουργό του Πολέμου Αν. Μεταξά, με σκοπό να συνενωθεί με άλλες δυνάμεις και να προβάλει αντίσταση για να ανακόψει την πορεία του Ιμπραήμ προς την πόλη του Ναυπλίου. Ο Αρχιστράτηγος της Πελοποννήσου Θ. Κολοκοτρώνης έχοντας όλα τα σώματα μαζί του, εφοδιασμένος με τρόφιμα και πολεμοφόδια, είχε αναλάβει την αντίσταση κατά του Ιμπραήμ στα Δερβένια. Ωστόσο ο Μακρυγιάννης τον κατηγορεί ότι, παρά τον πλήρη εφοδιασμό του, διέφυγε μέσα από τα βουνά και ο Ιμπραήμ ανενόχλητος κυρίεψε την Τριπολιτσά. Ο ίδιος ο αγωνιστής με το σώμα του, περίπου 74 άνδρες, στρατοπέδευσε στους Μύλους της Λέρνης μεριμνώντας για την οχύρωση της περιοχής με ταμπούρια, για τον εφοδιασμό των οχυρών θέσεων με τρόφιμα και για την κατασκευή πρόχειρου υδραγωγείου, ώστε να μην τους λείψει το νερό, όπως στο Νεόκαστρο. Εξηγεί μάλιστα ότι δυνάμωσε πολύ τις θέσεις στους Μύλους, γιατί η αντίσταση εκεί θα έσωζε το Ναύπλιο, το οποίο δεν είχε ούτε νερό, ούτε οχύρωση, αφού τα κανόνια ήταν χαλασμένα από τον καιρό του εμφυλίου πολέμου.

Προς ενίσχυση του Μακρυγιάννη ήρθε ο Χατζημιχάλης με τους άντρες του, ο Κωνσταντής Μαυρομιχάλης και ο Υψηλάντης με λίγους συντρόφους. Ακολουθεί ο περίφημος διάλογος μεταξύ του Μακρυγιάννη και του Γάλλου ναυάρχου Δεριγνύ, όταν ο τελευταίος ήρθε να δει την οχύρωση που είχε φτιάξει ο αγωνιστής[1]. Στην παρατήρηση του

---

1. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 20. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 100: Το πλήρες όνομα του Γάλλου ναυάρχου και πολιτικού Δεριγνύ ήταν Ερρίκος-Δανιήλ Γκωτιέ, κόμης Δεριγνύ (1782-1835) (Henri-Daniel Gauthier, Comte de Rigny). Κατατάχθηκε πολύ νέος στο Ναυτικό και έλαβε μέρος σε πολλές εκστρατείες και νικηφόρες μάχες κατά τη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων. Στην Ελλάδα έφθασε το Μάιο του 1822 ως κυβερνήτης της φρεγάτας «Μήδεια», αναλαμβάνοντας τη γαλλική ναυτική μοίρα του Αιγαίου. Η στάση του κατά τη διάρκεια του Αγώνα υπήρξε φιλική προς τους Έλληνες, εφόσον δεν θίγονταν τα γαλλικά συμφέροντα στην περιοχή. Είχε μεσολαβήσει στους Τούρκους, κατά την πολιορκία των Αθηνών (1827), για την απελευθέρωση Ελλήνων αιχμαλώτων, καθώς και για τη συνομολόγηση συνθήκης μεταξύ της πολιορκημένης ελληνικής φρουράς στην Ακρόπολη και του Κιουταχή. Στην ελληνική ιστορική μνήμη παραμένει κυρίως για τη συμμετοχή του επικεφαλής γαλλικής μοίρας στη ναυμαχία του Ναυαρίνου, στην οποία έλαβε μέρος επιβαίνοντας στη φρεγάτα «Μήδεια». Αργότερα διετέλεσε υπουργός Ναυτικών της Γαλλίας, υπουργός Εξωτερικών, υπουργός άνευ Χαρτοφυλακίου και πρεσβευτής στη Νεάπολη για βραχύ χρονικό διάστημα.

ναυάρχου ότι οι θέσεις ήταν αδύνατες και δεν θα μπορούσαν νά κρατήσουν τον Ιμπραήμ, ο ήρωας έδωσε μια γενναία απάντηση τονίζοντας ότι οι θέσεις μπορεί να είναι αδύνατες, αλλά είναι δυνατός ο Θεός που προστατεύει τους Έλληνες. Εξάλλου οι Έλληνες πάντοτε στους αγώνες τους ήταν λίγοι, αλλά είχαν την τύχη και το Θεό με το μέρος τους και κάθε φορά που αποφάσιζαν νά πεθάνουν τις περισσότερες φορές κέρδιζαν. Έτσι και τώρα όντας αδύνατοι θα δοκίμαζαν την τύχη τους απέναντι στους δυνατούς. Ο ναύαρχος ακούγοντας αυτή την απάντηση απομακρύνθηκε, χωρίς βέβαια να έχει πειστεί από τα λόγια του.

Ο διάλογος που πραγματοποιείται μεταξύ Δεριγνύ και Μακρυγιάννη, λίγο πριν την μάχη στους Μύλους της Λέρνης του Ναυπλίου εναντίον του Ιμπραήμ κατά τον Ιούνιο του 1825, παρατίθεται από τον αγωνιστή στο Α' βιβλίο των "Απομνημονευμάτων" του ως εξής: «Ἐκεῖ ποὔφκιανα τίς θέσεις εἰς τούς Μύλους ἦρθε ὁ Ντερνύς νά μέ ἰδῆ. Μοῦ λέγει· "Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτές οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θά κάμετε μέ τόν Μπραΐμη αὐτοῦ; Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει· καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες. Κι' ἄν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ' ἕναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τούς Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὥς τώρα, ὅλα τά θερία πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί μαγιά. Καί οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νά πεθάνουν· κι' ὅταν κάνουν αὐτήνη τήν ἀπόφασιν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν. Ἡ θέση ὁπού εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιούτη· καί θά ἰδοῦμεν τήν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μέ τούς δυνατούς — Τρέ μπιέν", λέγει κι' αναχώρησε ὁ ναύαρχος»[2].

Ένα επιπλέον επιχείρημα ανάλογου περιεχομένου διατυπώνεται από τον Μακρυγιάννη, καθώς εκείνος συνομιλεί μέ τέσσερις Γάλλους αξιωματικούς κατά τις παραμονές της ίδιας μάχης: «Κράτησα τούς ἀξιωματικούς καί φάγαμεν μαζί. Μοῦ λένε. "Εἶστε πολλά ὀλίγοι κι' αὐτῆνοι πολλοί, οἱ Τοῦρκοι, καί ταχτικοί· κι' αὐτήνη ἡ θέση εἶναι ἀδύνατη." Ἔχει καί κανόνια ὁ Μπραΐμης καί δέν θά βαστάξετε. — Τούς λέγω, ὅταν σηκώσαμεν τήν σημαία ἀναντίον τῆς τυραγνίας, ξέραμεν ὅτ' εἶναι πολλοί αὐτῆνοι καί μαθητικοί κι' ἔχουν καί κανόνια κι' ὅλα τά μέσα· ἐμεῖς ἀπ' οὖλα εἴμαστε ἀδύνατοι· ὅμως ὁ Θεός φυλάγει καί τούς ἀδύνατους· κι ἄν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διά τήν πατρίδα μας, διά τήν θρησκεία μας, καί πολεμοῦμεν ὅσο μποροῦμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας· κι' ὁ Θεός βοηθός. Αὐτός ὁ θάνατος εἶναι γλυκός, ὅτι κανένας δέν θά γένη ἀθάνατος· κι' ὅταν ὁ Χάρος θαρθῆ νά μᾶς πάρη, ὅταν θέλη, ἄρρωστους καί δυστυχεῖς, καλύτερα σήμερα νά πεθάνωμεν"»[3].

---

2. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Η') (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 206-207.
3. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 212

Στο ίδιο ιδεολογικό πλαίσιο με τα δύο προηγούμενα κινείται και το επιχείρημα που διατυπώνεται από τον Μακρυγιάννη στό Ι' κεφ. του Α' βιβλίου των «Απομνημονευμάτων» του. Όταν οι πολιορκημένοι στη φρουρά της Ακρόπολης απέρριψαν τις προτάσεις του Κιουταχή για παράδοση του κάστρου των Αθηνών άνευ όρων κατά τον Ιανουάριο του 1827, ο πασάς αποφάσισε κατά το Φεβρουάριο του ίδιου έτους νά επιτεθεί στον Πειραιά. Οι συγκεντρωμένες γύρω από τον Πειραιά δυνάμεις των Τούρκων σε πεζούς, ιππικό και κανόνια ήταν μεγάλες και οι ΄Ελληνες υπερασπιστές δεν ήταν περισσότεροι από χίλιους τριακόσιους. Ο Άγγλος στρατηγός Γκόρντον [4], ως αρχηγός των στρατευμάτων, και ο Βαυαρός αξιωματικός Άϊντεκ αποφάσισαν να επιβιβαστούν σε ένα καράβι για να είναι ασφαλείς, αφού έβλεπαν ότι όλη η στεριά ήταν περικυκλωμένη από Τούρκους. Μάλιστα ο Γκόρντον προσκάλεσε και τον Μακρυγιάννη να επιβιβαστεί στο πλοίο του για να σωθεί. Λίγο πριν την επίθεση του Κιουταχή, ο Μακρυγιάννης συνομιλώντας με τον Άγγλο στρατηγό και φιλέλληνα Γκόρντον, ο οποίος ήταν ανήσυχος για την έκβαση της επικείμενης μάχης, λόγω της αριθμητικής υπεροχής των Τούρκων, τον διαβεβαίωσε, πιστεύοντας βαθιά στη θεϊκή παρέμβαση, ότι σε αυτή τη μάχη θα ηγηθεί ο ίδιος ο Θεός και αγωνιζόμενοι αυτός και οι σύντροφοί του, με βοηθό και συμπαραστάτη το Θεό, θα εξασφαλίσουν τελικά την νίκη.

Η θέση αυτή του Μακρυγιάννη εμπεριέχεται στο ακόλουθο επιχείρημα: «Τοῦ λέγω (τοῦ Γκόρδον)· "Κόπιασε ἡ γενναιότητά σου καί σ' αὐτήνη τήν μπατάγια τήν σημερινή θά γένη ὁ Θεός ἀρχηγός· καί μέ τή δύναμή του — θά λυπηθῆ ἐμᾶς καί

---

4. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 18, ό.π. 143: ο Σερ Τόμας Γκόρντον (Gordon, Sir Thomas) ήταν Σκωτσέζος στρατηγός και φιλέλληνας (1788-1841), από τους πρώτους φιλέλληνες που πήραν ενεργό μέρος στην Επανάσταση του 1821. Με την έναρξη του ελληνικού Αγώνα της Ανεξαρτησίας απέπλευσε με πλοίο από τη Μασσαλία, μαζί με άλλους φιλέλληνες, μεταφέροντας πολεμοφόδια. ΄Ηταν ο πρώτος Άγγλος φιλέλληνας, που μετά από πρόταση του Δημ. Υψηλάντη, δέχθηκε να συγκροτήσει τακτικό σώμα από ΄Ελληνες και φιλέλληνες. Ενίσχυσε τους πολιορκητές της Τριπολιτσάς με τρία νέα πυροβόλα, αλλά η απειθαρχία των επαναστατικών στρατευμάτων τον απογοήτευσε και αποσύρθηκε. Το 1826 του ανατέθηκε η ανακατάληψη του Μεσολογγίου, η οποία όμως τελικά εγκαταλείφθηκε. Αργότερα οργάνωσε τον ανεφοδιασμό των Κυθήρων και το Μάιο του 1826 έφερε στο Ναύπλιο το υπόλοιπο του δεύτερου αγγλικού δανείου (14.000 λίρες). Κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων της Αθήνας, το Φεβρουάριο του 1827, ήταν επικεφαλής πολυάριθμης φάλαγγας Ελλήνων και με τη βοήθεια 15 πυροβόλων επιχείρησε απόβαση από τη Σαλαμίνα στο Φάληρο. Κατέλαβε το λόφο της Μουνυχίας, όπου οχυρώθηκε, και απέκρουσε τις επιθέσεις του Κιουταχή κερδίζοντας τη μάχη. Μετά την απελευθέρωση, το 1835, με διαταγή του αντιβασιλέα Άρμανσμπεργκ ανέλαβε να αποκαταστήσει την τάξη στη Στερεά Ελλάδα, όπου είχαν καταφύγει δυσαρεστημένοι αγωνιστές. Μετά την επιτυχή δράση του στη Στερεά Ελλάδα διορίστηκε στρατιωτικός διοικητής Πελοποννήσου. Αργότερα ήρθε σε ρήξη με τον Άρμανσμπεργκ, εγκατέλειψε οριστικά την Ελλάδα και επέστρεψε στη Σκωτία, όπου πέθανε το 1841. Το 1832 εξέδωσε ένα σημαντικό ιστορικό έργο με τον τίτλο *«Περί της Ελληνικής Επαναστάσεως»*, ένα σύγγραμμα πλούσιο σε ιστορικές πληροφορίες, που ο Σπ. Τρικούπης και πολλοί άλλοι ΄Ελληνες ιστορικοί το χρησιμοποίησαν ως πηγή.

τήν πατρίδα μας· κι᾽ ὅτι μπορῶ κι᾽ ἐγώ θ᾽ ἀγωνιστῶ σήμερα μ᾽ ὅλον ὁποὔμαι ἀστενής. Νά χαθοῦνε τόσοι ἀγωνισταί καί νά μείνω ἐγώ, ξίκι νά γένη καί σ᾽ ἐμένα ἡ ζωή! —Τί θά κάμης, μοῦ λέγει, σέ τόσο πλῆθος Τουρκῶν; — Εἶναι ὁ Θεός, τοῦ λέγω, καί κάνει ὁ ἴδιος!" Πάγει εἰς τό καράβι (ὁ Γκόρδον)»[5].

Καί τα τρία προαναφερθέντα επιχειρήματα είναι συναφούς περιεχομένου και έχουν ως κοινό άξονα αναφοράς τη θεϊκή παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων κατά τη διάρκεια της Επανάστασης. Το πρώτο επιχείρημα που περιλαμβάνει το διάλογο μεταξύ Μακρυγιάννη και ναυάρχου Δεριγνύ έχει ως ιστορικό σημείο αναφοράς τη μάχη στους Μύλους της Λέρνης του Ναυπλίου κατά των δυνάμεων του Ιμπραήμ στις 13 Ιουνίου του 1825.

ii) Η σφοδρή αναμέτρηση με τον Ιμπραήμ στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου, η νίκη και οι συντελεστές της.

"Οι Μύλοι της Λέρνης", γνωστοί και ως Αφεντικοί είναι χτισμένοι στο ΒΔ τμήμα του μυχού του Αργολικού κόλπου, απέναντι από το Ναύπλιο, σε ένα τόπο πολύ γνωστό από την αρχαία μυθολογία, κοντά στη Λίμνη της Λέρνης, όπου ο Ηρακλής σκότωσε την πολυκέφαλη ύδρα[6]. Η θέση αυτή όπου υπήρχαν ερείπια μύλων και μερικές αποθήκες είχε ιδιαίτερη στρατιωτική σημασία. Καθώς περιβαλλόταν από ρυάκια, πηγές και είχε ένα βαλτώδες έδαφος, αποτελούσε φυσικό οχυρό, το οποίο υπήρξε πάντοτε αμυντικό προκάλυμμα για το Ναύπλιο. Ειδικότερα κατά την εποχή αυτή οι Μύλοι είχαν για το Ναύπλιο μεγαλύτερη σημασία, γιατί εκεί φυλάσσονταν δημητριακά και άλλα εφόδια που θα χρησίμευαν για τον επισιτισμό των κατοίκων του Ναυπλίου και υπήρχαν ακόμη αποθήκες ύδατος που θα υδροδοτούσαν την πόλη σε περίπτωση που, κατόπιν πολιορκίας, κατεστρέφετο το υδραγωγείο της.[7]

Ο Χ. Βυζάντιος επισημαίνει ότι ο Ιμπραήμ κατερχόμενος από την Τρίπολη στο Άργος, μετά από επιτόπια εξέταση των φρουρίων του Ναυπλίου, έκρινε ότι αυτά ήταν δυσπόρθητα και αποφάσισε να τα κυριεύσει με αποκλεισμό. Στόχος του ήταν, κατευθυνόμενος προς τους αλευρόμυλους της Λερναίας Λίμνης, όπου υπήρχαν οι σιταποθήκες

---

5. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Γ'), ό.π., 256.
6. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα,* διατριβή ἐπί διδακτορίᾳ, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1949, 42.
7. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 43, 46. Σχετικά με την εκ φύσεως οχυρά θέση των Μύλων βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821",* Β'. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 83. Για τον εφοδιασμό του Ναυπλίου· βλ. Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Β'. Τολίδης, Αθήνα 1971, 79 · Gordon Th., *History of the Greek Revolusion,* II. 2nd ed. London 1844, 217· Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978, 212.

της πόλης, να τις κυριεύσει, για να ανακόψει τον ανεφοδιασμό των κατοίκων του Ναυπλίου[8]. Η τοποθεσία των Μύλων ήταν σημαντική και από στρατηγικής απόψεως, διότι, δια της οδού που οδηγούσε από την Τρίπολη διαμέσου του Παρθενίου όρους προς την Αργολική πεδιάδα, εξασφαλιζόταν ο ανεφοδιασμός των δυνάμεων του Κολοκοτρώνη[9].

Λόγω της στρατηγικής θέσης των Μύλων και της ανάγκης διάσωσης των αποθηκών προ της απειλής του Ιμπραήμ, η Κυβέρνηση αποφάσισε με διαταγή που εξέδωσε το Υπουργείο Πολέμου στις 12 Ιουνίου 1825 την στρατιωτική ενίσχυση της περιοχής, καλώντας οπλαρχηγούς και στρατιώτες του Ναυπλίου να μεταβούν στη θέση αυτή προς οχύρωσή της. Υπήρξε όμως αδιαφορία, απροθυμία και απειθαρχία απέναντι στην κυβερνητική εντολή[10].

Μέσα στο γενικότερο κλίμα σύγχυσης και ταραχής που επικρατούσε λόγω της απροσδόκητης εμφάνισης του Ιμπραήμ κυκλοφορούσαν και φήμες ότι το Ναύπλιο θα παραδινόταν στον εχθρό με προδοσία. Ενοχοποιήθηκαν άντρες που κατείχαν υπεύθυνες θέσεις στη Διοίκηση και συνελήφθη ο Γεώργιος Ορφανίδης, έμπορος από το Ναύπλιο, με την κατηγορία της προδοσίας, αλλά αργότερα μετά από δίκη αθωώθηκε[11].

Με την εμφάνιση του Ιμπραήμ προ των πυλών του Ναυπλίου ξύπνησε ο πατριωτισμός ορισμένων Ελλήνων αγωνιστών. Πρώτος, όπως αναφέρει στα "Απομνημονεύματά" του, έφθασε ο Μακρυγιάννης με εκατό άνδρες στους Μύλους κατά την 10η Ιουνίου 1825 και πριν η Κυβέρνηση ενδιαφερθεί για την ενίσχυση της περιοχής[12]. Αμέσως μετά και κατά την ίδια ημέρα έφθασε ο Κωνσταντίνος Μαυρομιχάλης και ακολούθη-

---

8. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956, 63.

9. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 205. Σχετικά με τον ανεφοδιασμό του στρατοπέδου του Κολοκοτρώνη βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Επιτροπή Μύλων, Γ᾽44, 9-6-1825, π. Υπ. Πολ.)· Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα",* ό.π., 83· Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 43.

10. Περί της σχετικής κυβερνητικής διαταγής βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ' 8092, 12-6-1825) και *Αρχείο Γ. Κουντουριώτη, 1821-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), Δ΄. Αθήνα, Πειραιάς 1920-1927, 565, 580. Περί της απροθυμίας των στρατιωτικών και οπλαρχηγών του Ναυπλίου να εκτελέσουν το στρατιωτικό τους χρέος βλ. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 27, 47.

11. Σχετικά με το ζήτημα προδοσίας και την υπόθεση Ορφανίδη βλ. Τρικούπης Σπ., Γ', *ό.π.*, 211· Βυζάντιος Χρ., *ό.π.*, 63· Gordon Th., Β΄, *ό.π.*, 219· Finlay G., Β΄, *ό.π.*, 80· Pouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, ήτοι η αναγέννησις της Ελλάδος* (μτφ. Ιωάν. Ζαφειρόπουλος), Δ΄. Τυπ. Τρίμη, Αθήνα 1891, 349.

12. Ο Αμβρόσιος Φραντζής παραδίδει την πληροφορία ότι ο Μακρυγιάννης κατευθύνθηκε προς τους Μύλους, διορισμένος σε αυτή την οχυρά θέση από τον Υπουργό των στρατιωτικών Ανδρέα Μεταξά: Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Β΄. Τυπ. Βιτωρ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839, 366. Ο Υπουργός του Πολέμου Ανδρέας Μεταξάς και ο Μακρυγιάννης, είχαν στρέψει από κοινού την προσοχή τους στην οχύρωση των Μύλων βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, ΙΒ᾽. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 389.

σαν κατά την 11η και 12η Ιουνίου αντίστοιχα ο Δημήτρης Υψηλάντης και ο Χατζημιχάλης[13].

Ο Μακρυγιάννης είδε πολλούς από τους συντρόφους του να τον εγκαταλείπουν, για να καταταχθούν σε σώματα άλλων οπλαρχηγών, οι οποίοι πρόσφεραν μεγάλους μισθούς με στόχο την ενίσχυση του Κολοκτρώνη και κατόπιν σχετικής κυβερνητικής διαταγής. Αποτέλεσμα αυτού ήταν να μειωθεί το σώμα του Μακρυγιάννη σε 74 περίπου άνδρες, όπως αναφέρει ο ίδιος στα "Απομνημονεύματά" του[14]. Ωστόσο τόσο το παράδειγμα του Δ. Υψηλάντη όσο και η κυβερνητική διαταγή κινητοποίησαν αρκετούς οπλαρχηγούς, όπως ο Αθ. Μπαλής, ο Ιωάν. Παρίσης, ο Μιχ. Αυγουστής, ο Χατζή-Στεφανής, ο Χατζή-Γεώργης και άλλοι, να μεταβούν με τις δυνάμεις τους στους Μύλους προς υπεράσπιση της θέσης αυτής.[15] Περί του συνολικού αριθμού των αγωνιστών που συγκεντρώθηκαν στους Μύλους υπάρχει ασυμφωνία απόψεων μεταξύ των ιστορικών και των απομνημονευματογράφων της εποχής εκείνης, με αποτέλεσμα άλλοι να ομιλούν για 350 άνδρες, άλλοι για 480 και μερικοί για περίπου 800.[16] Η ασυμφωνία αυτή οφείλεται και στο γεγονός ότι ο αριθμός των στρατιωτών ήταν αρχικά περιορισμένος, αλλά κατά τη διάρκεια της μάχης ενισχύθηκε από ένα σώμα στρατιωτών εκ του τακτικού

---

13. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α᾽, Κεφ. Η᾽), ό.π., 206. Περί της κατά την ιδίαν ημέραν αφίξεως στους Μύλους του Μακρυγιάννη και του Μαυρομιχάλη, ήτοι κατά την 10η Ιουνίου βλ. εφ. *«Αθηνά»*, αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρ. Χατζή-Στεφανή). Οι Δ. Υψηλάντης και Κ. Μαυρομιχάλης έλαβαν κυβερνητικό έγγραφο που τους καλούσε προς υπέρασπιση των Μύλων βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. Γ' 8069, 11-6-1825, π. Δ. Υψηλάντην και Κ. Μαυρομιχάλην. Οι πληροφορίες του Φωτάκου (Β΄ 82), του Gordon Th. (Β᾽217) και του Παπαδόπουλου Κ. *(Ανασκευή*, 60) περί ταυτόχρονης άφιξης στους Μύλους του Υψηλάντη, του Μακρυγιάννη και του Μαυρομιχάλη, κρίνονται ως ανακριβείς.

14. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 205.

15. Περί του ακριβούς αριθμού ανδρών που συνόδευαν τους ανωτέρω, αλλά και άλλους οπλαρχηγούς βλ. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 50-51, 53.

16. Ο Μακρυγιάννης μετά το πέρας της μάχης αναφέρει σχετικά με τον αριθμό των ελληνικών δυνάμεων ότι: «ἤμαστε ὥς τριακόσιοι ἄνθρωποι ἀπάνου κάτου» (βιβλ. Α᾽, κεφ. Η᾽, 215). Ο Σπ. Ασδραχάς στη σχετική έκδοση των *"Απομνημονευμάτων"* του Μακρυγιάννη (βιβλ. Α', κεφ. Η', 215, σημ. 2), λαμβάνοντας υπόψη τα στοιχεία των περισσοτέρων ιστορικών, ανεβάζει το συνολικό αριθμό στους 880 άνδρες. Ο Κ. Καλαντζής αναφέρει ότι ο Μακρυγιάννης, επιθυμώντας να εξάρει το μεγαλείο της νίκης, απέφυγε να μας δώσει τον πραγματικό αριθμό των ανδρών της φρουράς, παρότι σαν αυτόπτης τον γνώριζε καλά βλ. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄. Εταιρεία ελληνικών εκδόσεων, Αθήνα ἄ., ἔ., 87.

λόχου με επικεφαλής τον λοχαγό Κάρπο Παπαδόπουλο[17].

Αρχηγός των ελληνικών δυνάμεων στους Μύλους διορίσθηκε από την Κυβέρνηση ο πρίγκηπας Δημ. Υψηλάντης και υπαρχηγός ο Κων. Μαυρομιχάλης που ήταν και μέλος του εκτελεστικού σώματος. Τόσο ο Ιωάν. Μακρυγιάννης όσο και οι λοιποί οπλαρχηγοί ουσιαστικά είχαν τεθεί κάτω από τις διαταγές των ανωτέρω αρχηγών[18]. Ο Ελ. Πρεβελάκης παραθέτει την πληροφορία ότι κανείς στην πραγματικότητα δεν ασκούσε χρέη αρχηγού. Ο Υψηλάντης αναγνωρίζοντας την προσφορά και τον πατριωτισμό των άλλων δεν έδειξε κανένα ενδιαφέρον για τα πρωτεία, με αποτέλεσμα και οι τρεις πρωτεργάτες της μάχης να συνεργασθούν ισότιμα, με μοναδικό στόχο την απόκρουση του εχθρού. [19]

---

17. Ο Σπ. Τρικούπης αναφέρει ότι οι άνδρες ήταν περίπου 300 βλ. Τρικούπης Σπ., Γ᾽, *ό.π.*, 212· ο Th. Gordon ομιλεί για 227 στρατιώτες βλ. Gordon Th., Β', *ό.π.*, 217· ο Χρ. Βυζάντιος παρατηρεί ότι οι Έλληνες υπερασπιστές δεν υπερέβαιναν σε αριθμό τους 350 βλ. Βυζάντιος Χρ., *ό.π.*, 64· για 350 στρατιώτες ομιλούν οι κυριότεροι Ευρωπαίοι ιστοριογράφοι του Αγώνα όπως ο Pouqeville F., Δ΄, *ό.π.*, 349, ο Mendelssohn-Bartholdy, βλ. Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Η. Οικονομόπουλου). Μορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1980, 151 και ο G. Finlay βλ. Finlay G., Β᾽, *ό.π.*, 80· ο Φραντζής επίσης συμφωνεί με τον αριθμό 350 βλ. Φραντζής Αμβρ., Β᾽, *ό.π.,* 366· ο Φωτάκος κατεβάζει τον αριθμό στους 278 βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β᾽, *ό.π,.* 85· ο Ν. Κασομούλης κάνει λόγο για 250 άνδρες που αντιστάθηκαν σε εκείνη την περίσταση και θριάμβευσαν βλ. Κασομούλης Νικ., *Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-23* (Εισαγωγή-Σχόλια Γ. Βλαχογιάννη), Β'. Κοσμαδάκης & Σία, χ.τ. 1939, 73, 74· ο Κάρπος Παπαδόπουλος περιορίζει τον αριθμό στους 120, επιθυμώντας να εξάρει τη δική του συμμετοχή με 140 οπλίτες διαρκούσης της μάχης βλ. Παπαδόπουλος Καρ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του ελληνικού τακτικού και του συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου.* Βεργίνα, Αθήνα 1997, 60· η εφημερίδα *«Φίλος του Νόμου»*, στον αρ. φ. 126, 15-6-25, αναφέρει ότι το σώμα των στρατιωτών ανήρχετο σε 250, αλλά κατά τη διάρκεια της μάχης ενδυναμώθηκε από ένα λόχο πεζικού τακτικού συντάγματος και έφθασε σε αριθμό τους 600· η ίδια εφημερίδα στον αρ. φ. 127, 19-6-25, κάνει λόγο για 227 στρατιώτες αρχικά και προσδιορίζει ότι με τον αριθμό των στρατιωτών εκ του τακτικού λόχου που έσπευσαν προς ενίσχυση το σύνολο των ανδρών έφθασε στους 600 βλ. αντίστοιχα εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 126, 15-6-1825 και εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ορισμένοι απομνημονευματογράφοι, μεταξύ των οποίων ο Μακρυγιάννης και ο Φραντζής, περιορίζουν τον αριθμό των στρατιωτών εκ του τακτικού σώματος των ευζώνων υπό τον Κ. Παπαδόπουλο στους 60 ή 65. Ενώ ο Σπηλιάδης, ο Βυζάντιος και ο Κ. Παπαδόπουλος ανεβάζουν τον αριθμό στους 140 ή 150 άνδρες.

18. Με σχετική κυβερνητική διαταγή ο Δημ. Υψηλάντης είχε τεθεί επικεφαλής των ελληνικών δυνάμεων στους Μύλους βλ. ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ' 8092, 12-6-1825). Ο Φωτάκος παρατηρεί σχετικά ότι ο Δ. Υψηλάντης ως ανώτερος όλων των άλλων είχε την αρχηγία βλ. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, Β', *ό.π.*, 82. Στην εφημερίδα *«Φίλος του Νόμου»* αναφέρεται ότι την αρχηγία είχαν από κοινού ο Δ. Υψηλάντης, ο Κ. Μαυρομιχάλης και ο Ι. Μακρυγιάννης, ενισχυμένοι από διάφορα Μίστικα βλ. εφ. *«Φίλος του Νόμου»,* αρ. φ. 126, 15-6-1825.

19. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 54.

Ο αριθμός των εχθρικών δυνάμεων ήταν πολύ μεγάλος, ανερχόμενος σε πέντε ως έξι χιλιάδες πεζούς και εξακόσιους περίπου ιππείς. Το πυροβολικό τους περιλάμβανε μερικά πυροβόλα και έναν όλμο[20]. Οι ελληνικές δυνάμεις ήταν αριθμητικά κατώτερες του εχθρού και ελαφρά οπλισμένες. Συγκρινόμενες οι δυνάμεις του Ιμπραήμ με τις ολιγάριθμες ελληνικές δυνάμεις δικαιολογούν την άποψη του Μακρυγιάννη που εκθέτει στο Δεριγνύ ότι «εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη»[21]. Επίσης απέναντι στη διαπίστωση των Γάλλων αξιωματικών ότι οι Τούρκοι είναι πολλοί και ταχτικοί και ότι έχει και κανόνια ο Μπραΐμης, ο Μακρυγιάννης απαντά ότι πράγματι «αὐτῆνοι εἶναι πολλοί καί μαθητικοί κι' ἔχουν καί κανόνια κι' ὅλα τά μέσα· ἐμεῖς ἀπ' οὖλα εἴμαστε ἀδύνατοι...».

---

20. Οι περισσότερες πηγές συμφωνούν με τους ανωτέρω αριθμούς βλ. Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα συνταχθέντα δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν,* Β'. Τυπογρ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνα 1852, 331· εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ο Φωτάκος (Β' 123), και ο Φραντζής (Α' 365) παρουσιάζουν λίγο διαφοροποιημένο τον αριθμό των εχθρικών δυνάμεων. Ο Κ. Παπαδόπουλος κάνει λόγο για «σμήνος Αράβων» που στη θέα και μόνον προκαλούσε τον τρόμο βλ. Παπαδόπουλος Καρ. (Ανασκευή, 60).

21. *Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος Λαρούς Μπριτάννικα*, 29. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996, 186: ο Ιμπραήμ πασάς (1789-1848) υπήρξε χεδίβης της Αιγύπτου και θετός γιός του Μωχάμετ Άλυ ή Μεχμέτ Αλή. Η μητέρα του ήταν η χήρα Τουρμπαζή από την Καβάλα και ο Ιμπραήμ ήταν πρωτότοκος ανάμεσα σε τρεις γιούς. Πήρε μόρφωση από Ευρωπαίους παιδαγωγούς και ήταν ένας άνδρας κοντόσωμος, τολμηρός και αποφασιστικός. Με το διορισμό τού πατέρα του στην αντιβασιλεία της Αιγύπτου, έδειξε σπουδαίες στρατιωτικές ικανότητες καθώς χρησιμοποίησε για τη σωστή οργάνωση του Αιγυπτιακού στρατού Γάλλους αξιωματικούς. Η τουρκοαιγυπτιακή σύμπραξη του 1824 έδωσε την ευκαιρία στον Ιμπραήμ να επιδείξει τις στρατιωτικές του ικανότητες, όταν ανέλαβε την εντολή να αποβιβαστεί στην Πελοπόννησο για να καταστείλει την επανάσταση. Τον Φεβρουάριο του 1825 αποβίβασε στην παραλία της Μεθώνης συνολικά 15.000 ιππείς με σκοπό να λεηλατήσει την Πελοπόννησο. Τον Απρίλιο του 1825 οι Έλληνες υπέστησαν μια σειρά από ήττες στο Κρεμμύδι, στη Σφακτηρία, ενώ προς το τέλος του μήνα παραδόθηκαν το Παλαιόκαστρο και το Νεόκαστρο. Ο δρόμος προς την Τριπολιτσά ήταν ανοιχτός, ενώ η ηρωική θυσία του Παπαφλέσσα στο Μανιάκι, τον Μάιο του 1825, δεν μπόρεσε να αναχαιτίσει την ορμή του Ιμπραήμ. Προχωρώντας προς το Άργος συνάντησε τη σθεναρή αντίσταση του Δ. Υψηλάντη και του Ι. Μακρυγιάννη, που με 300 άνδρες ανέκοψαν την πορεία τους στους Μύλους της Λέρνης τον Ιούνιο του 1825. Ο Ιμπραήμ επέστρεψε στην Τρίπολη και από εκεί, το Νοέμβριο του 1825, έφυγε για το Μεσολόγγι προς ενίσχυση του Κιουταχή, όπου παρέμεινε μέχρι την ηρωική έξοδο τον Απρίλιο του 1826. Επιστρέφοντας στην Πελοπόννησο προέβη σε διάφορες λεηλασίες μέχρι τη συντριβή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο από τις συμμαχικές δυνάμεις, τον Οκτώβριο του 1827. Με τη συνθήκη της Αλεξάνδρειας τον Αύγουστο του 1828, με ενέργειες του Βρετανού ναυάρχου Κόδριγκτον, αποφασίστηκε η αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, η οποία και ολοκληρώθηκε τον Οκτώβριο του 1828, οπότε και αποβιβάστηκαν γαλλικά στρατεύματα υπό τον Μαιζόν στην Πελοπόννησο. Έτσι τελείωσε η δράση του Ιμπραήμ στην Ελληνική Επανάσταση, για την οποία υπήρξε ο σοβαρότερος κίνδυνος για την καταστολή της.
Σχετικά με την καταγωγή του Ιμπραήμ πασά (Ibrahim Pasha), τις αναμφισβήτητες στρατιωτικές του ικανότητες, τις εκστρατείες που του ανατέθηκαν από τον πατέρα του Μωχάμετ - Άλυ, την οργάνωση του στρατού του σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα και τη δράση του στο Μοριά κατά της Ελληνικής Επανάστασης το 1825 βλ. *The encyclopaedia of Islam*, New Edition, III. Brill Luzac & Co, Leiden-London 1986, 999-1000.

Ωστόσο παρά την αριθμητική υπεροχή των Τούρκων ο Μακρυγιάννης δεν απογοητεύθηκε και δεν πτοήθηκε. Ήταν αποφασισμένος, κινούμενος από ειλικρινή πατριωτισμό, να αμυνθεί στην οχυρά θέση των Μύλων, γιατί από αυτή την αντίσταση, σύμφωνα με την άποψή του, εξαρτιόταν η τύχη του Ναυπλίου και κατ' επέκταση όλης της πατρίδας, όπως χαρακτηριστικά επισημαίνει ο ίδιος: «Κι' ἄν δέν βαστήσουμεν τούτην τήν θέσιν, καί τ''Ανάπλι εἶναι σέ ριζικόν [θά χαθεῖ] κι' ὅλη ἡ πατρίδα... κι' ἄν ἔπαιρνε τούς Μύλους ὁ Μπραΐμης, κεντρικόν μέρος τῆς θάλασσας καί στεργιᾶς καί πλῆθος ζαϊρέδες καί πολεμοφόδια καί νερό ποταμός, μπλοκάριζε καί τ''Ανάπλι. Καί εἰς τήν κατάστασιν ὁποῦταν κάμετε τήν κρίση ἄν βαστοῦσε... Ἐπομένως θά καθίσουμεν νά πολεμήσουμεν ἐδῶ νά σωθῆ τ''Ανάπλι...»[22]. Εκτός όμως από το πατριωτικό σθένος ο Μακρυγιάννης εκινείτο και από την σφοδρή επιθυμία να ταπεινώσει τον Ιμπραήμ, προκειμένου να τον εκδικηθεί για τις απώλειες που είχαν στο Νιόκαστρο, όπου η έλλειψη νερού, τροφίμων και πολεμοφοδίων τους οδήγησε στην ήττα: ...«ἔφυγα ἀπό τό Νιόκαστρο ὅτι δέν εἶχα ζαϊρέ ἐκεῖ καί θά τόν πολεμήσουμεν ἐδῶ, νά εἴμαστε καί τά δυό μέρη χορτάτα»[23].

Με πείσμα, αποφασιστικότητα και συντονισμένη εργασία σχεδίασε και ετοίμασε οχυρωματικά έργα, τα λεγόμενα «ταμπούρια» σε όσες θέσεις έκρινε ότι ήταν ανάγκη για την αποτελεσματικότερη άμυνα κατά του επικείμενου εχθρού. Τις όλες προετοιμασίες πριν από τη μάχη και την οχύρωση των θέσεων περιγράφει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης στα "Απομνημονεύματά" του ως εξής: ... «τότε ἔπιασα τούς Μύλους καί ἔφκιασα ταμπούρια κι' ἔκλεισα τούς Μύλους μέσα. Τόν τοῖχον τόν ἔχτισα ὥς μέσα εἰς τήν θάλασσαν καί τόν ἀσφάλισα καλά ὅλο μέ μασγάλια.Ἔπιασα καί τήν κούλια, ὁποῦναι πλησίον στούς Μύλους, καί τήν τρύπησα ἀπό πάνου εἰς τό πάτωμα καί εἰς τό κατώγι.Ἔκοψα καί νερό ἀπό τό μυλαύλακον καί τό πέρασα εἰς τήν κούλια κάτου ἀπό τήν γῆ, νἄχωμεν νερό, ὅτι παλαβώσαμε ἀπό νερό εἰς τό Νιόκαστρον. Ἀφοῦ ἔφκιασα αὐτά, ἔφκιασα καί ταράτζα εἰς τά κεραμίδια τῆς κούλιας, καί τήν ἄλλη κούλια τήν συγύρισα καλά νά δεχτῶ τόν ἀφέντη μου τόν Μπραΐμη, ὁποῦθελε εἰς τό Νιόκαστρο νά μέ πάρη μαζί του.Ὅτι μ' ηὗρε νηστικόν καί διψασμένον... Συγυρίστηκα εἰς τούς Μύλους κι' ἐφόδιασα τίς κούλιες ἀπ' οὖλα τ' ἀναγκαῖα, καί κρέας καί κρασί καί ρακί — καί τώρα θέλει ἰδεῖ ντουφέκι Ἑλληνικόν!» [24]

Την οχύρωση των Μύλων του Ναυπλίου πριν από τη μάχη σχολιάζει και ο Ι. Βλα-

---

22. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Η'), ό.π., 206, 207.
23. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 206.
24. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 205. Στην οχύρωση των Μύλων συνέβαλαν ο Γάλλος φιλέλληνας Francois Graillard και ο Αθ. Μπαλής βλ. σχετικά Πρεβελάκης Ελευθ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 50.

χογιάννης στην εισαγωγή των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη και την αποδίδει σε πρωτοβουλία του αγωνιστή: «Καί ὁ μέν Μεταξᾶς μετέβη εἰς Ναύπλιον, ὁ δέ Μακρυγιάννης ἐστάθη εἰς Μύλους τούς λεγόμενους Ἀφεντικούς, ἀντικρύ τοῦ Ναυπλίου. Εὗρεν ὅμως τήν θέσιν ὅλως ἀνοχύρωτον. Διετάχθη ἆρά γε ὑπό τῆς Κυβερνήσεως νά μεριμνήσῃ περί τῆς ὀχυρώσεως; Μέχρι τῆς αἰφνιδίας ἐμφανίσεως τῶν Ἀράβων ἐνώπιον τῶν Μύλων αὕτη οὐδεμίαν εἶχε λάβῃ μέριμναν περί αὐτῆς τῆς πρωτευούσης. Τοῦτο ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς μεγίστης ταραχῆς καί συγχύσεως, ἥτις ἐπεκράτει ἐν αὐτῇ διαρκούσης τῆς ἐν Μύλοις μάχης καί ἐκ τῶν σπασμωδικῶν μέτρων τῶν ληφθέντων μετ' αὐτήν πρός ἐνίσχυσιν τῶν φρουρίων τῆς πόλεως. Δέν εἶναι λοιπόν πιθανόν ὅτι ἡ Κυβέρνησις ἐφρόντισε περί τῆς ὀχυρώσεως τῶν Μύλων. Ὁ Μακρυγιάννης οὐδέν περί τούτου λέγει. Τοὐναντίον ἐκ τῆς περιγραφῆς τῆς μάχης ἐξάγεται ὅτι οὗτος κατ' ἰδίαν ἑαυτοῦ γνώμην εἶχεν ἐργασθῆ. Ὁ Ἄγγλος ἱστορικός Φίνλαϋ γράφει: "Οὐδείς προεμάντευε τήν ἀπρόοπτον ἐμφάνισιν τοῦ Ἰμβραΐμ παρά τήν πρωτεύουσαν". Ὁ Μακρυγιάννης ὅμως, ὅστις ἀφέθη εἰς Μύλους τό πολύ, ὡς φαίνεται, πρός ἁπλῆν φύλαξιν τῶν μεγάλων ἀποθηκῶν σίτου καί ἀλεύρου, ἐξ ὧν ἐτρέφετο τό Ναύπλιον, ἄν δέν προεμάντευσε τήν ἐμφάνισιν τοῦ ἐχθροῦ, ἀλλ' ὅμως προέβλεψεν αὐτήν ὡς ἀμέσως ἐπικειμένην. Διότι κατώρθωσεν ἐργασθείς θαυμασίως ἐπί δύο μόνον ἡμέρας, ἤτοι τάς προηγηθείσας τῆς μάχης, νά ὀχυρώσῃ τελείως τήν θέσιν κατά πάντας τούς τρόπους...» [25]. Ο F. Perilla επίσης παρατηρεί ότι ο Μακρυγιάννης κατάλαβε εγκαίρως πως οι εχθροί από την Ακροκόρινθο θα κατευθύνονταν προς τους Μύλους, γι' αυτό και έσπευσε πρώτος να οχυρώσει καταλλήλως την περιοχή. [26]

Μπροστά από τους Μύλους, εκτός από τα ελληνικά πλοία (μίστικα και κανονοφόροι) που είχαν σταλεί για βοήθεια, ήταν αραγμένη η ναυαρχίδα της γαλλικής μοίρας στην Ανατολική Μεσόγειο με επικεφαλής τον ναύαρχο Δεριγνύ (Henri de Rigny). Ο C. Woodhouse παρατηρεί σχετικά ότι η γαλλική ναυαρχίδα περιπολούσε στον κόλπο του Ναυπλίου με την ολύμπια ουδετερότητα των στόλων των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής εκείνης, αποσκοπώντας στο να προστατεύουν το εμπόριο από την πειρατεία, στο να δίνουν αναφορές στις κυβερνήσεις τους περί της εξελίξεως του πολέμου και στο να διαιτητεύουν μεταξύ των αντιπάλων.[27] Ενώ διαρκούσαν οι εργασίες των πρόχειρων οχυρωματικών έργων, ο Δεριγνύ επισκέφθηκε τον Μακρυγιάννη και τον Υψηλάντη και ως αντικειμενικός παρατηρητής και έχοντας υπόψη του την στρατιωτική υπε-

---

25. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"* (Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 33-34.
26. Perilla F., *1821 Fragments de la vie héroique de Makrygiannis. Suivis de ses images de l' épopée Grecque*. Ed. F. Perilla, Athènes 1949, 20.
27. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της ελληνικής ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 156.

ραριθμία και υπεροχή του Ιμπραήμ έναντι των ελληνικών δυνάμεων, προσπάθησε να τους αποτρέψει θεωρώντας τις θέσεις αδύνατες και τον αγώνα των Ελλήνων άνισο. Από τον Μακρυγιάννη έλαβε τη γενναία απάντηση: «Εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι᾽ ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ᾽ αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες».[28] Υπάρχουν ιστορικοί οι οποίοι αμφισβητούν την ύπαρξη διαλόγου μεταξύ Μακρυγιάννη και Δεριγνύ, θεωρώντας ότι η συνομιλία διεξήχθη μεταξύ Υψηλάντη και Δεριγνύ. Ο Κ. Καλαντζής επισημαίνει ότι τη δόξα των Μύλων τη θέλησε αποκλειστικά δική του ο Μακρυγιάννης και γι᾽ αυτό το λόγο παραποίησε την αλήθεια, ισχυριζόμενος ότι ο διάλογος με το Γάλλο ναύαρχο έγινε μόνο με αυτόν, παρά το γεγονός ότι ο αγωνιστής δε γνώριζε Γαλλικά. Το φυσιολογικό, όπως ισχυρίζεται ο ιστορικός, θα ήταν ο ναύαρχος να απευθυνθεί στον Υψηλάντη που και τις ξένες γλώσσες γνώριζε και ήταν επίσημος αρχηγός, ή το πολύ στον Μαυρομιχάλη που είχε ορισθεί υπαρχηγός. Εξάλλου προσθέτει ότι θα ήταν παράδοξο ένας ναύαρχος να αγνοήσει τον αρχηγό και να συνομιλεί με έναν απλό καπετάνιο, όπως ήταν ο Μακρυγιάννης.[29] Και ο Σπ. Τρικούπης υιοθετεί αυτή την εκδοχή, καθώς αναφέρεται σε συνομιλίες μεταξύ του ναυάρχου Δεριγνύ και μερικών αξιωματικών με το Δ. Υψηλάντη σχετικά με την επικείμενη μάχη. Στα λόγια κάποιου εξ αυτών που επισήμανε ότι ο αγώνας θα ήταν επικίνδυνος, ο γενναίος Υψηλάντης απάντησε "ἤ θά νικήσωμεν σήμερον ἤ θ᾽ ἀποθάνωμεν". [30] Ο Φωτάκος στα "Απομνημονεύματά" του αναφέρει ότι απέναντι στις συμβουλές του ναυάρχου προς τον Υψηλάντη, λίγο πριν τη σύγκρουση, περί απομάκρυνσής τους από τους Μύλους λόγω της αριθμητικής τους υστέρησης έναντι των δυνάμεων του Ιμπραήμ, ο γενναίος άνδρας αποκρίθηκε ότι, όταν ένας πολεμάει τον εχθρό τού είναι αδιάφορο αν έχει λίγους στρατιώτες, γιατί έχει χρέος να προσφέρει τον εαυτό του θυσία υπέρ της πατρίδος.[31] Ο ναύαρχος, αφού αντιλήφθηκε ότι η απόφαση των Ελλή-

---

28. Το διάλογό του με το Δεριγνύ αναφέρει ο ίδιος ο Μακρυγιάννης στα *"Απομνημονεύματά"* του (βιβλ. Α΄, κεφ. Η', 206).

29. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β'. Εταιρεία Ελληνικών εκδόσεων, Αθήνα ά.έ, 87. Ο Γιάν. Μαρρές θεωρεί κακοπροαίρετη την άποψη αυτή του Κ. Καλαντζή, υπογραμμίζοντας ότι είναι πολύ πιθανόν ο διάλογος Δεριγνύ και Μακρυγιάννη να είναι υπαρκτός και η μεταξύ τους συνεννόηση να έγινε με τα «τσάτρα πάτρα» ελληνικά που μπορούσε να ξέρει ο Γάλλος ναύαρχος. Ακόμη δε θεωρεί ως κάτι παράδοξο ένας ναύαρχος να απευθυνθεί σε έναν καπετάνιο, ακόμη κι όταν ο αρχηγός είναι μπροστά. Ο Μαρρές θεωρεί πιθανή την εκδοχή ο Υψηλάντης να έκανε το δραγομάνο μεταξύ Δεριγνύ, Μακρυγιάννη και Μαυρομιχάλη βλ. Μαρρές Γιάν., *«Γιάννης Μακρυγιάννης»* στο *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης - Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη - Γιάννης Μακρυγιάννης.* Αθήνα 1965, 89 (σημ.).

30. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 212.

31. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821"*, Β΄, ό.π. 83. Στο διάλογο μεταξύ Υψηλάντη και Δεριγνύ αναφέρεται και ο Gordon βλ. Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Β', 217. Ο Pouqueville σχολιάζει σχετικά ότι όταν ο Γάλλος πλοίαρχος De Rigny έκαμε παραστάσεις στον πρίγκηπα ότι δεν έπρεπε να θυσιασθεί ανώφελα μπροστά στο μέγιστο κίνδυνο, αυτός αποκρίθηκε: «Οὐχί, χρέος ἡμῶν εἶναι ν᾽ ἀποθάνωμεν ἐνταῦθα» βλ. Pouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος*, Δ', ό.π., 349.

νων αγωνιστών να αμυνθούν μέχρις εσχάτων ήταν αμετάκλητη, θεωρώντας δεδομένη τη δυσμενή έκβαση της αναμέτρησης λόγω της ολιγαριθμίας τους έναντι του εχθρού, θεώρησε χρέος του να τους προσφέρει τα πλοία του, για να διασωθούν στην περίπτωση που θα υπερίσχυαν, πράγμα πολύ πιθανόν, οι αντίπαλοι. Οι υπερασπιστές όμως των Μύλων, αφού αναγνώρισαν τα φιλάνθρωπα αισθήματα του ναυάρχου και τον ευχαρίστησαν για την ευεργεσία του του αποκρίθηκαν: «Ἡμεῖς εὑρισκόμεθα ἤδη εἰς τάς Θερμοπύλας, ὅπου περιμένομεν ἢ νίκην ἢ τόν ἔνδοξον θάνατον».[32]

Κατά την αυγή της 13ης Ιουνίου 1825 η εμπροσθοφυλακή του Ιμπραήμ με πενήντα ιππείς εισέδυσε αιφνιδιαστικά στους Μύλους, χωρίς να συναντήσει καμιά αντίσταση, γιατί οι φρουροί είχαν εγκαταλείψει τις θέσεις τους και είχαν αποκοιμηθεί. Τους ΄Ελληνες έσωσε τότε ο Μακρυγιάννης, ο οποίος κινημένος από ένα περίεργο φαινόμενο υπερδιέγερσης και υπερευαισθησίας, αντιλήφθηκε τους εχθρούς, ξεσήκωσε τους άντρες του, όρμησε κατά των αντιπάλων και τους προξένησε σοβαρές απώλειες, απωθώντας τους προς το Κυβέρι.[33]

Όλα έδειχναν πως η υποχώρηση των Αιγυπτίων ήταν προσωρινή και γρήγορα θα ανασυντάσσονταν και θα απειλούσαν άμεσα τους Μύλους. Όμως στην κατάλληλη ώρα έφθασε ενίσχυση από θαλάσσης με δύο Ψαριανά "μίστικα" και εκατό περίπου Κρητικούς. Για την ενίσχυση αυτή κάνει λόγο ο Μακρυγιάννης (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 208).[34] Τα πλοία αυτά εφοδιασμένα με τηλεβόλα μπορούσαν να προσφέρουν κάλυψη στις ελληνικές δυνάμεις από τα νώτα. Ο Σπ. Τρικούπης θεωρεί ότι ο αγώνας στους Μύλους δεν ήταν τόσο επικίνδυνος, επειδή η περιοχή ήταν παράκτια και είχαν προσαράξει ελληνικές κανονοφόροι, που και βοήθεια μπορούσαν να προσφέρουν στους πολεμιστές, αλλά και σε περίπτωση ήττας θα αποτελούσαν το κύριο μέσο διαφυγής και σωτηρίας των αγωνιστών.[35]

Ο Μακρυγιάννης κάνει λόγο για τη διάταξη των δυνάμεων πριν από τη μάχη, επισημαίνοντας ότι ο Υψηλάντης με τους συντρόφους του και τους Κρητικούς κατέλαβε το δεξί μέρος της παράταξης προς το "μυλάκο", καλυμμένος από δύο "μίστικα". Το αριστερό μέρος των Μύλων προς το Κυβέρι ανέλαβαν να το υπερασπισθούν ο Κ. Μαυ-

---

32. Περί της γενναίας αυτής προσφοράς τού ναυάρχου Δεριγνύ βλ. εφ. *«Φίλος του Νόμου»,* αρ. φ. 126, 15-6-1825, 127, 19-6-1825· Κασομούλης Ν., *"Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821 - 33",* Β'. Κοσμαδάκης & Σία, χ.τ. 1939, 74 σημ. 2· *Ιστορικόν Αρχείον ΄Υδρας*, *1778-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), ΙΑ΄. Πειραιάς 1921-1932, 379.

33. Την πρώτη αυτή σύγκρουση των Ελλήνων με την εμπροσθοφυλακή του Ιμπραήμ περιγράφει ο Μακρυγιάννης στα *"Απομνημονεύματά"* του (βιβλ. Α', κεφ. Η', 207-208). Επίσης βλ. *Ιστορία του Ελληνικού ΄Εθνους*, ΙΒ΄, ό.π., 389· εφ. *«Αθηνά»,* αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρο Χατζή Στεφανή)· Βακαλόπουλος Αποστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*. Σταμούλης, Θεσ/νίκη 2007, 335.

34. Ο Σπ. Ασδραχάς αναφέρει ότι είχαν έλθει ήδη άλλα τρία ψαριανά πλοία από τις 11 Ιουνίου, επομένως συνολικά είχαν κινητοποιηθεί 12 πλοία προς ενίσχυση των υπερασπιστών στους Μύλους βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* ό.π., 208 σημ. 2.

35. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 212.

ρομιχάλης και ο Χατζημιχάλης. Στο κέντρο της παράταξης, που έπρεπε να είναι ενισχυμένο, τοποθετήθηκε ο Μακρυγιάννης με τους συντρόφους του και τις υπόλοιπες δυνάμεις[36]. Η αναμενόμενη επίθεση των Αιγυπτίων καθυστερούσε λόγω του μεσημβρινού καύσωνος της 13ης Ιουνίου.

Ενώ ο Μακρυγιάννης ολοκλήρωσε τα οχυρωματικά έργα, διαπίστωσε ότι μερικοί από τους στρατιώτες δε διέθεταν το αναγκαίο σθένος για την αντιμετώπιση του εχθρού και, φοβούμενος μήπως με την παραμικρή αποτυχία επιβιβαστούν στα πλοία και εγκαταλείψουν το πεδίο της μάχης, επινόησε ένα τέχνασμα. ΄Εδωσε εντολή στα πλοία, χωρίς να το αντιληφθούν οι στρατιώτες, να σηκώσουν τις άγκυρες και να απομακρυνθούν από το λιμάνι. ΄Ηδη τα πλοία βρίσκονταν μεσοπέλαγα, όταν οι στρατιώτες αντιλήφθηκαν το γεγονός. Ο Μακρυγιάννης δέχτηκε διαμαρτυρίες και κατηγορίες, αλλά το σχέδιό του είχε επιτύχει. Η απόφαση πλέον των στρατιωτών να πολεμήσουν μέχρι θάνατου ήταν οριστική, αφού δεν είχαν πλέον καμιά άλλη ελπίδα σωτηρίας, παρά μόνο την άμυνα και τη σθεναρή αντίσταση πίσω από τα ταμπούρια τους.[37]

Ο Μακρυγιάννης ήταν πια ήσυχος και δεχόμενος την επίσκεψη τεσσάρων Γάλλων αξιωματικών που είχαν βγει από την φρεγάτα τους για υπηρεσία, τους κάλεσε να συγγευματίσουν. Και αυτοί, όπως λίγο νωρίτερα ο Δεριγνύ, δεν παρέλειψαν να του εκφράσουν τους φόβους τους για τη δυσμενή έκβαση του αγώνα, υποστηρίζοντας ότι οι θέσεις των Ελλήνων ήταν αδύνατες και οι Αιγύπτιοι είχαν τακτικό στρατό, ιππικό και πυροβόλα. Ο Μακρυγιάννης έδωσε για μία ακόμη φορά μία γενναία απάντηση προς τους Γάλλους αξιωματικούς τονίζοντας ότι οι ΄Ελληνες μπορεί να είναι αδύνατοι, αλλά ο Θεός συχνά υποστηρίζει τους αδυνάτους.[38] Επίσης υπογράμμισε ότι η απόφαση των Ελλήνων ήταν να πολεμήσουν μέχρι θανάτου για την πατρίδα και τη θρησκεία τους, με σκοπό να καταλύσουν την τυραννία. Η ευψυχία και η αγάπη για την πατρίδα ενός λαού που μάχεται για την ελευθερία του μπορεί να αναπληρώσει τον αριθμό και με αρωγό και συμπαραστάτη το Θεό να τους χαρίσει τη νίκη.

Στις 4:30 το απόγευμα οι Αιγύπτιοι, μετά από προκλητικές κινήσεις των Ελλήνων,

---

36. Σχετικά με τη διάταξη των ελληνικών δυνάμεων βλ. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 208· εφ. *«Αθηνά»*, αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρο Χατζή-Στεφανή Δημητρίου)· εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 127, 19-6-1825.
37. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης αναφέρει το τέχνασμά του για απομάκρυνση των πλοίων (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 211)· βλ. σχετικά με το θέμα αυτό: Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 70. Επίσης ο Ν. Κασομούλης αναφέρει ότι αυτά τα μικρά πλοία στάθηκαν πολύ ωφέλιμα για τις βοήθειες που έστελνε η Διοίκηση, όπως η μεταφορά πολεμοφοδίων. Όμως ο Μακρυγιάννης αναγκάσθηκε να τα διώξει για να μη δίνουν στους πολεμιστές ελπίδες σωτηρίας βλ. Κασομούλης Νικ., *"Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-23"*, Β΄, ό.π., 74 σημ. 5.
38. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α', κεφ. Η΄), ό.π., 212. Σχετικά με τη συνομιλία των Γάλλων αξιωματικών με τον Μακρυγιάννη βλ. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 70-71.

χωρισμένοι σε τρία μέρη, εξαπέλυσαν γενική επίθεση. Η δεξιά τους πτέρυγα μάταια προσπάθησε να εισδύσει στους Μύλους, διότι τα άβατα έλη της στενής διάβασης, όπως παρατηρεί ο Σπ. Τρικούπης, δεν επέτρεπαν τη διείσδυσή τους[39]. Τρεις φορές όρμησαν οι Αιγύπτιοι εναντίον της δεξιάς πτέρυγας των Ελλήνων, αλλά και τις τρεις φορές απωθήθηκαν από τις δυνάμεις του Μαυρομιχάλη και Χατζημιχάλη και από τα πυροβόλα των πλοίων. Ταυτόχρονα η πτέρυγα του κέντρου των Αιγυπτίων είχε εξαπολύσει επίθεση εναντίον του Μακρυγιάννη και των ανδρών του και κατάφερε να καταλάβει τη θύρα του κήπου του Αγά, όπου οι ΄Ελληνες αγωνιστές ήταν οχυρωμένοι. Ο Μακρυγιάννης και οι συναγωνιστές του υποχώρησαν προς τον ανατολικό τοίχο του κήπου, από όπου οργάνωσαν επίθεση κατά των αξιωματικών, των επικεφαλής των Αιγυπτιακών δυνάμεων. Μετά την εξόντωση ορισμένων αξιωματικών ανεκόπη η ορμητικότητα των Αιγυπτίων. Οι ΄Έλληνες πέρασαν στην αντεπίθεση. Ο Μακρυγιάννης με το γιαταγάνι στο χέρι, ακολουθούμενος από δέκα πέντε περίπου ΄Ελληνες και φιλέλληνες, ανέκοψε την πρόοδο των αντιπάλων του[40]. Ο Ιμπραήμ που παρακολουθούσε τη μάχη με το τηλεσκόπιο, έστειλε ενισχύσεις, τις οποίες οι ΄Έλληνες ανασυντασσόμενοι κατάφεραν να αποκρούσουν. Κατά τη φάση αυτή ο Μακρυγιάννης κινδύνευσε να αιχμαλωτισθεί στην προσπάθειά του να ανασύρει μαζί με το σύντροφό του Γκίκα το πτώμα ενός γενναίου παλικαριού του, του Κατζούγια[41]. Ο Δεριγνύ και οι τέσσερις Γάλλοι αξιωματικοί που είχαν συγγευματίσει με τον Μακρυγιάννη, ενθουσιασμένοι από την έκβαση του αγώνα, επισκέφθηκαν το οχυρό του και έλαβαν θέση για να παρακολουθήσουν τη συνέχεια της μάχης [42]. Ακολούθησε τρίτη συμπλοκή κατά την οποία οι Αιγύπτιοι είχαν μεγάλες απώλειες και από την πλευρά των Ελλήνων τραυματίσθηκε θανάσιμα ο Μ. Κυπραίος. Ακολούθησε μικρή ανάπαυλα κατά τη διάρκεια της οποίας εστάλησαν ενισχύσεις από το Ναύπλιο. Τελευταίος εξ όλων των οπλαρχηγών που εστάλησαν, έφθασε ο γενναίος αγω-

---

39. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄ ό.π., 212-213· στις σελίδες αυτές εν συντομία παραθέτει την περιγραφή της μάχης ο ιστορικός.
Οι κυριότερες πηγές για την περιγραφή της μάχης των Μύλων είναι οι εξής: Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les événement de la Gréce*, II. Paris 1828· Σούτσος Αλ., *Histoire de la Révolution Grécque*. Paris 1829· εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 127, 19-6-1825. Ο ιστοριογράφος Τρικούπης Σπ. (Γ΄212-213), ο Gordon Th. (Β΄ 217-218) και Finlay G. (Β΄ 81) περιγράφουν την μάχη συνοπτικά. Ο Μακρυγιάννης ως ένας εκ των κύριων συντελεστών της μάχης και ως αυτόπτης μάρτυρας περιγράφει τα γεγονότα με εξαιρετική απλότητα, παραστατικότητα και με αρκετές λεπτομέρειες. Αποτελεί επομένως μια πολύτιμη ιστορική πηγή, με μοναδικό μειονέκτημα ότι εκθέτει τα γεγονότα γύρω από το δικό του τομέα δράσης που ήταν το κέντρο της παράταξης, χωρίς ταυτόχρονα να φωτίζει τα άλλα δύο μέρη της παράταξης και τη δράση των λοιπών οπλαρχηγών.
40. Σχετικά με την απογευματινή αυτή αντεπίθεση των Ελλήνων με πρωταγωνιστή τον Μακρυγιάννη βλ. Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, ό.π., 336.
41. Το περιστατικό, του θανάτου του Κατζούγια το αναφέρει ο Μακρυγιάννης (βιβλ. Α΄, κεφ. Η', 213).
42. Περί της επίσκεψης του De Rigny και των Γάλλων αξιωματικών βλ. Μακρυγιάννης (βιβλ. Α , κεφ. Η , 213)· εφ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 126, 15-6-1825· *Αρχείον ΄Υδρας*, ΙΑ', ό.π., 379.

νιστής του Ολύμπου Μήτρος Λιακόπουλος, στενός φίλος του Μακρυγιάννη, με 40-50 εμπειροπόλεμους άνδρες.[43] Εμψυχωμένοι από την άφιξη του Λιακόπουλου οι ΄Ελληνες επιχείρησαν νέα επίθεση κατά των Αιγυπτίων από το κέντρο. Ο Λιακόπουλος είχε τοποθετηθεί στο αριστερό μέρος του κήπου, ο Γκίκας στο δεξιό προς το "μυλάκο" και ο Μακρυγιάννης στο κέντρο. Και οι τρεις αυτές φάλαγγες όρμησαν ταυτόχρονα κατά των Αιγυπτίων, οι οποίοι επίσης είχαν ενισχύσει τις δυνάμεις τους. Η μάχη υπήρξε λυσσώδης. Οι ΄Ελληνες βοηθήθηκαν από τους Κρήτες και από τα "μίστικα", που με τα πυροβόλα τους προξένησαν μεγάλες ζημιές στους Αιγυπτίους.[44]

Στην επίθεση αυτή πληγώθηκε ο Μακρυγιάννης από βολή "μουσκέτου" στο χέρι και του έπεσε το σπαθί, αλλά αυτός ψύχραιμος έδεσε το πληγωμένο του χέρι με το υποκάμισό του για να μην το δουν οι σύντροφοί του και κλονισθεί το ηθικό τους. [45] Ο Μακρυγιάννης περιγράφει παραστατικά τον τραυματισμό του στα "Απομνημονεύματά" του ως εξής: «Ἐκεῖ ὁποὺχα ριχτῆ ἐγώ ὀμπρός μέ τούς ἀνθρώπους μου, καί οἱ ἄλλοι, οἱ δυό κολόνες, προχώρεσαν, κάποιοι Τοῦρκοι, ὁπού μοὖχε στείλει ὁ Μπραΐμης εἰς τό Νιόκαστρον καί μιλούσαμεν, μέ γνώριζαν· καί ἦταν καί μ᾽ἄλλους Τούρκους εἰς τήν κούλια τοῦ περιβολιοῦ, ἔριξαν καί μέ πλήγωσαν εἰς τό δεξί χέρι. Ἦταν ἀπό μουσκέτο καί τό μολύβι μεγάλο καί μὅφαγε ὅλα τα κόκαλα. Μὅπεσε τό σπαθί ἀπό τό χέρι —ἤμουν κι᾽ἀναμμένος ὁποὖτρεχα εἰς τά πόστα καί τούς ἔδινα πολεμοφόδια. Δέν βαστιέταν τό αἷμα· τύλιξα τό χέρι εἰς τό πουκάμισο νά μήν τό ἰδοῦνε οἱ ἄνθρωποι».[46]

Ο τραυματισμός του Μακρυγιάννη ήταν μια πολύ σοβαρή απώλεια για τους ΄Ελληνες, γιατί ο αρχηγός τους είχε τεθεί εκτός μάχης. Οι Γάλλοι παρέλαβαν αργότερα τον τραυματία και με λέμβο τον μετέφεραν στη ναυαρχίδα του Δεριγνύ για να του παρα-

---

43. Περί της αφίξεως του Μ. Λιακόπουλου με 40 -50 άνδρες κατά το απόγευμα της 13ης Ιουνίου βλ. Ι. Μακρυγιάννης (βιβλ. Α', κεφ. Η᾽, 213-214)· Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)"*, Β΄, ό.π., 331· ΓΑΚ, Υπ. Πολ. (Υπ. Πολ., Γ 8256, 18-6-1825, π. Μ. Λιακόπουλον).

44. Δεν πρέπει να υπάρχει σύγχυση μεταξύ των μίστικων και των 15 καϊκιών που ο Μακρυγιάννης έδιωξε από τους Μύλους τη μεσημβρία της 13ης Ιουνίου. Τα μίστικα ήταν 13 στον αριθμό και δεν αναχώρησαν από τους Μύλους, αλλά παρέμειναν και πρόσφεραν σημαντική βοήθεια μέχρι το τέλος της μάχης. Τη σπουδαία συμβολή των μίστικων στη μάχη των Μύλων αναφέρει ο Κασομούλης Ν., (Β΄74)· ο Jourdain Ph., (Β' 183) και ο Μακρυγιάννης Ι. (βιβλ. Α΄, κεφ. Η', 208, 212, 213). Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, ό.π., 78-79 σημ. 2. Στην εφημερίδα *«Φίλος του Νόμου»* αρ. φ. 127, 19-6-1825 διαβάζουμε σχετικά: «Τα μύστικα εἰς τήν μάχην ταύτην ἐπυροβόλησαν σφοδρότατα τόν ἐχθρόν καί μεγάλως ὠφέλησαν τό πεζικόν τῶν Ἑλλήνων».

45. Τον τραυματισμό του Μακρυγιάννη αναφέρουν οι περισσότερες πηγές οι σχετικές με την μάχη των Μύλων.

46. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α᾽, κεφ. Η᾽), ό.π., 214.

σχεθούν οι πρώτες βοήθειες, μια και το τραύμα ήταν σοβαρό. [47] Ενώ ήταν ήδη τραυματισμένος ο Μακρυγιάννης παρέμενε στη μάχη ως τη δύση του ηλίου και αναφέρει ότι οι δυνάμεις του Ιμπραήμ άρχισαν σταδιακά να υποχωρούν, καθώς δέχτηκαν επίθεση ταυτόχρονα και από τις τρεις ελληνικές παρατάξεις, από τους Κρητικούς και τα "μίστικα".

Σύμφωνα με τον Μακρυγιάννη η μάχη είχε ήδη κριθεί, όταν εμφανίστηκαν εξήντα περίπου τακτικοί από το Ναύπλιο με επικεφαλής το λοχαγό Κάρπο, «βαρώντας τά ταμπούρλα καί ρίχνοντας μπαταργιές στόν ἀέρα». [48] Τόσο η τελευταία ορμητική έφοδος των Ελλήνων κατά των Αιγυπτίων όσο και ο θόρυβος από τα τύμπανα και τις σάλπιγγες του τακτικού στρατού κλόνισαν την εχθρική παράταξη και επέσπευσαν την φυγή και υποχώρησή της στην αντίπερα όχθη του Ερασίνου ποταμού. Αργότερα οι Αιγυπτιακές δυνάμεις υποχώρησαν προς το Άργος και έτσι το Ναύπλιο, η καθέδρα της Κυβέρνη-

---

47. Ο ίδιος ο Μακρυγιάννης (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 215), ο Τρικούπης Σπ. (Γ΄213), ο Σπηλιάδης Ν. (Β΄332) και η εφημ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 126, 127, 15-6 & 19-6 του 1825 αναφέρονται στη μεταφορά του τραυματισμένου Μακρυγιάννη στη γαλλική φρεγάδα και στις περιποιήσεις που δέχθηκε από τον ναύαρχο Δεριγνύ.

48. Οι απόψεις των ιστορικών της εποχής και των απομνημονευματογράφων είναι διχασμένες σχετικά με τη συμβολή του σώματος των τακτικών στη μάχη των Μύλων. Ο F. Pouqueville, ο G. Finlay και ο Mendelssohn-Bartholdy ουδεμίαν μνείαν κάνουν περί της εμφανίσεως του σώματος των τακτικών στη μάχη των Μύλων. Ο Th. Gordon αναφέρει ότι το σώμα αυτό απλώς ενώθηκε με τις δυνάμεις του Υψηλάντη και ανέβασε τη στρατιωτική δύναμη σε 900 άνδρες, βλ. Gordon Th. (Β΄218). Ο Σπ. Τρικούπης μιλώντας γενικά για τη συμβολή των ενισχύσεων που έφθασαν στο πεδίο της μάχης κατά το απόγευμα της 13ης Ιουνίου γράφει χαρακτηριστικά: «διαρκούσης δέ τῆς μάχης, ἦλθαν ἐκ Ναυπλίου ἐπιβοηθοί ὁ λόχος τῶν εὐζώνων ὑπό τόν Κάρπον καί ἄλλοι μή τακτικοί, καί οὕτως ἔγεινεν ἡ κρίσις τοῦ μέχρι τῆς ὥρας ἐκείνης ἀμφιρρεποῦς ἀγῶνος», βλ. Τρικούπης Σπ. (Γ΄ 213). Ο Ν. Κασομούλης αποδίδει την επιτυχή έκβαση της μάχης περισσότερον στην επιμονή και γενναιότητα του Δ. Υψηλάντη και Κων. Μαυρομιχάλη, καθώς και στου Λιακόπουλου και Μακρυγιάννη, και δευτερευόντως στο λόχο του τακτικού, για τον οποίον δεν αναφέρει αν είχε κάποια συμπλοκή με τις εχθρικές δυνάμεις, βλ. Κασομούλης Ν. (Β΄74). Ο Ν. Σπηλιάδης αναφέρει ότι μόλις ο λόχος των ευζώνων κινήθηκε κατά του εχθρού, οι εχθρικές δυνάμεις τράπηκαν σε φυγή και οι΄Έλληνες τους καταδίωξαν διακόσια βήματα μακριά από τα τείχη του περιβολίου, χωρίς να αναφέρεται και αυτός σε συμπλοκή, βλ. Σπηλιάδης Ν. (Β΄ 331). Ο Κάρπος Παπαδόπουλος εύλογα στα *"Απομνημονεύματά"* του και σε μεταγενέστερες δημοσιεύσεις του στον τύπο προσπαθεί να οικειοποιηθεί την τιμή της νίκης, θεωρώντας ότι υπήρξε ο κύριος συντελεστής της. Στην (*Ανασκευή*, 61) επισημαίνει ότι «προδιαθέτει τόν λόχον του ἀναμιμνήσκων τῶν ἀρχαίων καί νέων ἡρώων τά κατορθώματα... διατάττει διά τοῦ συνθήματος τῶν τυμπάνων καί σαλπίγγων πῦρ προχωρητικόν, καί ἐπομένως διά τῶν λογχῶν συμπλοκήν. Οἱ ἐχθροί εἰς τήν στιγμήν τῆς συμπλοκῆς ἔκαμαν μεταβολήν καί ἐτράπησαν εἰς φυγήν...». Ο Χρ. Βυζάντιος, όντας και ο ίδιος αξιωματικός του πεζικού και επιθυμώντας να εξάρει τη συμβολή του τακτικού στρατού στην εν λόγω μάχη, αν και δεν υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, ισχυρίζεται ότι η νίκη των Ελλήνων κατά των Αιγυπτίων οφείλεται στην έγκαιρη συνδρομή του τακτικού λόχου, βλ. Βυζάντιος Χρ., *ό.π.,* 65. Από την εξέταση των αρχειακών πηγών εξάγεται το συμπέρασμα ότι όταν έφθασαν οι τακτικοί στους Μύλους, ο αγώνας είχε ήδη κριθεί, βλ. σχετικά: *Αρχείον Θ. Κολοκοτρώνη* (επιμ. Ιωάν. Θεοφανίδης), Β΄, χ.τ. χ.χ., 343· *Αρχείον΄Υδρας*, ΙΑ΄, ό.π., 379. Ωστόσο είναι φανερό ότι τόσο ο Κ. Παπαδόπουλος, όσο και ο Χ. Βυζάντιος, με αφορμή τη συγκεκριμένη μάχη, επιθυμούν να προβάλουν και να αναδείξουν τη σημασία και την αποτελεσματικότητα των τακτικών δυνάμεων στον πόλεμο.

σης, είχε πια σωθεί. Η μάχη στους Μύλους είχε περατωθεί και ο Ιμπραήμ με την τεράστια στρατιά του είχε υποστεί την πρώτη ήττα, μετά από αλλεπάλληλες νίκες, στην Πελοπόννησο.

Στο μεταξύ ο Μακρυγιάννης μεταφερόμενος με λέμβο στη γαλλική ναυαρχίδα, καθώς πλησίασε, άκουσε τη μουσική του πλοίου να ηχεί προς τιμήν των νικητών. Ο Ν. Σπηλιάδης αναφέρει ότι ο Δεριγνύ, καθώς δεν πίστευε ότι οι ολίγοι εκείνοι Έλληνες μπορούσαν να σωθούν προσβαλλόμενοι από τόσο πλήθος εχθρών, όταν τους είδε ηρωικά μαχόμενους θαύμασε την ευψυχία και την αφοσίωσή τους. «Μετά δέ τήν μάχην διέταξε τήν εἰς τό δίκροτόν του μουσικήν, καί ἐπαιάνισε τήν Μασσαλιακήν πορείαν: ἄγωμεν τέκνα τῆς πατρίδος (allons nous enfants de la patrie) εἰς τιμήν τῶν νικητῶν».[49] Ενώ η μουσική της φρεγάτας ηχολογούσε τον επινίκιο ύμνο, ο ναύαρχος έστειλε ως βραβείο στους νικητές 40 φιάλες ρούμι και επευφήμησε όλους τους νέους ήρωες και τη μητέρα τους Ελλάδα.[50] ΟΜακρυγιάννης μετά τις τιμές και τις περιποιήσεις που δέχθηκε στη γαλλική ναυαρχίδα και την πρώτη αντιμετώπιση του τραύματός του, αποφάσισε να μεταφερθεί στο Ναύπλιο συνοδευόμενος από γιατρούς και αξιωματικούς της φρεγάτας του Δεριγνύ.

Κατά τον απολογισμό της μάχης σε νεκρούς και τραυματίες ο Μακρυγιάννης αναφέρει ότι από τους εχθρούς σκοτώθηκαν περίπου πεντακόσιοι και πολλοί ακόμη πληγώθηκαν, ενώ από τους Έλληνες σκοτώθηκαν δύο και τραυματίσθηκαν άλλοι δύο.[51] Πράγματι από την πλευρά των Ελλήνων σκοτώθηκαν δύο άτομα, ο Κατζούγιας και ο Κυπραίος, που ανήκαν και οι δύο στο σώμα του Μακρυγιάννη, ενώ από τους τραυματίες ο ένας ήταν φιλέλληνας και ο άλλος, ως γνωστόν, ο ίδιος ο Μακρυγιάννης. Η εφημερίδα *«Φίλος του Νόμου»,* αρ. φ. 127, 19-6-1825 προσδιορίζει τη φθορά του εχθρού σε τετρακόσιους σχεδόν φονευθέντες και τραυματισμένους, ενώ η φθορά των Ελλήνων αναφέρεται ως ελαχίστη. Ο προαναφερόμενος αριθμός απωλειών των εχθρών φαντάζει υπερβολικός, αν στηριχθούμε σε μαρτυρίες επίσημων ιστορικών. Ο Σπ. Τρικούπης θεωρεί ότι ήσαν 50 στο σύνολό τους οι φονευθέντες και πληγωθέντες εκ των δυνάμεων του εχθρού, ενώ εκ των Ελλήνων εφονεύθησαν τέσσερις και επληγώθηκαν τέσσερις ή πέντε.[52] Ο Th. Gordon θεωρεί ότι οι απώλειες των Αιγυπτίων ήσαν πενήντα ως εκατό

---

49. Σπηλιάδης Ν., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν"*, Β΄, ό.π., 332.
50. Την πληροφορία αυτή αντλούμε από την εφημ. *«Φίλος του Νόμου»*, αρ. φ. 127, 19-6-1825.
51. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄), ό.π., 215.
52. Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄, ό.π., 213.

άνδρες και των Ελλήνων τρεις ως τέσσερις.[53] Ο Χ. Βυζάντιος επισημαίνει ότι οι απώλειες των Ελλήνων ήταν μικρές, ενώ κατά την υποχώρηση των Αιγυπτίων εκαλύπτετο το έδαφος από πτώματα.[54] Οι περισσότερες πηγές σχετικά με τις απώλειες των αντιπάλων παραδίδουν κατά προσέγγιση τον αριθμό 100 για νεκρούς και τραυματίες συνολικά.

Η δυσαναλογία απωλειών μεταξύ των δύο αντιπάλων δύναται να αποδοθεί και στη σημασία της εκλογής του κατάλληλου τόπου για την αντιμετώπιση του τακτικού αιγυπτιακού στρατού. Εκτός από τον αιφνιδιασμό άλλο σπουδαίο όπλο για τους ΄Ελληνες ήταν η οχύρωσή τους σε κατάλληλες φυσικές θέσεις, έτσι ώστε να εκμηδενίζονται τα πλεονεκτήματα της υπεραριθμίας του αντιπάλου. Οι Αιγύπτιοι κατά την επίθεσή τους ήταν ακάλυπτοι και αναγκασμένοι να συνωστίζονται σε στενές και ελώδεις διαβάσεις, όπου γίνονταν εύκολος στόχος για τους οχυρωμένους πίσω από τα χαρακώματα ΄Ελληνες, των οποίων μάλιστα τα νώτα ήταν καλυμμένα και προστατευμένα από τα πλοία.[55] Ο ηρωισμός και η αυτοθυσία των Ελλήνων, τα οχυρωματικά έργα του Μακρυγιάννη, η βοήθεια από τά "μίστικα" και η φυσική διαμόρφωση του εδάφους, που δεν ευνοούσε τη μαζική επίθεση του αντιπάλου, είναι οι βασικοί λόγοι της λαμπρής νίκης των Ελλήνων. [56]

iii) Η σημασία της νίκης στους Μύλους, η συμβολή του Μακρυγιάννη και οι τιμές προς τους νικητές

Ο C. Woodhouse επισημαίνει ότι η μάχη στους Μύλους κατόρθωσε να επιβραδύνει και να καταπονήσει τον Ιμπραήμ, ο οποίος κατά την επομένη προχώρησε προς το Άργος, το οποίο, συγκρινόμενο με την πρωτεύουσα, ήταν στόχος μικρής σημασίας και έτσι το Ναύπλιο σώθηκε. Η πρώτη ορμή του Ιμπραήμ είχε εξαντληθεί, δεν είχε πια αρκετά εφόδια και είχε υπερτιμήσει την αδυναμία του αντιπάλου του ο οποίος είχε κατορθώσει να αμβλύνει την αιχμή της εξόρμησής του και να τον αντιμετωπίσει νικηφόρα, στηριζόμενος όχι τόσο στη στρατηγική όσο στο πατριωτικό σθένος. [57] Η ρωμαλέα αντίσταση των Ελλήνων αγωνιστών στους Μύλους και η αποχώρηση του Ιμπραήμ από την Αργολίδα τόνωσαν σημαντικά το ηθικό ολόκληρου του αγωνιζόμενου λαού.

---

53. Gordon Th., *History of the Greek Revolution,* Β΄, ό.π., 218.
54. Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν εκστρατειών και μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός στρατός από του 1821 μέχρι του 1833, ό.π.*, 65.
55. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. *Ιστορία του Ελληνικού ΄Εθνους,* ΙΒ , ό.π., 390· Ph. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les evénements de la Gréce*, II. Paris 1828, 185-6.
56. Τους λόγους αυτούς της νίκης συνοψίζει ο Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.*, 83.
57. Woodhouse C., *1821 Ο πόλεμος της Ελληνικής ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978, 157.

Ο Κ. Σιμόπουλος επισημαίνει ότι η σημασία της μάχης δεν είναι μόνο στρατηγική αλλά και ηθική. Μετά από αρκετές σαρωτικές νίκες του Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο, λίγες εκατοντάδες αγωνιστών από ετερόκλητα σώματα και με διαφορετικούς αρχηγούς και μερικοί εθελοντές κατόρθωσαν να ανακόψουν την ορμή ενός πανίσχυρου τακτικού στρατού και έτσι με αυταπάρνηση να σώσουν τις αποθήκες με τα εφόδια, να κρατήσουν το βάρος του Αγώνα σε κρίσιμες στιγμές και να ενισχύσουν το φρόνημα του λαού.[58] Συνεχίζοντας ο μελετητής υπογραμμίζει ότι η ηθική σημασία της μάχης προκύπτει και από το γεγονός ότι δεκαετίες ύστερα από εκείνη τη σύγκρουση διαρκούσε η διαμάχη για τους πρωταγωνιστές, για το χρονικό σημείο της παρουσίας και της δράσης κάθε οπλαρχηγού. Πολλοί ιστορικοί και απομνημονευματογράφοι διεκδικούσαν την αυθεντικότητα της περιγραφής και πολλοί περισσότεροι αγωνιστές τη δόξα για τη νίκη.[59]

Ο Ι. Βλαχογιάννης θεωρεί ότι ο Μακρυγιάννης ήταν ο κύριος συντελεστής της νίκης στους Μύλους, γιατί δύο ημέρες πριν από τη μάχη με δική του πρωτοβουλία προνόησε και εργάσθηκε σκληρά για την οχύρωση της θέσης. Το υπό τον Μακρυγιάννη μαχόμενο σώμα ήταν το κύριο που με επικεφαλής τον ίδιον κατείχε το κέντρο της μάχης. Σχετικά με τη διεξαγωγή, τον τερματισμό της μάχης και τις απώλειες γράφει:... «Τό κέντρον τῆς μάχης κατεῖχεν ὁ Μακρυγιάννης. Τόν κατά τήν ἄμυναν δεινότερον ἀγῶνα ὑπέστη οὗτος. Τάς ἀντεπιθέσεις αἵτινες ἐπήνεγκον τό τέρμα τῆς μάχης ἐξετέλεσεν ὁ Μακρυγιάννης. Οἱ δύο μόνοι φονευθέντες, Κατσούγιας καί Μιχαήλ Κυπραῖος, ἦσαν ἐκ τοῦ σώματος τοῦ Μακρυγιάννη. Οἱ δέ σοβαρῶς πληγωθέντες ἦταν αὐτός ὁ Μακρυγιάννης καί τις φιλέλλην ἐκ τῶν μετασχόντων μετά τοῦ Μακρυγιάννη τῶν κινδύνων τῆς ἡρωϊκῆς ἐκ τοῦ συστάδην πάλης πρός τούς εἰσβαλόντας εἰς τό περιβόλιον ἐχθρούς».[60]

Η Κυβέρνηση εκφράζοντας την ευγνωμοσύνη της προς τους μαχητές των Μύλων τίμησε ορισμένους αρχηγούς με προβιβασμούς, μετά από υπόδειξη του Δ. Υψηλάντη. Προήγαγε τον Χατζημιχάλη σε στρατηγό, τον Μήτρο Λιακόπουλο σε αντιστράτηγο και τον Γάλλο φιλέλληνα Fr. Graillard σε συνταγματάρχη. [61] Ιδιαίτερα τίμησε η Κυβέρνηση τον Μακρυγιάννη προσφέροντας ολόκληρο χωριό στον πρωτεργάτη της νίκης στους Μύλους. Ο Μακρυγιάννης όμως δεν το δέχθηκε και απάντησε: «Όταν λευτερωθῆ ἡ πατρίδα, ὅποιος κάμη τά χρέη του — ἡ πατρίδα εἶναι δίκια. Τώρα κιντυνεύο-

58. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. Στάχυ, Αθήνα 2000, 48-49.
59. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 49.
60. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα" (*Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 35.
61. Σχετικά με την απόδοση τιμών στους αγωνιστές των Μύλων και κυρίως στον Μακρυγιάννη βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* ΙΒ΄, ό.π., 390.

μεν· καί θέλει δουλειά κι' ἀγώνα ἡ πατρίδα, κι' ὅταν λευτερωθῆ, ὅλα τ' ἀγαθά εἶναι δικά μας».[62] Αφού αρνήθηκε αυτό το δώρο, η Κυβέρνηση τον τίμησε με ένα μοναδικό τρόπο δίνοντάς του το δικαίωμα να έχει στη διάθεσή του «δύο ἀνθρώπους, καί νά τούς πλερώνη ἡ Κυβέρνηση μιστούς και γεμεκλίκια καί δυό ταγές κριθάρι κι' ἄχερον διά τά ζῶα κι' ἕνα σιτηρέσιον, πέντε γρόσια τήν ἡμέρα...»[63] Ο Ν. Σπηλιάδης στα "Απομνημονεύματά" του σχετικά με την απόδοση τιμών προς το Μακρυγιάννη παρατηρεί: «διότι ὁ Μακρυγιάννης ἔδειξε προθυμίαν νά ἐκστρατεύσῃ καί διότι ἐπληγώθη μάλιστα, ἐν ᾧ τόσοι ἄλλοι στρατηγοί προσκαλούμενοι νά ἐκστρατεύσωσιν ἀπέφευγον, ἔλαβε διαταγήν ἀπό τό Νομοτελιστικόν νά λαμβάνῃ ἀνά πέντε γρόσια τήν ἡμέραν ἀπό τό δημόσιον διά τροφήν του».[64] Εξάλλου το Νομοτελεστικόν είχε εγκρίνει αμέσως μετά τήν μάχη οικονομική ενίσχυση προς τον Μακρυγιάννη ύψους 500 γροσίων καί μετά την ίασή του ποσό 2.000 γροσίων για έξοδα θεραπείας.[65] Οι υπηρεσίες του προς την πατρίδα δεν λησμονήθηκαν καί μετά την απελευθέρωση. Κατά το 1834 ο Όθωνας του απένειμε το χρυσό σταυρό του Βασιλικού Τάγματος του Σωτήρος.[66] Μονάχα ο άνθρωπος του μεγάλου και ιερού χρέους, ο Δ. Υψηλάντης, δεν ζήτησε τιμές και αξιώματα για τον εαυτό του, αλλά με την πίστη του, με την αντρεία του και με τη στρατηγική του, έδωσε ένα μεγάλο μάθημα εθνικής προσφοράς τόσο στους Έλληνες, όσο και στους εχθρούς.[67]

Μετά το τέλος της μάχης στους Μύλους ο Μακρυγιάννης παρέμεινε στο Ναύπλιο έως τις 20 Ιουλίου και αμέσως μετά, λόγω της σοβαρότητας του τραύματός του, μετέβη στην Αθήνα με σκοπό να απευθυνθεί στον Κούρταλη, ονομαστό Τούρκο γιατρό, για την θεραπεία του από τον τραυματισμό του.

iv) Οι μαχητικές ικανότητες του Μακρυγιάννη και η βαθιά του πίστη για τη θεϊκή ενίσχυση σε όλες τις αναμετρήσεις με τον εχθρό.

Ο Μακρυγιάννης δεν είναι βέβαια ο μόνος από τους αγωνιστές εκείνους που δια-

---

62. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 216.
63. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 216. Περί των τιμών που αποδόθηκαν στον Μακρυγιάννη από την Κυβέρνηση βλ. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους,* ΙΒ', ό.π., 390· Lidderdale H. A., *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (ed.– transl. H.A. Lidderdale, forward C.M. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966, 92.
64. Σπηλιάδης Νικ., *"Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν",* Β΄, ό.π., 331 κ.ε., σημ. 1.
65. Σχετικά με την προσφορά της οικονομικής αυτής ενίσχυσης προς τον Μακρυγιάννη βλ. Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις Αργολίδα*, ό.π., 85.
66. Πρεβελάκης Ελ., *ό.π.,* 86· Βακαλόπουλος Απόστ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*, ό.π., 336.
67. Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄, ό.π., 89.

κρίθηκαν, αναγνωρίσθηκαν και τιμήθηκαν για τα πολεμικά και ηρωικά κατορθώματά τους κατά τη διάρκεια του επαναστατικού Αγώνα. Είναι από τους λίγους όμως, που χωρίς προηγουμένως να έχει διατελέσει κλέφτης ή αρματολός και χωρίς να κατέχει την πολεμική τέχνη, πολύ γρήγορα εξελίχθηκε και αναδείχθηκε σε έναν από τους καλύτερους στρατιωτικούς ηγέτες της εποχής του. Την πολεμική εμπειρία απέκτησε σταδιακά, καθώς έλαβε μέρος σε πολλές και φονικές μάχες κατά των δυνάμεων του εχθρού και πολλές φορές μάλιστα τραυματίσθηκε σοβαρά.[68]

Σχετικά με τις μαχητικές και αμυντικές του ικανότητες ο Ι. Βλαχογιάννης γράφει: «Σύν τῇ ἡλικίᾳ καί τῇ ἐκ ταύτης πείρᾳ καθίσταται μέν σοφώτερος περί τήν τέχνην τοῦ μάχεσθαι καί νικᾶν... Ἀμυνόμενος ὁ Μακρυγιάννης καθίσταται ἀπαράμιλλος διά τήν ἄτεγκτον ἐπιμονήν καί τό σιδηροῦν πεῖσμα μεθ' ὧν μάχεται. Ἀμυνόμενος οὐδέποτε θά παραδώσῃ τήν κατεχομένην θέσιν εἰμή νεκρός μόνον. Ὁ Μακρυγιάννης ἐγίγνωσκεν ἑαυτόν καλῶς, ἀναλαμβάνων ἑκάστοτε τοιαύτας ὑποχρεώσεις. Ἐγνώριζον ὅμως αὐτόν καί οἱ ἐμπιστευόμενοι αὐτῷ ταύτας. Ἤρκει ἡ ἀπόφασις τοῦ Μακρυγιάννη ὅτι θά καταλάβῃ καί θά κρατήσῃ θέσιν τινά, ἵνα διατελῶσι πάντες ἥσυχοι. Τό πόστο τοῦ Μακρυγιάννη ἦτο ἀδύνατον πλέον νά κερδήσῃ ὁ ἐχθρός. Τοὐλάχιστον οὐδέποτε κατώρθωσε τοῦτο. Ἀφ' ἑτέρου θαυμασία ἦτο ἡ ταχύτης, ἡ ὁρμή καί ἡ μανία τῆς ἐπιθέσεως τοῦ Μακρυγιάννη. Τήν κυρίως ἄμυναν ἐγνώριζε νά συνδυάζῃ πρός τήν ἀντεπίθεσιν (κόντρα γιροῦσι), ἥν κεραυνωδῶς ἐξετέλει ἐκλέγων τόν ἁρμόδιον καιρόν. Πᾶσαν ἀτυχίαν ἐν τῇ ἀμύνῃ πάντοτε ἠδυνήθη νά ἐπανορθώσῃ διά τῆς ἀντεπιθέσεως, δι' ἧς ἥρπαζε τήν τελικήν νίκην». [69] Ο Στρατηγός δεν πολέμησε μόνο σαν ένας κοινός αρματολός, αλλά σαν ένας θαρραλέος και μεγαλοφυής ηγέτης· κατά τη μάχη τον διέκρινε η λογική της απερισκεψίας, η οποία συνδυάζει τη ριψοκίνδυνη ορμή του «επιτίθεσθαι» και το ακατα-μάχητο πείσμα του «αμύνεσθαι». [70] Το πολεμικό του μένος εκδηλώθηκε και αυξήθηκε βαθμιαία από την πολιορκία του Νεοκάστρου στη μάχη των Μύλων, αποκορυφώθηκε στην πολιορκία της Ακρόπολης και στην εκστρατεία του Πειραιά. Τα τέσσερα αυτά ένδοξα ιστορικά γεγονότα αποτελούν και τέσσερις σημαντικούς σταθμούς στην πολεμική δράση του Μακρυγιάννη. [71]

Η συμβολή του Μακρυγιάννη στη μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κρίνεται εξαιρετικά σημαντική όχι μόνο γιατί, επιδεικνύοντας θάρρος και γενναιότητα, συνετέλε-

---

68. Μαρρές Γιάν., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ιστορικά Μελετήματα: Η άλωση της Πόλης -Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη - Γιάννης Μακρυγιάννης*. Αθήνα 1965, 77.
69. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα" (*Εισαγωγή Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ., 30-31.
70. Δόξας Τάκ., «Διδάγματα απ' το Μακρυγιάννη», *Πειραϊκή–Πατραϊκή*, 159, 1972, 53.
71. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 31.

σε αποφασιστικά στην απόκρουση των επιθέσεων του Ιμπραήμ, αλλά και γιατί μέσα από τον ιστορικό διάλογό του με τον Δεριγνύ υπογράμμισε την αδάμαστη θέληση των ολιγάριθμων Ελλήνων να αγωνιστούν για μια ακόμη φορά ενάντια στα «θεριά» που απειλούσαν να εξαφανίσουν, να ισοπεδώσουν και να αφομοιώσουν εθνικά τον ελληνικό λαό. Η φράση του Μακρυγιάννη «...ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὡς τώρα ὅλα τά θεριά πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί μαγιά...» παραπέμπει στους πολυάριθμους αγώνες των Ελλήνων διαμέσου των αιώνων απέναντι στις επεκτατικές διαθέσεις των εκάστοτε κατακτητών και στις αιματηρές θυσίες τους για την προάσπιση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Η ρήση αυτή εμπεριέχει μια αναμφισβήτητη αλήθεια, ιστορικά τεκμηριωμένη. Μια σύντομη ιστορική αναδρομή στους εθνικούς αγώνες αποδεικνύει ότι κατά καιρούς ποικίλοι επιδρομείς επιχείρησαν να εισβάλουν στον ελληνικό χώρο για να τον υποδουλώσουν. Πάντα οι ΄Ελληνες ήταν ολιγάριθμοι και ανίσχυροι μπροστά στη δύναμη των πολυάριθμων, οπλισμένων και άρτια εκπαιδευμένων κατακτητών. Μπορεί πολλοί ΄Ελληνες να θυσιάστηκαν στα πεδία των μαχών, να σφαγιάσθηκαν από τους εχθρούς, αλλά πάντα έμεναν πίσω ως «μαγιά» οι υπόλοιποι συμπατριώτες τους, που με όπλα την εθνική συνείδηση, την ανδρεία και τη φιλοπατρία, αγωνίζονταν σκληρά για να παραμένει η χώρα στο προσκήνιο των λαών της γης.

Ο Ι. Κακριδής διαβεβαιώνει τον Μακρυγιάννη σε μία ομιλία του, στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης για την 28η Οκτωβρίου, με τίτλο «Στρατηγός Μακρυγιάννης. Μια ελληνική καρδιά», για την ανδρεία και την αντίσταση, με τη βοήθεια του Θεού, των κατοπινών Ελλήνων απέναντι στους δυνατούς κατακτητές με τα ακόλουθα λόγια: *«Στρατηγέ Μακρυγιάννη, ύστερα από τα χρόνια σου, πολλά θεριά πολέμησαν να φάνε τους ΄Ελληνες και δεν το μπόρεσαν. Η μαγιά, η ελληνική μαγιά έμεινε. Όχι μόνο εσείς· και οι κατοπινοί ΄Ελληνες με τη βοήθεια του Θεού ενίκησαν, οι αδύνατοι τους δυνατούς. Μην ανησυχείς, στρατηγέ Μακρυγιάννη· οι αγώνες των Ελλήνων άνθισαν! Ευλογημένος ο λαός της Ελλάδας...».*[72] Η διατήρηση της ελευθερίας και της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, μετά από συνεχείς αγώνες εναντίον κάθε βάρβαρης επιβουλής, αποδεικνύει περίτρανα τη φράση του Μακρυγιάννη «...καί ὅταν οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νά πεθάνουν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν».[73]

Η γενναία απάντησή του προς το Γάλλο ναύαρχο, εκφρασμένη με επιγραμματική διατύπωση και λαϊκή σοφία, μας βοηθά να αναλύσουμε την πολυσύνθετη προσωπικότητα του αγωνιστή και να κατανοήσουμε πόσο μεγάλη αντίληψη είχε του ηθικού

---

72. Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης-Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972, 34.
73. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, Κεφ. Η΄) (Εισαγωγή-Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ., 206-207.

χρέους και του πατριωτικού καθήκοντος, πόσο είχε πλήρη επίγνωση της ιστορικής μοίρας του έθνους, απόλυτη συνείδηση της ιερότητας του αγώνα, πίστη στα ελληνικά ιδανικά. [74] Μέσω της θρυλικής του απάντησης προς τον Δεριγνύ, σε μια κρίσιμη στιγμή για τον Αγώνα, επιχείρησε με τον ανόθευτο λόγο του να απαθανατίσει την εθνική υπερηφάνεια και την αλύγιστη πίστη του Γένους, επικυρώνοντάς τα με τη σφραγίδα του ηρωισμού του. [75]

Ο Λ. Κούσουλας παρατηρεί ότι η απάντηση του Μακρυγιάννη προς τον Δεριγνύ έχει διαχρονική ισχύ, καθώς δεν αναφέρεται μόνο στη μάχη των Μύλων, αλλά στον αγώνα ολόκληρο των Ελλήνων, συνοψίζοντας ταυτόχρονα την ουσία και το ύψος της ελληνικής ψυχοσύνθεσης, σκιαγραφώντας όλη την ιστορία και τη μοίρα του Ελληνισμού.[76] Ο Μακρυγιάννης, φορέας αυτής της ψυχοσύνθεσης, συνδέοντας τον πόλεμο με την προαιώνια τύχη της Ελλάδας, πιστεύει ότι σε ώρες πολέμου κυριαρχεί μόνον η έγνοια του αγώνα και της νίκης, την οποία κερδίζουν όσοι μάχονται έντιμα και παλικαρίσια, όσοι κρατούν δυνατή και ανόθευτη την ψυχή τους, ζωντανά και φωτεινά τα ιδανικά τους.[77]

Κατά κύριο λόγο ο Μακρυγιάννης στο διάλογό του με το Γάλλο ναύαρχο, εκτός από την προβολή του εθνικού και αγωνιστικού ιδεώδους, διέκρινε και εξέφρασε με εύγλωττο τρόπο την ευεργετική παρουσία του Θεού στον άνισο αγώνα των Ελλήνων κατά των αριθμητικά υπέρτερων και στρατιωτικά οργανωμένων τουρκοαιγυπτιακών δυνάμεων. Απέναντι στη στρατιωτική υπεραριθμία και υπεροχή των αντίπαλων δυνάμεων προέβαλε ως όπλο ισχύος για τους ΄Ελληνες αγωνιστές την προστατευτική και επικουρική δύναμη της Πρόνοιας του Θεού.

Στο Μακρυγιάννη είναι βαθιά ριζωμένη η πίστη ότι στον Αγώνα του ’21 ο Θεός στάθηκε αρωγός και συμπαραστάτης στο πλευρό των Ελλήνων. Διαφορετικά το γεγονός της νίκης και της απελευθέρωσης δεν μπορεί να κατανοηθεί λογικά και να εξηγηθεί από τον αγωνιστή. Οι ίδιοι οι αριθμοί είναι ανερμήνευτοι, αφού οι λίγοι και υποτυπωδώς οπλισμένοι ΄Ελληνες κατέβαλαν τους πολλούς και καλά εφοδιασμένους Τούρκους. Η νικηφόρα έκβαση, κατά τον Μακρυγιάννη, αποδίδεται στη θεϊκή παρέμβαση.[78]

Συχνά στο έργο του αντιπαραθέτει εύστοχα την αδυναμία της αριθμητικής ολιγαριθμίας και της στέρησης των αναγκαίων εφοδίων του πολέμου στην ισχυρή βούληση

---

74. Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης» στο *Απόψεις*. Αθήνα 1961, 286.
75. Κυριακόπουλος Κωστ., «Μακρυγιάννης-Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα.* Ακταίος, Αθήνα 1976, 67.
76. Κούσουλας Λουκ., Ο *Μακρυγιάννης και το σκάνταλο.* Νεφέλη, Αθήνα 2005, 20. Ανάλογη άποψη εκφράζει και ο Αβραάμ Κ. βλ. σχετικά *Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα*. Π. Καραβάκος, Αθήνα 1957, 318.
77. Βράχας Φρίξ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι’ η ουσία του Νεοελληνισμού.* Λευκωσία 1961, 6.
78. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του ’21.* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987, 10-11.

και δύναμη του Θεού, που συχνά στέκεται στο πλευρό των αδυνάτων, όταν μάλιστα το δίκιο είναι με το μέρος τους. Λίγο πριν τη μάχη στους Μύλους παραδέχεται ότι «... εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι᾽ ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει...».[79] Στο διάλογό του με τους Γάλλους αξιωματικούς στους Μύλους του Ναυπλίου αποδέχεται και πάλι την αδυναμία έναντι του εχθρού με τη φράση «... ὅταν σηκώσαμεν τή σημαία ἀναντίον τῆς τυραγνίας, ξέραμεν ὅτ᾽ εἶναι πολλοί αὐτῆνοι καί μαθητικοί κι᾽ ἔχουν καί κανόνια κι᾽ ὅλα τά μέσα· ἐμεῖς ἀπ᾽ οὖλα εἴμαστε ἀδύνατοι· ὅμως ὁ Θεός φυλάγει καί τούς ἀδύνατους».[80] Η σαφής επίγνωση των ελλείψεων και των δυσκολιών του Αγώνα υπογραμμίζεται συχνά από τον Μακρυγιάννη «... ξέραμεν κι᾽ ὅτι ἤμασταν ὀλίγοι καί χωρίς τ᾽ ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου...»[81], ωστόσο αυτή η διαπίστωση δεν εμπόδισε αυτόν και τους συναγωνιστές του να σηκώσουν τη σημαία της Επανάστασης ενάντια στους πολλούς και δυνατούς, γιατί πάντοτε υπολογίζανε στη θεϊκή βοήθεια, γι᾽ αυτό άλλωστε και ο Αγώνας διεξάγεται «ὑπέρ πίστεως καί πατρίδος» και πριν από κάθε μάχη ο Θεός ευλογεί «τά ὅπλα τά ἱερά». Και στο διάλογό του με τον Άγγλο αξιωματικό Γκόρντον, μετά από την απόβαση στο Φάληρο και λίγο πριν τη μάχη του Πειραιά, ο Μακρυγιάννης δεν παραλείπει απέναντι στις επισημάνσεις του Άγγλου για την αριθμητική υπεροχή των Τούρκων του Κιουταχή να αντιτάξει ως επιχείρημα την παρουσία και την παρέμβαση του ίδιου του Θεού στην μάχη με τη φράση: «Κόπιασε ἡ γενναιότη σου καί σ᾽ αὐτήνη τήν μπατάγια τήν σημερινή θά γένη ὁ Θεός ἀρχηγός· καί μέ τήν δύναμή του - θά λυπηθῆ ἐμᾶς καί τήν πατρίδα μας...».[82]

Συχνά σε άνισες αριθμητικά αναμετρήσεις με τους Τούρκους ή σε δύσκολες μάχες απέδιδε ο αγωνιστής τη νίκη των Ελλήνων στην ευεργετική παρέμβαση του Θεού, που είτε τους γλιτώνει από δεινά, κινδύνους και απειλές, είτε «στραβώνει» τους Τούρκους και δεν πέφτουν στην αντίληψή τους πολλές από τις ενέργειες των Ελλήνων αγωνιστών. Λίγο πριν τις μάχες στην Άρτα και το Κομπότι ο Μακρυγιάννης και οι συναγωνιστές του μετέφεραν σε κρυψώνες μπαρούτι, μολύβι και πολεμοφόδια, κυριολεκτικά μπροστά στα μάτια των Τούρκων και έτσι εξοπλίστηκαν κατάλληλα με τη βοήθεια του Θεού για τη μάχη: «Καί ἡ θεία χάρη, δόξα νά ἔχῃ, στράβωνε τούς Τούρκους καί δέν βλέπαν ὁπού τά κουβαλάγαμε». [83] Ο αποκλεισμός του Αλή-Πασά Ιωαννίνων από τις δυνάμεις του Χουρσίτ - πασά και η τιμωρία του ήταν, κατά τον Μακρυγιάννη, θέλημα Θεού: «Μοῦ εἶπε τά αἴτια, καί σέ ὀλίγον καιρόν θέλησε ὁ Θεός καί τόν κλείσανε παντοῦ (τόν Ἀλήπασα), εἰς τά 1820».[84] Αλλά και τη δυσπιστία που έδειξε ο

79. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 206.
80. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 212.
81. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ό.π., 39.
82. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ι΄), ό.π., 256.
83. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 23.
84. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 22.

Σουλτάνος απέναντι στον Αλή-Πασά, αγνοώντας τις πληροφορίες του για τη δράση της Φιλικής Εταιρείας και την προετοιμασία των Ελλήνων για την Επανάσταση, ο Μακρυγιάννης την αποδίδει σε φώτιση του Θεού: «Ὁ Σουλτάνος παντύχαινε ὅτ' εἶναι πρόφασες αὐτηνοῦ (τοῦ Ἀλήπασα) διά νά συγχωρεθῆ ὅτ' ἦταν φώτιση θεοτική νά γένη αὐτό καί τούς στράβωνε ὅλους, καί δέν ἔβαλε πίστη».[85] Κατά την πολιορκία της νήσου Σφακτηρίας από τουρκικές δυνάμεις οι Έλληνες αρχηγοί Μαυροκορδάτος, Τζαμαδός, Σαχτούρης σώθηκαν ως εκ θαύματος με τη βοήθεια του Θεού μαχόμενοι με όλα τα καράβια των Τούρκων που τους είχαν περικυκλώσει: «...καί πολεμώντας μ' ὅλα τά καράβια τῶν Τούρκων σώθηκαν μέ μεγάλον κίντυνο καί μ' ἀπερίγραφτη γενναιότητα ὁποὔδειξαν αὐτῆνοι οἱ ἄνθρωποι τοῦ καραβιοῦ. Ἄλλο ἦταν νά τό λέπη ὁ ἄνθρωπος κι' ἄλλο νά τό λέγη. Σώθηκαν μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, δίνοντάς τους ἀντρεία πολλή».[86] Κατά την πολιορκία του κάστρου του Ναυαρίνου από τον Ιμπραήμ και ενώ το κάστρο και οι πολιορκημένοι βομβαρδίζονταν ανελέητα από τις τουρκικές φρεγάτες, με τη βοήθεια του Θεού ξέσπασε ένας σφοδρός άνεμος που ανάγκασε τα κανόνια των φρεγατών να σταματήσουν το πυρ: «Δέν εἴχαμεν ποῦ νά σταθοῦμεν· μᾶς πολέμησαν ἀπό τήν αὐγή ὥς τό δειλινό. Θέλησε ὁ Θεός καί πῆρε ἕνας ἀγέρας καί πάψαν τά κανόνια τῶν φρεγάδων...».[87] Η σωτηρία αρκετών Ρωμιών, μετά από ενέδρα που έστησε ο Ιμπραήμ αθετώντας τις συμφωνίες για παράδοση του φρουρίου του Νεοκάστρου, θεωρήθηκε από το Μακρυγιάννη θέλημα Θεού: «Ὁ Θεός εἶναι μέγας καί μᾶς γλίτωσε· κι' ἄς γλιτώση κι' ἐκείνους ὁπού βάσταξε ὁ Τοῦρκος».[88] Επιπλήττοντας κάποια από τα παλικάρια του που δεν συμμετείχαν στην κατασκευή των οχυρωματικών έργων στους Μύλους, ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι η μη επικράτηση του Ιμπραήμ υπήρξε έργο Θεού: «Ἔδωσε ὁ Θεός καί δέν βδοκίμησε ὁ Μπραΐμης».[89] Κατά την εισβολή του Κιουταχή στο φρούριο του Σερπετζέ στην Ακρόπολη των Αθηνών η σωτηρία των αγωνιστών και των γυναικόπαιδων οφείλεται σε παρέμβαση της θείας Πρόνοιας: «Πήγαμεν εἰς τό φρούριον. Ἦταν ἡ νίλα ἐκεῖ· γυναικόπαιδα, ζῶα. Γιόμωσε ὁ Σερπετζές. Ἡ θεία πρόνοια, ἀδελφοί, ἀναγνῶστες, εἶναι μεγάλη καί δίκια. Οἱ Τοῦρκοι — πιασμένες ὅλες οἱ θέσες ὁλόγυρα εἰς τήν χώρα καί κάστρο. Ἐβῆκαν οἱ ἄνθρωποι, γυναικόπαιδα, κλαίγοντας, μέ τόσα ζῶα,

85. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ό.π., 40.
86. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Α΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 192.
87. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 194.
88. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 200.
89. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 211.

καί οἱ Τοῦρκοι δέν τούς πῆραν χαμπέρι τελείως· καί σωθήκανε ὅλοι χωρίς νά ματώση μύτη κανενοῦ καί πῆγαν εἰς Ἀμπελάκι καί Κούλουρη»[90]. Κατά την πολιορκία του Σερπετζέ σε κάποιο «λαγούμι» είχε πέσει μπαρούτι και πήρε φωτιά. Η σωτηρία τόσο των Ρωμιών όσο και των Τούρκων από πιθανή ανατίναξή του οφείλεται στη βοήθεια του Θεού: Ἔκαμεν ὁ Θεός καί πῆρε φωτιά πρίν νά ζυγώσουμεν καί σήκωσε εἰς τόν ἀγέρα λιθάρια ριζιμιά. Καί δέν βλάφτη κανένας ἀπό μᾶς, οὔτε οἱ Τοῦρκοι». Και λίγο πιο κάτω με θεϊκή φώτιση ο Μακρυγιάννης, αρπάζοντας ένα δαυλί στο χέρι, έβαλε φωτιά στο μεγάλο «λαγούμι» και απώθησε τους Τούρκους που είχαν πλησιάσει στο κάστρο: «Τότε μέ φωτίζει ὁ Θεός καί παίρνω ἕνα δαυλί μέ φωτιά εἰς τό χέρι καί φωνάζω· "Βάλτε φωτιά καί εἰς τό τρανό "λαγούμι", τώρα ὁπού ζύγωσαν οἱ Τοῦρκοι, νά τούς ἀφανίσουμεν!"» [91]. Κατά τη μάχη στο Σερπετζέ και ενώ οι Τούρκοι είχαν γεμίσει με μπαρούτι ένα μεγάλο «λαγούμι», μπροστά στην «ντάπια» του Οδυσσέα Ανδρούτσου, επειδή δεν το είχαν κατασκευάσει καλά, κατά την ανατίναξή του σκοτώθηκαν πολλοί από αυτούς, αλλά οι Έλληνες σώθηκαν με τη θέληση του Θεού: «Ὁ μάστορης τῶν Τούρκων ὁ λαγουμιτζής δέν ἤξερε νά τό δέση καλά. Εἶχε βάλει μέσα μπαρούτι τρεῖς χιλιάδες ὀκάδες.Ἔβαλε φωτιά καί ταράχτη ὅλο τό κάστρο. Τό κακό τό δέσιμον καί τό ξεθύμασμα τό δικό μας - κλώτζησε ὀπίσου καί σκότωσε τόσους Τούρκους. Ἀπό μᾶς, θέλησε ὁ Θεός, δέν πειράχτη κανένας». [92] Μετά την επίθεση του Κιουταχή στον Πειραιά και κατά τη διάρκεια μιας συμπλοκής μεταξύ ελληνικών και τουρκικών δυνάμεων στην περιοχή Βοστάνια, με παρέμβαση της θείας Πρόνοιας ο αρχηγός του τακτικού στρατού Ιγγλέζης και τα παλικάρια του κράτησαν γενναία άμυνα και έτσι σώθηκαν όλοι οι περικυκλωμένοι αγωνιστές, ενώ οι Τούρκοι αφανίστηκαν: «Κι' αὐτῆνοι οἱ ἀγαθοί ἄντρες τοῦ ταχτικοῦ κι' ὁ ἀρχηγός τους ὁ'Ιγγλέζης ριζικάριζαν πολύ· καί ἡ θεία πρόνοια μᾶς ἔσωσε ὅλους. Τό βράδυ κάμαμεν ριτιράτα μ' ὄμορφον τρόπον. Καί σώθηκαν ὅλοι οἱ ἐδικοί μας, ὁπού ἦταν μέσα κλεισμένοι. Σκοτώθηκαν καί πληγώθηκαν ὅλο τ' ἄνθος τῶν Τούρκων περίτου ἀπό χίλιους διακόσιους». [93] Την επίθεση και την επιτυχία των ελληνικών δυνάμεων εις βάρος των Τούρκων κοντά στο μοναστήρι του Αγ. Σπυρίδωνα, την αποδίδει ο Μακρυγιάννης στη θεϊκή βούληση, γιατί, ενώ οι καπεταναίοι ενθουσίαζαν τα παλικάρια με ψευτιές, τελικά ο Θεός θέλησε και η νίκη έγινε πραγματικότητα: «Καθώς κατεβήκαμεν, τούς ἐνθουσιάζομε μέ ψευτιές — κι' ὁ Θεός τ'ὄκαμεν ἀλήθεια· ὅσο νά εἰποῦμε ἐμεῖς αὐτά, καί τραβήσαμεν καί τά μαχαίρια... καί παίρνομεν δεκατρία

90. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Θ΄), ό.π., 23.
91. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 234.
92. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 245.
93. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ι΄), ό.π., 261.

ταμπούρια τῶν Τούρκων καί τούς πήγαμεν κυνηγώντας ὥς τά κανόνια τους εἰς τήν ράχη. Μπροστά εἰς τά Καμίνια, ἦταν οἱ Ἀθηναῖγοι, εἰς τά πόστα μας· καί τούς τὄπιασαν τῶν Τούρκων καί βαροῦσαν στό κρέας. Καί τούς ἔγινε ἕνας μεγάλος σκοτωμός σέ ὅλα αὐτά τά μέρη».[94] Μετά τήν αποτυχία στον Ανάλατο Αττικής δόθηκε εντολή στους αρχηγούς να εγκαταλείψουν τον Πειραιά και έτσι επιβίβαζαν τα στρατεύματα σε βάρκες, οι οποίες όμως βούλιαζαν. Με τη βοήθεια του Θεού βρέθηκε κάποιο νησάκι για να επιβιβαστούν προσωρινά μέχρι να μετακινηθούν στην Κούλουρη: «Μπαῖναν μέσα εἰς τήν φελούκα πολλοί, βούλιαγε μ' ὅλους τούς ἀνθρώπους. Καί μ' αὐτόν τόν τρόπον πῆρε νά φέξη· καί οἱ ἄνθρωποι ἦταν ἀκόμα ἔξω. Κι' (ἔδωκε) ὁ Θεός καί βρέθη ἕνα νησάκι καί ρίξαμεν τούς ἀνθρώπους ἀπάνου κι' ἀπό κεῖ τούς σηκώσαμεν τήν ἡμέρα».[95]

ν) Η επικουρική δύναμη της θείας Πρόνοιας − Η Ανάσταση του Έθνους θέλημα Θεού.

Η άποψη του αγωνιστή ότι η Ανάσταση του Έθνους υπήρξε θέλημα Θεού και ότι η θεία Πρόνοια ή η θεία Χάρη βοήθησε τους Έλληνες να ελευθερωθούν προβάλλεται σε πολλά σημεία μέσα στα "Απομνημονεύματα", αλλά και στο μεταγενέστερο θρησκευτικού περιεχομένου έργο του "Οράματα και Θάματα". Ο Θεός συμπαρατάσσεται με τους επαναστάτες, συμμερίζεται τον αγώνα και τις θυσίες τους και αποφασίζει να τους χαρίσει μια μέρα την πολυπόθητη λευτεριά, ώστε να συγκροτηθούν σε έθνος. «— Ἀφοῦ θέλησε ὁ Θεός νά γίνωμε κι' ἐμεῖς ἔθνος, δι' αὐτό σκλαβώθηκαν οἱ σημαντικοί τῆς Ρούμελης, σκοτώθηκαν, θυσιάστηκαν· ἦταν νοικοκυραῖοι, ἔγιναν διακοναραῖοι κι' ἄλλοι διά τήν πατρίδα ἔλειψαν καί χάθηκαν ὁλότελα. Αὐτοί πρίν ἀπό τήν ἐπανάστασιν βάσταξαν τήν πατρίδα ὅσο νἄβρη μίαν ἡμέρα ἁρμόδια νά λευτερωθῆ, καθώς ὁ Θεός φώτισε τό ἔθνος κι' ἐβρέθη».[96] Οι Έλληνες χρωστάνε την ελευθερία τους στον επουράνιο αφέντη τους, που με τη θεϊκή του δύναμη αποφάσισε να ενισχύσει και να δικαιώσει τους ολίγους και αδύνατους μαχητές του Αγώνα: «Μέ τήν βοήθεια τοῦ Θεοῦ, αὐτό κι' ἔγινε. Οἱ ξυπόλητοι καί οἱ γυμνοί τά σπαθιά τῶν Τούρκων τά ντιμισκιά τά πῆραν αὐτῆνοι οἱ ὀλίγοι μέ τίς μαχαιροῦλες, τά φλωροκαπνισμένα τους ντουφέκια τά πῆραν μ' ἐκεῖνα ὁποὖταν δεμένα με σκοινιά, τούς πῆραν καί τούς ζαϊρέδες κι' ὅλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου».[97]

---

94. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 268.
95. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 278.
96. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 156.
97. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 335.

Και σε άλλα σημεία των "Απομνημονευμάτων" ο αγωνιστής προβάλλει την άποψη ότι απέναντι στην ολιγαριθμία των Ελλήνων και την ανεπάρκεια των υλικών μέσων ο Θεός αντέταξε τη θεία βούληση για δικαίωση του Αγώνα και Ανάσταση του Έθνους από τα δεσμά της δουλείας του Σουλτάνου: «Διά τοῦτο θέλησε ὁ Θεός ὁ δίκιος κι' ἀνάστησε καί τούς ἀπογόνους τους, ὁπού ἦταν χαμένη τόσους αἰῶνες ἡ πατρίδα τους. Καί διά νά θυμῶνται πίστη, ὁ Θεός ὁ ἀληθινός τούς ἀνάστησε· ξυπόλυτους, γυμνούς, νηστικούς, δεμένα τά ντουφέκια τους μέ σκοινιά, τά καλά τούς τά σύναζε ὁ Τοῦρκος κάθε καιρόν· οἱ περισσότεροι πολεμοῦσαν μέ τά ξύλα καί χωρίς τ' ἀναγκαῖα· οἱ Τοῦρκοι ἦταν πλῆθος καί γυμνασμένοι· οἱ δυστυχεῖς Ἕλληνες ὀλίγοι κι' ἀγύμναστοι νίκησαν τόν δικόνε μας τόν σύντροφον, τόν Γκράν Σινιόρε». [98] Και στο έργο του "Οράματα καί Θάματα" ο Μακρυγιάννης εκφράζει την ευγνωμοσύνη του και υψώνει την προσευχή του απέναντι στο Θεό, που στάθηκε συμπαραστάτης στους λίγους και κακά οπλισμένους Έλληνες, ώστε να καταβάλουν τους πολλούς και καλά εξοπλισμένους Τούρκους: «Κύριε, ἡ παντοδυναμία σου ἐπολέμησες, ἀγωνίστης, ἐσπλαχνίστης, ἡ παντοδυναμία σου καί ἡ βασιλεία σου, καί ἀνάστησες νεκρούς, πεθαμένους, λιωμένους τόσους αἰῶνες, καί τούς πεθαμένους καί λιωμένους καί ὀλίγους καί ἀδύνατους καί ἀμαθεῖς, μέ δεμένα σκοινιά τά περισσότερα τουφέκια, καί μέ χωρίς ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, ξιπόλητοι καί γυμνοί καί νηστικοί τίς περισσότερες φορές, καί ἀντινέργειες τῶν δυνατῶν, πενήντα χιλιάδες δέν ἤμασταν ποτές εἰς τόν πόλεμον, στεριά καί τοῦ πελάου, καί ν' ἀφανιστοῦν περίπου ἀπό τετρακόσιες χιλιάδες ψυχές, ντόπιοι καί ξένοι Τοῦρκοι, δύναμη δική μας ἦτον, ἀντρεία δική μας ἦταν, ἀρετή καί πατριωτισμός δικός μας ἦταν, ὅτι πατριωτισμόν καί ἀρετή θυσιάζομεν. Καί τώρα χερότερον εἴχαμεν, καί τότε μᾶς ἔσωσες, πανάγαθε Θεέ, μᾶς ἀνάστησες καί μᾶς σώνεις κάθε στιμήν...». [99]

Ο Θεός κατά τον Μακρυγιάννη, ευλογεί και προστατεύει το δίκιο των λαών και επειδή οι Έλληνες πασχίζουν και αγωνίζονται για μια δίκαιη υπόθεση, για «πατρίδα και θρησκεία», ο δίκαιος Κριτής του σύμπαντος έχει θέσει τον αγώνα τους υπό τη σκέπη του και όλες οι απελευθερωτικές προσπάθειες των τίμιων αγωνιστών τελούν υπό τη θεϊκή προστασία. Ο δίκαιος Κριτής του κόσμου αποφάσισε να αναστήσει το «πεθαμένο» ελληνικό έθνος για να σταθεί αντάξιο των λαμπρών αρχαίων προγόνων του και για να δοξασθεί ελεύθερα η χριστιανική θρησκεία: «Ἐσύ Κύριε, θ' ἀναστήσης τούς πεθαμένους Ἕλληνες, τούς ἀπογόνους αὐτηνῶν τῶν περίφημων ἀνθρώπων (τῶν

98. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 334.

99. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"* (Εισαγωγή, κείμενο, σημειώσεις Αγγ. Παπακώστα - Πρόλογος Λίν. Πολίτη). 4η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002, 163.

Ἀρχαίων), ὁπού στόλισαν τήν ἀνθρωπότη μ᾽ἀρετή. Καί μέ τή δύναμή σου καί τήν δικαιοσύνη σου θέλεις νά ξαναζωντανέψης τούς πεθαμένους· καί ἡ ἀπόφασή σου ἡ δίκια εἶναι νά ματαειπωθῆ Ἑλλάς, νά λαμπρυθῆ αὐτήνη καί ἡ θρησκεία τοῦ Χριστοῦ καί νά ὑπάρξουν οἱ τίμιοι καί οἱ ἀγαθοί ἄνθρωποι, ἐκεῖνοι ὁπού ᾽περασπίζονται τό δίκαιον».[100] Ο Θεός του Μακρυγιάννη, πλαισιωμένος βασικά στον κύκλο των χριστιανικών αντιλήψεων, προβάλλει ως δίκαιος Θεός, και κατεξοχήν σαν Θεός ελληνικός, ενδεδυμένος τα χρώματα του ελληνικού πάθους και της ελληνικής μοίρας. Όπως ο Θεός του Κολοκοτρώνη είχε υπογράψει τη λευτεριά της πατρίδας, έτσι και ο Θεός του Μακρυγιάννη ανέλαβε να εμπνέει τον πατριωτισμό, την αρετή και την ανδρεία στον Έλληνα, να τον προστατεύει από τυχόν αυθαιρεσίες των δυνατών και να βρίσκεται στο πλευρό του, μια και το δίκιο είναι με το μέρος του, ενώ το άδικο και η ύβρις βρίσκονται με το μέρος των εχθρών.[101] Ο Θεός είναι ο αληθινός προστάτης της Ελλάδας που ευσπλαχνίσθηκε τους Έλληνες, «τούς σβησμένους ἀπό τόν κατάλογο τῶν ἐθνῶν τόσες αἰῶνες» και θέλησε να τους απαλλάξει από τα δεινά της πολύχρονης δουλείας, αφού τους συγχωρήσει για τις κακίες και τις αμαρτίες τους: «Ἀγαθέ πατέρα τοῦ παντός, ἐμεῖς κανένα καπετάλι δέν εἴχαμεν, ὅλο κάλπικη μονέδα μᾶς εἶχε μείνει· εἴχαμεν παστρική μονέδα πρῶτα, τήν χάσαμεν ἀπό τήν ἀνοησία μας καί κακία μας τόσες αἰῶνες καί ἐγίναμεν παλιόψαθα ὅλων τῶν ἐθνῶν, καί ἐκεῖνος ὁπού μᾶς κυρίεψε, ἄχρηστην μονέδα μᾶς ἄφησε ἡ τυραγνία του. Μᾶς ἀνάστησε ἡ ἀγαθότη σου καί τῆς βασιλείας σου τά 1821· μόνον τήν εὐπλαχνίαν σου εἴχαμεν καπετάλι λαμπρό καί τῆς βασιλείας σου. Ἐκοπίασες καί μᾶς λευτέρωσες ἀπό τήν τυραγνίαν του καί ἀπό τήν κακία μας· μᾶς εὐλόγησες καί μᾶς συχώρεσες καί μᾶς ἀνάστησες σάν τόν Λάζαρον καί μᾶς ἔδωσες καί δόξα καί θησαυρούς, τῶν πεθαμένων ἐμᾶς τῶν ἀχαρίστων...».[102] Εκφράζοντας την απογοήτευσή του γιατί οι πολιτικοί άνδρες των μετεπαναστατικών κυβερνήσεων στο σύνολό τους υπήρξαν ακατάλληλοι και ανάξιοι, αναγνωρίζει ότι ο μόνος δίκαιος Κυβερνήτης, που η χώρα είχε την τύχη να την κυβερνά είναι ο Θεός: «Πατρίδα, πατρίδα, ἤσουνε ἄτυχη ἀπό ἀνθρώπους νά σέ κυβερνήσουν! Μόνον ὁ Θεός, μόνον ὁ ἀληθινός αὐτός κι᾽ ὁ δίκιος κυβερνήτης σέ κυβερνεῖ καί σέ διατηρεῖ ἀκόμα!».[103] Ο Θεός ως υπερασπιστής των αθώων και των αδυνάτων είναι ο δίκαιος ρυθμιστής του κόσμου, γι᾽ αυτό και οι Ευρωπαίοι μπορεί συχνά να εξαπατούν και να απογοητεύουν το έθνος με την ασταθή πολιτική τους, αλλά η δικαιοσύνη του προστάτη Θεού θα εξασφαλίσει τη σωτηρία και δεν θα επιτρέψει

---

100. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 334.
101. Βράχας Φρίξ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη κι' η ουσία του Νεοελληνισμού*, ό.π., 6.
102. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 208.
103. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 383.

την πραγματοποίηση των κακόβουλων σχεδίων τους: «Ὅμως τοῦ κάκου κοπιάζετε (ἐσεῖς οἱ Ευρωπαῖοι). Ἂν δέν ὑπάρχη σ' ἐσᾶς ἀρετή, ὑπάρχει ἡ δικαιοσύνη τοῦ μεγάλου Θεοῦ, τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέα. Ὅτι ἐκεινοῦ ἡ δικαιοσύνη μᾶς ἔσωσε καί θέλει νά μᾶς σώσει· ὅτι ὅσα εἶπε αὐτός εἶναι ὅλα ἀληθινά καί δίκαια — καί τά δικά μας ψέματα δολερά».[104] Μπορεί οι Μεγάλες Ευρωπαϊκές Δυνάμεις να επεμβαίνουν στα εσωτερικά του Έθνους, αλλά η δικαιοδοσία τους είναι περιορισμένη, αφού η εξουσία και η κυριαρχία του «μάστορα γέρο Θεού» είναι πάνω από κάθε επίγεια δύναμη: «Καί οἱ τέσσεροι (Ἄγγλοι, Γάλλοι, Ροῦσοι, Ἀουστριακοί) καλά φρονοῦν, ὅμως νά ἰδοῦμεν τί λέγει κι' αὐτός ὁ μάστορης ὁ γέρο Θεός. Διά νά βγοῦνε εἰς τήν κοινωνία τοῦ κόσμου δέν ἐβῆκαν μόνοι τους, τούς προστατεύει αὐτός ὁ δίκιος καί παντοτινός βασιλέας. Αὐτός, ὁ δίκιος Θεός — ὅποιος τούς κιντυνέψη, θά τόν φάγη τό δικέφαλον· αὐτός εἶναι ὁ 'περασπιστής τῶν ἀθώων καί τῶν ἀδυνάτων».[105]

Ο Αγώνας του '21, για τον Μακρυγιάννη, ήταν έργο θεϊκό. Συλλαμβάνει την ύπαρξη του Θεού όχι ως ιδέα, αλλά ως απτή πραγματικότητα. Ο Θεός δε δημιούργησε απλά τον κόσμο, αλλά δρα, αγωνίζεται, μοχθεί για τον άνθρωπο. Είναι ενδοκοσμικός ο Θεός και κινεί τα νήματα της ιστορίας. Είναι ο «μάστορης, ο γερο-Θεός» που επεμβαίνει στα ιστορικά δρώμενα, ανασταίνει το νεκρό έθνος, στέκεται αρωγός στις μάχες, ευλογεί τα όπλα των αγωνιστών. [106] *«Ο Θεός του Μακρυγιάννη υπάρχει: και επειδή υπάρχει είναι κι αυτός αντικείμενο της ιστορίας, όπως και οι άνθρωποι που τον δημιούργησαν φορτώνοντάς του τις αγωνίες, τις αξίες, τις ελπίδες τους».* [107] Είναι ένας Θεός που σκέπτεται, κινείται, αλλάζει, κυριαρχεί ή αποσύρεται από το κοινωνικό πεδίο δράσης, ανάλογα με τις εκάστοτε συνθήκες. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι αυτή η βεβαιότητα για τις παρεμβάσεις του Θεού στο καθημερινό ιστορικό γίγνεσθαι δεν έχει μοιρολατρικό χαρακτήρα, δε στηρίζεται στο πεπρωμένο και επομένως δεν ακυρώνει την ανθρώπινη προσπάθεια. Ο Μακρυγιάννης βλέπει την ιστορία ως πεδίο, όπου ταυτόχρονα εκδηλώνεται ή εφαρμόζεται η αγάπη του Θεού, αλλά και η ελεύθερη βούληση του ανθρώπου. Γι' αυτό δεν επηρεάζεται από το άδικο, την καταπίεση, την τυραννία, γιατί θεωρεί ότι αυτά ενυπάρχουν στη ζωή, αλλά πιστεύει ότι ο Θεός έχει τη δύναμη να μας συγχωρεί και να μας φωτίζει στο καλό. Κατ' αυτόν τον τρόπο αντιλαμβάνεται τη θέληση του Θεού σαν κινητήρια δύναμη, σαν υποχρέωση του ανθρώπου για δράση και αγώνα.[108] Μπορεί να είναι θέλημα Θεού η απελευθέρωση από τους Τούρκους ή αργότερα

---

104. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 333.
105. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 334.
106. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21*, ό.π., 12.
107. Θεοτοκάς Νίκ., «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 2τχ. 4, 1985, 278.
108. Γιανναράς Χρ., «"Ο λαός του Θεού" στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο,* 39, 1966, 186.

οι συνταγματικές ελευθερίες, αλλά για να εξασφαλιστούν και να κατοχυρωθούν χρειάζεται ο ξεσηκωμός του Γένους, ο Αγώνας, η δράση, οι διεκδικήσεις.

Για τον Μακρυγιάννη ο Θεός δεν είναι ένας απρόσωπος ρυθμιστής της ιστορικής τάξης, αισθάνεται την προσωπική παρουσία του μέσα στο χώρο της καθημερινής πραγματικότητας. [109] Τον θέλει να ηγείται της μάχης του Φαλήρου, όπως διαβεβαιώνει τον Γκόρντον, και να προσφέρει αμέριστα τη θεϊκή του προστασία στη μάχη των Μύλων, όπως αναφέρει στον Δεριγνύ.

vi) Το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και η προνοιακού τύπου αντίληψη της ιστορίας

Όχι μόνο κατά τη διάρκεια των πολεμικών αναμετρήσεων του Αγώνα, αλλά και αργότερα κατά την μετεπαναστατική περίοδο, ο Μακρυγιάννης ερμηνεύει τα ιστορικά γεγονότα κάτω από το πρίσμα της παρέμβασης του Θεού υπέρ του ελληνικού έθνους. Έτσι και την άφιξη του Όθωνα στην Ελλάδα, την ερμηνεύει σαν μια πράξη εύνοιας του Θεού προς το λαό: «Σήμερα ξαναγεννιέται ἡ πατρίδα κι᾽ ἀνασταίνεται, ὁποῦ ἦταν τόσον καιρό χαμένη και σβησμένη. Σήμερα ἀνασταίνονται οἱ ἀγωνισταί, πολιτικοί, θρησκευτικοί καί στρατιωτικοί, ὅτι ἦρθε ὁ Βασιλέας μας, ὁπού ἀποχτήσαμεν μέ τήν δύναμη τοῦ Θεοῦ. Δόξα νἄχη τό πανάγαθό σου ὄνομα, Κύριε παντοδύναμε, πολυέλαιγε, πολυέσπαχνε».[110] Κατά την τελετή της υποδοχής του Όθωνα στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833, προσφωνώντας τον ο Μακρυγιάννης αποδίδει στη θεία Χάρη τη σωτηρία της πατρίδας: «Θεία χάρη θέλησε νά μᾶς δυναμώση καί νά μᾶς σώση ἀπό τήν τυραγνίαν τοῦ Σουλτάνου καί σήμερα ἀξιωθήκαμεν ν᾽ ἀπολάψωμεν τόν Βασιλέα μας...».[111] Νοιώθει αγαλλίαση για τον ερχομό του Όθωνα και αναγνωρίζει την «ἐλέῳ Θεοῦ» βασιλική εξουσία. Και σε συνομιλία του με τον Άϊντεκ ο αγωνιστής εκφράζει την άποψη ότι ο Θεός βράβευσε τους αγώνες των Ελλήνων και τους αξίωσε να δουν την Ελλάδα ελεύθερη: «... ὅτι διά τίς θυσίες τῶν ἀγωνιστῶν — ὁ Θεός τούς βράβεψε· καί γενικῶς οἱ ἀγῶνες τῶν Ἑλλήνων ἄνθισαν κι᾽ ὅλον τόν καρπό τοῦ ἀγώνα μας θά τόν χαροῦμεν μαζί».[112]

Αλλά και λίγο αργότερα γύρω στα 1840, όταν αντιλαμβάνεται ότι η πατρίδα χρειάζεται για να στερεωθεί συνταγματικό πολίτευμα, μυεί τους αγωνιστές και τους ορκί-

---

109. Γιανναράς Χρ., *ό.π.*, 185
110. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Α΄), ό.π., 339.
111. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 339.
112. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 340.

ζει στο όνομα του Θεού και της Αγίας Τριάδας: «Εἰς τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ. Βάλε τήν ἀγαθή σου θέλησιν, Κύριε Παντοδύναμε, νά μᾶς φωτίσῃς καί νά μᾶς ἑνώσῃς καί νά μᾶς δυναμώσῃς νά λευτερώσουμεν τούς ἀδελφούς μας ὁποῦναι εἰς τήν τυραγνίαν τοῦ Σουλτάνου καί νά λαμπρυθῇ ἡ πατρίς μας, ὁ θρόνος, καί νά δοξαστῇ ὁ Σταυρός καί ἡ θρησκεία μας. Ὁρκιζόμαστε οἱ ὑπογραμμένοι εἰς τ' ὄνομα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί πάντων τῶν ἁγίων καί τῆς ἀγαπημένης μας πατρίδος ὅτι νά εἴμαστε καθεαυτό Ἕλληνες κι' ἀγαθοί πατριῶτες... Κύριε, ἡ θέλησή σου νά γένῃ καί νά μᾶς φωτίσῃς καί νά μᾶς ἑνώσῃς τούς ἁμαρτωλούς, νά μήν μείνωμεν... καί χανόμαστε καί ζώντως καί πεθαμένως. Ἡ εὐσπλαχνία σου μόνον θά μᾶς σώσῃ, ὄχι ἄλλος ἀπό σένα Βασιλέα δίκαιε τοῦ παντός...».[113] Με το πέρασμα του χρόνου όμως «τά κακά ἄξαιναν εἰς τό κράτος, πολλές κατάχρησες γένονταν» — και ο Μακρυγιάννης αποφασίζει να αγωνιστεί για τη διεκδίκηση των συνταγματικών ελευθεριών, και πάλι κατά τον αγώνα του αυτόν αναζητά στον Θεό απαντοχή και βοήθεια. Κατά τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου, που βρίσκεται απομονωμένος και περικυκλωμένος από βαυαρικές αστυνομικές δυνάμεις στο σπίτι του, καταφεύγει στη βοήθεια του Θεού μέσω της προσευχής: «Σηκώθηκα καί πῆγα εἰς τίς εἰκόνες καί κάνω τήν προσευχή μου καί λέγω· Κύριε, βλέπεις σέ τί κατάστασιν ἔφτασα. Ὁ μόνος σωτήρας εἶναι ἡ παντοδυναμία σου καί ἡ εὐσπλαχνία σου, σ' ἐμᾶς ὁπού κιντυνεύουμε καί εἰς τήν ματοκυλισμένη μου πατρίδα. — Τότε ἡ ἄπειρη εὐσπλαχνία τοῦ Θεοῦ καί ἡ ἀγαθότης του μοὔδωσε φώτισιν καί θάρρος. Πιάνω καί φκιάνω μίαν σημαία καί γράφω· "Ἐθνική Συνέλεψη, Σύνταμα". Λέγω "Εἰς τό ὄνομα τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του σηκώνεται ἡ σημαία τῆς πατρίδος"».[114]

Τη διαθήκη της 3ης Σεπτεμβρίου, δημοσιευμένη στο Αρχείο Μακρυγιάννη, ο αγωνιστής αφιερώνει «εἰς δόξαν τοῦ δίκιου καί μεγάλου Θεοῦ». Σε αυτήν ομολογεί ότι ο Θεός είναι παντοδύναμος, ότι το μέλλον του έθνους βρίσκεται στα χέρια του Θεού και ότι η δόξα της πατρίδας εξαρτάται από τη διαρκή προστασία του: «Κύριε παντοδύναμε! Ἐσύ, Κύριε, θά σώσῃς αὐτό τό ἀθῷο ἔθνος. Εἴμαστε ἁμαρτωλοί, εἶσαι Θεός! Ἐλέησέ μας, φώτισέ μας, ἔνωσέ μας καί κίνησέ μας ἀναντίον τοῦ δόλου καί τῆς ἀπάτης, τῆς συστηματικῆς τυραγνίας τῆς πατρίδος καί θρησκείας. Εἰς δόξα σου, Κύριε, σηκώνετται ἀπόψε ἡ σημαία τῆς λευτεριᾶς ἀναντίον τῆς τυραγνίας!».[115] Ο Μακρυγιάννης ακόμη σε συνάθροιση στρατιωτικών μπροστά στο βασιλικό κήπο, στις

---

113. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 278-279: αυτός είναι ο πρώτος όρκος της Τρίτης Σεπτεμβρίου, όπως τον τιτλοφόρησε ο ίδιος ο Μακρυγιάννης λίγο αργότερα.

114. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 446.

115. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον,* Α΄, ό.π., 310-311.

25 Σεπτεμβρίου 1843, απευθύνει προς όλους συμβουλές για δοξολογία του ΄Υψιστου Θεού που συντέλεσε στη συνταγματική μεταβολή, για διατήρηση της ορθόδοξης πίστης και για τιμωρία όσων βάλλουν κατά της Ορθοδοξίας, της πατρίδας και του βασιλιά: «...Ὁ δέ Μακρυγιάννης ἐξηκολούθησε νουθετῶν καί συσταίνων εἰς ἅπαντας τήν χρεωστουμένην πρός τόν Ὕψιστον Θεόν δόξαν, τήν πρός τήν Ὀρθόδοξον ἡμῶν πίστιν εὐλάβειαν, τήν πρός τόν Συνταγματικόν Βασιλέα μας ἀγάπην, τήν γενικήν ὁμόνοιαν καί τήν καταβολήν πάσης προσπαθείας πρός ἐκλογήν Ἀντιπροσώπων ἐχόντων φόβον Θεοῦ, τιμίων καί ἐναρέτων πολιτῶν. Παρήγγειλε δέ αὐστηρῶς εἰς ὅλους τό νά ξεσχίσωσιν ἀνηλεῶς ἐκεῖνον, ὅστις ἤθελε τολμήσῃ νά ἐκφράσῃ λόγον ἐναντίον τῆς Ὀρθοδόξου πίστεώς μας, ἐναντίον τῆς Πατρίδος, ἐναντίον τοῦ Συνταγματικοῦ Βασιλέως μας καί ἐναντίον τῆς ὁμονοίας καί εὐταξίας...». [116]

Το «σύνταγμα», όπως προκύπτει από τα κείμενά του, ο Μακρυγιάννης το οραματίζεται όχι σαν έναν καταστατικό χάρτη της πολιτείας, με τη νομική έννοια του όρου, αλλά σαν ένα σχέδιο-σύμβολο που θα εκφράζει τις αντιδράσεις του παραδοσιακού κόσμου απέναντι στη νέα τάξη πραγμάτων. Θα δίδει περισσότερο έμφαση στα στοιχεία εκείνα που ενοποιούν και μπορούν να κινητοποιήσουν τις παραδοσιακές δυνάμεις του τόπου, να προστατεύσουν τις εθνικές παραδόσεις, παρά στην προβολή ορισμένων πολιτικών διεκδικήσεων. [117] Με σχετική έκθεσή του προς την εφημερίδα *«Φίλος του Λαού»* και κατόπιν συνομιλίας του με δύο πληρεξουσίους, αποσαφηνίζει τις βασικές αρχές και επιδιώξεις του σχετικά με το σύνταγμα, στο οποίο επιθυμεί η θρησκεία να κατέχει κυρίαρχη θέση: «...ἐγώ θέλω σύνταγμα Ἑλληνικόν, σύμφωνον μέ τάς ἀνάγκας καί χρείας τῆς πατρίδος μας... Τό πρῶτον ἀπ' ὅλα εἶμαι γνώμης νά τεθῇ κεφαλή τοῦ Συντάγματός μας ἡ θρησκεία μας, ἤτις νά μένῃ ἀκλόνητος συμφώνως μέ τούς Ἀποστολικούς κανόνας, τούς ὁποίους σέβηται τό ἱερατεῖον μας ὡς κανόνας ἠθικῆς καί σωφροσύνης, καί ἐπ' αὐτῶν νά στηρίζῃ ἀπαρασαλεύτως τό πολίτευμά του· διότι ὅταν ἡ θρησκεία μας δέν τελῆται μέ τήν ἀπαιτουμένην λαμπρότητα καί σέβας, τότε καί τό ἔθνος παραλύει, ὡς ἤδη παρέλυσεν· ἐπειδή ἠξεύρομεν καί ἐκ τῆς ἱστορίας ὅτι κανέν ἔθνος δέν δύναται νά διατηρηθῇ καί νά φθάσῃ τόν προορισμόν του, ὅταν αὐτό δέν δοξάζῃ τήν θρησκείαν του μέ καθαράν συνείδησιν...». [118]

Για το Στερεοελλαδίτη αγωνιστή το σύνταγμα «εἶναι δῶρον Θεοῦ», πράγμα που

---

116. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄Αρχείον,* Α΄, ό.π., 352-353 (από την εφ. *«Αιών»*, αρ. φ. 471, 20 -9-1843).
117. Θεοτοκάς Νίκ., «Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, ό.π., 288.
118. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον,* Α΄, ό.π., 362-365 (από την εφ. *«Φίλος του Λαού»,* αρ. φ. 223, 6 - 1- 1844).

σημαίνει ότι ο Θεός χάρισε το Σύνταγμα για να σώσει την πατρίδα, τη θρησκεία και τον βασιλιά: «Ἰδού, ἀδελφοί, ὁ Θεός πάλι ἔκαμεν τό ἔλεός του καί μᾶς ἔφερε μόνος του τό ἀγαθό του δῶρο (δηλ. τό Σύνταγμα) καί μᾶς προστάτεψε κι᾽ ἐμᾶς καί τόν Βασιλέα μας, οὔτε αὐτός ν᾽ ἀγαναχτήση ἀναντίον μας, οὔτε ἐμεῖς εἰς τόν Βασιλέα μας. Καί φώτισε καί τά δύο μέρη εἰς τό ἑξῆς θά ζήσωμεν μέ τήν εὐλογίαν τοῦ Θεοῦ ὡς πατέρας μέ τά παιδιά».[119] *«Το σύνταγμα για τον αγωνιστή δεν είναι ο καταστατικός φραγμός που θέτει η λαϊκή κυριαρχία σε εκείνους που ασκούν την εξουσία· δεν αποτελεί δηλαδή έκφραση της λαϊκής βούλησης, της θέλησης των ανθρώπων αλλά παραχώρηση "άνωθεν", έκφραση της θείας βούλησης με πρωταρχική αποστολή να περιστείλει την τάση των ανθρώπων προς την αμαρτία.* [120] Το σύνταγμα, σύμφωνα με την αντίληψη του Μακρυγιάννη, είναι «ἔργο Θεοῦ» και όχι δημιούργημα των ανθρώπων, όπως τα προηγούμενα συντάγματα των Εθνοσυνελεύσεων: «Τοῦτο ὁποῦγινε, τό Σύνταγμα, δέν εἶναι ἔργο οὔτε τοῦ Μεταξᾶ, οὔτε ἐμένα, οὔτε τῶν ἀλλουνῶν, εἶναι ἔργο τοῦ Θεοῦ· ἐλυπήθη αὐτό τό δυστυχισμένο ἔθνος, ὁποῦχυσε τόσα αἵματα ἀπό τούς συχνούς ἐφύλιους πολέμους καί συντάματα. Δέν εἶναι τοῦτο τό Σύνταμα σάν τά δικά μας, ὁπού χάνονταν τόσοι ἄνθρωποι καί γυμνώνονταν οἱ κάτοικοι ἀπό πλούτη καί τιμή. Ἐκεῖνα ἦταν δικά μας συντάματα· τοῦτο εἶναι τοῦ Θεοῦ καί δέν μάτωση μύτη, οὔτε πειράχτη κανένας ἄνθρωπος σέ ὅλο τό Κράτος».[121] Από σύμβολο ή μέσο ελέγχου της πολιτικής εξουσίας, το σύνταγμα μετατρέπεται σε παράγοντα θρησκευτικού ελέγχου και εξαγνισμού. Συμβολίζει για τον αγωνιστή τη θεία παρέμβαση, ώστε να εξασφαλισθεί η δικαιοσύνη που δεν μπόρεσαν να εφαρμόσουν οι άνθρωποι.[122] Την άποψη αυτή περί της εξαγνιστικής δύναμης του «θεόσταλτου» συντάγματος και περί της ευνομίας και δικαιοσύνης που επικρατούσε στο κράτος μετά την εφαρμογή του, προβάλλει ο αγωνιστής και σε άλλα σημεία των "Απομνημονευμάτων": «Κοντά ἑφτά μῆνες καί περισσότερον ὁπού τελειώσαμεν τό Σύνταμα, καί χωρίς νά εἴχαμεν κυβέρνηση καί μέ τόσες ἀντενέργειες καί φατρίες καί ξένους σκοπούς καί τῶν δικῶ μας, μύτη δέν μάτωσε κανενοῦ, κότα δέν κλέφτηκε, ἄνθρωπος δέν διατιμήθη εἰς ὅλο τό Κράτος. Τηρᾶτε τῆς ἐποχῆς τούς τύπους, μέ ὅλον ὁπού εἶναι καί κομματιασμένες κι᾽ αὐτές, καί φαίνεται ἡ ἀλήθεια. Τότε κυβερνοῦσε ὁ ἴδιος ὁ Θεός, ὅτι εἶδε τούς ἀνθρώπους εἰς μετάνοιαν κι᾽ ἀποσταμένους ἀπό τήν κακία καί γύρισαν ὀπίσου εἰς τόν Θεόν κι᾽ ἔπεσαν εἰς μετάνοια. Τότε κι αὐτός ἔκαμεν τό ἔλεός του κι᾽ ἔδωσε τήν ὁμόνοιαν σέ ὅλο τό Κράτος».[123]

---

119. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 453.
120. Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: η σημασία της μαρτυρίας του έργου Οράματα και Θάματα», *Διαβάζω*, 101, 1984, 48.
121. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 459.
122. Κιτρομηλίδης Πασχ., Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: η σημασία της μαρτυρίας του έργου Οράματα και Θάματα», ό.π., 48.
123. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Δ΄, κεφ. Β΄), ό.π., 478.

Ο αγωνιστής θεωρούσε το Σύνταγμα του 1844 ως έργο της θείας Πρόνοιας και γι' αυτό το χαρακτήριζε ως «Εὐαγγέλιο τοῦ Θεοῦ» στο έργο του "Ὁράματα καί Θάματα": «Ὅποιον κόμμα εἶναι τῆς πατρίδος μου καί θρησκείας μου, μέ ἐκεῖνο εἶμαι, καί μέ τό Σύνταμα τό εὐαγγέλιο τοῦ Θεοῦ».[124] Όχι μόνο το Σύνταγμα, αλλά και η εθνική ανεξαρτησία, οι λαϊκές ελευθερίες, το πολίτευμα, οι νόμοι δεν αποτελούν αγωνιστικές κατακτήσεις, για τον ήρωα, αλλά δώρα Θεού. Με αυτόν τον τρόπο οι πολιτειακές λειτουργίες και οι θεσμοί καθαγιάζονταν, αποκτούσαν μια ιερότητα και έτσι ρίζωναν στη λαϊκή συνείδηση.[125] Ο απομνημονευματογράφος ευρισκόμενος ακριβώς στο μεταίχμιο του παλιού και του καινούργιου κόσμου, του παραδοσιακού και του νεωτερικού, ταλαντεύεται αλλά παραμένει προσηλωμένος στον ιστορικά καθορισμένο κόσμο της παράδοσης. Αυτός είναι ο λόγος που το σύνταγμα δεν το αντιλαμβάνεται ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και των ατομικών δικαιωμάτων, αλλά ως συμβόλαιο μεταξύ Θεού και ανθρώπων. Η αντίληψη αυτή δείχνει την αγωνία του να εντάξει μέσα στο πολιτισμικό πλαίσιο της ελληνορθόδοξης παράδοσης αξίες, ιδέες, θεσμούς, που δημιούργησε η νεωτερικότητα, καθώς επιλέγει να είναι υπέρμαχος των λαϊκών πολιτισμικών παραδόσεων του παρελθόντος και όχι των νεωτερικών ιδεών της Δύσης, του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Επανάστασης. [126]

Το γεγονός αυτό συνιστά μια αντίφαση ανάμεσα στο ιδεολογικό πλαίσιο του έργου του και στις αγωνιστικές του διεκδικήσεις για την κατάκτηση της εθνικής ανεξαρτησίας και την κατοχύρωση των συνταγματικών ελευθεριών. Και αυτό γιατί οι ιδέες του παραπέμπουν στον πυρήνα ενός πολιτισμικού συστήματος με διαχρονικό χαρακτήρα που αντιστέκεται ή προσαρμόζεται απέναντι στα νέα δεδομένα του εκσυγχρονισμού, αλλά οι αγώνες του για λαϊκή κυριαρχία, δικαιώματα και συνταγματικές ελευθερίες απηχούν ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και του πολιτικού φιλελευθερισμού. Αυτή η αντίφαση υποδηλώνει γενικότερα έναν εσωτερικό διχασμό της νεοελληνικής κοινωνίας ανάμεσα στο σύστημα των ιδεών και αξιών της Δύσης και αυτό της ελληνορθόδοξης παράδοσης. [127]

Η προνοιακού τύπου αντίληψη της ιστορίας συνιστά την προσήλωση σε ένα παραδοσιακό δομικό πρότυπο, που επιβάλλει την εφαρμογή ενός κοινού τύπου αρχών και αξιών της ηθικής και του δικαίου, ώστε να διατηρηθεί η παραδοσιακή ισορροπία στην

---

124. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα",* ό.π., 51.
125. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη.* Στάχυ, Αθήνα 2000, 88.
126. Κόκκινος Γεώργ., «Μακρυγιάννης (1797-1864)» *στο:* Λεοντή Χρ., *Καντάτα Ελευθερίας: Ρήγας - Σολωμός - Μακρυγιάννης.* Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1999, 25.
127. Κόκκινος Γεώργ., *ό.π.,* 24.

τουρκοκρατούμενη κοινωνία. Η απομάκρυνση από τις αυθεντικές αξίες της παράδοσης που επιβάλλει η εποχή της νεωτερικότητας, συνιστά αμάρτημα που θα παρεμποδιστεί με την παρέμβαση της θείας Πρόνοιας. [128] Ο Μακρυγιάννης, ως εκφραστής των παραδοσιακών δομών της κοινωνίας και ως φορέας των λαϊκών και θρησκευτικών αντιλήψεων της εποχής του, πολεμά και αντιμάχεται καθετί το «δυτικοφερμένο», το οποίο στη σκέψη και τη συνείδησή του συνιστά απειλή σε βάρος της εθνικής ταυτότητας και των ελληνορθόδοξων παραδόσεων. Η επίκληση και η καταφυγή στο Θεό αποτελεί το μέσο για να εκφραστεί η πολιτισμική αντίσταση των λαϊκών στρωμάτων, τα οποία και εκπροσωπεί, απέναντι σε καθετί το εκσυγχρονιστικό και το νεωτεριστικό. *«Ο Μακρυγιάννης βιώνει την εποχή της νεωτερικότητας ως μια σταδιακή έκπτωση, που θα ανακοπεί μόνο με την παρέμβαση της Θείας Πρόνοιας».* [129] Υπό το πρίσμα αυτής της νοοτροπίας και υπό την επίδραση του λαϊκού θρησκευτικού συναισθήματος της εποχής του, η προνοιακή αντίληψη για την ιστορία αποτυπώνεται σε πολλά επιχειρήματά του, καθώς διαπνέει το σύνολο του έργου του. Η αντίληψη αυτή είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση και τη σκέψη του Μακρυγιάννη, καθώς οι λαϊκές δοξασίες, οι μαντείες, οι χρησμολογικές γραφές και οι προφητείες του «Αγαθαγγέλου» έχουν επηρεάσει βαθύτατα τη λαϊκή ψυχή του, ώστε να πιστεύει ακράδαντα στη μεγάλη βοήθεια που χορηγεί η θεία Πρόνοια σε κρίσιμες στιγμές: «Ἀφοῦ ἔβλεπα ὅλη αὐτείνη τήν ἐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του, ὁπού ἀγωνίζεται νύχτα καί ἡμέρα νά σώσει ἐμᾶς ἀπό τήν τρέλια μας καί ᾽διοτέλεια μας καί ἀπό τήν ἀπιστία μας... θέλει νά μᾶς λευτερώσει ἀπό αὐτούς καί ἀπό τήν τυραγνίαν τους καί κοπιάζει καί θυσιάζει ἡ θεία Πρόνοια καί ἀνασταίνει τούς πεθαμένους καί τούς ζωντανεύει, μᾶς κάνει ἐκλαμπρότατους, μᾶς κάνει ἐξοχότατους, μᾶς κάνει γενναιότατους, μᾶς ξεσκλαβώνει πατρίδα καί θρησκεία νά γένομεν ἔθνος ἀνεξάρτητον, νά ζήσουμεν ὡς ἄνθρωποι εἰς τό ἐξῆς...».[130] Ο Θεός, ως ο αθέατος δημιουργός των ιστορικών γεγονότων και ο δικαστής των ανθρώπινων πράξεων, εφαρμόζει έναν άτεγκτο ηθικό κώδικα, σύμφωνα με τον οποίον ο υβριστής θα υποστεί το βαρύ τίμημα της θείας τιμωρίας για την υπεροψία του, για την απομάκρυνσή του από τις αυθεντικές αξίες της αρετής και της δικαιοσύνης. Εμφανίζεται εκ νέου ένα παραδοσιακό στερεότυπο, *«η αντίληψη περί της*

---

128. Περί της προνοιακής νηματοδότησης του ιστορικού γίγνεσθαι, σύμφωνα με τις απόψεις τόσο του Μακρυγιάννη όσο και εν γένει της τουρκοκρατούμενης κοινωνίας, βλ. Θεοτοκάς Νικ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", *Ιστορικά*, ό.π., 285-296· Κόκκινος Γεώργ., *ό.π.* 24-25· Ασδραχάς Σπύρ., «Μακρυγιάννης: από τον έναν στον άλλον κόσμο», εφ. *Αυγή*, αρ. φ. 23, 27-5-1984.

129. Κόκκινος Γεώργ., *Μακρυγιάννης (1797-1864),* ό.π.,24.

130. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα",* ό.π., 115.

αμαρτίας και της ποινής, με την οποία βεβαιωνόταν η παρουσία της πρόνοιας μέσα στην ιστορία, κι η αντίληψη για τη δικαιοσύνη μετατίθεται και πάλι από τη γη στον ουρανό».[131] Η άποψη αυτή, για την "ἐκ Θεοῦ" τιμωρία των υβριστών κατακτητών, προβάλλεται σε διάφορα σημεία των "Απομνημονευμάτων": «Δέν κατηγοριῶνται οὔτε οἱ Ἕλληνες εἰς τήν ἀντρεία οὔτε οἱ Τοῦρκοι· σάν λιοντάρια πολέμησαν καί ἀπό τά δύο μέρη. Ὅμως ἡ ἀδικία, ὅσο νά κάμη ἡ ἀντρεία, νικιέται· ὅτι βῆκαν ἀπό τοῦ Θεοῦ τόν δρόμον οἱ Τοῦρκοι».[132] Η θεολογική ερμηνεία της ιστορίας, την οποία ενστερνίζεται ο Μακρυγιάννης, δικαιολογεί την παρέμβαση της θείας Πρόνοιας στα ιστορικά γεγονότα που αφορούν τόσο στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα, όσο και στην περίοδο των μετεπαναστατικών κυβερνήσεων: «Κι' ἀφοῦ ὁ Θεός θέλησε νά κάμη νεκρανάστασιν εἰς τήν πατρίδα μου, νά τήν λευτερώση ἀπό τήν τυραγνίαν τῶν Τούρκων, ἀξίωσε κι' ἐμένα νά δουλέψω κατά δύναμη...».[133] Καί σε ανάλογου περιεχομένου χωρίο του έργου του "Οράματα καί Θάματα" επισημαίνει: «Ἡ δόξα, ἡ δόξα, ἡ δόξα τῆς παντοδυναμίας σου καί τῆς βασιλείας σου, Κύριε, μᾶς ἀνάστησες τά 1821 ἀπό τήν τυραγνίαν τοῦ σουλτάνου καί ἀπό τῶν ὀπαδῶν του καί μᾶς λευτέρωσες, ἡ παντοδυναμία σου· μᾶς ἀνάστησες, Κύριε, τά 1843, ἀπό τήν κακία μας καί ἀπό τήν ἀνοησία μας καί ἀπό τήν ἀχαριστίαν καί δόλο καί ἀπάτη τοῦ ἐπίορκου βασιλέα μας καί τῶν ὀπαδῶν του καί τῶν ἐπίβουλων τῆς θρησκείας καί πατρίδας...». [134] Μελετώντας το έργο του Μακρυγιάννη στο σύνολό του θα διαπιστώσουμε ότι *«βλέπει τη θρησκεία σαν μια σχέση προσωπικής συναλλαγής με έναν παντοδύναμο και παρεμβατικό Θεό».* [135] Επιχειρεί μάλιστα, συνδέοντας τις τέσσερις βασικές έννοιες του ιδεολογικού του στερεώματος πατρίδα και θρησκεία, ελευθερία και δικαιοσύνη, να συγκεράσει την υπερβατική με την εγκόσμια εξουσία, τον Θεό με τον λαό.[136]

vii) Η πατρίδα και η θρησκεία ως θεμελιακές έννοιες στο ιδεολογικό υπόβαθρο του έργου του Μακρυγιάννη

Οι δύο παράλληλες θεμελιακές έννοιες, οι κορυφαίες ιδέες της πατρίδας και της θρησκείας συνυπάρχουν αδιαίρετα στα κείμενα του Μακρυγιάννη και κυριαρχούν σε

---

131. Θεοτοκάς Νίκ., "Το αποτύπωμα του ζωντανού και του ονείρου στα κείμενα του Μακρυγιάννη", *Ιστορικά*, ό.π., 294.
132. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ό.π., 34.
133. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Επίλογος), ό.π., 546.
134. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα",* ό.π., 160.
135. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη: η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο.* Πόλις, Αθήνα 2003, 169.
136. Κόκκινος Γεώργ., «Μακρυγιάννης (1797-1864)», ό.π., 24.

όλο το ιδεολογικό υπόβαθρο του έργου του. Και αυτό είναι απόλυτα φυσικό, αφού οι δύο αυτές κυρίαρχες κατηγορίες για τον Μακρυγιάννη, όπως και για κάθε Ρωμιό, ορίζουν την υπόσταση του λαού ή του έθνους: «Ἡ πατρίδα καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν».[137] Και σε άλλο σημείο των "Απομνημονευμάτων" επισημαίνει: «Ἡ πατρίδα, ἡ θρησκεία, ἡ ἠθική εἰς τήν κοινωνία εἶναι τό πλέον ἀγαπημένον εἰς τόν ἄνθρωπον τόν τίμιον...». [138] Η έννοια της πατρίδας εδραιώνεται πάνω στα γερά θεμέλια της θρησκείας. Και τα δύο αυτά στοιχεία αποτελούν βασικές συνιστώσες της ταυτότητας του έθνους και της υπόστασης του κάθε Ρωμιού. *«Ενώ σήμερα με την αντίληψη την ευρωπαϊκή, τόσο το θρήσκευμα όσο και η εθνικότητα είναι δύο από τα πολλά στοιχεία «ταυτότητας» του κοινωνικού ατόμου (μαζί με το επάγγελμα, το έτος γεννήσεως και τα παρόμοια),για τον Μακρυγιάννη ήταν «τό πᾶν», — η προϋπόθεση για να υπάρξουν τα άτομα και ο λαός».*[139]

Ειδικότερα η θρησκεία υπήρξε ένα από τα βασικότερα στηρίγματα της εθνικής συνείδησης κατά τους αιώνες της Τουρκοκρατίας. Η θρησκευτική συνείδηση του Μακρυγιάννη μάλιστα είναι δομημένη και διαμορφωμένη με βάση το βαθύ σεβασμό του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Ως βαθύτατα θρησκευόμενη ύπαρξη πιστεύει ότι, όταν ο άνθρωπος υπηρετεί την πατρίδα και την θρησκεία με τίμιο και σεβάσμιο τρόπο, τότε είναι ο πιο ευτυχής άνθρωπος: «Γλυκότερον πράμα δέν εἶναι ἄλλο ἀπό τήν πατρίδα καί θρησκεία. Ὅταν δι᾽ αὐτά τόν ἄνθρωπον δέν τόν τύπτει ἡ συνείδησή του, ἀλλά τά δουλεύει ὡς τίμιος καί τά προσκυνεῖ, εἶναι ὁ πλέον εὐτυχής καί πλέον πλούσιος».[140] Ο ίδιος θέτει τον εαυτό του στη διάθεση της πατρίδας και της θρησκείας επιθυμώντας να προσφέρει τίμια τις υπηρεσίες του, ώστε να οικοδομήσει μια σχέση αμοιβαιότητας και εμπιστοσύνης προς την πατρίδα του: «... καί ἐργαζόμουνε διά τήν πατρίδα μου καί θρησκείαν μου νά τήν δουλέψω ᾽λικρινῶς, καθώς τήν δούλεψα, νά μήν μέ εἰπῆ κλέφτην καί ἅρπαγον, ἀλλά νά μέ εἰπῆ τέκνο της καί ἐγώ μητέρα μου». [141]

Ο Μακρυγιάννης με τη θρησκευτικότητα, που είναι διάχυτη σε ολόκληρο το έργο του και με τη βαθιά πίστη του στο Θεό, ακουμπάει με σιγουριά στην παράδοση του γένους και στην Ορθοδοξία. Θεωρεί μάλιστα ότι η Ορθοδοξία είναι πολύτιμο πράγμα για τους Έλληνες, που πρέπει να το αναγνωρίζουν και να το εκτιμούν και όχι να παρασύρονται από κακίες και ιδιοτέλειες που τους απομακρύνουν από τη δικαιοσύνη του Θεού: «Τί τζιβαϊρικόν πολυτίμητον ἔχομεν οἱ ὀρθόδοξοι χριστιανοί καί δέν τό γνω-

137. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Εισαγωγή), ό.π., 13.
138. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Δ΄, κεφ. Β΄), ό.π., 479.
139. Γιανναράς Χρ., «"Ο λαός του Θεού" στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο,* 39, 1966, 182.
140. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ε΄), ό.π., 128.
141. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 22.

ρίζομεν, οἱ ταλαίπωροι, καί μᾶς τυφλώνει ἡ κακία μας καί ἡ παραλυσία μας καί ἡ ᾽διοτέλειά μας καί χανόμαστε ἀδίκως ἐδῶ καί εἰς ἄλλην ζωή, καί φεύγομεν ἀπό τήν δικιοσύνη τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του καί ἐργαζόμαστε ἔργα τοῦ διαβόλου!». [142]

Ουσιαστικά η Ορθοδοξία θεμελιώνει τον Ελληνισμό, αφού δε νοείται ελληνικό έθνος χωρίς την Ορθοδοξία. Αυτή ήταν απόλυτα συνυφασμένη με την ελληνική συνείδηση, την ελληνική γλώσσα και νοοτροπία. Όταν οι Έλληνες έχασαν την ελευθερία τους, αναζήτησαν δυνάμεις αυτοσυντήρησης και αντοχής και οι ελπίδες τους συγκεντρώθηκαν γύρω από τον Θεό και την πίστη. Η ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό σχετιζόταν και με την παράδοση του Βυζαντίου, που ασκούσε μεγάλη επίδραση στην καρτερία των Ελλήνων, καθώς παρέπεμπε στην καταφυγή στο Θεό της Ορθοδοξίας ως απαντοχή στα βάσανα, τα δεινά και τις δοκιμασίες της δουλείας. Καθ' όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η Ορθοδοξία έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ηθική και εθνική άμυνα των υπόδουλων Ελλήνων και επιπλέον η επενέργειά της υπήρξε λυτρωτική στην ψυχή τους κατά τον Αγώνα της ανεξαρτησίας. [143] *«Ο Μακρυγιάννης πιστεύει πως ο αγώνας για τη θρησκεία και την πατρίδα έχει την έγκριση και τη σφραγίδα του Θεού της Ορθοδοξίας».*[144] Η πεποίθηση αυτή προσφέρει δύναμη και ηρωισμό στους αγωνιζόμενους Έλληνες κατά τη διάρκεια των μαχών: «Ὅτι τότε οἱ Ἕλληνες ὁρκίστηκαν νά δουλέψουν διά θρησκεία καί πατρίδα καί δέν τούς κόλλαγε μολύβι, οὔτε σπαθί».[145] Και κατά τη μάχη του Φαλήρου παρατηρεί: «Κι' ὅλοι οἱ ἁπλοί Ἕλληνες ἀγωνίστηκαν μέ μεγάλον πατριωτισμόν καί γενναιότητα διά τήν πατρίδα καί θρησκεία. Καί εἶδαν οἱ Τοῦρκοι, ὁπού δέν παῖζαν εἰς τόν Περαιά. Κι' αὐτό, ὅτ' εἶναι ντουφέκι καί σπαθί ἑλληνικόν, θρησκευτικόν καί πατριωτικόν».[146] Και ο Κολοκοτρώνης ενστερνίζεται την άποψη αυτή του Μακρυγιάννη και πολλών άλλων Ελλήνων πατριωτών, καθώς πιστεύει πως ο Θεός υπέγραψε για την ελευθερία της πατρίδας και δεν παίρνει την υπογραφή του πίσω. Έτσι προσκυνάει στις εκκλησιές για να ενισχύσει το ηθικό και την πίστη, τη δική του και των συναγωνιστών του.[147]

Την επιτυχή πορεία της Επανάστασης κατά τα δύο πρώτα χρόνια ο Μακρυγιάννης την απέδωσε στα άδολα πατριωτικά και θρησκευτικά αισθήματα κάποιων αγωνιστών και στην ηρωική αυτοθυσία κάποιων άλλων·[148] έτσι επαινεί τους Υψηλάντηδες που:

---

142. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 103.
143. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια*. χ.ο., Αθήνα 1966, 24.
144. Τζούλης Χρ., *ό.π.,* 24.
145. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Β΄), ό.π., 34.
146. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Ι΄), ό.π., 263.
147. Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος*, ό.π., 24.
148. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη.* Τέρτιος, Κατερίνη 1994, 77.

«θυσιάσαν πρῶτα ζωή, πλούτη· καί θυμῶνται Θεόν, πατρίδα καί θρησκεία» [149] και τον Αθανάσιο Διάκο που θυσιάστηκε: «διά τήν θρησκεία καί πατρίδα».[150] Ακόμα και ο θάνατος στα πεδία των μαχών είναι γλυκός και ένδοξος, αφού η θυσία είναι υπέρ της πατρίδας και της θρησκείας. Κανείς δεν μπορεί να τον συγκρίνει με τον μεταγενέστερο, αλλά άδοξο θάνατο μέσα στις αρρώστιες και τα γηρατειά: «Κι' ἄν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διά τήν πατρίδα μας, διά τήν θρησκεία μας, καί πολεμοῦμεν ὅσο μποροῦμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας· κι' ὁ Θεός βοηθός. Αὐτός ὁ θάνατος εἶναι γλυκός· ὅτι κανένας δέν θά γένη ἀθάνατος· κι' ὅταν ὁ Χάρος θαρθῆ νά μᾶς πάρη, ὅταν θέλη, ἄρρωστους και δυστυχεῖς, καλύτερα σήμερα νά πεθάνωμεν».[151] Και σε άλλο σημείο του κειμένου του επαινεί τους γενναίους συντρόφους του που είναι έτοιμοι να θυσιασθούν ηρωικά για την πατρίδα και τη θρησκεία, όπως και οι πρόγονοί τους: «...ὅτι οἱ γενναῖοι αὐτοί καθαροί ἀπόγονοί σου — κι' ἐσύ καί οἱ σύντροφοί σου ὑπέρ τῆς πατρίδος σας σκοτωθήκατε καί τῆς θρησκείας σας — κι' ἐμεῖς σ' αὐτό ἑτοιμαζόμαστε». [152]

Την αιτία της παρακμής και της μακραίωνης υποδούλωσης οι Έλληνες την είχαν αποδώσει στο κρίμα, την αμαρτία και την παραλυσία. Η θρησκεία και η πίστη στο Θεό όμως, που εξαγνίζει τις ψυχές, μπορούσε να χαρίσει στο δοκιμαζόμενο λαό τη λύτρωση και την εθνική αποκατάσταση: [153] «Αὐτήνη ἡ θρησκεία μᾶς ξαναλευτέρωσε καί βήκαμεν εἰς τήν κοινωνίαν τοῦ κόσμου, ὁπού ἤμαστε χαμένοι καί σβησμένοι ἀπό τόν κατάλογον ὅλου τοῦ κόσμου τόσους αἰῶνες».[154]

Η βαθύτατη θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη διαφαίνεται με τις συχνότατες αναφορές του στο Θεό και τη θρησκεία, σχεδόν σε κάθε σελίδα των "Απομνημονευμάτων" του. Η εκ Θεού αναμενόμενη βοήθεια σε όλες τις κρίσιμες ώρες είναι απόρροια της βαθιάς πίστης και της ευσέβειάς του. Πάντοτε επικαλούνταν τη βοήθεια του Θεού πριν από τη μάχη για να εξασφαλίσει την επιτυχή έκβασή της. Συχνά μάλιστα τελούσε τα μυστήρια της Εξομολόγησης και της θείας Κοινωνίας και προσευχόταν πριν από κάθε επικίνδυνη αποστολή.[155] Και έπειτα από κάθε επιτυχία στη μάχη ένοιωθε αυθόρμητη την ανάγκη να αναπέμψει ευχαριστίες και δοξολογίες προς το Θεό. Αυτός και τα παλικάρια

149. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Δ΄), ό.π., 77.
150. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.,* 83.
151. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄), ό.π., 212.
152. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ζ΄), ό.π., 448.
153. Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος*, ό.π., 24.
154. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 180.
155. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 86.

του μετά το πέρας της μάχης δόξαζαν το Θεό για τη σωτηρία τους και «κάμναν τά μεγαλύτερα γλέντια καί τραγούδια». Κατά την πολιορκία της Ακρόπολης των Αθηνών από τις δυνάμεις του Κιουταχή, όταν τα παλικάρια του ζητούσαν την ευχή του, ο Μακρυγιάννης τους έδινε την συμβουλή να έχουν: [156] «πρῶτα τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ παντός τήν εὐκή καί τῆς πατρίδος».[157]

Ακόμη ο Μακρυγιάννης θεωρεί ότι η πρόοδος και η επιβίωση ενός έθνους εξαρτάται από τη φιλοπατρία και την πίστη των πολιτών του, γιατί χωρίς αυτές τις αξίες η εθνική αυτοτέλεια και προαγωγή δεν υφίσταται: «... διά νά χρησιμεύουν αὐτά ὅλα εἰς τούς μεταγενεστέρους καί νά μάθουν νά θυσιάζουν διά τήν πατρίδα τους καί θρησκεία τους περισσότερη ἀρετή, νά ζήσουν ὡς ἀνθρῶποι σ' αὐτή τήν πατρίδα καί μ' αὐτήν τήν θρησκείαν. Χωρίς ἀρετή καί πόνο εἰς τήν πατρίδα καί πίστη εἰς τήν θρησκεία τους ἔθνη δέν ὑπάρχουν».[158] Και σε άλλο σημείο των "Απομνημονευμάτων" επισημαίνει χαρακτηριστικά: «ὅτι χωρίς ἀρετή καί θρησκεία δέν σχηματίζεται κοινωνία, οὔτε βασίλειον».[159] Η βιοθεωρία του επήγαζε από τη θρησκευτική του πίστη και στηριζόταν στην αρχή ότι πρέπει να πράττουμε πάντα το καλό μέσα στο χώρο της πατρίδας, ώστε αυτή να προάγεται και να ευδοκιμεί. Θεωρούσε την πατρίδα ως ιερή υπόθεση και δεν την ήθελε απλώς ελεύθερη, αλλά και ηθική και θρησκεύουσα. Συχνά στο έργο του επανέρχεται η φράση: «Ἔθνη χωρίς θρησκείαν καί ἠθικήν, εἶναι παλιόψαθες τῶν'Εθνῶν».[160]

viii) Η προσωπική σχέση του Μακρυγιάννη με το θείο και η παρεχόμενη σε αυτόν θεϊκή προστασία

Η θερμή πίστη του Μακρυγιάννη, η ευσέβεια και η θρησκευτικότητά του διαμορφώθηκαν από τα παιδικά του χρόνια μέσα στο οικογενειακό του περιβάλλον, καθώς οι ευσεβείς γονείς του ενέπνευσαν σε αυτόν προσήλωση στο θείο και τον ωθούσαν σε προσευχές και δεήσεις προς την Παναγία και τους Αγίους. Από αυτούς διδάχθηκε ότι ο Θεός επενέβη και τον έσωσε, όταν ήταν βρέφος, από μεγάλο κίνδυνο. Η μητέρα του κρατώντας τον στην αγκαλιά περνούσε μαζί με άλλους συγγενείς, κυνηγημένοι όλοι από τους Τούρκους, από ένα γιοφύρι του Λιδορικιού. Για να μην κλάψει το βρέ-

---

156. Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά*: *Μελέτες και άρθρα,* Β΄. Γνώση, Αθήνα 1984, 26–27.
157. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Θ΄), ό.π., 232.
158. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Πρόλογος), ό.π., 7.
159. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Β΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 432.
160. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης: πατέρας και δάσκαλος του γένους*. 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984, 114-115.

φος και τους προδώσει αποφάσισαν να το πετάξουν στο δάσος. Η μητέρα του όμως μετάνοιωσε και πήρε το παιδί μαζί της: «Τότε μετανογάει ἡ μητέρα μου καί τούς λέγει: "ἡ ἁμαρτία τοῦ βρέφους θά μᾶς χάση, τούς εἶπε· περνᾶτε ἐσεῖς καί σύρτε εἰς τό τάδε μέρος καί σταθῆτε [...] τό παίρνω, κι' ἄν ἔχω τύχη καί δέν κλάψει, διαβαίνομε" [...]· ἡ μητέρα μου κι' ὁ Θεός μᾶς ἔσωσε».[161]

Με το πέρασμα του χρόνου το θρησκευτικό συναίσθημα του Μακρυγιάννη ενισχυόταν και αυτό αποδεικνύεται από την περιγραφή ενός περιστατικού στο πανηγύρι του Αγιαννιού στη Δεσφίνα, όταν ήταν σε ηλικία δεκατεσσάρων ετών. Το αφεντικό του τού έδωσε ένα τουφέκι να το κρατάει. Ο μικρός Γιάννης θέλησε να το χρησιμοποιήσει, του έπεσε κάτω καί έσπασε... Το αφεντικό του τον «τσάκισε» στο ξύλο μπροστά σε όλο τον κόσμο. Από την ντροπή του ξέσπασε σε κλάματα και κατέφυγε στην εκκλησία του Αι-Γιάννη για να δικαιωθεί: «...Αὐτό τό παράπονον δέν ηὗρα ἄλλον κριτή νά τό εἰπῶ νά μέ δικιώση, ἔκρινα εὔλογον νά προστρέξω εἰς τόν Ἁι-Γιάννη, ὅτι εἰς τό σπίτι του μὄγινε αὐτήνη ἡ ζημιά καί ἡ ἀτιμία. Μπαίνω τήν νύχτα μέσα εἰς τήν ἐκκλησία του καί κλειῶ τήν πόρτα κι' ἀρχινῶ τά κλάματα μέ μεγάλες φωνές καί μετάνοιες: "τ' εἶναι αὐτό ὁποὔγινε σ' ἐμέναν, γομάρι εἶμαι νά μέ δέρνουν". Καί τόν περικαλῶ νά μοῦ δώση ἄρματα καλά κι' ἀσημένια καί δεκαπέντε πουγγιά χρήματα καί ἐγώ θά τοῦ φκιάσω ἕνα μεγάλο καντήλι ἀσημένιον. Μέ τίς πολλές φωνές κάμαμεν τίς συμφωνίες μέ τόν ἅγιον».[162] Η σημασία του περιστατικού είναι μεγάλη γιατί είναι εντυπωσιακό πως ένα τόσο μικρό παιδί σοφίστηκε μέσω της προσευχής του να έλθει σε επικοινωνία και να κλείσει μάλιστα και συμφωνία με τον Άγιο. Ο Μακρυγιάννης δεν ξεχνάει το τάμα του στον Άγιο και όταν αργότερα απόκτησε ασημένια άρματα και χρήματα από το εμπόριο στην Άρτα, όταν «εἶχε καζαντήσει τοῦ Θεοῦ τά ἐλέγη» όπως λέει ο ίδιος, έσπευσε να ικανοποιήσει την υπόσχεσή του προς τον προστάτη - Άγιό του: «Τότε ἔφκιασα ντουφέκι ἀσημένιον, πιστιόλες καί ἄρματα καί ἕνα καντήλι καλό. Καί ἀρματωμένος καλά και συγυρισμένος τό πῆρα καί πῆγα εἰς τόν προστάτην μου καί εὐεργέτη μου κι' ἀληθινόν φίλον, τόν Ἁι-Γιάννη, καί σώζεται ὥς τήν σήμερον — ἔχω καί τ' ὄνομά μου γραμμένο εἰς τό καντήλι. Καί τόν προσκύνησα μέ δάκρυα ἀπό μέσα ἀπό τά σπλάχνα

161. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 15-16.
162. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 16.

μου, ὅτι θυμήθηκα ὅλες μου τίς ταλαιπωρίες ὁπού δοκίμασα [...].[163] Εκείνο που πρέπει να προσεχθεί είναι ότι το ξύλο και η προσβολή προς τον ήρωα, τον οδήγησε στο να καταφύγει στη βοήθεια και την προστασία του Αγίου. *«Η βαθύτατη θρησκευτική συνείδηση τού εξασφαλίζει προσβάσεις στο θείο, προνομιακή μεταχείριση και προστασία».*[164] Κλείνει συμφωνίες με τον Άγιο, θεωρεί δεδομένη την υποστήριξή του και εξαγοράζει με τάμα τη θεϊκή ανταπόδοση. Με απόλυτη ευλάβεια μετά από δώδεκα χρόνια θα προσέλθει στον ευεργέτη του Άγιο για να προσφέρει το τάμα του. Με τη φράση «Μέ τίς πολλές φωνές κάμαμεν τίς συμφωνίες μέ τόν ἅγιον» υποδηλώνει την οικεία σχέση, τη σχέση «δοῦναι καί λαβεῖν» που είχε με τον Αι–Γιάννη. Με μια μορφή δοσοληψίας προσπαθεί να εξασφαλίσει την θεία παρέμβαση στα εγκόσμια για αποκατάσταση της αδικίας που του έγινε και για ανέλιξη κοινωνική, με αντάλλαγμα την υλοποίηση του τάματός του: «κι᾽ ἐγώ θά τοῦ φκιάσω ἕνα μεγάλο καντήλι ἀσημένιο». [165] Ακόμη αξίζει να σημειωθεί ότι το αίτημά του προς τον Αι–Γιάννη αφορά τον πλουτισμό και την απόκτηση ασημένιων αρμάτων. Τα ασημένια όπλα προσδίδουν μια αίγλη και μια κοινωνική καταξίωση, όπως επιβάλλει το μοντέλο της εποχής.[166] Ο K. Heideck, ένα από τα τρία μέλη της Βαυαρικής Αντιβασιλείας, επισημαίνει ότι η επιβλητι-

---

163. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.,* 20· Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 168. Το περιστατικό αυτό που μαρτυρά την ευσέβεια του μικρού Μακρυγιάννη παρατίθεται και σχολιάζεται από πολλούς μελετητές· βλ. σχετικά: Sherrard Phil., «General Makriyannis: The Portrait of a Greek», στο *The wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism.* Rex Collings, London, Anglo-Hellenic, Athens 1978, 53-54· Sherrard Phil., «Στρατηγός Μακρυγιάννης», στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 143-144 (Σύνορο, 4)· Γιανναράς Χρ., «"Ο λαός του Θεού" στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο,* 39, 1966, 188· Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι.* Ερμής, Αθήνα 1982, 320-321 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5)· Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του γένους*, ό.π., 26-28, 46-47· Δέλιος Γιώργ., *Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας*. Νέα Πορεία, Θεσ/νίκη 1975, 83· Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης» στο *Απόψεις*. Αθήνα 1961, 282-283· Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης» στο *Το Εικοσιένα: Από τη Σταύρωση στην Ανάσταση.* Βιβλ. "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1971, 152-153· Δάλλας Γιάν., «Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασικός» στο Δάλλας Γ., *Εποπτείες*, Α΄. Κακουλίδης, Αθήνα 1954, 18-19· Ασδραχάς Σπ., «Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών» στο *Οικονομία και Νοοτροπίες*. Ερμής, Αθήνα 1988, 208-209 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10)· Αβραάμ Κώστ., «Γιάννης Μακρυγιάννης» στο *Ρουμελιώτες αγωνιστές του Εικοσιένα.* Καραβάκος Π., Αθήνα 1957, 314-315· Σαρδελής Κώστ. *Η προσευχή του Μακρυγιάννη.* Αρμός, Αθήνα 1998, 51-55· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ό.π., 45-51· Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη.* 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 85-86· Γιαννουλόπουλος Γιώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*. Πόλις, Αθήνα 2003, 169-170· Vidal-Naquet Pier., *Macriyannis et la Gréce Antique*. Daedalus, Paris -Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).

164. Σιμόπουλος Κυρ., *ό.π.*, 85.

165. Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη,* ό.π., 169.

166. Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης και Παναγιώτης Ζωγράφος - Το ιστορικό της εικονογραφίας του Αγώνα» στο *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι.*, ό.π., 320-321· Ασδραχάς Σπ., «Η μαρτυρία του χρονικού των Σερρών» στο *Οικονομία και Νοοτροπίες*, ό.π., 208.

κή παρουσία, τα πλούσια μουστάκια αλλά και τα ακριβά ασημένια άρματα και στολίδια θεωρήθηκαν αρχικά από τους Τούρκους και αργότερα από τους ΄Ελληνες ως τεκμήριο αρχηγικής επιβολής.[167] Γενικότερα ανεξάρτητα από τα πρότυπα της εποχής, είναι αξιοπρόσεκτη η σχέση ανθρώπινου και θείου ενόψει της κοινωνικής προαγωγής.[168] Επιπλέον η καταφυγή του μικρού Μακρυγιάννη, για δικαίωση και αποκατάσταση της αξιοπρέπειάς του στον οίκο του Θεού και του Αγίου, παραπέμπει στη συνήθεια όλων των σκλαβωμένων Ρωμιών να αναζητούν πνευματικό καταφύγιο και να προστρέχουν στην εκκλησία τις κρίσιμες ώρες για τη ζωή τους ή για το έθνος τους. [169]

Το περιστατικό της Δεσφίνας αποδεικνύει τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση. Δεν αποτελεί απλώς μια έκφραση της παιδικής του ευσέβειας, αλλά ενισχύει την πίστη του και του διαμορφώνει την άποψη ότι ο Αϊ–Γιάννης στο εξής θα είναι ο προστάτης του, θα τον επικαλείται και εκείνος θα του συμπαραστέκεται σε όλη την πορεία της ζωής του και στις κρίσιμες ώρες του Αγώνα. [170] Όπως παρατηρεί ο Γάλλος μελετητής Pier. Vidal - Naquet, ο Μακρυγιάννης είναι και θα μείνει σε όλη του τη ζωή ένας ορθόδοξος ΄Ελληνας, όχι μόνο με την κοινωνιολογική σημασία του όρου, αλλά και ως φορέας μιας γνήσιας και ειλικρινούς πίστης που του επέτρεπε να συνδιαλέγεται, απευθείας με τον Θεό και τους αγίους, όπως διαπιστώνουμε από το χειρόγραφο “Οράματα και Θάματα”, όπου μέσα στην αφήγησή του αναπαριστά βιβλικές εικόνες. [171]

Αυτή η οικειότητα και η πνευματική επικοινωνία με τα θεία είναι ένα στοιχείο της λαϊκής θρησκευτικής παράδοσης του τόπου. Ο Μακρυγιάννης, φορέας αυτής της παράδοσης, διαμορφώνει μια φυλετική και θρησκευτική συνείδηση, διαποτισμένη από τους μύθους, τις λαϊκές δοξασίες και τη δημοτική ποίηση. Οι αγωνιστές στην τουρκοκρατία και στο ’21 νοιώθουν πολύ κοντά την παρουσία των Αγίων, καθώς είναι επηρεασμένοι από τους λαϊκούς μύθους, τους θρύλους και τα δημοτικά τραγούδια, όπου οι άγιοι παίρνουν επικές διαστάσεις και συχνά σμίγουν με τις μορφές των Ακριτών.[172] Και το τάμα στον Άγιο, μετά τη διάσωση της ζωής από απειλές ή κινδύνους ή μετά από ικανοποίηση αιτημάτων, αποτελεί έκφραση της λαϊκής θρησκευτικής ευσέβειας, τόσο του

---

167. Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: «Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829», *Αρμονία*, 1 τχ. 8, 1900, 526.
168. Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄και ιθ΄αι.* ό.π., 208.
169. Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ό.π., 53.
170. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Μακρυγιάννη*, ό.π., 50.
171. Vidal–Naquet Pier., *Macriyannis et la Gréce Antique*. Daedalus, Paris-Athenes 1995, 14 (ανάτυπο).
172. Τζούλης Χρ., «Ο Μακρυγιάννης» στο *Ηρωικός κόσμος*: *Δοκίμια*. χ.ό., Αθήνα 1966, 23.

απλού Ρωμιού της εποχής εκείνης, όσο και κάθε πιστού και θρησκευόμενου ανθρώπου σε όλες τις εποχές και σε ολόκληρο τον κόσμο. Πολλοί άνθρωποι ακόμη και σήμερα προσφέρουν ανταλλάγματα στο θεό για να τον πείσουν να τους δώσει την υγεία τους, την προκοπή ή την πρόοδο των παιδιών τους. Τη θρησκευτική αυτή αντίληψη για τις δοσοληψίες λαϊκών ανθρώπων με τους Αγίους *«επισημαίνει και ο γνωστός ανθρωπολόγος και ιστορικός John Cambell σε ένα έργο του για τους Σαρακατσάνους, συγκρίνοντας έναν ανώνυμο εκπρόσωπο μιας ελληνικής ποιμενικής κοινότητας του 1950 με τον στρατηγό Μακρυγιάννη. Και οι δυο διαπραγματεύτηκαν με τον άγιό τους μια χάρη με αντάλλαγμα κάποιο τάμα. Είναι η μοναδική αναφορά ανθρωπολόγου στα "Απομνημονεύματα" του Ρουμελιώτη αγωνιστή».*[173]

Αυτή η προσωπική σχέση με το θείο, οι δοσοληψίες με τους αγίους και οι συχνές θεϊκές παρεμβάσεις υπέρ του Μακρυγιάννη, είναι το βασικό θέμα διαπραγμάτευσης των "Οραμάτων και Θαυμάτων". Στο έργο περιλαμβάνονται αναμνήσεις, όνειρα, αφηγήσεις θαυμάτων και οραματισμοί που μαρτυρούν ότι οι ψυχικές δοκιμασίες και οι απογοητεύσεις της ζωής οδήγησαν τον Μακρυγιάννη σε θρησκευτική λατρεία και έκσταση. [174] Επιπλέον μέσω του ονειρικού στοιχείου επικαλείται τη θεία παρέμβαση για τη σωτηρία του τόπου σε μια περίοδο βαθύτατης εκκλησιαστικής κρίσης, πολιτικών φανατισμών και ανεκπλήρωτων εθνικών οραματισμών. [175] Στο κείμενο η Παναγία και οι άγιοι συνομιλούν μαζί του, τον επιπλήττουν ή τον συμβουλεύουν και πάντοτε είναι πρόθυμοι να προστατεύσουν όλους τους αδύνατους και τους αδικημένους.[176] Επιζητώντας την εύνοια του θείου επιδιώκει πολιτική δικαίωση για τον εαυτό του, όπως φαίνεται χαρακτηριστικά και από τη φράση: «μέ ἀδίκησαν καί μ᾽ἀδικοῦνε οἱ ἄνθρωποι· ὁ Θεός μ᾽ἔχει παραδικιώσει». [177]

Από όλη τη ζωή και τη δράση του καταγράφει στα "Απομνημονεύματα" περιστατικά, βιώματα, δοκιμασίες, όπου η επίκληση στο Θεό, η παρουσία του και η βοήθειά του είναι δεδομένη. Μετά τον όρκο του στη Φιλική Εταιρεία στην Άρτα και τη μυστική πατριωτική του δράση, αποδίδει στο Θεό το γεγονός ότι δεν πρόδωσε τα μυστικά της κατήχησης και υπηρέτησε την πατρίδα με αξιοπρέπεια, παρά τα δεινά και τους κινδύνους

---

173. Βερέμης Θάν., «Μακρυγιάννης: μια νέα ανάγνωση», εφ. *Καθημερινή*, 6 -6- 2010 στο Cambell John, *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*. Oxford University Press, 1976.
174. Σταμέλος Δημ., *Μακρυγιάννης: το χρονικό μιας εποποιΐας*. 5η έκδ. "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα χ.χ. 200.
175. Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Πρόλογος - Εισαγωγή Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996, 15.
176. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 15.
177. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα", ό.π., 168.*

που αντιμετώπισε: «Καί ἡ ευκή τοῦ παπᾶ τοῦ εὐλογημένου καί τῆς πατρίδος μου καί θρησκείας μου, ὥς τήν σήμερον δέν μ᾽ἄφησε ὁ Θεός νά ντροπιαστῶ. Τράβησα δεινά, πληγές καί κιντύνους, ὅμως εἶμαι καλά σάν θέλει ὁ Θεός».[178] Σε άλλο σημείο του έργου του επισημαίνει ότι συμμετείχε αρχικά στον αγώνα έχοντας μαζί του ολιγάριθμους συντρόφους, αλλά ο Θεός τον αξίωσε να δεχθεί, κάτω από τις διαταγές του και για το συμφέρον της πατρίδας, χίλιους τετρακόσιους: «Μέ δεκοχτώ ἀνθρώπους πρωτοκινήθηκα εἰς τόν ἀγώνα· ὥς τούς χίλιους τετρακόσιους μ᾽ἀξίωσε ὁ Θεός νἄχω εἰς τήν ὁδηγίαν μου».[179] Η θεϊκή προστασία επιβεβαιώνεται από αδιάψευστες προσωπικές εμπειρίες σε δύσκολες στιγμές του Αγώνα. Αφηγείται πως κατά τη σύλληψη και φυλάκισή του στο δεσμωτήριο της Άρτας, ύστερα από πολλά βασανιστήρια, γλίτωσε μόνο αυτός την αγχόνη με τη βοήθεια του Θεού: «Μοῦ περνοῦνε σίδερα εἰς τά ποδάρια καί ἄλλους παιδεμούς, νά μαρτυρήσω τό μυστικόν. Ἑβδομήντα πέντε μέρες παιδεμούς. Μᾶς πᾶνε εἴκοσι ἔξι ἀνθρώπους νά μᾶς κρεμάσουνε καί ὁ Θεός γλίτωσε μόνον ἐμένα».[180] Κατά τη νύχτα της 3ης Σεπτεμβρίου ο Μακρυγιάννης αποδίδει σε θεϊκή παρέμβαση τη σωτηρία του από την επικείμενη σύλληψη καί εκτέλεσή του: Ἔρχεται ἡ τρίτη Σεπτεβρίου, τήν νύχτα ὁπού μᾶς εἶχαν τρογυρισμένα ὅλα τά στρατέματα, καί ἐγώ χωρίς δύναμην, καί τήν αὐγή θά μ᾽ἔβγαιναν εἰς τήν τζελατίνα, τότε περικαλιῶμαι εἰς τόν Θεόν καί τήν χάρη της νά μᾶς προφθάσουνε, καί ὄντως ἔκαμεν νεκρανάστασιν σέ μᾶς καί μᾶς ἔσωσε».[181] Όσες φορές σώζεται από κίνδυνο ή ενέδρα, ξέρει ότι «ἡ χάρη τοῦ Θεοῦ τόν φύλαξε». Κατά την εκτέλεση του καθήκοντος δέχθηκε πολλά τραύματα στο σώμα του και αποδίδει τη θεραπεία των σωματικών πληγών στην επέμβαση της θείας Χάρης.[182] «Εἰς δόξα Θεοῦ σημειώνω πρῶτα τήν μεγάλη ἐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ ὁπού εἶδα ὁπού ἔκαμεν εἰς ἐμένα τόν ἁμαρτωλόν. Τά 1837 μοῦ ἄνοιξαν οἱ πληγές τοῦ σώματός μου, ὁπού εἶμαι πληγωμένος εἰς τά δεινά τῆς πατρίδος καί ἔκαμα ἀστενής τέσσερους μῆνες· ἔτρεχαν οἱ πληγές ἀπό τό χέρι μου καί ἀπό τ᾽ἄλλο μου τό σῶμα... Εἶχα ὀχτώ γιατρούς, τέλος σώθηκαν οἱ ἐλπίδες καί ἀπό μέναν καί ἀπ᾽οὔλους τούς γιατρούς...

---

178. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 21-22.

179. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (Εισαγωγή), ό.π., 12· Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 168.

180. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",*(βιβλ. Α΄, κεφ. Α΄), ό.π., 29.

181. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 43.

182. Σχετικά με την απόδοση της θεραπείας των πληγών του στη θεία επέμβαση και τη διάσωσή του από τους τραυματισμούς βλ. Αθανασόπουλος Βαγγ.: «Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου,* Α΄. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 186-195· Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περι τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του.* Πουρνάρας, Θεσ/νίκη 1970, 7-8.

Τότε δοξάζω τόν Θεόν καί τόν περικαλῶ νά μέ ἀφήσει... Βαγγελίστρια, εἶπα, πρέσβεψε καί σῶσε, ὅτι ἡ ὥρα ἦρθε... πῆγα εἰς τήν Σιργιανή, εἰς τήν Παναγίαν· καί τήν ἴδια ἡμέρα ἐκεῖ ζήτησα νά φάγω, καί ἔκαμα καί τά χλιά μπάνια· ἐκεῖ ἔκατσα ἕνα μήνα, κλεῖσαν οἱ πληγές πίσου, καί σηκώθηκα, σάν θέλει ὁ Θεός καί ἡ χάρη της, καί ἦρθα ἐδῶ». [183] Σε αυτές τις περιπέτειες του σώματος μπορούμε να διακρίνουμε τάσεις μιας ασυνείδητης ροπής για δικαίωση της προσφοράς του στον Αγώνα μέσω της σωματικής δοκιμασίας. Αυτή η ροπή επεκτείνεται και στη θεραπεία με θεία επέμβαση των ασθενειών ή των πληγών από τις οποίες υποφέρουν η γυναίκα του και τα παιδιά του.[184]

Η πεποίθησή του ότι ο Θεός είναι συμπαραστάτης του αγωνιζόμενου έθνους, αρωγός κατά την μετεπαναστατική περίοδο και δικός του προστάτης, που του προσφέρει την εύνοιά του όταν απειλείται η ζωή του, όταν ασθενεί και όταν αναρρώνει, απαντά σε πολλά σημεία και των δύο έργων του. Όλο το μήκος του συγγραφικού του έργου το διαπερνά βαθύτατο θρησκευτικό συναίσθημα, πίστη ακλόνητη, υψηλό ορθόδοξο φρόνημα.

ix) Ο Μακρυγιάννης ως υπέρμαχος της ανεξιθρησκίας και ταυτόχρονα πολέμιος των δυτικοφερμένων αιρετικών δοξασιών

Εκείνο που μπορεί να ξαφνιάσει τον μελετητή είναι το γεγονός ότι, παρά το μεγάλο θρησκευτικό του πάθος και την προσήλωσή του στην ορθόδοξη πίστη, η ανεξιθρησκία είναι επίσης έντονη και απόλυτα συνειδητή στο Μακρυγιάννη. Είναι μια γνήσια εκδήλωση της θρησκευτικότητάς του, που φανερώνει την αντίληψή του για την ελευθερία του ανθρώπου, ώστε να μπορεί να επιλέγει τη θρησκεία και να ακολουθεί την Εκκλησία στην οποία ανήκει. Σε πολλά σημεία μάλιστα στο "Οράματα και Θάματα" παρακαλεί το Θεό να σώζει τους τίμιους ανθρώπους, σε όποια θρησκεία κι αν ανήκουν, αρκεί αυτοί να δοξολογούν το Θεό: «... νά τόν περικαλῶ νύχτα καί ἡμέρα νά μοῦ σώσει πρῶτα τήν πατρίδα μου καί τήν θρησκεία μου καί γενικῶς τούς τίμιους ἀνθρώπους τῆς κοινωνίας, ὅσοι φέρνουν δοξολογίαν εἰς τόν Θεόν καί εἰς τήν βασιλείαν του, ὅποιας θρησκείας καί ἄν εἶναι, ὁ Θεός νά τούς φυλάγει ὅλους αὐτούς καί ὕστερα καί μέναν, τόν χερότερόν του σκλάβον...».[185] Το αίτημα αυτό του Μα-

183. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 42-43.
184. Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, ό.π., 192-193.
185. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 121.

κρυγιάννη για ελευθερία στην άσκηση της θρησκευτικής λατρείας ενόχλησε τους συντηρητικούς της θρησκείας και τους παρέσυρε σε παρερμηνείες σχετικά με τις θρησκευτικές αντιλήψεις του.[186] «*Η θρησκεία όμως γι' αυτόν δεν είναι μια (επιβαλλόμενη) ιδεολογία, αλλά ενέργεια ελευθερίας, ελεύθερη – προσωπική επιλογή (*εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν)» [187]

Η υποστήριξη της ανεξιθρησκίας από τον Μακρυγιάννη και η ταυτόχρονη αφοσίωσή του στις αρχές της Ορθοδοξίας συνιστά μια ιδεολογική αντίφαση. Και αυτό γιατί η ανεξιθρησκία είναι μια από τις βασικές ιδέες του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, της οποίας υπέρμαχος υπήρξε ο Γάλλος διαφωτιστής Βολταίρος.[188] Μας προξενεί εντύπωση πως ο Μακρυγιάννης, που επικρίνει τα φώτα της Δύσης και αντιμετωπίζει με επιφύλαξη και αμφισβήτηση τους δυτικοφερμένους, διακηρύττει εκ παραλλήλου την ανεξιθρησκία. Αν κανείς μελετήσει βαθύτερα τους ιδεολογικούς και θεολογικούς στοχασμούς του, θα καταλήξει στο συμπέρασμα ότι δέχεται την ανεξιθρησκία, επειδή σέβεται την πίστη του άλλου. Θεμελιώνει την ανεξιθρησκία στη βαθιά πίστη του στις αρχές της Ορθοδοξίας. Επομένως στο όνομα της Ορθοδοξίας υπεραμύνεται της ανεξιθρησκίας.[189]

Ενώ όμως είναι υπέρμαχος της θρησκευτικής ελευθερίας, την ίδια ώρα αντιμάχεται με πάθος τις αιρέσεις και τις προσπάθειες των Δυτικών για νόθευση, διαστρέβλωση ή παραχάραξη της ορθόδοξης παράδοσης του Γένους. Απευθυνόμενος στο βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Φίλιππο, που υπονομεύει με τις ενέργειές του την Ορθοδοξία και επιδιώκει τη διάδοση του καθολικισμού στην Ελλάδα, υπογραμμίζει χαρακτηριστικά: «Οἱ θρησκεῖες εἶναι ἔργα ἑνός ἀνώτερου βασιλέα, τοῦ Θεοῦ. Θέλει αὐτός ν' ἀκούγη δοξολογίαν ξεχωριστή ἀπό τήν δική σου. Θέλει κάθε ἔθνος κατά τήν θρησκείαν του νά τόν σέβεται, νά τόν λατρεύη καί νά τόν δοξάζη». [190] «*Η Ορθοδοξία του Μακρυγιάννη δεν είναι ιδεολογική, δεν ζητάει να αξιολογηθεί σε σύγκριση με άλλες πίστεις, είναι ο τρόπος του δικού μας έθνους* "*νά δοξάζη τόν Θεόν ὀρθοδόξως καί ἀνατολικῶς*"

---

186. Μεταλληνός Γεώργ., «Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους», εφ. *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1 -9-1987.

187. Μεταλληνός Γεώργ., *ό.π.*

188. Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Χ. Δ. Λαμπράκη: Ο 18ος αιώνας και οι "απελευθερωτικές τάσεις"» (μτφ. Δ. Θοιβιδοπούλου), *Εποχές*, 8, 1963, 102 βλ. σχετικά: «τι είναι η ανεξιθρησκία; Είναι το ίδιο του ανθρώπου... Αν υπήρχε τρόπος να λογιστεί κανείς με συνέπεια πάνω στη θρησκεία... θα αντιλαμβανόταν πως όλοι μας έχουμε χρέος να ανεχόμαστε ο ένας τις γνώμες του άλλου, γιατί είμαστε όλοι αδύναμοι, ασυνεπείς, ευμετάβολοι, εκτεθειμένοι σε κάθε λογής πλάνες...».

189. Σχετικά με τις απόψεις του Μακρυγιάννη περί ανεξιθρησκίας βλ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον αγώνα του '21.* Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987, 20-21.

190. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Δ΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 503.

και καθώς της Ευρώπης οι υπήκοοι Τόν δοξάζουν δυτικώς».[191] Για τον Μακρυγιάννη η θρησκεία ενός λαού δεν είναι ένα ζήτημα που ρυθμίζεται από την πολιτική και τις προπαγάνδες, αλλά είναι πρωταρχικό συστατικό της συνείδησης του Γένους, συνδεδεμένο με τη συλλογική του υπόσταση. [192] Πιστεύει πως κάθε λαός πρέπει να λατρεύει τον Θεό σύμφωνα με τη θρησκεία της εθνικής του παράδοσης· κάθε απόκλιση από την προγονική θρησκευτική κληρονομιά συνιστά υποδούλωση του φρονήματος του λαού και παραβίαση της βούλησης του Θεού.

Με αυτό το σκεπτικό επικρίνει τη γαλλική θρησκευτική προπαγάνδα στην Ελλάδα, κατευθυνόμενη από το Λουδοβίκο - Φίλιππο: «Μεγάλε βασιλέα, δέν εἶναι δική σου δουλειά αὐτήνη, ν᾽ ἀλλάξης τήν θρησκείαν ἑνός ξεψυχισμένου καί μικρούτζικου ἔθνους...Ὄχι νά κάθεσαι ἐσύ, ἕνας μεγάλος βασιλέας, καί νά καταγένεσαι ν᾽ ἀλαξοπιστήσης μίαν χούφτα ἀνθρώπους, ὁπού ἦταν τόσους αἰῶνες χαμένοι καί σβησμένοι ἀπό τήν κοινωνίαν.Ἐκεῖνος ὁπού τούς κυρίεψε τούς ἔκαιγε εἰς τούς φούρνους, τούς ἔκοβε γλῶσσες, τόν παλούκωνε ν᾽ ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους καί δέν μποροῦσε νά κάμη τίποτας. Τώρα ὁ Θεός, ὁ δίκιος καί παντοδύναμος, ὁπού ὁρίζει κι᾽ ἐσένα, ἀνάστησε αὐτῆνο τό μικρό ἔθνος καί θέλει νά δοξάζεται ἀπ᾽ αὐτό τό μικρό ὀρθόδοξο ἔθνος ὀρθοδόξως κι᾽ ἀνατολικῶς, καθώς οἱ ἐδικοί σου ὑπήκοοι τόν δοξάζουν δυτικῶς. Κι᾽ ἐσύ ὁ μεγάλος χριστιανός δυτικός βασιλέας, ὁ ἐπίτροπος τοῦ Θεοῦ εἰς τόν λαόν σου, πρέπει νά προσέχης νἄχη αὐτός ὁ λαός ἀρετή καί ἠθική καί νά τόν παρακινῆς νά δοξάζη τόν Θεόν κατά τήν θρησκείαν του, κι᾽ ἐσέναν καί τήν πατρίδα του νά σᾶς σέβεται». [193]

Κατά τήν μετεπαναστατική περίοδο, όταν η πολιτική επιρροή των ξένων δυνάμεων στην Ελλάδα είχε αυξηθεί, οι πολιτικές δυνάμεις του τόπου προωθούσαν τις θελήσεις των Ευρωπαίων. Επί πρωθυπουργίας Κωλέτη, από το 1844 και μετά, η επιρροή της γαλλικής πολιτικής στα ελληνικά πράγματα ήταν μεγάλη. Ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει και καταδικάζει την ίδρυση γαλλικών σχολείων, καθολικών μοναστηριών, την κατήχηση και τον προσηλυτισμό κάποιων πατριωτών από τους πολιτικά προσκείμενους στον Κωλέτη, γιατί θεωρεί ότι όλα αυτά αποτελούν σημαντικές απειλές κατά της ορθόδοξης θρησκείας. [194] Στρέφεται και κατά του Γάλλου πρεσβευτή στην Αθήνα Piscatory που με συνεργό τον Κωλέτη κατηχούσαν ορθόδοξους χριστιανούς για να τους επιβάλουν το δυ-

---

191. Γιανναράς Χρ., «"Ο λαός του Θεού" στον Μακρυγιάννη», ό.π., 183.
192. Γιανναράς Χρ., *ό.π.*, 183.
193. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Δ΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 503-504.
194. Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, Β᾽. Γνώση, Αθήνα 1984, 27.

τικό δόγμα. Θα εξοργιστεί μάλιστα εναντίον των πολιτικών όταν θα πληροφορηθεί: «...θέλαν νά βάλουν σέ ᾽νέργειαν τήν θρησκείαν τῶν δυτικῶν, τοῦ πάπα, καί ἀρχίσανε ἐδῶ νά κάμουν σκολειά καί κατηχοῦσαν καί τούς ἀνθρώπους καί τούς ὅρκιζαν στενά, καί ἔφκιασαν μοναστήρι εἰς τήν Τῆνο καί ἐκκλησίες...».[195] Καταγγέλλει συγκεκριμένα τις ενέγειες του Κωλέτη, τον οποίον θεωρεί όργανο της γαλλικής προπαγάνδας: «...ὁ Κωλέτης φκιάνει φραγκομονάστηρα καί ἐκκλησίες αὐτεινῶν καί σκολειά, νά μᾶς κυβερνήσει ὡς παπιστάνος καί ὄχι ὡς ὀρθόδοξος χριστιανός...».[196] Και σε άλλο σημείο κατηγορεί μαζί με τον Κωλέτη και τον Μαυροκορδάτο: «...καί τότε θά ἰδεῖς καί τόν Κωλέττη καί Μαυροκορδάτο καί ὀπαδούς τους ὅλους, ὁπού θέλουν νά καταγίνονται νά κάμουν τήν θρησκεία τους δυτικῶς καί νά τήν παραδώσουν σ᾽ἄλλη φυλή τήν θρησκεία τους καί τήν πατρίδα τους...».[197] Όταν πληροφορηθεί ότι «ἡ κατήχηση τῶν ξένων ἀναντίον τῆς θρησκείας μας προοδεύει» θα απευθυνθεί στον Κωλέτη με μίσος εναντίον του: «Γνωρίζομεν τίς ἐνέργειες τίς μυστικές τῶν ξένων ὁπού ἐργάζονται διά τήν θρησκεία μας - θρησκείαν δέν ἀλλάζομεν ἐμεῖς, οὔτε τήν πουλοῦμεν!».[198]

Ο Μακρυγιάννης ασκεί σκληρή πολεμική εναντίον των Δυτικών και των Ελλήνων δυτικοφερμένων ή «φραγκοφορεμένων», όπως τους αποκαλεί, διότι πιστεύει ότι μέσω αυτών βρίσκει πρόσφορο έδαφος η προπαγάνδα των Καθολικών και των Προτεσταντών στην Ελλάδα με αποκλειστικό στόχο τη θρησκεία. [199] Ιδιαίτερα τον ενόχλησε η προσηλυτιστική δράση ξένων περιηγητών και προτεσταντών ιεραποστόλων που μετά την απελευθέρωση είχαν κατακλύσει την Ελλάδα.

Το Μάρτιο του 1843 ήρθε στην Αθήνα ο Γάλλος μαρκήσιος Raoul Malherbe επιφορτισμένος με θρησκευτική αποστολή και με στόχο να αναμειχθεί στο θρησκευτικό θέμα και να ασκήσει προπαγάνδα υπέρ του παπισμού. Σύμφωνα με μαρτυρίες της εποχής επιθυμούσε, κατά την επαφή του με σπουδαίες προσωπικότητες, να τους πείσει να

---

195. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 65.
196. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 110.
197. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 112.
198. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Δ΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 504-505.
199. Σχετικά με τη δυτική θρησκευτική προπαγάνδα στην Ελλάδα και την αντίδραση του Μακρυγιάννη σε αυτήν βλ. Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, ό.π., 27-28· Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη.* 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000, 89-90· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη.* Τέρτιος, Κατερίνη 1994, 155-161· Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη.* Αρμός, Αθήνα 1998, 60.

απομακρυνθούν από την επιρροή της ορθόδοξης Ρωσίας και να τεθούν υπό την πνευματική κυριαρχία του Πάπα της Ρώμης. [200] Σε επικοινωνία μαζί του ο Μακρυγιάννης διέκρινε τις προπαγανδιστικές του τάσεις και τον συμβούλεψε να σταματήσει την κατήχηση, γιατί οι Έλληνες δεν ήταν διατεθειμένοι να απαρνηθούν τη θρησκεία τους που τη διατήρησαν με τόσα βάσανα κατά την τουρκοκρατία: «— Μοῦ λέγει, ἕνα θά σᾶς βλάψη ἐσᾶς, τό κεφάλαιον τῆς θρησκείας, ὁπού εἶναι αὐτήνη ἡ ἰδέα σ᾽ ἐσᾶς πολύ τυπωμένη. — Διά τοῦτο εἶπα κι᾽ ἐγώ ὅτι εὐκαριστοῦμεν τούς ξένους προστάτες μας, ὅτι εἴδαμεν τήν διάθεσίν τους εἰς αὐτό τό κεφάλαιον· ὅτι δέν τούς δίνομεν χέρι οἱ Ἕλληνες, ὅτι δέν κάνομεν τήν ὄρεξή τους, καί μᾶς κατατρέχουν καί αὐτῆνοι καί οἱ ἐδικοί μας ὁπού μᾶς κυβερνοῦν τοιούτως κατά τίς συνβουλές τῶν πρέσβεων...» και επιπλέον: «Καί πράμα τζιβαϊρικόν πολυτίμητο, ὁπού τό βαστήξαμεν εἰς τήν τυραγνία τοῦ Τούρκου, δέν τό δίνομεν τώρα, οὔτε τό καταφρονοῦμεν οἱ Ἕλληνες. Ἡ εὐγένειά σου ἀπαρατιέται ἀπό τήν θρησκείαν σου;» [201] Ο Μακρυγιάννης του απηύθυνε όχι μόνο συμβουλές αλλά και απειλές στην περίπτωση που δεν θα διέκοπτε τη θρησκευτική κατήχηση: «Τοῦ εἶπα καί πάλε νά μήν ματαειπῆ σέ κανέναν περί θρησκείας. Αὐτός ἦρθε ὡς κατηχητής. Πῆγε εἰς τίς ἐπαρχίες κι᾽ ἄρχισε πάλε τήν κατήχησίν του καί τόν ἔβαλαν εἰς τίς φημερίδες».[202] «Κι᾽ ἄν δέν σωφρονίζεταν καί ξαναμιλοῦσε διά θρησκεία, θἄμεναν τά κόκαλά του εἰς τήν Ἑλλάδα καί τότε θἄλεγαν θερία τούς Ἕλληνες — διατί δέν θέλουν ν᾽ ἀλλάξουν τήν θρησκείαν τους».[203]

Ο Μακρυγιάννης δεν εκτιμά διόλου τους διανοούμενους, τους δυτικοσπουδασμένους και δε διστάζει να μιλήσει με περιφρονητικά λόγια ακόμη και για ιερωμένους ή ασυνείδητους δεσποτάδες, όταν αυτοί με το κήρυγμά τους θίγουν το θρησκευτικό συναίσθημα του λαού ή υπονομεύουν το κύρος της Ορθοδοξίας. Αντιστέκεται πάντοτε σθεναρά, όταν ξένοι πρέσβεις, ιερωμένοι και ιεραπόστολοι επιχειρούν να διαβρώσουν την πίστη του Γένους. Επιχειρεί να παρεμποδίσει με κάθε μέσο την αλλοτριωτική επίδραση που επιδιώκουν να ασκήσουν οι ετερόδοξοι της Δύσης στο θρησκευτικό συναίσθημα

---

200. Σχετικά με την αποστολή και τη δράση του Γάλλου περιηγητή Malherbe βλ. Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του.* Πουρνάρας, Θεσ /νίκη 1970, 28-29· Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα,* ό.π., 28· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ό.π., 151-153· Κυριακόπουλος Κώστ., «Μακρυγιάννης–Σύμβολο του Γένους» στο *Μελετήματα.* Ακταίος, Αθήνα 1976, 65.

201. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ΄ , κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 432.

202. Η εφημερίδα *"Αιών"* προσέδωσε θρησκευτικό χαρακτήρα στην αποστολή του Malherbe, εκτοξεύοντας πυρά εναντίον του για την προσηλυτιστική του δράση και τα μέσα με τα οποία μεθόδευσε την κατήχηση βλ. σχετικά εφ. *"Αιών"*, 2 -6-1843. Απεναντίας η εφημερίδα *"Αθηνά"* τον υπερασπίστηκε βλ. σχετικά εφ. *"Αθηνά"*, 12 -6- 1843.

203. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 432.

των Ελλήνων. Ο Ν. Γιανναδάκης παρατηρεί ότι ο Μακρυγιάννης *«όντας ψυχή τε και σώματι μέσα στην ορθόδοξη πίστη και παράδοση, βλέπει με διαφορετική ματιά αυτά που τεκταίνονται γύρω του όχι μόνο από τους Βαυαρούς αλλά και από τους σπουδασμένους στην Εσπερία δικούς μας»* [204] φοβούμενος τις διαβρωτικές επιδράσεις του Διαφωτισμού πάνω στην Ορθοδοξία.

Ο πρώτος που θα δεχθεί τα πυρά του Μακρυγιάννη από τους δυτικόφρονες θα είναι ο Θ. Καΐρης, τον οποίον θεωρεί όργανο της πολιτιστικής και θρησκευτικής εξάρτησης από τη Δύση. Ο Μακρυγιάννης είχε πληροφορηθεί ότι ο Καΐρης μετέδιδε αντιχριστιανικές θέσεις στους μαθητές του και περιφρονούσε το ορθόδοξο δόγμα. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας τον είχε καθαιρέσει τον Οκτώβριο του 1839, γιατί αρνούνταν βασικά δόγματα της χριστιανικής θρησκείας, ενώ ο ίδιος ισχυριζόταν ότι η διδασκαλία του περιοριζόταν μόνο στη φιλοσοφία. Ουσιαστικά δεχόταν την παντοδυναμία του Θεού, θεωρούσε τον Χριστό άνθρωπο και φρονούσε ότι τα θαύματα και η Ανάστασή του ήταν μυθόπλαστα. [205] Ο Μακρυγιάννης ήταν ένας από αυτούς που πίστευαν ότι η «Θεοσέβεια» και οι αντιχριστιανικές δοξασίες του Καΐρη είχαν βλαβερές και επιζήμιες επιδράσεις στο ήθος και το θρησκευτικό φρόνημα των νέων: «Ἀφοῦ ὁ φιλόσοφος, ὀρθόδοξος χριστιανός μέ τόν τύπο καί φόρεμα τοῦ Χριστοῦ, καλόγερος Καγίρης, ἀπατεώνας τῆς θέλησης τοῦ Θεοῦ καί τῆς βασιλείας του, ἀπατεώνας τῶν ὁμογενῶν του, ἀπατεώνας εἰς τούς γονέους τῶν ὁμογενῶν του, ὁπού τούς ἀπάτησε ὅλους καί πῆρε τά παιδιά τους νά τά φωτίσει γράμματα τῆς θεολογίας, τῆς θρησκείας τους». [206] Σε συζητήσεις θεολογικού τύπου με άλλα πρόσωπα ο Μακρυγιάν-

---

204. Κοπιδάκης Μ. Ζ., «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συναναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ.Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 220.

205. Περί των φιλοσοφικών και θρησκευτιών δοξασιών του Θεόφιλου Καΐρη, αλλά και τη στάση του Μακρυγιάννη απέναντί του βλ. σχετικά: Παπαδόπουλος Χρ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος,* Α΄. Αθήνα 1920, 222· Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του,* ό.π., 21-23· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας» στο: "Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη", *Τετράδια "Ευθύνης"*, 30, 1990, 179· Κατσούρος Αντ., "Αι φιλοσοφικαί και θρησκευτικαί δοξασίαι του Θεοφ. Καΐρη", *Παιδεία και Ζωή*, 7, 67, 1958, 131-137· Μαστροδημήτρης Παν., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά*: *Μελέτες και άρθρα*, ό.π., 28· Μεταλληνός Γεώργ., "Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους", *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1-9-1987· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 167-182· Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984, 86-87· Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη,* ό.π., 90· Τριανταφυλλόπουλος Ν., «Ένας αλαφροΐσκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της "Αναγέννησης"», *Διαβάζω*, 101, 1984, 37.

206. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 178.

νης δε διστάζει να καταγγείλει τις αιρετικές θέσεις του Καΐρη και να τον χαρακτηρίσει αθεΐζοντα: «Φέραμεν τόν λόγον διά τόν Καΐρη ὅτι ἀθέϊσε (καί τοιοῦτος εἶναι ὡς τήν σήμερον).'Εγώ μιλοῦσα ἀπελπισμένα πῶς ἕνας σοφός, γερωμένος ἄνθρωπος εἶπε αὐτό· καί πικραινόμουν εἰς αὐτό πολύ. Εἰς τήν φιλονικία βλέπω τόν φίλον νά μοῦ 'περασπίζεται τόν Καΐρη καί νά εἶναι μέ τό φρόνημά του. Μοῦ λέγει· "Ὅλα μπόσικα· καί πῶς ὁ Θεός θά πήγαινε σέ μίαν γυναίκα καί νά μείνη ἐννιά μῆνες εἰς τήν κοιλιά της;" Ἦταν κι'ἄλλοι πολλοί ὁπού μᾶς ἄκουγαν. Τοῦ λέγω· "Τοῦτα τοῦ Θεοῦ τά ποιήματα καί τήν τάξη τήν βλέπεις· εἶναι διά νά θαμαίνεται ὁ καθείς; — Μοῦ λέγει, ναί. — Μπρός σ'αὐτά εἶναι τό μικρότερον αὐτό, ὁπού σκοτώνεις τό νοῦ σου, διά νά πιστέψης ἐσύ ὁ μωρός ἄνθρωπος. Θέλησε ὁ Θεός νά γένη διά νά δοξάζωμεν οἱ ἄνθρωποι τά μεγάλα του κατορθώματα καί τήν παντοδυναμία του· καί διά νά γένη αὐτό «εἶπε» κι'ἔγινε, λόγον εἶπε κι' ὄχι ἀνθρώπινον ἔργον. Τέτοια μυαλά, τοῦ εἶπα, σάν τά δικά σου ἔχει κι'ὁ Καΐρης..."».[207] Όταν πολλοί χειροκροτούν τον Καΐρη ως φωτιστή της πατρίδας, λόγιο, σοφό και διαπρεπή διδάσκαλο του Γένους, [208] ο Μακρυγιάννης χαρακτηρίζει το έργο του ανούσιο και ατελέσφορο: «... καί θέλει νά γένει ἀρχίθρησκος μέ κούφια καρύδια καί μέ ἀσκιά γιομάτα ἀγέρα· δίνει ὅσους τόν ἀκοῦνε, καί μέ αὐτά αὐτός δοξάζεται, καί ὅσοι τόν ἀκοῦνε χορταίνουν ἀπό αὐτά τά κούφια καρύδια καί πιωμένοι ἀπό τ'ἀσκιά τοῦ ἀγέρος...».[209]

Με τον ίδιο τρόπο αλλά με λιγότερη οξύτητα αντιμετωπίζει και τον Αμερικανό ιεραπόστολο Κίνη (King) που είχε σταλεί στην Ελλάδα για να προπαγανδίσει τις αντιλήψεις του προτεσταντισμού. Τον Αύγουστο του 1845 η Ιερά Σύνοδος καταδίκασε τη διδασκαλία του ως αιρετική, το 1846 καταδικάστηκε για προσηλυτισμό των Ορθοδόξων στον προτεσταντισμό, απελάθηκε προσωρινά από την Ελλάδα για να επανέλθει αργότερα με ενέργειες του Κωλέτη. [210] Η προπαγανδιστική δράση του προκαλεί την οργή

---

207. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ΄, κεφ. ΣΤ΄), ό.π., 437.

208. Καραντώνης Ανδρ., "Το πνεύμα και το δράμα του Θεόφιλου Καΐρη", *Νέα Εστία*, 54, 1953, 1108-1111. Στο άρθρο αυτό ο Θεόφιλος Καΐρης χαρακτηρίζεται ως εξέχουσα πνευματική προσωπικότητα, ως διαπρεπής επιστήμονας και στοχαστής, ως ένας έξοχος Διδάσκαλος του Γένους και αληθινός φιλόσοφος.

209. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 178.

210. Σχετικά με τον Αμερικανό ιεραπόστολο Κίνη και τη δράση του βλ. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 162-167· Κινγ Ιωνάς, *Ομιλίαι εκφωνηθείσαι κατά διαφόρους καιρούς,* Α΄ - Β΄. Αθήνα 1859· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας» στο: "Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη", *Τετράδια "Ευθύνης",* ό.π., 179· Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: η σημασία της μαρτυρίας του έργου "Οράματα και Θάματα"», *Διαβάζω,* 101, 1984, 47· Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ό.π., 28-29.

και την ειρωνεία του Μακρυγιάννη «Ἀδελφοί ἀναγνῶστες, ἀφοῦ εἶδα καί ἄκουσα αὐτά τοῦ σοφοῦ παπᾶ Ἀμερικάνου Κίνη, καί τήν μεγάλη του τρέλιαν νά κάθεται σ᾽ ἕνα ἔθνος χριστιανικόν ὀρθόδοξον καί νά τοῦ κακολογεῖ τήν θρησκείαν του τήν πατρογονική, τό δικαστήριον δικαίως καταδίκασε αὐτόν...». [211] Και σε άλλο σημείο η ειρωνεία του γίνεται οξύτερη: «Ἦρθε καί πρό χρόνων πολλῶν καί ὁ σοφός Ἀμερικάνος Κίνης, φιλάνθρωπος, πολύ καί αὐτός, διά τούς Ἕλληνες ὀρθοδόξω Χριστιανῶν, νά τούς μερέψει, ὁπού ᾽ναι ἀγριάνθρωποι ὅλοι αὐτεῖνοι...».[212]

Ο Μακρυγιάννης, αντιτιθέμενος σε κάθε ξενοκίνητη προπαγανδιστική κίνηση και δράση που είχε ως στόχο τη θρησκεία, αντιμάχεται και τη Φιλορθόδοξη Εταιρεία που κατευθυνόταν από τη ρωσική πολιτική και είχε ως σκοπό της την ανακήρυξη του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας και την ένωση με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η δράση της αποκαλύφθηκε το Δεκέμβριο του 1839 με κύριο εκπρόσωπο τον πρεσβευτή της Ρωσίας στην Αθήνα Γαβριήλ Κατακάζη.[213] Παρά το γεγονός ότι ο Μακρυγιάννης επεδίωκε την αναγνώριση του αυτοκέφαλου της Εκκλησίας της Ελλάδας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, δε δεχόταν τις ενέργειες της Φιλορθόδοξης Εταιρείας, γιατί πίστευε ότι οι πρωτεργάτες της στερούνταν αρετής και ενεργούσαν, με ξένες εντολές, για προσωπικό τους όφελος και όχι για το συμφέρον της θρησκείας και γι᾽ αυτό το λόγο τους αποκαλούσε «ασυνειδήτους».[214] «Καί τότε ἀπό αὐτά κι᾽ ἀπ᾽ ἄλλους ἀπό μέσα τό κράτος κι᾽ ἀπ᾽ ὄξω τήν Τουρκία ἐμαθεύτη ἡ Φιλορθόδοξη Ἑταιρεία πόσο προβοδεύει καί τί ἀρετή ἔχει. Οἱ ἀσυνείθητοι διά νά κάμη ὁ καθείς τούς σκοπούς του ἄλλος βγάνει τήν θρησκεία ὀμπρός, ἄλλος τήν πατρίδα - κι᾽ ὅσο θέλουν καί σέβονται οἱ τοιοῦτοι αὐτά τά γερά, τόσο καλό νἄχουν».[215] Επειδή μάλιστα τα σχέδια της Εταιρείας προέβλεπαν κίνημα κατά του βασιλιά, πράγμα που δεν το επιθυμούσε ο Μακρυγιάννης, μετά την αποκάλυψη της δράσης της την χαρακτήρισε «ὀλέθρια διά τήν πατρίδα καί Βασιλέα».

χ) Οι αγώνες του Μακρυγιάννη για την αντιμετώπιση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του.

Ο Μακρυγιάννης πολλές φορές πήρε θέση ή αγωνίστηκε για την αντιμετώπιση και

---

211. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 190.
212. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 185.
213. Περί της οργάνωσης και δράσης της φιλορθοδόξου Εταιρείας βλ. Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων*, ό.π., 24-28· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*, ό.π., 257-264· *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, ΙΓ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, 78.
214. Παπαδόπουλος Αντ., *ό.π.*, 26.
215. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Γ΄, κεφ. Ε΄), ό.π., 415-416.

επίλυση θρησκευτικών και εκκλησιαστικών ζητημάτων της εποχής του. Οι αγώνες του αποσκοπούσαν στην προάσπιση της ορθόδοξης εκκλησίας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος.

Αντιτάχθηκε απέναντι στις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας, οι οποίες προέβλεπαν τη φορολόγηση των εύρωστων μοναστηριών και τη διάλυση και κατάργηση κάποιων άλλων εγκαταλελειμμένων. Με διάταγμα που εκδόθηκε στις 25 Σεπτεμβρίου 1833, μετά από πρόταση του Γραμματέα εκκλησιαστικών και παιδείας και μετά από ταυτόχρονη απόφαση της Ιεράς Συνόδου, αποφασίστηκε η υποχρεωτική διάλυση των μοναστηριών με μικρό ή ανύπαρκτο αριθμό μοναχών. [216] Μετά από έλεγχο που διεξήγαγε ο Μάουερ διαπιστώθηκε ότι πολλά μοναστήρια δεν κατοικούνταν, ενώ τα κτήματά τους ήταν ανεκμετάλλευτα.

Η διάλυση των μοναστηριών είχε συγκινήσει την κοινή γνώμη και περισσότερο τους λαϊκούς θρησκευόμενους ανθρώπους που ένοιωθαν ότι η θρησκεία παραγκωνίζεται, οι θησαυροί των μοναστηριών λεηλατούνται, διασύρονται οι μοναχοί. Ο Μακρυγιάννης, ως βαθιά θρησκευόμενος άνθρωπος, αντιδρά και διαμαρτύρεται έντονα γνωρίζοντας την ανυπολόγιστη προσφορά των μοναστηριών στον Ιερό Αγώνα και την ύψιστη πνευματική αποστολή τους και αναγνωρίζοντας τη σημασία των μοναχών για τη ζωή του Γένους.[217] Την αντίδρασή του για τη διάλυση των μοναστηριών διατυπώνει στα "Απομνημονεύματα" εξαίροντας και τη διαφορά τους από τους Καπουτζίνους της Ευρώπης: «Ἀφάνισαν ὅλως διόλου τά μοναστήρια καί οἱ καημένοι οἱ καλόγεροι, ὁπού ἀφανίστηκαν εἰς τόν ἀγώνα, πεθαίνουν τῆς πείνας μέσα στούς δρόμους, ὁπού αὐτά τά μοναστήρια ἦταν τά πρῶτα προπύργια τῆς ἀπανάστασής μας. Ὅτι ἐκεῖ ἦταν καί οἱ τζεμπιχανέδες μας κι' ὅλα τ' ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου· ὅτ' ἦταν παράμερον καί μυστήριον ἀπό τούς Τούρκους. Καί θυσιάσαν οἱ καημένοι οἱ καλογέροι· καί σκοτώθηκαν οἱ περισσότεροι εἰς τόν ἀγώνα. Καί οἱ Μπαυαρέζοι παντύχαιναν ὅτ' εἶναι

---

216. Σχετικά με τη διάλυση των μοναστηριών και την αντίδραση της κοινής γνώμης απέναντι σε αυτό βλ. Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, 1821-1921,* Α΄. Αθήνα 1922, 138· Mauer G., *Das griechische Volk in öffentlicher, Kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung*, Β΄. Heidelberg 1835, 180· Dakin D. *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770–1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005, 112 · Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινων θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων,* ό.π., 17-20· Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 117-132· Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία ορθοδοξίας» στο: "Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη", *Τετράδια "Ευθύνης"*, ό.π., 179· Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21,* ό.π., 28· Σαββίδης Γ., "Η προσευχή του Μακρυγιάννη", *Διαβάζω*, ό.π., 61· Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Γεωργούλη), Β΄. Τολίδης, Αθήνα 1971, 301· Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ό.π., 56, 127· Πιπινέλης Τ., *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843*. Αθήνα 1932, 62-87.

217. Σαρδελής Κώστ., *ό.π.*, 56.

οἱ Καπουτζίνοι τῆς Εὐρώπης, δέν ἤξεραν ὅτ' εἶναι σεμνοί κι' ἀγαθοί ἄνθρωποι καί μέ τά ἔργα των χεριῶν τους ἀπόχτησαν αὐτά, ἀγωνίζοντας καί δουλεύοντας τόσους αἰῶνες καί ζοῦσαν μαζί τους τόσοι φτωχοί κι' ἔτρωγαν ψωμί...». [218]

Ακόμη ο αγωνιστής επισημαίνει και στο έργο του "Οράματα και Θάματα" ότι τα μοναστήρια λειτούργησαν ως αρχηγεία, ορμητήρια και καταφύγια των οπλαρχηγών αλλά και ως χώροι ανεφοδιασμού κατά τη διάρκεια του Αγώνα και επιπλέον πολλοί μοναχοί θυσιάστηκαν στις πολεμικές αναμετρήσεις με τον εχθρό: «Τ' ἅγια τά μοναστήρια ὁπού 'τρώγαν ψωμί οἱ δυστυχισμένοι [...] ἀπό τούς κόπους τῶν πατέρων, τῶν καλογήρων [...]. Καί εἰς τόν ἀγῶνα τῆς πατρίδος σ' αὐτά τά μοναστήρια γινόταν τά μυστικοσυμβούλια, συναζόταν τά ὀλίγα ἀναγκαῖα τοῦ πολέμου, καί εἰς τόν πόλεμον θυσίαζαν καί σκοτωνόταν αὐτεῖνοι, οἱ 'περέτες τῶν μοναστηριῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν. Τριάντα εἶναι μόνον μέ μένα σκοτωμένοι ἔξω εἰς τούς πολέμους καί εἰς τό Κάστρο, τό Νιόκαστρο καί εἰς τήν Ἀθήνα». [219]

Ο Μακρυγιάννης επιρρίπτει ευθύνες για τη διάλυση των μοναστηριών τόσο στους πολιτικούς με επικεφαλής τον Κωστάκη Σχινά, υπουργό των εκκλησιαστικών, όσο και στους διεφθαρμένους αρχιερείς: «Καί οἱ ἀναθεματισμένοι τῆς πατρίδας πολιτικοί μας καί οἱ διαφταρμένοι ἀρχιγερεῖς κι' ὁ τουρκοπιασμένος Κωσταντινοπολίτης Κωστάκης Σκινάς συνφώνησαν μέ τούς Μπαυαρέζους καί χάλασαν καί ρήμαξαν ὅλους τούς ναούς τῶν μοναστηριῶν». [220]

Η δημοπρασία και εκποίηση των ιερών σκευών και κειμηλίων από τα προς κατάργηση μοναστήρια προκάλεσε το θρησκευτικό αίσθημα του ελληνικού λαού και θεωρήθηκε ως ιεροσυλία. [221] Και ο Μακρυγιάννης αισθάνεται συγκίνηση από την πράξη αυτή: «Διάλυσαν τά μοναστήρια· συνφώνησαν μέ τούς Μπαυαρέζους καί πούλαγαν τά δισκοπότηρα κι' ὅλα τά γερά εἰς τό παζάρι· καί τά ζωντανά διά δίχως τίποτα». [222] Και στο έργο του "Οράματα και Θάματα" εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του για τον κατακερματισμό των μοναστηριών και την εκποίηση των ιερών θησαυρών τους. «Καταπωλήσαμεν μέσα εἰς τίς ἀγορές καί σοκάκια δισκοπότηρα, ὅτι δέν ματαείχαμεν τήν ἀνάγκην τους νά μεταλάβομεν, πουλήσαμεν τά πολύτιμα εὐαγγέλια καί ὅλα τά γερά τῶν ναῶν σου, καί ζωντανά καί τόπους, καί κατακερματίσαμεν καί τ' ἅγια μοναστήρια καί τίς ἐκκλησίες, καί τίς φκιάσαμεν σπίτια, ἀχούρια καί τά ἐξῆς». [223] Ο Αμβρόσιος Φραντζής εξέφρασε την άποψη ότι η Αντιβασι-

---

218. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Β΄), ό.π., 362.
219. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 163-164.
220. Μακρυγιάννης Ιωάν., *ό.π.*, 362.
221. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 125-126.
222. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 362.
223. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα"*, ό.π., 163.

λεία μέσω της δημοπρασίας επιδίωκε: «νά φανῇ εἰς τά ὄμματα τοῦ κόσμου περιφρόνησις εἰς τά ἱερά τῆς Ἐκκλησίας σκεύη, καί εἰς τά ἄμφια, καί ὡς ἐκ τούτου νά ἐξαλειφθῇ ἡ παρά τῶν λαῶν σωζόμενη θρησκευτική εὐλάβεια, τό σέβας, καί ἡ περί τόν κλῆρον ὑπόληψις...». [224]

Ο Μακρυγιάννης ήρθε σε σύγκρουση και με τον βασιλέα Όθωνα για καίρια θρησκευτικά ζητήματα της εποχής, όπως η μη ίδρυση εκκλησιών και η προσπάθειά του για κατάργηση του άρθρου 40 του Συντάγματος του 1844, που αναφερόταν στο δόγμα του διαδόχου του θρόνου. Ο Μακρυγιάννης είχε υποβάλει πρόταση στην Εθνοσυνέλευση για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος του 1844, που αναφέρονταν στη θρησκεία και επιδίωκε την ψήφιση άρθρου σχετικού με την απαγόρευση του προσηλυτισμού. Αγωνίστηκε με θέρμη για την ψήφιση του άρθρου 40, που επέβαλε στο διάδοχο του θρόνου να πρεσβεύει το ορθόδοξο δόγμα. [225] Αγωνίστηκε στη Συνέλευση ώστε στο Σύνταγμα της Ελλάδας της 18ης Μαρτίου 1844 να μη διαγραφεί το σχετικό άρθρο και παρατηρηθεί στο μέλλον το φαινόμενο να έχει άλλη θρησκεία ο βασιλιάς και άλλη ο λαός: «Πᾶς διάδοχος τοῦ Ἑλληνικοῦ θρόνου ἀπαιτεῖται νά πρεσβεύῃ τήν θρησκείαν τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας». [226] Ο Όθωνας αρνούνταν το άρθρο με το πρόσχημα ότι η Ελλάδα δεν θα έβρισκε βασιλιά, γιατί κανείς δεν θα δεχόταν να αλλάξει τη θρησκεία του για να αναλάβει το θρόνο μιας τόσο μικρής χώρας.[227] Το περιβόητο άρθρο 40 του Συντάγματος δεν το επιθυμούσαν ούτε οι ξένοι γιατί επιδίωκαν να είναι ο διάδοχος Λατίνος, όπως ο Όθωνας. Ο Μακρυγιάννης όμως θεωρούσε ότι αυτό ήταν απαράδεκτο να συμβαίνει σε μια χώρα που στη συντριπτική της πλειοψηφία ήταν ορθόδοξη.[228] Είχε μάλιστα υπόψη του την πίκρα του βασιλιά για το περί θρησκείας άρθρο 40 του Συντάγματος.[229] «Πικράθη διά τό ἄρθρο τῆς θρησκείας; Τῆς Μεγαλειότης του δέν τῆς ἔβαλε θέλησιν τό Ἔθνος, τοῦ εἶπε νά μείνη εἰς τήν θρησκείαν του — ὁ διάδοχός του νά βαφτιστῆ, νά οἰκειωθῆ μ᾽ αὐτό τό ἔθνος, ὁπού ἔχυσε ποταμούς αἵματα ὅσο νά βγῆ ἀπό τοῦ λιονταργιοῦ τό στόμα». [230]

xi) Το θρησκευτικό στοιχείο στα κείμενα άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων

Η θρησκευτικότητα που χαρακτηρίζει τα "Απομνημονεύματα" του Μακρυγιάννη

---

224. Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1837,* Γ΄. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839, 178-179.
225. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 193, 289.
226. Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984, 97.
227. Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική διάσταση στη ζωή και το έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη,* ό.π., 141.
228. Σαρδελής Κώστ., *Η προσευχή του Μακρυγιάννη*, ό.π., 60.
229. Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης πατέρας και δάσκαλος του Γένους*, ό.π., 151-152.
230. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα"*, (βιβλ. Δ΄, κεφ. Β), ό.π., 483.

σε όλη τους την έκταση και το διαρκώς επαναλαμβανόμενο μοτίβο για την αποτελεσματικότητα της θεϊκής παρέμβασης και προστασίας υπέρ του ιδίου και υπέρ του αγωνιζόμενου έθνους, απαντούν σε περιορισμένη έκταση στα απομνημονεύματα των άλλων αγωνιστών. Εκείνο που μας προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι ότι ακόμα και τα απομνημονεύματα δύο κληρικών, που πρωτοστάτησαν στην Επανάσταση, του Παλαιών Πατρών Γερμανού και του πρωτοσύγκελου Αμβρόσιου Φραντζή, στερούνται τέτοιων αναφορών. Και οι δύο αυτοί ιερωμένοι, με βάση τη μόρφωσή τους, καταγράφουν τα γεγονότα σαν κοσμικοί ιστορικοί, ενώ ο Μακρυγιάννης τα προσεγγίζει με βάση τη θεολογική ερμηνεία. [231]

Στα "Απομνημονεύματα" του Παλαιών Πατρών Γερμανού σε δύο μόνο σημεία δύναται να εντοπίσει κανείς την αναφορά στο θρησκευτικό στοιχείο. Κατά την περίοδο της συγκρότησης της Α΄ Εθνοσυνέλευσης στην Επίδαυρο (1 Ιανουαρίου 1822) και λίγο πριν ο Δ. Υψηλάντης αναλάβει τα καθήκοντά του ως Πρόεδρος του Βουλευτικού Σώματος γίνεται λιτανεία ευχαριστήρια προς τον Θεό και δίδονται όρκοι πίστεως προς την πατρίδα, πριν την έναρξη των εργασιών της Συνέλευσης: «Ἀφοῦ δέ διετάχθησαν τοιουτοτρόπως τά πάντα, ἔγινε λιτανεία εὐχαριστήριος εἰς τόν Θεόν καί ὁ ὅρκος τῆς πίστεως εἰς την Πατρίδα, καί ἄρχισε τακτικῶς νά ἐργάζεται ἡ Διοίκησις...».[232] Σε άλλο σημείο της αφήγησής του ο Παλαιών Πατρών Γερμανός επικαλείται τη βοήθεια της θείας Πρόνοιας, ώστε να χαρίσει στους αγωνιζομένους στο Βαλτέτσι τη νίκη. Επίσης αναπέμπονται ευχαριστίες και παρακλήσεις προς τον Θεό πριν τη μάχη: «Εὐθύς τότε ὅλοι ἐννόησαν ὅτι ὁ στρατός ἐπορεύθη εἰς τό Βαλτέτσι καί ὄχι πρός ἄλλο μέρος.Ἐταλαντεύοντο λοιπόν μεταξύ φόβου καί ἐλπίδος, φοβούμενοι μέν μή νικηθῶσιν οἱ Ἕλληνες καί πάντες ἀπολεσθῶσιν, ἐλπίζοντες δέ, ὅτι ἡ θεία πρόνοια ἠδύνατο νά ἐκτείνη χείρα βοηθείας, καί χορήγηση πρός αὐτούς τήν νίκην.Ὅθεν μή δυνάμενοι ἄλλο τι νά πράξωσιν ἔψαλλον θερμάς πρός τόν Θεόν παρακλήσεις, καί ἔχεον ποταμηδόν δάκρυα ἀπό τούς ὀφθαλμούς μέχρι τοῦ μεσονυχτίου». [233]

Ο Στρατηγός Σπυρομίλιος αφηγούμενος τα γεγονότα της δεύτερης πολιορκίας του Μεσολογγίου, λίγο πριν την αναμέτρηση με μια εχθρική μοίρα δύο χιλιάδων ανθρώπων κατά τον Απρίλιο του 1825, αναφέρει ότι όλες οι ελπίδες τους στηρίζονταν στη βοήθεια του Υψίστου που υποστήριζε το δίκαιο αγώνα τους: «Εἰς κανέν μέρος δέν ἦτον ἀσφάλεια, ὅλοι εἴχομεν προσηλώση τάς ἐλπίδας μας εἰς τούς βραχίονάς μας καί εἰς τήν βοήθειαν τοῦ Ὑψίστου, ὅστις χειραγωγῶν τήν ἐπανάστασίν μας, ἐπιστή-

231. Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*, ό.π., 89.
232. Γερμανός Παλ. Πατρών, *"Απομνημονεύματα"*. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 79.
233. Γερμανός Παλ. Πατρών, *ό.π.*, 174-175.

ριζεν εἰς τόσας ἐπικινδύνους περιστάσεις τόν δίκαιον ἀγώνα μας, αὐτός ἐδύνατο καί αὖθις νά μᾶς σώση· ναί, εἰς τά βάθη τῆς θαλάσσης, κ'ἐκεῖ ἡ χείρ σου Δέσποτα!».[234]

Στα Προλεγόμενα του Γεωργίου Τερτσέτη στην έκδοση των "Απομνημονευμάτων" του Θεόδωρου Κολοκοτρώνη έχουμε αναφορές στο θρησκευτικό στοιχείο. «Ὁ Θεός ἔδωσε τήν ὑπογραφή του διά τήν ἐλευθερίαν τῆς Ἑλλάδος, δέν τήν παίρνει ὀπίσω», έλεγε χαρακτηριστικά ο Κολοκοτρώνης πιστεύοντας, όπως και ο Μακρυγιάννης, ότι ο αγώνας τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία. Η φράση αναφέρεται όχι από τον ίδιο τον Κολοκοτρώνη στη "Διήγηση", αλλά ως ανέκδοτο από τον Τερτσέτη. [235] Στα Προλεγόμενα της έκδοσης ο Γ. Τερτσέτης αναφέρει: «Ὁ Θεός ἐπάτησε, πατεῖ ὡς σφραγίδα του τήν ὡραιότητα καί τήν αἰωνιότητα εἰς τά δίκαια καί γενναῖα ἔργα τῶν ἀνθρώπων». [236] Σε άλλο σημείο στα Προλεγόμενα ο Γ. Τερτσέτης επισημαίνει ότι ο Θεός είναι σύμμαχος των ενάρετων και ένδοξων πράξεων για τον ιερό σκοπό υπέρ της απελευθέρωσης της πατρίδας: «Ἄν τί εὐφραίνει περισσότερο τήν ψυχή, εἶναι τό θέαμα τῆς ἀνδρείας εἰς ὑπηρεσίαν τιμίου καί ὁσίου σκοποῦ, καί ἄν ἔπειτα ἀπό κινδύνους πολλούς, ἀπό θανάτους ἀνδρῶν, ἀπό ναυμαχίαις, τό ποθούμενο λάμψει μέ τά στέφανα τῆς νίκης, τότε δέν ἔχει ἄκρην θαυμασμός καί χαρά, ὁ νοῦς μας σμίγει μέ τόν ἔπαινον τοῦ ἀνθρώπου τήν δοξολογίαν τοῦ Θεοῦ, διατί ὁ Θεός εἶναι ὁ πιστός σύμμαχος τῶν ἐνάρετων πράξεων». [237]

Ο Κολοκοτρώνης αφηγείται ότι ευρισκόμενος στο Τζηρίγο (Κύθηρα) πήγε στο πανηγύρι της Αγίας Μονής του νησιού και έταξε στην Παναγία πως, αν τους βοηθήσει να ελευθερώσουν την πατρίδα, θα φτιάξει τη χαλασμένη εκκλησιά. Ο αγωνιστής πραγματοποίησε το τάμα του κατά το δεύτερο χρόνο της Επανάστασης: «Μιά φορά ἐπῆγα εἰς τό πανηγύρι τῆς Ἁγίας Μονῆς. Αὐτό τό μοναστήρι ἦταν μεγάλο καί ἐχαλάσθη εἰς τήν πρώτη Τουρκιά.Ὅταν ἐπέρασα ἦτο μιά μάνδρα χαλασμένη καί σκεπασμένη ἡ ἐκκλησιά μέ κλάδους δένδρων. Τότε ἔταξα, ὅτι: "Παναγία μου βοήθησέ μας νά ἐλευθερώσωμεν τήν Πατρίδα μας ἀπό τόν τύραννο, καί θά σέ φκειάσω καθώς ἤσουν πρῶτα (1803)". Μέ ἐβοήθησε, καί εἰς τόν δεύτερον χρόνον τῆς ἐπαναστάσεώς μας ἐπλήρωσα τό τάμα μου καί τήν ἔφκειασα». [238] Η πραγματοποίηση του τάματός του προς την Παναγία θυμίζει το περιστατικό με τον Μακρυγιάννη στο πα-

---

234. Σπυρομίλιος Στρατηγός, *"Απομνημονεύματα" για τη δεύτερη πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-1826).* Βεργίνα, Αθήνα 1996, 36.

235. Τερτσέτης Γεώργ., *"Άπαντα": Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836*, (υπό Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ΄. Πηγή, Αθήνα 1953, 201.

236. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα" ή Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής* (Προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996, 8.

237. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 4

238. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *ό.π.*, 49.

νηγύρι της Δεσφίνας και την πραγματοποίηση του δικού του τάματος προς τον προστάτη του Αι–Γιάννη. Μια ανάλογη περίπτωση έχουμε στο "Οράματα και Θάματα", όπου ο Μακρυγιάννης δηλώνει στον μυστηριώδη γέροντα–αντιπρόσωπο του Θεού πως δεν πρόκειται να χτίσει τις δύο εκκλησίες που είχε τάξει, αν δεν έβλεπε προηγουμένως την Ορθοδοξία και τη δικαιοσύνη να αποκαθίσταται στην Ελλάδα. [239] Βλέπουμε ότι στην παρούσα περίπτωση η υλοποίηση του τάματος θέτει ως προϋπόθεση την ικανοποίηση κάποιων αιτημάτων: «Τότε μοῦ λέγει (ὁ γέροντας): Νά μήν εἶσαι ἔτσι βαρυγκωμένος, καί νά δοξάζεις τόν Θεόν καί νά φκιάσεις καί τίς δύο ἐκκλησίες ὁπού 'χες ταμένα. Τοῦ λέγω: Οὔτε τόν Θεόν γελάγω οὔτε τήν βασιλείαν του οὔτε ἐσένα· ἐκκλησίες δέν φκιάνω, ἄν δέν ἰδῶ ἡ θρησκεία μου νά μήν τσαλοπατιέται, καί ἡ πατρίδα μου, ἀπό τήν παραλυσία καί κακία καί ἀπιστία». [240]

Ο Μακρυγιάννης κατά την απάντησή του στο Γάλλο ναύαρχο Δεριγνύ υποστήριξε ότι «μπορεῖ νά εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει» και σε άλλο σημείο των "Απομνημονευμάτων" αναφέρει: «Ἀποφάσισα ν' ἀντισταθῶ ...ὅποιος θελήση νά μέ πειράξη - ὁ ἀδύνατος ἔχει τοῦ Θεοῦ τή δύναμη εἰς τό δίκιον του». [241] Με τις φράσεις αυτές ο αγωνιστής εκφράζει τη βεβαιότητα και την πεποίθησή του ότι η θεϊκή παρέμβαση έχει τη δύναμη να ενισχύσει τον αδύνατο που έχει το δίκιο με το μέρος του και να του δώσει τη δυνατότητα να υπερισχύσει. Ο Κολοκοτρώνης αντιδρά διαφορετικά από τον Μακρυγιάννη. Ικετεύει τα θεία για ευνοϊκή παρέμβαση με δέος, αλλά δεν έχει καμιά σιγουριά ότι η επίκληση και η ικεσία του θα εισακουστεί: «Ἦταν μιά ἐκκλησιά εἰς τόν δρόμο (ἡ Παναγία στο Χρυσοβίτσι). Καί τό καθιστό μου ἦταν ὁπού ἔκλαιγα τήν Ἑλλάς. Παναγιά μου, βοήθησε καί τούτη τήν φορά τούς Ἕλληνες διά νά ἐμψυχωθοῦν». [242]

Σε άλλο σημείο ο Κολοκοτρώνης, μετά την ήττα στη Σφακτηρία, αναφέρεται στους όρκους που έδωσε στο Θεό το Βουλευτικό και το Εκτελεστικό στο Ναύπλιο, ότι θα αγωνιστούν όλοι μονοιασμένοι για την ιδέα της πατρίδας: «Ἤλθαμεν εἰς τό Ἀνάπλι. Ἐρχόμενοι εἰς τό Ναύπλιον ὠρκωθήκαμεν τό Βουλευτικόν, τό Ἐκτελεστικόν καί ἡμεῖς εἰς τήν ἐκκλησίαν, ὅτι νά ἀφήσωμεν τά περασμένα νά τά λησμονήσωμεν, νά ἑνωθῶμεν καί νά μήν ἔχωμεν ἄλλην ἰδέαν παρά νά δουλεύσωμεν διά τήν πατρίδα μας». [243] Οι όρκοι των αγωνιστών στο Θεό και την Παναγία ή την Αγία Τριάδα μέσα

---

239. Αθανασόπουλος Βαγγ., «Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο *Οι μάσκες του ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α΄. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 181 (σημ. 3).
240. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Οράματα και Θάματα",* ό.π., 148.
241. Μακρυγιάννης Ιωάν., *"Απομνημονεύματα",* (βιβλ. Γ΄, κεφ. Γ΄), ό.π., 376.
242. Τερτσέτης Γεώργ., *"Άπαντα"*, ό.π., 65.
243. Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα"*, ό.π., 138.

στις εκκλησίες και πριν τις μάχες για να εξασφαλίσουν τη θεϊκή εύνοια και προστασία, αποτελεί κοινό σημείο σε πολλούς απομνημονευματογράφους. Συχνά αναπέμπονται δεήσεις και προσευχές στο Θεό, ευλογείται η σημαία και τα όπλα τα ιερά και ορκίζονται οι αγωνιστές «Γιά τοῦ Χριστοῦ τήν πίστη τήν ἁγία καί τῆς πατρίδος τήν ἐλευθερία».

Το ίδιο μοτίβο της δοξολογίας προς τον Θεό και των παρακλήσεων των αγωνιστών για ενδυνάμωσή τους στον αγώνα απαντά και στον απομνημονευματογράφο Φωτάκο. Μετά την είσοδο των Καπεταναίων στην Καλαμάτα κατά τις αρχές του 1821, και πριν την εκστρατεία τους για να καταλάβουν τα διάφορα φρούρια της Πελοποννήσου, γίνονται δοξολογίες από τους ιερείς για να τους χαρίσει ο Θεός την ευλογία του: «Τήν αὐτήν ἡμέραν ἐψάλη δοξολογία ἀπό τούς Καλαματιανούς ἱερεῖς εἰς τόν ποταμόν καί τότε οἱ ἄλλοι μέν ἐπῆγαν νά πολιορκήσουν τά φρούρια τῆς Μεσσηνίας, ὁ δέ Κολοκοτρώνης μέ 300 Μανιάτας... ἐξεστράτευσαν τήν 24 Μαρτίου διά τά μεσόγεια τῆς Πελοποννήσου διά νά γενικεύσουν τήν ἐπανάστασιν... Καθώς ἔβλεπαν οἱ Ἕλληνες τάς σημαίας καί τούς στρατιώτας ἐσήμαιναν τῶν ἐκκλησιῶν τά σήμαντρα, καί οἱ μέν ἱερεῖς ἔβγαιναν ἐνδυμένοι τά ἱερά ἄμφια καί μέ τό Εὐαγγέλιον εἰς τάς χείρας, οἱ δέ χριστιανοί ἄνδρες, γυναῖκες καί παιδιά, ἐπαρακαλοῦσαν τόν Θεόν νά τούς ἐνδυναμώση». [244]

Ο Φωτάκος σε διάφορα σημεία του έργου του αναφέρει τη φράση «Ὁ Θεός εἶναι μέ μᾶς· νά μή σᾶς μέλη τίποτε», γιατί πιστεύει κι αυτός, όπως και ο Μακρυγιάννης, στη θεία παρέμβαση υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Λίγο πριν την αναμέτρηση με τη στρατιά του Δράμαλη στα Δερβενάκια κατά το 1822, ο Κολοκοτρώνης εμψυχώνοντας τα παλικάρια του τους διαβεβαιώνει ότι η θεϊκή βοήθεια είναι δεδομένη: «Τούς ἐβεβαίωνεν εἰς τέτοιον τρόπον, ὥστε νά μήν ἔχουν καμμίαν ὑποψίαν, ἀλλά νά εὔχωνται νά εἶναι τόσον πολλοί οἱ Τοῦρκοι διά νά τούς χάση μέ τήν βοήθειαν τοῦ Ἁγίου Θεοῦ του προστάτου τῆς Ἑλλάδος μίαν ὥραν ἀρχήτερα, καί σέ ὀλίγες ἡμέρες θέλει τούς στείλει τά νέα τῆς καταστροφῆς τοῦ τρομεροῦ Δράμαλη...». [245]

Και ο αγωνιστής Φωτάκος, όπως και ο Μακρυγιάννης, θεωρεί σημαντική τη συμβολή των μοναχών και του κλήρου στον εθνικοαπελευθερωτικό Αγώνα: «καί τό ἱερόν Εὐαγγέλιον ρητῶς διδάσκει, ὅτι ὁ μοναχός χρεωστεῖ νά θυσιάση τή ζωή του διά τήν σωτηρίαν ἑνός καί μόνον ἀνθρώπου, πολλῷ δέ μᾶλλον διά τήν ὕπαρξιν καί τήν σωτηρίαν ὁλοκλήρου τοῦ Ἔθνους του» [246] Επίσης υπογραμμίζει σε άλλο σημείο

---

244. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα": περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*, Α΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996, 83.
245. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα"*, Α΄, ό.π., 253.
246. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα"*, Α΄, (Εισαγωγή), ό.π., 46.

τη συμβολή του κλήρου μέσω της Φιλικής ή άλλης πατριωτικής Εταιρείας: «Μεταξύ τῶν δύο τούτων ἑταιριῶν (Φιλική και Φιλόμουσος) ἐφάνη τότε καί τρίτη, ἡ τῆς Ἱερᾶς θρησκείας ὀνομασθεῖσα, ἡ ὁποία ἀμέσως ἔλαβε μέρος ἐνεργητικόν, ἐβεβαίωσε τό μυστήριον τῆς ἐπαναστάσεως, ἔδωσε θάρρος εἰς τούς κατηχουμένους τῆς διά τοῦ ὅρκου καί ἐνίσχυε τήν συνείδησιν καί τό πνεῦμα τῶν Ἑλλήνων. Ὁ ἀξιοσέβαστος κλῆρος τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν εὑρίσκετο τότε παντοῦ ἐμπρός καί ἔδιδε τήν βαρύτητα καί τήν βεβαιότητα εἰς τόν σκοπόν τῆς ἐπαναστάσεως, καί ἕνεκα τούτου εἰς τούς Ἕλληνας ἐφαίνετο, ὅτι ἡ σημαία τῆς ἐπαναστάσεως εἶναι εἰς τάς χεῖρας τοῦ Θεοῦ διά τῶν λειτουργῶν τῆς θρησκείας του». [247]

Με την άποψη του Μακρυγιάννη ότι τα μοναστήρια και οι εκκλησιές υπήρξαν τα προπύργια της επανάστασης, γιατί εκεί φυλάσσονταν τα πολεμοφόδια, τα τρόφιμα και όλα τα αναγκαία του πολέμου, συντάσσεται και ο Φωτάκος ο οποίος μας δίνει ανάλογη μαρτυρία για την προσφορά της εκκλησίας στη μάχη του Βαλτετσίου: «...τέταρτον ταμπούρι εἶχαν κάμει ἐπάνω εἰς τήν ἐκκλησίαν οἱ ἀδελφοί Μπουραῖοι ἀπό τό χωρίον Κωνσταντίνους τῆς Μεσσηνίας, οἱ Μανιάται, οἱ Τριπολιτσιῶται καί οἱ ἐντόπιοι καί ἄλλοι ἀπό ἄλλας ἐπαρχίας, καί μέσα εἰς τήν ἐκκλησίαν εἶχαν τάς τροφάς καί τά πολεμοφόδιά των...». [248]

Β) Λογική ανάλυση

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και με το οποίο εκφράζει την πεποίθηση και τη βαθιά πίστη του ότι ο Αγώνας της Ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία και ότι η παρέμβαση του Θεού υπέρ των Ελλήνων στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον εχθρό υπήρξε καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή τους, είναι το εξής: «Ἐκεῖ ὁποὖφκιανα τίς θέσες εἰς τούς Μύλους ἦρθε ὁ Ντερνύς νά μέ ἰδῆ. Μοῦ λέγει· "Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτές οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμο θά κάμετε μέ τόν Μπραΐμη αὐτοῦ; Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατός ὁ Θεός ὁπού μᾶς προστατεύει· καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες. Κι' ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη, παρηγοριόμαστε μ' ἕναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τούς Ἕλληνες πάντοτε ὀλίγους.Ὅτι ἀρχή καί τέλος, παλαιόθεν καί ὥς τώρα, ὅλα τα θερία πολεμοῦν νά μᾶς φᾶνε καί δέν μποροῦνε· τρῶνε ἀπό μᾶς καί μένει καί

247. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *ό.π.*, 33.
248. Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *"Απομνημονεύματα"*, Α΄, ό.π., 129.

μαγιά. Καί οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουν νά πεθάνουν· κι' ὅταν κάνουν αὐτήνη τήν ἀπόφασιν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν. Ἡ θέση ὁπού εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιούτη· καί θά ἰδοῦμεν τήν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μέ τούς δυνατούς. – Τρέ μπιέν", λέγει κι' ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος». (*Απομν*., βιβλ. Α΄, κεφ. Η΄, 206-207).

Ως προς τη λογική του δομή το ανωτέρω επιχείρημα έχει την εξής μορφή:

1η προκείμενη: Μοῦ λέγει· "Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτές οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες ...καί θά δείξωμεν τήν τύχη μας σ' αὐτές τίς θέσες τίς ἀδύνατες. 2η προκείμενη: Κι' ἄν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τό πλῆθος τοῦ Μπραΐμη... κι' ὅταν κάνουν αὐτήνη τήν ἀπόφασιν, λίγες φορές χάνουν καί πολλές κερδαίνουν. Συμπέρασμα: Ἡ θέση ὁπού εἴμαστε σήμερα ἐδῶ εἶναι τοιούτη· καί θά ἰδοῦμεν τήν τύχη μας οἱ ἀδύνατοι μέ τούς δυνατούς"».

Ως προς τον αριθμό των προκειμένων του ο συλλογισμός είναι έμμεσος διότι το συμπέρασμα προκύπτει και από τις δυο προκείμενες. [249] Ο συλλογισμός καταλήγει σε καταφατικό συμπέρασμα διότι η πρώτη προκείμενη απαρτίζεται από καταφατικές προτάσεις και η δεύτερη προκείμενη επίσης από καταφατικές. [250]

Όσον αφορά τη συλλογιστική πορεία ο συλλογισμός είναι αναλογικός γιατί η διανοητική πορεία διαγράφεται από τα ειδικά στα ειδικά. [251] Ο αναλογικός συλλογισμός εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό ⇒ σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Συγκεκριμένα στον παρόντα συλλογισμό ξεκινάμε από την ειδική περίπτωση της αναμέτρησης των Ελλήνων με τον Ιμπραήμ στους Μύλους του Ναυπλίου, όπου οι θέσεις είναι αδύνατες οχυρωματικά, αλλά ο Θεός που τους προστατεύει είναι δυνατός, και από την ειδική διαπίστωση ότι και στο παρελθόν σε πολλές μάχες με τους αντιπάλους, αν και ήσαν ολιγάριθμοι και αδύνατοι οι Έλληνες, υπερίσχυσαν με τη δύναμη του Θεού και της τύχης, και καταλήγουμε στο συμπέρασμα στην πεποίθηση ότι και στην παρούσα σύγκρουση με τον Ιμπραήμ, παρά την ολιγαριθμία και την αδυναμία τους, θα υπερισχύσουν και πάλι λόγω της θεϊκής παρέμβασης και προστασίας.

Η δεύτερη προκείμενη έχει μεγάλη έκταση στη διατύπωσή της σε σχέση με την πρώτη προκείμενη γιατί εκεί ο Μακρυγιάννης χρησιμοποιεί όλη του την επιχειρηματολογία, προκειμένου να πείσει το ναύαρχο Δεριγνύ ότι η γενναιότητα, η τόλμη και η αυτοθυσία

---

249. Περί έμμεσου συλλογισμού βλ. σχετικό πίνακα λογικών όρων.

250. Με βάση τους κανόνες εγκυρότητας που αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού ισχύει το ακόλουθο: «Ὅταν καί οἱ δύο προκείμενες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα-Γιάννινα 1985, 143.

251. Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής όπου περιλαμβάνεται και η ανάλογη βιβλιογραφία.

των Ελλήνων και κατά το παρελθόν, αλλά και η θεϊκή βοήθεια, υπήρξαν παράγοντες που πάντοτε βοήθησαν τους αγωνιζόμενους Έλληνες να υπερισχύσουν και θα τους βοηθήσουν και στην παρούσα αναμέτρηση εξίσου. Το ηρωικό παρελθόν και η θεϊκή υποστήριξη είναι στοιχεία που πιστοποιούν ότι και στην παρούσα σύγκρουση θα εξασφαλιστεί η νίκη για τους Έλληνες.

Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι στην αναλογία επιβάλλεται να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας. [252] Και στον συγκεκριμένο αναλογικό συλλογισμό το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν, διότι μπορεί ο Μακρυγιάννης να ευελπιστεί ότι οι αδύνατοι θα υπερισχύσουν των δυνατών, όπως και στο παρελθόν, με τη θεϊκή βοήθεια, ωστόσο το στοιχείο αυτό είναι λογικά ανεπαρκές, διότι η νίκη είναι συνδυασμός και πολλών άλλων παραγόντων όπως η υλική υποδομή και ο εξοπλισμός, η αριθμητική υπεροχή, η πολεμική εμπειρία, η οργάνωση, οι στρατηγικές ικανότητες του επικεφαλής, η γενναιότητα και πολλά άλλα.

Η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) και το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα καθώς η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή. [253] Η ανωτέρω παρατήρηση υφίσταται διότι ο αναλογικός συλλογισμός ουσιαστικά είναι μια μορφή επαγωγικού συλλογισμού που αναπτύσσεται με τη μέθοδο της αναλογίας, καθώς το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών. Πράγματι συγκρίνονται ομοειδείς ως προς το γένος έννοιες, όπως είναι η αναμέτρηση των αριθμητικά κατώτερων Ελλήνων στην αδύναμη θέση των Μύλων απέναντι σε αριθμητικά υπέρτερο αντίπαλο με συμπαραστάτη τον Θεό, με ανάλογες πολεμικές αναμετρήσεις του παρελθόντος και με κοινό στοιχείο την αδυναμία και τη θεϊκή βοήθεια και επιδιωκόμενο σκοπό την νίκη και τώρα, όπως και τότε.

Ο αστάθμητος παράγοντας της εύνοιας της τύχης και το συμπτωματικό στοιχείο της θεϊκής παρέμβασης θεωρούνται ανεπαρκή στοιχεία που προσδίδουν στο συμπέρασμα πιθανολογικό χαρακτήρα και οδηγούν σε ατελή επαγωγή. [254]

---

252. «Εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς, πολύ ἀσθενέστερο ὅμως ὡς πρός τόν βαθμό πιθανότητας, εἶναι ὁ ἀναλογικός διαλογισμός» βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 173.

253. Στον αναλογικό συλλογισμό ως μορφή επαγωγικού συλλογισμού αναπτυσσόμενου με τη μέθοδο της αναλογίας εξετάζουμε κατά τον παραλληλισμό των δύο εννοιών i) αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) είτε βασίζεται σε επαρκείς και σχετικές με το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, είτε στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή ii) αν η αναλογία είναι μεταφορική (παραλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) είτε έχει την αποδεικτική αξία λογικού επιχειρήματος, οπότε οδηγεί σε τέλεια επαγωγή, είτε δεν έχει την αποδεικτική αξία λογικού επιχειρήματος, οπότε οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

254. Σχετικά με τον επαγωγικό συλλογισμό, τις μεθόδους ανάπτυξής του και την τέλεια ή ατελή επαγωγή βλ. γλωσσάρι όρων της Λογικής.

Γ) Συμπεράσματα από την ανάλυση του συλλογισμού

Το κύριο και βασικό επιχείρημα του Μακρυγιάννη που αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και στην παρέμβαση του Θεού υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων, ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα εμφανίζεται ως πιθανόν και, καθώς η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες, οδηγεί σε ατελή επαγωγή.

Ο συλλογισμός ως προς το περιεχόμενό του έχει εθνικό, ιδεολογικό, ηθικό και θρησκευτικό χαρακτήρα. Το εθνικό και ιδεολογικό περιεχόμενό του σχετίζεται με τους ηρωικούς αγώνες των σκλαβωμένων Ελλήνων στην προσπάθειά τους να αποτινάξουν το ζυγό της μακροχρόνιας δουλείας, να αναστήσουν το υπόδουλο Γένος τους και να το δουν να προκόβει ακολουθώντας την πορεία των πολιτισμένων εθνών της Δύσης. Η λεβεντιά, το ψυχικό σθένος και η γενναιότητα των αγωνιστών του ’21 υπήρξαν τα βασικά όπλα στον άνισο αγώνα τους εναντίον της κραταιάς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το ηθικό και θρησκευτικό περιεχόμενο του συλλογισμού σχετίζεται με την πεποίθηση και τη βαθιά πίστη, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και πολλών άλλων αγωνιστών, ότι ο Αγώνας της ανεξαρτησίας τελούσε υπό τη θεϊκή προστασία και οι ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού στις μάχες και τις αναμετρήσεις με τον κατακτητή υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για την αίσια έκβασή του.

Τόσο το επιχείρημα που εξετάσαμε, όσο και τα συναφούς περιεχομένου παράλληλα επιχειρήματα που το πλαισιώνουν και το συμπληρώνουν, έχουν διαμορφωθεί με βάση τις καταλυτικές επιδράσεις που δέχτηκε ο Μακρυγιάννης από την ελληνορθόδοξη παράδοση, από την πνευματική και πολιτιστική κληρονομιά του τόπου και από τη γενικότερη περιρρέουσα ιδεολογική ατμόσφαιρα της εποχής του.

Εξετάζοντας τη γενεαλογία του επιχειρήματος και τις πηγές της έμπνευσής του διαπιστώνουμε ότι πηγάζει από τις προσωπικές εμπειρίες και τα βιώματα του Μακρυγιάννη, αλλά και από το ιδεολογικό κλίμα της εποχής του, που ήταν φορτισμένο από τις λαϊκές δοξασίες και από τις χρησμολογικές αντιλήψεις, σύμφωνα με τις οποίες τα ιστορικά γεγονότα καθοδηγούνταν από τη θεία Πρόνοια. Τις ευεργετικές παρεμβάσεις του Θεού τις βίωνε τόσο στην προσωπική του ζωή, όσο και στα γεγονότα του Αγώνα, αλλά και αργότερα κατά την περίοδο διαμόρφωσης και πολιτικής συγκρότησης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους.

Στο συλλογισμό προβάλλονται οι απόψεις για τη βοήθεια που χορηγεί η θεία Πρόνοια σε δύσκολες στιγμές και κυρίως στους αδύνατους και αδικημένους, σύμφωνα με τη λαϊκή αντίληψη της εποχής ότι «ὁ ἀδύνατος ἔχει τοῦ Θεοῦ τήν δύναμη εἰς τό δίκιόν του». Επίσης προβάλλεται και η άποψη ότι οι αδικίες και οι βιαιότητες των Τούρκων αποτελούν την κύρια αιτία της καταστροφής τους, καθώς ξέφυγαν από το δρόμο του Θεού και θα τιμωρηθούν από τη θεία δίκη.

Ο παρών συλλογισμός αλλά και όλοι οι παράλληλοι θρησκευτικού περιεχομένου συλλογισμοί είναι διαποτισμένοι και επηρεασμένοι από την οικουμενικότητα της θρησκευτικής συνείδησης του Μακρυγιάννη, η οποία απορρέει από την αντίληψή του για την αδιαίρετη ενότητα της εθνικής υπόστασης με τη θρησκευτική πίστη του λαού. Σε αρκετά επιχειρήματά του κυριαρχούν οι δύο βασικές έννοιες του ιδεολογικού του στερεώματος, η πατρίδα και η θρησκεία («ἡ πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καί ἡ θρησκεία εἶναι τό πᾶν»), για τις οποίες είναι έτοιμος να θυσιαστεί. Αυτές αποτελούν δύο ύψιστα ιδανικά, τα οποία υπερασπίζεται με πάθος, γιατί, καθώς πιστεύει στην άρρηκτη ενότητα της Ορθοδοξίας με τον Ελληνισμό, θεωρεί ότι η ελευθερία της πατρίδας θα είναι δόξα του Θεού και νίκη της Ορθοδοξίας.

Η θρησκευτικότητα του Μακρυγιάννη και η βαθιά πίστη του στο Θεό, αλλά και η προσήλωσή του στις αρχές της Ορθοδοξίας όχι μόνο είναι διάχυτες στα επιχειρήματά του, αλλά και σε όλη την έκταση τόσο των "Απομνημονευμάτων" όσο και των "Οραμάτων και Θαμάτων". Μέσω των επιχειρημάτων του καταγράφεται η συμβολή του στην προάσπιση της Ορθοδοξίας κατά την περίοδο της Αντιβασιλείας και της βασιλείας του Όθωνα. Οι αγώνες του για τον τερματισμό της προσηλυτιστικής δράσης των ετερόδοξων και της διάβρωσης της ορθόδοξης πίστης από τις κακοδοξίες κληρικών και στοχαστών αποτυπώνονται σε αρκετά θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρήματά του. Οι αντιδράσεις του για τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας και τη δημοπρασία των ιερών σκευών, αλλά και για τη δράση της Φιλορθόδοξης Εταιρείας διαφαίνονται σε μια σειρά άλλων επιχειρημάτων, αναφερομένων στο θρησκευτικό στοιχείο. Οι αγώνες του για τη διεκδίκηση του Συντάγματος, το οποίο θεωρεί «δῶρο Θεοῦ», για την τροποποίηση άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν τη θρησκεία και για την ψήφιση του άρθρου 40 του Συντάγματος, σχετικά με το δόγμα του διαδόχου του βασιλικού θρόνου, προβάλλονται μέσα από επιχειρήματα θρησκευτικού χαρακτήρα που μαρτυρούν, όπως και τα προηγούμενα, την αυστηρή προσήλωσή του στις αρχές των εθνικών και θρησκευτικών παραδόσεων του τόπου.

Από άποψη ιστορικής τεκμηρίωσης το επιχείρημα, το αναφερόμενο στη μάχη των Μύλων του Ναυπλίου εναντίον του Ιμπραήμ, έχει μελετηθεί και αναλυθεί με παράθεση άμεσων ιστορικών πηγών της εποχής, έμμεσων ιστορικών πηγών και κατάλληλου αρχειακού υλικού.

Το ανωτέρω επιχείρημα έχει γίνει αντικείμενο εξέτασης από πολλούς κριτικούς, μελετητές και σχολιαστές των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη, οι οποίοι εκθέτουν τις δικές τους απόψεις σχετικά με το εθνικό και θρησκευτικό περιεχόμενό του και με τα μηνύματα που προβάλλονται μέσα από αυτό, τονίζοντας ιδιαίτερα το ηθικό νόημα που εμπεριέχεται στα λόγια του Μακρυγιάννη «ότι ο αδύνατος που έχει το δίκιο με το μέρος του έχει το Θεό βοηθό και συμπαραστάτη».

Η ιδέα της προνοιακής αντίληψης της ιστορίας που προβάλλεται στο επιχείρημα

από τον Μακρυγιάννη, αλλά και η επίκληση της θεϊκής βοήθειας με δοξολογίες, δεήσεις, ικεσίες και όρκους πίστης και αφοσίωσης στο Θεό και την πατρίδα, διαφαίνονται και σε άλλους αγωνιστές-απομνημονευματογράφους του Αγώνα, όπως ο Κολοκοτρώνης, ο Φωτάκος, ο Σπυρομίλιος, ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Στην παρούσα διατριβή επιχειρήθηκε μια προσπάθεια προσέγγισης, μελέτης και ερμηνείας της κυρίαρχης κοινωνικής, πολιτικής και θρησκευτικής ιδεολογίας κατά τη διάρκεια των επαναστατικών και πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων, κατά κύριο λόγο σε σχέση με τις αντιλήψεις και τις απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη, όπως αυτές αποτυπώνονται στα χαρακτηριστικότερα επιχειρήματά του, αντλημένα από το έργο του "Απομνημονεύματα".

΄Ετσι, στο πρώτο εισαγωγικό κεφάλαιο, επιχειρήθηκε μια σύντομη ιστορική αναδρομή στα "Απομνημονεύματα" ως γραμματειακό είδος από την αρχαιότητα ως την εποχή της ελληνικής Επανάστασης και μια, μικρής έκτασης, σύγκρισή τους με άλλα συγγενή γραμματειακά είδη. Ο υποκειμενικός χαρακτήρας του είδους και η τάση αυτοπροβολής και φιλαυτίας του συντάκτη καθόρισαν ευθύς εξ αρχής τη μεθοδολογική προσέγγιση του θέματος. Για τον ασφαλέστερο εντοπισμό της αντικειμενικής ιστορικής "αλήθειας" κρίθηκε απολύτως αναγκαίος ο συσχετισμός των στοιχείων και των πληροφοριών που μας παραθέτει ο Μακρυγιάννης, μέσω κυρίως των επιχειρημάτων του, με εκείνα άλλων ιστορικών πηγών, άμεσων και πρωτογενών, όπως είναι τα απομνημονεύματα συναγωνιστών του, ατόμων δηλαδή που βίωναν τις ίδιες συνθήκες, που έδρασαν στον ίδιο χώρο και χρόνο και ανήκαν στην ίδια κοινωνική ομάδα με εκείνον.

Στο δεύτερο κεφάλαιο έγινε εκτενής αναφορά στην ιστοριογραφική μέθοδο τόσο του Μακρυγιάννη, όσο και άλλων σημαντικών ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων της εποχής του. Ο τρόπος νοηματοδότησης της ζωής και των γεγονότων από τους αφηγητές-συντάκτες των κειμένων αποτελεί ένα πρόβλημα σημαντικό για την αποτίμηση, την αξιολόγηση και την ερμηνεία του παρεχόμενου αφηγηματικού υλικού. ΄Ετσι, παρά τις διαβεβαιώσεις των απομνημονευματογράφων προς τον αναγνώστη για ειλικρίνεια και αντικειμενικότητα και έχοντας υπόψη μας ότι η φαντασία, η επίδραση του συναισθήματος και ο ιδεολογικός προσανατολισμός του γράφοντος συχνά εμποδίζουν την πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας, προβήκαμε σε συγκριτική μελέτη του παρεχόμενου αφηγηματικού υλικού. Γνωρίζοντας τους ορατούς κινδύνους για αποσιώπηση ή παραχάραξη της αλήθειας που εγείρει η υποκειμενικότητα της αφήγησης, τόσο του Μακρυγιάννη όσο και των άλλων αυτοβιογράφων, υιοθετήσαμε τη μέθοδο της διασταύρωσης πληροφοριών. Οι αυτοβιογραφικές περιγραφές αντιμετωπίσθηκαν ως απλές πηγές πληρφοριών, αλλά η αξιοπιστία και η εγκυρότητά τους πιστοποιήθηκε μόνο μετά από τη διασταύρωση των στοιχείων τους με εκείνα που εμπεριέχονται σε άλλες διαθέσιμες γραπτές πηγές τις οποίες και εντοπίσαμε στα ιστορικά αρχεία.

Πολύτιμες και χρήσιμες πηγές υπήρξαν τα ιστοριογραφικά κείμενα ξένων ιστο-

ριογράφων, τα χρονικά και τα ημερολόγια φιλελλήνων και εθελοντών, τα κείμενα Ευρωπαίων περιηγητών, οι οποίοι καταγράφουν τα δικά τους βιώματα και τις εμπειρίες τους από τον ελληνικό Αγώνα, άλλοτε εκφράζοντας την πικρία, τη δυσαρέσκεια και την απογοήτευσή τους από τις δυσμενείς συνθήκες που βίωσαν και άλλοτε εκφράζοντας τον ενθουσιασμό και την εύνοιά τους υπέρ των αγωνιζόμενων Ελλήνων. Τα κείμενα αυτά συνέβαλαν τα μέγιστα κατά τη διεξαγωγή της βιβλιογραφικής και της αρχειακής έρευνας, διότι οι πληροφορίες, συχνά ελλιπείς, τις οποίες παραθέτουν άλλοτε επιβεβαιώνουν τις απόψεις του Μακρυγιάννη και των λοιπών αγωνιστών και άλλοτε τις ανατρέπουν ή διαφοροποιούνται αισθητά. Επομένως και οι πηγές αυτές αποτέλεσαν ένα πολύτιμο εργαλείο για τη διασταύρωση και επιβεβαίωση του παρεχόμενου από τους βιογράφους πληροφοριακού υλικού.

Η ανάλυση του παρόντος κεφαλαίου προσδιόρισε τον τρόπο πάνω στον οποίον στηρίχθηκε η μέθοδος για την προσέγγιση και ερμηνεία του βιογραφικού υλικού. Συχνά κρίθηκε αναγκαίο να διερευνηθούν οι πολιτισμικές αξίες, η ψυχοσύνθεση των συντακτών, ο ρεαλισμός της αφήγησης και να προβούμε σε μια κοινωνιολογική και ψυχολογική ανάλυση των αφηγήσεων, προκειμένου να επισημανθούν ιδέες, στάσεις, αντιλήψεις, νοοτροπίες και συμπεριφορές των εκφραστών τους.

Η δέσμευση για αντικειμενική και αμερόληπτη ιστορική συγγραφή αποτελεί κοινό τόπο στον Μακρυγιάννη και τους λοιπούς απομνημονευματογράφους. Ωστόσο η υποκειμενικότητα, η εμπάθεια, η αποσιώπηση ή η διαστρέβλωση πληροφοριών επίσης αποτελούν κοινό στοιχείο που χαρακτηρίζει όλα τα αυτοβιογραφικά κείμενα του Αγώνα.

Το αντιπροσωπευτικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, στο οποίο ο Μακρυγιάννης συνοψίζει τις απόψεις του για τον σκοπό της ιστοριογραφικής συγγραφής και για τον διδακτικό και φρονηματιστικό της χαρακτήρα, ως προς τη λογική του δομή συνιστά έναν παραγωγικό βραχυλογικό συλλογισμό. Αυτός μάλιστα πληροί τους κανόνες της εγκυρότητας, οι προκείμενές του είναι αληθείς κρίσεις-προτάσεις και επομένως είναι ένας λογικά ορθός συλλογισμός.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τρίτο, επιχειρήθηκε η παρουσίαση των φιλοσοφικών, πολιτικών και πολιτειακών αντιλήψεων του Μακρυγάννη, μέσα από μια σειρά επιχειρημάτων του, σχετικά με την αποτελεσματικότητα της συλλογικής δράσης των Ελλήνων κατά τη διάρκεια του εθνικοαπελευθερωτικού Αγώνα. Οι βασικές ιδεολογικές του αρχές, που απορρέουν από τον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο, συγκλίνουν στην άποψη ότι μόνο διακατεχόμενοι οι Έλληνες από πνεύμα σύμπνοιας, ομόνοιας και ομοψυχίας θα επιτύχουν την απελευθέρωση από τον ξενικό ζυγό και την κατοχύρωση της ελευθερίας και της εθνικής ανεξαρτησίας. Οι απόψεις του για πρόταξη του συλλογικού συμφέροντος έναντι του ατομικού και οι εθνικοί του οραματισμοί για ευδοκίμηση και προαγωγή της πολιτείας, όπως συνοψίζονται στη γνωστή φράση «εμείς και όχι εγώ», απη-

χούν επιδράσεις από το ιδεολογικό και πολιτειακό υπόβαθρο του αρχαίου ελληνικού κόσμου, με τον τρόπο που αυτό είχε αναβιώσει μέσα από τα εθνοδιαφωτιστικά κείμενα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατά την αντιπαραβολή των σχετικών επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη με αυτά των άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων αποδείχθηκε ότι, ενώ η βασική αρχή για δημιουργική σύζευξη του «εμείς» με το «εγώ» είναι κυρίαρχη και δεσπόζουσα στο ιδεολογικό πλαίσιο του αγωνιστή, η ίδια αρχή απαντά σε λίγους μόνο συναγωνιστές του και σε πολύ μικρότερο βαθμό μέσα στο αυτοβιογραφικό έργο τους.

Το βασικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου, με το οποίο ο Μακρυγιάννης προβάλλει την αναγκαιότητα της συλλογικής δράσης των πολιτών με σκοπό την προαγωγή της πατρίδας και του ΄Εθνους, συνιστά ως προς τη λογική του ανάλυση έναν επαγωγικό συλλογισμό, αναπτυσσόμενο με τη μέθοδο της γενίκευσης. Η γενίκευση μάλιστα στηρίζεται σε επαρκή στοιχεία, το συμπέρασμα εμφανίζεται ως βέβαιο, οπότε η επαγωγή θεωρείται τέλεια.

Στο επόμενο κεφάλαιο, το τέταρτο, πραγματοποιήθηκε η παρουσίαση των βασικών θέσεων του Μακρυγιάννη περί ηθικής και δικαίου με κεντρικό σημείο αναφοράς την αναμενόμενη θεία τιμωρία των υβριστών Οθωμανών ως ανταπόδοση για τις αδικίες και τις ανομίες τους εις βάρος των Ελλήνων υπηκόων τους. Αυτές οι ιδεολογικές αντιλήψεις απηχούν λαϊκές δοξασίες της εποχής και χρησμολογικές θεωρίες περί θείας τιμωρίας των υβριστών κατακτητών και περί αποκατάστασης του δοκιμαζόμενου ελληνικού έθνους. Είναι μάλιστα σύμφωνες με θεοκρατικού τύπου ερμηνείες περί προνοιακής αντίληψης της ιστορίας, αλλά είναι και σύμφυτες με το οθωμανικό δίκαιο, τις θρησκευτικές αρχές του Ισλάμ και τον άγραφο ηθικό νόμο.

Κατά την ανάλυση του κεφαλαίου αυτού καταδείχθηκε — μέσω της παρουσίασης των απόψεων του Μακρυγιάννη, οι οποίες θυμίζουν ανάλογες απόψεις αρχαίων Ελλήνων φιλοσόφων και τραγικών ποιητών — ότι η “ύβρις” είναι πράξη αξιόποινη και τιμωρητέα από το θείο και αργά ή γρήγορα οι υβριστές τιμωρούνται αυστηρά και παραδειγματικά, ενώ ταυτόχρονα αποκαθίσταται η ηθική τάξη των πραγμάτων.

Η φιλοσοφική και ιδεολογική θεώρηση του Μακρυγιάννη περί τιμωρίας της ύβρεως των αλλόθρησκων Οθωμανών και περί δικαίωσης του Αγώνα της ελληνικής ανεξαρτησίας, απαντά και σε κείμενα άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων, όχι όμως σε τόσο ευρεία κλίμακα. Επίσης αυτή η συλλογιστική του Μακρυγιάννη έχει αποτελέσει αντικείμενο σχολιασμού και μελέτης πολλών σύγχρονων κριτικών, λογοτεχνών και στοχαστών.

Από άποψη λογικής ανάλυσης ο ευρύς συλλογισμός, ο εμπεριέχων τις απόψεις περί δικαίου του Μακρυγάννη, διαρθρώνεται σε τέσσερα επιμέρους επιχειρήματα που με βάση τους κανόνες της Τυπικής Λογικής συνιστούν επαγωγικούς συλλογισμούς, άλλους

άμεσους και άλλους έμμεσους εκ των οποίων μερικοί οδηγούν σε τέλεια και μερικοί σε ατελή επαγωγή.

Στο πέμπτο κεφάλαιο, εξετάσθηκαν τα αίτια και οι αφορμές που οδήγησαν στον εμφύλιο πόλεμο κατά τη διάρκεια της Επανάστασης καθώς και οι δυσμενείς συνέπειές του. Διερευνήθηκαν οι συνθήκες και οι συγκυρίες που οδήγησαν στη διαίρεση και την αντιπαράθεση μεταξύ αγωνιστών, προυχόντων και πολιτικών ανδρών και κατά τις δύο φάσεις του εμφυλίου.

Η ανάλυση του κεφαλαίου, πέραν από τη γενική αναφορά στον εμφύλιο και στα κυριότερα γεγονότα που σκιαγραφούν και αποδίδουν το πνεύμα της διχόνοιας και του εθνικού διχασμού, επικεντρώθηκε σε μια σειρά επιχειρημάτων με τα οποία ο Μακρυγιάννης δικαιολογείται ηθικά ή απολογείται για την ανάμειξη και την εμπλοκή του στον εμφύλιο. Το σημαντικότερο επιχείρημά του συνοψίζεται στην άποψη ότι, σύμφωνα με την προσωπική του εκτίμηση, οι επιλογές του υπαγορεύθηκαν από τον πατριωτικό του ζήλο και τη διάθεση να εργασθεί υπέρ της ειρήνευσης των πραγμάτων εκφράζοντας πάντοτε την υπακοή και την νομιμοφροσύνη του προς την Κεντρική Διοίκηση και τους νόμους. Επίσης μέσω των επιχειρημάτων του αποκρούει τις κατηγορίες για δωροδοκία, φιλαρχία και άμετρη φιλοδοξία, καιροσκοπισμό και εξυπηρέτηση προσωπικών συμφερόντων. Διερευνήθηκαν επίσης, μέσω των πηγών, οι βαθύτερες αιτίες και τα κίνητρα που τον ώθησαν να εμπλακεί στις ενδοπατριωτικές σφοδρές διενέξεις. Διαπιστώθηκε ότι τα κίνητρα ήταν ποικίλα και εντοπίζονται κυρίως στο αχαλίνωτο τοπικιστικό πνεύμα, στις προσωπικές εμπάθειες με άλλους αγωνιστές και στην ικανοποίηση των φιλοδοξιών του για άνοδο στα στρατιωτικά αξιώματα. Η υποκειμενικότητα της συγγραφής, η αποσιώπηση γεγονότων ή ο υπερτονισμός της προσωπικής δράσης του συντάκτη καθιστούν δυσχερή τον ασφαλή εντοπισμό των εκάστοτε κινήτρων των επιλογών του.

Το συμπέρασμα που συνάγεται από την ανάλυση των γεγονότων των δύο εμφυλίων πολέμων, οι οποίοι ξέσπασαν μέσα στην καρδιά της Επανάστασης, είναι ότι αυτοί δεν υπήρξαν μόνον αποτέλεσμα προσωπικών αντιθέσεων, αλλά αντικαθρέφτιζαν βαθιές ταξικές διαιρέσεις και αντιπαλότητες, νοσηρές πολιτικές φιλοδοξίες και προσωπικά συμφέροντα και γι' αυτό άλλωστε οι συγκρούσεις πήραν μαζικό χαρακτήρα και απείλησαν την πορεία της Επανάστασης.

Στο πλαίσιο του εμφυλίου πολέμου εξετάσθηκε και το φαινόμενο της αρπαγής, της ληστείας, της λαφυραγωγίας και του "πλιάτσικου", που έλαβε χώρα στην Πελοπόννησο κατά τη δεύτερη φάση των εμφυλίων συγκρούσεων. Με μια σειρά εύστοχων και πειστικών επιχειρημάτων ο Μακρυγιάννης καταγγέλλει και καταδικάζει την αδικία, την ανομία, την αρπαγή και τη ληστεία, ενώ ταυτόχρονα καυτηριάζει τις καταχρήσεις, τις βιαιοπραγίες, τις λαφυραγωγίες και το "πλιατσικολόγημα" από τα ρουμελιώτικα στρα-

τεύματα εις βάρος Μοραϊτών συμπατριωτών τους.

Η διερεύνηση του θέματος της βίας και της αρπαγής κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου, εντόπισε κείμενα Ελλήνων και ξένων ιστοριογράφων του Αγώνα και απομνημονευματογράφων, οι οποίοι αναφέρονται εκτενώς σε αυτό το φαινόμενο, περιγράφουν με μελανά χρώματα πράξεις βίας, σκληρότητας και απανθρωπιάς και τις καταδικάζουν απερίφραστα, όπως άλλωστε και ο Μαρυγιάννης. Από τη σύγκριση και το συσχετισμό του σχετικού ιστοριογραφικού και βιογραφικού υλικού προκύπτει το συμπέρασμα ότι, ενώ στο θέμα του εμφυλίου πολέμου σχετικά με τις αιτίες, τις αφορμές, τις συνθήκες και την απόδοση ευθυνών, οι απόψεις των συγχρόνων με τον Μακρυγιάννη ιστοριογράφων και απομνημονευματογράφων διαφέρουν και διαφοροποιούνται ανάλογα με την ιδεολογική κατεύθυνση, με τη στράτευση στη μια ή την άλλη παράταξη, με τα ιδιοτελή συμφέροντα, αλλά και με την ιδιαίτερη οπτική ματιά του γράφοντος, στο θέμα των βιαιοτήτων, των λεηλασιών και των δυσμενών συνεπειών τους οι απόψεις είναι κοινές και σε πολλά σημεία ταυτόσημες. Η καταδίκη της βίας, της αδικίας, της ανομίας και της ληστείας χαρακτηρίζει και τα κείμενα νεότερων ιστορικών που έχουν ερευνήσει την εν λόγω ιστορική περίοδο.

Το σημαντικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου εμπεριέχει την οριστική απόφαση του Μακρυγιάννη – μετά το πέρας του εμφυλίου πολέμου – να μην αναμειχθεί στο μέλλον σε αδελφοκτόνες συγκρούσεις και αναμετρήσεις με Έλληνες πατριώτες, αλλά να αγωνισθεί πλέον μόνον εναντίον των εχθρών. Οι πικρές εμπειρίες του εμφυλίου τον οδήγησαν στην απογοήτευση, την οργή και την αγανάκτηση και τον ώθησαν στην αποδοκιμασία και τον αναθεματισμό του. Προδιέγραψαν επίσης την μετέπειτα συνετή, αγωνιστική και φιλοπατριωτική του στάση, ώστε να αγωνισθεί στο μέλλον με σθένος για την καταδίκη της βίας και της αδικίας, την άμβλυνση των διαφορών, τη δικαίωση των αγωνιστών, την κατασίγαση των παθών και την επικράτηση της ελευθερίας και της νομιμότητας στο νεοσύστατο κράτος μέσω της διεκδίκησης και της κατοχύρωσης των συνταγματικών ελευθεριών.

Το βασικό επιχείρημα της ενότητας με το οποίο ο αγωνιστής καταδικάζει τον εμφύλιο και γνωστοποιεί την απόφασή του για μη συμμετοχή του στο μέλλον σε εμφύλιες διενέξεις, ως προς τη λογική του δομή, αποτελεί έναν παραγωγικό συλλογισμό που πληροί τους βασικούς κανόνες εγκυρότητας. Επιπλέον πρόκειται για έναν λογικά ορθό συλλογισμό, διότι είναι συγχρόνως έγκυρος και οι προκείμενές του αληθείς κρίσεις - προτάσεις. Το έτερο βασικό επιχείρημα με το οποίο καταδικάζει τη ληστεία, την αρπαγή και το "πλιάτσικο" συνιστά, ως προς τη λογική του ανάλυση, έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική και, επειδή το συμπέρασμα έχει πιθανολογικό χαρακτήρα, η επαγωγή θεωρείται ατελής.

Στο έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της διατριβής εξετάσθηκαν και αναλύθηκαν διε-

ξοδικώς οι θρησκευτικές ιδέες του Μακρυγιάννη και η συμβολή του στην ενίσχυση της πίστης και των αρχών της Ορθοδοξίας. Κέντρο αναφοράς του κεφαλαίου αποτελεί η μάχη στους Μύλους του Ναυπλίου κατά του Ιμπραήμ το 1825, στην οποία ο Μακρυγιάννης πρωτοστάτησε· την επικράτηση των ελληνικών δυνάμεων απέναντι στον αριθμητικά υπέρτερο εχθρό απέδωσε στη θεϊκή παρέμβαση. Η άποψη του Μακρυγιάννη ότι ο Θεός είναι σύμμαχος και προστάτης των Ελλήνων στον αγώνα για την απελευθέρωση, είναι βαθιά ριζωμένη στη συνείδηση και άλλων αγωνιστών - απομνημονευματογράφων οι οποίοι, όπως και εκείνος, νιώθουν ότι η πίστη στο Θεό τους ενδυναμώνει, τους εμψυχώνει και τους καθιστά ικανούς να φέρουν εις πέρας το παράτολμο εγχείρημα της Επανάστασης.

Κατά τη συγκριτική μελέτη των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη, των αναφερομένων στις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, τόσο από τα "Απομνημονεύματα" όσο και από το μεταγενέστερο — θρησκευτικού περιεχομένου — έργο του "Οράματα και Θάματα", με ανάλογου περιεχομένου επιχειρήματα άλλων συγχρόνων του απομνημονευματογράφων, προέκυψε το συμπέρασμα ότι ο Στρατηγός υπήρξε ο πιο θεοσεβής και βαθιά θρησκευόμενος από όλους τους αγωνιστές. Η αναφορά του στο θρησκευτικό στοιχείο όχι μόνο στα επιχειρήματά του αλλά και στα αφηγηματικά κομμάτια και των δύο έργων του είναι εξαιρετικά συχνή. Πάντοτε επικαλείται τη θεϊκή βοήθεια πριν από τις μάχες, προβαίνει σε δοξολογίες και δεήσεις, πραγματοποιεί το τάμα του προς τον Άγιο Ιωάννη , τον προστάτη του και αποδίδει όλες τις νίκες στην ευνοϊκή παρέμβαση του Θεού. Η επίκληση και αναφορά στα θεία είναι περιορισμένη στους άλλους απομνημονευματογράφους, ακόμη και στους εκπροσώπους της εκκλησίας, στους ρασοφόρους αγωνιστές, όπως ο Αμβρόσιος Φραντζής, ο Γρηγόριος Δικαίος ή Παπαφλέσσας και ο Παλαιών Πατρών Γερμανός.

Επιπλέον μετά από μελέτη των σχετικών επιχειρημάτων του κατεγράφησαν οι αδιάκοποι αγώνες και η αποτελεσματική συμβολή του στην καταδίκη των απειλητικών δοξασιών για τη διάβρωση της ορθόδοξης πίστης. Αποτυπώθηκαν μέσα από τα κείμενά του οι προσπάθειές του να αντιδράσει απέναντι στις προσηλυτιστικές τάσεις των ετεροδόξων, να καταδικάσει τις μοναστηριακές μεταρρυθμίσεις της Αντιβασιλείας και να πρωτοστατήσει σε κινήσεις για την τροποποίηση των άρθρων του Συντάγματος του 1844 που αφορούσαν στη συνταγματική κατοχύρωση των αρχών της Ορθοδοξίας. Το σύνολο των θρησκευτικού περιεχομένου επιχειρημάτων του σε συνδυασμό με εκείνα που αναφέρονται στον ένθερμο πατριωτικό του ζήλο αποκαλύπτουν την βαθιά ευσέβεια και φιλοπατρία του ως αποτέλεσμα της προσήλωσής του στις αρχές της ελληνορθόδοξης παράδοσης του τόπου.

Το αντιπροσωπευτικότερο επιχείρημα του κεφαλαίου με το οποίο ο αγωνιστής αναφέρεται στο θρησκευτικό στοιχείο και στην ευνοϊκή παρέμβαση του Θεού υπέρ των αγω-

νιζόμενων Ελλήνων, ως προς τη λογική του δομή, συνιστά έναν αναλογικό συλλογισμό, όπου η αναλογία είναι κυριολεκτική. Το συμπέρασμα όμως εμφανίζεται ως πιθανόν, η αναλογία στηρίζεται σε ανεπαρκείς ως προς το θέμα ομοιότητες και συνεπώς πρέπει να μιλάμε για ατελή επαγωγή.

Για την πληρέστερη ανάλυση και ερμηνεία του όλου θέματος απαιτήθηκε, κατά τη διάρκεια της βιβλιογραφικής και αρχειακής έρευνας, η χρησιμοποίηση ποικίλου υλικού από διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως η ιστορία, η λογοτεχνία, η κοινωνιολογία, η κοινωνική ψυχολογία, η λαογραφία, η γλωσσολογία, η θεολογία, η φιλοσοφία και η λογική. Το ιδεολογικό πλαίσιο του Μακρυγιάννη, όπως γίνεται φανερό μέσα από τα επιχειρήματά του, μελετήθηκε και αναλύθηκε διεπιστημονικά, αφού ο εποικοδομητικός κριτικός διάλογος μεταξύ των ανωτέρω επιστημονικών κλάδων συνέβαλε όχι μόνο στην εμβάθυνση και κατανόησή του, αλλά και γενικότερα στην πολυδιάστατη θέαση των κοινωνικών και πολιτισμικών φαινομένων που συνέθεταν την ιστορική εικόνα της εποχής. Έτσι μέσω της διεπιστημονικής μελέτης αποκαλύφθηκαν οι νοοτροπίες και οι συμπεριφορές κατά περίσταση των Ελλήνων αγωνιστών, η σκληρότητα και η εξαγρίωση των ηθών λόγω του πολέμου, η αποστολή και ο ρόλος της προπαγάνδας, οι πολιτισμικές αξίες και τα πρότυπα, οι λαϊκές παραδόσεις, οι θεσμοί και οι θεοκρατικές αντιλήψεις της εποχής.

Επίσης έγινε, νομίζω, φανερό, ότι οι κοινωνικές αξίες, οι αντιλήψεις, οι στάσεις και οι κρίσεις του Μακρυγιάννη, απορρέουσες από τη δεδομένη ιστορική συνάφεια και συνδυαζόμενες με τα βιώματα, τις εμπειρίες και τις ηθικές αρχές του, συναποτέλεσαν το πλέγμα της προσέγγισης και της ερμηνείας των δρωμένων μέσα από τη δική του - ιστορικά βέβαια επηρεασμένη - οπτική γωνία πρόσληψης και απόδοσης των γεγονότων.

Το ιδεολογικό υπόβαθρο του Μακρυγιάννη ερευνήθηκε και μελετήθηκε και υπό το πρίσμα των επιδράσεων που αυτό δέχθηκε κατά τη διαμόρφωσή του. Έτσι, με τη μελέτη των "Απομνημονευμάτων" και την έρευνα της σχετικής βιβλιογραφίας, διαπιστώθηκε ότι ένα μεγάλο μέρος των ιδεών του αγωνιστή μορφοποιήθηκε κάτω από τη διπλή επίδραση του παραδοσιακού με το νεωτεριστικό στοιχείο. Πολλές από τις ιδέες του εμφανίζονται ως συντηρητικές από μια σκοπιά και ταυτόχρονα φιλελεύθερες και προοδευτικές από άλλο πεδίο θέασης, καθώς τελούν υπό την επίδραση του λαϊκού πολιτισμού, της ελληνορθόδοξης παράδοσης, του εθιμικού δικαίου και του άγραφου ηθικού νόμου και συγχρόνως υπό την επίδραση των νεωτεριστικών αντιλήψεων της Δύσης και των μηνυμάτων του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής διαδικασίας καταδείχθηκε ο βαθμός επίδρασης που δέχθηκε ο αγωνιστής από τα ανωτέρω πνευματικά και πολιτισμικά πεδία και η δυνατότητα αφομοίωσης και συγκερασμού των επιδράσεων στη διάπλαση των δικών του ιδεολογικών κωδίκων και αξιολογικών

κριτηρίων.

Επιχειρήθηκε επίσης μέσα από την ανάλυση και ερμηνεία των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη ένας επαναπροσδιορισμός των ιδεών, των θέσεων, των στοχασμών και των προβληματισμών του, προκειμένου να αποκαλυφθεί ο διαχρονικός χαρακτήρας των απόψεών του, οι οποίες απηχούν ανάλογες ιδεολογικές επιδράσεις από την ελληνική αρχαιότητα. Το εγχείρημα της σύνδεσης της ιδεολογίας του με τη σύγχρονη πραγματικότητα ανέδειξε την επικαιρότητα των ιδεών του και τη δυνατότητα εφαρμογής τους, με τις κατάλληλες προσαρμογές, στις προηγμένες κοινωνίες του σήμερα.

Επίσης διερευνήθηκε, μέσα από τις μαρτυρίες, από τις αντιφατικές κρίσεις, από τον προσωπικό - απολογητικό τόνο, από την συνύπαρξη του διδακτισμού και της ρητορείας, από τις τάσεις πικρίας, απογοήτευσης και καταγγελίας των συνακτών τους, η δυνατότητα αποτύπωσης και καταγραφής της ιδεολογίας, της φιλοσοφικής θεώρησης και της νοοτροπίας των αγωνιστών, αλλά και της κυρίαρχης πολιτικής, ταξικής, κοινωνικής και θρησκευτικής ιδεολογίας τής υπό διαμόρφωση νεοελληνικής κοινωνίας της συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου.

Εν κατακλείδι, σε γενικές γραμμές μέσα από τη μελέτη και ανάλυση των επιχειρημάτων του Μακρυγιάννη και των συγχρόνων του απομνημονευματογράφων επιχειρήθηκε να εντοπισθεί η δυνατότητα συμβολής των απομνημονευμάτων, ως άμεσων, γνήσιων, αυθεντικών και πρωτογενών ιστορικών πηγών, στην απεικόνιση και αναπαράσταση των κυριότερων ιστορικών γεγονότων της επαναστατικής περιόδου και των πρώτων μετεπαναστατικών χρόνων τα οποία σηματοδότησαν και προσδιόρισαν την πορεία και το μέλλον του ελληνισμού.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΟΡΩΝ ΤΗΣ ΛΟΓΙΚΗΣ

Αληθείς προτάσεις: η αλήθεια των προτασιακών κρίσεων σε ένα επιχείρημα αφορά στο περιεχόμενό τους και στη νοηματική σχέση προκειμένων, συμπεράσματος με την πραγματικότητα. Αν οι προκείμενες και το συμπέρασμα ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, τότε τις θεωρούμε αληθείς κρίσεις - προτάσεις.

Σχετικά με την αλήθεια του επιχειρήματος βλ.: Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον.,*Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007, 28-32· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality: A textbook on the Science and History of Logic*. Gill and Macmillan, University College, Dublin 1975, 39· Black Max., *Critical Thinking: An Introduction to Logic and Scientific Method*. Prentice - Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1952, 28, 39-42· Copi Irv., *Introduction to Logic*. 3rd ed. the Macmillan Company New York, New York 1972, 24-26.

Άμεσος συλλογισμός: Άμεσος ονομάζεται ο συλλογισμός του οποίου το συμπέρασμα προκύπτει από μία μόνο προκείμενη, χωρίς τη μεσολάβηση κανενός άλλου δεδομένου άμεσα. Ευκρινέστερα άμεσοι ονομάζονται οι συλλογισμοί (consequetiae immediatae) στους οποίους η σκέψη με τρόπο άμεσο, χωρίς δηλαδή να αισθάνεται την ανάγκη μέσου όρου, συνάγει από δεδομένη κρίση μια άλλη κρίση.

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, Α΄. 2η έκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1972, 95: «Κατά τόν ἀριθμόν τῶν δεδομένων κρίσεων, ἄμεσοι εἶναι ἐκεῖνοι οἱ συλλογισμοί ἐν οἷς ἐκ μιᾶς κρίσεως παράγεται κρίσις ἄνευ καταφανοῦς μεσολαβήσεως ἄλλων κρίσεων».

– βλ. Τατάκης Β., *Λογική*. Θεσ/νίκη 1966, 183: «Παραγωγικοί λοιπόν εἶναι οἱ ἄμεσοι συλλογισμοί. Τό θέμα τῆς ἀμεσότητας ἔχει προκαλέσει συζητήσεις καί ἀντίθετες θέσεις καί στή Λογική καί στή Φιλοσοφία. Ὡς πρός τή λογική, τούς ἄμεσους δηλαδή συλλογισμούς, ὑποστηρίχθηκεν ὅτι φαινομενική εἶναι ἡ ἀπουσία τοῦ μέσου ὅρου».«Ὑπάρχει καί ἐν τοῖς τοιούτοις συλλογισμοῖς, ὁπως σημειώνει ο Θ. Βορέας, μεσολαβοῦσα κρίσις, ἀλλά λανθάνει μᾶλλον ἤ ἧττον. Τούτου ἕνεκα οἱ λεγόμενοι ἄμεσοι συλλογισμοί εἶναι μᾶλλον ὅμοιοι πρός τάς βραχυλογικάς μορφάς τῶν ἁπλῶν συλλογισμῶν, ἤτοι τά ἐνθυμήματα"». βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 143.

Σχετικά με τους άμεσους συλλογισμούς βλ. και: Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα - Γιάννινα 1985, 128, 130-131· Τατάκης Β, *Λογική*, ό.π., 126, 144, 182-183.

Αναλογικός συλλογισμός (syllogismus per Analogiam, Analogia): Αναλογικός ονομάζεται ο συλλογισμός που εκκινεί από μια ειδική διαπίστωση, για να καταλήξει σε μια, επίσης ειδική διαπίστωση (από ειδικό => σε ειδικό), δηλαδή σύμφωνα με αυτή τη συλλογιστική πορεία από τα επιμέρους συμπεραίνουμε πάλι για τα επιμέρους. Στην ανα-

λογία πρέπει να καταλήγουμε με προσοχή σε ένα συμπέρασμα, γιατί ο αναλογικός συλλογισμός είναι συχνά ασθενής ως προς το βαθμό πιθανότητας· ουσιαστικά η αναλογία είναι μια από τις μεθόδους ανάπτυξης του επαγωγικού συλλογισμού (όπου το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα του παραλληλισμού δύο εννοιών) και διακρίνεται α) στην κυριολεκτική αναλογία β) στη μεταφορική αναλογία.

Σχετικά με τον αναλογικό συλλογισμό βλ.:

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 95 και 162, 165: «ἀναλογικοί καλοῦνται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἀπό τῶν ἐπί μέρους συμπεραίνομεν περί τῶν ἐπί μέρους».

– Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 128, 173-174: «Ὁ ἀναλογικός διαλογισμός θεωρεῖται "παραλλαγή τοῦ ἐπαγωγικοῦ" ἤ ἕνα εἶδος ἀτελοῦς ἐπαγωγῆς, πολύ ἀσθενέστερο ὅμως ὡς πρός τό βαθμό πιθανότητας, ὅπου ἀπό τό μερικό συνάγουμε πάλι τό μερικό. Ὁ ἀναλογικός διαλογισμός στηρίζεται στήν ὁμοιότητα τῶν ἀντικειμένων».

Ο Αριστοτέλης αναφέρεται στον αναλογικό συλλογισμό.

– βλ. Αριστοτέλης, *Ἀναλ. Πρότερα*, Β 24, 68β, 38 & εξής και *Ρητορική* Α2, 1357 β 26.

Βραχυλογικός συλλογισμός (syllogismus decurtatus) ή αλλιώς ελλιπής ή ελλειπτικός συλλογισμός: Βραχυλογικοί συλλογισμοί είναι αυτοί από τους οποίους λείπουν προτάσεις και η απουσία τους δε βλάπτει· με βάση την αρχή της οικονομίας στο λόγο την απουσία αυτών των προτάσεων την επιτρέπει η αρχή ότι «τα ευκόλως εννοούμενα παραλείπονται». Οι απλοί βραχυλογικοί συλλογισμοί ονομάζονται ενθυμήματα βλ. σχετικά ανωτέρω.

Περί του βραχυλογικού συλλογισμού (abridged Syllogismus ή abbreviated syllogism) γνωστού και με τον όρο ενθύμημα (enthymeme) βλ. Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*. University Tutorial Press LTD, London 1966, 145-146· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ό.π., 35-36· Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 84, 133· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222: «Οι βραχυλογικοί συλλογισμοί είναι παραγωγικοί συλλογισμοί».

Διαζευκτικός συλλογισμός: Με κριτήριο το είδος των προκειμένων προτάσεων οι συλλογισμοί διακρίνονται σε κατηγορικούς, υποθετικούς και διαζευκτικούς. «Διαζευκτικοί εἶναι οἱ συλλογισμοί (διαλογισμοί) πού ἔχουν τή μία προκείμενη (συνήθως τήν πρώτη) πρόταση διαζευκτική· τήν ἄλλη προκείμενη καί τό συμπέρασμα προτάσεις κατηγορικές». βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 159-161.

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 123-125: «διαζευκτικοί λέγονται οἱ συλλογισμοί, ἐν οἷς ἡ μέν μείζων πρότασις εἶναι διαζευκτική, ἡ δέ ἐλάσσων κατηγορική».

Διαλογισμός: Κατά τον Ε. Παπανούτσο, «ἡ διαδικασία ἤ ἡ μέθοδος μέ τήν ὁποία

ὁ νοῦς καταστρώνει ἕνα ἐπιχείρημα λέγεται διαλογισμός» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 123.

Άλλοι μεταχειρίζονται αντί του όρου «διαλογισμός» τη λέξη «συλλογισμός». Ωστόσο ο συλλογισμός είναι ορισμένο είδος διαλογισμού. Οι ξένοι, πολύ ορθά, ξεχωρίζουν στη γλώσσα τους τον διαλογισμό (raison-nement, inference, schluss) από τον συλλογισμό (που τον αποκαλούν με το ελληνικό όνομά του: syllogisme, syllogism, syllogismus).βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *ό.π.*, 123.

Εγκυρότητα επιχειρήματος: «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικά έγκυρο ή λογικά έγκυρο ή απλά έγκυρο, αν και μόνον αν είναι αδύνατον όλες οι προκείμενές του να είναι αληθείς και το συμπέρασμα ψευδές». βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 23-24, 29-31.

- βλ. Black Max., *Critical Thinking*, ό.π., 20-22, 34, 37, 39: «Όταν το συμπέρασμα εμφανίζεται ως λογικό επακόλουθο των προκειμένων τότε μιλάμε για έγκυρο επιχείρημα. Επίσης κάνουμε λόγο για έγκυρο επιχείρημα (valid argument) όταν οι προκείμενες είναι αληθείς, οπότε υποχρεούται και το συμπέρασμα να είναι αληθές».

– βλ. Manicas Pet. - Kruger Arth., *Logic: The Essentials*. Mc Graw - Hill Book Company, New York 1976, 239: «Εάν ένα επιχείρημα είναι έγκυρο, οι προκείμενές του αποτελούν πλήρη απόδειξη για το συμπέρασμα».

– βλ. Παπανούτσος Ε.Π.,*Λογική*, ό.π., 127: «Οἱ διαλογισμοί πού ἔχουν ἄψογη λογικά μορφή καί ἀπολήγουν σέ βέβαιο συμπέρασμα λέγονται ἔγκυροι».

– Περί εγκυρότητας του επιχειρήματος (validity in argument) βλ. και: Copi Irv., *Introduction to Logic*, ό.π., 20−21· Bastable Patr., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ό.π., 39.

Κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού

Οι προϋποθέσεις που απαιτούνται για να αναγνωρισθεί ως λογικά έγκυρος ένας συλλογισμός συνοψίζονται σε πέντε κανόνες.

Πρέπει προηγουμένως να ληφθεί υπόψη ότι:

– Οι κανόνες αυτοί αποτελούν τις αναγκαίες, όχι όμως και τις επαρκείς συνθήκες της εγκυρότητας ενός συλλογισμού, επειδή διέπουν τη δομή του.

– Οι κανόνες αυτοί πρέπει να λαμβάνονται όλοι μαζί ως κριτήρια της εγκυρότητας ενός συλλογισμού. Εάν ένας συλλογισμός τηρεί όλους εκτός από έναν (τον οποιοδήποτε), είναι άκυρος.

Οι κανόνες της εγκυρότητας διαιρούνται σε δύο ομάδες. Της πρώτης οι κανόνες αναφέρονται στις προτάσεις του συλλογισμού· της δεύτερης στους όρους του βλ. Παπανούτσος Ε. Π.,*Λογική*, ό.π., 142-144.

Ομάδα 1η: **πρώτος κανόνας** βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Δέν ἐπιτρέπεται καί οἱ δύο προκείμενες νά εἶναι προτάσεις ἀποφατικές· ἡ μία τουλάχιστο πρέπει νά εἶναι πρόταση καταφατική».

Δεύτερος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π. ,*Λογική*, ό.π., 143: «Ὅταν καί οἱ δύο προκείμενες εἶναι προτάσεις καταφατικές, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι καταφατικό», βλ. και:

– Παπαδόπουλος Χρ., *Στοιχεία Λογικής*. 2η έκδ. Τυπ. Αλ. Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1895, 64: «Καταφατικόν συμπέρασμα ἕπεται πάντοτε μόνον ἐκ καταφατικῶν προκειμένων καί τανἄπαλιν ἐκ καταφατικῶν προκειμένων ἕπεται πάντοτε καταφατικόν συμπέρασμα».

– Βορέας Θ., *Λογικά.* Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 21:«Ἐκ καταφατικῶν προκειμένων μόνον καταφατικόν δύναται νά προέλθῃ συμπέρασμα».

Τρίτος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Ὅταν μία ἀπό τίς δύο προκείμενες εἶναι πρόταση ἀποφατική, πρέπει καί τό συμπέρασμα νά εἶναι πρόταση ἀποφατική» βλ. και:

– Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 23:«Ἐάν ἡ ἑτέρα τῶν προκειμένων εἶναι ἀποφατική, ἀποφατικόν εἶναι καί τό συμπέρασμα».

Ομάδα 2η: **πρώτος κανόνας** βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 143: «Στή μία τουλάχιστον ἀπό τίς δύο προκείμενες ὁ μέσος ὅρος πρέπει νά λαμβάνεται σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του».

Δεύτερος κανόνας βλ. σχετικά:

– Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 144: «Γιά νά ληφθεῖ στό συμπέρασμα ἕνας ὅρος σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του, πρέπει νά λαμβάνεται σέ ὁλόκληρο τό πλάτος του καί στήν προκείμενη πού τόν περιέχει» βλ. και:

– Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 21:«Οὐδείς ὅρος ἐπιτρέπεται νά εἶναι εὐρύτερος ἐν τῷ συμπεράσματι».

Σχετικά με τους κανόνες εγκυρότητας του συλλογισμού βλ. καί: Αριστοτέλης, *Ἀναλυτ.Ὕστ.*, A30, 87 b 22 και *Ἀναλυτ. Πρότ.*, A24, 41 b 6 & εξής· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 199-201· Βορέας Θ., *Λογικά*, ό.π., 21-24· Jevons W.S., *Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870, 123.

΄**Εμμεσοι** συλλογισμοί (consequentiae mediatae): «Οἱ διαλογισμοί (συλλογισμοί) ἐκεῖνοι πού γιά νά ἀπολήξουν στήν τελική πρόταση (τό συμπέρασμα) στηρίζονται ὄχι σέ μία, ἀλλά σέ περισσότερες προκείμενες, τουλάχιστον δύο, ὀνομάζονται ἔμμεσοι, ἐπειδή φτάνουν ἀπό τήν πρώτη στήν τελευταία διαμέσου μιᾶς ἤ περισσότερων ἄλλων προτάσεων». βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 131-132.

– Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «Οἱ συλλογισμοί διαιροῦνται κατά τόν ἀριθμόν τῶν δεδομένων κρίσεων εἰς ἐμμέσους καί ἀμέσους. Καί ἔμμεσοι μέν λέγονται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἐκ πλειόνων κρίσεων παράγεται ἄλλη».

Περί έμμεσων συλλογισμών βλ. και Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 195.

Ενθυμήματα (enthymema): «Οἱ ἁπλοί βραχυλογικοί συλλογισμοί ὀνομάζονται ἐνθυμήματα. Τά ἐνθυμήματα δέν περιέχουν ὅλες τίς προτάσεις, ἀλλά μπορεῖ νά λείπει ἤ ἡ μία ἤ ἡ ἄλλη προκείμενη ἤ καί οἱ δύο ἤ σπανιότερα τό συμπέρασμα», βλ. Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 222-223.

– Για ενθυμήματα κάνει λόγο και ο Αριστοτέλης στη "Ρητορική" «ἐνθύμημα καί ἐξ ὀλίγων τε καί πολλάκις ἐλαττόνων ἤ ὁ πρῶτος συλλογισμός» βλ.

– Αριστοτέλης, *Ρητορική*, Α2, 1357α 16-17 και Β21, 1394α 25 κ.ε. και 22, 1395b 21 και *Ἀναλυτ. Πρότερα*, Β 27, 70α 10, *Ἀναλυτ. Ὕστερα* f, 4A, Ald.

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 133-134: «Ἐνθύμημα (enthymema, syllogismus decurtatus) εἶναι συλλογισμός ἁπλοῦς ἐλλιπής, ἐν ᾧ δέν ἐκφέρονται πᾶσαι αἱ προτάσεις. Ἐλλείπουσι συνήθως ἐν τῷ ἐνθυμήματι ἤ ἡ μείζων ἤ ἡ ἐλάσσων ἤ ἀμφότεραι αἱ προκείμεναι ἤ, σπανιώτερον, τό συμπέρασμα».

– βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 133-134: «Οἱ βραχυλογικοί διαλογισμοί, ὅπου γιά λόγους συντομίας παραλείπεται μιά ἀπό τίς δύο προκείμενες, ἐπειδή ἐννοεῖται ἀπό τά συμφραζόμενα, καλοῦνται ἐνθυμήματα καί ἀπαντοῦν τόσο στόν καθημερινό λόγο ὅσο καί στήν Τυπική Λογική. Ἐπίσης δέν πρέπει οἱ ἄμεσοι διαλογισμοί νά συγχέονται μέ τά ἐνθυμήματα, γιατί σ' αὐτούς δέν παραλείπεται καμιά πρόταση, ἀφοῦ ἡ μόνη ὑπάρχουσα εἶναι ἐπαρκής γιά νά ἐπιφέρει τό συμπέρασμα καί νά ἐγγυηθεῖ τήν ἀλήθειά του».

Επαγωγικός συλλογισμός ή επαγωγή:«Ἐπαγωγικός καλεῖται ὁ συλλογισμός στόν ὁποῖο ἀπό τίς ἐπιμέρους περιπτώσεις ὁδηγούμαστε στόν κανόνα, στό νόμο πού τίς διέπει»: βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 168. Στον επαγωγικό συλλογισμό οδηγούμαστε στο συμπέρασμα συνήθως πιθανολογικά, με την πεποίθηση ή την προσδοκία ότι, αυτό που ισχύει για κάποιο μέρος / τμήμα που μελετήσαμε, θα ισχύει και για τα υπόλοιπα τμήματα του συνόλου.

– Γράφει ο Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 181: «Κατά τήν πορεία αὐτή ξεκινᾶ ἡ σκέψη ἀπό τά ἐπί μέρους ὄντα, αὐτά πού ὑποπίπτουν στήν παρατήρηση, τά ἐξετάζει καί συνάγει συμπέρασμα γιά ὅλα τά ὄντα πού ἀνήκουν στήν ἴδια τάξη μέ τά ὄντα πού παρατήρησε».

– βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «ἐπαγωγικοί λέγονται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἀπό τῶν ἐπί μέρους συμπεραίνομεν περί τῶν καθόλου».

– Ο Αριστοτέλης σημειώνει: «Μανθάνομεν ἤ ἐπαγωγῇ ἤ ἀποδείξει· ἔστι δ' ἡ μέν ἀπόδειξις ἐκ τῶν καθόλου, ἡ δ' ἐπαγωγή ἐκ τῶν κατά μέρος». Θεωρεί μάλι-

στα τον επαγωγικό δρόμο αντίθετο από τον παραγωγικό: «ἀντίκειται τρόπον τινά ἡ ἐπαγωγή τῷ παραγωγικῷ συλλογισμῷ». Ορίζει την επαγωγή ως «ἔφοδον ἐπί τά καθόλου», δηλαδή ως πορεία που καταλήγει στη σύλληψη του καθόλου, όχι που αρχίζει από αυτό, όπως η παραγωγή. Και επισημαίνει: «Δῆλον δή, ὅτι ἡμῖν τά πρῶτα ἐπαγωγῇ γνωρίζειν ἀναγκαῖον· καί γάρ καί αἴσθησις οὕτω τό καθόλου ἐμποιεῖ». Ό,τι δηλαδή κάνει αίσθηση, κατά την επαφή της συνείδησης με τα πράγματα, το ίδιο κάνει η επαγωγή κατά τη συλλογιστική της σκέψη βλ. σχετικά: Αριστοτέλης, *Ἀναλυτ. Ὕστερα* A13, 81α 40, 81 b2, *Ἀναλυτ. Πρότερα* B 23, 68 b 23, *Τοπικά* A12.

Επομένως ο επαγωγικός είναι ο τύπος του συλλογισμού σύμφωνα με τον οποίο από παρατηρήσεις ειδικών παραδειγμάτων και περιπτώσεων καταλήγουμε σε μια γενίκευση σχετικά με όλα τα παραδείγματα και τις περιπτώσεις του ιδίου είδους.

Περί των επαγωγικών συλλογισμών βλ. και Cohen Mor. - Nagel Ern., *An Introduction to Logic and Scientific Method.* Routledge & Kegan Paul LTD, London 1963, 273-274· Brennan Jos. Ger., *A Handbook of Logic*. 2nd ed. Harper & Brothers, New York 1957, 173-176· Manicas P. - Kruger A.: *Logic: The Essentials,* ό.π., 233-240· Stebbing Sus., *A Modern Elementary Logic*. 5th ed. Barnes & Noble, University Paperbacks, London 1961, Methuen; New York 1963, 166-169· Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970, 57-58.

Είδη επαγωγικού συλλογισμού:

Ο επαγωγικός συλλογισμός αναπτύσσεται με τρεις τρόπους: α) με τη μέθοδο της γενίκευσης· σε αυτή την περίπτωση το συμπέρασμα προκύπτει ως γενίκευση των προκειμένων β) με τη μέθοδο αιτίου - αποτελέσματος· το συμπέρασμα προκύπτει ως επακόλουθο των προκειμένων. Εξετάζουμε σε αυτήν την περίπτωση i) αν η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι χρονολογική ii) αν η σχέση προκειμένων και συμπεράσματος είναι αιτιώδης γ) με τη μέθοδο της αναλογίας· το συμπέρασμα προκύπτει ως αποτέλεσμα παραλληλισμού δύο εννοιών. Τότε εξετάζουμε i) αν η αναλογία είναι κυριολεκτική (παραλληλισμός ομοειδών ως προς το γένος εννοιών) ii) αν η αναλογία είναι μεταφορική (παραλληλισμός μη ομοειδών ως προς το γένος εννοιών). Σε όλες τις ανωτέρω περιπτώσεις στη συνέχεια εξετάζεται αν η επαγωγή είναι τέλεια ή ατελής. Πρέπει επίσης για την αξιολόγηση των επαγωγικών συλλογισμών να έχουμε γενικά υπόψη μας ότι μόνον η τέλεια επαγωγή οδηγεί σε βέβαιο συμπέρασμα, ενώ η ατελής καταλήγει με ένα λογικό άλμα στο συμπέρασμα, το οποίο γι' αυτόν τον λόγο έχει πιθανολογικό χαρακτήρα. Σχετικά βλ. Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 168-170. Περί των ειδών της επαγωγής βλ. και Black M., *Margins of Precision, essays in Logic and Language,* ό.π., 58-59· Manicas P., - Kruger A., *Logic: The Essentials*, ό.π., 241-255· Latta Rob.- Macbeath Alex., *The Elements of Logic*. Macmillan & Co LTD, London, St. Martin's Press, New York 1956, 268-272, 276, 309.

Τέλεια επαγωγή (inductio completa) ονομάζεται, σύμφωνα με το Βορέα, «ἡ ἐπαγωγή, ἐν ᾗ πάσας τάς ἐπί μέρους περιπτώσεις εὑρίσκοντες συμπεραίνομεν ἔπειτα περί τοῦ ὅλου. Ὀνομάζεται δέ ἡ ἐπαγωγή αὕτη καί ἀριθμοῦσα, ἐπειδή ἵνα συναγάγῃ τό συμπέρασμα αὐτῆς, ἐξετάζει πάντα τά καθ' ἕκαστον καί ἀπαριθμεῖ»: βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 154. Περί της τελείας επαγωγής βλ. και:

- Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 225.

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*. Ίκαρος, Αθήνα 1982, 95: «Ἡ ἐπαγωγή, κατά τήν ὁποίαν ὁρμώμεθα ἐξ ὅλων τῶν μερικῶν περιπτώσεων, λέγεται τελεία ἐπαγωγή καί ὁ κατ' αὐτήν σχηματιζόμενος συλλογισμός τέλειος ἐπαγωγικός».

Ατελής επαγωγή: «Ἀτελής δ' ἐπαγωγή εἶναι ἐκείνη, ἥτις ἔκ τινων περιπτώσεων, μόνον ὁρμώμενη συμπεραίνει, περί τοῦ ὅλου. Αὕτη ἡ ἐπαγωγή ὀνομάζεται καί ἐπεκτείνουσα», βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 156. Περί της ατελούς επαγωγής βλ. και:

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ό.π., 95-96: «Ἡ δ' ἐπαγωγή κατά τήν ὁποία ὁρμώμεθα ἔκ τινων μόνον μερικῶν περιπτώσεων λέγεται ἀτελής ἐπαγωγή καί ὁ κατ' αὐτήν σχηματιζόμενος συλλογισμός ἀτελής ἐπαγωγικός συλλογισμός».

- **Συμπέρασμα** της επαγωγής: «Τό συμπέρασμα τῆς τελείας ἐπαγωγῆς, ἐν ᾗ πάντα τά εἴδη εὑρόντες περιλαμβάνομεν, εἶναι ἀναγκαίως ὀρθόν. Μόνον ἡ ἀτελής ἐπαγωγή, ἐν ᾗ ἔκ τινων μερικῶν περιπτώσεων συνάγομεν συμπέρασμα περί τοῦ ὅλου, εἶναι πιθανή ἤ ἔνδοξος ἀπόδειξις» βλ. Βορέας Θ., *Λογικά*. Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912, 29–30.

– Περί τελείας και ατελούς επαγωγής βλ. και Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 225-226 και 228-229· Brennan Jos. Ger., *A Handbook of Logic*, ό.π., 176-178· Cohen M.- Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ό.π., 275-276.

Επιχείρημα (argumentum): «επιχείρημα χαρακτηρίζεται μία ακολουθία προτάσεων τέτοια ώστε οι προκείμενές του να οδηγούν ή να υποστηρίζουν το συμπέρασμά του». βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 18, 21. Σχετικά με το επιχείρημα βλ. και:

- Πανούτσος Ε. Π., *Λογική,* ό.π., 123: «ἐπιχείρημα εἶναι μιά σειρά ἀλληλένδετων κρίσεων-προτάσεων πού σχηματίζεται γιά νά κάνει φανερή (νά "ἀποδείξει") τήν ἀλήθεια μιᾶς ἀπόφανσης».

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 139: «Εἶναι δ' ἐπιχείρημα (aggressio) συλλογισμός ἁπλοῦς τήν μορφήν, οὗτινος ἡ ἑτέρα τῶν προτάσεων ἤ ἀμφότεραι ἔχουσι προσηρτημένην αἰτιολογίαν».

«Ἡ λέξις ἐπιχείρημα εἶναι ἐν χρήσει παρά τῷ Ἀριστοτέλει, ἀλλά δηλοῖ διαλεκτικόν συλλογισμόν, ἐν ἀντιθέσει πρός τόν ἀποδεικτικόν συλλογισμόν, ὅστις καλεῖται παρ᾽ αὐτῷ φιλοσόφημα» βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 143.

- Αριστοτέλης, *Τοπικά*, Α1, 100α 30 κ.εξ: «Διαλεκτικός συλλογισμός ὁ ἐξ ἐνδόξων συλλογιζόμενος· - ἔνδοξα δέ τά δοκοῦντα πᾶσιν ἤ τοῖς πλείστοις ἤ τοῖς σοφοῖς, καί τούτοις ἤ πᾶσιν ἤ τοῖς πλείστοις ἤ τοῖς μάλιστα γνωρίμοις καί ἐνδόξοις» και *Τοπικά* θ11, 162α 15:. «ἔστι δέ φιλοσόφημα συλλογισμός ἀποδεικτικός».

Άλλωστε και σήμερα η λέξη επιχείρημα σημαίνει και τον αποδεικτικό λόγο. Επομένως επιχείρημα ονομάζεται το διευθετημένο σύνολο των λογικών προτάσεων–κρίσεων που αποδεικνύει την ορθότητα μιας ιδέας. Οι δύο πρώτες προτάσεις /κρίσεις, που χρησιμοποιούνται για την απόδειξη της τελικής θέσης, ονομάζεται προκείμενες, ενώ η τελική θέση καλείται συμπέρασμα. Η διανοητική πορεία κατασκευής ενός επιχειρήματος και συναγωγής συμπερασμάτων ονομάζεται συλλογισμός.

- Σχετικά με τον όρο επιχείρημα βλ. Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ό.π., 214-215.

Κατηγορικός συλλογισμός: Κατηγορικός ονομάζεται ο συλλογισμός στον οποίο οι προκείμενές του είναι κατηγορικές προτάσεις, δηλ. πρόκειται για προτάσεις στις οποίες αποδίδεται στο υποκείμενο μια ιδιότητα ή ένας χαρακτηρισμός.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «Κατηγορικοί συλλογισμοί λέγονται ἐκεῖνοι, ἐν οἷς τό συμπέρασμα συνάγεται ἐκ κατηγορικῶν κρίσεων».

- Περί κατηγορικών συλλογισμών επίσης βλ. Black M., *Critical Thinking*, ό.π., 132· Bastable P., *Logic: Depth Grammar of Rationality*, ό.π., 32-35· Παπανούτσος Ε.Π., *Λογική*, ό.π., 128, 137· Τατάκης Β., *Λογική*, ό.π., 195· Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ό.π., 62.

Ορθότητα επιχειρήματος: Για να θεωρηθεί ένα επιχείρημα (ή ένας συλλογισμός) λογικώς ορθό(ς) πρέπει να είναι συγχρόνως έγκυρο(ς) και όλες οι προκείμενές του αληθείς.·«Η διαπίστωση της ορθότητας επιχειρημάτων έχει δύο πτυχές: τη διαπίστωση αν οι προκείμενες είναι όντως αληθείς και τη λογική διαπίστωση αν το επιχείρημα είναι έγκυρο. Η δεύτερη πτυχή ορθών επιχειρημάτων μάς υποδεικνύει μια από τις πιο συναρπαστικές πλευρές της Παραγωγικής Λογικής: πώς μπορούμε να καταλήξουμε σε νέα αληθή συμπεράσματα, αν ξεκινήσουμε από αληθείς προκείμενες και χρησιμοποιήσουμε ένα έγκυρο επιχείρημα» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 32. Σχετικά βλ. και Black M., *Critical Thinking*, ό.π., 28, 37-40.

- «Τα άκυρα επιχειρήματα δεν μπορούν να είναι ορθά. Ακόμα κι όταν τυχαίνει να έχουν αληθείς προκείμενες και αληθές συμπέρασμα, δεν είναι ορθά, ακριβώς επειδή είναι άκυρα. Τα άκυρα επιχειρήματα αποτελούν τις παραγωγικές ή λογικές πλάνες»

βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*, ό.π., 35.

Παραγωγικός συλλογισμός: Παραγωγικός ονομάζεται ο συλλογισμός που αναχωρεί από μια γενική και αφηρημένη αρχή, για να καταλήξει μέσα από το συσχετισμό συναφών με αυτήν κρίσεων σε ένα συγκεκριμένο και ειδικό συμπέρασμα.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 95: «Παραγωγικοί λέγονται οἱ συλλογισμοί ἐκεῖνοι, ἐν οἷς ἐκ τῶν καθόλου συμπεραίνομεν περί τῶν ἐπί μέρους».

– βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π. 128: «Ὅταν ἀπό μιά γενική πρόταση (κανόνα, νόμο, ἀρχή) συνάγεται μιά μερική (περίπτωση εἰδική και συγκεκριμένη), ὁ διαλογισμός λέγεται παραγωγικός».

- Σχετικά με τον παραγωγικό συλλογισμό βλ. Τατάκης Β., *Λογική,* ό.π., 180: «Ἡ διανόηση ξεκινᾶ ἀπό τά καθόλου, ἀπό ἐκεῖνα πού ἰσχύουν γιά τό ὅλο, τά καθολικά. Τέτοια καθόλου εἶναι οἱ ἀρχές, οἱ κατηγορίες, οἱ γενικές ἔννοιες, οἱ ὁρισμοί γενικά, οἱ νόμοι τῶν φυσικῶν φαινομένων, οἱ κανόνες τῆς ἠθικῆς καί τοῦ δικαίου καί ἄλλα. Ξεκινώντας λοιπόν ἡ συλλογιστική σκέψη ἀπό αὐτά τά καθολικά εἶναι δυνατόν μέ ἀσφάλεια νά ὑπάγη στό καθόλου κάθε μερικό πού συναντᾶ στό δρόμο της καί στό ὁποῖο διαπιστώνει οὐσιώδη σχέση μέ τό καθόλου ἀπό τό οποῖο ξεκίνησε».

- Ο Αριστοτέλης ονομάζει "ἀπόδειξιν" την παραγωγή (παραγωγικό συλλογισμό) βλ. Αριστοτέλης, *Ἀναλ. Ὕστ.* Α13, 81α, 40 κ.ε.

- «Ένα επιχείρημα είναι παραγωγικό (deductive) όταν με αυτό επιχειρείται να αποδειχτεί ότι το συμπέρασμα έπετα από τις προκείμενες, αν δηλαδή εκ της δομής του έπεται ότι το συμπέρασμα είναι λογικό επακόλουθο των προκειμένων» βλ. Πορτίδης Δ., Ψύλλος Στ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος,* ό.π., 21-22.

- «Το είδος του επιχειρήματος στο οποίο η αλήθεια των προκειμένων εγγυάται την αλήθεια του συμπεράσματος χωρίς να χρειάζεται να προσφύγουμε σε άλλες αιτιολογήσεις, ονομάζεται παραγωγικό επιχείρημα» βλ. Black M., *Critical Thinking*, ό.π., 39· περί της σχέσεως συλλογισμού με την παραγωγή βλ. Latta R., - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ό.π., 236-238.

- Η παραγωγική λογική σχετίζεται με την προϋπόθεση ότι από γενικές προκείμενες είναι δυνατόν να εξάγουμε συμπέρασμα για ειδικές προτάσεις «Η ουσία του παραγωγικού συλλογισμού δεν είναι η εξαγωγή ειδικών συμπερασμάτων από γενικές προτάσεις, αλλά η παραγωγή συμπερασμάτων τα οποία εξάγονται αναγκαστικά από τις προκείμενες» βλ. Cohen M. - Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ό.π., 273.

Παραλογισμοί-σοφίσματα: - «Τά ἐπιχειρήματα πού ἀντιβαίνουν στόν ὀρθό λόγο

καί ἐπομένως δέν ἔχουν ἀποδεικτικήν ἀξία λέγονται παραλογισμοί.'Εντούτοις πολλά ἀπ' αὐτά, ἐπειδή ἐξωτερικά ἔχουν μεγάλες ὁμοιότητες μέ τά ἔγκυρα, εἶναι παραπειστικά καί μποροῦν να φέρουν σέ ἀμηχανία τόν ἀφελή ἀκροατή, ὅταν ἰδίως διατυπώνονται μέ ἐπιδεξιότητα ἀπό ἐκείνους πού ἐπιδιώκουν μέ λογικά τεχνάσματα νά ἐντυπωσιάσουν ἤ καί νά ἐξαπατήσουν τό συζητητή (Στήν τελευταία περίπτωση ὀνομάζονται καί σοφίσματα)» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 177.

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική*, ό.π., 193: «Εἰδικώτερον παραλογισμοί (paralogismi) λέγονται οἱ ψευδώνυμοι συλλογισμοί, οἱ ἐξ ἀγνοίας γινόμενοι καί πλάνης· σοφίσματα (sophismata, fallaciae) δέ οἱ ἐσκεμμένως πρός ἀπάτην ἤ χάριν παιδιᾶς».

- Περί παραλογισμών ή σοφισμάτων βλ. Cohen M. - Nagel E., *An Introduction to Logic and Scientific Method*, ό.π., 376-390· Brennan J.G., *A handbook of Logic*, ό.π., 208-223· Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*, ό.π., 275-291· Copi I., *Introduction to Logic*, ό.π., 59-85· Manicas M. - Kruger A., *Logic: The Essentials*, ό.π., 283-293· Black M., *Critical Thinking*, ό.π., 229-239· Bastable P., *Logic:Depth Grammar of Rationality*, ό.π., 41-44· Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ό.π., 375−380· Clark R.- Welsh P., *Introduction to Logic*. Van Nostrad Company, INC, Princeton, New Jersey [1962], 137-147.

Συλλογισμός (syllogismus, ratiocinatio): «Συλλογισμός εἶναι ἡ λογική ἐνέργεια, δι' ἧς ἐκ δεδομένων κρίσεων κατά λογικήν ἀκολουθίαν παράγεται ἄλλη κρίσις διάφορος αὐτῶν» βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 93.

– Κατά τον Αριστοτέλη «συλλογισμός ἐστί λόγος, ἐν ᾧ τεθέντων τινων, ἕτερόν τι τῶν κειμένων ἐξ ἀνάγκης συμβαίνει διά τῶν κειμένων», βλ. Αριστοτέλης, *Τοπικά* Α, 1, 3.

– Βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*, ό.π., 137-138.

– Τατάκης Β., *Λογική,* ό.π., 61: «ἡ τοιαύτη διανοητική ἐνέργεια, κατά τήν ὁποίαν ἐκ δεδομένων κρίσεων παράγεται ὡς ἀκολουθία αὐτῶν μία νέα κρίσις, καλεῖται συλλογισμός. Καί αἱ μέν δεδομέναι κρίσεις λέγονται προκείμεναι (propositiones praemissae), ἡ δ' ἐξ αὐτῶν παραγομένη νέα κρίσις συμπέρασμα (conclusio)».

– Περί συλλογισμού βλ. και Latta R. - Macbeath A., *The Elements of Logic*, ό.π., 236.

Σύνθετος συλλογισμός: «Σύνθετος συλλογισμός εἶναι σύνολο δύο ἤ περισσοτέρων ἁπλῶν συλλογισμῶν πού συνδέονται ὁ ἕνας μέ τόν ἄλλο καί ἀποτελοῦν ἕνα σύνολο. Τόν στενό τους σύνδεσμο δείχνει τό γεγονός ὅτι τό συμπέρασμα τοῦ πρώτου συλλογισμοῦ ἀποτελεῖ τή μία ἀπό τίς προκείμενες τοῦ δεύτερου, τό συμπέρασμα τοῦ δεύτερου τή μιά ἀπό τίς προκείμενες τοῦ τρίτου κ.ο.κ. Οἱ σύνθετοι συλλογισμοί λέγονται καί πολυσυλλογισμοί ἤ συλλογιστικές σειρές (polysyllogismi, Syllogismi con-

catenati, series syllogisticae)» βλ. Τατάκης Β., *Λογική,* ό.π., 219.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 128.

- Ο Παπανούτσος τους σύνθετους συλλογισμούς τους ονομάζει σωρείτες. «Ὁ σύνθετος διαλογισμός πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλούς ἀλληλένδετους ἁπλούς ὀνομάζεται **σωρείτης**» βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική,* ό.π., 133.

- Δημόπουλος Τ., *Λογική: Τυπική Λογική - Γενική Μεθοδολογία*, ό.π., 85: «Πρόκειται περί σειρᾶς ἐκ τριῶν κατηγορικῶν συλλογισμῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ δεύτερος καί ὁ τρίτος ἔχουν ὡς μείζονα τό συμπέρασμα τοῦ προηγουμένου των, ἤτοι πρόκειται περί σειρᾶς συλλογισμῶν συνδεομένων ἀνά δύο διά μιᾶς κοινῆς προτάσεως. Τοιαῦται σειραί συλλογισμῶν καλοῦνται σύνθετοι συλλογισμοί ἤ πολυσυλλογισμοί».

- Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 128: «Ἐν ἑκάστῳ συνθέτῳ συλλογισμῷ ὁ μέν προηγούμενος λέγεται προσυλλογισμός, ὁ δ' ἑπόμενος ἐπισυλλογισμός». Οι ανωτέρω όροι εισήχθησαν από τον Αριστοτέλη: βλ. Αριστοτέλης, *Αναλ. Πρότερα* Α 25, 42β5.

- Σχετικά με τους σύνθετους συλλογισμούς και τους σωρείτες (sorites) βλ. Mellone S.H., *Elements of Modern Logic*, ό.π., 152-154.

Υποθετικός συλλογισμός (Hypothetical Syllogism): Υποθετικός ονομάζεται ο συλλογισμός στον οποίο μία ή δύο προκείμενες είναι υποθετικές προτάσεις.

- βλ. Βορέας Θ., *Ακαδημεικά: Λογική,* ό.π., 120-121: «Ὑποθετικοί συλλογισμοί εἶναι ἐκεῖνοι, ἐν οἷς τό συμπέρασμα συνάγεται ἐκ προτάσεων, ὧν ἡ ἑτέρα τοὐλάχιστον εἶναι ὑποθετική».

- βλ. Τατάκης Β., *Λογική,* ό.π., 208-209, 211: «Οἱ ὑποθετικοί συλλογισμοί πρέπει νά ἀπαρτίζονται ἀπό ὑποθετικές κρίσεις (προτάσεις). Δύο μορφές μπορεῖ νά δώσει ἡ παρουσία τῶν ὑποθετικῶν κρίσεων στούς συλλογισμούς αὐτούς: α) νά εἶναι καί οἱ προκείμενες καί τό συμπέρασμα ὑποθετικές κρίσεις καί β) νά εἶναι ὑποθετική κρίση μόνο ἡ μιά ἀπό τίς προκείμενες, ἡ μείζων· ἐνῶ ἡ ἐλάσσων καί τό συμπέρασμα νά εἶναι κρίσεις κατηγορικές. Στήν πρώτη περίπτωση οἱ συλλογισμοί ὀνομάζονται "καθόλου ὑποθετικοί" ἤ "δι' ὅλου ὑποθετικοί"· στή δεύτερη περίπτωση ὀνομάζονται "ἐπί μέρους ὑποθετικοί", "μερικά ὑποθετικοί ἤ μεικτοί".

- βλ. Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική,* ό.π., 128, 148-149: «Ὁ ὑποθετικός διαλογισμός εἶναι ἔμμεσος καί ἀποτελεῖται, ὅπως καί ὁ κατηγορικός, ἀπό τρεῖς προτάσεις: δύο προκείμενες καί συμπέρασμα»... «Τά εἴδη τοῦ ὑποθετικοῦ διαλογισμοῦ εἶναι δύο: α) ὁ καθαρός ὑποθετικός συλλογισμός (καί οἱ τρεῖς προτάσεις ὑποθετικές) καί β) ὁ μεικτός ἤ ἁπλός ὑποθετικός διαλογισμός (μόνον ἡ μείζων προκείμενη ὑποθετική καί οἱ ἄλλες προτάσεις κατηγορικές)».

- Σχετικά με τον υποθετικό συλλογισμό (hypothetical Syllogism) βλ. Mellone S., *Elements of Modern Logic*, ό.π., 156-164.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΠΗΓΕΣ – ΚΕΙΜΕΝΑ

Ια. ΑΠΟΜΝΗΜΟΝΕΥΜΑΤΟΓΡΑΦΟΙ - ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΟΙ ΤΟΥ ΑΓΩΝΑ

Blancard Jul., *Souvenirs Historiques,* I-II. Paris 1890, μτφ. εκ του Δραγούμη Νικ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Α΄- Β΄. Ερμής, Αθήνα 1973.

Blaquiere Ed., *The Greek Revolution, its Origin and Progress: together with some Remarks on the Religion, national Character &.c. in Greece*. W. Whittaker, London 1824.

Bojons C. F., «Auszug aus dem Schreiben eines deutschen Arztes, aus Athen vom 30 Sept. 1822» στο *Taschenbuch für Freunde des Griechishen Volkes, älterer und neuerer Zeit*, Zweiter Jahrgang 1824, Herausgegeben von D.A. Schott und M.Mebold, Christian Friedrich Winter, Heidelberg 1824, 200-237.

Bulwer H. Lytton, «*An Autumn in Greece»* comprising Sketches of Character, Customs and Scenery of the Country; with a View of its Present State. In Letters addressed to C.B. Sheridan, Esq. By H. Lytton Bulwer, Esq. To which is subjoined, "Greece to the close of 1825", by a Resident with the Greeks, recently arrived. London 1826.

Emerson J., *A Picture of Greece in 1825*. London 1826.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Αλ. Παπαδιαμάντης, επιμ. Α. Μαντάς), Α΄. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 2009.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Α. Γεωργούλη, επιμ. Τ. Βουρνάς), Α΄- Β΄. Τολίδης, Αθήνα 1971.

Finlay G., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄. Κόσμος, Αθήνα χ.χ.

Gervinus G., *Geschichte des neunzehnten Jahrhunderts seit den Wiener Verträgen*, vol. 5-6. Leipzig 1861-1862.

Gervinus G., *Ιστορία της Επαναστάσεως και της Αναγεννήσεως της Ελλάδος* (μτφ. Ιω. Περβάνογλου), Α΄- Β΄. Αθήνα 1864-1865.

Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης* (μτφ. Αλ. Κατσώνη), Α΄- Β΄. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2010.

Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α΄. London – Edinburgh 1844.

Gordon Th., *History of the Greek Revolution*, Α΄. Edinburgh 1832.

Gordon Th., *History of the Greek Revolution,* II. 2nd ed. London 1844.

Grasset Ed., *Souvenirs de Grece*. Impr. de N. Duclos, Nevers 1838.

Hartley J., «Tour in the Morea, in the year 1828» στο John Hartley, *Researches in Greece and the Levant*. Seeley and Sons, London 1831**,** 319-376.

Hertzberg Gust. Fr., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Π. Καρολίδης), Β΄. Φέξης, Αθήνα 1916.

Humphreys Wil., *Journal of a visit to Greece*. Henry Colburn, London 1826.

Jourdain Ph., *Mémoires historiques et militaires sur les évenements de la Gréce, depuis 1822, jusqu'au combat de Navarin*, I-II. Paris 1828.

Jurien de la Graviere J. P. Edm., *La Station du Levant*, I-II. E. Plon et cte, Paris 1876.

Leake Martin W., *An historical Outline of the Greek Revolution, with a few Remarks on the Present State of Affairs in that Country*. John Murray, London 1826.

Makriyiannis Ioannis, *Memoirs* (επιμ.-μτφ. Koukis Vassilis P.). Narok, Athens 2001.

Makryjannis Jannis, *Wir, nicht ich: Memoiren General Jannis Makryjannis' (1797-1864)* (μτφ. Lorenz Gyömörey). Papasissis, Athen 1987.

Mauer G., *Das griechische Volk in öffentlicher, Kirchlicher und privatrechtlicher Beziehung, vor und nach dem Frieheitskamplfe bis zum 31 Juli 1834*, Β΄. Heidelberg 1835.

Mendelssohn-Bartholdy K., *Geschichte Griechenlands: von der Eroberung Konstantinopels durch die Türken im Jahre 1453 bis auf unsere Tage*, 2 vols. S. Hirzel, Leipzig 1870-1874.

Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελλάδος από της εν Έτει 1453 Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως υπό των Τούρκων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων* (μτφ. Άγγελου Βλάχου). Εκδ. Ανδρέα Κορομηλά, Εν Αθήναις 1873-1876.

Mendelssohn-Bartholdy K., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως* (μτφ. Η. Οικονομόπουλου). Μορφωτική Εταιρεία, Αθήνα 1980.

Pouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως, ήτοι η Αναγέννησις της Ελλάδος* (μτφ. Ιωάν. Ζαφειρόπουλος), Δ΄. Τυπ. Τρίμη, Αθήνα 1891.

Pouqueville F., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως: μετάφρασις νέα συμπληρωμένη με 50 χρωματιστάς εικόνας εκ της Πινακοθήκης του Μονάχου*. Τυπ. Κ. Χαιροπούλου, Αθήνα 1901.

Pouqueville F., *Histoire de la Régénération de la Gréce*, I – IV. Firmin Didot Père et Fils, Paris 1824.

Prokesch-Osten Ant., *Ιστορία της Επαναστάσεως των Ελλήνων κατά του Οθωμανικού κράτους εν έτει 1821 και της Ιδρύσεως του Ελληνικού Βασιλείου: Διπλωματικώς εξεταζομένη* (μτφ. Γ. Εμ. Αντωνιάδου), Α΄-Β΄. Εκ του Τυπογραφείου της "Αθηνάς", Αθήνησι 1868-1869.

Raybaud Max., *Mémoires sur la Gréce pour servir á l'Histoire de la guerre de l' Independance accompagnes de plans topographiques* (εισ. ιστορική Alph. Rabbe), I-II. Paris 1824.

Savary, [Claude Étienne], *Lettres sur la Grèce*, *faisant suite de celles sur l'Ègypte, par M. Savary*. Onfroi, Paris 1788.

Soutsos AI., *Histoire de la Révolution Grecque.* Paris 1829.

Striebeck Karl Th., *Mitteilungen aus dem Tagebuch eines Philhellenen. Nach dem Manuscript des Lieutennant Stribeck bearbeitet von Fr. Lindes.* Hannover 1828.

Voutier Oliv., *Memoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs.* [Bossange Freres], Paris 1823.

Voutier Oliv., *Απομνημονεύματα* (Εισ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, μτφ. Γ. Τσουκαλάς). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957.

Αινιάν Δημ., *Η Βιογραφία του Στρατηγού Γεώργιου Καραϊσκάκη*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Βυζάντιος Χρ., *Ιστορία των κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν Εκστρατειών και Μαχών ων συμμετέσχεν ο τακτικός Στρατός από του 1821 μέχρι του 1833* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.

Γερμανός Παλαιών Πατρών Μητροπολίτης, *Απομνημονεύματα.* Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Γερμανός Παλαιών Πατρών Μητροπολίτης, *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.

Γούδας Αναστ. Ν., *Βίοι Παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων Ανδρών,* Α΄- Η΄. Αθήνα 1871-1875.

Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (Προλ. Μ. Μιχαλοπούλου - Β. Τσαφάρα, επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α'. Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957. (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, 16).

Δεληγιάννης Καν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Β΄-Γ΄. [χ.ό] Αθήνα 1957. (Απομνημονεύματα αγωνιστών του '21, 17, 18).

Δραγούμης Νικ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Α΄-Β΄. Ερμής, Αθήνα 1973.

Ευμορφόπουλος Διον., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1957.

Κασομούλης Νικ., *Απομνημονεύματα της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-33*, (προτάσσεται Ιστορία του αρματολισμού) (Πρόλ. Εμμ. Πρωτοψάλτης, Εισ. - Σχόλ. Γ. Βλαχογιάννης), Α΄. Κοσμαδάκης & Σία, χ.τ. χ.χ.

Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821-23* (Εισ.-Σχόλια Γ. Βλαχογιάννης), Β΄. Κοσμαδάκης & Σία, χ.τ. 1939.

Κασομούλης Νικ., *Ενθυμήματα στρατιωτικά της Επαναστάσεως των Ελλήνων 1821 - 1833* (επιμ. Γ. Βλαχογιάννης), Α΄- Γ΄. Τυπ. Α. Ι. Βάρσου, Αθήνα 1940-1942.

Κολοκοτρώνης Γεν., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1955.

Κολοκοτρώνης Θεόδ., *"Απομνημονεύματα" ή Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής,* (προλεγόμενα Γ. Τερτσέτη). Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Κολοκοτρώνης Θεόδ., «*Διήγησις Συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836*» στο Τερτσέτης Γεώργ., *Άπαντα* (επιμ. Γ. Βαλέτας)*,* Γ'. Πηγή, Αθήνα 1953.

Κολοκοτρώνης Ιωάν., *Ελληνικά Υπομνήματα ήτοι Επιστολαί και διάφορα Έγγραφα αφορώντα την Ελληνικήν Επανάστασιν από 1821 μέχρι 1827.* Τυπ. Νικ. Φιλαδελφέως, Αθήνα 1856.

Κοντάκης Αναγν., *Υπομνήματα αξιοσημείωτα περί της Επαναστάσεως* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Απομνημονεύματα*, (Πρόλογος, Εισαγωγή, βιβλ. Α΄-Δ΄, Επίλογος) (Εισ.- Σχόλια Σπ. Ασδραχά). Καραβίας, Αθήνα χ.χ.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Απομνημονεύματα* (Εισ. Γ. Βλαχογιάννη). Πέλλα Ιστορικά, χ.τ. χ.χ.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Οράματα και Θάματα* (Εισ.-Κείμ.-Σημ. Αγγ. Παπακώστα- Πρόλογος Λιν. Πολίτη). 4η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2002.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Κείμ.-Εισ.-Σημ. Γ. Βλαχογιάννη), Α΄. 2η έκδ. Βαγιονάκης, Αθήνα 1947.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα* (Πρόλ., Εισαγ. Β. Σφυρόερα). Πάπυρος, Αθήνα 1996.

Μάμουκας Α., *Τα κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος, ήτοι συλλογή των περί την αναγεννωμένην Ελλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων και άλλων επισήμων πράξεων από του 1821 μέχρι του τέλους του 1832*, Α΄- ΙΑ΄. Αθήνα 1852.

Μεταξάς Κ., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως (1878)*. Βεργίνα, Αθήνα 2006.

Μεταξάς Κ., *Ιστορικά Απομνημονεύματα εκ της Ελληνικής Επαναστάσεως* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.

Μίχος Αρτ., *Απομνημονεύματα* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς, Αθήνα 1956.

Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*. Αθήνα 1845.

Ξάνθος Εμμ., *Απομνημονεύματα περί της Φιλικής Εταιρείας*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Οικονόμου Μ., *Ιστορικά της Ελληνικής Παλιγγενεσίας ή ο ιερός των Ελλήνων Αγών* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.

Παπαδόπουλος Κάρ., *Ανασκευή των εις την Ιστορίαν των Αθηνών αναφερομένων περί του Στρατηγού Οδυσσέως Ανδρούτσου του Ελληνικού τακτικού και του Συνταγματάρχου Καρόλου Φαβιέρου*. Βεργίνα, Αθήνα 1997.

Παπαδόπουλος Κάρ., *Απάνθισμα του ιστορικού Αγώνος* (επιμ. Θ. Δελέζος). Παπαζήσης, Αθήνα 1957.

Παπαδόπουλος Κάρ., *Οδυσσεύς Ανδρούτσος και Γ. Βαρνακιώτης* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957.

Παπατσώνης Παν., *Απομνημονεύματα από των Χρόνων της Τουρκοκρατίας μέχρι της Βασιλείας Γεωργίου Α΄*(Εισ.-Σημ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα 1960.

Περραιβός Χρ., *Πολεμικά Απομνημονεύματα*. Βεργίνα, Αθήνα 1997.

Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά* (επιμ. Μ. Παπαϊωάννου). Σεφερλής, Αθήνα 1956.

Περραιβός Χρ., *Απομνημονεύματα Πολεμικά* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1957 (Απομνημονεύματα αγωνιστών του ’21, 2).

Σάθας Κων., *Τουρκοκρατουμένη Ελλάς*: *Ιστορικόν Δοκίμιον περί των προς αποτίναξιν του οθωμανικού ζυγού επαναστάσεων του Ελληνικού Έθνους, 1453-1821*. Καραβίας, Αθήνα 1869.

Σουρμελής Διον., *Ιστορία των Αθηνών κατά τον υπέρ Ελευθερίας Αγώνα αρχομένη από της Επαναστάσεως μέχρι της Αποκαταστάσεως των πραγμάτων*. 2η έκδ. Τυπ. Αγγελίδου, Αθήνα 1853.

Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843)*. Α΄-Β΄. Τυπ. Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, Αθήνησι, Α΄, 1851 και Β΄, 1852.

Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821-1843),* Α΄, (Προλεγόμενα). Καραβίας, Αθήνα 1972.

Σπηλιάδης Νικ., *Απομνημονεύματα: δια να χρησιμεύσωσιν εις την Νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν (1821–1843)* (επιμ. Παναγ. Χριστοπούλου). Β΄. Αθήνα 1972.

Σπυρομίλιος Μ., *Στρατηγού Σπυρομίλιου Απομνημονεύματα, για τη δεύτερη Πολιορκία του Μεσολογγίου (1825-1826).* Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Τερτσέτης Γεώργ., *Εξακολούθησις των Προλεγομένων εις τα Υπομνήματα του Θεόδ. Κολοκοτρώνη*. Αγγελίδης, Αθήνα 1852.

Τερτσέτης Γεώργ. *Άπαντα: Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής από το 1770 έως το 1836* (υπό Θεόδ. Κολοκοτρώνη) (επιμ. Γ. Βαλέτας), Γ΄. Πηγή, Αθήνα 1953.

Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄- Γ΄. 2η έκδ. Γιοβάνης, Αθήνα 1978.

Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως* (Προλ., Εισαγ. Εμμ. Πρωτοψάλτη), Α΄. Βιβλ. το Φιλολογικόν, Αθήνα χ.χ.

Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄. Αθήνα 1859.

Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄. Τυπ. Καρυοφύλλη, Αθήνα 1859.

Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Γ΄. Αθήνα 1859.

Φιλήμων Ιωάν., *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*. Ναύπλιον 1834.

Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της Αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του Έτους 1715 και λήγουσα στο 1837*, Α΄- Β΄. Τυπ. Η Βιτώρια του Κωνστ. Καστόρχη και Συντροφίας, Εν Αθήναις 1839.

Φραντζής Αμβρ., *Επιτομή της Ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος αρχομένη από του Έτους 1715 και λήγουσα το 1837*, Γ΄. Τυπ. Κ. Ράλλη, Αθήνα 1839.

Φωτεινός Ηλ., *Οι Άθλοι της εν Βλαχία Ελληνικής Επαναστάσεως το 1821 έτος* (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης). Τσουκαλάς και υιός, Αθήνα 1956.

Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως του 1821*. Α΄ - Β΄. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Χρυσανθόπουλος Φώτ. ή Φωτάκος, *Απομνημονεύματα: περί της ελληνικής επαναστάσεως* (επιμ. Θ. Βαγενάς - Άγγ. Ηλιόπουλος), Α΄- Γ΄. Νεοϊστορική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1955.

Ιβ. ΔΕΥΤΕΡΟΓΕΝΕΙΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία* (μτφ. Μ. Θανοπούλου). Παπαζήσης, Αθήνα 1990.

Braudel Fern., *The Structures of Everyday Life*. Collins, London 1981.

Clogg R., *The Struggle for Greek Independence.* Macmillan, London 1973.

Coulson N. J., *A History of Islamic Law.* Edinburgh 1964.

Cox Jam., «The Memoirs of Henry James: Self - Interest as Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Studies in Autobiography*. Oxford University Press, New York, Oxford 1988, 3-23.

Crawley C. W., «Review to the Memoirs of General Makriyannis by H. R. Lidderdale», *The English Historical Review*, Vol. 82, no.325, 1967, 853-854.

Crawley C. W., *The question of Greek Independence 1821-1833.* Cambridge 1930.

Dakin D., *British and American Philhellenes during the War of Greek Independence 1821-1833*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1955.

Dakin D., *The Greek Struggle for Independence 1821-1833.* B. T. Batsford Ltd., London 1973.

Dakin D., *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (μτφ. Α. Ξανθόπουλος). 5η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2005.

Dakin D., *Ο αγώνας των Ελλήνων για την ανεξαρτησία (1821-1833)* (μτφ. Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1999.

«Documente privind Istoria Romaniei Rascoala din 1821», Δ'. Bucuresti 1962 στο Βακαλόπουλος Απόστ., *Επίλεκτες βασικές Ιστορικές πηγές της Ελληνικής Επανάστάσεως (1813-1825)*, Α΄. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2000, 41-50.

Ducas Mihail, *Istoria turcobyzantina (1341-1462)* (Editie critica de Vasile Grecu). Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti 1958.

Durand Matthieu G. de, *Precis d'Histoire Grecque.* Cerf, Paris 1991.

Gerber H., *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa 1600-1700*. The Hebrew University, Jerusalem 1988 (The Max Schloessinger Memorial Series, monograph in.).

Gerber H., *State, Society and Law in Islam: Ottoman law in comparative perspective.* State University of New York Press, Albany 1994.

Gusdorf Georges: «Conditions and Limits of Autobiography» στο Olney James (επιμ.), *Autobiography, Essays Theoritical and Critical.* Princeton University, Princeton N.J. 1980, 29-48.

Hall St. - Gieben Br., *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός* (μτφ. Θ. Τσακίρης - Β. Τσακίρης). 2η έκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003.

Hasluck Fred., *Χριστιανισμός και Ισλάμ την εποχή των Σουλτάνων* (μτφ. Φλώρα Καλογήρου), Β΄. Εκάτη, Αθήνα 2004.

Heyd U., «Kanum and shari'a in old Ottoman criminal justice», *Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, 3 τχ. 1, 1969, 7.

Heyd U., *Studies in old Ottoman criminal Law,* V.L. Ménage (επιμ.). Οξφόρδη 1973.

Hobsbawm E., *Η εποχή των Επαναστάσεων 1789-1848* (μτφ. Μ. Οικονομοπούλου). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1992.

Iggers Georg, *Historiography in the Twentieth Century: From Scientific Objectivity to the Postmodern Challange*. Wesleyan University Press of New England, Hannover 1997.

Iggers Georg, *Η Ιστοριογραφία στον 20ο αιώνα* (μτφ. Παρ. Ματάλας). Νεφέλη, Αθήνα 1999.

Iliadou Démocratie**,** «Les Balkans Jouet de la pratique des puissances Européennes pen- dant les XVII et XIX siécles», *Balkan Studies*, 16 άρθρ. 2, 1975, 133-190.

Inalcik H., «Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law», *Archivum Ottomanicum*, 1, 1969, 112-136.

Itzkowitz Norm., *Οθωμανική Αυτοκρατορία και Ισλαμική παράδοση* (μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2008.

Lambropoulos Vassilis, *Literature as National Institution: Studies in the Politics of Modern Greek Criticism.* Princeton University Press, Princeton N.J. 1988.

Levi Giov., «On Microhistory» στο Pet. Burke (επιμ.), *New Perspectives on Historical Writing.* Pennsylvania State University Press, University Park, Pa. 1991, 93-113.

Lewis Bern, *Τι πήγε στραβά; Δυτική Επιρροή και μεσανατολική Αντίδραση* (επιμ., μτφ. Στέφ. Παπαγεωργίου). Παπαζήσης, Αθήνα 2002.

Lidderdale H. (επιμ.), *Makriyannis: the Memoirs of General Makriyannis 1797-1864* (Εισ. C. Woodhouse). Oxford University Press, London 1966.

Long A., *Η Ελληνιστική Φιλοσοφία, Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί* (μτφ. Στ. Δημόπουλος - Μυρ. Δραγώνα). 3η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ, Αθήνα 2003.

MacDonald D.B., *Development of Muslim Theology, Jurisprudence and Constitutional Theory*. New York 1903.

Morrison Theod., «Can Islam be reformed?», *The Nineteenth Century and After LXIV,* Oct. 1908, 543-551.

Muir Edward, Ruggiero Guido (eds.), *Microhistory and the Lost Peoples of Europe: Selections from Quaderni Storici*. Johns Hopkins University Press, Baltimore 1991.

Muratori Ludovico Antonio, *Ηθική Φιλοσοφία* (μτφ. Ιωσήπ. Ιεροδιακόνου του Μοισιόδακος)*,* Α΄. Παρά Αντωνίω τω Βόρτολι, Βενετία 1761.

Peirce, C. S., *Collected Papers of Charles Sanders Peirce* (επιμ. Charles Hartshorne and

Paul Weiss), vols. 1–6, 1931–1935, (επιμ. Arthur W. Burks), vols. 7–8, 1958. MA: Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 1931-1959.

Peirce, C. S., *Selected Writing (Values in a Universe of Chance)* (Επιμ., Εισ., Σχόλια Philip P. Wiener). Dover, New York 1958.

Perilla, F., *1821 Fragments de la vie heroique de Makryjannis: suivis de ses images de l'epopee Grecque.* Editions F. Perilla, Athenes 1949.

Petropulos J., *Πολιτική και Συγκρότηση Κράτους στο Ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)* (μτφ. Ν. Διαμαντούρος & Σία), Α΄. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1997.

Popper Karl, *The Poverty of Historicism.* Routledge and Kegan Paul, London 1969.

Price M. Phil., *A History of Turkey: From Empire to Republic*. 2nd ed. George Allen & Unwin Ltd, London 1961.

Ranke Leopold von**,** *The Theory and Practise of History* (επιμ. G. Iggers - Kon. Von Moltke). Bobbs-Merrill, Indianapolis 1973.

Rousseau Jean J., *Το Κοινωνικό Συμβόλαιο* (μτφ. Δ. Κωστελένος). Δαμιανός, Αθήνα χ.χ. (Παγκόσμια Λογοτεχνία).

Schacht J., *Introduction to Islamic Law*. Oxford 1964.

Sherrard Ph., *The Wound of Greece: Studies in Neo-Hellenism*. Rex Collings, London, Aglo-Hellenic, Athens 1978.

Sherrard Ph., «Στρατηγός Μακρυγιάννης» στο *Δοκίμια για τον Νέο Ελληνισμό* (μτφ. Δήμ. Κωνσταντίνου-Χριστοδούλου). Αθηνά, Αθήνα 1971, 141-165 (Σύνορο, 4).

Sherrard, Ph., *The Greek East and the Latin West: a Study in the Christian Tradition*. Oxford University Press, London 1959.

Smith Sid. - Watson Jul., *Reading Autobiography: a Guide for Interpreting Life Narratives.* 2nd ed. University of Minnesota Press, Minneapolis - London χ.χ.

Thompson Ed., *The Making of the English Working Class*. Pantheon Books, New York 1966.

Vidal-Naquet P., *Makriyannis et la Grece Antique.* Daedalus, Paris-Athenes 1995 (ανάτυπο).

Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (μτφ. Μυρσ. Ζορμπά). Οδυσσέας, Αθήνα 2003.

Weber M., «Les concepts sociaux de la sociologie», *Economie et Société*. Plon, Παρίσι 1971, 3-21.

Wheatcroft Andr., *The Ottomans*. Viking Penguin Group, London 1993.

Woodhouse C., *1821 Ο Πόλεμος της ελληνικής Ανεξαρτησίας* (μτφ. Α. Βλάχου). "Εστία" Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1978.

Woodhouse C., *The Greek War of Independence.* London 1952.

Αβραάμ Κώστ., *Ρουμελιώτες Αγωνιστές του Εικοσιένα*. Πέτρος Δ. Καραβάκος, Αθήνα 1957.

Αγαθάγγελος Ιερομόναχος, *Χρησμοί.* Κορομηλάς, Αθήνα 1837.

Αθανασόπουλος Βαγγ., «Μακρυγιάννης, Τα νυχτερινά απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη: το μυστικό όραμα ως μέρος της ιστορικής αλήθειας» στο Αθανασόπουλος Βαγγ., *Οι Μάσκες του Ρεαλισμού: Εκδοχές του νεοελληνικού αφηγηματικού λόγου*, Α'. 3η έκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 2003, 177-222.

Αλεξανδρόπουλος Μήτσ., *Μια Συνάντηση, Σεφέρης-Μακρυγιάννης*. Πολύτυπο, Αθήνα 1983.

Αναστασόπουλος Αντ., Γκαρά Ελ., «Οθωμανικές Αντιλήψεις περί Εγκλήματος και Τιμωρίας», *Μνήμων*, 21, 1999, 37-54.

Ανδριώτης Νικ., «Το Χρονικό του Άμστερνταμ», *Νέα Εστία,* Ε΄, 113, 1931, 914-920.

Άννινος Μπ., *Οι Φιλέλληνες του 1821*. Αθήνα 1967.

Ασδραχάς Σπ., *Βίωση και καταγραφή του οικονομικού: η μαρτυρία της απομνημόνευσης* (επιμ. Ευτ. Λιάτα, Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη). Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2007.

Ασδραχάς Σπ., *Ελληνική Κοινωνία και Οικονομία ιη΄ και ιθ΄ αι.* Ερμής, Αθήνα 1982 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 5).

Ασδραχάς Σπ., *Οικονομία και Νοοτροπίες*. Ερμής, Αθήνα 1988 (Νεοελληνικά Μελετήματα, 10).

Ασδραχάς Σπ., «Μακρυγιάννης: από τον έναν στον άλλον Κόσμο», *εφ. Αυγή*, αρ. φ. 23, 27 - 5 - 1984.

Ασπρέας Γ., *Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, 1821-1921, Α΄. Αθήνα 1922.

Βακαλόπουλος Απ., *Επίλεκτες βασικές ιστορικές Πηγές της Ελληνικής Επαναστάσεως* (*1813-1825*), Α΄- Β΄. Βάνιας, Θεσ/νίκη 2000.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού: η μεγάλη Ελληνική Επανάσταση (1821-1829)*, Ε΄. Θεσ/νίκη 1980.

Βακαλόπουλος Απ., *Ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*. Σταμούλης, Θεσ/νίκη 2007.

Βαλαής Διον., *Η θρησκευτική Διάσταση στη Ζωή και το Έργο του Γιάννη Μακρυγιάννη*. Τέρτιος, Κατερίνη 1994.

Βερέμης Θαν. - Παπαγεωργίου Στέφ., «Μακρυγιάννης: ο ένοπλος στην Υπηρεσία του Κράτους», *Διαβάζω,* 101, 1984, 41-43.

Βερέμης Θαν., «Μακρυγιάννης: μια νέα ανάγνωση», *εφ. Καθημερινή*, 6 - 6 -2010 εκ του John Cambell, *Honour, Family and Patronage: A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, 1976.

Βερέμης Θαν., *Ιστορία των Ελληνοτουρκικών Σχέσεων 1453-1998*. Σιδέρης, Αθήνα 1998.

Βλαχογιάννης Γ., *[Άπαντα], Κλέφτες του Μοριά: Μελέτη ιστορική από νέες Πηγές βγαλμένη 1715-1820*, Δ΄**.** Αθήνα 1935.

Βλαχογιάννης Γ., «Καραϊσκάκης», *Νέα Εστία*, ΚΑ, 483, 1947, 990-994.

Βουρνάς Τ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας από την Επανάσταση του 1821 ως το Κίνημα του Γουδί (1909)*. Τολίδης, Αθήνα χ.χ.

Βράχας Φρ., *Ο Ανθρωπισμός του Μακρυγιάννη και η Ουσία του Νεοελληνισμού*. Λευκωσία 1961.

Βράχας Φρ., «Μακρυγιάννης - δάσκαλος του Έθνους» στο Βράχας Φρ., *Αφιέρωμα εις Κλ. Γεωργιάδην*, χ.ε., Λευκωσία 1971, 18-24.

Γιανναράς Χρ., «Ο Λαός του Θεού στον Μακρυγιάννη», *Σύνορο,* 39, 1966, 180-189.

Γιαννόπουλος Κων., «Για τη βιβλιογραφία των Μακρυγιάννη-Ζωγράφου», *Διαβάζω*, 2, 1977, 29-35.

Γιαννουλάτος Αν., *Ισλάμ: Θρησκειολογική Επισκόπησις*. «Πορευθέντες», Αθήνα 1975.

Γιαννουλόπουλος Γεώργ., *Διαβάζοντας τον Μακρυγιάννη*: *η κατασκευή ενός μύθου από τον Βλαχογιάννη, τον Θεοτοκά, τον Σεφέρη και τον Λορεντζάτο*. Πόλις, Αθήνα 2003.

Γκάτσος Νίκ., «Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, Α΄, 1945, 18-19.

Γλέζος Πέτρ., «Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα», *Ευθύνη*, 1, 1961, 23-24.

Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ιστοριογραφία του Αγώνος», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 33-253.

Γριτσόπουλος Τ. Αθ., «Ο Μακρυγιάννης αυτοβιογραφούμενος», *Νέα Εστία*, ΠΗ΄, 1043, 1970, 227-233.

Δάλλας Γιάν., «Ο Μακρυγιάννης ένας προκλασικός» *στο* Δάλλας Γιάν., *Εποπτείες*, Α΄. Κακουλίδης, Αθήνα 1954, 13-26.

Δασκαλάκης Απ., «Τ' ανθρωπιστικά Στοιχεία του Αγώνος της Ελληνικής Ανεξαρτησίας», *Νέα Εστία*, 3 τχ. 6, 1928, 303-307.

Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα - Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Α΄. Αθήνα 1966.

Δέλιος Γιώργ., *Απομνημονευματογράφοι της Εθνεγερσίας*. Νέα Πορεία, Θεσ/νίκη 1975.

Δημαράς Κ., «Ψυχολογικοί Παράγοντες του Εικοσιένα: Λόγος Πανηγυρικός», (αναδημοσίευση), *Ιστορικά Φροντίσματα*, Α΄. Αθήνα 1992, 210-225.

Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 6η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975.

Δημαράς Κ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*. 9η έκδ. Γνώση, Αθήνα 2000.

Δημαράς Κ., «Η κίνηση των ιδεών: Νεοελληνικά Απομνημονεύματα», *Νέα Εστία*, 41, 1947, 46-48.

Διαμαντούρος Νικηφ., *Οι Απαρχές της Συγκρότησης σύγχρονου Κράτους στην Ελλάδα 1821-1828* (μτφ. Κ. Κουρεμένος). Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2006.

Διονυσιάτης Θεόκλητος Μοναχός, *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης Πατέρας και Δάσκαλος του Γένους*. 2η έκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1984.

Δόξας Τάκ., «Διδάγματα απ' τον Μακρυγιάννη», *Πειραϊκή – Πατραϊκή*, 159, 1972, 48-54.

Ζαμπέλιος Σπυρ., *Άσματα δημοτικά της Ελλάδος (μετά μελέτης ιστορικής περί μεσαιωνικού ελληνισμού)*. Ερμής, Κέρκυρα 1852.

Ζωγράφος Αναστ., «Η Παράσταση του "Τούρκου" στους ιστορικούς της Άλωσης», *Τα Ιστορικά*, 8 τχ. 14, 1991, 17-44.

Θεοτοκάς Γεώργ., *Πνευματική Πορεία*. Φέξης, Αθήνα 1961.

Θεοτοκάς Γεώργ., «Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης», *Νέα Εστία*, 30, 1941, 714-723.

Θεοτοκάς Γεώργ., «Τα Απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *Ευθύνη,* 1, 1961, 42-43.

Θεοτοκάς Νικ., «Παράδοση και νεοτερικότητα: Σχόλια για το "Εικοσιένα"», *Τα Ιστορικά*, 9 τχ. 17, 1992, 345-370.

Θεοτοκάς Νικ., «Το Αποτύπωμα του ζωντανού και του Ονείρου στα Κείμενα του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 2 τχ. 4, 1985, 276-296.

Θεοτοκάς Νικ., «Ιδεολογικές αναγνώσεις του Μακρυγιάννη», *Ο Πολίτης*, 86, 2001, 22-24.

Θεοτοκάς Νικ., *Μακρυγιάννης* (επιμ. Β. Παναγιωτόπουλος). Δημοσιογραφικός Οργα-

νισμός Λαμπράκη, Αθήνα 2010. (Τα Νέα· Ιστορική Βιβλιοθήκη· Οι Ιδρυτές της Νεότερης Ελλάδας, 8).

Ιναλτζίκ Χ., *Η οθωμανική Αυτοκρατορία: Η κλασική εποχή 1300-1600* (μτφ. Μ. Κοκολάκης). Αθήνα 1995.

Καγιαλής Τάκ., «Ο Μακρυγιάννης του Σεφέρη» στο *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*. Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 31-64.

Καινή Διαθήκη, Απόστ. Παύλος*: Προς Ρωμαίους επιστολή*, ιγ', 1-3. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα χ.χ.

Κακάμπουρα Ρέα, *Αφηγήσεις ζωής: η βιογραφική προσέγγιση στη σύγχρονη λαογραφική έρευνα*. Ατραπός, Αθήνα 2008.

Κακριδής Ιωάν., *Στρατηγός Μακρυγιάννης - Μια ελληνική καρδιά*. 2η έκδ. χ.ε., Αθήνα 1972.

Καλαντζής Κώστ., *Ιστορία της Μεγάλης Ελληνικής Επαναστάσεως*, Β΄. Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, Αθήνα χ.χ.

Κάλβος Ανδρ., *Άπαντα*, (Λυρικά) (Εισ. Σπ. Μυλωνά). 3η έκδ. Τυπ. Μπόλαρη, Αθήνα 1962.

Κανδηλώρος Τάκ., *Η Φιλική Εταιρεία 1814-1821*, (Προοίμιον). Τυπ. Φραντζεσκάκη και Σία, Αθήνα 1926.

Κανδηλώρος Τάκ., *Ο Αρματολισμός της Πελοποννήσου (1500-1821).* Αθήνα 1924.

Καραντώνης Ανδρ., «Τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη», *εφ. "Καθημερινή"*, αρ. φ. 4, 26-1-1947.

Καραντώνης Ανδρ., «Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Αγγλοελληνική Επιθεώρηση*, 2, 1947, 406-411.

Καραντώνης Ανδρ., «Το πνεύμα και το δράμα του Θεόφιλου Καΐρη», *Νέα Εστία*, 54, 1953, 1108-1111.

Καραντώνης Ανδρ., «Τα Απομνημονεύματα του Στρατηγού Μακρυγιάννη» στο Καραν-

τώνης Ανδρ., *Νεοελληνική Λογοτεχνία: Φυσιογνωμίες*, Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1977, 13-31.

Καρολίδης Π., *Ιστορία της Ελλάδος μετ' εικόνων από της υπό των Οθωμανών αλώσεως μέχρι της βασιλείας Γεωργίου του Α΄*. Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1925.

Καρολίδης Π., *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, Α΄. Ερμής, Αθήνα 1922.

Καρρ Ε., *Τι είναι Ιστορία*; (μτφ. Φρ. Λιάππα). Πλανήτης, Αθήνα 1984.

Κατσίμπαλης Γ. Κ., *Βιβλιογραφία Ι. Μακρυγιάννη και Π. Ζωγράφου*. Τυπ. Σεργιάδη, Αθήνα 1957.

Κατσούρος Αντ., «Αι φιλοσοφικαί και θρησκευτικαί δοξασίαι του Θεοφ. Καΐρη», *Παιδεία και Ζωή*, 7, 67, 1958, 131-137.

Κινγ Ιωνάς, *Ομιλίαι εκφωνηθείσαι κατά διαφόρους καιρούς*, Α΄- Β΄. Αθήνα 1859.

Κιτρομηλίδης Πασχ., «Η πολιτική στάση του Μακρυγιάννη: η σημασία της μαρτυρίας του έργου "Οράματα και Θάματα"», *Διαβάζω*, 101, 1984, 46-49.

Κιτρομηλίδης Πασχ., *Το Όραμα της Ελευθερίας στην ελληνική Κοινωνία: από την πολιτική σκέψη στην πολιτική πράξη*. Πορεία, Αθήνα 1992.

Κιτσίκης Δημ., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*. 4η έκδ. Εστία Κολλάρου & Σία, Αθήνα 2003.

Κόκκινος Γεώργ., «Μακρυγιάννης (1797-1864)» στο Λεοντής Χρ., *Καντάτα Ελευθερίας*: *Ρήγας - Σολωμός – Μακρυγιάννης*. Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1999, 23-25.

Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάστασις*, Α΄. Αθήνα 1931.

Κόκκινος Διον., *Η Ελληνική Επανάστασις*, Ζ΄- Η΄. Μέλισσα, Αθήνα 1958.

Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής Γλώσσας*. 3η εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα 2000.

Κοπιδάκης Μ. Ζ. «Τα κείμενα του Μακρυγιάννη και ένας πνευματικός τρόπος συνα-

ναστροφής με αυτά» στο Κοπιδάκης Μ. Ζ. (επιμ.) *Κείμενα Νίκου Χ. Γιανναδάκη*. Δήμος Ηρακλείου: Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 2003, 213-227.

Κοράνι (μτφ.Λ. Μιλιλή). Κάκτος, Αθήνα 1980.

Κορδάτος Γ., *Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδας* (Νεώτερη Β΄ 1821-1832), 10. 20ός αιώνας, Αθήνα 1957.

Κορδάτος Γ., *Η κοινωνική σημασία της Ελληνικής Επαναστάσεως του 1821*. Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.

Κουγέας Σωκρ., «Ηρωικά Κείμενα του Αγώνος», *Νέα Εστία*, ΝΓ΄, 1953, 425-433.

Κουμαριανού Αικ., *Ο Τύπος στον Αγώνα (1821-1827)*, Α΄. Ερμής, Αθήνα 1971.

Κουρνούτος Γ. (επιμ.), *Το Απομνημόνευμα:1453-1953*, Α΄. Αθήνα 1953 (Βασική Βιβλιοθήκη Αετού, 44).

Κούσουλας Λουκ., *Ο Μακρυγιάννης και το σκάνταλο*. Νεφέλη, Αθήνα 2005.

Κυριακόπουλος Κώστ., *Σκόρπιες δάφνες του εικοσιένα: Σαράντα Ιστορήματα.* Εθν. Ίδρυμα «Ο Βασιλεύς Παύλος», Αθήνα 1971.

Κυριακόπουλος Κώστ., *Μελετήματα.* Ακταίος, Αθήνα 1976.

Κυρτάτας Δημ., «Για μια ιστορική ανάγνωση του Μακρυγιάννη», *Τα Ιστορικά*, 3 τχ. 6, 1986, 482-486.

Κώνστας Κ., «Λαογραφικά στον Μακρυγιάννη», *Νέα Εστία*, ΠΗ, 1043, 1970, 234-245.

Λαμπράκης Χ. Δ., «Βολταίρος: Εισήγηση και εκλογή κειμένων από τον Χ. Δ. Λαμπράκη: Ο 18ος αιώνας και οι απελευθερωτικές τάσεις», *Εποχές,* 8, 1963, 85-105.

Λάμπρος Σπ., «Η ιστορική Σχολή της Επτανήσου», *Νέος Ελληνομνήμων*, ΙΒ΄, Γ΄, 1915, 333.

Λορεντζάτος Ζήσ., *Το τετράδιο του Μακρυγιάννη*. Δόμος, Αθήνα 1984.

Μαμώνη Κυρ., «Ξενόγλωσσοι εκδόσεις (1821- 1829) περί τον Αγώνα: βιβλιογραφικαί αναλύσεις», *Μνημοσύνη*, 3, 1970-71, 425-512.

Μαρρές Γιάν., *Ιστορικά Μελετήματα*: *Η άλωση της Πόλης- Ρήγας Βελεστινλής - γύρω από τον θάνατο του Καραϊσκάκη – Γιάννης Μακρυγιάννης.* Αθήνα (1965).

Μαστροδημήτρης Π., «Μακρυγιάννης και Λουκιανός περί Ιστορίας», *Νέα Εστία*, 81, 1967, 376-377.

Μαστροδημήτρης Π., «Ο χαρακτήρας των "Απομνημονευμάτων" του Μακρυγιάννη» στο *Νεοελληνικά: Μελέτες και άρθρα*, Β΄. Γνώση, Αθήνα 1984, 13-34.

Μεταλληνός Γεώργ., «Ο ενιαίος Μακρυγιάννης, ο Μακρυγιάννης του Γένους», *Εκκλησιαστική Αλήθεια*, αρ. φ. 259, 1-9-1987.

Μίλλερ Γουιλ., «Τα 50 έτη του Φίνλεϋ εν Ελλάδι», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας Ελλάδος*, Α΄, 1 ,1928, 35-36.

Μιχαηλίδης Γεώργ., «Ο Μακρυγιάννης και ο Νεοελληνικός μύθος», *Νέα Εστία*, 47, 1950, 436-443.

Μπαλάσκας Ιωάν., *Για την Άμυνα και την Αναγέννηση του Ελληνισμού.* 2η έκδ. Αετός, Αθήνα 1950.

Μπενβενίστε Ρίκ., «Αξίες, παραστάσεις και στερεότυπα στη μεσαιωνική δικαιοσύνη», *Τα Ιστορικά*, 12/13, 1990, 75-92.

Ορταΐλι Ίλ., *Ανακαλύπτοντας ξανά τους Οθωμανούς* (μτφ. Ibrahim Kelaga Ahmet). University Studio Press, Θεσ/νίκη 2008.

Παλαιά Διαθήκη κατά τους Εβδομήκοντα, Ησαΐας. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα χ.χ.

Παλαμάς Κωστ., «Ηρωϊκά Πρόσωπα και Κείμενα», *Ο Νουμάς*, 3-4-1911, 216-222.

Πάλλης Αλ., «Ελληνικά ιστορικά απομνημονεύματα του απελευθερωτικού πολέμου και των μετέπειτα χρόνων», *Κυπριακά Γράμματα*, ετ. 15, 1950, 197-207.

Παναγιωτόπουλος Ι., «Ο λαός γράφει την ιστορία του», *Φιλολογική Πρωτοχρονιά*, 19, 1962, 13–14.

Παπαγιώργης Κωστής, *Τα καπάκια: Βαρνακιώτης, Καραϊσκάκης, Ανδρούτσος*. Καστανιώτης, Αθήνα 2003.

Παπαδόπουλος Αντ., *Απόψεις του Στρατηγού Μακρυγιάννη περί τινών θρησκευτικών και εκκλησιαστικών προβλημάτων της εποχής του*. Πουρνάρας, Θεσ /νίκη 1970.

Παπαδόπουλος Χρ., *Ιστορία της Εκκλησίας της Ελλάδος*, Α΄. Αθήνα 1920.

Παπαρρηγόπουλος Κων., *Γεώργιος Καραϊσκάκης*. Βεργίνα, Αθήνα 1996.

Παπασωτηρίου Χαρ., *Ο Αγώνας για την Ελληνική Ανεξαρτησία*. Σιδέρης, Αθήνα 1996.

Πασχαλίδης Γρηγ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*. Σμίλης, Αθήνα 1993.

Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τερ., *Ο Στρατηγός Μακρυγιάννης όπως φιλοσόφησε πάνω στον Αγώνα του '21*. Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσ/νίκη 1987.

Περάνθης Μιχ., *Απόψεις*. Αθήνα 1961.

Περάνθης Μιχ., «Μακρυγιάννης: Ο αγωνιστής που έγραψε την Επανάσταση με το "πάλα" και την ιστόρησε με το 'πέννα'», *Εικόνες*, 22, 1956, 7-11.

Περάνθης Μιχ., *Το Εικοσιένα: Από τη Σταύρωση στην Ανάσταση*. Βιβλ. Εστίας Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1971.

Πετρής Γιώργ., *Μακρυγιάννης* και *Παναγιώτης Ζωγράφος*. Ηριδανός, Αθήνα 1975.

Πιπινέλης Τ., *Η μοναρχία εν Ελλάδι, 1833-1843*. Αθήνα 1932.

Πιπινέλης Τ., *Πολιτική ιστορία της Ελληνικής Επαναστάσεως*. Εκδοτικός οίκος "Αγών", Εν Παρισίοις 1927.

Πολίτης Λίν., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. 2η έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1979.

Πολίτης Νικ., *Δημοτικά Τραγούδια*. Γράμματα, Αθήνα 1991.

Πολίτης Νικ., *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, Α΄. Αθήνα 1920.

Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*, διατριβή επί διδακτορία, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Αθηνών. Αθήνα 1949.

Πρεβελάκης Ελ., *Η εκστρατεία του Ιμπραήμ πασά εις την Αργολίδα*. Αετός, Αθήνα 1950.

Προυσής Κ., «Στρατηγού Μακρυγιάννη Απομνημονεύματα», *Κυπριακά Γράμματα*, έτ.

12, 1947, 128-129.

Πρωτοψάλτης Εμμ., «Η Επανάστασις του 1821 και η περί αυτής Ιστοριογραφία», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών (ΕΕΦΣΠΑ),* περ. Β΄, ΚΔ΄, 1973-74, Αθήνα 1975, 264-281.

Ράγκος Ιωάν., *Μελέτη περί της ιεράς Επαναστάσεως: (ερειδομένη επί επισήμων εγγράφων και επιστολών του 1821 εν παραλληλισμώ προς τους ιστορικούς Έλληνας, Γάλλους, Άγγλους, Γερμανούς και Ιταλούς)*. 2η έκδ. Τυπ. Αν. Κων/δου, Αθήνα 1902.

Ροτζώκος Νικ., *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*. Πλέθρον, Αθήνα 1997.

Σαββίδης Γ., «Η Προσευχή του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 58-73.

Σακελλαρίου Μιχ., «Πηγές της Νέας Ελληνικής Ιστορίας: σύντομο κατατοπιστικό διάγραμμα», *Νέα Εστία,* ΛΘ΄, 1946, 234-236.

Σαρδελής Κώστ., *Η Προσευχή του Μακρυγιάννη*. Αρμός, Αθήνα 1998.

Σαρρής Νεοκλ., *Οσμανική πραγματικότητα: συστηματική παράθεση δομών και λειτουργιών*, Α'. Αρσενίδης & Σία, Αθήνα χ.χ.

Σβορώνος Νικ., «Κώδικες της λαϊκής έκφρασης στα Οράματα και Θάματα» στο *Κείμενα για τα 'Οράματα και Θάματα' του Μακρυγιάννη*. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1984, 21-33.

Σβορώνος, Νικ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας* (βιβλιογραφικός οδηγός Σπύρος Ι. Ασδραχάς, μτφ. Αικατερίνη Ασδραχά). Θεμέλιο, Αθήνα c1976.

Σεφέρης Γεώργ., *Ένας Έλληνας: Ο Μακρυγιάννης*. 3η έκδ. Ίκαρος, Αθήνα 1975.

Σικελιανός Άγγ., «Μακρυγιάννης», (ποίημα, Νοέμβρης 1941) στο *Κείμενα για τα Οράματα και Θάματα του Μακρυγιάννη*. Αθήνα 1984, 47 & εξής.

Σιμόπουλος Κυρ., «Η ιδεολογία του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 50-53.

Σιμόπουλος Κυρ., *Ιδεολογία και αξιοπιστία του Μακρυγιάννη*. 2η έκδ. Στάχυ, Αθήνα 2000.

Σιμόπουλος Κυρ., *Πως είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, Β’ (1822-1823). Αθήνα 1980.

Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, Γ’ (1823-1824). Αθήνα 1981.

Σιμόπουλος Κυρ., *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, Δ’ (1824-1826). Αθήνα 1994.

Σκοπετέα Ελ., *Η Δύση της Ανατολής: Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*. Γνώση, Αθήνα 1992.

Σμπιλίρης Γ., «Οράματα και Θάματα: Προβλήματα σύνθεσης», *Διαβάζω*, 101, 1984, 78-85.

Σολωμός Διον., *Άπαντα* (επιμ. Γ. Παπανικολάου), Α΄. Παπαδήμας, Αθήνα 1970.

Σταματόπουλος Τάκης, *Ο εσωτερικός αγώνας πριν και κατά την Επανάστασιν του 1821*, Α΄-Β΄. 2η έκδ. Κάλβος, Αθήνα 1971.

Σταμέλος Δημ., *Μακρυγιάννης: το χρονικό μιας εποποιΐας*. 5η έκδ. Εστία Κολλάρου & Σία, Αθήνα χ.χ.

Σφυρόερας Βασ., «Σημειώσεις από την ανάγνωση των Οραμάτων του Μακρυγιάννη», *Διαβάζω*, 101, 1984, 74-77.

Τζούλης Χρ., *Ηρωικός κόσμος: Δοκίμια.* χ.ό., Αθήνα 1966.

Τριανταφυλλόπουλος Ν., «Ένας αλαφροΐσκιωτος καλός ανάμεσα στους κυρίους της “Αναγέννησης”», *Διαβάζω*, 101,1984, 36-40.

Τσάκωνας Δημ., «Η Νεοελληνική Σκέψη κατά την Τουρκοκρατία: Απομνημονευματογράφοι και μορφές των Αγωνιστών» στο Τσάκωνας Δημ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας και Πολιτικής Κοινωνίας*, Α΄. 2η έκδ. Σώφρων, Αθήνα 1992, 411-435.

Τσέλλερ Ε. - Νεστλέ Β., *Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας* (μτφ. Χ. Θεοδωρίδης). 13η έκδ. Εστία Κολλάρου & Σία, Αθήνα 1980.

Τωμαδάκης Νικ., «Ιστορικοί, Απομνημονευματογράφοι και Ποιηταί του Αγώνος 1821-1838», *Παρνασσός*, 8 τχ. 2 (περ. Β΄), 1966, 221-229.

Φενερλή -Παναγιωτοπούλου Α., «Οι αγωνιστές και τα απομνημονεύματά τους», *Ο Πολίτης*, 10, 1977, 31-32.

Φωτιάδης Δημ., *Η Επανάσταση του Εικοσιένα*, Β΄- Γ΄. 2η έκδ. Βότσης, Αθήνα 1977.

Φωτίου Στ., «Στρατηγός Μακρυγιάννης: μαρτυρία Ορθοδοξίας» στο «Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη», *Τετράδια Ευθύνης*, 30, 1990, 173-184.

Φωτόπουλος Αθ., *Οι Κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου κατά τη δεύτερη τουρκοκρατία (1715-1821)*. Ηρόδοτος, Αθήνα 2005.

Χάρης Πέτρ., «Μια επέτειος: τ' Απομνηνομεύματα του Μακρυγιάννη», *Νέα Εστία*, ΞΑ΄, 1957, 541-542.

Χατζηγάκης Παν., «Ψηφίδες ήθους και κλέους» στο «Πράματα και Οράματα Στρατηγού Μακρυγιάννη» , *Τετράδια Ευθύνης*, 30, 1990, 185-199.

Χριστοφιλοπούλου Αικ., *Εισαγωγή στις ιστορικές σπουδές*. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1981.

Ιγ. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αισχύλος, *Πέρσαι* στο Aeschylus, *Septem quae supersunt tragoedias: Persae* (επιμ. Den. Page). Oxford University Press, Oxford 1972 (Oxford Classical Texts).

Αριστοτέλης, *Πολιτικά* στο Aristotelis*, Politica* (επιμ. W. D. Ross), (Α', 1253 α 25-29). Oxford University Press, Oxford 1986 (Oxford Classical Texts).

Δημόκριτος στο H. Diels - W. Kranz, *Οι Προσωκρατικοί: οι μαρτυρίες και τα αποσπάσματα* (επιμ. Βασ. Κύρκος), Β', (fr. 252, IV 1, 43). Παπαδήμας, Αθήνα 2007.

Ευριπίδης, *Ορέστης* στο Evripidis, *Fabulae: Orestes* (επιμ. Gilb. Murray), (Tomus III), (772-773, 907-908). Oxford University Press, Oxford 1975 (Oxford Classical Texts).

Ηρόδοτος, *Ιστορία*, Α΄, (Κλειώ) (Προοίμιο) στο Herodotus, *Historiae A΄* (επιμ. Carolus Hude), (Tomus Prior), (I. 1). editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1976 (Oxford Classical Texts).

Ηρόδοτος, *Ηροδότου Ιστορίαι: Κλειώ, Ευτέρπη* (μτφ. Α. Βλάχου), Α΄-Β΄. 3η εκδ. Παπαδήμας Δημ. Ν., Αθήνα 1987.

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι* στο Thucydidis, *Historiae B΄, Γ΄* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (II. 60), (III. 82). Oxford University Press, Oxford 1963 (Oxford Classical Texts).

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α΄, Προοίμιο, στο Thucydidis, *Historiae A΄* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I.1.). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).

Θουκυδίδης, *Ιστορίαι*, Α΄ στο Thucydidis, *Historiae A΄* (επιμ. Henricus Stuart Jones), (Tomus Prior), (I. 22). Oxford University Press, Oxford 1970 (Oxford Classical Texts).

Θουκυδίδης, *Θουκυδίδη Ιστορία* (μτφ.-σχόλ. Αν. Γεωργοπαπαδάκος), Α΄. Μαλλιάρης Παιδεία, Θεσ/νίκη 1982.

Λουκιανός, *Πως δει Ιστορίαν συγγράφειν* στο Lucianus, *Opera* (επιμ. M. Macleod), (Tomus III), lib. 59. Oxford University Press, Oxford 1980 (Oxford Classical Texts).

Λουκιανός, *Πως δει Ιστορίαν συγγράφειν* (μτφ. Β. Τσακατίκας). Καρδαμίτσας, Αθήνα 1997.

Κομνηνή Άν., *Anne Comnéne Alexiade* (επιμ. Bern. Leib.), Ι΄. Paris 1937-1945 (Bude).

Κομνηνή Άν., *Αλεξιάς* (μτφ. Α. Σιδέρη), Α΄. 2η έκδ. Άγρα, Αθήνα 2005.

Όμηρος, *Ιλιάς,* Α΄, 22-32 στο Homeri, *Opera: Ilias* (επιμ. D. Monro, Th. Allen), (Tomus I), Α΄. editio tertia. Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

Πλάτων, *Πολιτεία* στο Platon *Opera: Πολιτεία* (επιμ. Ioannes Burnet), (Z, 519 e), (Z, 520 α). Oxford University Press, Oxford 1978 (Oxford Classical Texts).

Πολύβιος, *Ιστορίαι*, Α΄, (Προοίμιο) στο Polybe, *Histoires* (μτφ. Paul Pédech), Ι΄, I (3-4) και Ι΄, XIV (6-9). "Les Belles Lettres", 95, Paris 1969.

Πολύβιος*, Ιστορίαι 1* (μτφ. Θ. Μαυρόπουλος). Κάκτος, Αθήνα 1996.

Σοφοκλής, *Αντιγόνη,* στο Sophoclis, *Fabulae: Αντιγόνη* (επιμ. A. C. Pearson), 185–190. Oxford University Press, London 1975 (Oxford Classical Texts).

ΙΙ. ΑΡΧΕΙΑΚΟ ΥΛΙΚΟ

Αρχεία της Ελληνικής Παλλιγγενεσίας, Α΄. Αθήνα 1857· επανέκδ. Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα 1971.

Αρχείον Κολοκοτρώνη Θ., Ιστορικόν Αρχείον Ιωάννου Θεοφανίδου (επιμ. Ιωάν. Θεοφανίδης), Β΄. χ.τ. χ.χ.

Αρχείον Κουντουριώτη Λάζαρου και Γεωργίου, 1821-1832 (επιμ. Α. Λιγνός), Α΄-Ε΄. Αθήνα, Πειραιάς, 1920-1927.

Αρχείον Λόντου Α., Ιστορικόν αρχείον του Στρατηγού Ανδρέου Λόντου, *1789-1847*, Α΄-Β΄. Αθήνα 1931.

Αρχείον Μαυροκορδάτου Α., Ιστορικόν Αρχείον Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου (1803-1823) (επιμ. Εμμ. Πρωτοψάλτης), Α΄-Ε΄. Αθήνα 1963-1978.

Αρχείον Ρώμα Δ., Ιστορικόν Αρχείον Διονυσίου Ρώμα, Α΄- Β΄. Εκδ. Δ. Γ. Καμπούρογλου, Αθήνα 1901-1906.

Αρχείον Κοινότητας Ύδρας, *Ιστορικόν Αρχείον Ύδρας, 1778-1832* (επιμ. Α. Λιγνός), Α΄-ΙΣΤ΄. Πειραιάς 1921-1932.

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου, Β΄1000, Ναύπλιο 14-11-1823, π. Ι. Μακρυγιάννην.

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου (Δ/γή Υπ. Πολ., Γ΄ 8092, 12-6-1825)

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου (Επιτροπή Μύλων, Γ΄ 44, 9-6-1825, π. Υπ. Πολ.).

ΓΑΚ, Υπ. Πολέμου Γ' 8069, 11-6-1825, π. Δ. Υψηλάντην και Κ. Μαυρομιχάλην.

Υπ. Πολ. (Υπ. Πολέμου, Γ΄ 8256, 18-6-1825, π.Μ. Λιακόπουλον).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη* (Εισ. Ι. Βλαχογιάννης)*,* Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη* (επιμ. Ι. Βλαχογιάννης), Β΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907.

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον,* Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 352-353 (από την

εφ. «Αιών», αρ. φ. 471, 20 -9-1843).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον,* Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 362-465 (από την *εφ. «Φίλος του Λαού»*, αρ. φ. 223, 6-1-1844).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον του στρατηγού Ιωάννου Μακρυγιάννη,* Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 386-387 (από την εφ. *«Φίλος του Λαού»* αρ. 248, 8-5-1844).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 110-112 (από «*Γεν. Εφημερίς*», αριθμ. 44, 4 -5-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 54-55 (από *Γεν. Εφημερίς*, αριθμ. 25, 2-2-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον*, Α΄. Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 115-118 (από την *Ελληνική Πολιτεία*: Η Αντικυβερνητική εποτροπή [πιστοποίηση], Πόρος, 9-6-1827).

Μακρυγιάννης Ιωάν., *Β΄ Αρχείον,* Α΄. Αθήνα: Τυπ. Βλαστού, Αθήνα 1907, 278-279 (επιμ.- εισαγ. Ι. Βλαχογιάννης). (Αυτόγραφον Μακρυγιάννη: Πρώτος όρκος της Τρίτης Σεπτεμβρίου, 17-12-1840).

ΙΙΙ. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΣ ΚΑΙ ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ

Brengeri, «Adventures of a Foreigner in Greece», *Anonymous London Magazine,* Αύγ. 1826 - Ιαν. 1827, 187.

Heideck K., «Βαυαροί Φιλέλληνες»: Τα των Βαυαρών Φιλελλήνων εν Ελλάδι κατά τα έτη 1826-1829 (μτφ. εκ των απομνημονευμάτων του Καρ. Βαρώνου Άιδεκ), *Αρμονία,* 1 τχ. 7, 1900, 443-458· 1 τχ. 8, 1900, 519-528· 1 τχ. 9, 1900, 587-592· 1 τχ. 11, 1900, 788-792.

Χαρίλαος, *Πανόπη*, Δ΄, Ερμούπολη Σύρου, φ. 201, 2, 1875 στο Δραγούμης Νικ., *Ιστορικαί Αναμνήσεις* (επιμ. Άλκ. Αγγέλου), Β΄. Ερμής, Αθήνα 1973, 236-237.

Ευμορφόπουλος Διον., «Ανέκδοτον απόσπασμα εκθέσεως», *Εφ. Εβδομάς,* 20 -5-1884.

Εφημερίδα «Αθηνά», 12-6-1843.

Εφημερίδα «Αθηνά», αρ. φ. 500, 15-1-1838 (άρθρ. Χατζή-Στεφανή).

Εφημερίδα «Αιών», 2-6-1843.

Εφημερίδα «Αιτωλική», Μεσολόγγι, αρ. φ. 1, 3-8-1821.

Εφημερίδα «Γεν. Εφημερίς», αρ.φ. 44, 4-5-1827.

Εφημερίδα «Ελληνικά Χρονικά», Μεσολόγγι, αρ. φ. 38, 18-7-1824.

Εφημερίδα «Πρωϊνός Κήρυξ», αρ. φ. 153, 17-4-1865.

Εφημερίδα «Φίλος του Λαού», αρ. φ. 65, 22-8-1840.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 126, 15-6-1825.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 127, 19-6-1825.

Εφημερίδα «Φίλος του Νόμου», αρ. φ. 71, 17-11-1824.

IV. ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ – ΛΕΞΙΚΑ

The Encyclopaedia of Islam, New Edition, III. Brill, Leiden 1986.

The Encyclopaedia of Islam, New Edition*,* VI. Brill, Leiden 1991.

Εγκυκλοπαίδεια Πάπυρος-Λαρούς Μπριτάννικα, 10, 12, 18, 20, 29, 34, 41. 2η έκδ. Πάπυρος, Αθήνα 1996.

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, ΙΑ΄, ΙΒ΄, ΙΓ΄. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975.

Κυριαζίδης Νικ., *Το λεξιλόγιο του Μακρυγιάννη: ή πως μιλούσαν οι Έλληνες προτού βιαστεί η γλώσσα μας από την καθαρεύουσα* (επιμ. Ν. Κυριαζίδης), Α΄-Γ΄. Ερμής, Αθήνα c 1983.

Κυριαζίδης Νικ., *Τα ελληνικά του Μακρυγιάννη με τον υπολογιστή* (επιμ. Ν. Κυριαζίδης, Ι. Καζάζης, J. Brehier). Παπαζήσης, Αθήνα 1992 (Σειρά Μελετών).

Λεξικό Νεοελληνικής Λογοτεχνίας: Πρόσωπα-έργα-ρεύματα-όροι. Πατάκης, Αθήνα 2007.

Μπαμπινιώτης Γεώργ., *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*. 2η έκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2002.

Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν "Ηλίου", 3. Ήλιος, Αθήνα χ.χ.

Παγκόσμιο βιογραφικό λεξικό. Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1985.

Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1930* (επιμ. Π. Καρολίδης), Ε΄ (μέρος Β΄). Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1932.

Παπαρρηγόπουλος Κων., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους από των αρχαιοτάτων χρό- νων μέχρι του* 1930 (επιμ. Π. Καρολίδης), ΣΤ΄, ΙΒ΄. 6η έκδ. Ελευθερουδάκης, Αθήνα χ.χ.

Φλώρος Αθ., *Νεοελληνικό Ετυμολογικό και Ερμηνευτικό Λεξικό*. Λιβάνης Νέα Σύνορα, Αθήνα 1980.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΛΟΓΙΚΗΣ

Ι. ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΚΕΙΜΕΝΩΝ

Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Πρότερα – Αναλυτικά Ύστερα* στο Aristotelis, *Analytica Priora et Posteriora* (επιμ. W. D. Ross & L. Minio-Paluello). Oxford University Press, Oxford 1964 (Oxford Classical Texts).

Αριστοτέλης, *Κατηγορίαι - Περί Ερμηνείας* στο Aristotle, *Categories, On Interpretation, Prior Analytics* (μτφ. H. P. Cooke & H. Tredennick). Harvard University Press, Cambrige, London 1938 (Loeb Classical Library; 324).

Αριστοτέλης, *Τέχνη Ρητορική* στο Aristotelis, *Ars Rhetorica* (επιμ. W. D. Ross). Oxford University Press, London 1959 (Oxford Classical Texts).

Αριστοτέλης, *Αναλυτικά Ύστερα. Τοπικά* στο Aristotle, *Posterior Analytics, Topica* (μτφ. H. Tredennick & E. S. Forster). Harvard University Press, Cambrige, London 1960 (Loeb Classical Library; 391).

Αριστοτέλης, *Τοπικά και Περί Σοφιστικών Ελέγχων* στο Aristotelis, *Topica et Sophistici Elenchi* (επιμ. W. D. Ross). Oxford University Press, Oxford 1958 (Oxford Classical Texts).

ΙΙ. ΛΕΞΙΚΑ - ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΕΣ

Brennan Joseph Gerard, *A Handbook of Logic.* 2nd ed. Harper & Brothers, New York 1957.

Gabbay Dov, Woods John (επιμ.), *Handbook of the History of Logic.* Amsterdam, Elsevier, Boston 2004.

Grattan-Guinness I. (ed.), *Companion Encyclopedia of the History and Philosophy of the Mathematical Sciences*, Vol. 1. Routledge, London 1994.

Αναπολιτάνος Διονύσ. Α. [κ.α], αρχισυντάκτες Χιωτάκης Τάκης, Χωραφάς Ευστράτιος, *Φιλοσοφικό Κοινωνιολογικό Λεξικό.* Καπόπουλος Κ., Αθήνα 1994.

Πελεγρίνης Θεοδ., *Λεξικό της Φιλοσοφίας*. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2005.

ΙΙΙ. ΕΙΔΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Bacon Franc., *Novum Organum* (επιμ., μτφ. Peter Urbach & John Gibson). Book I. Chicago and La Salle, Open Court, Illinois 1994.

Bastable, Patr. K., *Logic: Depth Grammar of Rationality: A textbook on the Science and History of Logic*. Gill and Macmillan, Dublin 1975.

Black Max, *Critical Thinking: An Introduction to Logic and Scientific Method*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, N.J. 1952.

Black Max, *Margins of Precision*: *Essays in Logic and Language*. Cornell University Press, Ithaca and London 1970.

Clark Romane, Welsh Paul, *Introduction to Logic*. Van Nostrand, Princeton, N.J. [1962].

Cohen Morris R., Nagel Ernest, *An Introduction to Logic and Scientific Method*. Routledge & Kegan Paul, London 1963.

Copi Irving M, *Introduction to Logic*. 3nd ed. Macmillan, New York 1972.

Copi Irving M, Cohen Carl*, Introduction to Logic.* 13th ed. Pearson/Prentice Hall, Upper Saddle River, N.J. c2009.

Hegel Georg W.F., *Η Επιστήμη της Λογικής* (μτφ. Γιάνν. Τζαβάρας). Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1991.

Jevons Will. Stanley*, Elementary Lessons in Logic: Deductive and Inductive*. London 1870.

Jevons Will. Stanley*, Logic.* Macmillan and co., London and New York 1889.

Kneale W, Kneale M, *The Development of Logic*. Clarendon Press, Oxford 1984.

Latta Robert, Macbeath Alex., *The Elements of Logic*. Macmillan and co., London, St. Martin's Press, New York 1956.

Manicas Peter T., Kruger Arthur N.*, Logic: The Essentials*. McGraw-Hill, New York 1976.

Mellone S. H, *Elements of Modern Logic*. University Tutorial Press, London 1966.

Mill Stuart, *A system of Logic, Ratiocinative and Inductive: Being a connected view of the Principles of Evidence and the Methods of Scientific Investigation* , Book II, Book III (II), Book V (VII.3). Longmans, Green and Co., London 1941.

Sainsbury Mark, *Logical Forms: An Introduction to Philosophical Logic.* Blackwell, Oxford 1991.

Salmon Merrilee H.*, Introduction to Logic and Critical Thinking.* 3rd ed. Harcourt Brace College Publishers, Fort Worth c1995.

Stebbing Lizzie Susan, *A Modern Elementary Logic.* 5th ed. Barnes and Noble, London 1961, Methuen; New York 1963.

Αναπολιτάνος Διον. Α., *Εισαγωγή στη Φιλοσοφία των Μαθηματικών.* 4η εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1985.

Βορέας Θεόφ., *Λογικά* . Τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις 1912.

Βορέας Θεόφ., *Ακαδημεικά: Λογική*, Α΄. 2η έκδ. Ο.Ε.Δ.Β., Αθήνα 1972.

Γκίβαλος Μεν., *Επιστήμη, Γνώση και Μέθοδος*. Νήσος, Αθήνα 2003.

Δημόπουλος Τάκης, *Λογική: τυπική λογική, γενική μεθοδολογία*. Ίκαρος, Αθήνα 1982.

Δημητρακόπουλος Κωνστ., «Η αριστοτέλεια συλλογιστική» στο Διον. Α. Αναπολιτάνος (επιμ.), *Στιγμές και διάρκειες.* Νεφέλη, Αθήνα 2009, 101-118.

Δημητρακόπουλος Κωνστ., *Ιστορία Αρχαίας Ελληνικής Λογικής.* Αθήνα 2007 (Πανεπιστημιακές Σημειώσεις).

Θεοδωρακόπουλος Ι. Ν., *Εισαγωγή στην Φιλοσοφία*, Β΄. Εστία, Αθήνα 2006.

Κουσούλης Στέλ. Ν., *Η αριστοτέλεια συλλογιστική*. Σάκκουλας, Αθήνα 2002.

Παπαδόπουλος, Χρ. Δ., *Στοιχεία Λογικής: προς χρήσιν της σπουδαζούσης νεολαίας.* 2η εκδ. Τυπογραφείο Αλεξάνδρου Παπαγεωργίου, Εν Αθήναις 1895.

Παπανούτσος Ε. Π., *Γνωσιολογία.* Αθήνα 1962.

Παπανούτσος Ε. Π., *Λογική*. 2η έκδ. Δωδώνη, Αθήνα – Γιάννινα 1985.

Πορτίδης Δημ., Ψύλλος Στάθ., Αναπολιτάνος Διον., *Λογική: η δομή του επιχειρήματος*. Νεφέλη, Αθήνα 2007.

Τατάκης Βασ., *Λογική*. Θεσσαλονίκη 1966.

Τζουβάρας Α, *Στοιχεία μαθηματικής Λογικής*. Θεσσαλονίκη 1987.